

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΑΘΗΝΩΝ «Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ»

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΦΟΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟ

Σάββατο 30 Νοεμβρίου 2019

ΜΕΓΑΡΟ ΠΑΛΑΙΑΣ ΒΟΥΛΗΣ - ΑΘΗΝΑ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ - 2019

Γιάννης Πιέρης, *Πρόεδρος*
Σπύρος Ζηνιάτης, *Αντιπρόεδρος*
Μάρθα Αθηναίου-Τάκου, *Γραμματέας*
† Αγησίλαος Τσαγγαράκης, *Ταμίας*
Δημήτρης Θεοτόκης, *Έφορος Βιβλιοθήκης*
Κώστας Λιντοβόης, *Έφορος Βιβλιοθήκης*
Θανάσης Μακρής, *Έφορος Καταστήματος*

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΑΘΗΝΩΝ «Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ» - 2019

Βασίλειος Μωραΐτης, *Πρόεδρος*
Νικόλαος Πράς, *Αντιπρόεδρος*
Στέλλα Δουκάκη, *Γ. Γραμματέας*
Ελένη Παγκράτη, *Ταμίας*
Γεώργιος Αλαμάνος, *Αναπληρωτής Γ. Γραμματέας*
Αναστάσιος Αλαμάνος, *Έφορος Δημοσίων Σχέσεων*
Γεώργιος Δουκάκης, *Αναπληρωτής Ταμίας*

Γλωσσική επιμέλεια: ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΤΖΟΥΚΟΥ
Καλλιτεχνική Επιμέλεια: ΦΙΛΕΝΗ ΛΟΡΑΝΔΟΥ
Γενική επιμέλεια: ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΖΥΜΑΡΗΣ

Εκτύπωση – βιβλιοδεσία: ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΕΒΕ

ISBN: 978-618-00-3378-6

© 2021 ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Καποδιστρίου 120, Τ.Κ. 49100, Κέρκυρα
τηλ.: 26610 39528, E-mail: anagnostikicorfu@gmail.com
www.anagnostiki-etairia-kerkyras.eu

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΑΘΗΝΩΝ «Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ»
ΔΗΜΟΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

**200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΦΟΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟ**

Σάββατο 30 Νοεμβρίου 2019

ΜΕΓΑΡΟ ΠΑΛΑΙΑΣ ΒΟΥΛΗΣ - ΑΘΗΝΑ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΑΘΗΝΩΝ «Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ»

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας και η Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών ευχαριστούν όλους όσους συνέβαλλαν, ο καθένας με τον τρόπο του, για να φτάσουμε στην ανά χείρας έκδοση:

Για την πραγματοποίηση της Ημερίδας, ευχαριστούμε θερμά την οργανωτική επιτροπή, όλους τους ομιλητές, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών που ανέλαβε υπό την αιγίδα του την εκδήλωση και το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο για τη φιλοξενία.

Για την έκδοση των Πρακτικών, ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλουμε στο Δήμο Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων και στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Ιονίων Νήσων (ΠΕΔΙΝ) που ανέλαβαν αντιστοίχως το κόστος σχεδιασμού και εκτύπωσης.

Ευχαριστούμε την Περιφερειάρχη Ιονίων Νήσων, κυρία Ρόδη Κράτσα-Τσαγκαροπούλου, τη Δήμαρχο Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων κυρία Μερόπη Υδραίου και τον πρόεδρο της Περιφερειακής Ένωσης Δήμων Ιονίων Νήσων (ΠΕΔΙΝ) κύριο Αλέξανδρο Παρίση για τους χαιρετισμούς τους. Επίσης ευχαριστούμε τον πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων κύριο Δημήτρη Μεταλληνό, που από την αρχή υποστήριξε συστηματικά και εποικοδομητικά την προσπάθειά μας.

Ακόμη, ευχαριστούμε την Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφάδων, το Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, τις διοικήσεις-διευθύνσεις της Εθνικής Πινακοθήκης / Μουσείου Αλ. Σούτσου, της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης, του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Κέρκυρας και του Μουσείου Καποδίστρια-Κέντρο Καποδιστριακών Μελετών, για την παραχώρηση ψηφιακών αντιγράφων των προσωπογραφιών και των τεκμηρίων που ανήκουν στις συλλογές των ως άνω Ιδρυμάτων. Επίσης, την οικογένεια Νικολάου Γερακάρη, τον κύριο και την κυρία Αλέκου Δεσύλλα, τον κύριο Αντώνη Κουρκουμέλη, τον κύριο Στέφανο Παπαδάτο, και τον κύριο Παύλο Προσαλέντη.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στον κύριο Νίκο Κουρκουμέλη, ο οποίος ουσιαστικά εμπνεύστηκε και ανέλαβε από την αρχή έως το τέλος τον συντονισμό τόσο της ημερίδας όσο και της έκδοσης.

Τέλος, ευχαριστούμε τις κυρίες Φιλένη Λοράνδου, για την καλλιτεχνική επιμέλεια και Ελένη Μαρτζούκου για τη γλωσσική επιμέλεια των κειμένων, καθώς και τον Διευθυντή της Αναγνωστικής Εταιρείας κύριο Δημήτρη Ζυμάρη για τη γενική επιμέλεια της έκδοσης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 10 Χαιρετισμός της κ. Ρόδης Κράτσα-Τσαγκαροπούλου
Περιφερειάρχη Ιονίων Νήσων
- 12 Χαιρετισμός της κ. Μερόπης Υδραίου,
Δημάρχου Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων
- 14 Χαιρετισμός του κ. Αλέξανδρου Παρίση
Προέδρου της Περιφερειακής Ένωσης Δήμων Ιονίων Νήσων
- 20 Αντί προλόγου, της κ. Δέσποινας Στεφ. Μιχάλαγα
Επίκουρης Καθηγήτριας του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών
- 22 Προλογική αποτίμηση, του κ. Αναστάσιου-Ιωάννη Δ. Μεταξά
Αντιπροέδρου της Ευρωπαϊκής Διεπιστημονικής Ακαδημίας,
Επιτίμου Καθηγητή Πανεπιστημίων
- 24 Χαιρετισμός του κ. Νικόλαου Στ. Βούλγαρι
Αντιπρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
- 25 Χαιρετισμός του κ. Γιάννη Πιέρη
Προέδρου της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας
- 27 Χαιρετισμός του υποστράτηγου κ. Βασιλείου Μωραΐτη
Προέδρου της Κερκυραϊκής Ενώσεως Αθηνών «Ο Άγιος Σπυρίδων»
- 29 Σύντομη αναφορά περί της Φιλικής Εταιρείας, της κ. Μαριέτας Μινώτου
Μόνιμης Λέκτορος Ιονίου Πανεπιστημίου και πρώην Διευθύντριας
της Κεντρικής Υπηρεσίας των Γενικών Αρχείων του Κράτους
- 35 Τοποθέτηση του κ. Νικολάου Ε. Καραπιδάκη
Καθηγητή Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου

37 ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

- 39 Δημήτρης Αρβανιτάκης: *Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη. Εννοιολογήσεις της ρήξης στο Ιόνιο των αρχών του 19ου αιώνα*
- 65 Διονύσης Τζάκης: *Φιλική Εταιρεία. Μια καθόλου αυτονόητη ιστορική πραγματικότητα*
- 73 Σπυριδούλα Αράθυμον: *Οι Επτανήσιοι Φιλικοί ζωγράφοι Νικόλαος Καντούνης και Γεράσιμος Πιτζαμάνος*
- 89 Χαράλαμπος Ν. Βλαχόπουλος: *Ο Διονύσιος Ρώμας και ο επαναστατικός εταιρισμός*
- 115 Σπύρος Π. Γαούτσης: *Άγγελος Χαλικιόπουλος (1757-1843). Το εφοδιαστικό και το τυπικό μήθησης ενός άγνωστου Κερκυραίου Φιλικού*
- 155 Χαρίκλεια Δημακοπούλου: *Οί διαφοροποιήσεις τῶν Ἐφοριῶν καὶ τῆς δράσεως τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴν Ἑπτάνησο καὶ ἰδίως στὴν Ζάκυνθο ἐν σχέσει πρὸς τὴν Πελοπόννησο*
- 169 Ιωαννίκιος Ζαμπέλης: *Ανιχνεύοντας την παρουσία και δράση Φιλικών στην Αγία Μαύρα (1819-1821)*
- 209 Θεοδώρα Ζαφειράτου: *Πληροφορίες για τον Κεφαλονίτη Φιλικό Δημήτριο Κοργιαλένιο (1785-1861)*
- 217 Κώστας Καρδάμης: *Μουσική και μουσικοί στη Φιλική Εταιρεία. Η επτανησιακή πτυχή*
- 229 Νίκος Κ. Κουρκουμέλης: *Η Εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα. Οι σχέσεις της με τον Αλή πασά των Ιωαννίνων*
- 259 Αθανάσιος Λαβράνος: *Σχέσεις Κερκυραίων Φιλικών και πατριωτών με τον Διονύσιο Ρώμα και την Επιτροπή Ζακύνθου για την περίοδο 1821-1826, με αρχειακή τεκμηρίωση (Ιστορικών Αρχείον Διον. Ρώμα, Τόμος Α' και Β')*
- 275 Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης: *Φιλικοί και πρόσφυγες στα Κύθηρα κατά την προεπαναστατική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης*

-
- 297 Σίμος Μποζίκης: *Τα Επτάνησα στην «πολιτική οικονομία» της Φιλικής Εταιρείας. Προοίμιο στη συγκρότηση του πολιτικού χώρου της Νεότερης Ελλάδας*
- 309 Πιερρίνα Κοριατοπούλου-Αγγέλη: *Η Φιλική Εταιρεία στη Ζάκυνθο. Ο προδρομικός ρόλος των Ζακυνθίων στον αγώνα της εθνικής αναγέννησης*
- 323 Γεράσιμος Δ. Παγκράτης: *Η Επτάνησος Πολιτεία ως φυτώριο Φιλικών. Μελέτες περίπτωσης*
- 335 Πέτρος Πετράτος: *Οι Ιθακήσιοι και η Φιλική Εταιρεία*
- 345 Πέτρος Πετράτος: *Η Φιλική Εταιρεία και οι Κεφαλονίτες*
- 357 Ευστάθιος Πουλιάσης: *Το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας στα ιστοριογραφικά έργα του 19ου αιώνα*
- 371 ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ
- 373 Δημήτριος Γ. Μεταλληνός: *Κωνσταντίνος Σ. Μόστρας, ένας άγνωστος Φιλικός της Κέρκυρας*
- 377 Ζέφυρος Καυκαλίδης: *Η συνάντηση Ξάνθου-Καποδίστρια και ο φωτισμός του Γένους ως προϋπόθεση της ελευθερίας των Ελλήνων*
- 385 Σοφία Μωραΐτη: *Στα ίχνη των Φιλικών*
- 395 Μιχάλης Πολίτης: *Η σχέση του Αθανασίου Μ. Πολίτη με τη Φιλική Εταιρεία*
- 397 Αθανάσιος Τρικούπης: *Μουσική και μουσικοί στη Φιλική Εταιρεία*

Με μεγάλη χαρά και τιμή χαιρετίζω την έκδοση των πρακτικών της επιστημονικής ημερίδας με θέμα «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο», που πραγματοποιήθηκε το 2019 στην Παλαιά Βουλή στην Αθήνα, με συνδιοργάνωση της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας και της Κερκυραϊκής Ενώσεως Αθηνών, υπό την αιγίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στα πρακτικά περιλαμβάνονται εισηγήσεις των συμμετεχόντων ειδικών επιστημόνων, που ανέδειξαν σημαντικές πτυχές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Παρουσιάζουν τόσο το ιστορικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύχθηκε το δίκτυο της Φιλικής Εταιρείας, όσο και ειδικότερα θέματα, όπως τη σκιαγράφηση του δικτύου των Επτανησίων πατριωτών που πρωταγωνίστησαν στην προετοιμασία του Αγώνα για την Εθνική Ανεξαρτησία και που συνέβαλαν καθοριστικά στην Επανάσταση του 1821 με διάφορους τρόπους σε οικονομικό, διπλωματικό και αγωνιστικό επίπεδο.

Ως χείμαρρος ξεχύθηκαν οι ιδέες της Ελευθερίας και της Πατρίδας από τα Ιόνια Νησιά, γη του ευρωπαϊκού πολιτισμού και ποτισμένα από τα πατριωτικά κινήματα που συγκλόνιζαν την Ευρώπη του 18ου αιώνα. Οι φλογερές αυτές ιδέες τροφοδότησαν τον αγώνα των υπόδουλων Ελλήνων ενάντια στον οθωμανικό ζυγό, όπως και τα φιλελληνικά κινήματα στην Ευρώπη.

Η έλευση των Δημοκρατικών Γάλλων (1797) επέσπευσε την πολιτική ωρίμανση των Ιονίων, ενώ η ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας στη συνέχεια σήμανε τη γέννηση του πρώτου «κράτους» του νέου Ελληνισμού, μιας οντότητας αναγνωρισμένης στο ευρωπαϊκό στερέωμα της εποχής, με δικό της σύνταγμα, σημαία και αυτόνομη, αιρετή διοίκηση. Η Επτάνησος Πολιτεία ξεκίνησε να γαλουχεί την εθνική συνείδηση στα Επτάνησα και να τονώνει το αλυτρωτικό φρόνημα των Ελλήνων στις υποδουλωμένες στους Οθωμανούς περιοχές.

Μέσα σ' αυτό το θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον ανέτειλε και το πολιτικό άστρο του Ιωάννη Καποδίστρια, καθώς και άλλων προσωπικοτήτων που συνέβαλαν καθοριστικά στη θεμελίωση της νεοελληνικής παιδείας και συνείδησης, αλλά και στελέχωσαν τη Φιλική Εταιρεία και μετέπειτα το ελληνικό κράτος.

Συγχαίρω θερμά τα ιδρύματα των Επτανησίων που τιμούν με την εν λόγω επιστημονική ημερίδα την προσφορά των Επτανησίων στην ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας. Οφείλουμε πολλά σε αυτούς τους προδρόμους, οραματιστές της εθνικής μας ανεξαρτησίας και ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους, πολλοί από τους οποίους έμειναν έξω από το πάνθεον των ηρώων της Εθνικής Παλιγγενεσίας του 1821.

Οι σύγχρονοι Επτανήσιοι, όπως αποδεικνύεται και από τους συμμετέχοντες, γυναίκες και άντρες, σ' αυτή την ημερίδα, είναι άξιοι συνεχιστές τους, με τις σημερινές διακρίσεις τους στον δημοσιο βίο, τον επιστημονικό και κοινωνικό τομέα.

Ως Περιφερειάρχης των Ιονίων Νήσων, μοιράζομαι μαζί σας τα συναισθήματα της εθνικής υπερηφάνειας και της επτανησιακής συνείδησης που μας ενώνουν και που τόσο δυνατά εκπέμπει η ανά χείρας επετειακή έκδοσή σας.

Η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, η οποία εμπνέεται για τη συνοχή της από το κοινό ιστορικό παρελθόν των νησιών μας, φιλοδοξεί να αποτελέσει έναν ισχυρό θεσμό, διοικητικό και πολιτισμικό, στην προβολή της επτανησιακής ιστορίας, στην ανάδειξη της μοναδικής ιόνιας πολιτισμικής παρακαταθήκης και στην αξιοποίησή της για το κοινό μας μέλλον.

Με αυτές τις σκέψεις, ευχόμαστε να είναι το βιβλίο με το ξεχωριστό αυτό περιεχόμενο καλοτάξιδο και να φωτίζει τον δρόμο μας.

Ρόδη Κράτσα-Τσαγκαροπούλου

Περιφερειάρχης Ιονίων Νήσων

Πρώην Αντιπρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου

Ως Δήμαρχος Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων, αισθάνομαι τιμή και χαρά που προλογίζω τον ανά χείρας συλλογικό τόμο, αφιερωμένο στην επέτειο των 200 χρόνων από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα, αποτέλεσμα της επιστημονικής ημερίδας που πραγματοποιήθηκε το 2019 στην Παλαιά Βουλή στην Αθήνα, σε συνδιοργάνωση της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας και της Κερκυραϊκής Ενώσεως Αθηνών, υπό την αιγίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Επιθυμώ να συγχαρώ και να ευχαριστήσω τους δυο υπερωιωνόβιους κερκυραϊκούς θεσμούς που συνεργάστηκαν προκειμένου να αναδείξουν με έγκυρο επιστημονικό τρόπο πτυχές της ιστορίας μας, καθώς και όλους όσοι συμμετείχαν με ανακοινώσεις τους και συνέβαλαν στην οργάνωση του συνεδρίου και στην έκδοση των πρακτικών. Είναι πολύ σημαντική και ελπιδοφόρα η σύμπραξη των πολιτιστικών φορέων της Κέρκυρας, και γι' αυτό ο Δήμος μας όχι μόνον ενθαρρύνει αλλά και στηρίζει εμπράκτως, με κάθε πρόσφορο τρόπο, κάθε τέτοια προσπάθεια που αναδεικνύει την ξεχωριστή και σε πολλά σημεία πρωτοποριακή διαδρομή της ιδιαίτερης πατρίδας μας.

Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι η Κέρκυρα, μια πόλη με μακραίωνη και αδιάσπαστη παράδοση, διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην πνευματική ανασυγκρότηση του Γένους, καθώς είχε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που την καθιστούσαν ένα πνευματικό κέντρο, ένα σταυροδρόμι ανθρώπων και ιδεών.

Η παρούσα έκδοση αποτελεί μια ακόμη παρακαταθήκη προκειμένου να διατηρηθεί η ιστορική μνήμη ως πηγή έμπνευσης και άντλησης δυνάμεων και συναισθημάτων για την αντιμετώπιση των σύγχρονων προβλημάτων.

Αυτή η υγιής σχέση παρελθόντος-παρόντος μπορεί να αποτελέσει την αισιόδοξη προοπτική μιας κοινωνίας που δοκιμάζεται από σύγχρονους εχθρούς και δεν σταματά να αγωνίζεται για διαχρονικές αξίες.

Ο Δήμος μας θα στέκεται πάντα αρωγός σε τέτοιες πρωτοβουλίες, που αποτελούν μια ευκαιρία για να εμπνευστούμε από την Ιστορία και την πορεία μας, για να οραματιστούμε το αύριο και να

προετοιμαστούμε για τη νέα εποχή που έρχεται, καθώς «Η ιστορία δεν είναι χρήσιμη επειδή διαβάζει κανείς εκεί το παρελθόν, αλλά επειδή διαβάζει το μέλλον».

Μερόπη Υδραίου

*Δήμαρχος Κεντρικής Κέρκυρας
και Διαποντίων Νήσων*

Αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά και τιμή που έχω την ευκαιρία να χαιρετίσω την έκδοση των πρακτικών της ημερίδας «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο». Η σημαντική αυτή ημερίδα έγινε στις 23 Νοεμβρίου 2019, υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής στην Αθήνα, και οργανώθηκε από την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας και την Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών. Στη σπουδαία αυτή ημερίδα, όπου συμμετείχαν έγκριτοι επιστήμονες, φωτίζονται άγνωστες πτυχές των γεγονότων εκείνης της περιόδου και αναδεικνύεται η μεγάλη και ουσιαστική συμμετοχή των Επτανησίων στον αγώνα για την Εθνική Ανεξαρτησία.

Ο εορτασμός των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821 δίνει την ευκαιρία να ερευνηθεί και να αναδειχθεί η δράση της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα. Η Φιλική Εταιρεία αποτελεί την πλέον σημαντική οργάνωση που προετοίμασε τον αγώνα για την Ελευθερία και μέλη της έγιναν σημαντικές προσωπικότητες από τα Ιόνια Νησιά.

Οι Επτανήσιοι είχαν σημαντική συμβολή στον αγώνα του Γένους, με την παροχή κάθε είδους βοήθειας, με τη φιλοξενία προσφύγων και φυγάδων, αλλά και με τη συμμετοχή τους στις μάχες της Επανάστασης.

Η εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας και η συμμετοχή των Επτανησίων στον επαναστατικό αγώνα έχουν ακόμα μεγαλύτερη σημασία γιατί έγιναν μέσα στο περιβάλλον των απαγορεύσεων εκείνης της περιόδου από το καθεστώς της «Προστασίας» στα Ιόνια Νησιά.

Η Περιφερειακή Ένωση Δήμων Ιονίων Νήσων συμμετέχει ενεργά στην έκδοση των πρακτικών της ημερίδας, σε συνεργασία με τον Δήμο Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων και την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας. Αποτελεί ιδιαίτερη τιμή η συμμετοχή μας στην έκδοση αυτή μαζί με την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, ένα πνευματικό σωματείο που έχει συνεχή και δημιουργική δραστηριότητα δύο σχεδόν αιώνων, με μέλη όπως ο εθνικός ποιητής Διονύσιος Σολωμός, ο Βιάρος κόμης Καποδίστριας, ο Ανδρέας Κάλ-

βος, ο Ιάκωβος Πολυλάς, ο Λορέντζος Μαβίλης, ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και πολλοί άλλοι επιφανείς Επτανήσιοι.

Με την έκδοση αυτή συμμετέχουμε στον εορτασμό των 200 χρόνων της Εθνικής Παλιγγενεσίας, συμβάλλουμε στην προώθηση της επτανησιακής ιστοριογραφίας και δίνουμε τη δυνατότητα όχι μόνο στην επιστημονική κοινότητα αλλά και στο ευρύ κοινό να γνωρίσει τη συμβολή των Επτανησίων στον αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Αλέξανδρος Παρίσης

Πρόεδρος της Περιφερειακής Ένωσης

Δήμων Ιονίων Νήσων

Υπό την αιγίδα του
Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιστημονική Ημερίδα
«200 χρόνια από την εγκατάσταση
των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας
στην Επτάνησο»

Σάββατο 23 Νοεμβρίου 2019, ώρα 9:00 πμ.

Μέγαρο Παλαιάς Βουλής

Πλατεία Κολοκοτρώνη, Αθήνα

09.00 Χαιρετισμοί

Πρόεδρο Οργανωτικής Επιτροπής, Επικ. Καθ. ΕΚΠΑ Δέσποινα Στ. Μαρτίνα
 Αντιπρόσωπο Έρευνας και Δια Βίου Εκπαίδευσης ΕΣΥΑ, Καθηγήτρια Νικόλντεν Στ. Βούλγαρη
 Πρόεδρο Αναγνωστικής Επιτροπής Καρέρας, Ιωάννη Σ. Παύλη
 Πρόεδρο Καριερικής Ενότητας Αθηνών, Βασίλειο Γ. Μωραΐτη

Α' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Προεδρείο: Ο Επίτιμος Καθηγητής Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μπαζής, Τακτικό μέλος της Ευρωπαϊκής Διεπιστημονικής Ακαδημίας

09.30, Δρ Δημήτρης Αρβανιτόπουλος, Ιστορικός, υπεύθυνος εκδόσεων Μουσείου Μπενάκη. «Από τις αποκαταστάσεις στα έθνη: Επιστολογράφους της ρήξης στο Ιόνιο των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα».

09.45, Επικ. Καθηγήτρια Ιονίου Πανεπιστημίου Διονύσης Τζάκος, «Τα σπινθήρες της Φιλολογίας: Επιχειρήσεις σκέψης για την οργάνωση και την προετοιμασία του Επισυνεδρίου».

10.00, Δρ Ευστάθιος Παυλάκης, «Η Φιλολογία: Επιχειρήσεις στην ιστοριογραφία του 19ου αιώνα: Συγκρίσεις και αποδόσεις».

10.15, Δρ Σίμος Μπαζής, «Από την Εθνική Κάτοση της Φιλολογίας: Επιχειρήσεις στο Εθνικό Ταμείο. Η συμβολή της Φιλολογίας στην γέννηση ενός νέου εθνικιστικού χώρου».

10.30, Καθηγήτρια Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργία Δ. Παπαράκη, «Η Επικήρην Πολιτική ως φορέας Φιλολογίας: Μάχες κριτικής».

10.45, ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Β' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Προεδρείο: Ο Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου Νικόλαος Καραμπίδης, Πρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου του Γενικού Αρχείου του Κράτους

11.00, Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιος Λεοντίδης, «Φιλολογία και πρόσφυγες στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα κατά την προεπιστημονική και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης».

1175. Δρ Σπυριδούλα Αράβητος, «Οι Φύλακες Επαιρείας ζυγιάζουν Νικόλαος Κοντογιάννης και Γεράσιμος Παπαρθεμιόπουλος».

1190. Δρ Χαρίδωλα Γ. Δεμασιτσάκου, «Οι Διαφορετικότητες των Εφοριών και της δράσεως της Φύλακος Επαιρείας στην Επτάνησο και ιδίως στην Ζάκυνθο σε σχέση προς την Παλαιότενη».

1145. Δρ Παρίσια Καραποστόλου, «Η Εφορία και τα μέλη της Φύλακος Επαιρείας στη Ζάκυνθο, όπως παρουσιάζονται στα αρχεία Σάνθου, Ρώμα και Σέκερ. Μια νεότερη προσέγγιση».

1100. Επ. Καθηγητής Ιωάννης Παπαποστόλου Κώστας Καρδάμης, «Μουσική και μουσική στη Φύλαξη Επαιρείας: Η πλευρά των Επαιρείων».

1115. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Γ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Προεδρείο: Ο Καθηγητής Νικόλαος Στ. Βαώλαρης, Ανταρτίωνας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

1190. Δρ Χαρίδωλας Βλαχόπουλος, «Ο Διονύσιος Ρώμας και ο επαναστατικός επαρχιώτης».

1145. Δρ Αθανάσιος Λαβράνης, «Σχέσεις Καραϊσκήν πατριωτών και Φυλακών με τον Διονύσιο Ρώμα και την Επικρατή Ζακύνθου κατά την περίοδο 1810-1814, μέσα από τις Αρχαιολογικές Πηγές».

1100. Δρ Πάτρος Πατρίτσας, «Η Φύλαξη Επαιρείας και οι Καβαλιονέτες».

1195. Δρ Δώρα Ζαφειράτου, «Πληροφορίες για τον Καβαλιονέτη Φύλακα Δημήτρη Καραϊσκήν (1779-1804)».

1130. Δρ Σπύρος Π. Γαϊνός, «Αγγέλος Χαλκιάδης (1737 - 1843). Το εφοδιαστικό και το νομικό μέλη της ενός άγνωστου Καραϊσκήν Φυλακί».

1145. Δρ Νικόλαος Κ. Καραϊσκήν, «Η Εφορία της Φύλακος Επαιρείας στην Κέρκυρα. Οι σχέσεις της με τον Λόγιστο των Ιωνίων. Νέα στοιχεία».

1100 ΣΥΖΗΤΗΣΗ

1195 ΣΥΝΟΡΗ ΚΑΙ ΛΟΓΗ

Ο Επίτιμος Καθηγητής Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς, Τακτικό μέλος της Ελληνικής Διαπονημένης Ακαδημίας.

Διοργάνωση

ΑΝΑΤΩΝΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΑΘΗΝΩΝ «Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ»

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος: Επικ. Καθ. Έθνικ. και Καποδιστριακό Πανεπιστημίου Αθηνών Δέσπονα Στ. Μυράλλα

Διονύσιος Ζ. Βίτσας

Δρ Δώρα Ζαφειράτου

Δρ Παρρίνα Σ. Καρατσιτσίου

Δρ Νικόλαος Κ. Κουραμούλης

Καθηγ. Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής Δέσφη Ι. Κυρίαι-Μάνεση

Επικ. Καθ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ελένη Γ. Λαοντολή

Αδελφ. Ιωάνη Πανεπιστημίου Μαρίττα Α.-Δ. Μενιάου

Με Δρ Αθανάσιος Τρακούσης

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Γιάννης Αλαμάνος

Αρκαίος Ν. Παναγιωτίδου

Μαρία Μανέτα

Στα έντυπα της εκδόσεως έχουν αξιοποιηθεί φωτομνήμες από επιλεγμένα έργα του επτασέλιου

Αρχιερέα, ζωγράφου και Φιλολόγ. Γεωργίου Ριζακίτση (Αργοναυτ. 1779 - Κέρκυρα ιδιαιδ.).

Τρεις ποιήτες από την τέλη της Ζακύνθου, ρολόφι και υδατογραφία σε χαρτί, 1871/80α.

Βασιλικός και χωριάς από την Ίδη, υδατογραφία σε χαρτί, 1871/80α.

Δύο κοπέλες από την Κέρκυρα, υδατογραφία σε χαρτί.

Δύο νέοι από την Πύλαρο Καφάλου, ρολόφι και υδατογραφία σε χαρτί, 1871/80α.

Η Πολιτεία των Εκπ. Νήσων, Χαλκογραφία.

Εκκλιστική επιγραφή: Ερμάνη Δελή-Αλαμάνου

Αντί προλόγου

Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα, Επίκουρη Καθηγήτρια,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μνήμη, Τιμή, Γνώση.

Με τη σειρά αυτή ή άλλη.

Με παραμέτρους και μη.

Εκκινώντας από το παρόν, έχοντας βάσεις στο παρελθόν, ατενίζοντας το μέλλον.

Ημερίδα για τη Φιλική Εταιρεία, πριν ακόμη σημάνει η επέτειος των 200 χρόνων για την Εθνική Παλιγγενεσία, με θέμα την παρουσία και δράση Φιλικών εκτός του μετέπειτα επαναστατημένου χώρου.

Το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών ασμένως ενστερνίστηκε την πρωτοβουλία δύο ιδρυμάτων από τα αρχαιότερα της Ελλάδας, της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας (ίδρ. 1836) και της Κερκυραϊκής Ενώσεως Αθηνών «Ο Άγιος Σπυρίδων» (ίδρ. 1896), όπως το Εθνικόν Πανεπιστήμιον δέχθηκε στους κόλπους του μετά την Ένωση της Επτανήσου (1864) καθηγητές του πρώτου σε πανεπιστημιακό επίπεδο εκπαιδευτηρίου, της Ιονίου Ακαδημίας (ίδρ. 1824). Η επιστημονική ημερίδα με θέμα τα «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο» διοργανώθηκε από εμβληματικούς πνευματικούς φορείς – η Κέρκυρα, πρωτεύουσα των Ενωμένων Κρατών των Ιόνιων Νησιών, έδωσε τα φώτα στην Αθήνα, πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

Οι εργασίες της ημερίδας έλαβαν χώρα στο εντυπωσιακό μέγαρο της Παλαιάς Βουλής, όπου στεγάζεται το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, το Σάββατο 23 Νοεμβρίου 2019. Έγκριτοι ομιλητές, ειδικοί επιστήμονες, πανεπιστημιακοί καθηγητές ανέδειξαν τη συμμετοχή και συμβολή των Επτανησίων από όλα τα νησιά και καθένα ξεχωριστά στην υπόθεση της Φιλικής Εταιρείας.

Ο σκοπός της ημερίδας αυτής ευοδώθηκε με την έκδοση των πρακτικών της στον παρόντα τόμο. Πρόκειται για ένα συλλογικό διεπιστημονικό έργο, το οποίο διασώζει τεκμήρια της ιστορίας,

εγχειρίδιο για τους μελλοντικούς ερευνητές, συμβολή στη μελέτη του αγώνα για την Ανεξαρτησία.

Οι διοργανωτές κι εγώ, ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής, ευχαριστούμε τους συγγραφείς για την ουσιαστική συμβολή τους στον απαρτισμό του τόμου. Ευχαριστούμε την εκδοτική ομάδα, ιδιαίτερα τις κυρίες Φιλένη Λοράνδου και Ελένη Μαρτζούκου, για την εργώδη προσπάθεια και συμβολή στην άρτια μορφή του. Ευχαριστούμε επίσης για την ευγενική τους χορηγία την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων στο πρόσωπο της Περιφερειάρχου κυρίας Ρόδης Κράτσα-Τσαγκαροπούλου, τον Δήμο Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων στο πρόσωπο της Δημάρχου κυρίας Μερόπης Υδραίου και του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου κυρίου Δημήτρη Γ. Μεταλληνού, καθώς και την Περιφερειακή Ένωση Δήμων Ιονίων Νήσων στο πρόσωπο του Προέδρου της κυρίου Αλέξανδρου Παρίση. Η συμβολή όλων στην έκδοση του τόμου των πρακτικών της ημερίδας ήταν καθοριστική.

Προλογική αποτίμηση
 Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς,
 Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Διεπιστημονικής Ακαδημίας,
 Επίτιμος Καθηγητής Πανεπιστημίων

Σήμερα, από αυτή την ιστορική αίθουσα και θέση –γιατί το κύρος του τόπου μετέχει στον απονεμόμενο σεβασμό προς εκείνους που τιμούμε–, μία πλειάδα εκλεκτών και εγκύρων ερευνητών με αρμοδιότητα και ακρίβεια αποκάλυψαν, με τις ομιλίες τους, την έκταση της σημασίας των συμβάντων.

Όλων δηλαδή εκείνων των στιγμών, των περιστατικών, των σκέψεων και των εκτιμήσεων που συνδέονται με τις σχέσεις της Φιλικής Εταιρείας με τους επτανησιακούς χώρους και όχι μόνο. Αλλά και εκείνους των αντικείμενων ακτών της Ηπείρου, της Δυτικής Στερεάς και της Πελοποννήσου. Το ότι όσα ακούσαμε ειπώθηκαν παρουσία του αντιπρυτάνεως καθηγητού κ. Νίκου Στ. Βούλγαρι ως εκπροσώπου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του καθηγητού κ. Νίκου Καραπιδάκη ως εκπροσώπου του Ιονίου Πανεπιστημίου μαρτυρεί ότι οι διοργανωτές ήθελαν όλα να φιλοξενηθούν από δυο ιστορικά ιδρύματα. Η παρουσία τους αλλά και όλων εδώ δείχνει –και ευτυχώς– τη συνέχιση του ενδιαφέροντος για ένα γεγονός του οποίου η σημασία υπερβαίνει την περίπτωση την οποία υπηρέτησε. Διότι η Εταιρεία αυτή διεθνοποίησε την «Αρχή των Εθνοτήτων» πολύ πριν αυτή αποκληθεί με αυτόν τον όρο.

Οι ανακοινώσεις υπενθύμισαν τόσο την εθνοπατριωτική διάσταση των πρωτοβουλιών όσο και την πυκνή και συχνά αθέατη διεξάρτηση της μιας δράσης από την άλλη. Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι τίποτε δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητο και τίποτε δεν αποτελεί στην ιστορία απλό αυτόνομο περιστατικό. Οι αφετηρίες από τις οποίες οι ομιλητές προσήγγισαν τα γεγονότα –και τις ώρες τους– κατέδειξαν το πόσο τα Επτάνησα, η διανοήση εκεί, είχε από πολύ πριν διαμορφώσει τη δική της παρουσία. Επέδρασαν σ' ό,τι συνετελείτο στην κυρίως Ελλάδα πολύ πριν το 1821. Αναφέρομαι ενδεικτικά στην ύπαρξη των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας και σε κάποια ονόματα. Αδικώντας βέβαια την ευρεία πλειάδα. Σκέπτομαι τους Καποδίστρια, Γεροστάθη, Κεφαλά, Μόστρα, Θεοτόκη, Πιέρη, Αρλιώτη, Πιτζιμάνο και Λουρόπουλο στο βόρειο Ιόνιο, Μεταξά, Κοργιαλένιο, Φλογαΐτη, Κουρκουμέλη, Ευμορφόπουλο, Τυπάλδο-Φορέστη, Δελλαδέτση, Σδριν, Καμπίση, Καραβιά και Ζαμπέλιο στο μέσο Ιόνιο, Ρώμα, Φλαμπουριάρη, Στεφάνου, Καρβελά, Λεονταρίτη, Δημάδη, Καντούνη, Κοκκίνη και Δραγώνα πιο

κάτω. Ονόματα στα οποία ο καθένας σε αυτή την αίθουσα προσθέτει τη δική του γνώση. Ονόματα ανάμεσα στα οποία δεν πρέπει να ξεχνάμε όλους εκείνους που μυήθηκαν εδώ, ονομαστούς κλεφταρματωλούς της δυτικής Ελλάδος.

Όλα τα νησιά, με επώνυμους ανθρώπους αλλά οπωσδήποτε και με ανώνυμους, εμπλέκονται στη Φιλική Εταιρεία με διαφόρους τρόπους άμεσους και εμμέσους. Και αν ο ιόνιος χώρος συνέπραξε στην Επανάσταση του όλου λαού, η Φιλική Εταιρεία εξέφρασε όσα συνετελούντο εις τη σκέψη πολλών Ευρωπαίων, άλλων ελευθέρων και άλλων υποταγμένων, που, ενώ εσκέπτονταν ελεύθερα, είχαν στερηθεί τη δυνατότητα να ασκούν την ελευθερία τους.

Αυτός ο ιόνιος χώρος, ο οποίος υπέφερε αλλά και ευεργετήθηκε από άλλες συγκυρίες και παρουσίες, συνέπραξε και εις ό,τι πανηγυρικών ηκολούθησε, καθιστώντας έτσι την πνευματική αλλά και την ποικίλη παρουσία του συχνά αποφασιστική εις την εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων και όχι μόνον.

Και επειδή σε κάθε επέτειο υπάρχει πάντα –έστω και κάπως δικαιολογημένη– η τάση να γιορτάζουμε με γενικεύσεις, σήμερα επιτρέψτε και σε εμένα να το πω αυτό: Όσα ακούσαμε έχουν συγκεκριμένη υπόσταση και ανάλογη τεκμηρίωση. Τόσο ως προς το τι συνέβη όσο και ως προς τις συχνά αόρατες επιπτώσεις όλων αυτών στη «μακρά διάρκεια». Η διακλαδικότητα και η διεπιστημονική ταυτότητα των ομιλητών επέτρεψαν να θυμηθούμε, να συμπληρώσουμε αλλά και να φαντασθούμε συνέχειες στο τώρα απ' όσα συνέβησαν τότε.

Έχοντας την τιμή, καθόσον υπό αυτή την ιδιότητα κλήθηκα σε αυτήν την εκδήλωση, να εκπροσωπώ την Académie Européenne Interdisciplinaire des Sciences, στο Παρίσι, θα ήθελα θερμά να σας ευχαριστήσω και εκ μέρους των Ευρωπαίων συναδέλφων μου, καθόλου αδιάφορων σε ό,τι γιορτάζουμε, γι' αυτή την πρόσκληση, αλλά και για την τιμή που μας κάνατε.

Χαιρετισμός του κ. Νικόλαου Στ. Βούλγαρι,
Αντιπρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών μετέχει σε αυτή την ημερίδα, που ανέλαβαν τα διοργανώσουν τα δύο πρεσβυγενή σωματεία της μητρόπολης Κέρκυρας και της κερκυραϊκής παροικίας στην Αθήνα, όχι απλά με το να την έχει θέσει υπό την αιγίδα του, αλλά συνεισφέροντας με ό,τι πολυτιμότερο διαθέτει – τους καθηγητές, τους διδάκτορες και τους αποφοίτους του.

Ο εορτασμός των 200 χρόνων από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο μας δίνει την ευκαιρία να ερευνήσουμε σε βάθος και να αναφερθούμε αφενός σε γεγονότα άγνωστα, αφετέρου σε όλους εκείνους τους γνωστούς ή αφανείς που, παρά τη συμβολή τους στην εθνική υπόθεση, για κάποιους λόγους που αφορούν τον καθένα χωριστά, δεν εντάχθηκαν στο «πάνθεον» της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και δεν βρήκαν τη θέση που τους αξίζει στην ελληνική ιστοριογραφία.

Η περίπτωση των Εφοριών της Φιλικής στην Επτάνησο διαφέρει από εκείνες που εγκαταστάθηκαν στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες, καθώς οι μυητικές διεργασίες της απευθύνθηκαν σε συμπαγή ελληνικό πληθυσμό, πρόσφατα ενημερωμένο για τα φιλελεύθερα, τα δημοκρατικά κινήματα. Ιδιαίτερους παράγοντες συνιστούν τα γεγονότα: πρώτον, ότι οι κάτοικοι των νησιών είχαν ωριμάσει πολιτικά κατά τη διάρκεια του πρώτου κράτους Ελλήνων («Επτάνησος Πολιτεία»)· δεύτερον, ότι επεδίωξαν με μια ρομαντική αντίληψη την ελευθερία του Γένους τους και όχι των εαυτών τους· και, τρίτον, ότι απήφησαν το αυστηρό πολιτικό περιβάλλον που είχε επιβάλει το βρετανικό προτεκτοράτο («Ιόνιον Κράτος») – ένα περιβάλλον έντονα αστυνομευόμενο και ρυθμισμένο από τις επιδιώξεις του βρετανικού υπουργείου Αποικιών, που χρησιμοποιούσε ως άλλοθι τα αντεπαναστατικά αντανakλαστικά της Ιεράς Συμμαχίας.

Δεν θα απείχε πολύ της πραγματικότητας αν λέγαμε ότι, με τη σημερινή επιστημονική ημερίδα, οι πάντα στην πρωτοπορία Επτανήσιοι δηλώνουν πρώτοι την παρουσία τους στους εορτασμούς των 200 χρόνων της Παλιγγενεσίας.

Χαιρετισμός του κ. Γιάννη Πιέρη,
Προέδρου της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας

Αγαπητοί μου,

Παρά τη βαθύτατη επιθυμία μου να βρίσκομαι σήμερα μαζί σας, δυστυχώς, για λόγους ανεξάρτητους της θελήσεώς μου, δεν μπορώ να παρευρεθώ σε αυτήν την πολύ σημαντική ημερίδα, θα έλεγα μια ημερίδα σταθμό για την ανάδειξη της συμβολής της Επτανήσου στην Εθνεγερσία.

Και είναι σημαντική για πολλούς λόγους – διότι έχει τεθεί υπό την αιγίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, διότι γίνεται σε συνδιοργάνωση με την Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών, διότι συμμετέχουν έγκριτοι ειδικοί επιστήμονες που θα φωτίσουν άγνωστες πτυχές του θεμελιώδους αυτού ζητήματος και διότι τιμούν την ημερίδα με την παρουσία τους και προεδρεύουν οι εξέχοντες Επτανήσιοι κ. Αναστάσιος-Ιωάννης Μεταξάς, ομότιμος καθηγητής, τακτικό μέλος της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών, και Νικόλαος Βούλγαρις, αντιπρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και ο κατ' επιλογήν Επτανήσιος Νίκος Καραπιδάκης, καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου. Εκ μέρους της Αναγνωστικής Εταιρίας τούς ευχαριστώ θερμά.

Επίσης ευχαριστώ θερμά τις κυρίες Σπυριδούλα Αράθυμου, Περίννα Κοριατοπούλου, Χαρίκλεια Δημακοπούλου και Δώρα Ζαφειράτου, καθώς και τους κυρίους Γεώργιο Λεοντσίνη, Δημήτρη Αρβανιτάκη, Αθανάσιο Λαβράνο, Πέτρο Πετράτο, Γεράσιμο Παγκράτη, Διονύση Τζάκη, Ευστάθιο Πουλιάση, Σίμο Μποζίκη, Κώστα Καρδάμη, Διονύσιο Βλαχόπουλο και Σπύρο Γαούτση, τόσο για τη συμμετοχή τους στις εργασίες όσο και διότι ορισμένοι εξ αυτών συμμετείχαν και στην Οργανωτική Επιτροπή, μαζί με τις κυρίες Δάφνη Κυριάκη-Μάνεση, Δέσποινα Μιχάλαγα, Ελένη Λεοντσίνη, Μαριέττα Μινώτου, και τους κυρίους Διονύσιο Βίτσο και Αθανάσιο Τρικούπη.

Στο πρόσωπο του κ. Βασίλη Μωραΐτη, προέδρου της Κερκυραϊκής Ένωσης, ευχαριστώ όλο το Διοικητικό Συμβούλιο για όλους τους κόπους τους και τη μέριμνά τους, και επιπλέον διότι διατηρούν αισθήματα αγάπης και αφοσίωσης στον γενέθλιο τόπο.

Άφησα τελευταίο να ευχαριστήσω για την καθοριστική αρωγή του τον κ. Νίκο Κουρκουμέλη, υποστράτηγο και διδάκτορα ιστορίας, καθώς σ' εκείνον ανήκει η πατρότητα της ιδέας για τη σημερινή εκδήλωση και ο ίδιος φέρει το μεγαλύτερο βάρος της διοργάνωσης.

Ο αγαπητός φίλος Νίκος, ο οποίος –εκτός όλων των άλλων– είναι άξιο μέλος της Αναγνωστικής Εταιρίας με πολυετή και ουσιαστική προσφορά, τιμά πολλαπλά τον ιόνιο χώρο.

Μαζί με όλα όσα κάνει, ασχολήθηκε εγκαίρως και συστηματικά με τη μεγάλη υπόθεση της ανάδειξης του επανησιακού πατριωτισμού. Και γι' αυτό τον ευχαριστούμε.

Οι εκδηλώσεις που έχει αναλάβει η Αναγνωστική Εταιρία από την προηγούμενη χρονιά για την ανάδειξη της επετείου θα ολοκληρωθούν στην Κέρκυρα στις 15 Δεκεμβρίου, όπου θα πραγματοποιηθούν μια ημερίδα και τα αποκαλυπτήρια μιας αναμνηστικής πινακίδας στον χώρο όπου συνεδρίαζε η κερκυραϊκή Εφορία της Φιλικής, υπό την προεδρία του αδελφού του κυβερνήτη Βιάρου κόμη Καποδίστρια, ο οποίος –ειρήσθω– υπήρξε και μέλος της Αναγνωστικής Εταιρίας.

Η Αναγνωστική Εταιρία, στα μέλη της οποίας συγκαταλέγονται ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Πολυλάς, ο Μαβίλης ο Θεοτόκης και πολλοί άλλοι, παρουσιάζει συνεχή και γόνιμη δραστηριότητα δύο σχεδόν αιώνων και αισθάνεται το βάρος της ευθύνης της διάσωσης και της ανάδειξης του ιστορικού και πολιτισμικού πλούτου του ιονίου χώρου.

Ελπίζω και εύχομαι να βρούμε ανταπόκριση στην προσπάθειά μας από πρόσωπα και φορείς που μπορούν να την ενισχύσουν ουσιαστικά!

Σας ευχαριστώ όλους για την προσοχή σας και το ενδιαφέρον σας και εύχομαι καλή επιτυχία στις σημερινές εργασίες!

Χαιρετισμός του υποστράτηγου κ. Βασιλείου Μωραΐτη,
Προέδρου της Κερκυραϊκής Ενώσεως Αθηνών
«Ο Άγιος Σπυρίδων»

Μου έλαχε σήμερα η μεγάλη τιμή, στο πλαίσιο του εορτασμού των 200 χρόνων από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Επτάνησο, να σας καλωσορίσω εκ μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου της Κερκυραϊκής Ενώσεως Αθηνών «Ο Άγιος Σπυρίδων».

Η σημερινή εκδήλωση αποτελεί μέρος των εκδηλώσεων που έχει αναλάβει η Αναγνωστική Εταιρία από τον προηγούμενο χρόνο για την ανάδειξη της επετείου, οι οποίες και θα ολοκληρωθούν στην Κέρκυρα στις 15 Δεκεμβρίου με τα αποκαλυπτήρια σχετικής πινακίδας στον χώρο των επιχειρήσεων του Κωνσταντίνου Γεροστάθη, όπου συνεδρίαζε η κερκυραϊκή Εφορία της Φιλικής υπό την προεδρία αρχικά του αδελφού του κυβερνήτη Βιάρου κόμη Καποδίστρια. Η εκδήλωση μνήμης σήμερα γίνεται από τα δύο πρεσβυγενή κερκυραϊκά σωματεία, την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, με έτος ιδρύσεως το 1830, και την Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών, με έτος ιδρύσεως το 1896, γεγονός που σηματοδοτεί την έναρξη μιας συνεργασίας μεταξύ μητροπολιτικών και παροικιακών εταιρειών εν όψει του εορτασμού των 200 χρόνων της Εθνικής Παλιγγενεσίας.

Οι εξέχουσες επιστημονικές προσωπικότητες που θα ακολουθήσουν θα αναλύσουν όλα τα δεδομένα και θα αναπτύξουν τις πτυχές των γεγονότων της εποχής. Δεν θα επεκταθώ περισσότερο, καθώς θα ακολουθήσουν οι ανακοινώσεις. Ιδιαίτερως ευχαριστώ:

Τον πρόεδρο της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας κ. Ιωάννη Πιέρη και το Διοικητικό Συμβούλιο για την αγαστή συνεργασία. Την Οργανωτική Επιτροπή για την άριστη οργάνωση της ημερίδας, και κυρίως τον υποστράτηγο ε.α. και διδάκτορα ιστορίας κ. Νικόλαο Κ. Κουρκουμέλη για την αμέριστο συνδρομή και βοήθειά του σε όλα τα στάδια της προετοιμασίας, οργανώσεως και πραγματοποίησης της ημερίδας.

Τους συντονιστές των τριών κύκλων της ημερίδας: Τον κ. Αναστάσιο-Ιωάννη Μεταξά, επίτιμο καθηγητή και τακτικό μέλος της Ευρωπαϊκής Διεπιστημονικής Ακαδημίας, για όσα ιδιαίτερα προσπάθησε. Και εκείνος γνωρίζει... Τον κ. Νικόλαο Καραπιδάκη, καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου και πρόεδρο του Εφορευτικού Συμβουλίου των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Τον αντιπρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και συμπολίτη

μας κ. Νικόλαο Στ. Βούλγαρη για την πρωτοβουλία του να προτείνει στον κ. πρύτανη να τεθεί η ημερίδα υπό την αιγίδα του πανεπιστημίου. Τον πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Αθανάσιο-Μελέτιο Δημόπουλο για την παροχή της αιγίδας του πανεπιστημίου. Την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος για την παραχώρηση της ιστορικής αιθούσης του Κοινοβουλίου. Όλους τους ομιλητές, που δεν εφείσθησαν κόπων και εξόδων. Θα ήταν παράλειψη αν δεν ανέφερα τις ευχαριστίες μου εις την εξαιρετική καλλιτέχνιδα, καθηγήτρια καλών τεχνών κ. δρα Ερμιόνη Δελή-Αλαμάνου, η οποία, παρά το βαρύτατο εκπαιδευτικό της πρόγραμμα, αφιλοκερδώς και αφοσιωτά φιλοτέχνησε τις αφίσες, τα προγράμματα, τις προσκλήσεις και τα διπλώματα για τη σημερινή εκδήλωση.

Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω προς τον πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων κ. Κωνσταντίνο Τασούλα και τον βουλευτή Κερκύρας κ. Στέφανο Γκίκα, διότι έλυσαν ουσιώδη προβλήματα υποστήριξης της ημερίδας.

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας.

Σύντομη αναφορά περί της Φιλικής Εταιρείας
Μαριέτα Μινώτου, Μόνιμη Λέκτωρ Ιονίου Πανεπιστημίου,
πρώην Διευθύντρια της Κεντρικής Υπηρεσίας
των Γενικών Αρχείων του Κράτους

Αιδεσιμολογιότατε, Εκπρόσωπε του Αρχιεπισκόπου Αθηνών,
Σεβασμιότατε,
Κύριε Υπουργέ,
Κύριε Αντιπρύτανη,
Εκλεκτοί μας καλεσμένοι,
Κυρίες και Κύριοι,

Τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής σάς καλωσορίζουν στην έναρξη των επισημονικών εργασιών της σημερινής ημερίδας με θέμα «200 χρόνια από την εγκατάσταση των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα».

Η ημερίδα τελεί υπό την αιγίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και συνδιοργανώνεται από την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας και την Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών, τις διοικήσεις των οποίων ευχαριστούμε θερμά.

Ευχαριστίες εκφράζουμε επίσης στη διοίκηση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΙΕΕΕ), η οποία μας φιλοξενεί σήμερα στον emblematicό χώρο του μεγάλοπρεπου Μεγάρου της Παλαιάς Βουλής, όπου στεγάζεται από το 1961 το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Ευτυχής συγκυρία είναι το γεγονός ότι οι επιστημονικές εργασίες της ημερίδας πραγματοποιούνται σε αυτό τον χώρο, την κιβωτό της ιστορικής μνήμης του Έθνους. Εδώ διαφυλάσσονται και προβάλλονται εθνικά κειμήλια στο μουσείο της, πολύτιμα μνημεία του γραπτού λόγου στο ιστορικό της αρχείο και σπάνιες εκδόσεις στη βιβλιοθήκη της, που όλα σχετίζονται με την ιστορία του νεότερου Ελληνισμού. Πυρήνα των ανωτέρω συλλογών αποτελούν εκείνα που αναφέρονται στον αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και τον καθοριστικό ρόλο της Φιλικής Εταιρείας για την επιτυχή έκβασή του. Να σημειωθεί επίσης ότι στον χώρο αυτό το έτος 1964 εορτάστηκαν πανηγυρικά τα 150 χρόνια από τη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας, με ειδική έκθεση που παρουσίαζε σημαντικό αρχειακό υλικό και κειμήλια σχετικά με τη δράση της, τους πρωταγωνιστές και τα μέλη της.

Η Φιλική Εταιρεία αναγνωρίζεται ως η σημαντικότερη οργάνωση της εποχής της, που ανέλαβε την προετοιμασία του αγώνα της Ανεξαρτησίας κάτω

από την αυστηρή παρακολούθηση των Τούρκων κατακτητών. Παράλληλα το καθεστώς της Ιεράς Συμμαχίας στην Ευρώπη, που αντιμετώπιζε με σκληρότητα κάθε φιλελεύθερη κίνηση, δημιούργουσε ένα περιβάλλον που επέβαλλε στη Φιλική Εταιρεία να κινείται με πολύ μεγάλη μυστικότητα.

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησό από τρεις Έλληνες εμπόρους, τον Νικόλαο Σκουφά από το Κομπότι της Άρτας, τον Εμμανουήλ Ξάνθο από την Πάτμο και τον Αθανάσιο Τσακάλωφ από τα Ιωάννινα.

Σε έγγραφο που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της ΙΕΕΕ, γραμμένο με κρυπτογραφικό αλφάβητο, ο επιδιωκόμενος σκοπός της ορίζεται ως εξής: «Η Εταιρία συνίσταται από καθαυτό Γραικούς Φιλοπάτριδας και ονομάζεται Εταιρία των Φιλικών, ο σκοπός αυτών είναι η καλυτέρευσις του Έθνους και αν ο Θεός το συγχωρήση η ελευθερία του».

Να σημειωθεί ότι στο Ιστορικό Αρχείο της ΙΕΕΕ απόκεινται τα σπουδαία αρχεία των πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας, του Εμμανουήλ Ξάνθου και του Παναγιώτη Σέκερη, από τα οποία αντλούνται πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τους μεγαλόπνοους ιδρυτές της, την άρτια οργάνωσή της, τους μυστικούς κώδικες επικοινωνίας των μελών της, την κλιμάκωσή τους σε «αδελφοποιητούς», «συστημένους», «ιερείς», «ποιμένες», «αρχηγούς των ποιμένων», «αφιερωμένους», «αρχηγούς των αφιερωμένων», την κατάρτιση εταιρικών κανόνων, τους καταλόγους των μελών της, τη διάδοσή της από τους «αποστόλους», την ίδρυση Εφοριών και γενικά με το καρποφόρο έργο τους, καθώς και την προσωπικότητα του «Γενικού Επιτρόπου της Αρχής» της, του ιερομάρτυρα Αλέξανδρου Υψηλάντη.

Οι ρίζες της «εταιριστικής κίνησης» τοποθετούνται στον 18ο αιώνα, και ιδιαίτερα στην περίοδο της δράσης του εθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή, ο οποίος, εκτός από το μεγαλόπνοο, πολυεπίπεδο και εθνεγερτικό του έργο, είχε ιδρύσει μυστική επαναστατική οργάνωση. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, μέλος της Φιλικής Εταιρείας από το 1818, σε γραπτό κείμενό του αναφέρει: «Εἰς τολμηρὸς ἀνὴρ, Ρήγας ὀνομαζόμενος, ἐστοχάσθη νὰ ἐνσπείρῃ γενικῶς εἰς τὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων τὸν ἐνθουσιασμόν τῆς Ἐλευθερίας καὶ ἐπέτυχε νὰ ἐφελκύσῃ πολλοὺς καὶ ἐκλεκτοὺς μεθ' ἐαυτοῦ, συμφώνους εἰς τὸ σχέδιον τὸ ὁποῖον συνέθεσε περὶ τῆς κατὰ τοῦ τυράννου Ἐπαναστάσεως».

Στις αρχές του 19ου αιώνα είχαν ιδρυθεί και άλλες εταιρείες και οργανισμοί στον ελλαδικό χώρο και στις εστίες της Διασποράς των Ελλήνων, με πρωταρχικό στόχο την πνευματική αφύπνιση και απώτερο σκοπό την απελευθέρωση. Ενδεικτικά αναφέρω την Αθηνά στο Παρίσι, την Εταιρεία των Φιλομούσων στη Βιέννη και στην Αθήνα, το Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο στο Παρίσι, του οποίου

μέλη ήταν και ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Νικόλαος Σκουφάς. Όλες αυτές οι εταιρείες προσέφεραν ουσιαστικά στοιχεία τόσο για τη σύσταση όσο και για την οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας. Χρήσιμα στοιχεία επίσης υιοθέτησαν οι Φιλικοί από την οργανωτική δομή και λειτουργία του τεκτονισμού.

Η Φιλική Εταιρεία αναπτύχθηκε με βραδύ ρυθμό αρχικά, από το έτος της σύστασής της έως το 1818. Μετά τον θάνατο του Σκουφά, και με πρόταση του Ξάνθου, εισέρχεται στην Αρχή ο Παναγιώτης Σέκερης, μεγαλέμπορος από την Κωνσταντινούπολη. Ο Σέκερης, ο οποίος αντικαθιστά επάξια τον Σκουφά, επιτελεί έκτοτε καθοριστικό έργο, προωθώντας τους στόχους της Εταιρείας μέσω των γνωριμιών του με υψηλού κύρους Έλληνες, κυρίως της Διασποράς. Σε αυτόν αποδίδεται, ύστερα από συνάντησή του με τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, η σύσταση της «Κιβωτού του Ελέους», που είχε σκοπό την εισπραξη εισφορών για φτωχούς. Από τις εισφορές αυτές το ένα τρίτο θα διατίθετο για τους φτωχούς, αδιάκριτα από την εθνότητά τους, και τα δύο τρίτα θα φυλάσσονταν «διά την παρά Θεού ορισθείσαν ώραν». Για τον ίδιο σκοπό συστήθηκε στη Μόσχα η Φιλογενική Κάσα και ελήφθη πρόνοια για τη σύσταση Κεντρικής Εθνικής Κάσας στην Κωνσταντινούπολη. Κατάδηλο είναι ότι η «ορισθείσα ώρα» σήμαινε τον αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Οι γενικότερες εξελίξεις και ο ραγδαίος πολλαπλασιασμός των μελών της Φιλικής Εταιρείας από το 1818 και μετά ωθεί τους υπεύθυνους του στρατηγικού της σχεδιασμού σε νέο τρόπο διάρθρωσης και δράσης – τη δημιουργία των Εφοριών.

Το σύστημα των Εφοριών, που άρχισε να λειτουργεί από το 1819, υπογορεύτηκε αφενός από την ανάγκη που προέκυψε λόγω της συνεχούς αύξησης των κατά τόπους μνημένων στις τάξεις των Φιλικών, και αφετέρου από την αναγκαιότητα της ενημέρωσης της Κεντρικής Επιτροπής στην Κωνσταντινούπολη (Τσακάλωφ, Ξάνθος, Αναγνωστόπουλος, Σέκερης) για τα συνολικά λειτουργικά ζητήματα της οργάνωσης. Την πρώτη Εφορία ίδρυσε ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος το έτος 1819 στο Γαλάζι Μολδαβίας με τέσσερα μέλη, τους Δ. Θέμελη, Ν. Γρυπάρη, Δ. Παπαγιαννόπουλο και Στ. Πρασά. Δεύτερη Εφορία σχηματίστηκε στο Ισμαήλι. Όταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης το 1820 αποδέχτηκε την αρχηγία της Εταιρείας, ενέκρινε και ενίσχυσε τις ήδη υπάρχουσες και διόρισε και νέες με ευρεία δικαιοδοσία.

Η σημερινή επιστημονική εκδήλωση θα εστιάσει στη δράση της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα και στην εγκατάσταση των εκεί Εφοριών, προς ευόδωση των στρατηγικών της σχεδιασμών.

Η συμβολή των Επτανησίων εν γένει αναγνωρίζεται ως ανεκτίμητη για τον αγώνα του Γένους και την τελική νίκη, τόσο με την εισδοχή τους ως μελών στη Φιλική Εταιρεία, όσο και την έμπρακτη βοήθειά τους στον αγώνα της Ανεξαρτησίας, είτε με πολεμικό υλικό, τρόφιμα, φάρμακα κ.ά., είτε με την εθελούσια συμμετοχή τους στην Επανάσταση παρά την αυστηρή επιτήρηση και απαγόρευση των Άγγλων. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι η εθνική συνείδηση των Επτανησίων υπήρξε αδιάλειπτη τόσο κατά τη μακραιώνη περίοδο της Ενετοκρατίας, όσο και κατά την περίοδο της κυριαρχίας των δημοκρατικών Γάλλων, των Ρώσων και Τούρκων, των αυτοκρατορικών Γάλλων και, τέλος, των Άγγλων.

Όταν κατά την περίοδο της ρωσο-τουρκικής κυριαρχίας, με τη σύμβαση της Κωνσταντινούπολης του 1800, τα Επτάνησα αναγνωρίστηκαν ημικυρίαρχο κρατίδιο, γνωστό ως Πολιτεία των Επτά Ηνωμένων Νήσων ή Επτάνησος Πολιτεία, τόσο οι Επτανήσιοι όσο και οι τουρκοκρατούμενοι Έλληνες και εκείνοι της Διασποράς χαιρέτισαν την Επτάνησο Πολιτεία ως προάγγελο δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Στους αδελφούς Επτανησίους το 1669 κατέφυγε το μεγάλο κύμα των Κρητικών, οι οποίοι προτίμησαν τον εκπατρισμό από τη δουλεία των Τούρκων. Επίσης τα επόμενα χρόνια οι Επτανήσιοι πρόθυμα φιλοξένησαν πρόσφυγες από τον ελλαδικό χώρο. Ανάμεσα στους πρόσφυγες αυτούς ήταν και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο οποίος κατέφυγε στη Ζάκυνθο, όπου εκεί μάλιστα έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Στη μόνιμη έκθεση του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου εκτίθεται η ελαιογραφία του Διονυσίου Τσόκου, φιλοτεχνημένη το 1839, που απεικονίζει την ορκωμοσία Φιλικού στον Άγιο Γεώργιο των Φιλικών στη Ζάκυνθο, που πιθανώς πρόκειται για την ορκωμοσία του Θ. Κολοκοτρώνη.

Η Φιλική Εταιρεία ανέπτυξε μεγάλη δράση στα Επτάνησα. Ο Φιλικός Αριστείδης Παππάς, με καταγωγή από τη Θεσσαλία, ενήργησε με μεθοδικότητα και απaráμιλλη αποφασιστικότητα για την εξάπλωσή της εκεί και τη σύσταση Εφοριών. Ο «απόστολος» αυτός της Εταιρείας έφτασε στα Επτάνησα αφού διέδωσε ότι ο ερχομός του εκεί είχε σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για εκπαιδευτικούς σκοπούς, κυρίως δε για την έκδοση ωφελίμων βιβλίων και την ίδρυση κεντρικού σχολείου στην Πελοπόννησο ή την Αθήνα. Έφερνε μαζί του και εγκύκλιο του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', ο οποίος απευθυνόταν στο ορθόδοξο ποίμνιό του και το παρακινούσε να συνεισφέρει ό,τι μπορούσε. Οι Άγγλοι, «οι σιδηροί» κατά τον κρυπτογραφικό κώδικα των Φιλικών, δεν υποψιάστηκαν τους σκοπούς του ερχομού του, κι έτσι προώθησε ευκολότερα τα σχέδιά του.

Την περίοδο εκείνη στα Επτάνησα ορκίστηκαν ως μέλη Εφορίας σημαντικές προσωπικότητες, όπως διαφαίνεται από τις αρχειακές πηγές. Σπουδαία δεξαμενή στοιχείων αποτελεί το αρχείο του επιφανούς Ζακύνθιου Διονυσίου Ρώμα, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στις γενικότερες εξελίξεις και δραστηριοποιήθηκε ενεργά στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας. Σε μεταγενέστερο χρόνο, όταν συγκροτήθηκε η Εφορία Πελοποννήσου με ευρύτατη δικαιοδοσία, συμπεριελήφθησαν σε αυτή και τα Ιόνια Νησιά.

Κυρίες και κύριοι, καταξιωμένοι επιστήμονες θα μας αναπτύξουν σήμερα σημαντικές πτυχές του ιδεολογικού υπόβαθρου και της δράσης της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα, παρουσιάζοντας επίσης και τις διαφοροποιήσεις σχετικά με τη δράση της σε άλλες περιοχές της χώρας. Θα αναδειχθεί επιπλέον ο ρόλος που έπαιξαν τα Επτάνησα συνολικά ως «φυτώριο» Φιλικών και μεμονωμένες προσωπικότητες Επτανησίων που άφησαν τη δική τους σφραγίδα στην προετοιμασία του Αγώνα. Θα προβληθεί παράλληλα ο τρόπος που η Φιλική Εταιρεία επηρέασε ιδεολογικά τον επτανησιακό πολιτισμό, την πολιτεία και κοινωνία γενικότερα. Μέσα από την έρευνα και τον επιστημονικό διάλογο σήμερα αποτίουμε φόρο τιμής στα πρόσωπα που έδρασαν στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας και θυσιάσαν τη ζωή τους για το πολύτιμο αγαθό της Ελευθερίας.

Η Φιλική Εταιρεία επετέλεσε με επιτυχία τον σκοπό της υπό αντίξοες συνθήκες και μας κληροδότησε πολλαπλά μηνύματα και συμβολισμούς για το παρόν και το μέλλον.

Οι στίχοι του ποιητή Γεωργίου Δροσίνη εκφράζουν με μοναδικό τρόπο την ευγνωμοσύνη των σύγχρονων γενεών για την υποδειγματική αυτοθυσία των προγόνων μας:

Ο ύμνος των προγόνων

*Εσείς που πρωτοσπείρατε της Λευτεριάς το σπόρο,
λαχταρισμένο δώρο στη σκλαβωμένη γη,
εσείς και όταν ωρίμασαν τα στάχυα καρποφόρα,
στον θερισμού την ώρα μάς γίνατε οδηγοί...*

*Σαν ίσκιοι μεγαλόκορμοι και απείραχτοι από τα χρόνια
σέρνετε εμάς τα αγγόνια
στο δρόμο της ΤΙΜΗΣ.*

Ολοκληρώνοντας, θα ήθελα να εκφράσω εκ μέρους της Οργανωτικής Επιτροπής θερμές ευχαριστίες στον Πρόεδρο της Βουλής κ. Κωνσταντίνο Τασούλα, τον βουλευτή Κερκύρας της ΝΔ κ. Στέφανο Γκίκα, στους προέδρους των φορέων που συνδιοργάνωσαν την ημερίδα, στους προέδρους των συνεδριών, τους ομιλητές μας, και βέβαια σε όλους εσάς που μας τιμάτε με την παρουσία σας σήμερα.

Ευχόμαστε καλή επιτυχία!

Τοποθέτηση του κ. Νικολάου Ε. Καραπιδάκη,
Καθηγητή Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου,
Προέδρου Ελεγκτικού Συνεδρίου Γενικών Αρχείων του Κράτους

**Τα Επτάνησα και η άλλη Επανάσταση του 1821 ή
Η Επανάσταση του 1821 και οι άλλες επαναστάσεις**

Χρονιά επετείου των 200 χρόνων από την Εθνεγερσία του 1821, τα Επτάνησα δεν μπορούν παρά να αποτελέσουν ένα είδος καθρέπτη για να ξαναδούμε το ίδιο το γεγονός του '21.

Το ενδιαφέρον ερώτημα δεν είναι αυτή καθαυτή η συμμετοχή των Επτανήσιων στην Επανάσταση του '21, που, όπως αποδεικνύεται από τις τεκμηριωμένες ανακοινώσεις του συνεδρίου, ήταν μεγάλη και ουσιαστική, αλλά κατά πόσο η πολύμορφη επαναστατική εμπειρία των Επτανήσων, που ξεκινά ήδη από το 1797, αποτέλεσε μιας άλλης μορφής δυνατότητα για τη διαμόρφωση του έθνους. Στην ιστορία βέβαια επικράτησε η εμπειρία του 1821 και το κράτος που προέκυψε απ' αυτήν, αλλά...

Στα Επτάνησα οι ρεπουμπλικανικές ιδέες (που ονομάζουμε πολύ βιαστικά δημοκρατικές) ήρθαν νωρίτερα, ουσιαστικά πριν από την αποχώρηση των Βενετών. Στα Επτάνησα επιχειρήθηκε ένα αυτόνομο κράτος, η Επτάνησος Πολιτεία, το οποίο δεν άφησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις να ολοκληρωθεί. Στα Επτάνησα δημιουργήθηκε το Ιόνιο Κράτος, που, αν και υπό την προστασία του Ηνωμένου Βασιλείου (ας μη λησμονούμε ότι και το ελληνικό κράτος ήταν ουσιαστικά υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων), αποτέλεσε ένα μοναδικό εργαστήριο πολιτικής και πολιτικών θεσμών, δικαιοσύνης, δημόσιας διοίκησης και πολιτισμού. Στα Επτάνησα, ήδη από τον καιρό της Επτανήσου Πολιτείας, αλλά ίσως και νωρίτερα, από την εποχή της Βενετοκρατίας, δοκιμάστηκαν οι μέθοδοι υπερκέρασης των τοπικισμών και του φατριασμού, και διαμορφώθηκε η αντίληψη του κράτους ως υπερβατικού θεσμού υπεράνω των οικογενειακών και άλλων συμφερόντων, ακόμα και των εκκλησιαστικών. Στα Επτάνησα υιοθετήθηκε το Γένος που επαναστατούσε απέναντι στην κυρίως Ελλάδα, από την εποχή ακόμα των Ορλωφικών έως και την ολοκλήρωση της επανάστασής του. Αν τα Επτάνησα υιοθέτησαν το Γένος –ακόμα κι αν η υιοθεσία του εκ μέρους των Επτανήσιων δεν υπήρξε καθολικής αποδοχής–, ανέδειξαν όμως και τους κοινωνικούς αγώνες και τις κοινωνικές ιδέες, από πολύ νωρίς μάλιστα, που γεννήθηκαν μέσα από τις εσωτερικές τους διαδικασίες.

Η ιστορία έφερε έτσι τα πράγματα που, όχι χωρίς πικρή ειρωνεία, μιλήσαμε για «αφομοίωση των Επτανήσων». Το ερώτημα που με απασχολεί είναι γιατί η πλούσια ιστορική εμπειρία των Επτανήσων, κατά πολύ πλουσιότερη από εκείνην άλλων περιοχών, υποβαθμίστηκε σε μια σχεδόν επαρχιακή εμπειρία, δευτερεύουσας σημασίας, που μας οδηγεί σήμερα στο να κάνουμε το ερώτημα ποια ήταν συμβολή των Επτανησίων στην Επανάσταση του 1821, και όχι ακριβώς το αντίθετο, ποια ήταν δηλαδή η συμβολή της Επανάστασης του 1821 στα Επτάνησα. Οι Επτανήσιοι συνεισέφεραν στην Εθνεγερσία, πόσο συνεισέφερε όμως η Εθνεγερσία στα Επτάνησα;

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ ΣΤΑ ΕΘΝΗ. Εννοιολογήσεις της ρήξης στο Ιόνιο των αρχών του 19ου αιώνα

*Δρ Ιστορίας Δημήτρης Αρβανιτάκης,
Υπεύθυνος Εκδόσεων Μουσείου Μπενάκη*

Στόχος του κειμένου είναι να ανιχνευθούν οι πολλαπλές και πολυεπίπεδες πολιτικές αλλαγές στον χώρο του Ιονίου μετά το 1797, εκείνες που συνέβαλαν στη διαφοροποίηση των αντιλήψεων και στην αλλαγή του ορίζοντά του· στην έξοδο του δηλαδή από τον βενετικό ορίζοντα και στην έναρξη της πορείας του προς τον ορίζοντα και τον χρόνο του σύγχρονου ελληνικού κόσμου. Υπ' αυτή την έννοια, ο υπέρτιτλος θέλει επιπλέον να υπενθυμίσει ότι οι συζητήσεις μας, όσες αφορούν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εντάσσονται σε ένα ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο, ιδιαίτερα σύνθετο, που υπερβαίνει τον τόπο και ταυτόχρονα τον νοηματοδοτεί. Με αυτές τις προϋποθέσεις, θα ήθελα να υπενθυμίσω, επιγραμματικά, ορισμένα αυτονόητα, που δεν είναι ωστόσο σίγουρο ότι τα λαβαίνουμε πάντα όσο πρέπει υπόψη μας.

Το πρώτο έχει να κάνει με την παρατήρηση ότι ο άνθρωπος, είτε ως μονάδα είτε ως σύνολο, δεν διαβαίνει τις ιστορικές περιόδους δίχως να δεχτεί ουσιαστικές επιδράσεις· κατά συνέπεια οποιαδήποτε ριζική αλλαγή ορίζοντα, όπως αυτή που μας απασχολεί εδώ, σημαίνει ταυτόχρονα και αλλαγή αντιλήψεων, διαφοροποίηση ταυτοτήτων. «Ταυτόχρονα»; Η αλλαγή αντιλήψεων και ιδεών ποτέ δεν είναι αυτόματη, δεν είναι συνολική. Μπορεί οι εξωτερικοί ιστορικοί όροι να αλλάζουν με μεγαλύτερη ταχύτητα, ότι όμως αφορά την ανθρώπινη συνείδηση ακολουθεί άλλους ρυθμούς και άλλες ταχύτητες· υπακούει σε άλλες χρονικότητες.

Το δεύτερο σχετίζεται με το ότι, όταν μιλούμε για «την κοινωνία» –εδώ για την κοινωνία του Ιονίου–, είναι καλό να σκεφτόμαστε ότι αυτή ποτέ δεν είναι ενιαία και ότι ο λόγος μας έχει έναν αναγκαίο βαθμό αφαίρεσης, που όμως, αν δεν λαβαίνει υπόψη του κάποιες προϋποθέσεις, μπορεί και να οδηγήσει σε ερμηνείες αυθαίρετες· είναι καλύτερο να σκεφτόμαστε ότι μιλούμε όχι για ενιαίες τάσεις, για ομοειδείς και ομότροπες αντιλήψεις και συμπεριφορές, αλλά για πολλαπλές τάσεις, περισσότερο ή λιγότερο ισχυρές, κάποιες από τις οποίες σταδιακά

διαχέονται στην κοινωνία, ενισχύονται και γίνονται κοινοί τόποι, αλήθειες που μοιάζουν «σαν να υπήρχαν ανέκαθεν» ή, αντίθετα, εγκαταλείπονται, ηττώνται, λησμονιούνται, και κάποτε ως εκ τούτου αξιολογούνται ως «εσφαλμένες».

Συναφές με αυτό είναι το τελευταίο στοιχείο, ότι, καθώς λέγεται, οι ιδέες δεν γεννιούνται ολοκληρωμένες, σαν την πάνοπλη Αθηνά από το κεφάλι του Δία. Οι ιδέες διαμορφώνονται σταδιακά, συχνά με εσωτερικές αντιφάσεις, συγχύσεις και παλινδρομήσεις, αποκαθαίρονται και εμπλουτίζονται· οι έννοιες ανασημασιοδοτούνται, τα δεδομένα επανερμηνεύονται· οι ταυτότητες συγκροτούνται αργά, με άλματα και οπισθοχωρήσεις· ο κόσμος των ανθρώπων και των ιδεών αναπλάθεται, άλλοτε ερχόμενος σε ρήξη με το παρελθόν, άλλοτε οικειοποιούμενος στοιχεία του – συνήθως βέβαια συνδυάζοντας αυτό που σχηματικά λέμε ρήξη με εκείνο που λέμε συνέχεια.

Στον χώρο του Ιονίου οι εξελίξεις που ακολούθησαν την πτώση της Βενετίας, με κορυφώσεις τον ρεπουμπλικανισμό του 1797 και τον σχηματισμό της Επτανήσου Πολιτείας (1800), συνδέθηκαν με ισχυρές πολιτικές ζυμώσεις, οι οποίες πλούτισαν τις κοινωνίες και τη λογιосύνη των νησιών με εκδοχές πολιτικής σκέψης και πολιτικού λόγου άγνωστες στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.¹ Για τη μετάπλαση των ιδεών και τον σχηματισμό των νέων αντιλήψεων, η πτώση της Βενετίας λειτούργησε απελευθερωτικά, εφόσον αποδέσμευσε δυνάμεις, και μάλιστα μέσα σε έναν τελείως διαφορετικό ποιοτικό ορίζοντα· τόσο που δικαιολογημένα μπορεί να υποστηρίξει κανείς, σχηματικά έστω, ότι το Ιόνιο του φθινοπώρου του 1797 δεν ήταν καθόλου ίδιο με εκείνο της άνοιξης, αλλά και ότι οι τύχες του Ιονίου από το 1797 μέχρι το 1864 υπήρξαν μια διαδικασία ταχύρρυθμης μαθητείας σε νέες πραγματικότητες. Αν στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Νικκολό Τομμαζέο (Niccolò Tommaseo), μιλώντας για τον Νικόλαο Δελβινιώτη, παρατηρούσε ότι η «πατροκτονία» των Ιονίων απέναντι στο δυτικό παρελθόν τους, η αποκοπή του δυτικού εαυτού τους δηλαδή, άρχισε το 1797, είχε δίκιο.² Οι δεκαετίες εκείνες

¹ Για το ζήτημα της «πολιτικής σκέψης» στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός: Μερικές αυτόδηλες παρατηρήσεις», στο *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, επιμ. Χρήστος Λούκος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σ. 77-83. Για την πληρέστερη τεκμηρίωση όσων αναφέρονται στη συνέχεια βλ. τη μελέτη μου *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020.

² Βλ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, «Φίλοι του λαού ή εχθροί του έθνους;», *Τα Ιστορικά* 36/51, Δεκέμβριος 2009, σ. 369-398, ιδίως σ. 373-377· και του ίδιου, «Ο πληκτικός κατάλογος των προγόνων». Μεθοδολογικά ζητήματα για τη μελέτη της επανησιακής ιστορίας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 17,

δεν ήταν πλέον μόνο χρόνοι εξωτερικής κυριαρχίας, αλλά ήταν μαζί πεδίο εσωτερικών και εξωτερικών συγκρούσεων, εκπαίδευσης σε διαφορετικούς πολιτικούς και εννοιολογικούς ορίζοντες, σε διαφορετικές αναγνώσεις του κόσμου και του εαυτού τους, σε διαφορετικές μορφές κρατικής οργάνωσης.

Η τομή του 1797 λοιπόν. Αλλά πώς αυτή εννοιολογήθηκε στην εποχή της, ποιο ήταν το βασικό στοιχείο της πρόσληψής της; Βέβαια από ένα μεγάλο μέρος των ευγενών, αλλά και από τμήματα των πόλεων και της υπαίθρου, εξελήφθη ως τραύμα, ως βίαιη αποκοπή ενός ομφάλιου λώρου. Για τους θιασώτες των νέων ιδεών όμως το νεωτερικό στοιχείο, αυτό που κυρίως καθόρισε την πρόσληψη της ρήξης, ήταν το πολιτικό: πρώτον, ως προς την ερμηνεία του ιστορικού χρόνου, του παρελθόντος (βεβαίως και της αρχαιότητας) και του μέλλοντος· δεύτερον, ως προς την ερμηνεία του πλαισίου ύπαρξης του Ιονίου κατά το παρελθόν (χρόνος κυριαρχίας) και κατά το μέλλον (χρόνος αυτόνομης πολιτικής ύπαρξης). Η πολιτικοποίηση αυτή του λεξιλογίου είχε εξαιρετικά κρίσιμες συνέπειες και αποτέλεσε, όπως θα δούμε, σταδιακά, αν και όχι ομότροπα, βασικό εργαλείο υπέρβασης του βενετικού παρελθόντος προς την κατεύθυνση του ελληνικού μέλλοντος. Ο Σπύρος Ασδραχάς έχει επισημάνει ότι «η απελευθέρωση, σε όλες τις περιπτώσεις εκείνες που πέφτουνε μέσα στο κύκλωμα της [Γαλλικής] επανάστασης, όπως η επανάσταση εκφράζεται πλέον με τον πόλεμο, με τους ναπολεοντείους πολέμους, είναι πολιτικού και όχι εθνικού χαρακτήρα».³ Θα δούμε στη συνέχεια την έννοια της διάκρισης αυτής και πώς, μέσα στο ορισμένο ιστορικό πλαίσιο, οι δύο όροι μπορούσαν, αν όχι να συναιρεθούν, πάντως να συνδυαστούν.

Η ρήξη με το παρελθόν λοιπόν εννοήθηκε κατά βάση ως κοινωνική και πολιτική, ή, για να το πούμε αλλιώς, διευκόλυνε τη διαμόρφωση συνείδησης εθνότητας του Ιονίου με έντονα κοινωνικά και έξεργα πολιτικά χαρακτηριστικά. Ο τόπος του Ιονίου είδε για πρώτη φορά τον εαυτό του ως σύνολο· ως σύνολο γεωγραφικό, που όμως είχε διαμορφώσει κοινή ταυτότητα, κοινά χαρακτηριστικά, λόγω της μακραίωνης ένταξής του στο ίδιο πολιτικό πλαίσιο – αυτό της Κυριαρχίας. Για πρώτη φορά τώρα, ενόψει της απτής προοπτικής ενός διαφο-

2011, σ. 155-187.

³ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Περί αντισυμβατικών κειμένων γενικώς. Lettera del cittadino Scordilli προς τους cittadini της Κέρκυρας, 1797 – Επιστολή Αθ. Ψαλλίδα προς Νεοφ. Δούκα, 1815», εισήγηση σε σεμινάριο στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 20 Μαρτίου 2007, αναφέρεται στο Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, «1797. Ο χαμένος κρίκος του ρεπουμπλικανισμού», εισήγηση στο συνέδριο «Η συνεισφορά των Λευκαδιτών ιστορικών Νίκου Σβορώνου και Σπύρου Ασδραχά». Για τη δημοσίευση βλ. Νέα Εστία, έτ. 95, τόμ. 186, τχ. 1887 (Ιούνιος 2021: “Αφιέρωμα: Σπύρος Ασδραχάς - Νίκος Σβορώνος”), σ. 389.

ρετικού πολιτικού μέλλοντος, τα νησιά του Ιονίου εξέλαβαν τον εαυτό τους ως οικογένεια, ή, όπως ειπώθηκε κατ' επανάληψη σ' εκείνα αλλά και στα επόμενα χρόνια, ως «ιονικόν έθνος» (nazione jonica)· μετά το 1800 θα επικρατήσει ο όρος «επτανησιακόν έθνος» (nazione settinsulare). Οι αποφάσεις των δημαρχείων του Αργοστολιού και της Ζακύνθου τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1797 διατύπωναν με καθαρότητα τα στοιχεία που συνέθεταν την κοινότητα, την οικογένεια, το ιονικό έθνος εντέλει· για «την ταυτότητα των συμφερόντων μιας και της αυτής πολιτικής οικογένειας» μιλούσε ο Κεφαλονίτης Ιωάννης Φραγκίσκος Τσουλάτης,⁴ ενώ πιο αναλυτική, στην ίδια κατεύθυνση, ήταν η έκφραση του ζακυνθινού δημαρχείου όταν απευθυνόταν στα υπόλοιπα δημαρχεία του Ιονίου: «Η θέση μας είναι η ίδια, σχεδόν ίδια τα προϊόντα μας, αντίστοιχο το εμπόριό μας, ίδια τα σύνορα, οι κίνδυνοι, η άμυνα και απολύτως ταυτισμένες οι ανάγκες μας. Οι λαοί μας, τα γλωσσικά μας ιδιώματα, τα ονόματα, η θρησκεία, τα ήθη μας, όλα μας κάνουν να καταλάβουμε ότι ανήκουμε σε μία και μόνο οικογένεια, και ότι σε μία και μόνο οικογένεια συμφέρει να συνενωθούμε».⁵

Η ρήξη με το παρελθόν λοιπόν γεννούσε έναν νέο τόπο, μια νέα έννοια της πατρίδας που υπερέβαινε το νησί για να περιλάβει όλο το Ιόνιο· τώρα η πατρίδα γινόταν ο τόπος των ελεύθερων πολιτικών θεσμών, και αυτή η νέα πατρίδα γεννούσε έναν νέο πατριωτισμό: «Ω Πατρίς! οπού τώρα με τοιούτον όνομα δύναμαι τέλος πάντων να σε ονομάσω· το τέλος του ιη' αιώνος σε έκαμεν Ελευθέραν· θέλεις είσαι ευτυχής, διά τι είναι συντετριμμένα αι αλύσεις σου· από τώρα και έμπροσθεν θέλουν αρχίση να ακούωνται εις τας γειτωνίας μας τα γλυκή ονόματα Πολίτου, Φίλου, και Αδελφού».⁶

Οι παραπάνω αποφάσεις των δημαρχείων του Αργοστολιού και της Ζακύνθου, αλλά και πολλά κείμενα της εποχής (διοικητικά, διαφωτιστικά κ.ά.), πρότειναν όχι μόνο την πολιτική εννοιολόγηση του ιονικού έθνους και τη διεκδίκηση της αυτόνομης συνολικής πολιτικής οργάνωσης των νησιών υπό τη μορφή της Repubblica Jonica, αλλά και τη σύνδεσή της με τη Γαλλική Δημοκρατία· εν προκειμένω οι υποστηρικτές αυτής της προοπτικής σκέφτονταν και λειτουργού-

⁴ Βλ. Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη...*, ό.π., σ. 188-191.

⁵ Βλ. ό.π., σ. 197-201, εδώ σ. 198.

⁶ Βλ. *Εις πολίτης κεφαληνιαίος [sic] προς την αυτού πατρίδα και άλλας Νήσους του Λεβάντε / Un Cittadino cefaloniotto alla sua patria ed altre Isole del Levante. Data in Venezia, Li 8. messidor (26 Giugno V.S.), Anno primo della Libertà Italiana. Registrato al Comitato d'Istruzione Pubblica per la sola salvezza della proprietà. Dalle Stampe del Cittadino Michiele Glichi, σ. 2. Για τη νέα έννοια της «πατρίδας», βλ. Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη...*, ό.π., κυρίως σ. 233-256.*

σαν σε απόλυτη αναλογία με ό,τι συνέβαινε εκείνες τις στιγμές στην Ιταλία και όπου αλλού οι γαλλικές στρατιές άπλωναν τα εθνικά ρεπουμπλικανικά κηρύγματα. Αν αυτή η προοπτική μαρτυρεί τη διαμόρφωση ενός αναμφίβολα καινοτόμου πολιτικού λόγου που συνεπαγόταν την πλήρη ανατροπή των όρων του παρελθόντος με όρους πολιτικής και υπό μίαν έννοια εθνικής απελευθέρωσης, χρειάζεται να σημειώσουμε ότι αυτή δεν ήταν η μόνη εκδοχή. Στο πλαίσιο των υποστηρικτών των ρεπουμπλικανικών αρχών, υποστηρίχτηκε, αρχικά τουλάχιστον, μία ακόμα εναλλακτική, εκείνη που εξέφραζε κυρίως όσους απάρτιζαν το «βενετικό κόμμα». Αυτή προέβλεπε την ένωση του Ιονίου (όχι αναγκαστικά υπό μια πολιτική οργάνωση τύπου *Repubblica*) με τη Βενετία, η οποία τώρα θα ήταν όχι η *Serenissima Repubblica*, αλλά η *Repubblica Veneta*· ή τη (μέσω αυτής) σύνδεσή του με τους «ελεύθερους και αναγεννημένους ιταλικούς λαούς» (*liberi e rigenerati popoli italiani*).⁷

Συμπερασματικά, τρεις πολιτικές ερμηνείες γέννησε το 1797: μία των υποστηρικτών της αδιατάρακτης συνέχισης του «βενετικού πολιτικού πλαισίου», που υποστήριζε την, παρά τους πρόσκαιρους πολιτικούς τριγμούς, ισχύ του «συμβολαίου υποταγής»· και δύο εναλλακτικές που, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, στόχευαν στην υπέρβαση του παρελθόντος υπό νέους όρους. Οι δύο τελευταίες προοπτικές, εκφρασμένες με σαφώς νεωτερικό πολιτικό λεξιλόγιο, λειτουργούσαν, με διαφορετική τονικότητα και ένταση, προς την κατεύθυνση της ανατροπής – η μεν πρώτη της πλήρους ανατροπής, καθώς κατέστρεφε όλους τους δεσμούς με το παρελθόν (παρελθόν αριστοκρατικό, παρελθόν υποταγής) και άνοιγε νέους δρόμους πολιτικής αυτονομίας και εθνοτικού/εθνικού αυτοπροσδιορισμού· η δε δεύτερη της εν μέρει υπέρβασης, της ποιοτικής μεταβολής μάλλον, του παρελθόντος, καθώς ανέτρεπε τους βασικούς του όρους (αριστοκρατία, υποταγή), υπάγοντάς τους στο μείζον, που τώρα ήταν η αδελφοποίηση και η εξίσωση με τους χτεσινούς δυνάστες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πρώτη εκδοχή, εκείνη της πλήρους ανατροπής, έθετε το Ιόνιο σε νέα τροχιά. Ποια θα ήταν αυτή; Στον βαθμό που το Ιόνιο θα συνδεόταν με τη γαλλική πολιτική, θα συνδεόταν εντονότερα με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, τον οποίον η γαλλική προπαγάνδα είχε (ή έμοιαζε να έχει) θέσει στο κέντρο του ενδιαφέροντός της.

Ρήξη λοιπόν με όρους πολιτικούς, που μπορούσαν υπό μίαν έννοια να μεταφραστούν και σε εθνικούς, αλλά όχι ακόμα με την καθαρότητα που γνωρί-

⁷ Για μεγαλύτερη ανάλυση, βλ. Δ. Αρβανιτάκης, «1797. Ο χαμένος κρίκος...», ό.π.

σαμε στον 19ο αιώνα. Για την ώρα, ως τάση πλειοψηφική εντός του ρεπουμπλικανικού κόσμου, αναδεικνυόταν συχνά η συγγένεια με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, κυρίως χάρη στην αρχαία ελληνική καταγωγή, αλλά οι μάρτυρές μας δεν φαίνεται να συγκροτούσαν –ως προς τον χώρο και ως προς τον χρόνο– μια «ενιαία», «αποκλειστική» έννοια ελληνικού έθνους, η οποία θα συνέδεε άρρηκτα τα δύο τμήματα που έβλεπαν τους εαυτούς τους ως κληρονόμους της ελληνικής αρχαιότητας. Μπορεί κανείς να ισχυριστεί, δικαιολογημένα, ότι στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο (αντίστροφα απ' ό,τι συνέβαινε στο Ιόνιο) η γαλλική προπαγάνδα γεννούσε ελπίδες «εθνικής απελευθέρωσης» παρά πολιτικο-κοινωνικής ανατροπής· ίσως όμως δεν είναι χωρίς σημασία να θυμηθούμε ότι το πνεύμα του κοραϊκού συνθέματος «Άσμα πολεμιστήριον» είναι όχι μόνο εθνικοαπελευθερωτικό, αλλά μάλλον κυρίως αντιτυραννικό. Ενδιαφέρον πάντως για τη δική μας προβληματική έχει το γεγονός ότι οι θιασώτες του ρεπουμπλικανισμού στο Ιόνιο, όταν άπλωναν το μάτι τους στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, ονειρεύονταν γι' αυτόν όχι μόνο την εθνική απελευθέρωση, αλλά μαζί το φύτεμα του Δέντρου της Ελευθερίας – την κατίσχυση του ρεπουμπλικανισμού δηλαδή, και άρα την πολιτική/ρεπουμπλικανική εννοιολόγηση του έθνους.⁸

Επιπλέον η πολιτική ερμηνεία του παρελθόντος και η πρόσληψή του ως χρόνου δουλείας, απώλειας των πολιτικών θεσμών, υποθήκης και αναίρεσης της πατρίδας, διευκόλυνε υπό μίαν έννοια την όλο και μεγαλύτερη προσέγγιση του Ιονίου με τον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό κόσμο, πόσω μάλλον που οι Ιόνιοι μπορούσαν να ευχηθούν ο υπόλοιπος ελληνικός κόσμος να βρει τον δρόμο προς μία αντιτυραννική, ρεπουμπλικανική εθνική ελευθερία μέσα από τις ίδιες ιδέες και το ίδιο «φιλάνθρωπο έθνος». Πολλά ρεπουμπλικανικά κείμενα της περιόδου μαρτυρούν την πεποίθηση ότι η ελευθερία όλων των ελληνικών χωρών απωλέσθηκε από την εποχή του «κακούργου» γιου του Φιλίππου, και από τότε ο ελληνικός ιστορικός χρόνος έγινε το πεδίο της υποταγής: «Αλίμονο, εποχές πολύ οδυνηρές για την Ελλάδα, η οποία, στα ανατολικά καταπλακωμένη από τον πιο βαρύ ζυγό και στα δυτικά πιασμένη στη μέγκενη μιας άπληστης αριστοκρατίας, δεν μπορούσε παρά να κυριαρχείται από το αίσθημα της παρακμής και της ητταμεινότητάς της! Τώρα η μέγκενη της αριστοκρατίας έχει τσακιστεί και δεν είναι μακριά ο καιρός που κι ο θρακιώτης ζυγός...».⁹

⁸ Βλ. Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη...*, ό.π., σ. 250-256.

⁹ «Discurso del cittadino Arliotti», στο *Discorsi pronunciati nella Società Patriottica di Corcira*. Numero primo. Anno VI [1797], σ. 50 και 51 (τα αποσιωπητικά στο κείμενο). Αντίστοιχη η κατάληξη της αφήγησης

Αυτή η προσέγγιση ενισχυόταν ακόμα περισσότερο όχι μόνο από τη γαλλική προπαγάνδα, η οποία με επιμονή απευθυνόταν συχνά στους Ιόνιους και τους ραγιαδες ως ένα δυνάμει ενιαίο σύνολο,¹⁰ αλλά και από τη νέα, τη ρεπουμπλικανική ερμηνεία της αρχαιότητας. Τώρα η αρχαιότητα δεν ήταν μόνο η μακρινή μήτρα του ελληνικού κόσμου, και του Ιονίου φυσικά· ήταν το ιδανικό σημείο της ανθρωπίνης ιστορίας, ήταν «la scuola delle nazioni», «la scuola delle istituzioni libere», το βασίλειο της κυριαρχίας του Νόμου, το σχολείο εκπαίδευσης του πολίτη – ο ύψιστος πραγματωμένος τόπος της ιστορίας. Έτσι οι Ιόνιοι ρεπουμπλικάνοι πίστεψαν ότι η αρχαιότητα θα «αναστηθεί» στον δικό τους τόπο, ότι η συνέχεια της Ελλάδας θα ήταν αυτοί, ότι το «αναγεννημένο ιονικό έθνος» (*rigenerata nazione jonica*) θα ήταν η συνέχεια της αρχαιότητας: «Η Ιωνική Πολιτεία ομοιάζει εις την παλαιάν εκείνη των Αθηνών [*La Repubblica Jonica rassomiglia all'estinta Repubblica di Atene*]» διακήρυξε ο συντάκτης ενός ανώνυμου φυλλαδίου.¹¹

Δεν υπάρχει αμφιβολία, όπως εξαρχής σημειώθηκε, ότι μιλούμε για τάσεις, για ερμηνείες της ιστορίας εν θερμώ. Όσα πιο πάνω αναφέρθηκαν δεν μπορεί να μας κάνουν να παραβλέψουμε ότι έπρεπε να διανυθεί μεγάλη απόσταση ανάμεσα στις θεωρητικές αρχές και στην πραγματικότητα. Για παράδειγμα, η διεύρυνση της έννοιας του τόπου, έννοιας κομβικής, όπως υποστηρίζαμε, για τις νέες εννοιολογήσεις, πόσο εύκολα μπορούσε να γίνει πράξη; Πόσο εύκολο ήταν να ξεπεραστούν οι παραδοσιακοί τοπικισμοί και οι άνθρωποι να υιοθετήσουν τη νέα, την ευρύτερη «χωρική πατρίδα» του Ιονίου;¹² Δεν είναι μόνο το αδιέξοδο των Γάλλων στην Κεφαλονιά, όπου οι ισχυροί τοπικισμοί επέβαλαν τη δημιουργία πέντε δημαρχείων αντί για ένα, δεν είναι μόνο οι επίμονες παρατηρήσεις των νησιωτικών δημαρχείων για την έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ τους ή το γεγονός ότι τον Οκτώβριο του 1797 το δημαρχείο της Ζακύνθου απευθυνόταν

της ελληνικής ιστορίας από τον ανώνυμο Ζακυνθινό: «Τέτοια εστάθη έως εδώ η δυστυχής μοίρα της Ελλάδος! Δύο τυραννικάς δυνάμεις την εδίαίρεσαν τέλος πάντων. Και εσείς εγίνητε το κυνήγι του αγρίου Ενετού Λέοντος» (*Memoria patriotica d'un Cittadino del Zante alla sua patria, ed altre isole del Levante*, χ.τ, χ.χ. [1797], σ. 8).

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά την προκήρυξη του Βοναπάρτη για την κατάκτηση της Μάλτας: «Πολίτες! Νέοι θρίαμβοι στεφανώνουν τα ακατανίκητα όπλα της Δημοκρατίας. [...] Έλληνες-Γάλλοι [του Ιονίου], Έλληνες του Μοριά, απόγονοι των Ηρώων της Αρχαιότητας, ανταποκριθείτε στο κάλεσμα της Ελευθερίας, που απλώνεται στις ακτές σας. Ο Βοναπάρτης βρίσκεται στη Μεσόγειο. Υπάρχει κάτι περισσότερο που να ελπίζετε και να επιθυμείτε να αποκτήσετε; Ζήτω η Δημοκρατία!» (Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη...*, ό.π., σ. 329).

¹¹ *Εις πολίτης κεφαληναιός*, ό.π., σ. 7 και 8.

¹² Εξ όσων γνωρίζω, το πρώτο έργο που εκλαμβάνει το Ιόνιο ως ενότητα είναι το Giorgio Paulini, *Memorie storiche della fondazione della Repubblica Jonica*, Ιταλία 1802 [βλ. σχετικά Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Τάσεις στην ιστοριογραφία του Ιονίου χώρου (17ος-αρχές 19ου αι.)», στο Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο. Πρακτικά. Τόμος Α', Πρώτο Τμήμα: Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 106-107].

στον Βοναπάρτη ζητώντας αποκλειστικά την ένταξη της Ζακύνθου στη Γαλλική Δημοκρατία, είναι και το γεγονός ότι πολύ αργότερα, επί Επτανήσου Πολιτείας, οι τοπικισμοί, οι φατριασμοί, οι διαχωριστικές λογικές υπονόμειαν το «εθνικό καλό» (*il bene nazionale*).¹³

«Τι είναι τα νησιά;», αναρωτιόταν ο Γεώργιος Μοτσενίγος σε επιστολή του προς τη Σύγκλητο το 1803.

Είναι πληθυσμοί εκ φύσεως χωρισμένοι ο ένας από τον άλλον, αποκομμένοι και κλεισμένοι στον εαυτό τους, αφενός ναρκωμένοι λόγω της μονοτονίας και της επανάληψης των ίδιων εικόνων, και αφετέρου δραστήριοι, αλλά δίχως κανόνες, δίχως να συλλαμβάνουν γενικότερα ζητήματα, κινούμενοι μέσα στην περιορισμένη σφαίρα της περιχαρακωμένης τοπικότητας [*entro la limitata sfera di ristrette località*],

και αυτοί οι διαιρεμένοι λαοί δυσκολεύουν

αυτόν που θέλει να τους ενώσει ηθικά, αυτόν που παρά τις φυσικές αντιθέσεις έχει σκοπό να αφυπνίσει το πνεύμα της κοινωνίας [*risvegliare lo spirito di Società*] και να μετατρέψει την επικίνδυνη ενέργεια των τοπικών και ιδιωτικών παθών σε εργαλείο για την ευεργεσία των εθνικών θεμάτων και της γενικής ωφέλειας [*oggetti nazionali, e della generale utilità*]. [...] Η επτανησιακή κοινωνία [τώρα] αρχίζει να θεσμοθετείται [*La Società Settinsulare comincia a regolarsi*] [...].¹⁴

Υπερβάσεις, νέες εννοιολογήσεις, αντιφάσεις. Λοιπόν η πορεία από τον κόσμο της κυριαρχίας προς την εθνική προοπτική και από τον γενέθλιο τόπο

¹³ Βλ. σχετικά Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη...*, ό.π., σ. 162-163 (για τα πέντε δημαρχεία), 189-190 (για την έλλειψη επικοινωνίας) και 200-202 (για το αίτημα της Ζακύνθου).

¹⁴ *Gazzetta Urbana*, έτος 2, αρ. φ. 19, 23 Μαΐου 1803, σ. 3-6, εδώ σ. 3-4 (το ζήτημα ήταν η επείγουσα οργάνωση ενός ταχυδρομείου ανάμεσα στα νησιά και με την Ευρώπη μέσω Πούλιας). Το ίδιο ακριβώς σε λίγο προγενέστερη επιστολή του στον πρόεδρο της Σύγκλητου: «Καθόλου δεν θα επιθυμούσα αυτή η ανισορροπία [στο ποσοστό εκπροσώπησης των νησιών στα κυβερνητικά όργανα και τις επιτροπές] να ξυπνήσει ξανά τις μόλις γαληνεμένες αντιζηλίες και διχόνοιες ανάμεσα στα νησιά, που είναι αδέρφια, αλλά που ποτέ τους δεν ενώθηκαν με αληθινή αγνότητα από σκοπούς εθνικού συμφέροντος [*mire di Nazionale interesse*]. [...] Θέλω να πιστεύω ότι αυτό το ορθό μέτρο θα βοηθήσει ώστε να πειστούν πραγματικά, όπως θα έπρεπε, οι κάτοικοι των νησιών ότι οι εφτά λαοί δεν είναι παρά ένας λαός, ότι το συμφέρον τους πρέπει να είναι κοινό και ότι, αντιθέτως, είναι ένοχη κάθε αμφιβολία, κάθε αβεβαιότητα, κάθε υπόνοια, κάθε αμηχανία» (*Gazzetta Urbana*, έτος 2, αρ. φ. 13, 4 Απριλίου 1803, σ. 1-3, εδώ σ. 2, η επισήμανση δική μου). Ο Λούντζης (*Della Repubblica Settinsulare*, Tipi Fava e Caragnani, Μπολόνια 1863, σ. 143-147) αναφέρει επιστολές του Μοτσενίγου προς τα νησιά, το καλοκαίρι του 1803, με τις ίδιες κατηγορίες (βλ. και στη συνέχεια, σ. ... και σημ. 20 και 22).

προς το έθνος δεν είναι πάντα ούτε τόσο αυτόματη ούτε τόσο αυτονόητη όσο συχνά υποστηρίζεται. Μιλώντας γι' αυτά τα πράγματα, σχεδόν μισόν αιώνα αργότερα ο Ερμάννος Λούντζης αναγνώριζε τη σημασία της τομής του 1797, της ρήξης με το βενετικό παρελθόν, απέναντι στο οποίο αυτός δεν ήταν τόσο απορριπτικός όσο απαιτούσε ο ριζοσπαστικός και εθνικός πλέον περίγυρός του, και τόνιζε τη σημασία των σταδίων, των διαδοχικών συνειδητοποιήσεων: «Απαιτήσεις ανεξαρτησίας δεν μπορούσαν [το 1797-1798] να γεννηθούν ανάμεσα στους Ιόνιους, δεδομένης της μικρότητας του τόπου και της μακράς συνήθειας της υποταγής. Ελπίδες για ανάσταση του ελληνικού λαού [risorgimento del popolo Greco] ή δεν είχαν γεννηθεί ακόμα ή φύτευαν με τη μορφή ακαθόριστων επιθυμιών. Κι αν κατόπιν γεννήθηκαν τόσο ισχυρές ώστε να ξυπνήσουν την αποφασιστική επιθυμία της πραγμάτωσής τους, αυτό έγινε μετά. Αλλά το πρώτο κινούν [il primo motore] υπήρξε ακριβώς η ώθηση που έδωσαν οι Γάλλοι στις ψυχές των Ελλήνων, για να έρθει ύστερα και η συνδρομή των επόμενων γεγονότων».¹⁵ Ο Σπυρίδων δε Βιάζης πάλι έκανε μία πολύ λεπτή επισήμανση, η οποία έχει περάσει απολύτως απαρατήρητη: «Ιδίως μετά την άφιξιν των Δημοκρατικών Γάλλων, συνέλαβον [οι Έλληνες] την ιδέαν της αναστάσεως της Ελλάδος. Τότε ήρχισαν εν Επτανήσω πολλοί να διαμορφώνωσι μιαν πολιτικήν εθνικήν συνείδησιν εις το αίσθημα μιας κοινής πατρίδος, αίσθημα, το οποίον μέχρι της στιγμής εκείνης ήτο μόνον ηθικόν και φιλολογικόν. Εκ της Επτανήσου ήρχισεν η νέα πολιτική ελληνική ζωή».¹⁶

Μετά την ήττα των ρεπουμπλικάνων και την εκδίωξη των Γάλλων, παρά το κλίμα των διώξεων, παρά το γεγονός ότι το πολιτικό στοιχείο της νεωτερικής σκέψης αποδυναμώθηκε αναμφίβολα, οι ιδέες δεν εξαφανίστηκαν· μεταπλάστηκαν, αλλά δεν εξαφανίστηκαν. Θα επικαλεστώ και πάλι τον Ερμάννο Λούντζη, ο οποίος είχε από ενωρίς παρατηρήσει π.χ. ότι μπορεί οι δύο μονάρχες, ο τσάρος και ο σουλτάνος, να εκδίωκαν τους Γάλλους από τα νησιά το 1798-1799, όμως, «πολεμώντας τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, άθελά τους απέτιαν τιμή σε αυτές ακριβώς τις αρχές: Ζητώντας από τον λαό να ενεργοποιηθεί, τον έκαναν να αντιληφθεί ενστικτωδώς ότι αυτός ο ίδιος είχε δικαίωμα να συμμετάσχει στο πε-

¹⁵ Ermanno Lunzi, *Storia delle Isole Jonie sotto il reggimento dei Repubblicani francesi*, Tipografia del Commercio, Βενετία 1860, σ. 76-77.

¹⁶ Σπυρίδων δε Βιάζης, «Αντώνιος Μαρτελάος», *Νέα Ζωή* (Αλεξανδρείας), έτος Ε', αρ. 59-60, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1909, σ. 354, η επισήμανση δική μου· πρβλ. του ιδίου, «Η εκπαίδευσις εν Επτανήσω (1386-1864)», περ. *Εθνική Αγωγή* (Αθήνας), περίοδος Β', 29 Φεβρουαρίου 1904, σ. 60-80, και 31 Αυγούστου – 30 Σεπτεμβρίου 1904, σ. 387-421, ιδίως σ. 391.

πρωμένο του».¹⁷ «Αξίζει» σημείωνε αντίστοιχα ο Σπύρος Ασδραχάς «να μην παραγνωρίζεται η δυναμική που εξαπέλυσε η πρώτη, κυρίως, γαλλική κυριαρχία στα νησιά, δυναμική που στομάθηκε, χωρίς ωστόσο να εξουδετερωθεί, στην Επτανήσο Πολιτεία».¹⁸ Γιατί, αν μπορούμε βάσιμα να εικάσουμε ότι το ρεπουμπλικανικό πείραμα του Ιονίου συνετέλεσε στην πολιτική αφύπνιση του ελληνικού κόσμου, στην όξυνση των κοινωνικών συγκρούσεων και στη διαμόρφωση ενός νέου πολιτικού λεξιλογίου, συνετέλεσε επίσης σε έναν βαθμό και στην εμφάνιση των, μειοψηφικών έστω, ριζοσπαστικών κειμένων του Ελληνικού Διαφωτισμού στις αρχές του 19ου αιώνα, ιδίως της *Ελληνικής Νομαρχίας*.¹⁹ Αλλά και, εξίσου σημαντικό, θεμελιακά στοιχεία των ιδεών αυτών ανιχνεύουμε στον κοινωνικό αναβρασμό που ακολούθησε τη δημιουργία της Επτανήσου Πολιτείας και στις διεργασίες που συνδέθηκαν με τα συνταγματικά κείμενα και τις εκατέρωθεν αμφισβητήσεις και αναθεωρήσεις τους, με έξεργο παράδειγμα το Σύνταγμα του 1803. Πολύ ρητά αυτές οι επιβιώσεις αναφέρονται στην αναφορά της Commissione conferente προς το Νομοθετικό Σώμα στις 23 Νοεμβρίου / 5 Δεκεμβρίου 1803. Δεν είναι τυχαίο ίσως ότι συντάκτης της είναι ο Ιωάννης Φραγκίσκος Τσουλάτης, τον οποίον έχουμε συναντήσει πολύ δραστήριο και στα χρόνια 1797-1799: «Τα πολιτικά σώματα, όπως και τα φυσικά όντα, έχουν την παιδική ηλικία, την ωριμότητα και τα βαθιά τους γεράματα. Το επτανησιακό έθνος [Nazione Settinsulare] είχε καταντήσει στο έσχατο στάδιο της παθητικότητας του φυτού. Πολλοί αιώνες ξένης κυριαρχίας είχαν εξορίσει [από εδώ] τις επιστήμες που εξυψώνουν το πνεύμα, τις αρετές που διαμορφώνουν τον χαρακτήρα, τους νόμους που εγγυώνται την ελευθερία, την ηρεμία και την ασφάλεια, τα ήθη που αποτελούν το θεμέλιό τους. Ένας λαός δεν μπορεί να βγει από αυτή την κατάσταση χωρίς μια επανάσταση στη σκέψη [rivoluzione d'opinione], που είτε προετοιμάζεται από καιρό από τα λάθη των κυριάρχων, είτε προκαλείται ξαφνικά από ένα τυχαίο γεγονός, από την ώθηση μιας γενικής επανάστασης ή από τη θέληση μιας φιλόανθρωπης εξουσίας.

¹⁷ Βλ. E. Lunzi, *Storia delle Isole Jonie*, ό.π., σ. 204.

¹⁸ Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Το ιστορικό “απόβαρο” της Επτανήσου Πολιτείας», στο *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2008, σ. 19. Βλ. τη συναφή παρατήρησή του: «Ωστόσο, το δημοκρατικό γαλλικό προηγούμενο αναπροσδιόριζε τη δυναμική της σύγκρουσης και από ενσωματική την κατασττούσε ανατρεπτική: η Επτανήσος Πολιτεία και τα στηρίγματά της, ο τσάρος και ο σουλτάνος, δεν θα ενίσχυαν αυτή την πιθανή τροπή: οι ίδιοι οι αντικειμενικοί φορείς της ανατροπής αυτοαναϊρέθηκαν ζητώντας απλώς μια διακριτική, όχι αποφασιστική, συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα. Επίσης, η έντονη εθνική τονικότητα της Επτανήσου Πολιτείας δεν μεταλλάχθηκε σε όλες τις περιπτώσεις σε τονικότητα δημοκρατική» (ό.π., σ. 20).

¹⁹ Για την τεκμηρίωση βλ. κυρίως Δ. Αρβανιτάκης, «1797. Ο χαμένος κρίκος...», ό.π.

Το επτανησιακό έθνος, κυβερνημένο από μια κληρονομική αριστοκρατία, η οποία επαγρυπνούσε ζηλόφθονα για την ηγεμονία της [dominio], βυθισμένο λόγω της κρατικής πολιτικής σε πολύχρονη αμάθεια, φτωχό και διαιρεμένο από τη φύση σε επτά διαφορετικούς λαούς, αποκομμένο από τα κέντρα όπου καλλιεργούνται και τελειοποιούνται οι επιστήμες και οι ελληνικές τέχνες, δεν μπορούσε βέβαια να αναγεννηθεί μέσα από μια αυθόρμητη δική του επανάσταση. Έπρεπε να γκρεμιστεί, εν ριπή οφθαλμού, και να αφανιστεί από το πολιτικό σύστημα της Ευρώπης το αρχαίο οικοδόμημα της βενετικής πολιτείας, έπρεπε ένα αναζωογονημένο και πολυμήχανο έθνος να διαδώσει μεμιάς τις αρχές του στα επτά νησιά, έπρεπε τα λησμονημένα ονόματα της ελευθερίας, της πατρίδας και της αδελφούσης να αντηχήσουν ξανά στους αρχαίους αυτούς τόπους, όπου κάποτε γεννήθηκαν και λατρεύτηκαν».²⁰

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι, έστω και μέσα σε εχθρικό πια περιβάλλον, αυτές οι λέξεις είναι γέννημα της ρεπουμπλικανικής εμπειρίας των νησιών, διατυπωμένες μάλιστα από το στόμα και το χέρι ανθρώπων που είχαν συμμετάσχει στις ελπίδες που εκείνη είχε γεννήσει: Ο Ιωάννης Φραγκίσκος Τσουλάτης ήταν κατεξοχήν ένας από αυτούς. Οι βασικές θέσεις του παραπάνω παραθέματος, αλλά και συνολικά της μακράς αναφοράς, αποτελούν επιτομή του ρεπουμπλικανικού λεξιλογίου, αναδεικνύοντας βασικές αρχές της νέας πρόσληψης της πραγματικότητας. Συνοψίζω: ρητή και εκ προοιμίου καταδίκη της Βενε-

²⁰ *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, ό.π., σ. 164 (από την αρχή της αναφοράς). Για την ταυτότητα του συντάκτη, βλ. E. Lunzi, *Della Repubblica Settinsulare*, ό.π., σ. 162, ο οποίος χαρακτηρίζει τις ιδέες της αναφοράς «ύψιστες αρχές» και σημειώνει: «Παρεμπιπτόντως, αυτή η απότιση φόρου τιμής στη Γαλλική Επανάσταση μοιάζει παράξενο που εκφράστηκε εν πλήρη συνελεύσει και τέθηκε ως προοίμιο του Συντάγματος, σε έναν τόπο που ακόμα αντηχούσαν τα όπλα του μονάρχη της Ρωσίας και όπου ένας αξιωματούχος αυτού του μονάρχη, εν ονόματι του κυρίου του, έπρεπε να συνεργαστεί για την αναδιοργάνωση του κράτους» (ό.π., σ. 165 και 162-163 αντίστοιχα). Ο Μάνεσης το 1849 χαρακτήριζε το κείμενο ως «μνημείο της τάσης των Ιονίων για ελεύθερους θεσμούς» (βλ. ό.π., σ. 133), ενώ ο Γεράσιμος Ε. Μαυρογιάννης θεωρούσε ότι οι ιδέες του, «καθ' ην στιγμήν η Ευρώπη παρεσκευάζετο εις νέαν κατά της Γαλλίας επίθεσιν, ήσαν περιφανής απόδειξις ότι αι φιλελεύθεραι ιδέαι μεταφυτευθείσαι και εις την Επτάνησον, είχαν βάσει τας ρίζας των εις αρκετόν εν τω εδάφει βάθος» (*Ιστορία των Ιονίων νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία» Ιω. Αγγελουπούλου, Αθήνα 1889, τόμ. 2, σ. 83-84· ανατύπωση με ευρετήριο: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καρραβία, Αθήνα 1989). Για την καταγωγή των ιδεών και για τους φορείς τους, ας επισημανθεί ότι ένα από τα μέλη της οκταμελούς Επιτροπής ήταν ο Ζακυνθινός Διονύσιος Ρώμας (1771-1857), εκφραστής της υπέρβασης του «βενετικού χρόνου» του Ιονίου και της προσέγγισης των νησιών με την εθνική προοπτική. Βλ. επίσης Σπύρος Λουκάτος, «Η εισηγητική έκθεση του σχεδίου Συντάγματος 1803 της Επτανήσου Πολιτείας, Νοέμβρης 1803. Κριτική θεώρηση», στο *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807). Το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος. Πρακτικά συνεδρίου*, επιμ. Γ.Ν. Μοσχόπουλος και Γ.Σ. Μπάλλας, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Μελετών, Αργοστόλι 2003, σ. 93-107· Α-Ι. Δ. Μεταξάς, *Επτάνησος Πολιτεία 1803. Υφολογικά ευρήματα και «προκείμενα» αξιώματα στο προοίμιο του συντάγματος του πρώτου ελληνικού κράτους*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2003· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Τα τρία επτανησιακά συντάγματα (1800, 1803, 1817), ο διεθνής και τοπικός περίγυρός τους», *Πρακτικά Κ' Συμποσίου. Αλλαγές κυριαρχιών, ρήξεις και νέοι θεσμοί στα Επτάνησα από το 1797 έως το 1815 (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας. Γιορτές Λόγου και Τέχνης. Λευκάδα, 31 Ιουλίου – 1 Αυγούστου 2015)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2016, σ. 37-45.

τίας, του μακρού τυραννικού παρελθόντος της ξένης κυριαρχίας (*dominazione estera*)· απερίφραστη καταδίκη της κληρονομικής ευγένειας (μάλιστα μέσα από την εξαιρετικά περιεκτική διατύπωση «*aristocrazia esclusiva*»),²¹ αλλά και των «αντιδράσεων της οχλοκρατίας» (*reazioni dell'oclocrazia*), του τοπικισμού, των ταξικών συμφερόντων (*interesse di classe*) και των συγκρούσεων· άρνηση του ομοσπονδιακού χαρακτήρα του κράτους, ο οποίος καλλιέργει, ανατροφοδοτεί και διαιωνίζει τις παραδοσιακές διαφορετικότητες, τοπικότητες και συγκρούσεις, και υπερθεματισμός του «ενιαίου κράτους», που θα συντελέσει στην εμπέδωση μιας πραγματικά ιόνιας συνείδησης,²² υποσχέσεις ισονομίας και απροσωποληψίας του νόμου (*equabilità della legge*), προστασίας των ατομικών ελευθεριών, της ιδιοκτησίας και της θρησκείας· επισήμανση ότι «πρέπει να ανακληθεί στο κράτος η ευγενής, πλούσια και αρμονική ελληνική διάλεκτος [*dialetto greco*], η οποία εξορίστηκε ένεκα της μακράς κυριαρχίας των Βενετών, και να γίνει γλώσσα της κυβέρνησης και μέσο έκφρασης των ενεργών πολιτών [*interprete decittadini attivi*]».²³ Εν κατακλείδι, η φράση ότι «το Σύνταγμα είναι το κοινωνικό συμβόλαιο [*il patto sociale*] των επτά νησιών» μπορεί να συγκεράσει όλες τις παραπάνω επισημάνσεις, αναδεικνύοντας τις δυνατότητες του Ιονίου να προσλάβει τις νέες διαστάσεις του κόσμου.²⁴

Σε αυτό το πλαίσιο έχει σημασία να επισημανθεί ότι η ήττα των ρεπουμπλικανικών ιδεών, όπως εκφράστηκαν στη «γαλλική στιγμή» του Ιονίου, δεν εμπόδισε πολλούς από τους θιασώτες τους να συνταχθούν με τη νέα πραγματικότητα όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της Επτανήσου Πολιτείας και σε έναν βαθμό αργότερα του Ιονίου κράτους. Χρειάζεται συστηματικότερη με-

²¹ Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι, μέσα σε αυτή τη λογική, το Σύνταγμα του 1803 θεσμοθετούσε για πρώτη φορά τη συνταγματική ευγένεια, της οποίας τις προϋποθέσεις καθόριζε επακριβώς (βλ. *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, ό.π., σ. 167-168, παράγραφοι 2-9· πρβλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Γατόπαρδοι, τσακάλια και ύαινες: Σκηνές από την παρακμή του κόσμου της ευγένειας στο Ιόνιο», *Τα Ιστορικά* 30/59, Δεκέμβριος 2013, σ. 442-471, ιδίως σ. 448-450).

²² «Ότι το ομοσπονδιακό σύστημα, το οποίο υιοθετήθηκε στις αρχές της Δημοκρατίας, διαιρούσε ηθικά έναν χώρο γεωγραφικά διαιρεμένο και διαιώνιζε τους ανταγωνισμούς και τις αντιζηλίες των μερών του· [...] ότι, για τον λόγο αυτόν, η ενότητα της Επτανησιακής δημοκρατίας ήταν το πρώτο βασικό στοιχείο για την ευημερία της και ότι αυτή δεν θα ήταν τελειοποιήσιμη (*perfettibile*) παρά μόνο χάρη στην εσωτερική και αδελφική ένωση όλων των μελών της» (*Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, ό.π., σ. 167, παράγραφος 1· βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 46, σημ. 14).

²³ Βλ. ό.π., σ. 171. Σύμφωνα με το προτελευταίο άρθρο (211): «Από το έτος 1810, κανένας δεν θα μπορεί να εκλέγεται πρώτη φορά ως δημόσιος λειτουργός (*funzionario pubblico*), αν δεν γνωρίζει να διαβάζει και να γράφει την εθνική λαϊκή ελληνική γλώσσα (*lingua Nazionale Greca volgare*). Αυτή η γλώσσα, από το 1820, θα χρησιμοποιείται αποκλειστικά σε όλες τις δημόσιες πράξεις» (ό.π., σ. 204).

²⁴ Οι όροι και τα παραθέματα από την εν λόγω αναφορά (*Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, ό.π., σ. 164-171).

λέτη και τεκμηρίωση, αλλά θα πρότεινα την εξής υπόθεση: Η δημιουργία του ημιαυτόνομου εθνικού ιονικού κράτους (1800), στην ομοσπονδιακή ή την ενιαία μορφή του, και η σταδιακή συνταγματική του οργάνωση, με έκδηλες τις ταξικές και τοπικές συγκρούσεις, μπορεί και να εξέφραζε σε έναν βαθμό τις επιθυμίες μεγάλης μερίδας των παλαιών γαλλόφιλων ρεπουμπλικάνων. Σε επίπεδο αρχών τουλάχιστον, μιας και η πρακτική εφαρμογή υπήρξε αναμφίβολα προβληματική, η δημιουργία μιας *Repubblica Settinsulare*, οπωσδήποτε διαφορετικής από τη *Repubblica Ionica* που επιθύμησαν οι γαλλόφιλοι, έμοιαζε να διασφαλίζει ορισμένα από τα βασικά αιτούμενα [υπέρβαση του παρελθόντος ξένης κυριαρχίας και «εθνική απελευθέρωση» μέσω, έστω, του καθεστώτος (ημι)αυτονομίας, σταδιακή κατάργηση της κληρονομικής ευγένειας, απροσωποληψία των νόμων, εγγύηση θρησκείας και ελευθεριών, εκπαίδευση κτλ.], αλλά και να τονώνει τα θεμελιώδη στοιχεία της ελληνικής εθνότητας (αρχαιότητα, γλώσσα). Επιπλέον η υπέρβαση της «αναρχίας» ή της «οχλοκρατίας» δεν ήταν μακριά από τις επιθυμίες μιας κοινωνίας η οποία δεν είχε γεννήσει η ίδια την ανάγκη της ριζικής ανατροπής. Μάρτυρας αυτών των τάσεων, πιστεύω κυρίαρχων και εντός του κόσμου των γαλλόφιλων ρεπουμπλικάνων, είναι όχι μόνο η έμπρακτη συμμετοχή πολλών από αυτούς στις διαδικασίες της κρατικής οργάνωσης και λειτουργίας, αλλά και οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την –και θεωρητική– υποστήριξη της Επτανήσου Πολιτείας από «ηττημένους γαλλόφιλους ρεπουμπλικάνους».²⁵ Υπ' αυτή την έννοια, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει το φαινομενικά παράδοξο ότι οι εξελίξεις, ιδίως μετά το Σύνταγμα του 1803, ικανοποιούσαν ορισμένα από τα αιτήματα της προηγούμενης περιόδου. Πάντως ο τόνος τώρα θα έπεφτε, όλο και περισσότερο, όχι στο αίτημα της πολιτικής ελευθερίας μέσω της κοινωνικής ανατροπής, αλλά στο αίτημα του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού με οιονεί εθνοτικά χαρακτηριστικά και δευτερευόντως διεκδικήσεις κοινωνικής ανατροπής. Ένα ανυπόγραφο σονέτο που δημοσιεύτηκε στην *Gazzetta Urbana* την άνοιξη του 1803 αυτή την ατμόσφαιρα αποτυπώνει:

*D'Attica Libertà raggio lampeggia
Tra il Mondo scosso in queste amene rive,*

²⁵ Αναφέρομαι στα βιβλία του Κυθήριου Γεωργίου Παβλίνη (Paulini) και του Κεφαλονίτη Ευστάθιου Καρούσσου (βλ. Δ. Αρβανιτάκης, «1797. Ο χαμένος κρίκος...», ό.π.- πρβλ. του ιδίου, «Τάσεις στην ιστοριογραφία του Ιόνιου χώρου...», ό.π., σ. 106-107). Ας σημειωθεί ότι η συνηγορία και των δύο χρονολογείται στο 1802, πριν δηλαδή τις πολύ σημαντικές αλλαγές που οδήγησαν στο Σύνταγμα του 1803.

*Il Patrio prisco amor oggi rivive,
La discordia civil più non danneggia;*

*La bilancia d'Astrea stà in alta Seggia,
Le terre oppresse un dì sono giulive,
S'alza il commercio, fansi l'arti attive,
L'Accademo Liceo sorge, e grandeggia;*

*Demostene è in Tribuna, offre Solone
Leggi a felicitar ogniuno intente,
Alle glorie, agli allori e basi, e sprone;*

*Veglia il Rege del Nord al Greco bene,
Bello è l'aspetto, è il tutelar possente;
Oh Patria, oh loggie in voi risorga Atene.²⁶*

*(Της αττικής ελευθερίας λάμπει η αχτίνα
σε τούτες τις γλυκές ακτές, μέσα σε έναν κόσμο άνω κάτω-
η παλαιά αγάπη της πατρίδας σήμερα ξαναζεί
και η κοινωνική διχόνοια πια δεν [μας] βλάπτει.*

*Της Αστραίας η ζυγαριά σε θρόνο στέκει υψηλό,
τα κάποτε καταπιεσμένα χώματα τώρα γιορτάζουν,
το εμπόριο μεγαλώνει, οι τέχνες ζωντανεύουν,
ο Απόλλων της Ακαδημίας γεννιέται και αυξάνει·*

*στο βήμα αγορεύει ο Δημοσθένης, προσφέρει ο Σόλων
νόμους που οδηγούν στην κοινή ευτυχία
και που παρακινούν στη δόξα και στις δάφνες.*

*Ο βασιλιάς του Βορρά αγρυπνά για το ελληνικό καλό,
ωραίος στη θωριά, ανίκητος προστάτης.
Ω πατρίδα, ω στοές, μέσα σε σας ας ξαναγεννηθεί η Αθήνα.)*

²⁶ *Gazzetta Urbana*, έτος 2, αρ. φ. 13, 4 Απριλίου 1803, σ. 4 (η σύνθεση είναι στα ιταλικά, η απόδοση δική μου). Ο άγνωστός μας ποιητής, στη συνοδευτική επιστολή του («Κέρκυρα, 7 Απριλίου 1803», πιθανότατα με το νέο ημερολόγιο) σημειώνει: «Το υψηλό σχέδιο της Α.Ε. του Πληρεξούσιου για την οργάνωση της Επτανησιακής Συγκλήτου έχει στα μάτια μου την όψη των ευτυχισμένων καιρών των Προγόνων μας. Αυτή η ελκυστική ιδέα έβαλε στο χέρι μου τη λύρα και, αν και αμάθητος να παίζω τις αρμονικές χορδές, συνέθεσα το σονέτο...».

Τι θεωρεί λοιπόν ο ανώνυμος συνθέτης ότι τώρα έχει πια κατακτηθεί, τι είναι αυτό που δικαιολογεί τη χαρά του; Σε κάθε αράδα του ποιήματος και ένα κατόρθωμα (ο ζωντανεμένος πατριωτισμός, η Δικαιοσύνη, η ανάπτυξη τεχνών και εμπορίου, η δίκαιη νομοθεσία κτλ.), ενώ είναι σαφές ένα ακόμα διπλό κέρδος – το τέλος της καταπίεσης, αλλά και της «κοινωνικής διχόνοιας»– το τελευταίο αυτό ίσως και να σημαίνει όχι μόνο τις επί Βενετοκρατίας έντονες κοινωνικές συγκρούσεις, αλλά και την ιδιαίτερη όξυνσή τους, το σπάσιμο του κοινωνικού ελατηρίου επί ρεπουμπλικάνων Γάλλων. Το κοντινό και απώτερο παρελθόν τώρα έχει θαφτεί ολοκληρωτικά, ενώ το αρχαίο παρελθόν είναι εδώ, μάλιστα με τα κορυφαία σύμβολά του (Απόλλων, Δημοσθένης, Σόλων, Ακαδημία). Ποιος είναι ο εγγυητής, ποιος ο προστάτης; Ο άγρυπνος βασιλιάς του Βορρά.

Ω πατρίδα, ω στοές, μέσα σε σας ας ξαναγεννηθεί η Αθήνα. Αυτό θα αποτελέσει τον νέο κοινό τόπο. Την περίοδο 1797-1799, το είδαμε, η αρχαιότητα εκλαμβάνόταν όχι μόνο ως το ύψιστο πολιτικό υπόδειγμα πολιτικής ελευθερίας και ρεπούμπλικας, αλλά και ως η απώτατη καταγωγική ρίζα του Ιονίου, ως το πολιτικό και πολιτιστικό ιδανικό, το οποίο θα ξαναζούσε στο χώμα του Ιονίου υπό τα φιλάνθρωπα φτερά της *grande nation*. Ακόμα και αν ο πολιτικός χρόνος, ως προς το απώτερο και απώτατο παρελθόν (ο χρόνος της ελευθερίας και των πολιτικών θεσμών), συλλαμβανόταν *χασματικά* και δεν υπάκουε ακόμα σε απαιτήσεις «εθνικής» συνέχειας, η «ουσιαστική», «εσωτερική» σχέση του Ιονίου με τον αρχαίο πολιτισμό ήταν αδιάκοπη. Η γραμματεία και η ιστοριογραφία των προηγούμενων αιώνων είναι αψευδής μάρτυρας.

Μετά το 1800 η ανάδυση της αρχαιότητας, με υποτονισμένα τα πολιτικά χαρακτηριστικά και όλο και πιο έντονους τους πολιτισμικούς χρωματισμούς, θα συνεχίσει με ρυθμούς ιλιγγιώδεις, αποτελώντας αναμφίβολα το θεμελιώδες στοιχείο για την ανάπτυξη της εθνοτικής συνείδησης του Ιονίου και σταδιακά της ελληνικής εθνικής του συνείδησης. Αλλά, αν αναζητούμε τα στάδια, τις διαδικασίες διαμόρφωσης των ιδεών και τους τρόπους εννοιολόγησης των ρήξεων, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι ναι μεν η ανάδυση της αρχαιότητας (και η περισσότερο ή λιγότερο πολιτική χρήση της) αποτέλεσε ισχυρό στοιχείο ενίσχυσης του ιονικού εθνοτικού/εθνικού χαρακτήρα, αλλά αυτό δεν ήταν εξαρχής ταυτόσημο με την ελληνική εθνική συνείδηση ή τον στόχο μιας συνολικής εθνικής ελευθερίας.

Ας επιμείνουμε λίγο σε αυτό. Όταν ο Σπυρίδων Γεώργιος Θεοτόκης, στις 24 Φεβρουαρίου 1800, υπέγραφε την Προκήρυξη της Συγκλήτου (*Manifesto*

del Senato) με την οποία καλούσε τον λαό να πανηγυρίσει για τις ευτυχείς μέρες που έρχονταν («Ας λάμψει όπως ποτέ πριν η γαλήνια καινούργια αυγή. Νησιά φιλικά και αδελφικά, πληθυσμοί, λαοί ομόσπονδοι και ενωμένοι, χαρείτε που αφήνετε πίσω σας τα βάσανα που υποφέρατε. Αυτά έφεραν την ήττα των ασεβών, την ανύψωση των καταβεβλημένων, τους θριάμβους του Ηρωισμού, τη Δόξα των ανίκητων αυτοκρατορικών σημαιών») και να δοξάσει τον τσάρο και τον Ουσακώφ, επεσήμαινε: «Και σεις είσαστε το κόσμημα της μεγαλοπρεπούς πορείας [μας], το στολίδι των μαθητών του Άρη, που, ακολουθώντας τα δοξασμένα υποδείγματα του μεγαλύτερου των Ηρώων και του πιο θαρραλέου από όλα τα έθνη, εκπαιδεύεστε για να κάνετε να αναστηθούν μια μέρα οι αθάνατες μνήμες των Προγόνων σας, που είναι η Τιμή του ανθρώπινου γένους».²⁷

Αντίστοιχα, στις 26 Οκτωβρίου 1803 ο Δημήτριος Πετριτσόπουλος, πρόεδρος της «Νομοδοτικής Συναθροίσεως», κηρύσσοντας την έναρξη των εργασιών του σώματος, καλούσε τους κατοίκους του Ιονίου Κράτους να συμπαρασταθούν στις προσπάθειες του σώματος και να τηρήσουν τους νόμους («Αυτοί [οι νόμοι] τέλος πάντων θέλει είναι το νόημα του συμβαστικού σώματος των Επτά Νήσων, διότι διορίζοντες τα αμοιβαία δικαιώματα και χρέη των πολιτών με την Επαρχίαν, και εκείνα της επαρχίας με τους πολίτας, θέλει συντρέξουν να μετριάσουν και οδηγήσουν εις τον Μεγάλον σκοπόν της κοινής ευτυχίας, εκείνα τα δραστήρια πάθη οπού εις κάθε αγαθήν ψυχήν εξυπνούν εις την γην του κλίματος μας τας προπατορικές ενθυμήσεις, την θαυμάσιον αναγέννησίν μας, και την Μεγαλοδωρίαν της Αυτοκρατορικής υπερασπίσεως οπού μας ενισχύει»), για να καταλήξει: «Εγκάτοικοι των Επτά Νήσων. Αυτοί είναι η [sic] σκοποί της Νομοδοτικής συναθροίσεως. Ετοιμασθήτε να περιλάβετε τους καρπούς με εκείνην την πατριωτικήν αγάπην, και με εκείνην την αρετήν οπού εκατάστησαν ένα καιρόν την Γραικίαν το πρώτον γένος του κόσμου».²⁸

²⁷ «Risplenda l'aurora novella serena oltre l'usato. [...] Isole amiche, e sorelle, popoli, genti federate, e congiunte, gioite delle sofferte oppressioni. Esse produssero la sconfitta degli empj, l'innalzamento degli abbatuti, i Trionfi dell'Eroismo, la Gloria degl'invitti Imperiali Vessili», «E voi pure siete alla marcia maestosa ornamento, e decoro alluni di Marte, che sugl'Illustri esempj di questo maggior degl'Eroi, e della più prode fra le Nazioni, v'addestrate a far rivivere un giorno l'immortali memorie de'Vostri Antenati, onore dell'Uman Genere» (Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, μονόφυλλο αρ. 861· και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας, Δημοποιήσεις, φ. 1, υποφάκ. 2 (1800), αρ. 6. Πρβλ. Θωμάς Παπαδόπουλος, *Ιονική Βιβλιογραφία. Bibliographie Ioniennne, 16ος-19ος αιώνας, Τόμος Πρώτος: 1508-1850*, Αθήνα 1998, αρ. 699.

²⁸ Το πρώτο απόσπασμα στα ιταλικά: «esse [leggi] finalmente saranno la Ragione del Corpo sociale delle Sette-Isole, perché difinendo i diritti e i doveri dei Cittadini tra loro, dei Cittadini verso lo Stato, e dello Stato verso i Cittadini, concorreranno a temprare, e diriggere al grande scopo della pubblica felicità quelle attive passioni che in ogni ben nato animo risvegliano il nostro suolo, il nostro clima, le memorie nazionali, la nostra prodigiosa

Αλλά, για να δούμε τις διαφορετικές εκδοχές, τις ίδιες εκείνες μέρες ο Εμμανουήλ Θεοτόκης, στον λόγο του για την εγκαθίδρυση της Συγκλήτου, αναφερόταν επίσης στους «πατέρες», που αγάλλονταν με την ανάσταση του Ιονίου, που έβγαιναν από τους τάφους τους για να ευχηθούν στα παιδιά τους και να συμμεριστούν τη χαρά του *risorgimento* – μόνο που τη φορά αυτή οι «πατέρες» ήταν κυριολεκτικά οι Ιόνιοι πρόγονοι, όχι οι αρχαίοι Έλληνες.²⁹

Πάντως για τη συγκεκριμένη στιγμή η εμπέδωση του ελληνικού («εθνικού») χαρακτήρα δεν ερχόταν σε αντίφαση με την αποδοχή της «πολλαπλότητας» του Ιονίου. Αν δηλαδή για την περίοδο των ρεπουμπλικάνων δεν ήταν αντίφαση οι Ιόνιοι να αναγνωρίζουν ως «Μητέρα-Πατρίδα» (*madre-Patria*) τη Γαλλία και να ορίζονται ως «Έλληνες στην αρχαιότητα, σήμερα Γάλλοι» (*anticamente Greci, ora Francesi*),³⁰ έτσι και τώρα δεν ήταν αντίφαση ο παραπάνω ανώνυμος στιχουργός να πανηγυρίζει για την ανάσταση της αρχαιότητας (αποκλειστικά στο Ιόνιο) και μαζί να εξυμνεί τον Ηγεμόνα του Βορρά, τον προστάτη – τον προστάτη όχι μόνο της ασφάλειας αλλά και της ελληνικότητας του Ιονίου. Αντίστοιχα, ίσως είμαστε πιο κοντά στην αλήθεια αν διαβάσουμε με αυτό το πνεύμα την πολυχρησιμοποιημένη αφιέρωση του *Notizie per servire alla storia corcirese* (Κέρκυρα 1804) από τον Μουστοξύδη στον τσάρο: «... επιθυμώντας να δοξαστείτε για άλλα σας γενναία επιτεύγματα, φροντίσατε και για τη δόξα της δικής μας Δημοκρατίας. Και αυτή η ξεχωριστή αγάπη προς την πατρίδα μου

rigenerazione e la munificenza della Imperiale Protezione che ci avvalora» [βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας, Δηλοποιήσεις, φ. 2, υποφάκ. 1 (1803), αρ. 28].

²⁹ *Discorso pronunciato da Emanuele Teotochi patrizio corcirese. Nell'occasione che fu installato il Senato della Repub.[blica] Settinsulare*, Nella Stamperia Nazionale di Corfù 1803. Appresso D.sto Sarandopulo Direttore. Con permissione. Ο Λούντζης (*Della Repubblica Settinsulare*, ό.π., σ. 169-170) χρονολογεί την ομιλία στις 15 Δεκεμβρίου 1803, την ημέρα δηλαδή της υιοθέτησης του νέου Συντάγματος. Ο ομιλητής ανέφερε πόσο τυχεροί ήταν οι κάτοικοι, επεσήμαινε την ευθύνη τους να φανούν αντάξιοι των προστατών, σημείωνε ποια ήταν τα αγαθά που αναμένονταν (σ. 8-9: ελευθερία, ασφάλεια, ειρήνη, δόξα, ανάπτυξη της γεωργίας, τέχνες, εμπόριο, μόρφωση «και άλλα πλεονεκτήματα»), εγκωμίαζε τη «σώφρονα συνταγματική οργάνωση» (*Saggia costituzione*) και τη Σύγκλητο (σ. 10: «το πρώτο κινούν της πολιτικής μας ομογενοποίησης, ο εκτελεστής της Γενικής βούλησης [il principio motore della nostra conformazione politica, l'esecutore fedele della Volontà generale]»), διακηρύττοντας ότι τώρα «οι χώρες μας θα ανθήσουν ξανά [...], θα επιστρέψουν στην αρχαία τους λαμπρότητα» (σ. 12), καθώς και ότι αυτή η μέρα πρέπει να γιορτάζεται ως «χαμογελαστή αυγή, που με τα ροδοδάκτυλά της ξανοίγει τον Ουρανό σε μια ολοκάθαρη και λαμπρή ημέρα» (σ. 12-13). Τέλος, δίχως καθόλου να κάνει λόγο για την αρχαιότητα ή για την υπόλοιπη Ελλάδα, αναφέρεται στους «nostri padri» –εννοώντας αποκλειστικά τους δικούς τους πατέρες, όχι τους αρχαίους Έλληνες–, οι οποίοι «σηκώνονται από τους τάφους τους και καλοτυγχίζουν τους γιους τους για την τύχη τους» (σ. 13-14).

³⁰ Για τα παραδείγματα και την τεκμηρίωση βλ. Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη...*, ό.π., σ. 248-249, 254, 329, 646.

αφενός με κάνει να σας αφιερώσω τη φιλολογική μου εργασία, ως προσφορά ευγνώμονος πολίτη, και αφετέρου μου επιτρέπει να ελπίζω ότι Σεις, καθώς αυτή [η εργασία] είναι κάτι που σας ανήκει, θα ευδοκήσετε να τη δεχτείτε με ευμένεια. Μακάρι οι γενναιόφρονες και ευεργετικές φροντίδες σας να στεφθούν από ευτυχές αποτέλεσμα και μακάρι η Ελλάδα, η οποία χάρη σε Σας αναστήθηκε από την ευτέλεια στην οποία την είχαν ρίξει οι περιπέτειες των αιώνων, να γεννήσει νέους Πινδάρους και άλλους Πλουτάρχους, οι οποίοι θα σας επαινούν και θα σας ευλογούν [Possano le vostre cure generose e benefiche essere coronate da felice evento, e possa la Grecia, per mezzo vostro risurta dalla abbiezione in cui la hanno confinata le vicende de' secoli, produr nuovi Pindari ed altri Plutarchi che vi laudino, e vi benedicano]». ³¹

Η υπερηφάνεια της αρχαίας καταγωγής και οι τάσεις εμπέδωσης του εθνικού χαρακτήρα, κυρίως μέσω της παιδαγωγικής λειτουργίας της αρχαιότητας, θα ενδυναμωθούν και θα πολλαπλασιαστούν, ιδίως κατά τη μακρότερη περίοδο του Ιονίου Κράτους (η Βρετανία άλλωστε μπορούσε να υμνηθεί περισσότερο από την απολυταρχική Ρωσία), δεν θα αποτελέσουν όμως εξαρχής και αυτομάτως ένα στοιχείο υπέρβασης προς την κατεύθυνση του εθνικού ορίζοντα. Η αρχαιότητα αποτελούσε τον ιδρυτικό μύθο της ιονιοελληνικής εθνότητας, που δεν ήθελε (ακόμη!) να αποβάλει τα άλλα, τα δυτικά της χαρακτηριστικά. Έτσι, ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα, το 1803 ο Γεώργιος Μοτσενίγος, μιλώντας για την οργάνωση της εκπαίδευσης, πρότεινε τη δημιουργία μιας *Scuola normale* σε κάθε νησί, στην οποία θα διδάσκονταν τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά, «καλλιεργημένες και νεκρές γλώσσες» (*dotte e morte lingue*), τα ιταλικά και τα γαλλικά, οι *belle lettere* και η φιλοσοφία. Και γιατί η αρχαία ελληνική γλώσσα; Επειδή ο πληθυσμός ήταν ελληνικός («την ελληνική γλώσσα την καλεί το χώμα στο οποίο ζούμε, ο αέρας που αναπνέουμε, οι στάχτες των αρχαίων πατέρων τούτης της πατρίδας, το όφελος και η τιμή των επερχόμενων γενεών»), αλλά και επειδή αυτός ο πληθυσμός από τη γλώσσα των προγόνων του δεν γνωρίζει παρά μόνο την εφθαρμένη γλώσσα που μιλάει: «Οι Έλληνες [του Ιονίου] δεν θα είναι πλέον καταδικασμένοι, όπως σήμερα, να μη γνωρίζουν από το ελληνικό ιδίωμα [*Greco idioma*] παρά μόνο το εφθαρμένο και βάρβαρο ιδίωμα που γενικά

³¹ Βλ. *Notizie per servire alla storia corcirese dai tempi eroici fino al secolo XII*, Appresso Dionisio Sarandopulo, Κέρκυρα 1804 («Ad Alessandro Primo Imperadore delle Russie, Andrea Mustoxudi corcirese», δύο σελίδες χωρίς αρίθμηση). Η «αναστημένη Ελλάδα» για την οποία μιλάει ο Μουστοξύδης είναι προφανώς η Κέρκυρα, κατ' επέκταση το Ιόνιο, η Επτανήσος Πολιτεία, παρά γενικά η Ελλάδα, η οποία βέβαια δεν είχε «αναστηθεί».

χρησιμοποιούν». Έτσι «θα ανθήσει ξανά η γλώσσα των Σοφών, προς την οποία [γλώσσα] κλίνουν εκ φύσεως [οι νησιώτες, ως Έλληνες], κάτοχοι καθώς είναι της ελληνικής προφοράς». Και γιατί η ιταλική γλώσσα; Επειδή «αυτή έχει υιοθετηθεί στην κοινωνική συναναστροφή των νησιών [adottata nel sociale commercio delle Isole], ο λαός των οποίων για αιώνες αναμείχθηκε με τα έθνη της Ιταλίας [la gente delle quali si confuse per secoli colle Nazioni d'Italia]».³²

Παράλληλα ιστοριογράφοι και δημοσιολογούντες, ποιητές και πολιτικοί ανέτρεχαν όλο και πιο συχνά στην αρχαιότητα για να βρουν τις ρίζες του «ιονικού έθνους» ή για να επισημάνουν την ανάγκη η νεολαία του Ιονίου να μάθει το παρελθόν και δι' αυτού τον εαυτό της. Εν προκειμένω χαρακτηριστικές είναι, μεταξύ άλλων, απόψεις Ιονίων λογίων ή ξένων [όπως του Δημητρίου Πετρίτσου, του Διονύσιου Ροΐδη, του Σαρλ Ντυπέν (Charles Dupin) ή του Τζοβάννι Μπαττίστα Μοταρέλλι (Giovanni Battista Moratelli) κ.ά.], αλλά και η πρωτοβουλία του Άγγλου ιερωμένου Τζορτζ Γούννοκ (George Winnock), το 1816, για τη θεσμοθέτηση διαγωνισμού με σκοπό την «ανόρθωση της γλώσσας της αρχαίας Ελλάδος» (*Πρότασις προς τους νέους τους Ίωνας διά να ανορθώσωσι την γλώσσαν της Παλαιάς Ελλάδος*), την οποία μετέφρασε στα ελληνικά ο διευθυντής του κερκυραϊκού τυπογραφείου Πλάτων Πετρίδης, έστω κι αν δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα.³³ Η άνοδος δηλαδή της αρχαιότητας στο Ιόνιο δεν σχετιζόταν μόνο με το κλίμα του κλασικισμού, αλλά οπωσδήποτε και με την αυξανόμενη αίσθηση της ιόνιας εθνότητας, έστω κι αν κάποτε τα θεμελιώδη στοιχεία της αρχαιότητας χρησιμοποιούνταν για να αποτυπωθεί η προστάτιδα Βρετανία, όπως στο εξαιρετικό παράδειγμα του χαρακτηριστικού του Γεράσιμου Πιτσαμάνου «Ελλάδος δαίμων» (ίσως του 1816-1817).

Η «συνδρομή των επόμενων γεγονότων» λοιπόν, όπως ανέφερε πριν ο Λούντζης, θα οδηγούσε στις επόμενες συνειδητοποιήσεις και θα συντελούσε στη διαμόρφωση των νέων ταυτοτήτων. Σε ένα παλιότερο δημοσίευμά του ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος μιλούσε για «επιτάχυνση» του ιστορικού χρόνου στο

³² Βλ. *Gazzetta Urbana*, έτος 2, αρ. φ. 18, 16 Μαΐου 1803, σ. 1-4. Πρότεινε επίσης, αν τα οικονομικά το επέτρεπαν, να δημιουργηθεί και μία Scuola Centrale. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο σχέδιό του δεν προβλεπόταν η διδασκαλία της νέας ελληνικής, της ομιλουμένης, για την οποία είδαμε ότι μεριμνούσε το Σύνταγμα του 1803.

³³ Η πρόσκληση δημοσιεύτηκε στην *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, ελληνικά και ιταλικά (19 και 21 Σεπτεμβρίου 1816), αλλά και στον *Λόγιο Ερμή*, αρ. 5, 1 Μαρτίου 1817, σ. 74-84. Η ελληνική και η ιταλική εκδοχή («Proposizione alla gioventù Jonia onde richiamare in vita la lingua dell'antica Grecia») τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν χωριστά [πρβλ. Εμμανουήλ Φραγκίσκος, «Η "πρότασις προς τους νέους τους Ίωνας" (1816)», *Ο Ερασιστής* 4/24, 1966, σ. 201-214· Αντίτυπο του ελληνικού στη Γεννάδειο, Fam 517, του ιταλικού στο Αρχείο Κομούτου].

Ιόνιο του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Είναι πράγματι έτσι, αν συμπληρώσουμε επίσης την έννοια και τη δυναμική της «ποιοτικής μεταβολής». Τα χρόνια της αρχής του 19ου αιώνα ήταν πυκνά σε ρωγμές και ελπίδες: Το 1797 οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, ο Ρήγας, η ριζοσπαστικοποίηση μέρους της ελληνικής λογιοσύνης, οι αυξανόμενες ελπίδες απελευθέρωσης, ακόμα και οι διαψεύσεις, η όλο και πιο βαθιά εμπλοκή των ευρωπαϊκών δυνάμεων στο Ιόνιο και στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι επικοινωνίες και οι δεσμοί των Ιονίων με την «άλλη» Ελλάδα, η άνοδος της αρχαιολατρίας και η μέσω αυτής τόνωση του «εθνικού χαρακτήρα» – ο ρόλος όλων αυτών στη μετάβαση από την ιόνια ταυτότητα στην ελληνική υπήρξε κομβικός. Το Ιόνιο σταδιακά, ή μάλλον πολύ γρήγορα, μετακινούνταν προς τον ελληνικό κόσμο· οι πτυχές της ελληνικότητας αναδιατάσσονταν, αναμορφώνονταν, ενισχύονταν και συγκροτούνταν πλέον όλο και περισσότερο στην κατεύθυνση μιας εθνοτικής και κατόπιν εθνικής ελληνικής ταυτότητας – με αντιφάσεις, με οπισθοχωρήσεις, με διαφωνίες, με ποικιλία. Η πατρίδα του Ιονίου συγκροτούνταν ως υπαρκτή ιστορική οντότητα, αλλά μαζί προχωρούσε και η υπέρβασή της προς την κατεύθυνση της άλλης, της μεγάλης πατρίδας – του έθνους, που τώρα επίσης γεννιόταν.

Η μικρή και η μεγάλη πατρίδα. Ας θυμηθούμε πώς ξεπροβοδούσε το 1818 ο Τζουζέππε Μοντάνι (Giuseppe Montani) τον φίλο του Διονύσιο Σολωμό όταν αυτός επέστρεφε στη Ζάκυνθο: «Εσύ τουλάχιστον θα ξαναδείς μία πατρίδα που αξίζει αληθινά να λέγεται έτσι, αν και η ξένη προστασία μοιάζει μάλλον με μανδύα δουλείας. Αλλά, επιτέλους, είναι δικοί σας οι νόμοι, ο στρατός και η κυβέρνηση, ενώ γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα και έχουν αναγεννηθεί οι [πολιτικές] αρετές. Κάθε Επτανήσιος μπορεί να καυχέται για το όνομά του και να φέρει στην καρδιά του τη γλυκιά πίστη ότι είναι χρήσιμος στη Ρεπούμπλικα».³⁴

Ο Κρεμονέζος λόγιος εξέφραζε εδώ περισσότερο τον καημό της αποτυχίας της πρώτης φάσης του ιταλικού Risorgimento παρά περιέγραφε ακριβώς την κατάσταση του Ιονίου. Ωστόσο για κείνον, όπως και για τους Ιονίους, το Ιόνιο ήταν πλέον μία «πατρίδα», τα βασικά χαρακτηριστικά της οποίας ήταν η συνειδητοποίηση της συνολικής τοπικής ταυτότητας σε συνδυασμό με την ισχυρή αίσθηση της δυτικότητας και την όλο και μεγαλύτερη συνείδηση της ελληνικότητας. Αλλά η πατρίδα του Ιονίου ήταν επίσης μια έννοια σε κίνηση, σε διαδικασία υπέρβασης· επτά χρόνια αργότερα, όταν πια η Ελληνική Επανάσταση

³⁴ Βλ. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα. Τόμος 3: Αλληλογραφία, επιμ., μτφρ. και σημειώσεις Λίνος Πολίτης, Ίκαρος, Αθήνα 1991, σ. 455, οι επισημάνσεις δικές μου.

περνούσε κρίσιμες ώρες, ο Μοντάνι, κρίνοντας τις νεανικές *Rime improvvisate* του Σολωμού, τον έψεγε γιατί, την ώρα που οι Έλληνες του Μοριά περνούσαν κρίσιμες ώρες, εκείνος έγραφε αστόχαστη βουκολική ποίηση.³⁵ Και δύο χρόνια μετά ο ίδιος ο Σολωμός, στο «Elogio di Ugo Foscolo», τις ώρες της ναυμαχίας του Ναβαρίνου, ζητούσε από τον Φόσκολο να μεσιτέψει στον Θεό για τη σωτηρία της «κοντινής πατρίδας»: «Αχ! Πνεύμα αθάνατο, στο όνομα της αγάπης που ένωθες για κάθε τι ουράνιο, σίμωσε στον θρόνο του Παντοδύναμου, ασπάσου με τα χείλη σου το υποπόδιό του και, αν νόμος του Παραδείσου δεν απαγορεύει το κλάμα, παρακάλεσέ τον, με δάκρυα και με φωνές, να στείλει στην κοντινή πατρίδα τη Λευτεριά [di mandare alla Patria vicina la Libertà]».³⁶

Το Ιόνιο έβγαине από τους αιώνες της δυτικότητάς του, κοιτάζοντας όλο και πιο έντονα προς τον ελληνικό κόσμο ακριβώς αυτά τα χρόνια, τα χρόνια της ενίσχυσης της «ιονικής ταυτότητας»· τα χρόνια που και η δυναμική του ελληνικού έθνους γινόταν όλο και πιο έντονη. Το βήμα που χρειαζόταν να γίνει δεν ήταν μεγάλο, αν και οι διαδικασίες ήταν σύνθετες. Πολλά χρόνια μετά, όταν ο εθνικός πυρετός κυριαρχούσε στο Ιόνιο, ο Ερμάννος Λούντζης έγραφε την ιστορία του για να δείξει ότι το Ιόνιο, «κατά την ώρα της συγκροτήσεως της μεγάλης ελληνικής οικογενείας», δεν ήταν ακτήμον. Ο Λούντζης προσέφερε στο ελληνικό έθνος μια δυτικότητα για την οποία το τελευταίο αυτό αδιαφορούσε, ενώ ο Λομβάρδος, χάριν του εθνικού προορισμού, εξόριζε από την ιστορία του Ιονίου την τάξη των ευγενών.³⁷ Αλλά πολύ πιο ενωρίς, ήδη στα προεπαναστατικά χρόνια, η κατίσχυση της ελληνικότητας ήταν σαφής. Για να αποφύγουμε μεγάλα και γνωστά ονόματα, όπως εκείνο του Σολωμού, που αποδείχνουν αυτή τη διαπίστωση, μπορούμε να επικαλεστούμε πολλούς, ενδεικτικά τον Αντώνιο Μαρτελάο ή τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, μέλη της Φιλικής και οι δύο, οι οποίοι μέσα από το έργο τους είχαν δώσει μορφή στις νέες συνειδητοποιήσεις. Ο πρώτος, εγκαταλείπο-

³⁵ Βλ. Αρβανιτάκης, «Και ο Τρικούπης, αλλά και ο Μοντάνι», *Ο Πολίτης* 150, Δεκέμβριος 2006, σ. 37-40.

³⁶ *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα*, τόμος 2: *Πεζά και ιταλικά*, έκδ. και σημειώσεις Λίνος Πολίτης, Ίκαρος, Αθήνα 1968 (α' έκδ.: 1955), σ. 207.

³⁷ Για τις θέσεις των Λούντζη και Λομβάρδου βλ. ενδεικτικά D. Arvanitakis, «Un viaggio nella storiografia neogreca. Immagini della Dominante e degli ordini sociali delle città Ionie (secoli XVI-XVIII)», στον τόμο *Italia-Grecia: temi e storiografie a confronto*, επιμ. Chryssa Maltezou & Gherardo Ortali (πρακτικά συνεδρίου, Βενετία, 20-21 Οκτωβρίου 2000), Βενετία 2001, σ. 91-111· Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Οι τόποι, οι χρόνοι και οι γλώσσες της ιστοριογραφίας του Ιονίου κατά τον 19ο αιώνα», Θ' *Πανιώνιο Συνέδριο (Παζοί, 26-30 Μαΐου 2010). Πρακτικά. Τόμος Α'*, Εταιρεία Παξινών Μελετών, Παζοί 2014, σ. 293-321, ιδίως σ. 305-309. Για την καλύτερη κατανόηση των εξελίξεων αυτών πρέπει να συνεκτιμηθεί η έναρξη της ρήξης του Ιονίου, μέρους της λογισύνης του οπωσδήποτε, με τον ιταλικό κόσμο, ο οποίος επίσης εκείνα τα χρόνια συγκροτούνταν σε έθνος. Γι' αυτό βλ. ενδεικτικά: Δ. Αρβανιτάκης, «Φίλοι του λαού ή εχθροί του έθνους;», ό.π.

ντας σταδιακά τις ελπίδες για ένα «ρεπουμπλικανικό ελληνικό έθνος», το οποίο θα βασιζόταν στο Δέντρο της Ελευθερίας, εξέφραζε όλο και πιο συχνά τις ελπίδες για την απελευθέρωση της «άλλης πατρίδας» μέσα από τη βοήθεια κάποιας ξένης δύναμης, υμνώντας ακόμα και τον Βοναπάρτη, ο οποίος ήταν πια Ναπολέον Α΄. Ο Ζαμπέλιος επίσης, «μαθητής» τόσο του Βιττόριο Αλφιέρι (Vittorio Alfieri) και του Ούγκο Φόσκολο (Ugo Foscolo), όσο και του Αδαμάντιου Κοραή, στο κλίμα του διαφωτιστικού/επαναστατικού κλασικισμού, μετακινούσε την ποίησή του από τον αλφιεरिकό αντιτυρανικό λόγο στον «εθνικό και πατριωτικό προσανατολισμό».³⁸

Οι εξελίξεις στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και στη συνέχεια, θα επιβεβαιώσουν την ισχυροποίηση της τάσης της ελληνικότητας και τη σταδιακή, αν και όχι εύκολη, υποχώρηση της ιταλικότητας του Ιονίου. Ο προεθνικός κόσμος των αυτοκρατοριών και η έντονη, επίσης προεθνική, βενετική συνιστώσα της ιόνιας συνείδησης υποχωρούσαν σταδιακά μπροστά στην ισχυροποίηση της συνείδησης ελληνικής εθνικότητας και στη γοργή διαμόρφωση του νεωτερικού ελληνικού έθνους. Ας το επαναλάβουμε: Οι τάσεις ποτέ δεν είναι ενιαίες, ποτέ δεν είναι ομόφωνες. Αν ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, στους *Σκλάβους στα δεσμά τους*, στο πρόσωπο του άρχοντα Ιουστινιάνη σκιαγραφούσε τη μερίδα των ευγενών που δεν επιθυμούσαν την Ένωση, αν ο Σολωμός στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* καταδίκασε τη στάση όσων ευγενών ήταν εχθροί του έθνους, ο Λομβάρδος, το είδαμε, μέσα στην εθνική ρητορική του είχε εξορίσει συνολικά το στρώμα των ευγενών από τη γενεαλογία των εθνικών ιδεών και από τον κόσμο της ελληνικότητας. Οι διαδικασίες όμως δεν ήταν, όπως ποτέ δεν είναι, ενιαίες και οι διαχωρισμοί ποτέ απόλυτοι.

Ένα τελευταίο παράδειγμα. Τα πρώτα περιοδικά-εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στο Ιόνιο, μάλιστα στην Κέρκυρα, την πρώτη δεκαπενταετία του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο της Επτανήσου Πολιτείας και της δεύτερης γαλλικής κυριαρχίας, ήταν η *Gazzetta Urbana* (1802-1803), με συντάκτες τον Μάριο Πιέρη και τον Ανδρέα Μουστοξύδη, ο *Monitore Settinsulare* (1803-1805), τρόπον τινά συνέχεια του προηγούμενου (περισσότερο «επίσημη εφημερίδα»), ο *Mercurio*

³⁸ Για τον Μαρτελάο βλ. ενδεικτικά Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη...*, ό.π., σ. 394-400 και 417-418 (όπου και η τεκμηρίωση). Για τον Ζαμπέλιο βλ. το πρόσφατο Γιάννης Ξούριας, *Ανεβαίνοντας τον Ελικώνα. Για την ποίηση του Γένους την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Gutenberg, Αθήνα 2018, σ. 145-188 (το κεφάλαιο «Η εκθρόνιση του "Νέου Ανακρέοντος"», κυρίως σ. 186-187). Μία αντίστοιχη με του Ζαμπέλιου μετακίνηση μπορούμε να παρατηρήσουμε στο έργο του Ανδρέα Κάλβου (σχηματικά, από τις τραγωδίες στις ωδές), μετακίνηση που εν προκειμένω είναι σε μεγάλο βαθμό και γλωσσική.

Letterario (1805-1807) του Εμμανουήλ Θεοτόκη (Filergo Feace) και ο *Monitore Jonio* (1810-1814).³⁹ Μας λείπει ακόμα σήμερα μια συστηματική μελέτη του Τύπου, αλλά δίχως δυσκολία συνάγουμε ότι όλα τα παραπάνω συντάσσονταν στην ιταλική γλώσσα, η ειδησεογραφία τους αφορούσε τον ιόνιο χώρο, ενώ σπάνιζαν τα σχετικά με τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Ακόμα περισσότερο, το κλίμα, οι διανοητικές, οι φιλολογικές και οι αρχαιολογικές αφορμήσεις, οι αναδημοσιεύσεις ακόμα, μέγας μέρος των βιβλιογραφικών ενημερώσεων έρχονταν κατευθείαν από τον ιταλικό χώρο. Η γλώσσα της παιδείας και ο κόσμος των λογίων του Ιονίου, παρά το ρήγμα του 1797, ήταν ακόμα σε μεγάλο βαθμό ιταλικός, οπωσδήποτε πολύ περισσότερο παρά ελληνικός· ο ορίζοντας προς την άλλη Ελλάδα δεν ήταν ακόμα ισότιμα ανοιχτός.

Αλλά τα νέα ρεύματα, τα ρήγματα δεν λείπουν. Στις 10 Δεκεμβρίου 1811, τη χρονιά που κυκλοφορούσε στη Βιέννη ο *Λόγιος Ερμής*, δημοσιευόταν στον *Monitore Jonio* η δίγλωσση (ελληνοϊταλική) αγγελία της έκδοσης ενός νέου κερκυραϊκού περιοδικού. Επρόκειτο για την *Εφημερίδα Φιλολογική και Οικονομική* (*Giornale Filologico ed Economico*), και την αγγελία υπέγραφε ο χαρισματικός λόγιος Στυλιανός Δώριας Προσαλέντης (1789-1812).⁴⁰ Το εξαιρετικά ενδιαφέρον σκεπτικό της αγγελίας βρισκόταν σαφώς σε εντελώς άλλη κατεύθυνση από εκείνο των άλλων, σχεδόν σύγχρονων, περιοδικών. Οι αφορμές, ο στόχος, ο ορίζοντας και το σκοπούμενο κοινό ήταν πολύ διαφορετικά – όχι ο τόπος, όχι η Ιταλία, αλλά η Ελλάδα, η ανάγκη συγκρότησης της ιστορίας της λογισσύνης της

³⁹ Για τα περιοδικά βλ. πρόχειρα: Ντίνος Κονόμος, «Επτανησιακός Τύπος. 1798-1864 (Ημίφυλλα, φυλλάδια, εφημερίδες και περιοδικά)», στο *Επτανησιακά Φύλλα Ε' (Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από την Ένωση της Επτανήσου. 1864-1964)*, 1964, σ. 38-40 (*Gazzetta Urbana*, 1802-1803), σ. 41 (*Monitore Settinsulare*, 1803-1805), σ. 41-42 (*Mercurio Letterario*, 1805-1807) και σ. 72-79 (*Monitore Jonio*, 1810-1814). Για τον *Monitore Settinsulare* βλ. και Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «*Monitore settinsulare* (1803-1805). Η δυσέυρετη εφημερίδα της Επτανήσου Πολιτείας», *Δωδώνη* 36-37, 2007-2008, σ. 147-178· και για τον *Monitore Jonio* βλ. *Gazzetta Jonica*, έτος 2, αρ. φ. 88, 12 Απριλίου 1942, σ. 2 (όχι αυτοψία: Ντ. Κονόμος, ό.π., σ. 75-76).

⁴⁰ Τα παραθέματα στη συνέχεια προέρχονται από την αγγελία («Prospetto», «Πρόγραμμα»), που δημοσιεύτηκε στον *Monitore Jonio* στις 10 Δεκεμβρίου 1811. Βλ. την αγγελία και στο *Διά του γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, επιμ. Πόπη Πολέμη με τη συνεργασία των Άννας Ματθαίου και Ειρήνης Ριζάκη, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ. 114-118 (ιταλικό κείμενο) και σ. 118-122 (ελληνικό)· Lars Nørgård, «Ανέκδοτα και λανθάνοντα κείμενα και επιστολές του Νικολάου Μαυρομάτη και του Στ. Δ. Προσαλέντη (Πηγές και μαρτυρίες για την ιστορία της Ιονικής Ακαδημίας στα δανέζικα Αρχεία)», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 24, 2001, σ. 100-111 (δίγλωσσο κείμενο) και 126-129 (φωτογραφία). Το πρόγραμμα (ιταλική εκδοχή) αναδημοσιεύτηκε στην *Gazzetta Jonica*, έτος 2, αρ. φ. 57, 7 Μαρτίου 1942, σ. 2. Η είδηση για την κυκλοφορία δημοσιεύτηκε και στον *Λόγιο Ερμή* (βλ. ό.π., σ. 122). Για τον Προσαλέντη, επιστάτη των δημοσίων σχολείων και γραμματέα της Ιονικής Ακαδημίας (1810), γαμπρό του Εμμανουήλ Θεοτόκη, βλ. επίσης Λαυρέντιος Βροκίνης, *Έργα. Βιογραφικά σχέδια. Τεύχη Α' & Β'*, επιμ. και προλεγόμενα Κώστας Δαφνής, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 16, 1972, σ. 141-150 («Στυλιανός Πέτρος Δ. Προσαλέντης»).

«από τον καιρόν της πτώσεως της ανατολικής αυτοκρατορίας έως εις τας ημέρας μας»,⁴¹ η ανάγκη ανάδειξης των επιτευγμάτων των σύγχρονων Ελλήνων, «σημείον των ισχυρίσεων ενός έθνους [monumento degli sforzi di una nazione] το οποίον κινεί πάντα λίθον διά να αποτεινάξη τον ζυγόν της αμαθίας και της δεισδαιμονίας, εις τον οποίον, έκλινε τον αυχένα». Και αυτό γιατί, όπως τονιζόταν προγραμματικά, παρά τα όσα είχαν γραφτεί από ξένους ή από Έλληνες, «ουδείς από τοσούτους συγγραφείς επραγματεύθη λεπτομερώς περί της ενεστώσης καταστάσεως της παιδείας των Ελλήνων», ούτε «ο ημέτερος Κοραής» ή οι άλλοι λόγιοι, οι οποίοι υπερασπίστηκαν το όνομα των Ελλήνων. Αυτό το βαρύ χρέος θα επιχειρούσε να αναλάβει στους ώμους της η νέα εφημερίδα του εικοσιτετράχρονου Κερκυραίου: «Πρώτιστον αντικείμενον της εφημερίδος ταύτης θέλει εἶσθαι το να κάμη γνωστήν την ενεστῶσαν κατάστασιν του πολιτισμοῦ [sic] και της παιδείας των Ελλήνων», και γι' αυτό θα δημοσίευε υλικό «περί των κοινών φροντιστηρίων», «περί των βίων και πονημάτων των Γραικών Συγγραφέων», «περί των βιβλίων εκδιδομένων καθ' ἡμέραν» ή «των προ ολίγων ετών εκδοθέντων», αλλά και «άρθρα τινά περί μεταωρολογίας, ιατρικής, Φυσικής, ιστορίας καί τινα περί του τελειοποιεῖν την Γεωργικὴν, τας Τέχνας, το Εμπόριον, την ναυτικὴν» κτλ., με τη δέσμευση ότι «η *Φιλολογική και Οικονομική Εφημερίς* θέλει γράφεται απλοελληνιστί και ιταλιστί». Ο Προσαλέντης μάλιστα δεν έχανε την ευκαιρία να δείξει τη μεγάλη διαφορά που ήθελε να έχει το δικό του περιοδικό από τα προηγούμενα: «Ο αξιέπαινος συμπολίτης Ημών Εμμανουήλ Θεοτόκης είχε σχεδιάσει μίαν φιλολογικὴν εφημερίδα επιγραφομένην *Ερμής ο Λόγιος*, την οποίαν εξηκολούθησεν διά δύο χρόνους. Διά τινα ατυχίαν, απόξενον τώρα εις την πατρίδα μας [per una fatalità oggimai straniera alla nostra patria], ό,τι ήτον ελληνικόν δεν εισέβαινεν εις το περιοδικόν τούτο ποίημα ει μη σπανίως και σχεδόν εν παρόδω. Η παιδεία των αλλοεθνών και μάλιστα των Ιταλών συνεκρότει το πρώτον μέρος [la base principale] και διά τινα ατυχίαν ολεθριωτέραν και ουχ ήττον αναγκαίαν, το πόνημα ήτο γραμμένον εις μίαν γλώσσαν κοινήν μεν εις τους κατοίκους των Ιονίων Νήσων αλλά ξένην εις πάντας τους άλλους Γραικούς. Ημεῖς θέλομεν ακολουθήσει μέθοδον διαφορετικήν».⁴²

⁴¹ «... να συλλέξωμεν με πάσαν επιμέλειαν τας πολυτίμους ταύτας αρχάς αι οποίαι θέλουσι χρησιμεύσει ένα καιρόν εις ανέγερσιν μείζονος οικοδομής». Ας υπενθυμίσουμε ότι την ίδια ακριβώς λογική, τριάντα χρόνια μετά, εξέφραζε ο *Ελληνομνήμων* του Μουστοζύδη.

⁴² Στον ιδεολογικό προσανατολισμό του οπωσδήποτε έπαιξαν ρόλο οι επαφές του και με Έλληνες λογίους, ιδίως με τον Κοραή. Βλ. ενδεικτικά την απαντητική επιστολή του τελευταίου (20 Σεπτεμβρίου 1810) σχετικά με τον ρόλο της Ιονίου Ακαδημίας στη διάδοση της «προγονικής γλώσσας», στη «διόρθωσιν της οποίας την

Η προσπάθεια του Προσαλέντη δεν τελεσφόρησε, κυρίως βέβαια λόγω του πρόωρου θανάτου του (Νοέμβριος 1812), αλλά η καινοτόμος σύλληψή του είναι απολύτως ενδεικτική των νέων τάσεων, εκείνων που πλέον όλο και πιο πολύ θα σφράγιζαν την πορεία του Ιονίου.

Θα κλείσω αυτές τις σκέψεις με ένα πρόσωπο που μας φέρνει πολύ κοντά στους προβληματισμούς της δικής μας συνάντησης, τον Ζακυνθινό ευγενή Διονύσιο Ρώμα (1771-1857).⁴³ Άνθρωποι όπως αυτός εικονογραφούν με τρόπο ανάγλυφο όσα πιο πάνω επιχείρησα να αποτυπώσω: Μέλος της επτανησιακής ευγένειας, γεννημένος στις τελευταίες δεκαετίες της βενετικής κυριαρχίας, με σπουδές στην Πάδοβα, πρόλαβε να δει τον κόσμο της Βενετίας έστω στο ξεθώριασμά του· τέκτονας, θιασώτης του φιλελευθερισμού και του μετριοπαθούς ρεπουμπλικανισμού, έρχεται σε επαφή (αγνοούμε σε ποιο βαθμό πάντως) με τις πρωτοβουλίες του Ρήγα και επηρεάζεται από το δημοκρατικό πείραμα του Ιονίου κατά το 1797-1799· φορέας των φιλελεύθερων ιδεών, άνθρωπος της νεότερης γενιάς, θα είναι ανάμεσα σ' εκείνους που θα συντάξουν το Σύνταγμα του 1803, θα καταδικάσουν απερίφραστα το βενετικό παρελθόν και θα προωθήσουν τον διεμβολισμό της κληρονομικής ευγένειας· γερουσιαστής επί Ιονίου Κράτους, συγκρούστηκε ευθύς εξαρχής (1816) με τον αυταρχισμό του Μαίτλαντ και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την ιόνια πολιτική ζωή· φίλος του Καποδίστρια, μέλος της Φιλικής Εταιρείας ήδη από το 1819 και ένας από τους δύο (ο άλλος ήταν ο Αναστάσιος Φλαμπουριάρης) στους οποίους ανατέθηκε από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη (φθινόπωρο του 1820) η Εφορία της Φιλικής Εταιρείας στη Ζάκυνθο· το σημαντικότερο μέλος της Φιλικής Εταιρείας στο Ιόνιο και πρόσωπο με κομβικό ρόλο στις εξελίξεις της Ελληνικής Επανάστασης.⁴⁴

σήμερον λαλούμεν», και στην άνοδο του πνευματικού επιπέδου «των λοιπών αδελφών σας Ελλήνων» (Λ. Βροκίνης, *Έργα*, ό.π., σ. 143-145· και *Αδαμάντιος Κοραΐς. Αλληλογραφία*, επιστασία Κ.Θ. Δημαράς, Ο.Μ.Ε.Δ., Αθήνα 1979, τόμ. 3, σ. 47-49· ο Προσαλέντης του ζητούσε συνδρομή στην έκδοση κειμένων από την Ιόνιο Ακαδημία). Για την πραγματική στάση του Κοραΐ όμως -αδιαφορία, υποτίμηση και απροκάλυπτη ειρωνεία- απέναντι στο αίτημα του Προσαλέντη («Ιόνιος κενοδοξία», «οι άθλιοι βιάζονται να δείξωσιν εις την Ευρώπην τα γεννήματα της κεφαλής των», «αποβγάματα και όχι γεννήματα», «αηδεστάτη αλληλογραφία» κτλ.), βλ. την επιστολή του στον Αλέξανδρο Βασιλείου (*Κοραΐς. Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 49-58, ιδίως σ. 52-53). Για το ζήτημα βλ. και Εμμανουήλ Φραγκίσκος, «Ο Κοραΐς και η Ιονική Ακαδημία (1800-1814)», *Ο Ερανιστής* 17, 1965, σ. 178-198· Γιώργος Τόλιας, «Κοραΐς και Επτάνησα (1798-1814): Αποδοχή και ενδοιασμός των Ιδεολόγων», στο *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): Τα μείζονα ιστορικά ζητήματα*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, ΓΑΚ - Αρχαία Ν. Κερκύρας, Κέρκυρα 2001, σ. 75-101, ιδίως σ. 88-101.

⁴³ Για την προσωπικότητά του βλ. Χαράλαμπος Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή της Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση: Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015· και (συνοπτικά) Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ζάκυνθος: Η Φιλική Εταιρεία σε μια κοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», στο *Οι πόλεις των Φιλικών: Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου* (πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 2015), επιμ. Όλγα Κατσαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2018, σ. 161-165.

⁴⁴ Για τη σχέση του με τον Ρήγα, τη σύγκρουση με τον Μαίτλαντ και την ένταξή του στη Φιλική

Υπό μία έννοια ο Διονύσιος Ρώμας και μαζί του πολλοί άλλοι σύγχρονοί του εμπλέκονται –για πρώτη φορά μετά από αιώνες– τόσο έντονα με τη συνολική ελληνική ιστορία και μέσω αυτής επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Τα πρόσωπα αυτά αποτελούν εκφράσεις μιας σύνθετης, αν και όχι ομότροπης, δυναμικής η οποία από τα μέσα σχεδόν του 18ου αιώνα εξέφραζε –αχνά και σποραδικά στις αρχές, έντονα και πιο συγκροτημένα στη συνέχεια– διαδικασίες εξόδου από τον βενετικό κόσμο. Αυτές οι –όχι πάντα ομότροπες, όχι πάντα ομοειδείς– «εκφράσεις» αποτέλεσαν το πρόπλασμα, την πολυσύνθετη βάση για την οργάνωση της ιόνιας ελληνικότητας.

Εταιρεία βλ. Χ. Βλαχόπουλος, ό.π., σ. 56-61, 62-70 και 96-114. Για τη «σχέση» του με τον Ρήγα βλ. επιπλέον τη μαρτυρία του Μάριου Πιέρη (1824), στο Δ. Αρβανιτάκης, «Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο. Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 25/47, Δεκέμβριος 2007, σ. 321-322.

ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ. ΜΙΑ ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΥΤΟΝΟΗΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

*Διονύσης Τζάκης,
Επίκουρος Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου*

Η Επανάσταση του 1821 υπήρξε αναμφισβήτητο το σημαντικότερο γεγονός στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία μας. Αλλά εξίσου σημαντικό, για να φτάσουμε στην άνοιξη του 1821, είναι το γεγονός ότι δημιουργήθηκε και λειτούργησε στο πλαίσιο του Ελληνισμού μια συνωμοτική αδελφότητα, η Φιλική Εταιρεία, που δεν φαντάστηκε απλώς τον εαυτό της ως οργανωτή της εθνικής επανάστασης, αλλά πράγματι σχεδίασε και προκάλεσε τον γενικό ξεσηκωμό. Οι σκέψεις που θα αναπτύξω στη συνέχεια επιχειρούν να τονίσουν αυτήν ακριβώς τη διάσταση. Θα αναφερθώ στον καθόλου αυτονόητο μετασχηματισμό μιας ολιγάριθμης μυστικής αδελφότητας σε μαζική για τα μέτρα της εποχής επαναστατική οργάνωση, η οποία προετοίμασε με επιτυχία την Ελληνική Επανάσταση, κάτι που επίσης δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως αυτονόητο.

Γνωρίζουμε πολύ λίγα για την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας στα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της, συμβατικά έως και το 1817. Είναι μια μάλλον «σκοτεινή» περίοδος, καθώς οι πηγές που διαθέτουμε είναι ελάχιστες. Περιορίζονται κυρίως σε λιγοστά και δεκτικά διαφορετικών αναγνώσεων έγγραφα της εποχής, καθώς και σε εξίσου λιγοστές, μεταγενέστερες και συχνά αντικρουόμενες πληροφορίες, όπως εκείνες του Ξάνθου για τους ιδρυτές. Δεν ισχύει το ίδιο για την περίοδο 1818-1821, καθώς τα έγγραφα, οι μαρτυρίες και οι πληροφορίες πληθαίνουν και είναι δεκτικές ιστοριογραφικού ελέγχου. Ασφαλώς και σε αυτή την περίοδο υπάρχουν αρκετά ζητήματα που παραμένουν ιστοριογραφικά αναπάντητα, όπως π.χ. η ξαφνική απόφαση του Υψηλάντη να ξεκινήσει εσπευσμένα την επανάσταση από το Ιάσιο, αντί να πάει στην Πελοπόννησο, όπως προέβλεπε το επαναστατικό σχέδιο. Σε κάθε περίπτωση πάντως, από το *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, που δημοσίευσε ο Ιωάννης Φιλήμων το 1834, και έως την πολύ πρόσφατη μελέτη του Βασίλη Παναγιωτόπουλου για τον Κερκυραίο Φι-

λικό Κωνσταντίνο Καντιώτη,¹ η ιστορική έρευνα έχει φωτίσει σημαντικές όψεις αλλά και επιμέρους πτυχές της Φιλικής Εταιρείας μετά το 1817. Αντιθέτως, για τα προηγούμενα χρόνια είναι ελάχιστα εκείνα για τα οποία μπορούμε να κάνουμε σχετικά ασφαλείς υποθέσεις.

Ίσως οι πιο αξιοποιήσιμες πληροφορίες που έχουμε για τα πρώτα χρόνια είναι εκείνες που απορρέουν από τους γνωστούς καταλόγους μελών της Φιλικής Εταιρείας.² Πρόκειται για πληροφορίες που προέρχονται κυρίως από τα αφιερωτικά γράμματα και αφορούν την ηλικία και το επάγγελμα ή την ιδιότητα κάθε μέλους, τον τόπο καταγωγής, την ημερομηνία και τον τόπο μύησης και τον μνητή. Φυσικά στους καταλόγους αυτούς δεν έχει διασωθεί το σύνολο των προσώπων που μυήθηκαν. Ωστόσο μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι καλύπτουν σε ικανοποιητικό βαθμό το δυναμικό της οργάνωσης, τα ποσοτικά και ποιοτικά του χαρακτηριστικά.³

Σύμφωνα λοιπόν με τα διαθέσιμα στοιχεία, η Φιλική Εταιρεία, που δημιουργήθηκε το 1814, είχε λιγότερα από 40 μέλη έως και το 1817. Το κοινωνικό προφίλ αυτών των μελών είναι αρκετά ομοιογενές· πρόκειται συνήθως για μετανάστες πρώτης γενιάς, μικροεμπόρους, υπαλλήλους, λογίους και φοιτητές που ζουν μετακινούμενοι περιστασιακά στα κέντρα της ελληνικής Διασποράς, κυρίως στη νότιο Ρωσία και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ελάχιστα γνωρίζουμε για το τι έκαναν τα πρόσωπα αυτά εκείνα τα χρόνια, γενικά για τη ζωή τους και ειδικά για τη συμμετοχή τους στην Εταιρεία. Δεν είναι υπερβολή ότι οι πιο ασφαλείς πληροφορίες που έχουμε για τη συνωμοτική δραστηριότητα των λίγων μελών της Εταιρείας την εποχή εκείνη είναι οι ίδιες οι μυήσεις που έκαναν. Δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο, ούτε για τη δομή και την ιεραρχία της οργάνωσης, ούτε για την εσωτερική της λειτουργία.

Η Φιλική Εταιρεία δεν αποτέλεσε τη μοναδική προσπάθεια δημιουργίας μιας ελληνικής συνωμοτικής οργάνωσης. Την εποχή εκείνη, δηλαδή προς

¹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης, Κερκυραίος. Ελάσσων Φιλικός, αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019.

² Βλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Τόμος Πρώτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. 387-416· Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937· Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα 1967, σ. 98-165.

³ Τα αριθμητικά δεδομένα που ακολουθούν προέρχονται από τη διδακτορική διατριβή του Γεώργιου Φράγκου για τη Φιλική Εταιρεία (George Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1971), στο πλαίσιο που επεξεργάστηκε ποσοτικά και ποιοτικά τους προαναφερθέντες καταλόγους μελών.

το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, δημιουργήθηκαν και άλλες μυστικές αδελφότητες με επαναστατικούς σκοπούς. Δεν αναφέρομαι εδώ σε νόμιμες εταιρείες που είχαν εκπαιδευτικούς στόχους, όπως η Φιλόμουσος της Αθήνας και η ομώνυμη εταιρεία της Βιέννης. Αναφέρομαι σε εταιρείες όπως το Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον, η Εταιρεία των Πέντε ή της Σιωπής των Ελλήνων ή άλλες παρόμοιες, που δημιουργήθηκαν και αυτές την ίδια περίπου εποχή με τη Φιλική Εταιρεία αλλά δεν μακροήμερευσαν και δεν άφησαν ιστορικά ίχνη από τη δράση τους. Γνωρίζουμε ελάχιστα γι' αυτές τις αδελφότητες. Ωστόσο η άγνοιά μας δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν. Ακριβώς γι' αυτό, στο δεύτερο από τα συνολικά δέκα σημεία στον περίφημο «Μέγα Όρκο» που έδιναν οι Φιλικοί κατά τη μύση τους, αναφέρονται τα εξής: «Ορκίζομαι, ότι εις το εξής δεν θέλω έμβη εις καμμίαν άλλην Εταιρίαν».⁴

Όπως είδαμε, τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας έως και το 1817 δεν ήταν περισσότερα από 40, είχαν παρόμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά και ζούσαν στις εμπορικές ελληνικές παροικίες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης. Οι δε δραστηριότητες των μελών αυτών μας είναι άγνωστες, με εξαίρεση τις πολύ λίγες μήσεις αυτής της εποχής, οι οποίες ήταν μάλλον αποτέλεσμα κοινωνικής συναναστροφής. Εκείνο που θέλω να πω είναι ότι η Φιλική Εταιρεία των πρώτων ετών δεν πρέπει να διέφερε σημαντικά από άλλες, άγνωστες εν πολλοίς σ' εμάς αδελφότητες οι οποίες λειτουργούσαν την ίδια εποχή στις ελληνικές κοινότητες της Διασποράς και ασφαλώς ήταν κι αυτές ολιγάριθμες και με χαμηλούς ρυθμούς συνωμοτικής δράσης.

Οι σκέψεις που σας εξέθεσα έως τώρα οδηγούν αναπόφευκτα σε ορισμένα ερωτήματα: Γιατί η Φιλική Εταιρεία πέτυχε; Τι διαφορετικό συνέβη με αυτή την αριθμητικά, κοινωνικά και γεωγραφικά περιορισμένη και μάλλον αδρανή ομάδα, ώστε μετά το 1817 να ξεχωρίσει, δηλαδή να γίνει η μαζική επαναστατική οργάνωση που σχεδίασε, προετοίμασε και έκανε πράξη τον γενικό ξεσηκωμό των Ελλήνων; Νομίζω ότι οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα συνδέονται με τρεις πολύ σημαντικές εξελίξεις:

Πρώτον, στη συνεχή οργανωτική βελτίωση και αναβάθμιση της λειτουργίας της, που της επέτρεψε να δημιουργήσει τους μηχανισμούς της επαναστατικής κινητοποίησης των ελληνικών πληθυσμών στην Πελοπόννησο, τα νησιά και τη Ρούμελη την άνοιξη του 1821.

⁴ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 155.

Δεύτερον, οφείλονται στη ραγδαία αύξηση των μελών, σε συνδυασμό με τη διαφοροποίηση των κοινωνικών τους χαρακτηριστικών, κάτι που σημαίνει μεγάλο βαθμό διείσδυσης στα ποικίλα και διαφορετικά κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα των Ελλήνων. Στα μέλη της Εταιρείας περιλαμβάνονται πλέον πολλές διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, πρόσωπα με πολύ διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Τρίτον, οφείλονται στη γεωγραφική εξάπλωση των συνωμοτικών δικτύων της Φιλικής Εταιρείας από τις παροικίες της Διασποράς στις κυρίως ελληνικές περιοχές, δηλαδή εκεί που θα συνέβαινε η επανάσταση.

Δεν θα επεκταθώ στα ζητήματα αυτά, τα οποία με απασχόλησαν στη σχετικά πρόσφατη εργασία μου για την Εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο.⁵ Θα θυμίσω μόνο ότι προς το τέλος του 1817 δημιουργήθηκε το σύστημα των «αποστόλων» και στάλθηκαν για πρώτη φορά κατηχητές στην Πελοπόννησο και σταδιακά στις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές. Όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, οι απόστολοι αποτέλεσαν την πρώτη «εξωστρεφή πράξη της Εταιρείας από την εποχή της ίδρυσής της».⁶ Χάρη στην κίνηση αυτή, η γεωγραφικά και κοινωνικά περιορισμένη αδελφότητα των 30-40 μελών, κατά βάση νέων εμπόρων, υπαλλήλων, λογίων και φοιτητών, ξεπέρασε τα 1.000 μέλη στις αρχές του 1821. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ το 1816 μυήθηκαν 13 νέα μέλη και το 1817 λίγο περισσότερα από 20, όταν ξεκινά η δράση των αποστόλων οι νέες μυήσεις ανέρχονται στις 210 το 1818 και στις 416 το 1819. Στα μέλη της περιλαμβάνονται πλέον πολλές διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Καθώς η αριθμητική αύξηση και η γεωγραφική επέκταση ήταν ραγδαία, ιδίως στην Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, η Εταιρεία συνέχισε να βελτιώνεται οργανωτικά προκειμένου να συντονίσει και να καθοδηγήσει τους κατά τόπους μνημένους. Στην προοπτική αυτή, πολύ σημαντική απόφαση ήταν ο κανόνας της εγκατάλειψης κάθε επαγγελματικής δραστηριότητας από τους αρχηγούς της Εταιρείας (με εξαίρεση τον Παναγιώτη Σέκερη), μια απόφαση που έλαβαν τον Σεπτέμβριο του 1818. Εξίσου σημαντική ήταν η

⁵ Διονύσης Τζάκης, «Από την Οδησό στη Βοστίτσα: Η πολιτική ενσωμάτωση των τοπικών ηγετικών ομάδων στη Φιλική Εταιρεία», στο *Οι πόλεις των Φιλικών: Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου* (πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 2015), επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2018, σ. 125-148.

⁶ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 3ος Τόμος: Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832*, Ελληνικά Γράμματα Τα Νέα, Αθήνα 2003, σ. 23.

απόφαση για αναζήτηση αρχηγού και η αρχική επιλογή του Καποδίστρια. Ακόμη σημαντικότερη ήταν η δημιουργία των Εφοριών το 1819. Αν με το σύστημα των αποστόλων η Φιλική Εταιρεία κατάφερε να υπερβεί τα όρια της κλειστής και ευάριθμης ομάδας, με το σύστημα των Εφοριών ενέταξε τα νέα μέλη σε ιεραρχημένες τοπικές δομές, που στο σύνολό τους δημιουργούσαν το συγκεντρωτικά οργανωμένο και γεωγραφικά εκτεταμένο δίκτυο που χρειαζόταν προκειμένου να καταστεί πραγματική επαναστατική οργάνωση. Ακριβώς γι' αυτό κατάφερε να εντάξει στο πλαίσιο της ίδιας συνωμοσίας τόσους πολλούς, από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και περιοχές.

Η Φιλική Εταιρεία κατέχει δικαίως ιδιαίτερα σημαντική θέση στην ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Το μεγάλο επίτευγμά της, ο γενικός ξεσηκωμός των Ελλήνων την άνοιξη του 1821, δεν θα μπορούσε να είχε συμβεί αν η ίδια η Εταιρεία δεν αποφάσιζε να αλλάξει τον εαυτό της, δηλαδή αν δεν μετασχημάτιζε ριζικά την οργάνωση και τη λειτουργία της. Σε αυτό διαφέρει η Φιλική Εταιρεία από άλλες αδελφότητες που ήταν παρόμοιες με αυτήν και για τις οποίες γνωρίζουμε ελάχιστα. Οι αλλαγές που έγιναν από το 1817 και μετά δεν ήταν αυτονόητο ότι θα συνέβαιναν. Δεν ήταν στάδια κάποιας τρόπον τινά φυσικής ή προκαθορισμένης ανάπτυξης μιας αρχικά μικρής συνωμοτικής ομάδας μερικών ριψοκίνδυνων συνεργατών και φίλων. Ακριβώς γι' αυτό αξίζει να σταθούμε και να διερωτηθούμε για τις εξελίξεις που μετέτρεψαν τη Φιλική Εταιρεία από ενδυνάμει σε πραγματική επαναστατική οργάνωση, παρόμοια με εκείνες που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη της ναπολεόντειας και της μετα-ναπολεόντειας εποχής.

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης.

Λιθογραφία σε χαρτί. Έργο του Karl Krazeisen, 1828.

Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Αθήνα.

Νικηταράς (Σταματελόπουλος).

Λιθογραφία σε χαρτί. Έργο του Karl Krazeisen, χ.χ.
Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Αθήνα.

ΟΙ ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΙ ΦΙΛΙΚΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΝΤΟΥΝΗΣ ΚΑΙ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΙΤΖΑΜΑΝΟΣ

Δρ Σπυριδούλα Αράθυμου

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΝΤΟΥΝΗΣ

Βιογραφικά στοιχεία

Ο Νικόλαος Καντουνής γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1767 και ήταν ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής. Η ημέρα της γέννησής του είναι άγνωστη, καθώς υπάρχει μόνο η καταγραφή της βαφτίσεώς του από τον ιερέα του Αγίου Ιωάννη Πάτμου, κατά τον Σπυρίδωνα Δε Βιάζη: «1768 Γεναρίου 28, ημέρα Δευτέρα, εβάπτισα εις τον αυτόν ναόν, ένα παιδίον αρσενικόν νόμιμον του σινιόρ Ιωάννη Καντουνή και το επωνόμασα Νικόλαον· και ήτουν ανάδοχοι ο εκλαμπρότατος Κ. Νικόλαος Γαΐτας και ο ευγενής Κωνσταντίνος κ. Τζες λεγόμενος Στέλλας και ο έτερος κ. Νικόλαος Μεταξάς και εβαπτίσθη υπό εμού παπά Σοφιανού».¹ Ο πατέρας του ήταν γιατρός, ποιητής και συγγραφέας.² Η μητέρα του ονομαζόταν Μαργαρίτα Μαγδαληνού. Η οικογένειά του δεν ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, αλλά ήταν πολύ ευκατάστατη και αγαπητή.³

Ο Νικόλαος Καντουνής υπήρξε μαθητής του Αντώνιου Μαρτελάου,⁴ αλλά και άλλων επιφανών Ζακυνθινών δασκάλων. Από μικρός έδειξε την κλίση του στη ζωγραφική και θέλησε να μαθητεύσει δίπλα στον Κουτούζη.⁵ Σύμφωνα

¹ Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Οι ζωγράφοι της Ζακύνθου: Νικόλαος Καντουνής», *Παρνασσός* 7, 1892, σ. 436-442. Την εποχή που έγραψε το άρθρο, ο Δε Βιάζης είχε εντοπίσει τη συγκεκριμένη αναγραφή στο Αρχαιοφυλακείο της Ζακύνθου. Όμως υπάρχουν αμφιβολίες ως προς την ορθότητα της πληροφορίας αυτής.

² Σύμφωνα με τον Σπ. Δε Βιάζη, ό.π., ο πατέρας του Καντουνή είχε συγγράψει έργο για τη χλωρίδα της Ζακύνθου, καθώς και την κωμωδία *Οι Παννιώταις*, για τους εμπειρικούς γιατρούς εξ Ηπείρου που είχαν έρθει στη Ζάκυνθο. Επίσης είχε μεταφράσει τον Μεταστάσιο.

³ Σπ. Δε Βιάζης, ό.π.

⁴ Αντώνιος Μαρτελάος (1754-1819), Ζακυνθινός δάσκαλος, στιχουργός, εκκλησιαστικός ρήτορας και μέλος της Φιλικής Εταιρείας.

⁵ Ο Νικόλαος Κουτούζης (Ζάκυνθος, 1741 – Ζάκυνθος, 1813) ήταν Έλληνας ζωγράφος της Επτανησιακής Σχολής, κυρίαρχη μορφή της τέχνης στα Επτάνησα του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα· καλ-

με τον Δε Βιάζη, ο Κουτούζης, από φθόνο για το ταλέντο του νεαρού Καντούνη, δεν τον δέχθηκε στο εργαστήριό του, και το γεγονός αυτό, σε συνάρτηση με το ότι η οικογένειά του, παρόλο που υπήρχε η οικονομική δυνατότητα να τον στείλει να σπουδάσει ζωγραφική στην Ιταλία, δεν το έκανε, καθώς είχαν χάσει τα άλλα τέσσερα παιδιά τους και από φόβο θέλησαν να τον κρατήσουν κοντά τους, τον έριξε σε απελπισία. Έτσι μηχανεύτηκε έναν τρόπο για να παρακολουθεί τη διδασκαλία του Κουτούζη χωρίς αυτός να το γνωρίζει: Δωροδοκούσε τον υπηρέτη του για να τον αφήνει να παρακολουθεί τον Κουτούζη μέσα από την κλειδαρότρυπα όταν αυτός βρισκόταν στο εργαστήριό του. Ο ίδιος δήλωνε αυτοδίδακτος.

Το 1785 χειροτονήθηκε ιερέας στον ναό της Ευαγγελίστριας Ζακύνθου και αργότερα, το 1819, έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Για τις ιδέες του και την επαναστατική του δράση, εξορίστηκε σε μια μονή στο ερημονήσι της «Κυράς αφ' το Δία», κοντά στην Κεφαλονιά, τον Μάιο του 1821. Αυτό συνέβη επειδή ο πρωτοπαπάς Ζακύνθου Γεώργιος Γαρζώνης⁶ είχε εκδώσει εγκύκλιο με την οποία απαγορευόταν στους ορθόδοξους ιερείς να δέονται υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων.⁷ Ο Γαρζώνης, μετά τα γεγονότα της 19ης Μαΐου 1821 στη Ζάκυνθο, είτε

λιέργησε κυρίως τη θρησκευτική σκηνή, ενώ, στο πλαίσιο της κοσμικής ζωγραφικής, σημαντικότερη θεωρείται η συμβολή του στη διαμόρφωση της προσωπογραφίας. Ακολούθησε τα πρότυπα του ιταλικού μπαρόκ και ήρθε σε ρήξη με την παράδοση της μεταβυζαντινής τέχνης, σε επίπεδο τόσο τεχνικής όσο και εικαστικής πραγμάτευσης. Το έργο του άσκησε επίδραση στους ομοτέχνους του και βρήκε συνέχεια στη ζωγραφική του «μαθητή» του Νικόλαου Καντούνη (Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη).

⁶ Πρωτοπαπάς Γεώργιος Γαρζώνης (1764-1827), αργότερα, με την από 7ης Φεβρουαρίου 1824 απόφαση της Ιονίου Γερουσίας (επικυρώθηκε από την από 17ης Μαρτίου 1825 Πράξη του Β' Κοινοβουλίου), μητροπολίτης Ζακύνθου Γαβριήλ. Η χειροτονία του έγινε στον Ι.Ν. Αγίας Τριάδος την 3η Μαρτίου 1824 (π.η.). Βλ. Σπυρίδων Ν. Αβούρης, *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου, 1815-1867*, Αθήνα 1965, σ. 6, παρατίθεται στο Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο "Ιόνιον Κράτος" ορθοδόξων ιερέων, μελών της Φιλικής Εταιρείας, κατηγορούμενων για τη συμμετοχή τους σε πατριωτικές ενέργειες», στο *Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Πρακτικά ΣΤ' Συνεδρίου. Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καταθλιψμού του απελευθερωτικού αγώνος κατά την Επανάσταση του 1821*, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2018, σ. 87-110, εδώ σ. 91· βλ. επίσης π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Κωνσταντίνου Τυπάλδου-Ιακωβάτου Επιτάφιος εις τον Μητροπολίτην Ζακύνθου Γαβριήλ (Γαρζώνην)», στο *Φιόρα τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό*, Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την Έκδοση Τιμητικού Τόμου, Ζάκυνθος 2009, σ. 613-624.

⁷ Η ενέργεια αυτή του Γαρζώνη προέκυψε ύστερα από τα γεγονότα της 19ης Μαΐου 1821 στη Ζάκυνθο, όπου, μετά την ψευδή είδηση ότι οι Έλληνες πήραν την Κωνσταντινούπολη, ο λαός ξεχύθηκε πανηγυρικά στους δρόμους· οι πρωτεργάτες της διαδήλωσης συνελήφθησαν και η Αγγλική Προστασία θορυβήθηκε σε μεγάλο βαθμό [βλ. Παναγιώτης Χιώτης, «Η μάχη του Λάλα», *Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* (Ζακύνθου), αρ. φ. 47, 11 Φεβρουαρίου 1861· και του ίδιου, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτανήσος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α', σ. 392-393· Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Τα γεγονότα της 19ης Μαΐου 1821 στη Ζάκυνθο», στο ιστολόγιο ΕΞΑΛΛΗΠΛΕΑΣ, 25 Μαρτίου 2011, http://exalaxas.blogspot.com/2011/03/19-1821_25.html, πρόσβαση: 4 Ιουνίου 2020· του ίδιου, «Τα ανέκδοτα έγγραφα της καταγγελίας στην Προστασία των Φιλικών ιερέων Α. Πολίτη, Ν. Καντούνη και Δ. Άννινου, από τον τοποτηρητή Πρωτοπαπά Γαρζώνη, το καλοκαίρι του 1821», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 18, 1981, σ. 35-62.

από ρεαλισμό είτε στην προσπάθειά του να επανιδρυθεί ο ορθόδοξος επισκοπικός θρόνος της Ζακύνθου και να εκλεγεί πρώτος μητροπολίτης της, είχε εναρμονίσει απολύτως τις κινήσεις του με την κυβερνητική πολιτική.⁸ Οι παπάδες της νήσου όφειλαν να διαβάσουν και να υπογράψουν τη διαταγή κάτω από την λέξη «ίδον». Στη διαταγή του πρωτοπαπά αντέδρασαν αρχικά δεκατέσσερις ιερείς, ο αριθμός τους όμως μειώθηκε τελικά σε τρεις, στους ιερείς Νικόλαο Καντούνη, Αναστάσιο Πολίτη και Διονύσιο Άννινο, που αντιμετώπισαν την κατάσταση δυναμικά και δεν δέχθηκαν να υπογράψουν. Ακολούθησε απόφαση του Γαρζώνη που διαβιβάστηκε, μέσω του επάρχου Φραγκίσκου Μουτσάν, στο Γενικό Τμήμα της Γερουσίας, με την οποία τους τιμωρούσε αρχικά σε αργία από κάθε ιεροπραξία και σε φυλάκιση στο Κάστρο (4 Αυγούστου 1821, π.η.), και στη συνέχεια, με υπόδειξη της Γερουσίας, για την αρμοδιότητά του, σε τρίχρονη εξορία (30 Οκτωβρίου 1821, π.η.).⁹ Συγκεκριμένα στο έγγραφο που απέστειλε ο Γαρζώνης αναφέρει: «διά μίαν διαγωγὴν ἄλλο τόσον ἀξίαν παιδεύσεως, ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς ἐπραττε τὰ ὅμοια νεωτερίσματα, εἰς τὸν Ναὸν τῆς Θ[εοτόκου] Ευαγγελιστρίας, εφημερίαν του ιερέως Νικολάου Καντούνη, ψάλλοντας ὡς καὶ νέα τροπάρια διὰ τὴν γενεάν ὅλη ἐξ ονόματος τοῦ Ὑψηλάντη, καὶ ζητώντας με τὰς διδασχάς να κινήσῃ με δάκρυα τὸν λαὸν κατὰ τῶν εβραίων, ὡς ἐκεῖνο τὸ γένος μετεχειρίστηκαν οἱ οθωμανοί, να θανατώσωσι τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον. Εσημείωσα τὸ θέσπισμα, ἀντίγραφον τοῦ οἰοῦμαι περικλείω, με τὸ οἰοῦμαι τὴν παύσιν διόρισα τοιούτων νεωτερισμάτων καὶ καταχρήσεων. Ἀφοῦ τὸ ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Μητρόπολιν, τὸ ἐνεχείρησα τοῦ Εὐταξία διὰ να τὸ περιφέρῃ κατὰ τὴν συνήθειαν εἰς ὅλους τοὺς ἱερεῖς τῆς χώρας, διὰ να σημειώσωσιν εἰς αὐτό, τὸ αὐτῶν ἴδον».¹⁰ Ο Καντούνης φυλακίστηκε αρχικά στο φρούριο, και από εκεί τον πήγαν στο ερημονήσι, όπου φιλοτέχνησε τέσσερις εικόνες, τις οποίες χάρισε στη μονή, θέλοντας να ευχαριστήσει τους μοναχούς για τη φροντίδα τους – τον «Μυστικό Δείπνο», τον «Ιερό Νιπτήρα», την «Προσευχή στον κήπο» και την «Απόφαση του Πιλάτου». Από αυτές τις συνθέσεις γνωρίζουμε καλά πώς ήταν οι δύο

του ιδίου, «Ζακύνθιοι ιερωμένοι σε επαναστατικές και αντικαθεστωτικές ενέργειες τον 19ο αιώνα», στο *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ζακύνθου, 6-9 Νοεμβρίου 1997)*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1999, τόμ. Α', σ. 425-442· και του ιδίου, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο...», ό.π., σ. 87-110].

⁸ Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Τα ανέκδοτα έγγραφα της καταγγελίας...», ό.π.· και του ιδίου, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο...», ό.π.

⁹ Ό.π.

¹⁰ Προέρχεται από τη μεταγραφή των εγγράφων στα ελληνικά, που απόκεινται στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, Εκκλησιαστικά, ακαταχώρητα, τα οποία απέστειλε ο Γαρζώνης στις αρχές. Το απόσπασμα αυτό είναι από το έγγραφο που απέστειλε στις 24 Αυγούστου 1821 στον ύπαρχο (βλ. Ν.Κ. Κουρκουμέλης, ό.π.).

πρώτες, αφού είναι αντίγραφα των μεγάλων συνθέσεων που λίγα χρόνια πριν είχε φιλοτεχνήσει για το καθολικό της ιεράς μονής της Υ.Θ. Πλατυτέρας στην Κέρκυρα. Σήμερα είναι τοποθετημένες πάνω από τις δυο πλάγιες θύρες, βόρεια-νότια, και ολοκληρώνουν το εικαστικό σύνολο που αποτελούν οι εικόνες του τέμπλου, έργα του Νικολάου Κουτούζη.¹¹ Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς επανήλθε στο νησί του, ύστερα από υπόδειξη του ιατρού Καρούσου ότι κινδύνευε η υγεία του. Συγκεκριμένα θεώρησε ότι η υγρασία τού είχε προξενήσει «φλόγωσις του λάρυγγος».¹² Πέθανε το 1834.

Το έργο του¹³

Το έργο του περιλαμβάνει θρησκευτικές συνθέσεις και προσωπογραφίες. Στο θρησκευτικό μέρος ανήκουν εικονογραφήσεις στους ναούς των Αγίων Πάντων, των Αγίων Αποστόλων, της Παναγίας του Τσουρούφλη, της Αγίας Παρασκευής, της Υ.Θ. Οδηγήτριας και της Υ.Θ. Χρυσοπηγής στη Ζάκυνθο, οι οποίες δεν σώζονται. Στο Μουσείο Ζακύνθου φυλάσσονται συνθέσεις από τον ναό της Υ.Θ. Πικριδιώτισσας, των Αγίων Αναργύρων, του Αγίου Γεωργίου της Κυπριάνας, της Υ.Θ. Επισκοπιανής, του Αγίου Ανδρέα του Αβούρη, του Αγίου Αντωνίου του Ανδρίτση κ.ά., ενώ επί τόπου σώζονται συνθέσεις στο καθολικό της μονής της Υ.Θ. Πλατυτέρας στην Κέρκυρα και στον ναό του μετοχίου της Αγίας Αικατερίνης του Σινά στη Ζάκυνθο. Στην Κέρκυρα στη μονή της Πλατυτέρας βρίσκονται δύο μεγάλες εικόνες του που απεικονίζουν τον Μυστικό Δείπνο και τον Νιπτήρα, όπως πρώτος μας πληροφορεί ο Σπυρίδων Δε Βιάζης το 1892.¹⁴ Για την απόδοση των συνθέσεων αυτών πρότυπό του υπήρξε το έργο του Κουτούζη, αλλά και έργα Ιταλών και Φλαμανδών που κυκλοφορούσαν ευρέως σε χαρακτηριστικά φύλλα την εποχή εκείνη στα Επτάνησα. Από τον Κουτούζη επηρεάστηκε και στις προσωπογραφίες του, μαζί δε αποτελούν τους θεμελιωτές της κοσμικής ζωγραφικής, και ιδιαίτερα

¹¹ Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Δυο πίνακες της Πλατυτέρας και ο ζωγράφος τους παπα-Νικόλας Καντούνης», *Εφημερίδα Σημερινή*, Κέρκυρα, αρ. φ. 2689-2692· Σπ. Δε Βιάζης, «Οι ζωγράφοι της Ζακύνθου...», ό.π.

¹² Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Τα ανέκδοτα έγγραφα της καταγγελίας...», ό.π.· και του ίδιου, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο...», ό.π.

¹³ Οι πληροφορίες για το ζωγραφικό έργο του Νικολάου Καντούνη προέρχονται από το Μίλτος Καραζής, *Η «Επτανησιακή Σχολή» ζωγραφικής: Αναθεώρηση, διδακτορική διατριβή*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2005.

¹⁴ Βλ. Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Δυο πίνακες της Πλατυτέρας...», ό.π.· και του ίδιου, «Τα ανέκδοτα έγγραφα της καταγγελίας...», ό.π.

της προσωπογραφίας. Μερικές από αυτές φυλάσσονται στην Εθνική Πινακοθήκη της Αθήνας, στο Μουσείο Μπενάκη και στο Τελλόγλειο Ίδρυμα (Θεσσαλονίκη).¹⁵

Με τον ζωγράφο-ιερέα Νικόλαο Καντούνη διατηρείται το έντονο συγκινησιακό ύφος που εισήγαγε ο Κουτούζης· επιπλέον όμως εντείνεται ο διαφωτιστικός χαρακτήρας του «ελληνορθόδοξου ροκοκό». Η υφολογική σχέση των δύο ζωγράφων είναι κάτι παραπάνω από στενή, ώστε, παρά τις διαβεβαιώσεις του Καντούνη πως είναι αυτοδίδακτος και τις ανεκδοτολογικού χαρακτήρα δευτερεύουσες πληροφορίες περί της μαθητείας του στον Κουτούζη, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ένα σχήμα δασκάλου-μαθητή. Ταξίδι του Καντούνη στη Βενετία δεν μνημονεύεται, όμως είμαστε σε θέση να τεκμηριώσουμε πως με τον συγκεκριμένο ζωγράφο το «ελληνορθόδοξο ροκοκό» προσεγγίζει οργανικά τα βενετσιάνικα πρότυπα του όσο ποτέ άλλοτε.¹⁶

Έργα θρησκευτικού και γενικού περιεχομένου

1. «Ο νέος που τραβά σπαθί», «Παιδί με σκύλο», λάδι σε χαρτόνι, συλλογή Δ. Μινώτου, Αθήνα.
2. Στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη συγκαταλέγεται μια ομάδα αδημοσίεωτων σχεδίων (φάκελος 14) που αποδίδεται γενικευτικά στον Καντούνη.
3. Στη συλλογή Ε. Κουτλίδη της Εθνικής Πινακοθήκης συγκαταλέγεται ένα αδημοσίευτο έργο με τον αριθμό 945, το οποίο αποδίδεται στον Καντούνη. Πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων φύλλο χαρτιού στο οποίο ο Ζακυνθινός ζωγράφος έχει σχεδιάσει με μολύβι και άσπρο κραγιόν τέσσερις κεφαλές, τριών νεαρών γυναικών και ενός νεαρού άνδρα.
4. Ένα ενυπόγραφο αδημοσίευτο γυμνό «προερχόμενο» και αυτό μάλλον από το *Studii di Pittura* (μολύβι σε χαρτί, «Ν. Καντούνης εσχεδ.», 1785, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
5. Με ασφάλεια μπορούμε να αποδώσουμε στον Καντούνη τους τρεις ιεράρχες από τον κατεστραμμένο Άγιο Γεώργιο των Καλογραιών (σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο Ζακύνθου).
6. Εκτός από τους ιεράρχες, ο Καντούνης είχε ζωγραφίσει στα βημό-

¹⁵ Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη.

¹⁶ Μ. Καρκαζής, *Η «Επτανησιακή Σχολή» ζωγραφικής...*, ό.π.

θυρα διάφορα μοτίβα σχετικά με το Θείο Πάθος. Σε αυτόν πρέπει να αποδοθούν οι δύο άγγελοι με τα σύμβολα του Πάθους (σήμερα στο Μουσείο Ζακύνθου), τα πλαϊνά βημόθυρα του τέμπλου του ναού του Αγίου Γεωργίου του Πετρούτσου, τα οποία πλαισιώνουν το *Ecce Homo*, που με επιφύλαξη αποδώσαμε στον Κουτούζη παρά στον Καντούνη.

7. Στην ίδια θεματική του Θείου Πάθους εντάσσεται το κεντρικό βημόθυρο με την παράσταση «Απελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο» (γνωστή μόνο από ασπρόμαυρη φωτογραφία), από τον κατεστραμμένο ναό της Παναγίας της Ακαθίστου.
8. Δύο ακόμα πλαϊνά βημόθυρα που βάσιμα αποδίδουμε στον Καντούνη, τη «Θυσία του Αβραάμ» και τη «Συνάντηση Αβραάμ και Μελχισεδέκ», από κατεστραμμένο μικρό ναό της πόλης της Ζακύνθου (σήμερα σώζονται αναρτημένα στους πλάγιους τοίχους της παρακείμενης εκκλησίας της Ανάληψης, το ένα απέναντι στο άλλο).
9. Τέμπλο του παρεκκλησιού του αρχοντικού Λούντζη («Σαρακίνα») στον Λαγανά.¹⁷
10. Ο Καντούνης εμμένει σταθερά στην παρουσίαση σκηνών από τον βίο του Χριστού, μεταχειριζόμενος επίσης σκηνές από τη ζωή της Θεοτόκου (*Vita Mariae*). Στο Μουσείο Ζακύνθου σώζονται δύο ολοκληρωμένες σειρές τέτοιων επεισοδίων του Καντούνη (λάδι σε ξύλο), από τους κατεστραμμένους ναούς των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Γεωργίου των Καλογραιών
11. Ο Καντούνης διακοσμεί επίσης, εκτός από το τέμπλο, τις ουρανίες και τους τοίχους των ναών. Σε αυτόν πρέπει να αποδοθούν οι σωζόμενες στο Μουσείο Ζακύνθου παραστάσεις του προφήτη Μωυσή και του προφήτη Ηλία από την ουρανία του κατεστραμμένου Αγίου Γεωργίου του Πετρούτσου.
12. Στον Καντούνη επίσης πρέπει να αποδοθεί μια σωζόμενη στο

¹⁷ Σύμφωνα με τον Μ. Καρκαζή, ό.π., η δεσποτική με τον Χριστό ως Μεγάλο Αρχιερέα είναι ένα μοτίβο που απαντάμε σε αρκετές περιπτώσεις: σε ένα αδημοσίευτο σχέδιο της Εθνικής Πινακοθήκης (αρ. 2676), υπογεγραμμένο από τον Καντούνη («N. Cantuni dis.»)· σε ασπρόμαυρη φωτογραφία που διασώζει ο Βαρβιάνης από τον κατεστραμμένο ναό της Ακαθίστου, που έχει επίσης βάσιμα αποδοθεί στον Καντούνη· σε ασπρόμαυρη φωτογραφία που διασώζει ο Κονόμος από τον κατεστραμμένο ναό της Ευαγγελίστριας, που πρέπει να αποδοθεί είτε στον Κουτούζη είτε στον Καντούνη· σε σωζόμενη αδημοσίευτη δεσποτική από την Αγία Τριάδα πόλεως, που πρέπει επίσης να αποδοθεί στον έναν από τους δύο ζωγράφους.

Μουσείο Ζακύνθου παράσταση Αποκαθήλωσης από την ουρανία του κατεστραμμένου Αγίου Ανδρέα του Αβούρη (λάδι σε καμβά, εντός ξύλινου πλαισίου με λοβούς).

13. Μία ακόμη Αποκαθήλωση του Καντούνη –η ποιοτικότερη– προέρχεται από τους τοίχους του συγκεκριμένου ναού και επίσης εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Ζακύνθου (λάδι σε καμβά, 1825).
14. Από τις τελευταίες παραγγελίες που ανέλαβε ο Καντούνης (†1834) είναι αυτή των επιτρόπων της Παναγίας της Πικριδιώτισσας, στις 15 Νοεμβρίου 1833, να ζωγραφίσει τους τέσσερις ευαγγελιστές. Στο Μουσείο Ζακύνθου εκτίθενται τρεις μεγάλοι πίνακες (λάδι σε καμβά), ίδιων διαστάσεων, από τους τοίχους του εν λόγω ναού: ο ευαγγελιστής Ματθαίος, ο ευαγγελιστής Ιωάννης και ο ευαγγελιστής Λουκάς. Υποθέτουμε πως ο ζωγράφος πέθανε χωρίς να προλάβει να ολοκληρώσει την παραγγελία, την οποία θα ανέλαβε κάποιος ακόλουθός του. Πληροφορίες για τον τέταρτο ευαγγελιστή της Πικριδιώτισσας δεν έχουμε.
15. Στον Καντούνη πρέπει να αποδοθεί και άλλη –αδημοσίευτη– παράσταση Αποκαθήλωσης, της συλλογής της Εθνικής Πινακοθήκης (λάδι σε καμβά [:], αρ. 5765), η οποία μέχρι σήμερα εσφαλμένα αποδιδόταν στον Παναγιώτη Δοξαρά.

Προσωπογραφίες

1. Αυτοπροσωπογραφία σε μέση ηλικία με νεαρό κορίτσι (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
2. Αυτοπροσωπογραφία σε ώριμη ηλικία με πίνακα και καβαλέτο (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
3. Αυτοπροσωπογραφία σε ώριμη ηλικία με επιγραφή (λάδι σε χαρτόνι, συλλογή Δ. Κολαΐτη, Αθήνα).
4. Προσωπογραφία νεαρού ιερέα (λάδι σε καμβά, συλλογή Γ. Περδίου, Αθήνα).
5. Προσωπογραφία της Τερέζας Φασσιό (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
6. Προσωπογραφία του Aloysius Scacoz (λάδι σε καμβά, δεν σώζεται). Το πορτρέτο του Δαλματού λατινεπισκόπου Ζακύνθου-Κεφαλονιάς Aloysius (ή Luigi) Scacoz (1758-1842) πρωτοδημο-

σιεύτηκε από τον Κονόμο. Βρισκόταν ανηρτημένο στον ναό του Αγίου Μάρκου στην πόλη της Ζακύνθου μέχρι την καταστροφή του στα 1953.

7. Προσωπογραφία του Δημητρίου Πελεκάση (λάδι σε καμβά, ιδιωτική συλλογή).
8. Προσωπογραφία του Άνθιμου Αργυρόπουλου (λάδι σε καμβά, συλλογή-δωρεά Αθ. Παπαδόπουλου, Τήνος).
9. Προσωπογραφία ηλικιωμένης αρχόντισσας (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
10. Προσωπογραφία του Σπυρίδωνος Δομενεγίνη (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
11. Προσωπογραφία του Αντωνίου Μαρτελάου (λάδι σε καμβά, δεν σώζεται).
12. Προσωπογραφία του Μαρίνου Δικόπουλου (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
13. Προσωπογραφία του Αλεβίζου Κοκκίνη (λάδι σε καμβά, συλλογή-δωρεά Αθ. Παπαδόπουλου, Τήνος).
14. Προσωπογραφία του Σεβαστιανού Σκιαδά (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
15. Προσωπογραφία του Νικολάου Μελίγκου (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
16. Προσωπογραφία μέλους της οικογένειας Στεφάνου (λάδι σε καμβά, συλλογή-δωρεά Αθ. Παπαδόπουλου, Τήνος).
17. Προσωπογραφία ηλικιωμένης με κόρη (λάδι σε χαρτόνι, συλλογή Δ. Μινώτου, Αθήνα).
18. Προσωπογραφία του Νικολάου Μεσσάλα (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
19. Προσωπογραφία ευγενούς με περούκα που κρατά όρθιο βιβλίο (λάδι σε καμβά, συλλογή Γ. Περδίου, Αθήνα).
20. Προσωπογραφία Γάλλου καθηγητή (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
21. Προσωπογραφία του Πάτρικ Ρος (λάδι σε καμβά, Μουσείο Μπενάκη).
22. Προσωπογραφία του σερ Φρέντερικ Άνταμ (;) (λάδι σε καμβά, Μουσείο Μπενάκη· η προσωπογραφία είναι αδημοσίευτη, αταύτιστη και μη αποδομένη σε κάποιον ζωγράφο).

23. Προσωπογραφία του Γεωργίου Πυρρή (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
24. Προσωπογραφία του Σπυρίδωνος Γρυπάρη (λάδι σε καμβά, συλλογή Δ.Ι. Κοπανά).
25. Προσωπογραφία του Πέτρου Κούρτσολα (λάδι σε καμβά, συλλογή Λ. Μερκάτη, Αθήνα).
26. Προσωπογραφία νεαρού ανδρός (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
27. Προσωπογραφία παιδιού που μαθαίνει την αλφαβήτα (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη)
28. Προσωπογραφία του Μεταξά Καλλινίκου (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
29. Προσωπογραφία του Ιωάννη Πλέσσα (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
30. Προσωπογραφία της κυρίας Πλέσσα (λάδι σε καμβά, συλλογή Ε. Κουτλίδη, Εθνική Πινακοθήκη).
31. Προσωπογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου (λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη).
32. Προσωπογραφία κυρίας με καπέλο (λάδι σε καμβά, Μουσείο Δ. Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Ζάκυνθος).
33. Προσωπογραφία του Κωνσταντίνου Λομβάρδου (λάδι σε καμβά, ιδιωτική συλλογή).¹⁸
34. Προσωπογραφία του Δημητρίου Μπότσαρη σε νεαρή ηλικία (λάδι σε χαρτόνι, Μουσείο Μπενάκη).
35. Προσωπογραφία ηλικιωμένης (λάδι σε καμβά, ιδιωτική συλλογή).
36. Προσωπογραφία του Μαρίνου Βάγια (λάδι σε καμβά, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη, Αργοστόλι).
37. Προσωπογραφία μεσήλικα άνδρα (λάδι σε χαρτόνι [:], συλλογή-δωρεά Αθ. Παπαδόπουλου, Τήνος).
38. Προσωπογραφία του Εμμανουήλ Χρυσολωρά (;) (λάδι σε καμβά, συλλογή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, Αθήνα).
39. Προσωπογραφία μέλους της οικογένειας Μάνεση (λάδι σε καμβά, αρχοντικό Μάνεση, Κέρκυρα).

¹⁸ Πρόκειται για τον ιερέα Κωνσταντίνο Σεβαστιανού Λομβάρδο, παππού του πολιτικού.

40. Προσωπογραφία του Πέτρου Βαλσαμάκη (λάδι σε καμβά, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη, Αργοστόλι).
41. Προσωπογραφία του Παρθένιου Νεράντζη (λάδι σε καμβά, συλλογή Π. Καρβελλά, Αθήνα).
42. Προσωπογραφία του Φραγκίσκου Καρβελλά (λάδι σε καμβά, συλλογή Π. Καρβελλά, Αθήνα).

ΙΠΠΟΤΗΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΙΤΖΑΜΑΝΟΣ¹⁹

Ο Γεράσιμος Πιτζαμάνος γεννήθηκε στο Αργοστόλι στις 6 Μαρτίου 1787. Καταγόταν από οικογένεια η οποία είχε εγκατασταθεί άγνωστο πότε ακριβώς στην Κρήτη. Ο ιερέας και ζωγράφος Κωνσταντίνος Πιτζαμάνος, πρόγονος της οικογένειας, εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο και το 1691 οικοδόμησε τον ναό των Αγίων Αναργύρων. Ο Βικέντιος Πιτζαμάνος, ιερέας και ζωγράφος επίσης, ήταν απόγονος του προηγούμενου και πατέρα του Γεράσιμου Πιτζαμάνου.

Από μικρή ηλικία ο Γεράσιμος έδειξε την κλίση του στη ζωγραφική, καθώς είχε και πρώτο δάσκαλό του σε αυτήν τον πατέρα του. Επίσης μαθήτευσε κοντά στον Νικόλαο Καντούνη. Σε ηλικία 17 ετών κατατάσσεται στον ρωσικό στρατό, φτάνοντας στον βαθμό του λοχαγού. Το 1807, μετά τη συνθήκη του Τιλσίτ, οι Γάλλοι αναγνώρισαν τον βαθμό του και ταυτόχρονα τον μετέταξαν στο σώμα του μηχανικού. Ο Πιτζαμάνος διορίστηκε προϊστάμενος της τοπογραφικής υπηρεσίας, με έργο τη χαρτογράφηση των Επτανήσων, αλλά και των απέναντι ακτών της Ηπείρου. Το 1809 ανέλαβε διπλωματική αποστολή στον Αλή πασά. Την ίδια χρονιά, τον Μάρτιο, στάλθηκε για μετεκπαίδευση στην αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική στη Γαλλική Σχολή Καλών Τεχνών στη Ρώμη με έξοδα της κυβέρνησης των Επτανήσων. Κατά τη διάρκεια των εκεί σπουδών του, η πρόοδος του προκάλεσε τον θαυμασμό των συμπατριωτών του: Η Ακαδημία του Αγίου Λουκά στη Ρώμη τον ανακήρυξε επίτιμο μέλος της το 1812. Όταν το 1814 ολοκλήρωσε τις σπουδές του, επέστρεψε στα Επτάνησα και διορίστηκε αρχιτέ-

¹⁹ Τα βιογραφικά στοιχεία για τον Γεράσιμο Πιτζαμάνο βασίστηκαν στα: Πέτρος Πετράτος, «Ο λησμονημένος Γεράσιμος Πιτσαμάνος: Ζωγράφος, αρχιτέκτονας, αρχαιολόγος, μέλος της Φιλικής Εταιρείας», *Το Μάλυ* 1, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1988· *Ιππότης Γεράσιμος Πιτζαμάνος (1787-1825). Ζωγράφος και αρχιτέκτων. Τόμος Α΄: Βιογραφία – Ανάλυση έργου – Το περιηγητικό κείμενο*, και *Τόμος Β΄: Τα εικαστικά έργα, κείμενα και επιμέλεια Αναστασία Κούλη*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2014.

κτων-μηχανικός. Στις αρχές του 1815, και μετά τη μεταβολή του καθεστώτος των Επτανήσων, μετέβη στο Παρίσι προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του. Εκεί γνώρισε και συνδέθηκε με τον Αδαμάντιο Κοραή. Ο Κοραής προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να τον πείσει να μεταβεί στη Χίο για να διδάξει τις καλές τέχνες. Η αλλαγή του καθεστώτος στα Επτάνησα μετά τη λήξη των Ναπολεόντειων Πολέμων είχε ως αποτέλεσμα να κληθεί από τους Άγγλους να διδάξει αρχιτεκτονική το 1817. Παράλληλα συνέχισε να καταγίνεται με τη ζωγραφική, και τότε φιλοτέχνησε μια Αποκαθήλωση του Χριστού, που βρίσκεται στην Κέρκυρα και η οποία αποτελεί αντίγραφο ανάλογης εικόνας στο Βατικανό. Το 1818 ξεκίνησε μια μεγάλη περιοδεία μαζί με τον στρατηγό Άνταμ στα Επτάνησα και σε διάφορες τουρκοκρατούμενες περιοχές – Πάτρα, Αθήνα, Θήβα, νησιά του Αιγαίου είναι μερικοί από τους σταθμούς της περιοδείας αυτής, που κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη. Στη διάρκεια της κατέγραφε και σχεδίαζε μνημεία, αλλά και καθημερινούς ανθρώπους. Η άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη το 1820 συνδέεται, εκτός από την καταγραφή και σχεδίαση των μνημείων της, και με τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία. Ο ιερέας της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη Ρ. Γουόλς (R. Walsh) μας πληροφορεί πως ο Πιτζαμάνος θέλησε να ανεβάσει μια παράσταση αρχαίου δράματος και φρόντισε για τα σκηνικά και τα κουστούμια της. Τελικά ανέβασε ένα έργο με θέμα την άλωση της Πόλης και τη σφαγή Ελλήνων που κατέφυγαν στην Αγία Σοφία για να γλιτώσουν. Κατά την Αναστασία Κούλη, «το έργο, που γράφτηκε από τον Κων/νο Οικονόμου ή το πιθανότερο από τον Λευκαδίτη δικαστικό και λόγιο Ιωάννη Ζαμπέλιο –έναν άνθρωπο μαχητικό με παθιασμένη εθνική συνείδηση, τον οποίο ο Πιτζαμάνος δεν αποκλείεται να γνώρισε την περίοδο σπουδών της Ιταλίας– ανέβηκε στο σπίτι ενός φαρμακοποιού στο Πέρα της Κωνσταντινούπολης. Όμως οι τουρκικές αρχές το πληροφορήθηκαν και οι συνέπειες ήταν τραγικές. Ακολούθησε σφαγή του φαρμακοποιού από τους Τούρκους και καταδίωξη του Πιτζαμάνου ως “μεγάλου προπαγανδιστή επαναστατικών ιδεών”. Κατέφυγε στη βρετανική πρεσβεία, από όπου δραπέτευσε μαζί με άλλους Έλληνες κρυμμένος στο αμπάρι του караβιού που διέσωσε μαζί με τους φυγάδες κυνηγημένους και το λείψανο του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, λίγο μετά τον μαρτυρικό του θάνατο. Πολλοί ερευνητές αποδίδουν την παρέμβαση της Φιλικής Εταιρείας στην κρυφή διάσωση του λειψάνου του Πατριάρχη».²⁰

²⁰ Συνέντευξη της Αναστασίας Κούλη, επιμελήτριας της έκθεσης «Pizzamano fecit» στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, στην Τηλεόραση του Αχελώου, <https://www.youtube.com/watch?v=xM8TPwcX6aM>, <https://>

Η φήμη του έφτασε μέχρι την τσαρική αυλή και προσκαλείται από τον Ιωάννη Καποδίστρια να εργαστεί σε αυτήν ως αρχιτέκτονας. Την περίοδο που εργάστηκε εκεί προσβλήθηκε από κάποια ανίατη ασθένεια και έφυγε για την Ιταλία κι από εκεί για την Κέρκυρα, όπου πέθανε τελικά στις 5 Δεκεμβρίου 1825.

Σύμφωνα με την Αναστασία Κούλη, «είναι ο πρώτος καθηγητής πολιτικής αρχιτεκτονικής στα Επτάνησα, αυτός που έθεσε πρώτος τις βάσεις της διδασκαλίας της στην Ελλάδα. Είναι ο εισηγητής της κοσμικής χαρακτηριστικής στα Επτάνησα, με το έργο του να διδάσκει ένα ευρύτερο κοινό, με επιτεύγματα και αναζητήσεις στην ευρωπαϊκή καλλιτεχνική σκηνή σε ό,τι αφορά τις αλληγορίες, προσωπογραφίες, μετάλλια και γλυπτική. Ο Πιτζαμάνος –που θα φτάσει να γίνει αρχιτέκτονας της αυλής του τσάρου Αλέξανδρου– είναι ο πρώτος Έλληνας αρχιτέκτονας κλασικής παιδείας που τολμά να μελετά με ενδιαφέρον την οθωμανική αρχιτεκτονική και, τέλος, είναι ο αγαπητός προσωπογράφος στην επτανησιακή κοινωνία, που τόλμησε με την τελευταία αυτοπροσωπογραφία του να εκφράσει κάτι πέρα από τα αναμενόμενα, προάγγελος του ευρωπαϊκού ρομαντισμού».²¹ Έγραψε στα ιταλικά μια πραγματεία περί αρχιτεκτονικής και καλών τεχνών, με τίτλο: *Saggio d'Architettura civile con alcune cognizioni comuni a tutte le belle arti del Cavalier Gerasimo Pizzamano di Cefalonia, archeologo, pittore ed ingegnere* (Κέρκυρα 1820).

Χαρακτηριστικές υδατογραφίες του:

- Άνδρας από τη Μάνη.
- Αθηναίος δάσκαλος με βράκα.
- Αθηναία αρχόντισσα με την κορούλα της.
- Μαμή και παραμάνα εν Κέα.
- Ο πρόναος της Αγίας Σοφίας.
- Άνδρας από το Φανάρι.
- Τοπικές ενδυμασίες των Τηνίων.
- Ενδυμασίες των Κερκυραίων και των ευγενών της Ζακύνθου.

Σχεδίασε επίσης και τα εμβλήματα των Επτανήσων, προσωπογραφίες, όπως του Παναγιώτη Μπενάκη, κυρίας με ψάρι στη γυάλα, του Θωμά Μαίτλαντ, του Καποδίστρια.²²

www.youtube.com/watch?v=_Mq3eXiIJ6I, πρόσβαση: 15 Ιουνίου 2020.

²¹ Ο.π.

²² Για τον Γεράσιμο Πιτζαμάνο έχει εκδοθεί το δίτομο *Ιππότης Γεράσιμος Πιτζαμάνος (1787-1825). Ζωγράφος και αρχιτέκτων*, ό.π., οπότε δεν θεωρήθηκε δόκιμο να αναφερθούν όλα τα έργα του, όπως στην περίπτωση του Καντούνη.

Τα έργα του Πιτζαμάνου, διασπαρμένα σε διάφορες χώρες, με το πέραςμα του χρόνου χάθηκαν. Το τελειωτικό χτύπημα το έδωσε ο ισοπεδωτικός σεισμός στην Κεφαλονιά το 1953. Η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος / Εθνικό Ιστορικό Μουσείο από το 1896 έχει διασώσει σημαντικό μέρος του έργου του, το οποίο δημοσίευσε σε πλούσια εικονογραφημένη έκδοση. Το λεύκωμα του αρχιτέκτονα, ζωγράφου και χαράκτη Γεράσιμου Πιτζαμάνου, ένα πολυσύνθετο έργο με αρχιτεκτονικά σχέδια, απεικονίσεις ενδυμασιών και ηθογραφίες από την Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη των αρχών του 19ου αιώνα, είναι μέρος των συλλογών του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

ΟΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ ΩΣ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Στον κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας στο βιβλίο του Βαλέριου Μέξα²³ βρίσκουμε μόνο την εγγραφή του Γεράσιμου Πιτζαμάνου. Η εγγραφή του ως μέλους της Φιλικής Εταιρείας στον βαθμό του «ιερέως»²⁴ αναφέρει τα εξής: «Γεράσιμος Πιτζαμάνος. Κεφαλληνραίος. Αρχιτέκτων. Χρόνων 30. 16 Ιουνίου 1820. Κων/πολις. Τω Ιωσήφ, Άγιον Όρος».

Βέβαια ο Πιτζαμάνος δεν δηλώνει ως δευτερεύουσα ιδιότητά του αυτή του ζωγράφου, αλλά μόνο του αρχιτέκτονα στην εγγραφή του. Η οικονομική του εισφορά δεν αναγράφεται, είτε γιατί τη χρώσταγε, είτε γιατί τη διέθεσε στην οργάνωση σε κάποια άλλη χρονική στιγμή.²⁵ Ο «Ιωσήφ» από το Άγιον Όρος ήταν ο κατηχητής του, αλλά πιθανότερο το άτομο στο οποίο θα έδινε την προσφορά. Η αναφορά στο Άγιον Όρος πιθανώς συνδέεται με τους δεσμούς των Επτανήσων με τις εκεί μονές.²⁶

²³ Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, αρ. κατ. 7310. Βλ. επίσης Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937.

²⁴ Επτά ήταν οι βαθμοί μύησης στη Φιλική Εταιρεία. Ο βαθμός του ιερέα, τρίτος στη σειρά, προοριζόταν για τους εγγράμματους, οι οποίοι παίρνοντας το εφοδιαστικό θα είχαν τη δυνατότητα να στρατολογήσουν νέα μέλη [*Ιππότης Γεράσιμος Πιτζαμάνος (1787-1825). Ζωγράφος και αρχιτέκτων. Τόμος Α'...*, ό.π.].

²⁵ Ό.π.

²⁶ Στο ιστορικό αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος υπάρχει πληθώρα εγγράφων που αποδεικνύουν τον καθοδηγητικό ρόλο των μονών του Αγίου Όρους στα θεολογικά και λειτουργικά ζητήματα των Επτανήσων (βλ. ό.π.).

Ενδιαφέρον επίσης έχει η παρατήρηση του Β. Μέξα ότι η αναγραφή του ονόματος του Πιτζαμάνου ως Φιλικού έγινε από το χέρι του Τσακάλωφ και όχι του Σέκερη. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι τα ονόματα των Γ. Πιτζαμάνου, Γ. Παντελή, Λισγαρά, Σταμ. Αντωνιάδη και Ηγ. Βαρσών καταγράφηκαν από τον Τσακάλωφ.²⁷

Η εγγραφή του Νικολάου Καντούνη ως μέλους της Φιλικής Εταιρείας αναγράφεται στον κατάλογο των μελών της Εταιρείας που βρίσκεται στον πρώτο τόμο του έργου του Ιωάννη Φιλήμονα *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*.²⁸ Τα στοιχεία του αναφέρονται ως εξής: «Καντούνης (Νικολ. Ιερέυς), [Πατρίς Αυτού] Ζάκυνθος, [Επάγγελμα] Κληρικός, [Εποχή Κατηχήσεως] 1819, [Τόπος Κατηχήσεως] Ζάκυνθος, [Κατηχητής] Νικόλαος Καλύβας, [Προσφορά] φλουριά/γρόσια 10». Ούτε και αυτός δηλώνει την καλλιτεχνική του ιδιότητα.

Ωστόσο, από τη σύγκριση των δύο αυτών καταλόγων με τα ονόματα των Φιλικών, συμπεραίνει κανείς ότι μόνοι αυτοί οι δύο από τα μέλη της Φιλικής ήταν και ζωγράφοι. Ελάχιστα επίσης ήταν τα μέλη που δήλωναν μια καλλιτεχνική ιδιότητα. Στον κατάλογο Σέκερη βρίσκουμε μόλις τρεις μουσικούς. Η πλειοψηφία των μελών ήταν έμποροι, πολιτικοί, ανώτεροι υπάλληλοι, ιερωμένοι. Είναι λογικό σε μια τουρκοκρατούμενη Ελλάδα να μην υπάρχουν Φιλικοί που να δηλώνουν κάποια καλλιτεχνική ιδιότητα. Αυτό υπήρξε προνόμιο μόνο του επτανησιακού χώρου.

Ο δάσκαλος (Νικόλαος Καντούνης) ορκίζεται μέλος της Φιλικής έναν χρόνο πριν τον μαθητή του Γεράσιμο Πιτζαμάνο. Δεν είναι δόκιμο να πει κανείς ότι ο δάσκαλος επηρέασε τον μαθητή. Ωστόσο μπορεί να πει κανείς ότι είναι συγκινητικό.

²⁷ Συνέντευξη της Αναστασίας Κούλη, ό.π.

²⁸ Στον πρώτο τόμο του έργου του αυτού επανέρχεται στο θέμα της Φιλικής καθώς στο μεταξύ έχει κατορθώσει να εντοπίσει από έρευνες και από την εμπιστευτική σχέση που είχε με τον Δημήτριο Ύψηλάντη ένα ακατάτακτο τμήμα του κεντρικού Αρχείου της Φιλικής Εταιρείας. Ο Φιλήμων δεν διστάζει να ομολογήσει το σφάλμα του αναφορικά με τις μειωτικές κρίσεις που διατύπωσε για τον Εμμανουήλ Ξάνθο στο πρώτο του πόνημα (*Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή), όπου τον κατηγορήσε ότι σπατάλησε τα χρήματα της Φιλικής και ήταν υπεύθυνος για τον θάνατο του Σκουφά. Μετά όμως από την ανάγνωση της *Απολογίας* του Ξάνθου αποκατέστησε την αλήθεια με άρθρο του στην εφημερίδα *Αιών* (19 Μαρτίου 1839) (βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα. Έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 3ος Τόμος: Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα / Τα Νέα, Αθήνα 2003, σ. 371-387).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΗΓΕΣ

- Εθνική Πινακοθήκη, ιστότοπος, www.nationalgallery.gr
- Αβούρης Σπυρίδων Ν., *Τα εκκλησιαστικά της Επτανήσου, 1815-1867*, Αθήνα 1965, σ. 6.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα. Έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 3ος Τόμος: Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832*, Ελληνικά Γράμματα/Τα Νέα, Αθήνα 2003, σ. 371-387.
- Δε Βιάζης Σπυρίδων, «Οι ζωγράφοι της Ζακύνθου: Νικόλαος Καντουνής», *Παρνασσός* 7, 1892, σ. 436-442.
- Ιπότης Γεράσιμος Πιτζαμάνος (1787-1825). *Ζωγράφος και αρχιτέκτων. Τόμος Α': Βιογραφία – Ανάλυση έργου – Το περιγητικό κείμενο, και Τόμος Β': Τα εικαστικά έργα, κείμενα και επιμέλεια Αναστασία Κούλη, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος*, Αθήνα 2014.
- Καρκαζής Μίλτος, *Η «Επτανησιακή Σχολή» ζωγραφικής: Αναθεώρηση, διδακτορική διατριβή*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2005.
- Κούλη Αναστασία, επιμελήτρια της έκθεσης «Pizzamano fecit» στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, συνέντευξη στην Τηλεόραση του Αχελώου, <https://www.youtube.com/watch?v=xM8TPwcX6aM>, https://www.youtube.com/watch?v=_Mq3eXiIJ6I, πρόσβαση: 15 Ιουνίου 2020.
- Κουρκουμέλης Νίκος Κ., «Τα ανέκδοτα έγγραφα της καταγγελίας στην Προστασία των Φιλικών ιερέων Α. Πολίτη, Ν. Καντουνή και Δ. Αννινου, από τον τοποτηρητή Πρωτοπαπά Γαρζώνη, το καλοκαίρι του 1821», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 18, 1981, σ. 35-62.
- «Ζακύνθιοι ιερωμένοι σε επαναστατικές και αντικαθεστωτικές ενέργειες τον 19ο αιώνα», στο *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ζακύνθου, 6-9 Νοεμβρίου 1997)*, Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 1999, τόμ. Α', σ. 425-442.
- «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο "Ιόνιον Κράτος", ορθοδόξων ιερέων, μελών της Φιλικής Εταιρείας, κατηγορούμενων για τη συμμετοχή τους σε πατριωτικές ενέργειες», στο *Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Πρακτικά ΣΤ' Συνεδρίου. Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καταγωγής του απελευθερωτικού αγώνος κατά την Επανάσταση του 1821*, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2018, σ. 87-110.
- «Δυο πίνακες της Πλατυτέρας και ο ζωγράφος τους παπα-Νικόλας Καντουνής», *Εφημερίδα Σημερινή* (Κέρκυρα), αρ. φ. 2689-2692.
- Τα γεγονότα της 19ης Μαΐου 1821 στη Ζάκυνθο», στο ιστολόγιο ΕΞΑΛΑΠΑΞΑΣ, 25 Μαρτίου 2011, http://exalapas.blogspot.com/2011/03/19-1821_25.html, πρόσβαση: 4 Ιουνίου 2020.
- Μέξας Βαλέριος, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937.
- Μεταλληνός Γεώργιος Δ., «Κωνσταντίνου Τυπάλδου-Ιακωβάτου Επιτάφιος εις τον Μητροπολίτην Ζακύνθου Γαβριήλ (Γαρζώνη)», στο *Φιόρα τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό, Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την έκδοση Τιμητικού Τόμου, Ζάκυνθος* 2009, σ. 613-624.
- Πετράτος Πέτρος, «Ο λησμονημένος Γεράσιμος Πιτσαμάνος: Ζωγράφος, αρχιτέκτονας, αρχαιολόγος, Μέλος της Φιλικής Εταιρείας», *Το Μώλυ* 1, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1988.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834.
- Χιώτης Παναγιώτης, «Η μάχη του Λάλα», *Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* (Ζάκυνθος), αρ. φ. 47, 11 Φεβρουαρίου 1861.
- *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)* (2 τόμοι), Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877.

Άνθιμος Αργυρόπουλος.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Νικολάου Καντούνη, αρχές 19ου αι.
Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου.

Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΡΩΜΑΣ ΚΑΙ Ο ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΣ ΕΤΑΙΡΙΣΜΟΣ

Δρ Ιστορίας Χαράλαμπος Ν. Βλαχόπουλος

Η ενασχόλησή μου με τον Ζακύνθιο κόντε Διονύσιο Ρώμα (1771-1857) υπερκαλύπτει πια το χρονικό ανάπτυγμα της μιας δεκαετίας. Ξεκίνησε δειλά με τη μεταπτυχιακή μου εργασία, όπου μελέτησα τη δράση του κατά το κρίσιμότερο όλων των επαναστατικών ετών, το 1825 (όταν η Επανάσταση φαίνεται να πνέει τα λοίσθια σε στρατιωτικό και διπλωματικό επίπεδο), συνεχίστηκε με τη διδακτορική μου διατριβή, όπου επιχειρήθηκε η λεπτομερής βιογράφησή του στη βάση των εκδεδομένων¹ αλλά και των αδημοσίευτων εγγράφων του Αρχείου του,² και από τότε δεν έπαψε να με απασχολεί και να με προ(σ)καλεί σε κάθε ευκαιρία. Μία από αυτές τις ευκαιρίες είναι, αναμφίβολα, και η σημερινή, όπου δεν θα αναφερθώ, όπως ίσως είναι αναμενόμενο, στη σχέση του Δ. Ρώμα με τη Φιλική Εταιρεία (αυτά με έχουν απασχολήσει σε εκτενείς ενότητες στην πρόσφατα εκδοθείσα διατριβή μου,³ ενώ είναι πρόσφατη και μια ειδική δημοσίευση στο περιοδικό *Τα Ιονικά* ακριβώς επί του συγκεκριμένου θέματος)⁴. Σήμερα επέλεξα να αναφερθώ αφενός στη θρυλούμενη συνεργασία του Ρώμα με τον πρωτομάρτυρα Ρήγα, και αφετέρου στην πολυκύμαντη σχέση του με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Το πρώτο θέμα άπτεται της προεπαναστατικής δράσης του Ζακύνθιου ευγενούς στη στροφή από τον 18ο προς τον 19ο αιώνα, εστιάζει δηλαδή στην προϊστορία της Φιλικής και διερευνά αν η Εταιρεία εκκολάφθηκε στο πλαίσιο ενός προεπαναστατικού μυστικού εταιρισμού οι ρίζες του οποίου φτάνουν ως τη μυστική εταιρεία του Ρήγα. Το δεύτερο περιγράφει τη σχέση δύο εξεχόντων παραγόντων του Ελληνισμού σε μια περίοδο άνω των είκοσι

¹ *Ιστορικών Αρχείων Διονυσίου Ρώμα, μετ' εισαγωγής του εκδίδοντος Δ. Γρ. Καμπούρογλου. Τόμος Α': 1819-1825*, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1901· και *Τόμος Β': 1826*, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1906.

² ΕΛΙΑ, Αρχείον Διονυσίου Ρώμα – Επιτροπή Ζακύνθου (Αλ. Βούλτζου).

³ Χ.Ν. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση (Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις)*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή – Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου 136, Αθήνα 2020.

⁴ Χ.Ν. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας ως Μέγας Διδάσκαλος και Ιερέας: Χρονικό μιας «προδοσίας»*, Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών, Αθήνα 2020.

ετών, αρχόμενη από την αγαστή συνύπαρξή τους στο πλαίσιο των επτανησιακών πραγμάτων των αρχών του 19ου αιώνα και φτάνοντας ως την περίοδο της διακυβέρνησης Καποδίστρια. Η έμφαση δίδεται στη συνάφεια των δύο Επτανησίων με τον αναπτυσσόμενο τότε τεκτονισμό, ακρογωνιαίος λίθος του οποίου και εισηγητής του στον ευρύτερο ελληνικό χώρο υπήρξε ο Δ. Ρώμας. Σε αυτήν την περίοδο είναι ακριβώς που η μυστική εταιρεία των Ελλήνων έδωσε τους καρπούς της στο ιστορικό γίγνεσθαι του τόπου μας και του λαού μας, με ενεργό συμβοηθό τον έφορό της στη Ζάκυνθο και αμφιλεγόμενο πρωταγωνιστή της τον υπουργό Εξωτερικών του τσάρου.

1. «Εἷς τῶν δώδεκα ἀποστόλων τῆς ἑλληνελευθερίας»

Αίνιγμα για την πλήρη αποτίμηση των φιλελεύθερων επιρροών που δέχθηκε ο Ρώμας αποτελεί η αναφερόμενη σχέση του με τον εθνομάρτυρα Ρήγα. Σύγχρονοί του ιστορικοί –προσωπικοί του γνώριμοι και μελετητές του Αρχείου του– αναφέρουν ότι ο Ρώμας, επηρεασμένος από το θερμό κλίμα των ιδεών του Διαφωτισμού, ακούει «την πολεμοκραχτον φωνήν του Ρήγα» και «τρέξας εις Τεργέστην [...] συνδιαλέγεται» μαζί του και «καθιερούνται εις των δώδεκα ἀποστόλων της ἑλληνελευθερίας»,⁵ μεταφέροντας τον σπόρο του Ρήγα στη Ζάκυνθο.

Αρκετοί ιστορικοί επανέλαβαν και εξειδίκευσαν τη συγκεκριμένη επαφή των δύο ανδρών, η οποία δηλώνεται πως έλαβε χώρα (;) στην Τεργέστη του 1794, στο πλαίσιο των συνωμοτικών επαφών της «Εταιρείας» που είχε ιδρύσει ο Ρήγας για την προώθηση των επαναστατικών σχεδίων του (ο Μιχαλόπουλος επιπλέον αναφέρει πως στην Πάδοβα ο Ρήγας μύησε τον Ρώμα και τους Μαρμαροτούρη, Ρεβελάκη, Γουζέλη, Μαρτελάο, Κωλέττη, ενώ και ο Βερύκιος τον κατονομάζει ως δημιουργό πατριωτικού πυρήνα στην Κέρκυρα).⁶ Τα προσαχθέντα

⁵ Παναγιώτης Χιώτης, *Λόγος βιογραφικός περί του Διονυσίου Ρώμα εκφωνηθείς επί του νεκρού αυτού τη 27 Ιουλίου 1857*, «Παρνασσός» Σ. Ραφτάνη, Ζάκυνθος 1857, σ. 12.

⁶ Φ. Μιχαλόπουλος, «Ο τσάρος Παύλος ο Α΄», *Ἔθνος*, σειρά άρθρων από 1 Οκτωβρίου έως 31 Δεκεμβρίου 1949· Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων. Η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων διά την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήνα 1964, σ. 111. Για τους ιδρυτές της Φιλομούσου Εταιρείας των Αθηνών Ιω. Μαρμαροτούρη και Π. Ρεβελάκη βλ. Τηλέμαχος Θ. Βελιανίτης, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, Στέφανος Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993, σ. 135-162. Για τη σχέση Ρήγα-Κωλέττη βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς – Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Εκ της Τυπογραφίας των Τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1869, σ. 639-640.

όμως τεκμήρια είναι φτωχά – σε σημείο που οι σχετικές αναφορές χαρακτηρίστηκαν συχνά ως αποκρήματα φαντασίας.⁷ Ακόμα και σήμερα πάντως μπορούμε να βρούμε ίχνη μιας τέτοιας παραδοχής: Ο Δ. Αρβανιτάκης εντόπισε πρόσφατα μια μαρτυρία του Κερκυραίου λόγιου Μ. Πιέρη, ο οποίος, αφηγούμενος συνάντησή του με τον Ρώμα στη Φλωρεντία του 1824, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Με κράτησε, μιλώντας συνέχεια σχεδόν δύο ώρες. Μου αφηγήθηκε κάποια σπουδαία πράγματα για τον άτυχο και μεγαλόψυχο Ρήγα». Ο ψίθυρος αυτής της μαρτυρίας οδηγεί τον Δ. Αρβανιτάκη να παραδεχθεί την επαφή Ρήγα-Ρώμα και να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο Ρώμας ήταν σε γνώση των σχεδίων του Ρήγα ή της οργάνωσής του.⁸

Η εκ του σύνεγγυς μελέτη των διαθέσιμων πηγών μάς αναγκάζει όμως να αναφέρουμε ότι το όνομα του Ρώμα δεν ανευρίσκεται καθόλου ούτε στην αλληλογραφία ούτε στις σημειώσεις του Ρήγα⁹ – όπως άλλωστε συμβαίνει και με το όνομα του Ρήγα στο Αρχείο Ρώμα. Στο πλήθος επίσης των εγγράφων της αυστριακής ανάκρισης του Ρήγα και των συντρόφων, δεν εμπεριέχεται καμία σχετική μνεία.¹⁰ Η αμφισβητούμενη επίσκεψη του Ρήγα στην Τεργέστη το 1794 για «εμπορικούς» λόγους¹¹ (η οποία ίσως συμπίπτει με την παρουσία του Ρώμα στην Πάδοβα για νομικές σπουδές)¹² δεν μπορεί να τεκμηριώσει με έγκυρο τρόπο μια συνάντηση των δύο ανδρών. Ακόμα όμως και αν αυτή πραγματοποιήθηκε, δεν είναι δυνατόν να μας προσφέρει θεαματικά αποτελέσματα, αφού ο Βελεστινλής δεν είχε έτοιμο ένα σχέδιο επαναστατικής δράσης την περίοδο εκείνη.¹³ Η θρυλούμενη συνάντηση των δύο ανδρών δεν έγινε ούτε το 1797, όταν ο Φεραίος

⁷ Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Ρήγα Βελεστινλή επαναστατικά σχέδια και μαρτυρικό τέλος*, Ε. Βαγιονάκης, Αθήνα 1979, σ. 23, 36, 54, 57.

⁸ Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο. Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 25/47, Δεκέμβριος 2007, σ. 321-322.

⁹ Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων Αθήνα 1963², σ. 104-105.

¹⁰ Émile Legrand, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, Αθήνα 1889, σ. 587-774.

¹¹ Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, ό.π., σ. 42.

¹² Το γεγονός πως το όνομα του Δ. Ρώμα δεν υπάρχει στον κατάλογο των Ελλήνων σπουδαστών της Πάδοβας (Γεώργιος Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΔΗ'*, 1971, σ. 84-206) δηλώνει πως ο Ρώμας παρακολούθησε μαθήματα νομικής και απέκτησε πτυχίο χωρίς να ακολουθήσει τακτικές σπουδές στο πανεπιστήμιο, φαινόμενο σύνηθες την εποχή εκείνη [Ν.Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας (1816-1864)*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 2002, σ. 39· Αθανάσιος Καραθανάσης, *Η Βενετία των Ελλήνων*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 306].

¹³ Τάκης Κανδηλώρος, *Ο αρματωλισμός της Πελοποννήσου (1500-1821)*, Τυπογραφείον Δεναξά & Σία, Αθήνα 1924, σ. 243, 252.

βρέθηκε μεν στην Τεργέστη τον μήνα Δεκέμβριο, αλλά συνελήφθη αμέσως από την αυστριακή αστυνομία και αργότερα παραδόθηκε προς εκτέλεση στις οθωμανικές αρχές. Τον ίδιο μήνα ο Ρώμας βρισκόταν, με βάση τα έγγραφα του Αρχείου του, στην Κορώνη.¹⁴

Αν απορρίψουμε λοιπόν ότι υπήρξε συνάντηση μεταξύ Ρήγα και Ρώμα στην Τεργέστη του 1794 ή και του 1797 [όπου, κατά τον Κανδηλώρο, ο Ρώμας κατεσπευσμένα μετέβη για να συναντήσει τον Ρήγα και να κατέλθουν μαζί στην Ελλάδα (!)],¹⁵ πιθανότερος τόπος για μια επαφή Ρώμα-Ρήγα φαίνεται η Βιέννη, όπου ο Ρήγας βρέθηκε αρχικά στο δεύτερο εξάμηνο του 1790, και κατόπιν για ενάμιση χρόνο (από τον Αύγουστο του 1796 έως τον Δεκέμβριο του 1797)¹⁶ για την προώθηση του συγγραφικού του έργου. Όμως για μιαν οποιαδήποτε παρουσία του Ρώμα στη Βιέννη δεν υπάρχει καμία αναφορά στις πηγές. Η υπόθεση περιπλέκεται περισσότερο από τη φανερά λανθασμένη πληροφορία ότι ο Ρώμας συναντήθηκε με τον Ρήγα όχι στην Τεργέστη, αλλά στο Μιλάνο,¹⁷ όπου όμως ο Ρήγας δεν βρέθηκε ποτέ. Μια τελευταία πληροφορία για συνάντηση του Ρήγα με τον Ναπολέοντα στη Βενετία (1796) –τόπος που δυνητικά θα μπορούσε να είχε αποτελέσει σημείο συνάντησης του εθνομάρτυρα και με τον Ρώμα– δεν τεκμηριώνεται ιστορικά.¹⁸

Η υπερπροσφορά εσφαλμένων πληροφοριών στο συγκεκριμένο θέμα οφείλεται πιθανότατα στο γεγονός ότι η βόρεια Ιταλία απετέλεσε την περίοδο εκείνη τον χώρο φιλοξενίας πολλών συναντήσεων «δραστήριων» Ελλήνων τόσο μεταξύ τους όσο και με τον Ναπολέοντα ή αξιωματούχους του (βλ. τα σχέδια των Ανδρέα Μωραΐτη και Γ. Παλατίνου για απελευθέρωση της Πελοποννήσου με την κάλυψη των Γάλλων, που θα κατελάμβαναν τα Επτάνησα· η Πελοπόννησος στη συνέχεια θα περνούσε υπό γαλλική κατοχή).¹⁹ Στην Τεργέστη έγινε το φθινόπωρο του 1797 συνάντηση μεταξύ Ελλήνων και του ίδιου του Βοναπάρτη. Οι Έλληνες κατάφεραν (;) να αποσπάσουν την υπόσχεση του Γάλλου στρατηλάτη για απελευ-

¹⁴ Διαμαντίνα Καπνίσση προς Α. Σταυράκη-Λοκατέλη, Ζάκυνθος, 20 Δεκεμβρίου 1797· Μαρία Ρώμα Σιγούρου προς Δ. Ρώμα, Ζάκυνθος, 28 Δεκεμβρίου 1797, στο ΕΛΙΑ, Αρχείον Διονυσίου Ρώμα – Επιτροπή Ζακύνθου, φ. 1.2.

¹⁵ Φ. Μιχαλόπουλος, «Ο τσάρος Παύλος ο Α΄», ό.π.

¹⁶ Α. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, ό.π., 29-38, 55-61.

¹⁷ Λήμμα «Ρώμας», στο Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1963, τόμ. Α΄.

¹⁸ Κλεάνθης Νικολαΐδης, *Ιστορία του Ελληνισμού*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1923, σ. 249-251.

¹⁹ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Ελληνικά διαβήματα στον Βοναπάρτη», *Ο Εραμιστής* 14, 1977, σ. 36-68.

θέρωση της πατρίδας τους από τον οθωμανικό ζυγό.²⁰ Ο Βοναπάρτης, πριν φτάσει στην Τεργέστη, βρισκόταν στο Μιλάνο.²¹ Εκεί επίσης ήλθε σε επαφή με τον Κεφαλονίτη απεσταλμένο Κατσαΐτη, τον οποίο δέχθηκε φιλόφρονα. Τον διαβεβαίωσε ότι τα νησιά θα έμεναν ελεύθερα και ενωμένα με τη Γαλλική Δημοκρατία και του παρουσίασε το σχέδιο της οργάνωσής τους.²² Παράλληλα δέχθηκε συγχαρητήρια επιστολή για τις νίκες του από τον μπέη της Μάνης Τζανέτμπεη Γρηγοράκη και επιστολή-έκκληση από τον Αδαμάντιο Κοραή υπέρ της ελευθερίας της Ελλάδος.²³

Όλες αυτές οι κινήσεις δείχνουν πως την περίοδο εκείνη η πόρτα του Ναπολέοντα ήταν ανοικτή για όλους τους Έλληνες, στους οποίους ο Γάλλος στρατηγός μοίραζε αφειδώς υποσχέσεις, υποτάσσοντάς τες βεβαίως στα δικά του στρατηγικά σχέδια.²⁴ Όμως σε ολόκληρη την αλληλογραφία του Γάλλου στρατηλάτη δεν υπάρχει καμία αναφορά στο όνομα του Ρήγα ή στο παρασκευαζόμενο επαναστατικό του κίνημα.²⁵ Οι αναφορές για επαφές του Ρήγα με Γάλλους παράγοντες οφείλονται εν πολλοίς στον συνεργάτη του Χριστόφορο Περραιβό, αλλά και αυτές δεν είχαν προλάβει να αποδώσουν καρπούς λόγω του μαρτυρικού θανάτου του.²⁶ Ο ελληνικός χώρος αντιμετωπιζόταν, όπως αποδεικνύεται, από τον Ναπολέοντα μόνον ως πιθανός χώρος τακτικών ελιγμών, και πάντα σε συνδυασμό με τη γενικότερη πολιτική διατήρησης ή αποδυνάμωσης της Πύλης. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο τα όποια γαλλικά σχέδια σχετικά με τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις μεταβλήθηκαν όταν έγινε αυτοκράτορας, μιας και αντιμετώπιζε πια τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως φραγμό ανάσχεσης της ρωσικής καθόδου στη Μεσόγειο και αποδιάρθρωσε έτσι τη ρομαντική εικόνα που είχαν πλάσει για τις προθέσεις του οι ανυπόμονοι Έλληνες.²⁷

²⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007², τόμ. Δ', σ. 596-597.

²¹ Ό.π., τόμ. Δ', σ. 604-605.

²² Φ. Μιχαλόπουλος, «Ο τσάρος Παύλος ο Α'», ό.π.

²³ Ο. Κατσαρδής-Hering, «Ελληνικά διαβήματα στον Βοναπάρτη», ό.π., σ. 64-65, 38.

²⁴ Γκριγκόρι Α. Αρς, *Η Φιλική Εταιρία στη Ρωσία. Ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού στις αρχές του 19ου αιώνα και οι ελληνορωσικές σχέσεις*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011, σ. 152-156.

²⁵ Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ρήγα Βελεστινλή επαναστατικά σχέδια...*, ό.π., σ. 67.

²⁶ Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Εκ της Τυπογραφίας Ιω. Αγγελοπούλου, Αθήνα 1860, σ. 24-26. Ο Καρλ Μέντελσσον-Μπαρτόλντ (Karl Mendelssohn-Bartholdy) μαρτυρά για προσωπικές διαπραγματεύσεις του Ρήγα με τον Γάλλο πρεσβευτή στη Βιέννη Μπερναντότ (Bernadotte) (Μενδελσώνας Βαρθόλδη *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αναστάσιος Δ. Φέξης, Αθήνα 1894, σ. 83), ενώ ο ίδιος ο Ρήγας στην ανάκρισή του παραδέχθηκε την αποστολή υπομνήματος προς τον Γάλλο πρόξενο στην Τεργέστη, προκειμένου αυτό να αποσταλεί στον Βοναπάρτη (Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, ό.π., σ. 92-94).

²⁷ Νικόλας Βερνίκος, *Το σχέδιο αυτονομίας της Πελοποννήσου υπό γαλλική κυριαρχία*, Αφοί Τολιδή, Αθήνα 1997, σ. 146, 152.

Το ζήτημα των σχέσεων Ρώμα-Ρήγα παραπέμπει τελικά στο αναπάντητο ερώτημα για την ύπαρξη ή όχι μυστικής εταιρείας του Ρήγα –προαγγέλου ίσως της Φιλικής Εταιρείας–, ένα ζήτημα που απετέλεσε αντικείμενο σφοδρών διαφωνιών μεταξύ των ιστορικών. Την ύπαρξη της εταιρείας υπαινίσσεται για πρώτη φορά ο Χρ. Περραιβός, χωρίς να προσκομίζει στοιχεία ή να αναφέρει ονόματα.²⁸ Η παράδοση έκτοτε για την ύπαρξη τέτοιας οργάνωσης είναι επίμονη, αγνοούμε όμως σχεδόν τα πάντα (όνομα, πρόγραμμα, αρχές, έκταση, δράση), ώστε να στηριχθούμε ιστορικά σε αυτήν τη βασική προϋπόθεση για να προσεγγίσουμε το έργο του εθνομάρτυρα.²⁹ Από την ανάκριση της αυστριακής αστυνομίας στον ίδιο τον Ρήγα και τους συνεργάτες του, δεν προέκυψε καμία θετική ένδειξη, αν και γνωρίζουμε ότι στο στενό περιβάλλον του Ρήγα υπήρχαν άτομα με εταιρική δράση.³⁰ Φαίνεται πάντως πως η συνοχή της επαναστατικής ομάδας του Ρήγα δεν οφειλόταν τόσο σε συνωμοτικούς δεσμούς, όσο στην κοινή αποδοχή των γαλλικών επαναστατικών ιδεών και στον ένθερμο ελληνικό πατριωτισμό των μελών της, αφού «όλοι σχεδόν οι ομογενείς που τον γνώρισαν από κοντά ήταν οπαδοί του».³¹

Ο «αποφασισμένος αλλά άκαπνος επαναστάτης»³² Ρήγας, τόσο στο Βουκουρέστι όσο και στη Βιέννη, διατηρούσε σχέσεις περισσότερο με συγγραφείς και διανοούμενους παρά με επαναστάτες, γεγονός που αποκλείει τη συγκρότηση μυστικής εταιρείας με επαναστατικό προσανατολισμό σε κάποια από τις δύο πόλεις.³³ Ο κύκλος των συνεργατών του συμπεριελάμβανε κυρίως «ανθρώπους των παλαιών εξουσιαστικών élites: άνθρωποι των γραμμάτων, μαικήνες που κατάγονταν από παλαιά τζάκια, έμποροι του βορειοελλαδικού κυρίως χώρου, λόγιοι νεότερης γενιάς, άρχοντες και φαναριώτες», αλλά δεν είχε σημαντικές επαφές με τις «νέες εμπορικές και εφοπλιστικές élites, με το περιβάλλον όπου αναπτυσσόταν η ιδέα του έθνους και σφυρηλατούνταν οι προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης».³⁴

²⁸ Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιδίμου Ρήγα Φεραίου...*, ό.π., σ. 17, 23, 27, 36.

²⁹ François Lenormant, *Το ιόνιον ζήτημα ενώπιον της Ευρώπης*, «Παρνασσός» Σ. Ραφάνη, Ζάκυνθος 1859, σ. 9-13.

³⁰ Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα: Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Περίπλους, Αθήνα 2010, σ. 127-135.

³¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 313.

³² Κωστής Παπαγιώργης, *Εμμανουήλ Ξάνθος ο Φιλικός*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σ. 104.

³³ C.M. Woodhouse, *Ρήγας Βελεστινλής. Ο πρωτομάρτυρας της ελληνικής επανάστασης*, Παπαδήμας, Αθήνα 1997, σ. 78-82, 118-139.

³⁴ Βασίλης Κρεμμυδάς, «Γεωγραφία της πολιτικής συγκρότησης του Ρήγα», *Μνήμων* 21, 1999, σ. 183-188.

Διάφορες πηγές πάντως τοποθετούν γύρω στα 1780 την αρχική ανάμειξη του Θεσσαλού σε μυστικές εταιρείες: Ο Γ. Κορδάτος τον θέλει ιδρυτή της Εταιρείας των Φίλων του Βουκουρεστίου, η οποία είχε εθνικοαπελευθερωτικούς σκοπούς.³⁵ Ο D. Dakin, αναφερόμενος στην τεκτονική δράση του, λέει πως ο Ρήγας ήταν μέλος των Καλών Εξαδέλφων (Bons Cousins), στοάς που είχε ιδρυθεί στη Βιέννη την εποχή αυτή, με παρακλάδια σε Βελιγράδι, Αθήνα και Βιδίνιο. Ο ίδιος θεωρεί πως η στοά της Μόσχας Αθηνά αποτελούσε συνέχεια της εταιρείας του Ρήγα, όπως και η εταιρεία Φοίνικας, που ιδρύθηκε (;) από τον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλ. Μαυροκορδάτο-Φιραρή στη διάρκεια της εξορίας του στη Ρωσία (1812).³⁶ Συνιδρυτής της τελευταίας αυτής στοάς φέρεται ο Ιωάννης Καποδίστριας, που ανέλαβε και την ηγεσία της.³⁷ (Ο Μιχαλόπουλος θεωρεί ότι ο Ρήγας συνένωσε στο Βουκουρέστι την Εταιρεία των Φίλων με την εταιρεία του Μαυροκορδάτου, συγκροτώντας μια νέα –την ψυχή του πατριωτικού του σχεδίου– με μέλη τους Πασβάνογλου, Γρ. Κωνσταντά, Γ. Καντακουζηνό, Αθ. Ψαλλίδα, Δ. Φιλιππίδη. Παραρτήματα της εταιρείας αυτής συστήθηκαν σε όλα τα νησιά του Ιονίου.)³⁸ Ο Αμβρόσιος Φραντζής μάλιστα περιγράφει ως ομαλή εξέλιξη της εταιριστικής αλληλουχίας προς την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας την οργάνωση του Ρήγα, τις μυστικές διεργασίες του Φιραρή με τον Καποδίστρια στη Μόσχα και την ίδρυση της Φιλομούσου Εταιρείας στη Βιέννη.³⁹

Οι αναφορές όμως αυτές δεν αντανakλούν ίσως τίποτε παραπάνω από μια σύγχυση που είχαν ακόμα και σύγχρονοι των γεγονότων για τις αρχές της Φιλικής· κάτι που επέτρεπε τον συγχρωτισμό άσχετων μεταξύ τους μυστικών διεργασιών. Η αλήθεια πάντως είναι πως για τον Ρήγα είχε σχηματιστεί από πολύ νωρίς η «βεβαιότητα» πως ήταν αρχηγός μυστικής εταιρείας. Κάποια πηγή μάλιστα τον αναφέρει αρχηγό μιας ένωσης κατά των Τούρκων που, παρακινημένη από τον Ναπολέοντα, είχε έδρα τη Ζάκυνθο και ελάχιστα μέλη που διαλύθηκαν μετά τον θάνατο του Ρήγα.⁴⁰ Εδώ ίσως μπορούμε να ψάσουμε τον εταιριστή

³⁵ Γιάννης Κορδάτος, *Ρήγας Φεραίος και βαλκανική ομοσπονδία*, Συλλογή, Αθήνα 2008, σ. 96.

³⁶ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012, σ. 46, 56-57.

³⁷ Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος, αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837*, Εκ της Τυπογραφίας Η Βιτώρια του Κωνστ. Καστόρχη και Συντροφίας, Αθήνα 1839-1841, τόμ. Α', σ. 71-73. Για τον Α. Μαυροκορδάτο-Φιραρή (1754-1819) βλ. Κωνσταντίνος Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», *Ελληνικά* 5-6, 1932, σ. 39-60, εδώ σ. 48-53, όπου ανιχνεύονται οι πιθανές σχέσεις του με τον Ρήγα, αλλά η Εταιρεία των Φίλων προσδιορίζεται περισσότερο ως τεκτονική παρά ως επαναστατική οργάνωση.

³⁸ Φ. Μιχαλόπουλος, «Ο τσάρος Παύλος ο Α'», ό.π.

³⁹ Α. Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 71-77.

⁴⁰ Γιάννης Κόκκωνας, «Πατριωτικές προεπαναστατικές εταιρείες», *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά* 48, 2000, σ. 7-18, εδώ σ. 11-12.

Ρώμα και να εξηγήσουμε την επιμονή της τοπικής ιστοριογραφίας να υπαινίσσεται τη σχέση του με τον Ρήγα.⁴¹

Ο Στ. Μακρυμίχαλος, βασιζόμενος στα απομνημονεύματα του Ν. Υψηλάντη, επιμένει στην εταιρική ιδιότητα του Ρήγα, επικαλούμενος ως απόδειξη τον –ισχυρό επί της οθωμανικής κοινωνίας– θεσμό της αδελφοποιίας, στον οποίο είχε στηριχθεί και ο εθνομάρτυρας κατά τις μυστικές επαφές του για να επιτύχει τη συναδέλφωση Ελλήνων και Τούρκων (ακρογωνιαίο λίθο –κατά τη γνώμη του– για την επιτυχία των υπερεθνικών δημοκρατικών σχεδίων του).⁴² Ο συγγραφέας διατείνεται πως οι Καλοί Εξάδελφοι δεν ήταν τεκτονική στοά, αλλά οργάνωση καρμπονάρων, κλάδο της οποίας είχε ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη ο Ηλ. Χρυσοσπάθης –αποσπώντας ορισμένα μέλη της Φιλικής–, αρκετά αργότερα βεβαίως από τον θάνατο του Ρήγα. Ο θεσμός της αδελφοποιίας προσφέρει, και κατά τον Χρ. Ριζόπουλο, την απόδειξη πως και η «εταιρεία» του Ρήγα είχε τεκτονικό χαρακτήρα.⁴³ Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Αλ. Πολίτης διαβλέπει στους στίχους του «Θούριου» έμμεσες αναφορές στο Υπέρτατο Ον, καθώς «ο Θεός του Ρήγα δεν είναι ο χριστιανικός θεός»,⁴⁴ ενώ η Βάσω Σειρηνίδου υπογραμμίζει ότι «Η υπερεθνική, υπερδογματική προοπτική του τεκτονισμού υπάρχει μέσα στην προβληματική του Ρήγα, μετουσιώνεται όμως [...] στη διατύπωση συγκεκριμένης πρότασης για συγκρότηση διαβαλκανικής κρατικής οντότητας» και όχι εθνικού κράτους.⁴⁵

Είναι παρακινδυνευμένο βεβαίως να καταλήξουμε ότι ο Ρήγας έδρασε επαναστατικά μέσω των τεκτονικών στοών, από τις οποίες το πιθανότερο ήταν ότι απλώς διευκολύνθηκε για την απόκτηση γνωριμιών με φιλελεύθερα πρόσωπα, δυνητικώς χρήσιμα για τα μελλοντικά σχέδιά του.⁴⁶ Θα ήταν ιδιαίτερα ελκυστική η υπόθεση ο «σκαπανέας της κοινωνικής χειραφέτησης από τη σουλτανική εξουσία» να γνωρίστηκε με τον Ρώμα στο πλαίσιο τεκτονικών επαφών, αφού ο Ζακύνθιος ευγενής ήταν ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του επτανησιακού

⁴¹ Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, Αθήνα 1966, σ. 29.

⁴² Στέφανος Ι. Μακρυμίχαλος, «Η Εταιρεία του Ρήγα και τ' απομνημονεύματα του Νικολάου Υψηλάντη», *Ο Βιβλιόφιλος* 6, 1952, σ. 123-126. Πάντως τον θεσμό της αδελφοποιίας χρησιμοποίησε αργότερα και η Φιλική (Κ. Παπαγιώργης, *Εμμανουήλ Ξάνθος...*, ό.π., σ. 77· Ιωάννης Μαζαράκης-Αινιάν, *Η Φιλική Εταιρεία*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2007, σ. 11-12).

⁴³ Χρίστος Ριζόπουλος, *Οι τέκτονες του 1821*, Έρμα, Αθήνα 1993, σ. 27-28.

⁴⁴ Αλέξης Πολίτης, «Ο Θούριος του Ρήγα "Ως τότε παλικάρια". Ιδεολογικοί τόποι 1797, 1824», *Αντί* 652, 1998, σ. 50-51.

⁴⁵ Βάσω Σειρηνίδου, «Η Βιέννη των Ελλήνων και του Ρήγα», *Μνήμων* 21, 1999, σ. 189-200.

⁴⁶ Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ρήγα Βελεστινλή επαναστατικά σχέδια...*, ό.π., σ. 55.

τεκτονισμού κατά την προεπαναστατική περίοδο. Αυτή η επαφή θα εξηγούσε ίσως και την σπάνι των αποδεικτικών στοιχείων για τη σχέση τους, αφού τόσο τα τεκτονικά όσο και τα εθνικά σχέδια ήταν, για την εποχή αυτή, εξίσου μυστικά. Ωστόσο οι αποδείξεις για την παραπάνω υπόθεση ελλείπουν.

Στην εποχή του Ρήγα, «στο μεταίχμιο της μετάβασης από την προεθνική ολικότητα στην εθνική πολυδιάσπαση»,⁴⁷ ο νεαρός Ρώμας δεν είχε διαμορφώσει σαφή επαναστατική ψυχολογία. Η ευγενική καταγωγή και η φιλελεύθερη παιδεία του θα τον ενέτασσαν ασφαλώς στην ομάδα εκείνη των θιασωτών αποσχιστικών κινήματων ενόψει της αποδυνάμωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά θα ήταν παρακινδυνευμένο να μιλήσουμε για συμπαγή αποκρυστάλλωση εθνικών επαναστατικών σχεδίων, κάτι που αποτελεί περισσότερο έναν αναχρονισμό παρά μια ρεαλιστική θέαση της πραγματικότητας στην τελευταία δεκαετία του ελληνικού 18ου αιώνα.⁴⁸

Ακόμα και αν δεχθούμε τελικά ότι ο Ζακύνθιος ευγενής δεν είχε έλθει ποτέ σε επαφή με τον Θεσσαλό οραματιστή, είναι βέβαιο πως γνώριζε –αν δεν είχε και αυτός τραγουδήσει– τα εθνικά πατριωτικά τραγούδια της εποχής (τον ενθουσιώδη «Θούριο», τη «Μασσαλιώτιδα», την «Καρμανιόλα»),⁴⁹ όπως πολλοί ιδεολόγοι αστοί της εποχής του, και σίγουρα θα είχε πέσει στα χέρια του κάποιο αντίτυπο της *Νέας Πολιτικής Διοίκησης* του Ρήγα από εκείνα που κυκλοφορούσαν τότε και στα Επτάνησα.⁵⁰ Τα άσματα υμνούσαν κυρίως την επαναστατική Γαλλία και τον Βοναπάρτη, ο οποίος, κατά την τριετία 1798-1801, όταν πατριωτικός πυρετός φλόγιζε τον Ελληνισμό, ενσάρκωνε τον αναμενόμενο ελευθερωτή, καθώς «πολεμούσε τυράννους και δυνάστες, κατέλυε δυναστείες και γκρέμιζε απολυταρχικά καθεστώτα αιώνων, για να εγκαταστήσει στη θέση τους την κυριαρχία του λαού, την εθνική ανεξαρτησία και τις δημοκρατικές ελευθερίες».⁵¹ (Βλ. σχετικά το ποίημα του Μαρτελάου «Ύμνος εις την περίφημον Γαλλίαν, τον αρχιστράτηγον Βοναπάρτην και τον στρατηγόν Γεντίλλην» και τη δημοσίευση στα 1797 από τον συνεργάτη του Ρήγα Περραιβό στην Κέρκυρα, μαζί με τον

⁴⁷ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Από τον Μοισιόδακα στον Ρήγα», *Ελληνικά* 51, 2001, σ. 101-108, εδώ σ. 105.

⁴⁸ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η πολιτική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή. Μία επανεκτίμηση», στο Μ. Ευθυμίου και Δ. Κοντογεώργης, *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή*, Ακρίτας, Αθήνα 2002, σ. 87-104, εδώ σ. 94-97.

⁴⁹ Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, ό.π., σ. 27· Κώστας Καρδάμης, «Μουσικοί απόηχοι της Γαλλικής Επανάστασης στα Επτάνησα», *Ο Εραυιστής* 26, 2007, σ. 79-104.

⁵⁰ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα. Πέμπτος Τόμος*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2003, σ. 22.

⁵¹ Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, ό.π., σ. 75.

«Θούριο», ενός εγκωμιαστικού ύμνου «παρ' όλης της Γραικίας προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε εις τον ήχον της Καρμανιόλας».)⁵²

Ας μην παραλείψουμε άλλωστε να παρατηρήσουμε ότι η αναφορά στη σχέση των δύο ανδρών πρωτοεμφανίζεται στον επικήδειο του Ρώμα (κείμενο, όπως όλα του είδους του, προορισμένο να «αγιοποιήσει» τον τεθνεώτα) και επαναλαμβάνεται κατόπιν από την τοπική ιστοριογραφία της Επτανήσου στο πλαίσιο μιας εκ των υστέρων διάθεσης για έξαρση της προσφοράς του Ρώμα.⁵³ Η αναφορά, τέλος, ότι ο Ρώμας απετέλεσε έναν από τους δώδεκα αποστόλους του Ρήγα παραπέμπει αναμφίβολα στους δώδεκα μαθητές του Ιησού ή στους δώδεκα «αποστόλους» της Φιλικής Εταιρείας,⁵⁴ αλλά δεν διασταυρώνεται με κανένα ιστορικό τεκμήριο.

Η διαδεδομένη αντίληψη του ύστερου 19ου αιώνα για τη σχέση του Ρήγα με τον νεαρό Ρώμα ίσως οφείλεται επίσης σε μια αποδεδειγμένα πλούσια σειρά επαφών του Ρώμα με τον γαλλικό παράγοντα την αμέσως επόμενη από τον θάνατο του Ρήγα δεκαετία, όταν για πρώτη φορά άρχισαν να εξυφαίνονται εθνικά σχέδια εξέγερσης των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [συνεννόηση με τον στρατηγό Ζαντιγύ (Gentilly), διοικητή των γαλλικών στρατευμάτων στην Κέρκυρα, σχετικά με τα ναπολεόντεια σχέδια για υποκίνηση εξέγερσης των υπόδουλων Ελλήνων (1797-1798),⁵⁵ σύμπραξη Ελλήνων προκρίτων και Τούρκων μπέηδων για τη συγκρότηση ελληνοτουρκικής διοίκησης με τη βοήθεια των Γάλλων (Ιούνιος 1808)].⁵⁶ Η συμμετοχή του Ρώμα στις προπαρασκευαστικές αυτές εθνικές ενέργειες και η μέθεξή του στον ίδιο οικουμενικό ανθρωπισμό που ενέπνευσε τον διαφωτισμό του Ρήγα ήταν πιθανότατα εκείνα τα στοιχεία που ώθησαν πολλούς να αναζητήσουν τη σύνδεσή του με τον «ενθουσιωδέστερο διερμηνευτή» των εθνικών (;) πόθων της εποχής,⁵⁷ τον Ρήγα.

⁵² Γεώργιος Ζώρας, «Ο Ναπολέων Βοναπάρτης και η σύγχρονη ελληνική ποίησης», *Νέα Εστία* 1018, 1969, σ. 1661-1676· Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου...*, ό.π., σ. 39-42· Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Ρήγας και Περραιβός», *Παρνασσός Δ'*, 1962, σ. 396-433, εδώ σ. 424-427.

⁵³ Ντίνος Κονόμος, *Το ζακυνθινό ράσο στην εθνεγερσία*, Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου, Αθήνα 1971, σ. 19.

⁵⁴ Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 11.

⁵⁵ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου, Τόμος Γ'*, Εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα 1863, σ. 645-648· Τ. Κανδηλώρος, *Ο αρματωλισμός της Πελοποννήσου (1500-1821)*, ό.π., σ. 228-235.

⁵⁶ Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1957, τόμ. Α', σ. 51-60· Λύσανδρος Παπανικολάου, *Σκηνές από την καθημερινή ζωή στην Τουρκοκρατία*, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, Αθήνα 1995, σ. 239-248.

⁵⁷ Πάνης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σ. 133.

Η συσχέτιση των ονομάτων των δύο ανδρών –πέρα από την όποια τιμή περιποιεί για τον Ζακύνθιο πατριώτη– εντάσσει τον Ρώμα στη χορεία των προοδευτικών προσωπικοτήτων οι οποίες ήταν δυνητικά έτοιμες να αγωνιστούν στο πλαίσιο της διεκδίκησης μιας ανεξάρτητης εθνικής πολιτείας. Ας μη λησμονούμε ότι ο Ρήγας απετέλεσε τον αρχετυπικό εκφραστή ενός νέου τύπου Έλληνα λογίου που –μακράν πια του να είναι θεωρητικός– «εισέρχεται στη δημόσια αρένα χρησιμοποιώντας πατριωτική προπαγάνδα»⁵⁸ και μετατρέπει τις ιδέες του σε εργαλεία πολιτικής πράξης στο παρόν και υποθήκης για το μέλλον. Ο Ρώμας ως εκ τούτου, επειδή ακριβώς ενσάρκωνε τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων της Διασποράς, οι οποίοι απετέλεσαν, «μαζί με τους διανοούμενους και τους σπουδαστές, την εκλεκτή ζύμη και την πρωτοπορία του Γένους στις παραπέρα ιδεολογικές και πολιτικές εξελίξεις»,⁵⁹ εντάχθηκε –a posteriori– στη χορεία των συνεργατών του Ρήγα.

Ο τύπος του ομογενούς αυτού περιγράφηκε ως εξής: Ήταν εγγράμματος, γλωσσομαθής, μορφωμένος, κοσμικός και κατά κάποιον τρόπο κοσμοπολίτης [...] ταξιδεμένος, ικανός και φιλοπρόοδος επιχειρηματίας, ενήμερος λίγο πολύ της προόδου των ανθρωπίνων γνώσεων, γνώστης των πολιτικών και των οικονομικών πραγμάτων της εποχής του και των χωρών με τις οποίες συναλλασσόταν, φιλομαθής και φιλαναγνώστης, συνόμιλος των προκρίτων και των λογίων, δέκτης και φορέας των ανησυχιών του Γένους. Ένας νέος τύπος Έλληνα ενάρετου ευπατρίδη, χωρίς τίτλους ευγενείας και οφίκια, πρότυπο της νέας κοινωνίας που αναπτυσσόταν από τα μεγάλα κέντρα των αποδήμων ως τις ανθηρές κωμοπόλεις της γενέτειρας.⁶⁰ Και αναμφίβολα τα περισσότερα από αυτά τα γνωρίσματα συγκέντρωνε και ο Ρώμας.

Επιχειρώντας να συγκεφαλαιώσουμε τους προβληματισμούς που ετέθησαν, πρέπει ασφαλώς να αποδεχθούμε ότι ο Δ. Ρώμας, ζώντας σε ένα περιβάλλον ιστορικής «επιτάχυνσης και πολιτικοποίησης»,⁶¹ δέχθηκε πλήθος επιρροών, οι οποίες τον ώθησαν από νωρίς προς προοδευτικές κατευθύνσεις. Πέρα από

⁵⁸ Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: Ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού διαφωτισμού», στο Π. Πιζάνις (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 104-118, εδώ σ. 108.

⁵⁹ Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Θρύλος και πραγματικότητα γύρω από τον Ρήγα», στο *Ρήγας Βελεστινλής. Διαφωτιστής, επαναστάτης, μάρτυρας*, έκδ. της *Ελευθεροτυπίας*, Αθήνα 2007, σ. 15-22.

⁶⁰ Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995, σ. 98.

⁶¹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά* 10, 1989, σ. 3-12, εδώ σ. 5-6.

τις σπουδές του στη φωτισμένη Ευρώπη, όπου ήλθε σε επαφή με τις ιδέες του Διαφωτισμού και της πολύ πρόσφατης Γαλλικής Επανάστασης, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα των Επτανήσων του επέτρεψε να διαπιστώσει πως ένας νέος κόσμος ανέτελλε τόσο για την Επτάνησο όσο και για τον Ελληνισμό ολόκληρο. Είναι αναμφισβήτητο ότι με αυτόν τον τρόπο ο Ρώμας εντάχθηκε από νωρίς στην ολιγομελή ομάδα της ελληνικής ηγετικής ελίτ, η οποία –με όπλο την ορθολογική γνώση και την πολιτική σκέψη– διαμόρφωσε σημαντικό βαθμό αυτοκαθορισμού και ελευθερίας στις επιλογές της, για να αφιερωθεί στην πραγματοποίηση των ιδεών του φιλελευθερισμού.⁶²

2. Διονύσιος Ρώμας και Ιωάννης Καποδίστριας

Η δραστήρια συμμετοχή του Ρώμα στη Φιλική Εταιρεία αποκαλύπτεται σαφέστερα όταν επιχειρήσουμε τη σκιαγράφηση της σχέσης του με έναν άλλο μεγάλο Επτανήσιο της εποχής, τον Ιωάννη Καποδίστρια, καθώς η ανίχνευση των επαφών τους επιτρέπει την προσέγγιση τόσο της προσωπικότητας όσο και της στοχοθεσίας των ενεργειών του Ζακύνθιου κόμη στις παραμονές της ελληνικής επαναστατικής έκρηξης. Οι δύο άνδρες γνωρίστηκαν στην Κέρκυρα του 1803, όταν ο μεν Καποδίστριας διατελούσε γραμματέας της Επτανήσου Πολιτείας, ο δε Ρώμας έφτασε στο νησί ως εκλεγμένος αντιπρόσωπος Ζακύνθου στη Συντακτική Συνέλευση για την αλλαγή του «βυζαντινού» πολιτεύματος.⁶³ Το νέο Σύνταγμα που θεσπίστηκε τότε, καρπός εργασίας της οκταμελούς επιτροπής στην οποία συμμετείχε ο Ρώμας, έτυχε της απολύτου εγκρίσεως του Κερκυραίου κόμη, ο οποίος το θεωρούσε ως «τον ιδεωδέστερο για τους Επτανησίους καταστατικό χάρτη».⁶⁴ Μπορούμε λοιπόν να πιστεύσουμε ότι υπήρξε αгаστή συνεργασία μεταξύ τους, σύμπτωση απόψεων σχετικά με τον καταλληλότερο τρόπο διοίκησης των Επτανήσων και αμοιβαία ως εκ τούτου αλληλοεκτίμηση. Ιδιαίτερω οι απόψεις τους πρέπει να συνέπεσαν στο θέμα της παιδείας και της γλώσσας, αφού ο Ιωάννης Καποδίστριας (ως γραμματεὺς της Επικράτειας είχε τη διεύθυν-

⁶² Πέτρος Πιζάνιας, «Επανάσταση και έθνος», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 3ος Τόμος: Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα / Τα Νέα, Αθήνα 2003, σ. 33-52, εδώ σ. 36, 41.

⁶³ Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου, Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 833.

⁶⁴ Γρηγόριος Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας. Η γένεση του ελληνικού κράτους*, Ίκαρος, Αθήνα 1976, σ. 182.

ση των τμημάτων Εξωτερικών, Ναυτικών και Εμπορίου, ενώ παράλληλα ήταν εισηγητής του νομοθετικού σώματος και επιθεωρητής της Εκπαιδεύσεως έως τις 15 Μαρτίου 1807)⁶⁵ φέρεται να είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην καθιέρωση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας της Επτανήσου Πολιτείας (βασική ρύθμιση του νέου Συντάγματος), και αργότερα στην ίδρυση της γαλλικής Ιονίου Ακαδημίας, όπου ήταν και οι δύο μέλη.

Η συνεργασία τους έγινε οπωσδήποτε στενότερη όταν ο Ρώμας κατέλαβε, κατά το διάστημα 1806-1808, τη θέση του πρύτανη Κερκύρας, και έτσι είχε την ευκαιρία να σχετισθεί στενότερα μαζί του, μιας και ο Καποδίστριας αναφερόταν στην πρυτανεία για την προώθηση των εκπαιδευτικών διαδικασιών στα νησιά. Στο Αρχείο Καποδίστρια, για τη συγκεκριμένη περίοδο, απαντώνται δύο έγγραφα με την από κοινού υπογραφή τους: Στις 18 Νοεμβρίου 1806 δημοσιεύεται η βράβευση των αποφοίτων του πρώτου έτους λειτουργίας της κερκυραϊκής Σχολής Τενέδου, ενώ στις 27 Δεκεμβρίου 1806 η πρόσκληση εγγραφής μαθητών για το νέο διδακτικό έτος.⁶⁶ (Ο Καποδίστριας κατέβαλε ακατάβλητες προσπάθειες για τη λειτουργία του δημόσιου αυτού σχολείου, που στόχευε στην επιμόρφωση των υπαλλήλων του κράτους, και άλλων σαράντα στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης.)⁶⁷ Ο κύκλος των επαφών τους ευρύνεται τότε με προσωπικότητες όπως οι Αν. Φλαμπουριάρης, Σπ. Νεράντζης, Ιωάννης Δεσύλλας, Φρ. Τσουλάτης.⁶⁸ Με τη συνεργασία τους οργανώνονται την εποχή αυτή τα επανησιακά τάγματα, που διευθύνονται από κορυφαίους Έλληνες οπλαρχηγούς, με τους οποίους όλοι σπεύδουν να συνάψουν σχέσεις.

Το βάθος των επαφών των δύο Επτανησίων μπορεί ίσως να φωτιστεί καλύτερα αν ληφθούν σοβαρά υπόψιν μια σειρά από «συμπτώσεις» οι οποίες περιστρέφονται γύρω από τις πληροφορίες για την κοινή θητεία τους στον μυ-

⁶⁵ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιστορία Ιωάννου Καποδιστρίου, κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831)*, Εκδοτικών Βιβλιοπωλείων Π.Ε. Ζαννουδάκη, Αθήνα 1894, σ. 20-24.

⁶⁶ *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια. Τόμος Α'*, επιμ. Κώστας Δαφνής, Κ.Θ. Δημαράς και Αριστείδης Στεργέλλης, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1976, σ. 292-294.

⁶⁷ Αννίτα Πρασά, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο αναγεννώμενος Φοίνιξ (1776-1831)*, Δωδώνη, Αθήνα 1998, σ. 140-141· Ν.Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα...*, ό.π., σ. 63-75.

⁶⁸ Για τον τέκτονα κόμη Αν. Φλαμπουριάρη (1774-1825) και την έντονη παρουσία του στα κοινά της Επτανήσου, βλ. Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, ό.π., σ. 37-41. Για τον λαμπρό Κεφαλονίτη ιατρό και εισηγητή του Συντάγματος του 1803 Ιωάννη-Φραγκίσκο Τσουλάτη (1718-1805) βλ. Ιωάννης Δελλής, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο Σύνταγμα (Κατάστασιν) της "Επτανήσου Πολιτείας" του 1803», στο *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807). Το πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2003, σ. 57-77, εδώ σ. 61-67· *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2008, σ. 80-81.

στικό «πολιτιστικό εταιρισμό» της εποχής.⁶⁹ Οι πληροφορίες αυτές αναφέρονται εδώ με την επιφύλαξη ότι για την τεκτονική ιδιότητα του Καποδίστρια υπάρχουν «πολλές ενδείξεις αλλά καμία απτή απόδειξη».⁷⁰ Η πρώτη αναφορά θέλει τον Καποδίστρια να ξεκινά από τους κόλπους της Μεγάλης Εθνικής Στοάς της Ελλάδος –δημιουργήματος του Ρώμα–, και με τη συγκατάθεση του Ναπολέοντα, για να εγκαθιδρύσει στο Παρίσι τεκτονικό κέντρο, το Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο.⁷¹ Οι χρονολογίες βεβαίως οδηγούν στην αμφισβήτηση της σχέσης της Μεγάλης Εθνικής Στοάς με το Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο, αφού αυτό ιδρύθηκε νωρίτερα από τη Μεγάλη Εθνική Στοά (1809), δεν αναιρούν όμως τη βάσιμη πιθανότητα οι δύο Επτανήσιοι κόμητες να εντάσσονταν στους ίδιους τεκτονικούς κύκλους, αφού δρούσαν στο ίδιο κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον και αναμφίβολα γνώριζαν πολύ καλά ο ένας τις δραστηριότητες του άλλου. (Ο αδελφός του Καποδίστρια Γεώργιος εμφανίζεται στις εργασίες της κερκυραϊκής στοάς Αγαθοεργία-Φιλογένεια κατά το 1815.)⁷²

Όταν ο Καποδίστριας αναχώρησε από την Κέρκυρα (1809) για να αναλάβει διπλωματική υπηρεσία στην αυλή του τσάρου Αλέξανδρου,⁷³ είχαν ήδη καλλιεργηθεί μεταξύ των δύο ανδρών οι προϋποθέσεις για να μη διακοπεί η επαφή τους – ο αμοιβαίος σεβασμός, ένα κοινό πολιτικό παρελθόν και μια διάθεση για συμμετοχή σε «εθνικές» πρωτοβουλίες. Η σχέση τους ενισχύεται από την τεκμηριωμένη συνδρομή του Καποδίστρια στην ίδρυση της μυστικής εταιρείας Φοίνιξ στη Ρωσία, αλλά και στην Εταιρεία των Φιλομούσων (1813). Και για τις δύο οργανώσεις υπάρχει η πληροφορία της τεκτονικής βιβλιογραφίας πως έλαβαν το έναυσμα της δημιουργίας τους από τη Μεγάλη Εθνική Στοά του Δ. Ρώμα.⁷⁴ Σύμφωνα μάλιστα με την αμάρτυρη πληροφορία του τέκτονα Μ. Πολ-

⁶⁹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 3ος Τόμος: Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832*, ό.π., σ. 9-32, εδώ σ. 10-12.

⁷⁰ Eveline Durie, *Ο επανησιακός μυστικός εταιρισμός πριν και κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας (μέσα του 18ου αιώνα – 1830)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999, σ. 216.

⁷¹ Διονύσιος Καλογερόπουλος, *Ιστορία της ανά τας ελληνικάς χώρας ελευθέρως τεκτονικής*, Πυρσός, Αθήνα 1932, σ. 8.

⁷² Παναγιώτης Κρητικός, «Ελληνικά τεκτονικά στοαί προ και κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821», *Τεκτονικόν Δελτίον (Όργανον της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος)* 60/10-12, 1964, σ. 227-254, εδώ σ. 229, 242.

⁷³ Σ.Θ. Λάσκαρις, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας ως ρώσος διπλωμάτης και υπουργός των εξωτερικών», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος*, 1932, σ. 96-118.

⁷⁴ Παναγιώτης Κρητικός, «Συμβολή του τεκτονισμού των Ιονίων Νήσων εις την απελευθέρωσιν του έθνους», στο *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, Εκατονταετηρίς Ενώσεως Επτανήσου, Αθήνα 1967, τόμ. Α', σ. 175-209, εδώ σ. 187-188.

λάτου, το 1812 έλαβε χώρα στη Μόσχα μυστική σύσκεψη υψηλού τεκτονικού και πολιτικού επιπέδου με τη συμμετοχή των Ρώμα, Καποδίστρια και Μαυροκορδάτου-Φιραρή, όπου συμφωνήθηκε η ανάληψη πρωτοβουλίας για τον πλήρη έλεγχο της επαναστατικής προετοιμασίας. Στο πλαίσιο αυτό οι οργανώσεις Φοίνιξ, Αθηνά και Φιλομούσων θα ένωναν τις δυνάμεις τους για την επιτυχία των εθνικών επιδιώξεων.⁷⁵

Έτσι το 1814 εντάχθηκε και ο Ζακύνθιος κόντες στα μέλη της Φιλομούσου Εταιρείας Αθηνών.⁷⁶ Στην εταιρεία αυτή συμμετείχαν αρκετοί συμπατριώτες του, όπως οι Αντ. Μαρτελάος, Δ. Βούλτζος, ο γιατρός και φαρμακοποιός Ιάκ. Α. Κορνήλιος, αλλά και μετέπειτα Φιλικοί, όπως ο Νικ. Γαλάτης.⁷⁷ Ο φιλοαγγλικός (και τεκτονικός) προσανατολισμός της εταιρείας προσιδιάζε στα πολιτικά σχέδια του Ζακύνθιου πατριώτη τόσο κατά την εποχή αυτή της βρετανικής αρμοστείας στα Επτάνησα,⁷⁸ όσο και αργότερα, όταν, κατά την επανίδρυση της εταιρείας το 1824,⁷⁹ μέλη της φέρονται γνωστοί του Ρώμα, όπως ο Εμμ. Ξένος, ο Άγγλος φιλέλληνας Στάνχοουπ (Leicester Stanhope)⁸⁰ και ο παλαιός εταιριστής δάσκαλος Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), «ο καλύτερος δάσκαλος της αλληλοδιδασκτικής στην Ελλάδα», που δίδασκε στο –υπό την αιγίδα της Φιλομούσου– σχολείο των θηλέων της Αθήνας, παραδίδοντας με φιλελεύθερο σύστημα τα μαθήματα «εις την ομιλουμένην γλώσσαν μας».⁸¹

Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών ήταν, τουλάχιστον φαινομενικά,

⁷⁵ Μαρίνος Πολλάτος, *Διακόσια χρόνια ελληνικού τεκτονισμού (1740-1940)*, Α. Αλευρόπουλος, Αθήνα 1952, σ. 16-17.

⁷⁶ Σπ. Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών»...*, ό.π., σ. 111. Η πληροφορία αυτή πάντως δεν διασταυρώνεται από πρωτότυπη πηγή.

⁷⁷ Ντ. Κονόμος, *Το ζακυνθινό ράσο στην εθνεγερσία*, ό.π., σ. 23.

⁷⁸ Για την ένταξη της Φιλομούσου Αθηνών στα βρετανικά αποικιοκρατικά (και αρχαιολογικά) ενδιαφέροντα βλ. Έλλη Πωτοπούλου-Σισιλιάνου, «Η Φιλόμουσος Εταιρεία και οι ελληνικές αρχαιότητες», στο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, Paul Lemerle και Αικατερίνη Ασδραχά (επιμ.), *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1984, σ. 191-253· Τ.Θ. Βελιανίτης, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, ό.π., σ. 87-96. Οι έφοροι της Εταιρείας είχαν σκεφτεί μάλιστα τη μεταφορά της έδρας στη Ζάκυνθο για λόγους ασφαλείας (έφοροι προς Δ. Βούλτσο, 30 Νοεμβρίου 1815, στο Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Νέα στοιχεία περί της εν Αθήναις “Εταιρείας των Φιλομούσων”», *Αθηνά* 61, 1957, σ. 253-288, εδώ σ. 262).

⁷⁹ Αλληλογραφία Ιω. Γκούρα και εφόρων Φιλομούσου Αθηνών, Πύργος-Αθήνα, 16 Ιανουαρίου και 1 Φεβρουαρίου 1825, στο Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, Ερμής, Αθήνα 1971, τόμ. Α', σ. 121, 124-125.

⁸⁰ Λ. Στάνχοουπ προς τον γραμματέα της Φιλομούσου Εταιρείας, Αθήνα, 1 Απριλίου 1824, στο Leicester Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, J. Sherwood, Λονδίνο 1824, σ. 144-146.

⁸¹ Αλέξης Δημαράς, «Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846)», *Ο Εραμιστής* 11, 1974, σ. 323-332. Ο Νικητόπουλος θα ζητήσει από τον ανάδοχο του Δ. Ρώμα οικονομική ενίσχυση για τους μαθητές του, ενθαρρυνόμενος και από τον τέκτονα φίλο της Επιτροπής Ζακύνθου Scarpa (Ν. Νικητόπουλος προς Δ. Ρώμα, Σαλαμίνα, 20 Οκτωβρίου 1826, στο *Ιστορικών Αρχείων Διονυσίου Ρώμα [...] Τόμος Β'*, ό.π., 304/6856).

οργάνωση λογίων οι οποίοι είχαν στόχο τους την εφαρμογή ενός ευρέος εκπολιτιστικού προγράμματος (προστασία αρχαιοτήτων, ίδρυση σχολείων, βοήθεια σε Έλληνες φοιτητές). Υποστήριξη στο έργο της βρήκε η εταιρεία αυτή από την αντίστοιχη Φιλόμουσο Εταιρεία της Βιέννης, στην οποία πρωτοστατούσε ο Καποδίστριας, έχοντας εγγράψει ως μέλη της τον τέκτονα τσάρο Αλέξανδρο⁸² και πολλές ευρωπαϊκές προσωπικότητες (ουσιαστικά διεθνοποιώντας για πρώτη φορά το ελληνικό ζήτημα, αφού η εξωτερική στήριξη στη Φιλόμουσο θεωρείται η πρώτη εκδήλωση του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού).⁸³ Το παράλληλο άπλωμα της εταιρείας στη Βιέννη και η εξάρτησή της από τη ρωσική πολιτική επέτρεπε, ως εναλλακτικό σχέδιο, τη διατήρηση πολύτιμων επαφών και με τον ρωσικό παράγοντα.⁸⁴

Η αυστριακή αστυνομία έβλεπε στη λειτουργία της –όχι άδικα– ένα όργανο προώθησης των ρωσικών σχεδίων στην Ανατολή, τα οποία έφταναν έως τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.⁸⁵ Οι ίδιοι οι Φιλικοί χρησιμοποίησαν άλλωστε συχνά τη Φιλόμουσο Εταιρεία για να καλύψουν, υπό το πρόσχημα εκπολιτιστικών σκοπών, τη δράση τους υπέρ των εθνικών επιδιώξεων.⁸⁶ (Ο Σιμόπουλος παρουσιάζει έκθεση του Ρώσου διπλωμάτη Τουργκένιεφ προς τον τσάρο όπου η Φιλική Εταιρεία καταγράφεται ως φυσική εξέλιξη της Φιλομούσου, ενώ ο Ασπρέας χαρακτηρίζει την προσπάθεια των Φιλικών να παραστήσουν τη Φιλική Εταιρεία παράρτημα της Φιλομούσου ως πλάνη και απάτη, με σκοπό όμως μέγα και εθνικό.)⁸⁷ Πάντως η σχετικώς πρόσφατη μελέτη των ρωσικών αρχείων αποδεικνύει χρηματοδότηση της Φιλικής Εταιρείας από τη Φιλόμουσο Εταιρεία εν γνώσει του Καποδίστρια.⁸⁸

Ο Κερκυραίος κόμης φέρεται επομένως να γνώριζε τις επαναστατικές προετοιμασίες των Ελλήνων, τις οποίες στήριζε, παρά τη φαινομενική –για ευνόητους λόγους– συγκάλυψη της όποιας εμπλοκής του σε κάποιες από αυτές.⁸⁹

⁸² Για την τεκτονική ιδιότητα του τσάρου Αλέξανδρου (1777-1825) βλ. Ιωάννης Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 108.

⁸³ Μιχαήλ Λάσκαρις, *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια*, Γαλαξίας, Αθήνα 1971, σ. 58-59. Όλγα Μπ. Σπάρο, *Η ελληνική επανάσταση και η Ρωσία (1821-1829)*, Μπάυρον, Αθήνα χ.χ.², σ. 120.

⁸⁴ Ι. Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας...*, ό.π., σ. 78-79.

⁸⁵ Γεώργιος Λάιος, «Η Φιλόμουσο Εταιρεία της Βιέννης (1814-1820)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12, 1962, σ. 166-213. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Ψηλάντης – Καποδίστριας*, Εστία, Αθήνα 1965, σ. 190-200.

⁸⁶ Γκ. Α. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία...*, ό.π., σ. 318-328.

⁸⁷ Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, Στάχυ, Αθήνα 1999⁵, τόμ. Α', σ. 165-166. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921*. Τόμος Α': 1821-1865, Αθήνα 1922, σ. 5-9.

⁸⁸ Ο. Μπ. Σπάρο, *Η ελληνική επανάσταση και η Ρωσία (1821-1829)*, ό.π., σ. 39-44.

⁸⁹ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Ο κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 27-28. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης, Κερκυραίος. Ελάσσων Φιλικός*,

Ο ίδιος ο Ρώμας είχε, από το 1819, έλθει σε επαφή μαζί του, αποστέλλοντας στην Κέρκυρα τον ίδιο τον Κολοκοτρώνη για μια συνάντηση «περί της υποθέσεως» της Φιλικής Εταιρείας.⁹⁰ (Η συνάντηση Κολοκοτρώνη-Καποδίστρια έγινε στο πλαίσιο της ανεπίσημης επίσκεψης του δεύτερου στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Ο Καποδίστριας συναντήθηκε τότε με τους επισημότερους άνδρες της Ελλάδος. Καρπός των συναντήσεων αυτών ήταν η «εγκύκλιος επιστολή» του, η οποία προσέφερε στους Έλληνες ένα συγκεκριμένο σχέδιο οργάνωσης, επιχειρώντας «να δώσει ασφαλή κατευθυντήρια γραμμή στην τυφλή και άρρυθμη κίνηση της Φιλικής Εταιρείας».)⁹¹ Ο Καποδίστριας είχε ανταποκριθεί με μια αυτόγραφη – ανέκδοτη έως σήμερα – επιστολή, όπου τονίζε τους δεσμούς «της παλαιάς και αληθινής φιλίας» μεταξύ του ιδίου και του Ρώμα.⁹² Ο αδελφός του Καποδίστρια Βιάρος είχε – ως έφορος της Φιλικής στην Κέρκυρα την ίδια εποχή που την αντίστοιχη θέση στη Ζάκυνθο κρατούσε ο Ρώμας – έντονη πατριωτική δράση, την οποία δεν ήταν δυνατόν να αγνοεί ο αδελφός του Ιωάννης.⁹³ (Ο Γκρ Αρς τονίζει το γεγονός πως ο σχηματισμός της Εφορίας της Φιλικής στην Κέρκυρα αποδίδεται στον Αρ. Παππά κατά την περίοδο ακριβώς που βρισκόταν στο νησί και ο Ιωάννης Καποδίστριας.)⁹⁴

Η άρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια να αναλάβει την ηγεσία της Φιλικής, που του προσφέρθηκε δύο φορές,⁹⁵ δεν οφειλόταν σε διαφωνία του προς την επαναστατική προοπτική, όπως συχνά γράφτηκε, αλλά σε επιφυλάξεις που έτρεφε λόγω της διστακτικότητας και της αναποφασιστικότητας του Ρώσου αυτοκράτορα, ο οποίος γνώριζε τη λειτουργία της Φιλικής ήδη από το 1816.⁹⁶ Ο ψυχρός διπλωμάτης θεωρούσε πως μπορούσε καλύτερα να επηρεάσει τον τσάρο

αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2019, σ. 63-69.

⁹⁰ Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, συγγρ. Γ. Τερτσέτης, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήνα 1846, σ. 48.

⁹¹ Μ. Λάσκαρις, *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., σ. 112-115· Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας...*, ό.π., σ. 336-339· Ελ. Πρεβελάκης, «Η εγκύκλια επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια της 6/18/Απριλίου 1819», στο *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, ό.π., τόμ. Α', σ. 298-328.

⁹² Ντίνος Κονόμος, *Ο Δ. Ρώμας και η ελληνική εθνεγερσία*, Αθήνα 1972, σ. 55-56.

⁹³ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τόμ. ΣΤ', σ. 179.

⁹⁴ Γκ. Α. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία...*, ό.π., σ. 497-504.

⁹⁵ Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1845, σ. 12-16· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. 20-21, 29-31· Γκριγκόρι Α. Αρς, *Η μυστική οργάνωση «Φιλική Εταιρεία»*, μτφρ. Σεραφεύμ Παπαδημητρίου, Το Λαϊκό Βιβλίο, Αθήνα 1996, σ. 80-81, 88-92.

⁹⁶ Γ.Γ. Γερβίνος, *Ιστορία της Επανάστασεως και αναγεννήσεως της Ελλάδος*, μτφρ. Ιωάννης Η. Περβανόγλου, Εκ του Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως, Αθήνα 1864-1865, τόμ. Α', σ. 143-147.

εργαζόμενος στο πλευρό του –σε μια δύσκολη μάλιστα διεθνή συγκυρία λόγω της Ιεράς Συμμαχίας–, παρά παραιτούμενος και προσχωρώντας φανερά στον ελληνικό αγώνα, οπότε θα χανόταν κάθε πιθανότητα ρωσικής βοήθειας.⁹⁷ Γι' αυτό άλλωστε δεν αποθάρρυνε τον Αλ. Υψηλάντη, όπως ο ίδιος ο πρίγκιπας ομολογεί, από την ανάληψη της ηγεσίας του Αγώνα, συμβουλεύοντάς τον επιπλέον για τον καταλληλότερο χρόνο έναρξης των πολεμικών επιχειρήσεων.⁹⁸

Πρέπει βεβαίως να παρατηρήσουμε ότι οι «αργοκίνητες και θεωρητικές ιδέες»⁹⁹ της πλειονότητας των λογίων της Φιλομούσου έρχονταν σαφώς σε αντίθεση με το ορμητικό επαναστατικό πνεύμα της Φιλικής Εταιρείας. Οι Έλληνες της Φιλομούσου δεν εμπνέονταν από την ιδέα μιας ελληνικής ένοπλης εξέγερσης, θεωρώντας την πρόωρη. Αντίθετα, προτιμούσαν τη σταδιακή επιβολή των συμπατριωτών τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω της ηθικής και πολιτικής υπεροχής τους.¹⁰⁰ Η δυνατότητα υπερίσχυσης του «ανώτερου ελληνικού πνεύματος στους λαούς της βαλκανικής», η «άλωση εκ των έσω»,¹⁰¹ αποτελούσε βεβαίως μια καθαρά συντηρητική θέωρηση, προωθούμενη κυρίως από τις ηγέτιδες τάξεις του υπόδουλου Ελληνισμού (Φαναριώτες, κοτζαμπάσηδες, ανώτερο κλήρο), και δεν είχε μόνον παιδευτικό περιεχόμενο, αλλά και πολιτική σημασία, καθώς στις τάξεις αυτές υπήρχε ενδεχομένως ένας αριθμός ατόμων που επεδίωκαν με αυτόν τον τρόπο να κληρονομήσουν άθικτη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με τελικό σκοπό τη διατήρηση των προνομίων τους.¹⁰² Όπως ειπώθηκε, «η

⁹⁷ Αλ. Δεσποτόπουλος, *Ο κυβερνήτης Καποδίστριας...*, ό.π., σ. 29-30.

⁹⁸ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Α'*, ό.π., σ. κζ', 32-34, 42-43, και *Τόμος Δεύτερος*, Τύποις Γ. Καρνοφύλλη, Αθήνα 1859, σ. 226-227· Απόστολος Βακαλόπουλος, *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασεως*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990, τόμ. Α', σ. 144-147. Ο Καποδίστριας φέρεται να είχε υποδείξει στον Υψηλάντη τον ανταρτοπόλεμο ως ενδεδειγμένη επαναστατική δραστηριότητα, με στόχο τη δημιουργία αυτόνομων θυλάκων, που θα επέτρεπαν ενοϊκές προϋποθέσεις για μελλοντική, όχι άμεση, διπλωματική προώθηση του ελληνικού ζητήματος (Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών. Τόμος ΣΤ': Πολιτικοί άνδρες*, Τύποις Νικήτα Γ. Πάσσαρη, Αθήνα 1874, σ. 12, 31-33).

⁹⁹ Απόστολος Βακαλόπουλος, «Φήμες και διαδόσεις κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821», *ΕΕΦΣ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 6, 1948, σ. 207-229.

¹⁰⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Καίρια θέματα της ιστορίας μας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 209-213· Γεώργιος Καββαδίας, *Επανάσταση και κοινωνική δυναμική 1821*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα και Κομοτηνή 1996, σ. 216-223.

¹⁰¹ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. Τόμος Πρώτος: 1821-1832*, Παπαζήσης, Αθήνα 1979, σ. 51-52.

¹⁰² Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και επανάσταση 1750-1832», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821...*, ό.π., σ. 13-77, εδώ σ. 27, 33-34. Για τη θέση των κοτζαμπάσηδων και των Φαναριωτών στην προεπαναστατική οθωμανική κοινωνία βλ. Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1995· Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 34-43, 54-69, 81-88.

κοινότητα των ορθοδόξων, ακόμη και στις αρχές του 19ου αιώνα, είναι μια κοινότητα που δεν αμφισβητεί την οθωμανική κυριαρχία, αλλά διαπραγματεύεται μαζί της».¹⁰³

Στους κόλπους της Φιλικής Εταιρείας προσγράφονται από τους ερευνητές τα δύο αυτά συλλειτουργούντα ρεύματα, αλλά από ορισμένους και ένα τρίτο, το συντηρητικό-συμβιβαστικό, που υποστήριζε την εξέγερση στη Μολδοβλαχία και αντιδρούσε στη διεύρυνση των μελών της Εταιρείας. (Ο Woodhouse διατυπώνει την άποψη ότι έλαβαν χώρα δύο παράλληλες ελληνικές επαναστάσεις – η αποτυχημένη εξέγερση στη Μολδοβλαχία των συντηρητικών φαναριώτικων κύκλων, που στόχευαν στην οθωμανική κληρονομιά, και η επιτυχής εξέγερση στην Πελοπόννησο, των προοδευτικών λαϊκών στοιχείων που ονειρεύονταν την αναγέννηση του έθνους.)¹⁰⁴ Τελικά η αμφιταλάντευση μεταξύ πολιτιστικής διείσδυσης ή ένοπλης δράσης –που αντιπροσώπευσε, ίσως στην αρχή, τον προβληματισμό πολλών Ελλήνων– σύντομα επιλύθηκε από όσους εξ αυτών ήταν πιο αποφασιστικοί ή έστω πιο ενθουσιώδεις, και σίγουρα δεν απασχόλησε τα ριζοσπαστικά μέλη της Φιλικής, ιδιαίτερα στα κέντρα της εθνικής παλιγγενεσίας της Πελοποννήσου, της Ρούμελης και των νήσων. Και αυτά ήταν που έδωσαν την κατεύθυνση που ήθελαν στα πράγματα, όπως μπορούμε να κρίνουμε εκ του αποτελέσματος (έκρηξη του Αγώνα, όπου όμως η διαπάλη θα συνεχιστεί με τη μορφή των εμφυλίων πολέμων).¹⁰⁵

Ο Ρώμας είχε υπερβεί το «αγωνιώδες και φοβερό δίλημμα»¹⁰⁶ μέσω της σύζευξης των πόλων του, ακολουθώντας τόσο τον Ρήγα, που, κυρίως αυτός, πίστευε στη δυνατότητα παράλληλης προώθησης παιδείας και επανάστασης, όσο και το φλογερό κήρυγμα του Ανώνυμου της *Ελληνικής Νομαρχίας*, που δεν έβλεπε τον λόγο να περιμένει μια μακρόχρονη παιδευτική διαδικασία στον δρόμο για την ελληνική ανεξαρτησία.¹⁰⁷ Η στάση του Ρώμα καταδεικνύει πως ήταν πρόθυμος να συμμετάσχει, με άοκνη ενεργητικότητα, σε κάθε δράση που θα έφερνε πιο κοντά το όραμα μιας απελευθερωμένης πατρίδας. Είναι εμφανές πως στον νου του –όπως και πολλών άλλων Ελλήνων της εποχής του– η επαναστατική δράση

¹⁰³ Κ. Κωστής, ό.π., σ. 112.

¹⁰⁴ C.M. Woodhouse, 1821. *Ο Πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας*, Εστία, Αθήνα 1978, σ. 18, 54-59.

¹⁰⁵ Γεώργιος Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του. Από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1998, σ. 380-381.

¹⁰⁶ C.M. Woodhouse, *Ρήγας Βελεστινλής...*, ό.π., σ. 75.

¹⁰⁷ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 42-46, 54.

και η πνευματική αφύπνιση δεν αντέφασκαν, αλλά, αντίθετα, συμπορεύονταν στον δρόμο για την αλλαγή της ελληνικής μοίρας.

Η τοποθέτησή του ερμηνεύεται εύκολα αν σκεφτούμε ότι ο Ζακύνθιος κόντες ανδρώθηκε σε ένα πραγματικά «προεπαναστατικό» περιβάλλον, χώρο υποδοχής φιλελεύθερων ιδεών, συγχρωτισμού εταιριστών διαφόρων οργανώσεων με φιλελεύθερους αστούς και αληθινό «φυτώριο» της Φιλικής Εταιρείας.¹⁰⁸ Ο ίδιος δεν αντλούσε τη δύναμή του από την «υπαλληλική» ένταξη στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό, όπως συνέβαινε με τους Φαναριώτες, ενώ παράλληλα είχε συνειδητοποιήσει απόλυτα την τεράστια προοπτική που προσφερόταν για την τάξη του σε περίπτωση πολιτικής και εθνικής χειραφέτησης του Ελληνισμού.¹⁰⁹ Ήταν φυσιολογικό λοιπόν γι' αυτόν, έναν εκπρόσωπο των περιφερειακών ορθόδοξων ελίτ του Ελληνισμού,¹¹⁰ να αποτελέσει εκφραστή ενός πιο δυναμικού ρεύματος στον χώρο δραστηριοποίησής του, συνεπές άλλωστε με την έως εκείνη τη στιγμή θητεία του στα εθνικά προεπαναστατικά σχέδια.

Ο Καποδίστριας δεν είχε πάψει βέβαια να υπερασπίζεται τα δικαιώματα του επτανησιακού λαού, ιδιαιτέρως μετά τις γρήγορα διαφαινόμενες τάσεις του Άγγλου αρμοστή Μαίτλαντ για επιβολή απολυταρχικού καθεστώτος στα Επτάνησα. Ο Ρώμας φρόντιζε διαρκώς να τον ενημερώνει για την πολιτική κατάσταση των Ιονίων Νήσων, για τη δική του αποπομπή από το αξίωμα του γερουσιαστή, για την αυθαίρετη συμπεριφορά του Μαίτλαντ.¹¹¹ Το αποτέλεσμα ήταν ο Καποδίστριας να απαιτήσει από τη βρετανική κυβέρνηση την επίσημη καταδίκη των αυθαιρεσιών του ύπατου αρμοστή (Αύγουστος 1816),¹¹² και στη συνέχεια να οργανώσει μια προσπάθεια πολεμικής ενάντια στην αγγλική πολιτική ακόμα και μέσα στη βρετανική πρωτεύουσα, με κύριο εκφραστή τον ποιητή Ούγκο Φόσκολο (Ugo Foscolo), ο οποίος διαβίβασε στις βρετανικές αρχές έγγραφη διαμαρτυρία των Ζακυνθινών.¹¹³ Στο Αρχείο Ρώμα σώζεται αντίγραφο της πολυσέλιδης

¹⁰⁸ Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»..., ό.π., σ. 125.

¹⁰⁹ E. Durie, *Ο επτανησιακός μυστικός εταιρισμός*..., ό.π., σ. 198-200.

¹¹⁰ Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»..., ό.π., σ. 94, 177.

¹¹¹ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α', σ. 72-77· Σπ. Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών»*..., ό.π., σ. 108-111.

¹¹² Παύλος Πετρίδης, *Η ευρωπαϊκή πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1998, σ. 66-69.

¹¹³ Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*..., ό.π., τόμ. Α', σ. 265-268· *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, ό.π., σ. 120-123. Η αναφορά είχε γραφτεί από τον Φλαμπουριάρη (23 Φεβρουαρίου 1821) με προτροπή του Καποδίστρια και είχε συγκεντρώσει τις υπογραφές 32 συμπατριωτών του, μεταξύ των οποίων οι Κανδιάνος Ρώμας, Π. Στεφάνου, Δ. Σολωμός και Γ. δε Ρώσσης (φίλος και συνεργάτης των Δ. Ρώμα, Δ. Σολωμού και Ούγκο Φόσκολο).

έκθεσης του Φόσκολο με τίτλο «Stato politico delle isole Ionie scritto a Londra nel 1817 da Ugo Foscolo», στο οποίο αναφέρονται οι ιδέες του ποιητή περί της πολιτικής –και εκπαιδευτικής– οργάνωσης της Επτανήσου, καρπός της αλληλογραφίας του με τον Ρώμα και της επιρροής του από τον Καποδίστρια.¹¹⁴

Οι επαφές του Ρώμα με τον Καποδίστρια θα συνεχιστούν και μετά την έκρηξη της Επανάστασης, όταν ο Καποδίστριας βρισκόταν, υπηρετώντας τον Ρώσο αυτοκράτορα, στο συνέδριο του Λάιμπαχ (1821). Ο πρώην πια έφορος της Εταιρείας στη Ζάκυνθο (στις αρχές του 1821 βρίσκεται αυτοεξόριστος στη Βενετία) του απευθύνει εκκλήσεις βοήθειας, συμπλέοντας με την κοινή πεποίθηση των Ελλήνων ότι η συνδρομή του Ρώσου υπουργού Εξωτερικών θα απέβαινε σωτήρια για την εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων.¹¹⁵ Στο Αρχείο Ρώμα σώζονται τρεις επιστολές του Κερκυραίου κόμη στο διάστημα Φεβρουαρίου-Μαΐου 1821. Σε αυτές ο Καποδίστριας συνιστά «υπομονήν, εγκαρτέρησιν και θάρρος»¹¹⁶ ως προς την έκρυθμη κατάσταση στα Επτάνησα, ενώ θεωρεί πως η Ελληνική Επανάσταση θα ευοδωθεί μόνο «αν η ενότης μεταξύ των ανδρών, οίτινες θα την διαχειρισθώσιν, είναι αληθής, πλήρης και αδιάλυτος»,¹¹⁷ λόγια εύστοχα αλλά και προφητικά για τη μελλοντική κατάσταση στην Ελλάδα. Στις ερωτήσεις του Ρώμα, ο οποίος του ζητά να τοποθετηθεί, μέσω των συμβουλών του για τον ελληνικό αγώνα, ο Καποδίστριας δηλώνει πως, λόγω της ιδιότητάς του κοντά στον τσάρο, δεν μπορεί να βοηθήσει περισσότερο, τη στιγμή που ως πατριώτης το ήθελε όσο τίποτε άλλο. Γι' αυτό άλλωστε τηρεί αποστάσεις από τις ενέργειες της Φιλικής Εταιρείας και αποφεύγει να δώσει τις συμβουλές του σε θέματα που αφορούν την ίδια την ύπαρξη των ομοεθνών του.

Η άποψη που διατυπώνει ο Καποδίστριας στις συγκεκριμένες επιστολές

¹¹⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείον Διονυσίου Ρώμα – Επιτροπή Ζακύνθου, φ. 1.3. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στην εφημ. *Το Μέλλον Ζακύνθου*, αρ. φ. 29, 30, 41, 48, 49, 1849, και στη Φλωρεντία το 1862 και το 1964 (I.G. Gambarin). Βλ. επίσης Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 31-42· *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, ό.π., σ. 759-825. Η σχετική αλληλογραφία Καποδίστρια και Φόσκολο παρατίθεται στα: Κώστας Καιροφύλας, «Καποδίστριας και Φόσκολος», *Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος*, 1929, σ. 161-186· και Κ.Δ. Μέρτζιος, «Ανέκδοτος αλληλογραφία του Ι. Καποδίστρια», *Παρνασσός* 2, 1960, σ. 445-472, και 3, 1961, σ. 103-126, 207-238. Για σχετικές επαφές των Δ. Ρώμα και Φόσκολο βλ. Κώστας Καιροφύλας, «Ο Φόσκολος και η Ελλάς», *Ελληνικά* 8, 1935, σ. 85-102, εδώ σ. 94· Σπ. Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών»...*, ό.π., σ. 114-115.

¹¹⁵ Ε. Παυλίδης προς Δ. Ρώμα, Πίτσα, 6 Φεβρουαρίου 1822, στο *Ιστορικών Αρχείων Διονυσίου Ρώμα [...]* Τόμος Α', ό.π., 30, αρ. 11 στο Αρχείο Διονυσίου Ρώμα – Επιτροπή Ζακύνθου (Αλ. Βούλτζου), όπου το έγγραφο δημοσιεύεται ημιτελές· συμπληρωματική μεταγραφή του στο ΕΛΙΑ, Αρχείον Διονυσίου Ρώμα – Επιτροπή Ζακύνθου, φ. 2.2., 21.

¹¹⁶ Ι. Καποδίστριας προς Δ. Ρώμα, Λάιμπαχ, 24 Ιανουαρίου 1821, στο *Ιστορικών Αρχείων Διονυσίου Ρώμα [...]* Τόμος Α', ό.π., 24/2950.

¹¹⁷ Ι. Καποδίστριας προς Δ. Ρώμα, Λάιμπαχ, 2 Μαΐου 1821, στο ό.π., 26/2937.

είναι ότι «η αναγέννησις και η αληθής ανεξαρτησία ενός λαού δεν δύναται να είναι ειμή το μόνον και ίδιον έργον του», και όχι βοήθεια άλλης δύναμης, η οποία μπορεί μεν να στερεώσει αλλά όχι και να δημιουργήσει ένα νέο κράτος. Φαίνεται έτσι πως ένα από τα βασικά πιστεύω του –αποτέλεσμα ίσως του συγχρωτισμού του με τους Ευρωπαίους διπλωμάτες– ήταν η αποφυγή αναζήτησης ευρωπαϊκής βοήθειας, η οποία, κατά τη γνώμη του, δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να είναι ανιδιοτελής για την Ελλάδα. Οι Έλληνες όφειλαν να πασχίσουν για την απελευθέρωσή τους με βάση τις δικές τους δυνάμεις, πρόσβευε σε κάθε ευκαιρία της αλληλογραφίας του με τον Ρώμα ο έμπειρος διπλωμάτης.¹¹⁸ Η αντίληψη αυτή –προερχόμενη από τους Φιλικούς–,¹¹⁹ υπερήφανη αλλά μη ρεαλιστική, όπως και ο ίδιος ο Καποδίστριας γνώριζε, δεν βρήκε, βάσει των κατοπινών ενεργειών του Ρώμα, σύμφωνο τον Ζακύνθιο ευγενή, ο οποίος διέβλεψε εξαρχής πως η προσαρμογή του ελληνικού αγώνα στο ευρωπαϊκό σύστημα ισορροπιών και η εκμετάλλευση αυτών ήταν η ενδεδειγμένη λύση για την επιτυχή έκβαση της Επανάστασης.

Άλλωστε και ο ίδιος ο Κερκυραίος κόμης άφηne ένα υπονοούμενο για τον τσάρο Αλέξανδρο, ο οποίος ήταν ο μόνος ισχυρός που μπορούσε να έλθει αρωγός των Ελλήνων, ενεργοποιώντας τον ενωτικό δεσμό μεταξύ ορθοδόξων χριστιανών. Αλλά και αυτού η αρωγή επαφιόταν στην παρέμβαση της Θείας Πρόνοιας, μιας εξωλογικής δύναμης, η οποία εκπλήσσει με την επανάληψή της από το στόμα ενός εν ενεργεία διπλωμάτη («Αύτη [η Θεία Πρόνοια] μόνη δύναται να εμπνεύση γενναία αισθήματα εις τον μόνον Ισχυρόν, όστις δύναται να έλθη εις αυτούς [τους Έλληνες] αρωγός»).¹²⁰ Ο Καποδίστριας δεν μπορούσε να ξεφύγει από τα στενά όρια των παραδοσιακών αντιλήψεων του καιρού του, οι οποίες τοποθετούσαν σε μια μυστικιστική προοπτική τη σωτηρία των Ελλήνων, αποδυναμώνοντας την ανθρώπινη παρέμβαση εμπρός στο θεϊκό θέλημα.¹²¹ Περαισότερο ακόμα, ο Ελληνορώσος διπλωμάτης αποδεικνύει με τη στάση του πως δεν είχε ακόμα απολύτως εθνικοποιηθεί ή εκκοσμικευθεί, παραμένοντας προσδεμένος τόσο στη ρωσική φωτισμένη δεσποτεία, όσο και στο σύστημα αξιών της ορθοδοξίας.¹²²

¹¹⁸ Ι. Καποδίστριας προς Δ. Ρώμα, Λάμπαχ, 6 Απριλίου 1821, στο ό.π., 25/2969.

¹¹⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία...», ό.π., σ. 9-10.

¹²⁰ Ι. Καποδίστριας προς Δ. Ρώμα, Λάμπαχ, 6 Απριλίου 1821, στο *Ιστορικών Αρχείων Διονυσίου Ρώμα* [...] *Τόμος Α'*, ό.π., 26/2969.

¹²¹ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας. 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του (1809-1820)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1972, σ. 27.

¹²² Κωνσταντίνα Ζάνου, «Διανοούμενοι-“γέφυρες” στη μετάβαση από την προεθνική στην εθνική εποχή», *Τα Ιστορικά* 58, 2013, σ. 3-22, εδώ σ. 11.

Σε αντίθεση, ο Ζακύνθιος πατριώτης δεν αναφέρει παρά ελάχιστες φορές σε όλο το φάσμα της αλληλογραφίας του τη Θεία Πρόνοια. Και τότε όμως για να εκφράσει απλώς την ελπίδα ότι Αυτή θα παρηγορήσει τους Έλληνες.¹²³ Για τον Ρώμα, η Θεία Πρόνοια ενισχύει τους τολμηρούς, οι οποίοι έχουν την ευθύνη των πράξεών τους, και καθίσταται αρωγός στην ενεργητική παρέμβαση του ατόμου στο ιστορικό γίνεσθαι, χωρίς να αποτελεί σε καμία περίπτωση δικαιολογία αδράνειας και μοιρολατρίας. Χαρακτηριστικές για τη φιλοσοφία του Ρώμα αποδεικνύονται οι ρήσεις που απευθύνει προς τον απελπισμένο (στις αρχές του 1824) για την εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό: «Ο παντοδύναμος Ποιητής της φύσεως μας έδωσεν οξύτητα νοός και ανδρείαν του μεταχειρίζεσθαι αυτάς εν ανάγκαις, και, κατά την ειλικρίνειαν και αρετήν ημών, ο άγιος θεός μάς βοηθεί και οδηγεί τα κινήματά μας. Όστις απελπίζεται δεν έχει δικαίωμα εις την υπεράσπισιν του Ουρανού [...] Η Θεία Πρόνοια εγκαταλείπει τους σκνηρούς και τους αδιαφόρους εις τα της Θρησκείας τε και Πατρίδος αναγκαία επιχειρήματα».¹²⁴

Με αυτόν τον τρόπο ο Ζακύνθιος άρχοντας –ακολουθώντας και εδώ τη σκέψη του Ρήγα– συνοδοιπορεί με τα νεωτερικά δυτικοευρωπαϊκά ρεύματα της εποχής του, τα οποία «μορφοποιούμενα σε οργανωμένα/χειραφετικά σχέδια, τείνουν να κατισχύσουν των παραδοσιακά εδραιωμένων αντιλήψεων για την από τον θεό δοσμένη οθωμανική εξουσία».¹²⁵ Ουσιαστικά πρόκειται για ενσωμάτωση από μέρους του της θετικιστικής βεβαιότητας του σύγχρονου Homo nationalis για τη δυνατότητα του ατόμου «να αλλάξει την πραγματικότητα που το περιβάλλει, εφόσον (λογικά και χρονικά) την έχει εξηγήσει».¹²⁶

Ο Ρώμας επιπλέον ζητά οδηγίες από τον Καποδίστρια και προσθέτει τη δική του έκκληση προς τον συμπατριώτη του για βοήθεια στον ελληνικό αγώνα. Ο Καποδίστριας από την πλευρά του τονίζει τον ενεργό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει ο Ζακύνθιος κόντες στην εξέλιξη της ελληνικής υπόθεσης, αλλά, πιστός στη φαινομενική αποκήρυξη οποιουδήποτε ενεργού ρόλου, αρνείται τη δική του συμμετοχή στην ουσιαστική προώθηση της ελληνικής υπόθεσης. Στη διπλωματική

¹²³ Δ. Ρώμας εκ Βενετίας, 23 Μαρτίου 1824, στο *Ιστορικό Αρχείο Διονυσίου Ρώμα [...]* Τόμος Α', ό.π., 122/2981.

¹²⁴ Αλληλογραφία Δ. Ρώμα και Παλαιών Πατρών Γερμανού, 16 και 22 Φεβρουαρίου 1824, ό.π., 114/3633 φ. 2124 και 115/2974· Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αλληλογραφία Παλαιών Πατρών Γερμανού από Ανκόνα, φ. Μ5/44^α.

¹²⁵ Γ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του...*, ό.π., σ. 375-376· Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 68.

¹²⁶ Π. Λέκκας, ό.π., σ. 45.

γλώσσα του επιστολικού του λόγου προς τον Ρώμα προφασίζεται «μικράν γνώσιν» των ενεργειών της Φιλικής («εγώ δεν είμαι μεμνημένος, ούτε δύναμαι να είμαι»), τη στιγμή που είναι γνωστό πως είχε επαρκή πληροφόρηση και μυστική δράση ήδη από το 1814. Ο Ρώμας από την πλευρά του, γνωρίζοντας να διαβάξει ανάμεσα από τις φράσεις του Κερκυραίου ευγενή, μπορούσε να κατανοεί τι εννοούσε όταν τον προέτρεπε να αποφασίσει μόνος του αν αξίζει τον κόπο να παλέψει για την επιτυχία του ελληνικού αγώνα (εφόσον «εν πρόσωπον περισσότερον [...] δύναται να προσθήκη πολύ εις την πλάστιγγα») ή αν θα ενεργήσει για «να επανέλθῃ ἑκαστος εις την προτέραν αφάνειαν», αναμένοντας μια καλύτερη ευκαιρία για εθνική προσφορά στο μέλλον.¹²⁷

Τέλος, ο Καποδίστριας εξέφραζε την ελπίδα για μια συνάντηση με τον κόντε Ρώμα μετά το πέρας των εργασιών του συνεδρίου του Λάιμπαχ, μια συνάντηση που δεν θα ευοδωθεί ποτέ. Υλοποιήθηκε όμως με πρωτοβουλία του Καποδίστρια τόσο η επανασύνδεση του Ρώμα με τον Σπ. Νεράντζη (Ρώσο πρόξενο στη Βενετία και συνεργάτη του στην κατοπινή προσπάθεια προώθησης των ελληνικών αιτημάτων στο συνέδριο της Βερόνας), όσο και η επαφή μέσω Ρώμα διαφόρων Ελλήνων με τον Ρώσο υπουργό για χάρη της εκστρατείας οικονομικής ενίσχυσης του Αγώνα.¹²⁸

Η επικοινωνία μεταξύ τους θα αραιώσει κατά τα επαναστατικά χρόνια, ιδίως μετά την απόσυρση του Καποδίστρια στην Ελβετία. Ο Ρώμας πάντως σε πολλές περιπτώσεις φρόντισε να ενεργήσει στη βάση των νουθεσιών του συμπατριώτη του, αναγνωρίζοντας την πείρα που είχε αποκτήσει αυτός στις διεθνείς εξελίξεις. Θα αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα: Η απόρριψη της υποψηφιότητας του Ιερώνυμου Βοναπάρτη για τον ελληνικό θρόνο και η διακοπή των ενεργειών του Ρώμα προς αυτήν την κατεύθυνση προέκυψε μετά την αλληλογραφία του με τον Καποδίστρια, ο οποίος δεν θεωρούσε ούτε τότε κατάλληλη την κατάσταση για αναζήτηση εξωτερικής βοήθειας.¹²⁹ (Η επιστολή είναι σημαντική γιατί αποτελεί την πρώτη επαφή του Καποδίστρια με εξέχουσα ελληνική προσωπικότητα μετά την παραίτησή του από τη ρωσική υπηρεσία, και επίσης γιατί σε αυτήν ο Καπο-

¹²⁷ Ι. Καποδίστριας προς Δ. Ρώμα, Λάιμπαχ, 6 Απριλίου 1821, στο *Ιστορικόν Αρχεῖον Διονυσίου Ρώμα* [...] *Τόμος Α΄*, ό.π., 25/2969.

¹²⁸ Παλαιών Πατρών Γερμανός προς Ι. Καποδίστρια, Ανκόνα, 8 Απριλίου 1823, στο Γερμανός, *μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, Απομνημονεύματα*, Γ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1956, σ. 46-47· Κ. Λογοθέτης προς Ι. Καποδίστρια, Ζάκυνθος, 28 Μαΐου 1822, στο Παναγής Ζούβας, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας*, Αθήνα 1972, σ. 55-56.

¹²⁹ Ι. Καποδίστριας προς Δ. Ρώμα, Γενεύη, 5 Μαΐου 1823, στο *Ιστορικόν Αρχεῖον Διονυσίου Ρώμα* [...] *Τόμος Α΄*, ό.π., 78/3034 φ. 2127.

δίστριας εκδηλώνει για πρώτη φορά τη φιλοδοξία του να τεθεί στη διάθεση της πατρίδας.)¹³⁰ Ακόμα ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, γνωρίζοντας τη σχέση εμπιστοσύνης Ρώμα-Καποδίστρια, προέτρεπε τον Ρώμα να αναζητήσει τη συμβουλή του εν Ελβετία φίλου για το δάνειο που προετοίμαζαν οι Έλληνες στην Ιταλία.¹³¹

Η σε γενικές γραμμές αгаστή συνεργασία των δύο ανδρών θα παρουσιάσει τα πρώτα νέφη όταν ο Ζακύνθιος πολιτικός θα στραφεί, το 1824, προς τη Μεγάλη Βρετανία, εναποθέτοντας εκεί τις ελπίδες του για ευνοϊκή ρύθμιση των ελληνικών πραγμάτων. Ο Καποδίστριας, χωρίς να απορρίψει συλλήβδην τη λογική του συμπατριώτη του, θα τηρήσει αρχικώς αποστάσεις από τη συγκεκριμένη πολιτική και θα απορρίψει πλήρως τη λογική της όταν θα κατέλθει ως κυβερνήτης στο Ναύπλιο (1828).¹³² Απέναντι στον παλιό γνωστό του, τον κόντε Ρώμα, ο κυβερνήτης τήρησε εξαιρετικά επιφυλακτική στάση για λόγους πολιτικής φιλοσοφίας. Ο κυβερνήτης είχε λόγους να θεωρεί τον Ζακύνθιο κόμη «επικίνδυνο» για την ευόδωση του πολιτικού του έργου εξαιτίας της απροκάλυπτης φιλοαγγλικής πολιτικής που είχε ακολουθήσει ο Ρώμας την αμέσως προηγούμενη περίοδο, αλλά και των σχέσεών του με μυστικές εταιρείες. Μάλιστα ο Καποδίστριας εξέδωσε διάταγμα (2953 της 8ης Ιουνίου 1828) με το οποίο απαγόρευε τη λειτουργία μυστικών εταιρειών σε όλη την ελληνική επικράτεια, φοβούμενος τη διακίνηση αντιπολιτευτικών ιδεών.¹³³ Ο Καποδίστριας δεν ήταν βεβαίως τότε ο ίδιος άνθρωπος με τον φιλελεύθερο τέκτονα των προεπαναστατικών χρόνων, αφού «η άσκηση της εξουσίας υπαγορεύει αλλιώς τις πολιτικές πράξεις ενός υπεύθυνου ηγέτη».¹³⁴ Έτσι έκλεισε τη μοναδική λειτουργούσα στην Ελλάδα τεκτονική στοά της περιόδου αυτής, τη στοά του Ναυπλίου, άμεσα, όπως γνωρίζουμε, εξαρτώμενη από τον Ζακύνθιο ευπατρίδη, ο οποίος αισθανόταν δικαιολογημένα πως ήταν «ολίγον δεκτός και δυσάρεστος» για το καθεστώς.¹³⁵

¹³⁰ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τόμ. ΣΤ', σ. 366.

¹³¹ Παλαιών Πατρών Γερμανός προς Δ. Ρώμα, Φαέντζα, 2 και 8 Μαρτίου 1823· και Παλαιών Πατρών Γερμανός προς Δ. Ρώμα και Ι. Καποδίστρια, Ανκόνα, 8 Απριλίου 1823, στο Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αλληλογραφία Παλαιών Πατρών Γερμανού από Ανκόνα, φ. Μ5/15^α, 18^{α-β}, 19^{α-β}.

¹³² Χρήστος Λούκος, «Οι Επτανήσιοι στο ελληνικό κράτος κατά την καποδοστριακή περίοδο», στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Τόμος 2, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών*, Αργοστόλι 1989, σ. 95-107, εδώ σ. 97.

¹³³ Αμβρόσιος Λένης, *Τεκτονισμός και Φιλική Εταιρεία*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1972, σ. 80-85· Σταύρος Σκοπετέας, «Μυστικές εταιρείες κατά την ελληνικήν επανάστασιν», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* 1958, σ. 277-298, εδώ σ. 280-283, όπου η εγκύκλιος Καποδίστρια.

¹³⁴ Λουκία Δρούλια, «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά* 23, Δεκέμβριος 1995, σ. 335-350, εδώ σ. 348· Παναγιώτης Κρητικός, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας τέκτων κανονικός», *Τεκτονικόν Δελτίον* 63, 1965, σ. 206-228, εδώ σ. 226-228.

¹³⁵ Δ. Ρώμας προς Κ. Μπότσαρη, 22 Ιουλίου 1832, στο ΕΛΙΑ, Αρχείον Διονυσίου Ρώμα – Επιτροπή

Ο Ρώμας έτσι δεν θα αποτελέσει μια από τις πολλές επιλογές Επτανήσιων συνεργατών του, και συνακόλουθα θα χαθεί μια μοναδική ίσως ευκαιρία να βρεθούν κάτω από το ίδιο κυβερνητικό σχήμα δύο από τις ικανότερες πολιτικές προσωπικότητες του Αγώνα στην υπηρεσία των οργανωτικών αναγκών του ελληνικού κράτους.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η σχέση των δύο ανδρών εκκίνησε από κοινές αφετηρίες (τεκτονισμό, Επτάνησο Πολιτεία και ιδιαιτέρως τη συνεργασία τους ενάντια στην πολιτική του Μαίτλαντ), αλλά προοδευτικά ακολούθησε διαφορετικούς δρόμους, καθώς ήταν εμφανής η διαφοροποίηση των επιλογών τους: Ο Κερκυραίος είχε διαμορφώσει την ανεπιφύλακτη πίστη ότι τα συμφέροντα της πατρίδας του ταυτίζονταν με τα ρωσικά¹³⁶ και εργάστηκε για την πρόκληση ενός ρωσο-τουρκικού πολέμου ως καταλυτικού παράγοντα προς την ελληνική ανεξαρτησία.¹³⁷ Ο Ζακύνθιος παρέμεινε αρχικά προσκολλημένος στο άρμα της γαλλικής επιρροής και κατόπιν στη σύμπλευση με τη Βρετανική Αυτοκρατορία ως ορθό δρόμο για την προώθηση των ελληνικών δικαίων. Ο πρώτος διακινδύνευσε την αμετάκλητη επιλογή, ο δεύτερος άφησε ανοικτό το παράθυρο των μελλοντικών αναδιπλώσεων.

Η δράση τους πάντως προβάλλει, πίσω από τις διαφορές αντίληψης, μια κοινή συνισταμένη: Κανείς από τους δύο δεν πίστεψε ολόψυχα στη δυνατότητα του Ελληνισμού να αποτινάξει από μόνος του τις αλυσίδες του. Και οι δύο όμως απεκδύθηκαν ως έναν βαθμό του εαυτού τους. Ο μεν Κερκυραίος αναγκάστηκε να αποκρύψει τα πατριωτικά αισθήματά του, ο δε Ζακύνθιος διακινδύνευσε να μείνει στην ιστορία ως τυφλό όργανο μιας ξένης δύναμης. Και ίσως αυτό το στοιχείο συναιρεί περισσότερο από κάθε άλλο τους παράλληλους βίους τους.

Ζακύνθου, φ. 6.4., 57. Βλ. επίσης Ι. Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας...*, ό.π., σ. 116-117, όπου διαπιστώνεται η «μεγάλη τάφρος» που χώριζε τους δύο άνδρες, αφού ο Καποδίστριας αισθανόταν τον Ρώμα ως «τον μεγαλύτερο πολιτικό του αντίπαλο».

¹³⁶ Σπυρίδων Λουκάτος, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας στην Επτάνησο Πολιτεία», *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά* 33, 2000, σ. 34-37, εδώ σ. 37.

¹³⁷ Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», *Αθηνά* 60, 1956, σ. 170-174.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΛΙΚΙΟΠΟΥΛΟΣ (1757-1843). ΤΟ ΕΦΟΔΙΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΤΥΠΙΚΟ ΜΥΗΣΗΣ ΕΝΟΣ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΥ ΦΙΛΙΚΟΥ

Σπύρος Π. Γαούτσης, ιστορικός ερευνητής

Ο Άγγελος Γ. Χαλικιόπουλος¹ γεννήθηκε στην Κέρκυρα την 21η Απριλίου 1757.² Η οικογένειά του υπήρξε μία από τις ισχυρότερες αυτόχθονες οικογένειες του νησιού, ενώ οι απαρχές της χάνονται στον 13ο αιώνα.³ Μέλη της εντοπίζονται να συμμετέχουν το 1490 στο Γενικό Συμβούλιο της Κερκυραϊκής Κοινότητας, το 1560 ο Ανδρέας Χαλικιόπουλος είναι ο πρώτος μιας μεγάλης σειράς προσώπων της οικογένειας που εκλέγεται στο αξίωμα του συνδίκου, ενώ το 1672 η οικογένεια συνεχίζει να είναι εγγεγραμμένη στη Χρυσή Βίβλο των ευγενών της Κέρκυρας.⁴ Μέλη των διαφόρων κλάδων της οικογένειας Χαλικιόπουλου⁵ κατείχαν διοικητικές θέσεις και απολάμβαναν σημαντικά προνόμια καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας, ενώ μέσω επιγαμιών περιήλθαν σε αυτούς

¹ Ο Άγγελος ή Anzoletto Χαλικιόπουλος απαντάται επίσης σε δημοσιεύματα, φυλλάδια και διατάγματα της εποχής ως «Α.Χ.», «Anzolo Calikiopulo», «A. Chalikiopoulo», «Άγγελως Καλικηόπουλος» και «Αντζιόλος», «Angiolo» ή «Angiol Calichiopulo».

² Στα Αρχεία Νομού Κερκύρας φυλάσσεται η ληξιαρχική πράξη της γέννησης του Χαλικιόπουλου («Χαλικιόπουλος Αντζολέτος»), «του εκλαμπροτάτου Γεωργίου του τιμίου Στέλιου και της τιμίας Κατίνας το γένος τού ποτε ευγενή Νικολάου Καρτάνου». Ο Χαλικιόπουλος βαπτίστηκε σε ηλικία 19 ημερών, την 4η Μαΐου 1757, στον ναό του Μέγα Σωτήρος Χριστού, υπό του εφημερίου Ελευθέριου Προσαλέντη και ανάδοχοι υπήρξαν οι σιορ Παναγιώτης Αλαμάνος και η σιόρα Μαρία, γυνή του κόμητος Βαλέριου (ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Ενετοκρατία, φ. 56, filza XXIX· την αντιγραφή οφείλω στον κ. Πύργο Λινάρδο, τον οποίον θερμά ευχαριστώ).

³ Ο Άγγελος Χαλικιόπουλος προερχόταν από τον κλάδο του Στέλιου Χαλικιόπουλου, ο οποίος είχε αποκτήσει τρεις γιους, τον Εμμανουήλ στις 8 Νοεμβρίου 1709, τον Μαρίνο στις 19 Σεπτεμβρίου 1711 και τον Γεώργιο στις 30 Ιουλίου 1714. Παιδιά του Γεωργίου ήταν ο Άγγελος Χαλικιόπουλος, που ενδιαφέρει την έρευνά μας, και ο Στέλιος ή Στυλιανός Χαλικιόπουλος, που γεννήθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1775 (*Libro delle famiglie nobili della magnifica città di Corfù, tratto dal Libro d'Oro tenuto nell'Archivio della medesima nell'anno MDCCCLXXXI*, σ. 5-8).

⁴ Πολλοί ακόμα εξελέγησαν δικαστές και κήνσορες, ενώ κατέλαβαν και άλλα αξιώματα, όπως του προβλεπτή του fontego (της σιταποθήκης), του διοικητή του Αγγελόκαστρου και του διοικητή της Πάργας. Το οικόσημο της οικογένειας, γνωστό σε συγγενείς παραλλαγές, περιγράφεται «σε πεδίο [...] και σε έδαφος [...] πύργος λιθοδομημένος [...] στον οποίο αναρριχώνται δύο λεοντάρια [...] στην κορυφή του πύργου πουλί...» (Ιωάννης Τυπάλδος-Λασκαράτος και Νικόλαος Οικονόμου, «Ένας άγνωστος χειρόγραφος πίνακας κερκυραϊκών οικοσήμων», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος* 7, Αθήνα 1988, σ. 141).

⁵ Αναφέρουμε ενδεικτικά τους κλάδους των Χαλικιόπουλων-Διγότη, Χαλικιόπουλων-Μπίζη, Χαλικιόπουλων-Μάντζαρων, Χαλικιόπουλων-Βιλλέτα, Χαλικιόπουλων-Αλταβίλλα, Χαλικιόπουλων-Πιέρη, Χαλικιόπουλων-Αγοραστών και Χαλικιόπουλων-Κουαρτάνων.

φεουδαλικά κτήματα ισχυρών οικογενειών του νησιού.⁶ Τον Οκτώβριο του 1571 ο Στυλιανός Χαλικιόπουλος διακρίθηκε ως κυβερνήτης μίας εκ των κερκυραϊκών γαλερών που συμμετείχαν στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Μέλη επίσης της οικογένειας τιμήθηκαν με την ύψιστη διάκριση της Βενετικής Δημοκρατίας, τον τίτλο του ιππότη του Αγίου Μάρκου, όπως εκείνοι που συμμετείχαν και διακρίθηκαν στην άμυνα της πόλης κατά την τουρκική πολιορκία του 1716. Η οικογένεια ανέδειξε και δύο μεγάλους πρωτοπαπάδες, τον Εμμανουήλ Χαλικιόπουλο (1780-1784), αδελφό του πατέρα του Άγγελου, και τον Γεώργιο Χαλικιόπουλο-Μάντζαρο (1795-1799),⁷ τελευταίο μέγα πρωτοπαπά επί Βενετοκρατίας και εψηφισμένο μητροπολίτη Κερκύρας,⁸ πριν την αποκατάσταση του ορθόδοξου μητροπολιτικού θρόνου.⁹

Ο Άγγελος Χαλικιόπουλος σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπου αναγορεύτηκε διδάκτωρ της νομικής.¹⁰ Γνωρίζουμε την παρουσία του Χαλικιόπουλου στην Πάδοβα το χρονικό διάστημα Απριλίου-Ιουνίου 1782. Υποθέτουμε ότι προσήλθε για τη λήψη του διδακτορικού του διπλώματος αμέσως μετά τη 10η Ιουνίου 1782 και ότι ενδεχομένως ζήτησε να τύχει απαλλαγής από τις οικονομικές υποχρεώσεις που συνεπάγονταν οι διδακτορικές του εξετάσεις.¹¹ Ακολούθως επέστρεψε στην Κέρκυρα, όπου άσκησε τη δικηγορία για πενήντα και πλέον έτη, ενώ συγχρόνως ασχολήθηκε με τη διαχείριση της μεγάλης κτηματικής περιουσίας που του είχε κληροδοτήσει η οικογένειά του. Διακρίθηκε σε όλες τις υψηλές δημόσιες θέσεις στις οποίες διορίσθηκε από τις διάφορες διοικήσεις των Ιονίων Νήσων, ήδη από τα τέλη της βενετικής κυριαρχίας, κατά τη διάρκεια των δύο γαλλικών κατοχών, επί Επτανήσου Πολιτείας και επί της Αγγλικής Προστασίας.¹² Ο Χαλικιόπουλος διετέλεσε αντιπρόεδρος της Επιτροπής Εξωτε-

⁶ Κωνσταντίνος Καραμούτσος, *Κερκυραϊκές αρχοντικές αγροικίες. Τόμος 2: Μέσης Κέρκυρας (πρώην δήμων Κερκυραίων και Αχιλλείων)*, Κέρκυρα 2010, σ. 144-152, 176-177.

⁷ Σπυρίδων Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελ. Γ. Ασπιώτη, Κέρκυρα 1920, σ. 116, 118-123.

⁸ Αθανάσιος Τσίτσας, *Η αποκατάσταση του Επισκοπικού Θρόνου στην Κέρκυρα*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1987.

⁹ Αθανάσιος Τσίτσας, *Κερκυραίοι ιππότες του Αγίου Μάρκου*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1992, σ. 32-33· και Γιάννης Σ. Πιέρης, *Κερκυραϊκά οικόσημα. Οικογένειες του Γενικού Συμβουλίου της Κέρκυρας (15ος-18ος αι.) και τα οικόσημά τους*, Αλκίνοος, Κέρκυρα και Αθήνα 2010, σ. 213-215.

¹⁰ Έλαβε το πτυχίο του στις 10 Ιουνίου 1782 [Γεώργιος Πλουμίδης, «Ελληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (πτυχιούχοι 18ος αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 43, Ιωάννινα 2009, σ. 639].

¹¹ Την πληροφορία οφείλω στην κ. Παναγιώτα Τζιβάρα, την οποία και ευχαριστώ [Παναγιώτα Τζιβάρα, «Πανεπιστημιακά διπλώματα, προνόμια και “επαγγελματικά δικαιώματα” Βενετών υπηκόων: Η περίπτωση δύο Κερκυραίων Δοττόρων (18ος αι.)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 16, 2015, σ. 239-258].

¹² Στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας σώζεται η διαθήκη του, καθώς και το υπ' αρ. 211 διαβατήριό του,

ρικών Υποθέσεων το 1799, δικαστής και πρόεδρος του Αναθεωρητικού Συμβουλίου των Τεσσαράκοντα (1799-1800), προβλεπτής των ζωοτροφιών,¹³ δικαστής του Αναθεωρητικού Συμβουλίου των Εννέα (1802-1803), σύνδικος του Δικαστικού Σώματος της Κέρκυρας το 1802,¹⁴ μέλος και αντιπρόεδρος της Γερουσίας της Επτανήσου Πολιτείας (1803-1807),¹⁵ εισηγητής του Νομοθετικού της Σώματος (1803-1804),¹⁶ εισηγητής της Συντακτικής Επιτροπής του Επτανησίου Συντάγματος της 18ης/30ής Νοεμβρίου 1803¹⁷ με πρόεδρο τον Πετριτσόπουλο και γραμματέα τον Καποδίστρια, πρόεδρος της Αρχής επί των Τόπων Ευσεβείας (1803-1804), πρόεδρος της Αρχής επί της Υγείας το 1803, δικαστής επί των οδών το 1804, μέλος της Συγκλήτου και εφέτης δικαστής το 1804. Στις 14 Μαρτίου 1805 εκλέγεται γερουσιαστής και την επόμενη χρονιά αντιπρόεδρος της Γερουσίας.¹⁸ Ακολούθως διορίζεται πρόεδρος της Νομοθετικής Επιτροπής επί των Οικονομικών και των Ενόπλων Δυνάμεων (1805-1806), τακτικός δικαστής το 1806, μέλος της Νομοθετικής Επιτροπής Εξωτερικών Υποθέσεων το 1807, πρόεδρος της Επιτροπής του θεάτρου San Giacomo τη χρονική περίοδο 1804-1812,¹⁹ μέλος

που εκδόθηκε επί αρμοσθείας του Τόμας Μαίτλαντ στο Παλάτι της Κέρκυρας στις 18 Απριλίου 1822, με σκοπό να ταξιδέψει στην Πάδοβα και στη Βενετία [Αλίκη Νικηφόρου, *Τα διαβατήρια του 19ου αι. των Αρχείων της Κέρκυρας (1800-1870)*, Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κερκύρας, Κέρκυρα 2003, αρ. 4656].

¹³ Σε φυλλάδια που εκδόθηκαν το 1800 και το 1802 «Nella Pubblica Stamperia di Corfù» εντοπίζονται «Ταρίφες συστημένες από το Ευγενές Μαγιστράτο των ζωοτροφιών» και ο «Άγγελως Καλικηόπουλος Προβλεπτής των ζωοτροφιών». Επίσης «Ημείς Προβλεπτέ εις την Θροφάν. Noi Proveditori alle Vittuarie. Eius την εν Κερκύρα Δημόσιον Τυπογραφίαν [...] περί πατάξεως αισχροκερδίας και λαθρεμπορίου υπό Α.Χ. Προβλεπτή τον ζωοτροφιών».

¹⁴ «Ημείς Συντίχοι των Κορυφών» («Noi Sindici di Corfù»), 4 Αυγούστου 1802- υπογράφει και ο Α.Χ. για την επιστροφή στον τόπο τους των μετανοημένων στασιαστών και κακοποιών του χωριού Κορακιάνας.

¹⁵ *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια. Τόμος Α΄*, επιμ. Κώστας Δαφνής, Κ.Θ. Δημαράς και Αριστείδης Στεργέλλης, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1976, σ. 257, 262, 270, 272, 281, 285.

¹⁶ Ο Χαλικιόπουλος, επί των πριγκίπων της Επτανήσου Πολιτείας και προέδρων της Γερουσίας Σπυρίδωνος Γεωργίου κόμητα Θεοτόκη και Αντωνίου κόμη Κομούτου, εργάστηκε μαζί με τους Ιωάννη Καποδίστρια, Ιωάννη Φραγκίσκο Τζουλάτη, Διονύσιο Δε Ρώμα, Χριστόδουλο Δώρα Προσαλένδη, Νικόλαο Πολίτη, Ιωάννη Βελιανίτη, Θεόδωρο Σιγούρο, Διονύσο Μαρτινένγκο, Δημήτριο Πετριτζόπουλο κ.ά. για τη νομοθετική καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας στη νέα Πολιτεία, που καλούνταν πλέον να περιβληθεί μόνο με ελληνικά χαρακτηριστικά [Παναγιώτης Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων. Τόμος Γ΄*, Εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα 1863, σ. 833- και Νίκος Κουρκουμέλης, «Monitore Settinsulare (1803-1805) – Η δυσέυρετη εφημερίδα της Επτανήσου Πολιτείας», *Δωδώνη* 136-137, 2007-2008, σ. 153].

¹⁷ «Il Senato agli abitanti delle Sette Isole. Per la Costituzione il giorno delli 15 Gennaro...», Κέρκυρα 1805. Ο Χαλικιόπουλος εμφανίζεται ανάμεσα στους αξιωματούχους.

¹⁸ Στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας σώζεται σειρά διακηρύξεων, αναφορών, επιστολών και αιτήσεων στις οποίες ο Χαλικιόπουλος υπογράφει ως «Preside del Consiglio Definitivo de XV και Giudice del Consiglio de XV» από το 1799 κ.ε.ξ., «Membro και Relatore della Commissione Conferente» το 1803, «Capo della decima settima contrata» το 1806 κ.ο.κ.

¹⁹ «Doveri Generali. I. Il garante dell'Impressa, l'Impressario, la Compagnia di Canto, e di Ballo, I Suonatori, ed ogni [...] poveri nella loro Serata» (πρόκειται για τον κανονισμό προσωπικού θεάτρων υπό «Angiolo Callichiorulo, Preside»), Κέρκυρα χ.χ. Και στους τρεις τόμους του *Ιονική Βιβλιογραφία. Bibliographie Ionienne*,

της Επιτροπείας Ιονίων Νήσων το 1817,²⁰ πρόεδρος του Εγκληματικού Δικαστηρίου το 1822²¹ και επί σειρά ετών δικηγόρος του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Το 1834 συνέρχεται «η Σύγκλητος των Κορφών» για τη συμπλήρωση των κενών θέσεων στη Νομοθετική Συνέλευση, όπου δεύτερος βουλευτής, με 359 ψήφους, εκλέγεται ο Χαλικιόπουλος.²² Θα υπηρετήσει επίσης ως επιμελητής της Εξοικονομητικής Τραπέζης (Banco di Risparmio) το 1836,²³ μέλος της Νομοθετικής Συνελεύσεως και του Καταρκτικού Συμβουλίου τη χρονική περίοδο 1838-1839,²⁴ προσωρινός ανθύπαρχος Κερκύρας το 1839,²⁵ αναπληρωτής βουλευτής τη χρονική περίοδο 1837-1839 και μέλος της Γερουσίας του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων²⁶ από το 1840²⁷ έως τον θάνατό του.²⁸

Ο Χαλικιόπουλος, από έγγραφα που απόκεινται στα Αρχεία Νομού Κερ-

16ος-19ος αιώνας, Αθήνα 1998-2002, του Θωμά Παπαδόπουλου υπάρχουν διάσπαρτα φυλλάδια που αναφέρονται στις διάφορες δραστηριότητες του Χαλικιόπουλου.

²⁰ «Η συσταθείσα Επιτροπεία παρά της αυτού Εξοχότητος του Θωμά Μαίτλαντ, Λόρδου Μεγάλου Αποστόλου της Αυτού Μεγαλειότητος, του Βασιλέως του Προσάτου, εις τας Ενωμένας Επαρχίας των Ιονικών Νήσων κτ. κτ. Επειδή παρέβαλεν, επεκύρωσε, και ενέκρινε τα αποδεικτικά, [...] θέλει παραδώσει το Παρόν εις την Επιτροπείαν. Κορφοί 2 Απριλλίου 1817 Ν.Ε. ΙΙΙ. Στέφανος Παλατζόλ Σκορδίλης, Πρόεδρος, Δ. Άγγελος Χαλικιόπουλος, Επίτρ. Αναστάσιος Βατάλης, Επίτρ. κατ' επιταγήν της Επιτροπείας» [*Επτανησιακά Έντυπα – Αρχείο ιστορικών εγγράφων. Τόμος Α' (1744-1840)*, καταγραφή Κωνσταντίνα Καλαϊντζή, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2013, σ. 84].

²¹ «Notificazione. La Corte Criminale dell'Isola di Corfù [...] 1822». Ο Άγγελος Χαλικιόπουλος παρουσιάζεται ως πρόεδρος του Εγκληματικού Κριτηρίου.

²² *Εφημερίς του Ηνωμένου Κράτους των Ιονικών Νήσων*, αρ. φ. 185, «Κορφούς», 30 Ιουνίου / 12 Ιουλίου 1834, σ. 4- και Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφίον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Β', σ. 125.

²³ Με την έναρξη της νομοθετικής συνέλευσης οι επιμελητές της Εξοικονομητικής Τραπέζης, μεταξύ αυτών και ο «Δρ.» Άγγελος Χαλικιόπουλος του «πτ.» Γεωργίου, παρουσιάζουν μια δηλοποίηση με τα στοιχεία χρήσης (*Εφημερίς των Ηνωμένων Κρατών των Ιονικών Νήσων*, αρ. φ. 264, 4/16 Ιανουαρίου 1836, σ. 9-10).

²⁴ Διάλυση της Γερουσίας και διορισμός πενταμελούς Καταρκτικού Συμβουλίου, με πρώτο τον Άγγ. Χαλικιόπουλο, *Εφημερίς Έκτακτος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα, 3/15 Ιανουαρίου 1939, «εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως», σ. 3-4- και διάλυση της Γερουσίας από τον αρμοστή Χάουαρντ Ντάγκλας και προκήρυξη Ζ' Κοινοβουλίου και διορισμός νέου πενταμελούς Καταρκτικού Συμβουλίου με πρώτο τον «Ευγ. Ιππ.» Άγγελο Χαλικιόπουλο, *Εφημερίς Έκτακτος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, 26 Δεκεμβρίου 1839, σ. 3.

²⁵ Δηλοποίηση της γραμματείας της Βουλής στις 5 Ιανουαρίου 1839 («έτος νέον») για την ονομασία του «The Most Noble Dr. Angiolo Calichiopulo» σε προσωρινό ανθύπαρχο Κερκύρας, *Εφημερίς του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, αρ. φ. 419, 24 Δεκεμβρίου 1838 / 5 Ιανουαρίου 1839, σ. 11.

²⁶ «Discorso pronunziato da Sir Demetrio Conte Della Decima, G.C.M.G. nella tornata del Senato del 20 Febbrajo 1843», όπου παρτίθεται η προσφώνηση του Χαλικιόπουλου εκ μέρους των γερουσιαστών στον αποχωρώντα πρόεδρο κόντε Ντέλλα Ντέτσμα.

²⁷ Προκήρυξη του αρμοστή Χάουαρντ Ντάγκλας για την εκλογή του προέδρου «ιππ.» Πέτρου Πετριτσόπουλου και των μελών της Βουλής του Ηνωμένου Ιονικού Κράτους στην Ζ' Γερουσία, *Εφημερίς του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, αρ. φ. 479, 17/29 Φεβρουαρίου 1840, σ. 6-7.

²⁸ Είναι χαρακτηριστική η έκκληση του Ανδρέα Μουστοξύδη όταν σε επιστολή του της 2ας Μαρτίου 1840 προς τον Αιμίλιο Τυπάλδο, στη Βενετία, αναφέρεται στην εκλογή του ογδονταεπτάχρονου τότε Χαλικιόπουλου στη Γερουσία (*Ανδρέας Μουστοξύδης – Αιμίλιος Τυπάλδος, Αλληλογραφία 1822-1860*, επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, Μουσείο Μπενάκη – Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 431).

κύρας, εμφανίζεται να έχει υπηρετήσει από τα τέλη του 1799 έως τον Μάρτιο του 1803 ως «Preside di Santa Maura» ή «Preside del Governo del isola di Santa Maura», «Preside del minor Consiglio di Santa Maura» και «Preside della Raggioneria di Santa Maura». Φαίνεται να επανέρχεται στη Λευκάδα την περίοδο 1816-1817, υπηρετώντας ως δικαστής,²⁹ ενώ στις 19 Ιουνίου 1818 ο αρμοστής τον διορίζει εκ νέου πρόεδρο του εγκληματικού δικαστηρίου Αγίας Μαύρας (Λευκάδας).³⁰ Αναζητώντας πληροφορίες για τη θητεία του Χαλικιόπουλου στη Λευκάδα, η έρευνά μας έφερε στο φως, πέραν του Κερκυραίου πολιτικού και νομικού, δύο σύγχρονες του προσωπικότητες στο νησί με το ίδιο ονοματεπώνυμο, τον «Δοττόρ» Άγγελο Χαλικιόπουλο του Φραγκίσκου³¹ και τον «Δοττόρ» Άγγελο Χαλικιόπουλο,³² ο οποίος υπήρξε επίσης ένας εκ των προέδρων της κυβερνήσεως της Αγίας Μαύρας, μέλος των δικαστηρίων της Λευκάδας και συμπρόεδρός τους το έτος 1802.³³

²⁹ Ο Anzolo Calichiorulo εμφανίζεται ως «Giud. Crim.» στον χαιρετισμό που απηύθυναν οι κάτοικοι της Λευκάδας στις 3 Μαΐου 1816 στον ύπατο αρμοστή Τόμας Μαΐτλαντ (*Gazzetta Jonia*, αρ. φ. 104, Σάββατο 21 Ιουνίου 1816, σ. 1-2). Επίσης εμφανίζεται μαζί με τους Capparoda Giovanni, Calichiorulo Stamo, Calichiorulo Manzano Giacomo και Calichiorulo Villetta να υποδέχονται και να χαιρετίζουν στις 9 Νοεμβρίου τον Μαΐτλαντ στην Κέρκυρα (*Gazzetta Jonia*, αρ. φ. 125, Σάββατο 16 Νοεμβρίου 1816). Μαζί με τα επιφανέστερα μέλη της τοπικής κοινωνίας συστήνουν μια επιτροπή για να μελετήσουν την προοπτική ανέγερσης ενός μνημείου προς τιμήν του αρμοστή στον χώρο της κεντρικής πλατείας.

³⁰ *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, αρ. φ. 25, Σάββατο 8/20 Ιουνίου 1818, σ. 1-2.

³¹ Προφανώς πρόκειται για συνωνυμία, αφού ο εν λόγω Χαλικιόπουλος του Φραγκίσκου, αφού περάτωσε τις σπουδές του στην ιερατική σχολή του Λορέττο στη βόρειο Ιταλία, μετέβη στην Πάδοβα, όπου σπούδασε νομικά. Επανέκαμψε στην πατρίδα του εξασκώντας το επάγγελμα του δικηγόρου και απεβίωσε εκ της πανώλης το 1743, «υπηρετών ως Σύνδικος έκτακτος» (Κωνσταντίνος Μαχαίρας, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα 1951, σ. 258· και του ιδίου, *Ναοί και μοναί Λευκάδος*, Αθήνα 1957, σ. 204-205).

³² Απόφοιτος του Πανεπιστημίου της Πάδοβα το 1710, όπως και ο γιος του Αλέξανδρος το 1748 (Panajota Tzivara, «Studenti Greci presso il Collegio Flangini e Padova, Professionisti in Patria», στο *Collegio Flangini 350 anni, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e postbizantini di Venezia*, Tommaso Flanghini 8, Βενετία και Αθήνα 2016, σ. 389).

³³ Με την άφιξη των δημοκρατικών Γάλλων το 1797 σχηματίστηκε στη Λευκάδα κυβέρνηση 24 μελών και ο Α. Χαλικιόπουλος ορίστηκε πρόεδρος. Στις 14 Μαρτίου 1801 τελέστηκε στη νήσο, με καθυστέρηση ενός έτους, η επίσημη υποδοχή της σημαίας της Επτανήσου Πολιτείας, και αυτό πραγματοποιήθηκε με απόφαση των προέδρων της νήσου Ζαφείριου Λογοθέτη, Ανδρέα Σταύρου, Σπυρίδωνος Σεττίνη, Άγγελου Χαλικιόπουλου και Δημητρίου Βαφέα. Όταν το 1807 ο Καποδίστριας εστάλη στη Λευκάδα ως έκτακτος πληρεξούσιος της Επτανήσου Πολιτείας για την οργάνωση της άμυνας του νησιού, που απειλούνταν από την εισβολή των δυνάμεων του Αλή πασά, διέμεινε στο σπίτι του Χαλικιόπουλου και συνεργάστηκε με τους κοινούς τους γνωστούς Δημήτριο Πετριτσόπουλο, Κόντε Άγγελο Δ' Όριο, Σπυρίδωνα Τζαρλαμπά, Ζαφείρη Λογοθέτη, Σπυρίδωνα Σκληρό, Ανδρέα Σταύρο κ.ά. Οι παραπάνω μαζί με τους Φιλικούς Γεώργιο Βαφέα, Ανδρέα Φέτση, Θεοφύλακτο Ψιλιανό, Αυγουστίνο Χαμοσφακίδη, Νικόλαο Ζαμπέλιο, Σπύρο Μεταξά, Μάρκο Γκίλλη, Πέτρο Σικελιανό, Αντώνιο Σπυρ. Χαλικιόπουλο, Κωνσταντίνο Κάργα κ.ά. συμμετείχαν επίσης στη σύναξη των οπλαρχηγών Καραϊσκάκη, Ανδρούτσου, Βαρνακιώτη, Κίτσου, Μαυρομιχάλη, Στουρνάρα κ.ά. τον Ιανουάριο του 1821 (βλ. Γεράσιμος Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815*, Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία», Αθήνα 1889, τόμ. Α', σ. 93· και για τους πυρήνες της Φιλικής Εταιρείας στη Λευκάδα βλ. Β.Π. Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία. Εμμ. Ξάνθος και Παν. Καραγιάννης», *Ο Ερανιστής* 2, 1964, σ. 138-157). Έχει σημασία ότι παρακάδι της Γαληνοτάτης Μεγάλης Ανατολής της Κέρκυρας υπήρξε η Ένωσις της Αγίας Μαύρας στη Λευκάδα, στην οποία ανήκε ο Παναγιώτης Καραγιάννης, ο οποίος το

Ο Χαλικιόπουλος καθ' όλη τη διάρκεια του δημόσιου βίου του είχε αναπτύξει έντονη τεκτονική δραστηριότητα, ενώ για τις υπηρεσίες του η βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία του απένειμε τη 14η Οκτωβρίου 1839 τον τίτλο του ιππότη του διακεκριμένου Τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου,³⁴ και την 21η Απριλίου 1842 τον διόρισε ιππότη ταξιάρχη αυτού.³⁵

Ο Άγγελος Γ. Χαλικιόπουλος απεβίωσε στην Κέρκυρα, ύστερα από ολιγοήμερη ασθένεια, στις 13 Νοεμβρίου 1843, σε ηλικία 86 ετών.³⁶ Η γραμματεία της Βουλής διά του Τ. Τζ. Γκίζμπορν (T.J. Gisborne) εξέδωσε την επόμενη ημέρα δηλοποίηση ανακοινώνοντας τον θάνατό του και διατάσσοντας όλα τα δικαστήρια και τα δημόσια γραφεία να παραμείνουν κλειστά, το θέατρο να αναστείλει τη λειτουργία του και όλοι οι δημόσιοι λειτουργοί να παρακολουθήσουν την εξώδιο ακολουθία «η οποία θέλει γίνη με όλας τας τιμάς, τας προσηκούσας εις το Υψηλόν αυτού Αξίωμα, και εις τας αρετάς και προτερήματα, εκ των οποίων διεκρίνετο ο ιδιωτικός και δημόσιος βίος του επιφανούς τεθνεώτος».³⁷

Στη νεκρολογία που δημοσιεύθηκε στη δίγλωσση κυβερνητική εφημερίδα τη 17η Νοεμβρίου 1843, ο συντάκτης με το αρχικό «Δ.»-«D.» έγραψε μεταξύ άλλων: «Ολιγοήμερος ασθένεια τον αφήρηπασεν της πατρίδος και των ιδικών του

1813 θα μνησεί τον Εμμανουήλ Ξάνθο στον τεκτονισμό [βλ. Ιστορικό Αρχείο Λευκάδος, *Βιβλίον προκηρύξεων και διαταγμάτων της Διοικήσεως Λευκάδος (1799-1802)* κτλ., στο Γεράσιμος Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λευκάδος. Τόμος Β'*, Λευκάδα 2003, σ. 93-94 και Πάνος Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος. Τόμος Β'*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1982, σ. 313]. Υπήρξε ένα ακόμα εξέχον μέλος της Φιλικής Εταιρείας με το ίδιο επώνυμο, ο τριανταπεντάχρονος Ιθακήσιος θαλασσινός Πανάγος Χαλικιόπουλος, που μνηθήκε στις 28 Ιουλίου 1818 στην Άσπρη Θάλασσα και έγινε γνωστός από τις ενέργειές του να εμποδίσει τον Γαλάτη στη γνωστή υπόθεση της προδοσίας της Φιλικής Εταιρείας (Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 11). Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στις κ. Χριστίνα Παπακώστα από τα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Λευκάδας, και Ρεγγίνα Κατσιμάρδου από το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο για την προσπάθεια και την υπομονή τους να ξεδιालύνουμε τη σύγχυση που δημιούργησε στην έρευνά μας αυτή η συνωνυμία.

³⁴ Απονομή τίτλου ιππότης τάγματος Αγίου Μιχαήλ και Γεωργίου από τη βασίλισσα της Αγγλίας στον Χαλικιόπουλο, *Εφημερίς Έκτακτος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, 14 Οκτωβρίου 1839, σ. 1.

³⁵ Απονομή τίτλου από τη βασίλισσα της Αγγλίας στον Χαλικιόπουλο, Λονδίνο, 15 Ιανουαρίου 1842: «Η Βασίλισσα ηυδόκησε προσέτι να διορίση τον Εκλαμπρότατον Βουλευτήν Ιππότην Άγγελον Χαλικιόπουλον, Ταξιάρχη του ειρηνένου Επισημοτάτου Τάγματος» (*Εφημερίς Έκτακτος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, 21 Φεβρουαρίου 1842, σ. 1).

³⁶ Η ληξιαρχική πράξη του θανάτου του σώζεται στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας («Ληξιαρχείον»). Σύμφωνα με την υπ' αρ. 143 αποβιωτήρια πράξη, τη 14η Νοεμβρίου 1843 παρουσιάστηκε στον ύπαρχο Σ. Γαγγάδη ο αξιωματικός της Αστικής Τάξεως Θ. Βεντούρας, καταθέτοντας την πράξη θανάτου του Άγγελου Χαλικιόπουλου υπό του ιερέα Σπυρίδωνα Καλογερά, εφημέριου του ιερού ναού της Θεοτόκου της Αντιβουνιώτισσας, υπογραφείσα από δύο ακόμη μάρτυρες, σύμφωνα με την οποία ο «Εκλαμπ[πρότατος] Γερουσιαστής Κύριος Άγγελος Ιππεύς Χαλικιόπουλος [...] υιός του ευγενούς Κυρίου Γεωργίου», κτηματίας, πέθανε την 9η βραδυνή της 13ης Νοεμβρίου 1843. (Οι ευχαριστίες μας στον κ. Γεώργιο Λινάρδο.)

³⁷ *Εφημερίς του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, αρ. φ. 673, Σάββατο 6/18 Νοεμβρίου 1843, σ. 11. Με απόφασή της, άμεσα την ίδια ημέρα, και σύμφωνα με τον Χάρτη του Πολιτεύματος, η Γερουσία ονόμασε προσωρινό βουλευτή τον Νικόλαο Ροδόσταμο.

ογδοήκοντα εξ ετών την ηλικίαν. Όλοι οι συμπολίται αυτού αισθάνονται ενδομύχως την στέρησιν του διασήμου αυτού ανδρός, αφήσαντος μέγα κενόν μεταξύ ημών. Εστεμμένος εις την νομικήν, μετήλθεν ο επιφανής τεθνεώς επί έτη πολλά το επάγγελμά του με ουχί κοινήν τιμιότητα και ικανότητα: και έκαμνε χρήσιν αυτού ως μέσου ισχυροτάτου εις προστάτευσιν του αδυνάτου και του καταθλιβόμενου, και εις το να συνδιαλλάττη τας διαφωνίας. Μακράν ήθελεν είσθαι η απარიθήμισις των υψηλών δημοσίων υπουργγιών, τας οποίας εξεπλήρωσε επί όλων, όσας ποτέ υπήρξαν, των διαφόρων διοικήσεων, αι οποίαι εξουσίασαν εις τας Νήσους ταύτας, απ' αυτής της εποχής της Ενετικής Κυβερνήσεως, και επαρκούμεθα μόνον να είπωμεν ότι εν ο μακαρία τη λέξει Δόκτωρ Χαλικιόπουλος, απολαύων το σέβας και την αγάπην των συμπολιτών του, εχρημάτισεν εν παντί καιρώ, αδέκαστος Κριτής, χρηστός και αξιόζηλος Πολίτης. Πλήρης ιδιαιζούσης αγαθότητος και ελεήμων εκράτει πάντοτε ανοικτόν τον οίκον του φιλοξένως δεξιούμενος πάντα χρήζοντα των συμβουλών και βοηθημάτων του, ο δε άπορος και ο τεθλιμμένος βέβαιιοι πάντοτε ήσαν ότι ήθελαν τον εύρει πρόθυμον να τοις προσφέρει εγκάρδιον και γενναίαν παρηγορίαν. Εις την πολυετή ζωήν του έλαβε σταθερόν οδηγόν την αφιλοπροσώπιαν και την δικαιοσύνην, και ότι ήτο προικισμένος με τας αρετάς αυτάς μας έδωκεν καταφανείς και αναμφιβόλους αποδείξεις μέχρι των υστάτων του βίου του στιγμών. Αι ψυχαι των δικαίων είναι εις τους κόλπους του Υψίστου, και εις τους κόλπους του Υψίστου βέβαια δρέπει τώρα ο τεθνεώς, δόξαν περιχυμένος, τους καρπούς των καλών αυτού έργων. Γαληναίος επί της κλίνης του θανάτου ανέμενε με καρτερίαν την στιγμήν του παραδιδόναι το πνεύμα, και με τας παραμυθίας της θρησκείας ετοιμάζετο να εμφανισθή έμπροσθεν του Θεού του ελέους, του αμείβοντος έκαστον κατά τα έργα του. Με αταραξίαν έβλεπεν κατά την τελευταίαν εκείνην ώρα ανοιγομένην ενώπιόν του την αιωνιότητα, και εγκαταλείπων τον κόσμον τούτον με το μειδίασμα του δικαίου, χωρίς τύψεις, και χωρίς τρόμον». Με το πέρας της νεκρώσιμης ακολουθίας, άγημα που προπορευόταν της πομπής χαιρέτισε με τιμητικούς πυροβολισμούς, ενώ «η Κερκυραία Αστική Μουσική και άπειρον πλήθος ανθρώπων πάσης καταστάσεως και τάξεως» συνόδευσαν τον νεκρό στο κοιμητήριο, «όπου εν τω μέσω των ευλογιών των αναριθμήτων φίλων και των τεθλιμμένων συγγενών, κατέβη εις το μνήμα διά

να εύρη, εις κόσμον καλλήτερον και αιώνιον, ουράνια και άφθαρτα βραβεία».³⁸

Για τον θάνατο και την κηδεία του έγραψαν επίσης δύο τεκτονικά δελτία: «Ο ιππότης Άγγελος Χαλικιόπουλος, γερουσιαστής και από το 1816 μέγας διδάσκαλος της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, πέθανε στην Κέρκυρα στις 13 Νοεμβρίου του παρελθόντος έτους. Η Κυβέρνηση απέτισε τις ανώτερες τιμές στον θανόντα, τη σορό του οποίου συνόδεψε στην τελευταία του κατοικία ολόκληρο το τεκτονικό σώμα σε τριάδες. Από τη 13η Νοεμβρίου έως την 11η πρωινή της 15ης τα δικαστήρια, οι δημόσιες υπηρεσίες και κάθε κτίριο της διοίκησης, ακόμα και το θέατρο, παρέμειναν κλειστά. Μεταξύ των επιφανών προσώπων που ακολουθούσαν περίλυποι την πομπή συμπεριλαμβάνονταν η Α.Ε. ο λόρδος ύπατος αρμοστής Σίτον, ο εξοχότατος πρόεδρος της Γερουσίας, οι γερουσιαστές, ο πανιερότατος επίσκοπος και έξαρχος Κερκύρας, οι ανώτερες πολιτικές και στρατιωτικές αρχές και οι ιππότες του διακεκριμένου Τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου. Δύο συνταγματάρχες της φρουράς, ο ύπαρχος Κερκύρας, ένας ιππότης μεγαλόσταυρος, ένα μέλος του Υπερτάτου Συμβουλίου και ένας βουλευτής κρατούσαν τις ταινίες που κρέμονταν από το φέρετρο. Οι σημαίες του φρουρίου και κάθε πλοίου στο λιμάνι, αλλά και στη νησίδα Βίδος, κρέμονταν μεσίστιες μέχρι το πέρας της κηδείας και κατά τη διάρκεια της νεκρώσιμης πομπής ελαφριοί κανονιοβολισμοί από το Η.Μ.Σ “Aigle” απέδωσαν τιμές, ενώ η στρατιωτική μπάντα απέδιδε πένθιμα εμβατήρια. Η σορός του επιφανούς νεκρού εναποτέθηκε στον ναό της Θεοτόκου.³⁹ Ένα στρατιωτικό άγημα απέδωσε τρεις διαδοχικές φορές τιμές με πυροβολισμούς και οι προσευχές των ευσεβών προσφέρθηκαν για την ανάπαυση της ψυχής του, καθώς τα δάκρυα των αναρίθμητων φίλων του κυλούσαν μέσα στο φέρετρό του».⁴⁰

Λίγους μήνες μετά, και συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1844 («17η

³⁸ «Νεκρολογικόν Άρθρον – Articolo Necrologico», ό.π., σ. 14-15.

³⁹ Η ακολουθία εψάλη στην Υπεράγια Θεοτόκο-Κυρά Αντιβουνιώτισσα, ναό που από τα μέσα του 16ου αιώνα εμφανίζεται ως συναδελφικός, διοικούμενος από την αδελφότητα των κλητόρων του. Μεταξύ των οικογενειών που είχαν ιδιοκτησιακή ή διαχειριστική σχέση με τον ναό, είτε ως ιεουργοί είτε ως αφιερωτές σημαντικών προσόδων, ήταν και αυτή του Άγγελου Χαλικιόπουλου (Σπύρος Καρύδης, *Ο αστικός χώρος και τα ιερά. Η περίπτωση της Κερκύρας τον 16ο αιώνα*, Αθήνα 2007, σ. 171-172· Σταμάτιος Χονδρογιάννης, *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας Κέρκυρα*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 24-25· και Γιάννης Πιέρης, «Το βιβλίο των νεκρών του Ναού της Υ.Θ. Κυρίας της Αντιβουνιώτισσας στην πόλη της Κερκύρας», στο *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. Ι: Ιστορία*, επιμ. Θ. Πυλαρινός και Π. Τζιβάρα, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών / Κερκυραϊκά Χρονικά, Κέρκυρα 2015, σ. 464-469).

⁴⁰ *The Freemasons' Monthly Magazine*, by Charles W. Moore, Grand Secretary of the Grand Lodge of Massachusetts, III/10, Βοστόνη, 1 Αυγούστου 1844 («Printed by Tuttle and Dennett»), σ. 315. Οι ίδιες ακριβώς πληροφορίες δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *The Freemasons' Quarterly Review, New Series*, Λονδίνο 1844, σ. 101.

ημέρα του 11ου μηνός του έτους αληθούς φωτός 5843»), στη συνεδρία της στοάς Ανατολή Ζακύνθου αποφασίστηκε η τέλεση ενός μνημοσύνου για τους αποθάνοντες κατά το 1843 δούκα του Σάσεξ και Άγγελο Χαλικιόπουλο.⁴¹

Μια πρόσφατη αγορά αρχειακού υλικού που αφορά κερκυραϊκές προσωπικότητες του 19ου αιώνα μάς έφερε μπροστά σε ένα ενδιαφέρον τεκμήριο. Ανάμεσα στα έγγραφα υπήρχε ένα εφοδιαστικό «ιερέως» της Φιλικής Εταιρείας διαστάσεων 24 x 19 εκ. με κρυπτογραφικό κώδικα και το γνωστό έμβλημα με τον σταυρό, τις σημαίες και τα αρχικά «ΗΕΑ» και «ΗΘΣ». Το κείμενο αποκωδικοποιήθηκε ως: «Εἰς τὸ ὄνομα τῆς μελώσης σωτηρίας καθιερόνῳ ιερέα φιλικῶν κε αφιερόνῳ εἰς τὴν ἀγάπην τῆς φιλικῆς ετερίας καὶ εἰς τὴν υπεράσπισιν τῶν μεγάλων ιερῶν τῶν ελευσινίων τὸν συμπατριώτην Ἀγγέλον Χαλικιόπουλον ἐκ πατρίδος Κερκύρας, τῶν ἐπτὰ ἐνωμένων νήσων, ἐτῶν τεσσάρων καὶ πενήκοντα (54) ἐπαγγέλματος δικανικοῦ, ὅς θερμῶς υπερασπιστῆς τῆς εὐδαιμονίας τῆς πατρίδος, κατηχηθέντα καὶ ὀρκισθέντα ὑπ' ἐμοῦ. ... [υπογραφή δυσανάγνωστη]. Μὴν Κερκύρα τῇ 10ῇ Ἰουλίου τὸ εἰκοστὸ τῶν φιλικῶν».

Η μέχρι σήμερα έρευνα δεν έχει εντοπίσει το όνομα του Άγγελου Γ. Χαλικιόπουλου να συμπεριλαμβάνεται σε κάποια δημοσίευση περί των μελών της Φιλικής Εταιρείας ή σε κατάλογο Κερκυραίων που είχαν μνηθεί σε αυτήν.⁴² Εφόσον λοιπόν θεωρηθεί πως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, και από την έρευ-

⁴¹ «Μετά από πρόταση του Σ.·Δ.·. αποφασίζεται η τέλεση ομαδικού μνημοσύνου του Δούκα του Σάσεξ Μ\Διδ\ του Τάγματος, του αδ.·. Άγγελου Χαλικιόπουλου Πρόσθ.·Μ.·Διδ.·. και όποιου άλλου τέκνου της παρούσης Ανατολής, και προς τούτο ορίζεται Επιτροπή αποτελούμενη από τους αδ.·. Μάστρακα, Μερκάτη και Μινώτο προκειμένου οὔτοι να παρουσιάσουν εἰς τὴν Στοά ἕναν προϋπολογισμό των αναγκῶν ἐξόδων γιὰ τὴν ἐκτέλεση ταύτου, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ Στοά νὰ δυνηθεῖ νὰ αποφασίσει ἐάν τούτο θὰ πρέπει νὰ γίνῃ μία φορά γιὰ ὅλους μαζί τους ἀποθανόντες ἀδελφούς, ἢ χωριστά. Ὁ Πρόεδρος τῆς Επιτροπῆς πού ἔχει ἐπιφορτισθεῖ νὰ παρουσιάσει ἕνα σχέδιο ἀναμορφώσεως τῶν Εἰδικῶν Κανονισμῶν, παρουσιάζει τὴν ἐργασία του ἡ ὁποία ἐκτελέστηκε σύμφωνα με τὴν μορφή πού του ὑποδείχθηκε ἀπὸ τὴν Στοά κατὰ τὴν τελευταία τῆς συνεδρίασης. Κατόπιν ἀναγιγνώσκεται αὐτὸ τὸ σχέδιο καὶ ἀποφασίζεται ὅτι, τόσο τούτο, ὅσο καὶ οἱ ἐν ἐνεργείᾳ εἰδικοί Κανονισμοὶ ὡς καὶ οἱ Γενικοὶ Κανονισμοὶ τοῦ Τάγματος παραδοθῶν εἰς τὸν ἀδ.·.Κουερίνο προκειμένου νὰ τοὺς καταστήσει προσιτοὺς εἰς ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀδ.·. πού θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ τοὺς ἐξετάσουν καὶ νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ τὴν συζήτηση τοῦ σχεδίου τῆς ἀναμορφώσεως, ὡς ἀνωτέρω» (Ανδρέας Ριζόπουλος, *150 χρόνια Αστήρ της Ανατολής*, μτφρ. Ν. Ζαχαρόπουλος, Τεκτονικό Ίδρυμα Ζακύνθου Αστήρ της Ανατολής, Ζάκυνθος 2012, σ. 77).

⁴² Η μόνη υπόθεση, χωρίς όμως να αποδεικνύεται, για τη σχέση του Χαλικιόπουλου ως τέκτονα και Φιλικού εντοπίζεται στο Κωνσταντίνους Σβολόπουλος, *Κατακτώντας την ανεξαρτησία. Δέκα δοκίμια για την Επανάσταση του 1821*, Πατάκης, Αθήνα 2010, κεφ. 3 («Η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας: Μία επαναπροσέγγιση»), σ. 71-72, όπου ο συγγραφέας εξετάζει, με βάση τα στοιχεία που έχουν εκδοθεί από τα Αρχεία της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας, τη σχέση του Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου με τη Φιλική Εταιρεία και με τον τεκτονισμό, όταν στο χειρόγραφο FM² 562: Corfou, «Bienfaisance et Philogénie», επαναβεβαιώνεται το φιλελεύθερο πνεύμα που κυριαρχούσε στους κόλπους των παραρτημάτων της Μεγάλης Ανατολής και η σύνταξή του με τον απελευθερωτικό πόθο των Ελλήνων, ενώ επισημαίνεται, με την υπογραφή του Χαλικιόπουλου, ότι τα πάντα γίνονται στο όνομα της ελευθερίας, «των θεσμών που αποβλέπουν στην τελείωση του ανθρώπου, στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων και των συγκεκριμένων υποχρεώσεών του». (Την πληροφορία οφείλω στον κ. Γεράσιμο Παγκράτη τον οποίον ευχαριστώ.)

νά μας δεν έχει αποκαλυφθεί κάποια άλλη συνωνυμία την περίοδο εκείνη στην Κέρκυρα, ο Χαλικιόπουλος είναι ένας ακόμη επιφανής Κερκυραίος που μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και εργάστηκε για την Εφορία της «Υπερτάτης Αρχής» στην Κέρκυρα.⁴³

Η Φιλική Εταιρεία, ή Εταιρεία των Φιλικών, αποτελεί ένα γνωστό θέμα στην ελληνική έρευνα και ιστοριογραφία.⁴⁴ Όταν αποφασίστηκε μάλιστα η σύστασή της, οι συνθήκες και το διεθνές περιβάλλον μέσα στο οποίο καλούνταν να αναπτυχθεί μόνο ευνοϊκά δεν μπορούσαν να περιγραφούν: Οι ευρωπαϊκοί λαοί ύστερα από τους καταστρεπτικούς Ναπολεόντειους Πολέμους επιθυμούσαν να εισέλθουν ξανά σε μία κατάσταση σταθερότητας, ενώ από την άλλη ο Ελληνισμός παρέμενε για τρεισήμισι περίπου αιώνες υπό τη δεσποτεία του σουλτάνου. Έχει αποδειχθεί πως με την ίδρυσή της η Φιλική, «ως μία άυλη μυστική οργάνωση με σαφή επαναστατικό προσανατολισμό», εμφανίζεται ως το όργανο μέσω του οποίου ο Ελληνισμός θα επιχειρήσει να θέσει τις οργανωτικές βάσεις για την πολιτική και εθνική του χειραφέτηση από το οθωμανικό κράτος, και αυτό μάλιστα υπό τη διαρκή απειλή των δυνάμεων της Ιεράς Συμμαχίας και της ευρωπαϊκής διπλωματίας, που απεύχονταν τη δημιουργία κάθε φιλελεύθερου και δημοκρατικού κινήματος.

Λιγότερο γνωστή παραμένει η δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα,⁴⁵ και ιδιαίτερα στην Κέρκυρα, έδρα της βρετανικής διοίκησης την περίοδο της ανάπτυξής της, το γεγονός αυτό όμως οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό και στην αποσπασματικότητα ή τη διασπορά των αρχειακών πηγών, απόρροια του ιδιαίτερου, μυστικού της χαρακτήρα, αλλά και των καταστροφών που υπέ-

⁴³ Προβληματισμό μάς προκάλεσε το γεγονός πως, αν ο Χαλικιόπουλος στο εφοδιαστικό εμφανίζεται ως 54 ετών, και με γνώμονα το ότι γεννήθηκε το 1757, το έγγραφο θα πρέπει να υπογράφηκε το 1811, κάτι που δεν μπορεί να ισχύει. Καθώς πάντως δεν έχει εντοπιστεί εκείνη την περίοδο κανείς άλλος στην Κέρκυρα με το ίδιο όνομα και την ίδια επαγγελματική ιδιότητα, και καθώς είναι συχνά τέτοια σφάλματα σε αντίστοιχα εφοδιαστικά, θεωρούμε πως αποτελεί λάθος κατά την καταγραφή. (Ευχαριστώ τον κ. Νίκο Κ. Κουρκουμέλη για την επιβεβαίωση της αποκωδικοποίησης και τις πολύτιμες παρατηρήσεις.)

⁴⁴ Ως ημερομηνία ίδρυσης της Φιλικής θεωρείται η 14η Σεπτεμβρίου, επέτειος της υψώσεως του Τιμίου Σταυρού. Ήταν στην Οδησό το καλοκαίρι του 1814 όταν ο Τσακάλωφ, ο Ξάνθος και ο Σκουφάς αποφάσισαν να επιχειρήσουν τη σύσταση μιας μυστικής εταιρείας με στόχο «να εισάξωσιν εις αυτήν όλους τους εκλεκτούς και ανδρείους των ομογενών, διά να ενεργήσωσι μόνοι των ό,τι ματαίως και προ πολλού χρόνου ήλπιζον από την φιλανθρωπίας των χριστιανών βασιλέων». Αρχικά αναπτύχθηκε με βραδύ ρυθμό, τις παραμονές όμως του μεγάλου ξεσηκωμού έφθασε να αριθμεί στην Ελλάδα και σε κάθε γωνιά του Ελληνισμού εκατοντάδες μνημένα μέλη (βλ. μεταξὺ άλλων Αθανάσιος Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821. Ανέκδοτα απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα και άλλα κείμενα*, επιμ. Λ.Ι. Βρανούσης και Ν. Καμαριανός, Αθήνα 1964).

⁴⁵ Για τη συμμετοχή των Επτανησίων στους επαναστατικούς αγώνες βλ. Γιώργος Καραμπελιάς, «Τα Επτάνησα από την άλωση μέχρι την επανάσταση», στο Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, *Ι' Διεθνές Συνέδριο...*, ό.π., σ. 301-303.

στη η πόλη της Κέρκυρας στο διάβα των χρόνων.⁴⁶ Τα Επτάνησα θα αναδειχθούν πολύ γρήγορα σε «φυτώριο» της Φιλικής Εταιρείας και θα διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο επίπεδο τόσο του μυητικού της έργου, όσο και της οργανωτικής της δομής. Σε αυτό συνέβαλαν οι νέοι πολιτικοί θεσμοί και συσχετισμοί που είχαν διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια των δύο γαλλικών κατοχών (Γάλλοι δημοκρατικοί, 1797-1799, και Γάλλοι αυτοκρατορικοί, 1807-1814), αλλά και η ύπαρξη μιας κοινωνικά και πολιτικά ισχυρής αστικής τάξης και αριστοκρατίας που από την πρώτη στιγμή συστρατεύτηκε με την εθνικοαπελευθερωτική μυστική οργάνωση, ιδρύοντας Εφορίες σε κάθε νησί. Παραδοσιακοί και νεόκοποι ευγενείς με σπουδές σε διάφορα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, με φιλελεύθερη αντίληψη και προσανατολισμένοι προς τους πνευματικούς ορίζοντες της Ευρώπης, είχαν διαμορφώσει στην πλειοψηφία τους μια ιδιαίτερη εθνική συνείδηση, μέσα από μια αρκετά σύνθετη διαδικασία.⁴⁷

Αρκετές δεκαετίες πάντως πριν από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας μαρτυρούνται παρόμοιες αξιόλογες απόπειρες για τη σύσταση επαναστατικών οργανώσεων, με σκοπό την προετοιμασία για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Φωτισμένα μυαλά με διάθεση να μετατρέψουν την επαναστατική τους συνείδηση σε συλλογική και εθνική υπόθεση συστήνουν και μετέχουν σε διάφορες μυστικές οργανώσεις, με απώτερο στόχο να μεταλαμπαδεύσουν τις νεωτερικές ιδέες του Διαφωτισμού στους υπόδουλους Έλληνες. Έλληνες από τα υπόδουλα εδάφη της αυτοκρατορίας, από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, από τα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα και από τις κοινότητες της Διασποράς συγκροτούν στην Κέρκυρα εταιρείες και συλλόγους όπως η Πατριωτική Εταιρεία, η Εταιρεία Φιλίας ή

⁴⁶ Για τη γένεση και διαμόρφωση της Φιλικής Εταιρείας και τις σχέσεις της με τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις βλ. Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1845· George Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1971· και Γκριγκόρι Α. Αρς, *Η μυστική οργάνωση «Φιλική Εταιρεία»*, Το Λαϊκό Βιβλίο, Αθήνα 1966, και του ιδίου, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία. Ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού στις αρχές του 19ου αιώνα και οι ελληνορωσικές σχέσεις*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011.

⁴⁷ «Από τη μια πλευρά, βίωναν την έλλειψη της εθνικής ανεξαρτησίας ως στοιχείο μειωτικό της τάξης τους απέναντι στους άλλους πολιτισμένους ευρωπαϊκούς λαούς, στον πολιτισμό των οποίων συμμετείχαν απόλυτα: λειτουργούσε δηλαδή σε αυτούς το αντίστροφο σχήμα από εκείνο που χαρακτήριζε τη στάση των Φαναριωτών αριστοκρατών που επιθυμούσαν τη διατήρηση της ξένης κυριαρχίας επειδή βίωναν μια πολιτισμική ανωτερότητα σε σχέση με τον “αλλοεθνή δυνάστη”. Από την άλλη πλευρά είχαν συνειδητοποιήσει την τεράστια προοπτική που προσφερόταν για την τάξη τους σε περίπτωση πολιτικής και εθνικής χειραφέτησης του Ελληνισμού από την οθωμανική κυριαρχία: περίπτωση και αυτή διαμετρικά αντίθετη από τους Φαναριώτες, οι οποίοι, σε περίπτωση εθνικής αποκατάστασης των Ελλήνων, θα έχαναν τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και διοικητικά τους προνόμια» [Eveline Durie, *Ο επανησιαστικός μυστικός εταιρισμός πριν και κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας (μέσα του 18ου αιώνα – 1830)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999, σ. 198-199].

«Των Φίλων», ο Εθνικός Ιατρικός Σύλλογος και άλλοι πολλοί. Αλλά και εκτός των νησιών κάνουν την εμφάνισή τους ονομαστές πλέον εταιρείες, όπως η «Αλέξανδρος» στη Βλαχία, η Εταιρεία των Φίλων και η Ελληνοδιδασκτική Φιλολογική Εταιρεία στο Βουκουρέστι, το Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον στο Παρίσι το 1809, η εταιρεία Φοίνιξ στην Αγία Πετρούπολη, η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών το 1813, αλλά και έναν χρόνο μετά η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης, καρπός της συνεργασίας του Ιωάννη Καποδίστρια με τον μητροπολίτη Άρτης και μετέπειτα Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο. Η τελευταία αυτή οργάνωση μάλιστα αποτέλεσε «την έκφραση της στρατηγικής των ανώτερων στρωμάτων της ελληνικής ελίτ για μια εκπαιδευτικο-πολιτισμική στρατηγική» ενδυνάμωσης του Ελληνισμού, που θα τον καθιστούσε ικανό, την κατάλληλη στιγμή και με τα κατάλληλα στελέχη, να ανασυστήσει σε ορθές, ευρωπαϊκές βάσεις τη χώρα από τις στάχτες της.⁴⁸

Η διαφορά των οργανώσεων και των εταιρειών αυτών ως προς τη Φιλική ήταν ότι εκείνες ευαγγελίζονταν έναν εκπαιδευτικό και φιλολογικό σκοπό, καθώς πεποίθησή τους υπήρξε πως ο λαός είχε ανάγκη πρώτα να μορφωθεί και να φωτιστεί, ακολούθως να ενεργοποιήσει τον Ελληνισμό της Δύσης ώστε να αναλάβει πρωτοβουλίες, και στη συνέχεια να συνενώσει όλες τις ζωτικές του δυνάμεις ώστε όλοι μαζί να εργαστούν για μια οριστική λύση.⁴⁹ Όπως άλλωστε χαρακτηριστικά έγραψε και ο ιστορικός Καρλ Μέντελσον-Μπαρτόλντ, «η σχέση των Φιλικών προς τους Φιλόμους ήταν μια σχέση ξίφους προς πένα».⁵⁰

Η Φιλική Εταιρεία, στις περιοχές που οργανώθηκε και με τα πρόσωπα που υιοθέτησε, αλλά και με τη μορφή που λάμβανε σταδιακά μέσα στην ιστορία, κινήθηκε παράλληλα και συνδέθηκε αδιάρρηκτα με την πορεία της Ελληνικής Επανάστασης.⁵¹ Ακόμα και αν δεν κατέχουμε επαρκώς την οικονομία

⁴⁸ Πιώργος Καραμπελιάς, «Ο εταιρισμός πριν τη Φιλική Εταιρεία», *Άρδην* 97, Ιούνιος-Σεπτέμβριος 2014, σ. 35-37.

⁴⁹ Πρόδρομος αυτής της φιλοσοφίας υπήρξε ο Ρήγας Φεραίος, που με τον «Θούριο» («ήτοι Ορμητικός Πατριωτικός Ύμνος πρώτος, εις τον ήχον, μια προσταγή μεγάλη») επιδιώκει τη διαπαιδαγώγηση των σκλαβωμένων Ελλήνων με σκοπό τη συνειδητοποίηση της κατάστασής τους και της αναζήτησης των κατάλληλων μέσων για την ανάκτηση της ελευθερίας τους, μέσα από μια διαβαλκανική συνεργασία. Ο Ρήγας μέσα από τον «Θούριο» καλεί σε συμμαχική συνεξέγερση όχι μόνο όλους τους Βαλκάνιους υπηκόους του σουλτάνου, αλλά και όλους τους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανεξάρτητα από θρησκεία και φυλή. Τους καλεί σε επανάσταση για να ζουν ο καθένας στον τόπο του ελεύθερα, με αμοιβαίο σεβασμό πίστης και λατρείας (Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998², σ. 42-43). Είναι άξιο αναφοράς ότι ο «Θούριος» και άλλα πατριωτικά κείμενα, όπως ο «Ύμνος πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γραικίας προς ξαναπόκτησιν της αυτών Ελευθερίας», τυπώθηκαν στην «εν Κερκύρα του Γένους Τυπογραφία».

⁵⁰ Γεώργιος Πουκαμισάς, *Ο Καποδίστριας και η Φιλική Εταιρεία*, Κασταλία, Αθήνα 2016, σ. 14.

⁵¹ Όπως έχει γραφτεί: «Η ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης συνδέεται αδιάρρηκτα με την

και το δίκτυο της ανωτάτης της στελεχώσεως, καθώς ευλόγως οι ιδρυτές της την περιέβαλαν με πυκνό μυστήριο, είναι γνωστό πως τα μέλη της επεδίωξαν τον προσεταιρισμό και άλλων βαλκανικών λαών, κυρίως των Σέρβων, ακόμα και του Αλή πασά, αλλά και όλων εκείνων που διαφαίνεται πως θα συντόνιζαν κάποια δράση απέναντι στον σουλτάνο. Η συνωμοτική της δράση θα επεκταθεί γρήγορα στον χώρο του απόδημου Ελληνισμού, εκεί όπου θα βρει τα σημαντικότερα ερείσματά της, αλλά και προς κάθε χριστιανικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας, αντιμετωπίζοντας πολύ σοβαρά την περίπτωση ενός γενικού ξεσηκωμού όλων των ορθόδοξων λαών της σουλτανικής επικράτειας.⁵² Στους καταλόγους των Φιλικών που σώζονται σήμερα διακρίνουμε τα ονόματα ηγεμόνων, επισκόπων, Φαναριωτών και καπεταναίων, αξιωματικών του στρατού και του στόλου, διδασκάλων και ιερομονάχων, караβοκүрһәдwн, εμπόρων και τεχνιτών, εργατών και χωρικών και πολλών άλλων, αφανών αλλά και επωνύμων. Κοινό τους αίτημα η ελευθερία, αλλιώς ο θάνατος, και κάποιοι από αυτούς ευτύχησαν να δουν τη χώρα τους ελεύθερη κι ακόμα περισσότεροι πέθαναν γι' αυτό το όραμα.⁵³

Εγράφη ότι «η Φιλική Εταιρεία υπήρξε ο πρόδρομος της Ελληνικής Επανάστασης και συνετέλεσε προς αυτόν τον σκοπό, στην πραγματικότητα όμως η Φιλική έκανε σε ένα μεγάλο ποσοστό την Επανάσταση», ενώνοντας μέσα σε έξι μόλις χρόνια όλους τους Έλληνες της χώρας, των Επτανήσων και της Διασποράς, πείθοντάς τους ότι «μόνο με το σπαθί τους» θα κερδίσουν την ελευθερία τους. Αλλά κυρίως κατόρθωσε, προπαρασκευάζοντας συστηματικά αυτόν τον αγώνα, «να μετατρέψει τα σύμβολά της σε σημαίες επαναστατικές, εργαζόμενη

ιστορία της Φιλικής Εταιρείας. Η μυστική αυτή οργάνωσις, που η γένεσίς της χάνεται στο βαθύ κι αξεδιάλυτο σκοτάδι –όπως ακριβώς εθέλησαν οι πρώτοι της ιδρυταί– κατώρθωσε, με τη μορφή που έλαβε, να συνενώσει όλες τις ζωτικές δυνάμεις του Ελληνισμού και να εκβιάση τη λύσι μίας καταστάσεως που, όπως αποδείχθηκε, ήταν ώριμη και όμως δεν εύρισκε κανένα να αναλάβη την πρωτοβουλία της λύσεώς της. [...] Ανέλαβαν λοιπόν την ευθύνη να εξαπατήσουν τους Έλληνες, αφήνοντας να διαδοθή ότι η όλη οργάνωσις κινείται από μία μυστηριώδη Υπερτάτη Αρχή που κρύβεται στα βάθη της Ρωσσίας και ότι την ώρα της Επανάστασεως, είναι εξασφαλισμένη η συνδρομή της Δυνάμεως αυτής· ενώ στην πραγματικότητα η κίνησις όλη επήγαζεν από ασήμους και αγνώστους μικροαστούς που, με μόνα εφόδια τον πατριωτισμό και την αβάσιμη αισιοδοξία, προσπαθούσαν να οργανώσουν μία καθαρώς ελληνική εξέγερσι» (Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. γ'). Η Ανωτάτη Αρχή όφειλε να τηρηθεί μυστική και η μύηση των εταίρων να γίνεται συστηματικά και με μεγάλη προσοχή. Οι Φιλικοί δεν έπρεπε να γνωρίζουν ούτε ποιοι αποτελούσαν την Αρχή, ούτε πού είχε την έδρα της, και όφειλαν να αλληλογραφούν με αυτήν κρυπτογραφικά, μέσω τρίτων. Οι εντολές που απέστελλε η Αρχή έφεραν, αντί υπογραφών, ένα μικρό σημείο, κάτι σαν σύμβολο, το οποίο ήταν γνωστό μόνο στον εταίρο στον οποίον απευθύνονταν.

⁵² E. Durie, *Ο επανησιακός μυστικός εταιρισμός...*, ό.π., σ. 195.

⁵³ Σπύρος Βερόκιος, *Επτανησιακοί παλμοί και αγώνες στο 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 11-25.

για να μην βρεθεί το Έθνος άοπλο».⁵⁴

Επιστρέφοντας στον Χαλικιόπουλο και στην τεκτονική του δραστηριότητα, γνωρίζουμε πως η πρώτη κανονική στοά εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα το 1781. Έχει γραφεί πως «ο Χαλικιόπουλος μυήθηκε στον τεκτονισμό πιθανότατα στην αρχαία στοά La Beneficenza [Αγαθοεργία στην ελληνική], της οποίας υπήρξε και Σεβάσμιός της [πρόεδρος] κάποια χρονική στιγμή πριν το 1806».⁵⁵ Στην άδεια λειτουργίας της στοάς πάντως το 1782 υπογράφει ως «Ange Calichiorolo M[aître].·E[lû].·Garde des Archives».⁵⁶ Επίσης στην επετηρίδα της στοάς Bienfaisance et Philogénie Réunies υπ' αρ. 1361, υπό την αιγίδα της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας, του έτους 1815, αναφέρεται ως «πρώην Σεβάσμιος».⁵⁷ Γνωρίζουμε πως μέχρι το 1815 διετέλεσε πρόεδρος του Μητροπολιτικού Υπέρτατου Περιστυλίου του Σκωτικού Τύπου (ενός συστήματος επιγενόμενων βαθμών δηλαδή), που τελούσε υπό την αιγίδα της Μητρικής Επαρχιακής Στο-

⁵⁴ Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Η έκθεσις της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας εν τω Εθνικώ Ιστορικώ Μουσείω*, Αθήνα 1964, σ. 9-10.

⁵⁵ «Στα τέλη του 1807 ή στις αρχές του 1808, από διάσπαση των αδελφών της Στοάς Beneficenza, θα δημιουργηθεί η Στοά La Philogénie (Η Φιλογένεια), η οποία θα εργασθεί αυτονόμως έως το 1810. Την 6η Ιουνίου 1810 σε κοινή συνεδρία των Στοών Beneficenza και Philogénie, υπό την προεδρία του Αυτοκρατορικού Επιτρόπου Κόμη Matthieu de Lesseps, ψηφίζεται η συνένωσή τους. Με την επωνυμία Bienfaisance et Philogénie Réunies υπ' αρ. 1361 αναγνωρίστηκε από την Μεγάλη Ανατολή της Γαλλίας τον Νοέμβριο του 1811 με αναδρομική ισχύ από το 1810». Η Beneficenza υπέβαλε ταυτόχρονα διά του Ρώμα την άδεια λειτουργίας της Αγαθοεργίας, που είχε παραχωρηθεί τη 13η ημέρα του τετάρτου μήνα του τεκτονικού έτους 5782, δηλαδή τη 13η Ιουνίου 1782, από τη Μεγάλη Μητέρα Στοά της Βερόνας, η οποία έδρευε στην Πάδοβα (Ντίνος Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η ελληνική εθνεγερσία*, Αθήνα 1972, σ. 16-17· και Θεόδωρος Καλογερόπουλος, *Επετειακό λεύκωμα για τον εορτασμό των 125 ετών από την εγκαθίδρυση του Υπερτάτου Περιστυλίου Φοίνιξ* υπ' αρ. 1Α Κοιλ.· Ερμώνων και Αν.· Κερκύρας, Κέρκυρα 2008, σ. 12).

⁵⁶ Ντ. Κονόμος, ό.π., σ. 163-164. Ο Χαλικιόπουλος αναφέρεται σε απόσπασμα πρακτικού της τεκτονικής στοάς Κερκύρας Αγαθοεργία-Φιλογένεια της 31ης ημέρας του πρώτου μήνα του τεκτονικού έτους 5815, δηλαδή του 1815, καθώς και ως «Gr.·M» στο πρακτικό συνεδριάσεως για τη μετονομασία της στοάς Αγαθοεργία και Φιλογένεια σε Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος την 26η ημέρα του δεύτερου μήνα του τεκτονικού έτους 5816, δηλαδή στις 14/26 Απριλίου 1816 (ό.π., σ. 169-173).

⁵⁷ Την περίοδο που προηγήθηκε, και συγκεκριμένα τον Ιούλιο του 1807, οι Ρώσοι παραχωρούν με τη συνθήκη του Τιλσίτ τα Επτάνησα στον Ναπολέοντα και οι Επτανήσιοι προσβλέπουν ξανά στον αυτοκράτορα ότι θα βοηθούσε στην υπόθεση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας. Μάταια περίμεναν κάποια ουσιαστική επέμβαση, και δεν εισέπραξαν κάποια διαβεβαίωση ούτε καν τον Νοέμβριο του 1811, όταν επτανησιακή αντιπροσωπεία υπό τον πρόεδρο της Γερουσίας Εμμανουήλ Θεοτόκη, τον κόμη Διονύσιο Ρώμα, τον Στάμο Χαλικιόπουλο, τον Μαρίνο Μεταξά και τον Σπυρίδωνα Κοντό μετέβη στο Παρίσι για να εκφράσει την αφοσίωσή της στον Ναπολέοντα και συνάμα να τον συγχαρεί για τη γέννηση του υιού του, του βασιλέα της Ιταλίας Ναπολέοντα Φραγκίσκου Ιωσήφ Καρόλου Βοναπάρτη. Όλοι οι παραπάνω απεσταλμένοι υπήρξαν μέλη της τεκτονικής στοάς Κερκύρας, και οι περισσότεροι υπήρξαν στη συνέχεια μέλη και της Φιλικής. Κατά την παραμονή τους στο Παρίσι εργάστηκαν για την αναγνώρισή τους από τη Μεγάλη Ανατολή της Γαλλίας. Οι απεσταλμένοι της Ιονίου Γερουσίας επέστρεψαν στην Κέρκυρα τον Οκτώβριο του 1812, καλλιεργώντας ανάμεσα στους αδελφούς τους το έδαφος για την απελευθέρωση του αλύτρωτου Ελληνισμού. Παρέμενε κοινή πεποίθηση η προσδοκία πως η εθνική απελευθέρωση θα προέρχονταν από τη διάδοση της παιδείας και την εισαγωγή νέων δημοκρατικών ιδεών.

ας Bienfaisance et Philogénie Réunies.⁵⁸ «Κατά το χρονικό διάστημα 1815-1816, οπότε λειτούργησε η Κεντρική Τεκτονική Συνέλευση της Ελλάδος (Radunanza Generale e Centrale Massonica), διετέλεσε Πρόεδρος της Μεγάλης Στοάς Διοικήσεως, Σεβασμιος της Μεγάλης Επαρχιακής Μητρικής Στοάς, καθώς και του Μεγάλου Επαρχιακού Υπέρτατου Περιστευλίου του Σκωτικού Τύπου. Με τη σύσταση της Γαληνοτάτης Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος το 1816 εκλέχθηκε από την αρχή Βοηθός Μεγάλος Διδάσκαλος αυτής, με Μεγάλο Διδάσκαλο τον Αύγουστο Φρειδερίκο, Δούκα του Σάσεξ. Μέχρι το έτος 1823, οπότε ο Δούκας αποδέχθηκε το αξίωμα του Μεγάλου Διδασκάλου της Γαληνοτάτης, ο Χαλικιόπουλος διετέλεσε ουσιαστικά Μέγας Διδάσκαλος και εξ αυτών μπορούμε τεκμηριωμένα πλέον να τον θεωρήσουμε, έστω και ατύπως, ως τον πρώτο Μεγάλο Διδάσκαλο της Γαληνοτάτης Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος.⁵⁹ Στη συνεδρίαση άλλωστε της Bienfaisance et Philogénie της 26ης Απριλίου 1816, όπου αποφασίστηκε η ίδρυση της Γαληνοτάτης Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος και η προσφορά του τίτλου του Μεγάλου Διδασκάλου στον δούκα του Σάσεξ (Ανή. της Κερκύρας την 26η ημέρα του δεύτερου μήνα του έτους Α.Φ.5816), ο Χαλικιόπουλος υπογράφει ως Μέγας Διδάσκαλος, με τον Αδ. G. Sordina Μέγα Γενικό Γραμματέα. Από τη στιγμή που η απονομή στον Δούκα υπήρξε τιμητική ο Χαλικιόπουλος μπορεί να θεωρηθεί από το 1816 έως τον θάνατό του το 1843 ως Πρόσθετος Ισόβιος Μέγας Διδάσκαλος.⁶⁰ Παράλληλα, στον Σκωτικό Τύπο, υπήρξε Πρόεδρος του Υπέρτατου Μητροπολιτικού Περιστευλίου, του Υπέρτατου Περιστευλίου των Μεγάλων Αετών Λευκών και Μελαίνων, του Υπέρτατου Περιστευλίου των Μεγάλων Επιθεωρητών Δικαστών Ταξιαρχών (G.·I.·I.·C.·) και του Κυρίαρχου και Ύπατου Δικαστηρίου, ανώτατης διοικητικής αρχής του Τύπου. Κατείχε τον βαθμό του Μεγάλου Επιθεωρητή Δικαστή Ταξίαρχη (G.·I.·I.·C.·), 10ο βαθμό του Σκωτικού Φιλοσοφικού Τύπου, καθώς και του Υπέρτατου Πρίγκι-

⁵⁸ Έντυ Σ. Καλογερόπουλος, «Η ίδρυση της πρώτης στοάς στον ελλαδικό χώρο και ο άγνωστος Κεφαλονίτης τέκτονας Μάρκος Χαρβούρης», *Κυμοθόη* (Αργοςτόλι) 20, 2010, σ. 327-336, και του ιδίου, «Το χρονικό της ίδρυσης της Στοάς Φιλογένεια», *Τεκτονικό Δελτίο Πυθαγόρας* (Αθήνα) 105, 2015, σ. 89-109. Για τον Διονύσιο Ρώμα βλ. Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, Αθήνα 1966, σ. 25-36.

⁵⁹ Θεόδωρος Καλογερόπουλος, *Το χρονικό της υπαγωγής της στοάς Φοίνιξ εν Ανατολή Κερκύρας εκ της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας εις την Γαληνοτάτη Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος*, Αθήνα 2007, σ. 6-7· του ιδίου, «Η συμβολή των τεκτόνων στην ίδρυση Ακαδημιών, Εταιρειών και Σχολών στην Κέρκυρα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα», *Τεκτονικό Δελτίο Πυθαγόρας* 96, 2007· και του ιδίου, *Βραχύβιες στοές στην Κέρκυρα 1850-1900*, Κέρκυρα 2012.

⁶⁰ Α. Ριζόπουλος, *150 χρόνια Αστήρ της Ανατολής*, ό.π., σ. 23-27. Στον επετειακό αυτό τόμο παρουσιάζεται η συλλογή διπλωμάτων της στοάς, πολλά εκ των οποίων φέρουν την υπογραφή του Άγγελου Χαλικιόπουλου (βλ. σ. 132-157).

πα Ροδόσταυρου (S.:P.:R.:X.:), 8ο βαθμό του Γαλλικού Τύπου». ⁶¹ Στο Quadro Degli Uff.:Dig.:E De'FF.: του τεκτονικού έτους 5815, ο «proprietaryo, avvocato Angiolo Calichiorulo» εμφανίζεται ως «Ex Ven[erabile].:» (πρώην σεβάσμιος). ⁶²

⁶¹ Θεόδωρος Καλογερόπουλος, *Αναφορά στην πρωτο-ιστορία του επτανησιακού τεκτονισμού. La Philogénie, μία άτακτη στοά συμμετοχος στην ίδρυση της πρώτης Μεγάλης Ανατολής στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008, σ. 16. Τις πληροφορίες και τις απαραίτητες ανωτέρω διευκρινίσεις οφείλω στον κ. Θεόδωρο Καλογερόπουλο, τον οποίον θερμά ευχαριστώ, όπως και για την προθυμία του να ικανοποιήσει τις απορίες μου γύρω από την τεκτονική δομή και ιεραρχία.

⁶² Ο Χαλικιόπουλος εμφανίζεται σε σειρά εγγράφων που δημοσιεύει η E. Durie στη διατριβή της *Ο επτανησιακός μυστικός εταιρισμός... και απόκλινται στη στοά Ζακύνθου Ασθήρ της Ανατολής και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας* (FM 2- 562 φύλλο [23], FM 2- 562 φύλλα [11]-[14], FM 2- 562 φύλλο [25], FM 2- 562, φύλλα [3], [4]). Συγκεκριμένα, στο μεταφρασμένο απόσπασμα του ιδρυτικού χάρτη της κερκυραϊκής στοάς, υπό τον διακριτικό τίτλο «Άγιος Ιωάννης της Αγαθοεργίας», με ημερομηνία 13 Ιουνίου 1782 (13η ημέρα του τέταρτου μήνα του τεκτονικού έτους 5782), αναφέρεται ο «Ange Calichiorulo M.:E.: Garde des Archives». Στο θεωρημένο αντίγραφο πρακτικών της συνεδρίασης της στοάς Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες κατ' Ανατολή Κερκύρας, της 8ης ημέρας του τέταρτου μήνα του έτους του Α.Φ. 5810, που αντιστοιχεί στις 6 Ιουνίου, ο Χαλικιόπουλος αναφέρεται μεταξύ των αξιωματικών. Στον πίνακα των μελών της Σκωτικής Στοάς Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ, με τον διακριτικό τίτλο Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες κατ' Ανατολή Κερκύρας, που τελεί υπό την αιγίδα της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας και της Μεγάλης Σκωτικής Στοάς του Παρισιού, εκδοθέντα κατ' Ανατολή Κερκύρας, τη Χ ημέρα του Χ μήνα του έτους του Α.Φ. 5810, υπογράφει ως «Il G.:O.: d'On.: Angiolo Calichiorul». Στη μετάφραση της αίτησης για αναγνώριση ως Κεντρικής Στοάς της Ιονίας και για ανανέωση των ιδρυτικών τίτλων, απευθυνόμενη από μέρους των αξιωματικών της στοάς Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες στον Μέγα Διδάσκαλο της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας, με ημερομηνία Χ ημέρα του πέμπτου μήνα του έτους του Α.Φ. 5810 / 1η μέρα του εβδόμου μήνα του έτους του Α.Φ. 5810, αναφέρεται εκ νέου ο «d'hon.: Angiolo Culichioroli». Σε δίπλωμα του Pasquale Melissino, εκδοθέν από τη στοά Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες κατ' Ανατολή Κερκύρας, στο όνομα –και υπό την αιγίδα– της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας και της Σεπτής Μεγάλης Σκωτικής Μητρός Στοάς, με τον τίτλο «Άγιος Αλέξανδρος της Σκωτίας και το Κοινωνικό Συμβόλαιο Ηνωμένα», κατ' Ανατολή Παρισίων την 29η μέρα του όγδοου μήνα [του έτους του Α.Φ. της τεκτονικής εποχής] 5810, στα ιταλικά, υπογράφει ο «Il G.:Or.:d'On.: Angiolo Calichiorulo». Επίσης στο δίπλωμα του «Demetrio Mercati, chef du 2e bataillon», εκδοθέν από τη στοά Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες κατ' Ανατολή Κερκύρας Διαμεριστικού Σκοτικού Περιστευλίου του Φιλοσοφικού Δόγματος («Souv.: Chap.:Ec.:, Dep.: du rit philosophique») το έτος του Μ.Φ. (Μεγάλου Φωτός) 5813, την ... ημέρα του ... μήνα, υπογράφει «en absence du President en exercice o Angiolo Calichiorulo G.: S.:». Σε απόσπασμα πρακτικών της Σεπτής Σκωτικής Διαμεριστικής Μητέρας στοάς Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες, στο όνομα και υπό την αιγίδα της Σεβαστής Μεγάλης Μητέρας Στοάς του Φιλοσοφικού Σκοτικού Δόγματος «Το κοινωνικό Συμβόλαιο και Άγιος Αλέξανδρος της Σκωτίας», στο Παρίσι, την 31η μέρα του πρώτου μήνα του έτους 5815 από του Α.Φ., εκτελώντας χρέη σεβασμίου εν απουσία του σεβασμίου, εμφανίζεται ο «R.: T.: Ex A Ven.: Ange Calichiorulo». Σε ιδρυτικό δίπλωμα της στοάς Αναγεννηθείς Φοινίξ (Fenice Risorta) κατ' Ανατολή Ζακύνθου, εκδοθέν (μετά από αίτηση των αδελφών της στοάς της 8ης ημέρας του τέταρτου μήνα Α.Φ. 5815), από τη Γενική και Κεντρική Τεκτονική Ένωση της Ελλάδος κατ' Ανατολή Κερκύρας και τη Στοά Διοικήσεως της για τη Μεγάλη Στοά Διοικήσεως, υπογράφει μεταξύ άλλων ο σεβάσμιος εν ενεργεία Άγγελος Χαλικιόπουλος. Στα πρακτικά συνεδρίασης του Επαρχιακού Σκοτικού Περιστευλίου, ριζωμένου στη Σεπτή Επαρχιακή Μητέρα Στοά του Φιλοσοφικού Σκοτικού Δόγματος του Αγίου Ιωάννου της Σκωτίας, με τον διακριτικό τίτλο «Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες», για τη σύστασή της σε «Εθνική Μεγάλη Ανατολή», αναφέρεται μεταξύ των μεγάλων αξιωματικών και αδελφών παρόντων στη συνεδρίαση ο «Gr.: M.:, in Eserc.: Angelo Calichiorulo». Στο υπ' αρ. 3 δίπλωμα με ημερομηνία 24 του δεύτερου μήνα του έτους 5817 από Α.Φ., εκδοθέν υπό της Παληνότατης Μεγάλης Ανατολής της Ελλάδος επί αιτήσεως από της 20ής ημέρας του όγδοου μήνα του έτους 5816 από Α.Φ. της εν Ζακύνθου στοάς Fenice Risorta, δι' ου υπάγεται η τελευταία αυτή υπό την αιγίδα της, ο Χαλικιόπουλος υπογράφει ως «Ισχυρός» του Σεπτού Μητροπολιτικού Περιστευλίου. Τέλος, στο δίπλωμα του Giuseppe Ippolito Bertrand, εκδοθέν υπό τη Σεπτή Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος του εν Κερκύρα Ύπατου Μητροπολιτικού Σκωτικού Περιστευλίου, με ημερομηνία την 7η ημέρα του τέταρτου μήνα του έτους 5818 από Α.Φ. (7-6-1818 Α.Χ.), ο Χαλικιόπουλος υπογράφει

Επίσης, υπό την προεδρία του κόμητος Δε Ρώμα στο «Sov[ereign]..Cap[itolo].. Scoz[zese]..» (Υπατο Σκοτικό Περιστύλιο), εμφανίζεται ως «P[rimo]..G[rande] ..S[upervisore]..» (Α' Μεγάλος Επόπτης).⁶³ Όπως αναφέρεται και στην ιστοσελίδα της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, ο Άγγελος Χαλικιόπουλος υπήρξε ίσως η σημαντικότερη προσωπικότητα του κερκυραϊκού τεκτονισμού κατά τον 19ο αιώνα και ηγήθηκε αυτού για τριάντα συνολικά χρόνια.⁶⁴ Σχετικές αναφορές για την προσωπικότητά του γίνονται στις νεκρολογίες του, αλλά και στα πρακτικά των εργασιών της στοάς Φοίνιξ Ανατολής Κερκύρας, υπό την αιγίδα της Μεγάλης Ανατολής της Γαλλίας, τη 13η Νοεμβρίου 1843.⁶⁵

Σύμφωνα με τα όσα έχουν γραφτεί μέχρι σήμερα, η διάδοση του μυστικού της Φιλικής Εταιρείας και η εγκατάσταση του συνωμοτικού της μηχανισμού στα Επτάνησα πραγματοποιήθηκε αρχικά από τρεις απεσταλμένους, «αποστόλους», όπως καλούνταν, της Εταιρείας, τον Αριστείδη Παππά, τον Παναγιώτη Καραγιάννη και τον Νικόλαο Πάγκαλο, τον Οκτώβριο του 1818. Μεμονωμένες περιπτώσεις όμως έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί λίγο καιρό νωρίτερα. Στις 5 Ιανουαρίου 1819 ο Αριστείδης Παππάς επανέρχεται στην Κέρκυρα, φέροντας την προτρεπτική εγκύκλιο του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' προς τους Επτανησίους και κατηχεί τον Βιάρο Καποδίστρια και τον τριανταεπταετήχρονο Αρτινό έμπορο Κωνσταντίνο Γεροστάθη. Ο Χιώτης, στα κεφάλαια της *Ιστορίας* του «Η Φιλική Εταιρεία εν Επτανήσω» και «Ιόνιοι κατά κινδύνους της Εταιρίας»,⁶⁶ περιγράφει αναλυτικά τις κινήσεις του. Στις 10 Ιανουαρίου 1819 ο Παππάς γράφει στον Χριστόδουλο Πρηνάρη: «Προ πολλού σας εφάνέρωσα, ότι ενεχείρησα τα βιβλία τω Κυρίω Αθανασίω Σγούρω, και διά περισσοτέραν βεβαιότητα σας έστειλα και τον κατάλογον. Προς το παρόν σας ειδοποιώ, ότι ετελείωσα όλον εκείνο, διά το οποίον ήλθον. Εις το εξής θέλετε γνωρίση ενταύθα αντ' εμού τον κόντε Βιάρον Καποδίστριαν και Κωνσταντίνον Γεροστάθη, με τους οποίους ημπορείτε να αρχήσητε την αλληλογραφίαν κατά τον εγνωρισμένον τρόπον. Διορίζονται εντεύθεν δύο επισημότεροι από τους ενταύθα ευρισκομένους Αρβανίτας, διά να απεράσουν εις

ως «Il Presid.. in Eserc.. Angiolo Calichipulo G..I..I..C.. dell Ord..».

⁶³ Παναγιώτης Κρητικός, «Ελληνικά τεκτονικά στοαί προ και κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821», *Τεκτονικόν Δελτίον* (Όργανον της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος) 60/10-12, 1964, σ. 227-254.

⁶⁴ «Χαλικιόπουλος Άγγελος, Πολιτικός, ΣΤ.. La Beneficenza (Κέρκυρα 1757-1843)», στην ιστοσελίδα της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, <http://www.grandlodge.gr/xalikiopoulos-aggelos-w-73177.html>

⁶⁵ Για τη στοά Φοίνιξ εν Ανατολή Κερκύρας, που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Αντωνίου Ιωάννη Δάνδολου την άνοιξη του 1843, βλ. Θ. Καλογερόπουλος, *Επετειακό λεύκωμα για τον εορτασμό των 125 ετών...*, ό.π., σ. 22.

⁶⁶ Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονικού Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 308-335.

Μωρέαν, ένθα θα ενεργήσωσι περί των κοινών συμφερόντων, καθώς εδιωρίσθησαν και καθώς αι περιστάσεις απαιτούν».⁶⁷

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, που αποζητούσε να ενισχύσει τις Εφορίες της Φιλικής με «Επτανησίους πλήρους Ελληνικών αισθημάτων», απαντά σε μία επιστολή του Κωνσταντίνου Γεροστάθη της 5ης Ιανουαρίου 1819 ζητώντας του να παρακινήσει τη φιλοτιμία των ευκατάστατων του τόπου να συνεισφέρουν «καταδεξάμενοι ως αρραβώνα των μελλόντων στεφάνων», αλλά και σε μία ακόμη του Βιάρου Καποδίστρια, με ημερομηνία 5 Δεκεμβρίου 1819, ευχαριστώντας την οικογένειά του για τα φιλογενή της φρονήματα και τις ενέργειές του, παρακαλώντας τον συγχρόνως να ενεργήσει για την οικονομική υποστήριξη της πατραϊκής Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας.⁶⁸

Κατά τη δίμηνη περίπου παραμονή του στην Κέρκυρα, και πριν ξεκινήσει την περιοδεία του στα υπόλοιπα Ιόνια Νησιά και στην Πάτρα, ο Παππάς θα επιχειρήσει, με τη συνδρομή του Γεροστάθη, να έρθει σε επαφή και να κατηχήσει τους Σουλιώτες που είχαν καταφύγει στο νησί μετά την πώληση της Πάργας από τους Άγγλους στον Αλή πασά, αλλά χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Η πτώση της Πάργας τον Απρίλιο του 1819 είχε ξεσηκώσει την αλληλεγγύη των Επτανησίων, η διείσδυσή τους όμως στους κόλπους της Φιλικής πραγματοποιούνταν με μεγάλη επιφύλαξη λόγω της καχυποψίας που έτρεφαν στο καθεστώς που είχε επιβάλει ο Άγγλος ύπατος αρμοστής Τόμας Μαίτλαντ, αλλά και του σκοτεινού ρόλου του Αλή πασά, ο οποίος μέσα από το δίκτυο των πρακτόρων του φρόντιζε να ενημερώνεται διαρκώς για τις δράσεις της Φιλικής στην Ήπειρο.

Ένας από τους συναρχηγούς της Φιλικής, ο έμπορος Παναγιώτης Σέκερης, ο αγωνιστής που αψήφησε όσο κανείς τις διώξεις και τους αποκλεισμούς του Άγγλου αρμοστή στην Κέρκυρα,⁶⁹ αλλά και του Βρετανού πρέσβευς στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρει ως κατηχηθέντες στα Επτάνησα από τους Αριστείδη Παππά, Γεώργιο Λουρόπουλο, Ιωάννη Πολυχρονίδη και τους Θεόδωρο και Πάνο Κολοκοτρώνη, τους κάτωθι Κερκυραίους: τον πενήνταπεντάχρονο ιατρό στην Ιερουσαλήμ Ιωάννη Λυμπεράκη στις 6 Σεπτεμβρίου 1818, τον σαραντατετρά-

⁶⁷ Ό.π., τόμ. Α', σ. 321.

⁶⁸ Ό.π., τόμ. Α', σ. 326-328.

⁶⁹ Οι Βρετανοί διαπνέονταν από απέχθεια προς τον μυστικό εταιρισμό και οτιδήποτε θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον γιακωβινισμό. Παρακολουθούσαν τις δράσεις της Φιλικής στο μέτρο των δυνατοτήτων τους και επικροτούσαν τη μείωση επιρροής της και κάθε αδυναμία της να αναλάβει ένοπλη δράση κατά των Τούρκων (Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία: Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου*, Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα 1997, σ. 100-101).

χρονο νομικό Βιάρo Καποδίστρια διά του Αριστείδη Παππά στις 5 Δεκεμβρίου 1818, τον πενήνταχρονο Μακάριο πρώην Ρωγών, τοποτηρητή Κερκύρας, στις 2 Φεβρουαρίου 1819, και τον τριαντάχρονο έμπορο Αθανάσιο Παπά-Γεωργίου Σγουρό στις 20 Φεβρουαρίου 1819· αλλά και μη Κερκυραίους, όπως τον εξ απορρήτων των προσόδων Μιχαήλο Σικελιανό από τη Λευκάδα, τον πανίσχυρο κόμη Αλέξανδρο Διονυσίου Ρώμα στη Ζάκυνθο,⁷⁰ τους επίσης Ζακυνθινούς Αναστάσιο Φλαμπουριάρη,⁷¹ νομικό, Νικόλαο Καλύβα⁷² και Θ. Λεονταρίτη, τους αδελφούς Παναγιώτη και Ιωάννη Στεφάνου, τον Κωνσταντίνο Δραγώνα, τον Διονύσιο Παπαγεωργόπουλο και τον Καίσαρα Λογοθέτη, αλλά και τον Ιάκωβο Κορνήλιο και τον Παξινό έμπορο Δημάκη Γερόλυμου Βελλιανίτη. Αναφέρει επίσης τον Παξινό ναυτικό Σταμ. Ρωμανό, τον Αρτινό Γεώργιο Κωνσταντίνου Μόστρα, τον Παργινό Γεώργιο Χρήστου Καλόγηρο, τον Ηπειρώτη Χρήστο Καλόγηρο, τον Πρεβεζιάνο Ιωάννη Καστανά, τον εκατόνταρχο Κωνσταντίνο Τούλα, τον Παργινό Ιωάννη Καφηρέα, τον Κεφαλονίτη Μακρή Μεταξά κ.ά.⁷³

Στον Παππά οφείλεται και η κατήχηση στη Ζάκυνθο, τη 15η Μαΐου 1819, του ιερέα και διδάσκαλου Θεοδόσιου Δημάδη, του ανθρώπου που προσέφερε όλη την περιουσία του, περί τα 4.000 ισπανικά τάλιρα, για τους σκοπούς της Φιλικής.⁷⁴ Ο Κανδηλώρος με τη σειρά του αναφέρει ότι στη Βλαχία μύηθηκε ο Κερκυραίος έμπορος Στ. Ι. Σαγιαδινός υπό του αρχιμανδρίτη Ιωακείμ

⁷⁰ Ο Ρώμας ανέλαβε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες σε ό,τι αφορά την έγερση των υπόδουλων Ελλήνων που πιστοποιούν ότι «δεν παρέμενε ένας θεωρητικός υποστηρικτής των εκκολαπτόμενων εθνικών πόθων αλλά, αντίθετα, ένας ενεργός συμμετοχος και διοργανωτής των απελευθερωτικών προετοιμασιών, μη θεωρώντας πρόωγη την ιδέα της ελληνικής Επανάστασης» [Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Ο πρώτος εθνικός μας στρατός και το πρώτον εθνικόν μας ναυτικόν (1800-1807)», εφημ. *Κράτος*, 13 Αυγούστου 1906 κ.εξ., όπως παρατίθεται στο Χαράλαμπος Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση (Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις)*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015, σ. 78-79].

⁷¹ Πέραν του Ρώμα, σημαντική μορφή του επανησιακού τεκτονικού χώρου την περίοδο εκείνη αποτελεί ο Αναστάσιος Φλαμπουριάρης (1774-1825). Για τη δραστηριότητά του ως μέλους της Φιλικής οι πληροφορίες μας είναι περιορισμένες, γνωρίζουμε όμως ότι «αγωνίστηκε με συνέπεια για τον εκδημοκρατισμό των Ιονίων νησιών, συνεργαζόμενος στενά με τον Ιωάννη Καποδίστρια και τον επίσης τέκτονα ιατρό Γεώργιο (ντε) Ρώσση» [Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινός Φιλικός*, ό.π., σ. 37-44· για τις πολιτικές του πρωτοβουλίες βλ. Γ. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων...*, ό.π., τόμ. Β', σ. 216-218· και Dionisios Moschopoulos, *Administration publique et idées politiques dans les îles Ioniennes pendant la seconde domination française*, διδακτορική διατριβή Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Παρίσι 1990 (Atelier de reproduction des thèses, Université de Lille III), σ. 70-87].

⁷² Για τους πρώτους πατριωτικούς πυρήνες της Φιλικής στη Ζάκυνθο βλ. Αθανάσιος Λαβράνος, «Η τριμελής Επιτροπή Ζακύνθου (1824-1827): Δράσεις, δικτυώσεις, πρωτοβουλίες της για τον αγώνα της ανεξαρτησίας», *Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο...*, ό.π., σ. 406-413.

⁷³ Για τη δράση της Φιλικής στην Κεφαλληνία βλ. Νικόλαος Τσουγανάτος, «Η συμβολή των Κεφαλληνίων στην ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 4, 1980-1982, σ. 236-261.

⁷⁴ Β. Μέζας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 49.

Εσφιγμενίτου, και στο Ρένι ο Κερκυραίος διδάσκαλος Σπυρίδων Παπαλίνωφ από τον Αθ. Ξόδιλο, ενώ στις Κυδωνιές ο Πλάτων ο Πετρίδης.⁷⁵ Από τις σημαντικότερες προσωπικότητες που μνηστήκαν στην Κέρκυρα υπήρξαν οι αδελφοί Αυγουστίνος και Βιάρος Καποδίστριας, ο επίσκοπος Κεφαλληνίας Αγαθάγγελος Τυπάλδος-Κοζάκης,⁷⁶ ο νομοδιδάκτορας Ιωάννης Γεννατάς, ο στρατιωτικός Ιωάννης Βαπτιστής Θεοτόκης, ο μεγαλέμπορος Νικόλαος Γεροστάθης, ο Δημήτριος Αρλιώτης και ο συνταγματάρχης κόμης Νικόλαος Πιέρης.⁷⁷ Επίσης οι πατριώτες Ιωάννης Ποφάντης, προσωρινός αρχηγός του επτανησίου σώματος που πολέμησε στην πολιορκία των Αθηνών, ο Ανδρέας Δαφαράνας, που σκοτώθηκε στον Αλμυρό, και ο Νικόλαος Θεριανός, που πολέμησε και σκοτώθηκε στο Βραχώρι, συγκαταλέγονται στα μέλη της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα.

Ένας ακόμη Κερκυραίος, πρώιμο και από τα πλέον δραστήρια μέλη της Φιλικής Εταιρείας, υπήρξε ο υπάλληλος του ρωσικού υπουργείου Εξωτερικών και αρχαιοκονόμος του Καποδίστρια Κωνσταντίνος Καντιώτης, μέλος της τεκτονικής στοάς της Πετρούπολης Les Amis Réunis και αγοραστής το καλοκαίρι του 1820 του πρώτου περίφημου τυπογραφείου, στο οποίο τυπώθηκαν τα πρώτα εθνικά χρεωστικά ομόλογα για τη χρηματοδότηση της Ελληνικής Επανάστασης. Ο αδελφός του μάλιστα Αλοΐζος, ήδη από τις πρώτες εβδομάδες της Επανάστασης, συμμετείχε με τα σώματα των Επτανησίων στην Πελοπόννησο. Συνεπείς και οι δύο στον πατριωτικό τους όρκο και στη ριζοσπαστική τους επιλογή για αντιπαράθεση με κάθε τρόπο προς το οθωμανικό καθεστώς, διατήρησαν μέχρι τέλος στενές κοινωνικές, οικογενειακές και πατριωτικές σχέσεις με τους αδελφούς του κυβερνήτη στην Κέρκυρα Βιάρο και Αυγουστίνο.⁷⁸

Η Εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα συνέβαλε στο μεγαλύτερο μέρος των μνησέων των Φιλικών της Λευκάδας, ενώ, χάρη στην προέχουσα θέση της και στην οργανωτική της εμπειρία, διαδραμάτισε έναν σημαντικό πολιτικό ρόλο τόσο στις σχέσεις της με τις φιλελληνικές οργανώσεις του εξωτερικού, όσο και στον ανεφοδιασμό με τρόφιμα, ζωοτροφές και οπλισμό προς τις υπόλοι-

⁷⁵ Τάκης Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη, Αθήνα 1926, σ. 335, 422, 423.

⁷⁶ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου. Τόμος 6ος (Σειράς)*, Τυπογραφείον Ο «Φώσκολος», Ζάκυνθος 1887, σ. 175.

⁷⁷ Λαυρέντιος Βροκίνης, *Έργα. Βιογραφικά σχεδάρια. Τεύχος Α΄*, επιμέλεια και προλεγόμενα Κώστας Δαφνής, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 16, 1972, σ. 23.

⁷⁸ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης, Κερκυραίος. Ελάσσων Φιλικός, αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019.

πες επτανησιακές Εφορείες και από εκεί προς τα υπόδουλα εδάφη.⁷⁹

Σε νεότερες μελέτες για τους παράγοντες ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας στα Ιόνια Νησιά και για τις σχέσεις των προεπαναστατικών ελληνικών μυστικών εταιρειών και προ πάντων της Φιλικής με τον τεκτονισμό,⁸⁰ υποστηρίζονται ολοένα και περισσότερο οι δεσμοί που συνέδεσαν τις μυστικές και πατριωτικές εταιρείες στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα με τη Φιλική Εταιρεία.⁸¹ Αποφασιστική συμβολή σε αυτό είχε η συνεργασία του Εμμανουήλ Ξάνθου με τον κόμη Διονύσιο Ρώμα⁸² και η κοινή τους αφετηρία ως Φιλικών και τεκτόνων, γεγονός που προσέδωσε ανυπολόγιστο κύρος τόσο στην Εταιρεία όσο και στις εθνικοαπελευθερωτικές της επιδιώξεις.⁸³

Ο Ρώμας, όσο και αν πιθανόν επιθυμούσε τη συνεργασία των τεκτονικών δομών με τις οργανώσεις που εξέφραζαν τις εθνικές προσδοκίες, αντιλαμβανόταν πως δεν θα ήταν συνετό για τις τεκτονικές στοές να υπαχθούν φανερά στην ελληνική υπόθεση, καθώς η αποκάλυψη μιας τέτοιας εμπλοκής θα οδηγούσε σε απαγόρευση της λειτουργίας των στοών στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, η δε Φιλική Εταιρεία και οι εκπροσώποι της θα αναγκάζονταν να έρθουν σε ρήξη με τους τέκτονες, σε πολλές περιπτώσεις συναδέλφους τους, οι οποίοι τελούσαν υπό την υψηλή εποπτεία του αγγλικού παράγοντα στην ευρύτερη περιοχή. Γι' αυτό και οι περισσότεροι τέκτονες, πιστοί στην αρχή και στην προϋπόθεση της αποκλειστικότητας για την είσοδο των νέων μελών σε μία από τις δύο οργανώσεις, εγκατέλειψαν σταδιακά την τεκτονική τους ιδιότητα, αφοσιώνοντας τις δυνάμεις τους στην επιτυχία των εθνικών οραμάτων.⁸⁴

Αναμφίβολα οι συγγένειες και τα κοινά χαρακτηριστικά των δύο εται-

⁷⁹ Αλεξάνδρα Καββαδία, «Οι εφορίες της Φιλικής Εταιρείας στα Ιόνια Νησιά. Πρόσωπα και δράσεις για την προπαρασκευή της στήριξης της Ελληνικής Επανάστασης», στο *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο...*, ό.π., σ. 223-233.

⁸⁰ Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, *Μυστικιστικός εταιρισμός και Φιλική Εταιρεία*, Φιλογένεια, Αθήνα 2016, σ. 28-39, 41.

⁸¹ Στην τεκτονική βιβλιογραφία η σχέση της Φιλικής Εταιρείας και του τεκτονισμού είναι δεδομένη, αν και σε αυτό υπάρχουν μεγάλες επιφυλάξεις, αφού η συμμετοχή τεκτόνων σε αυτήν ή ομοιότητες στις μυστικές μνητικές διαδικασίες αποτελούν ενδείξεις παρά αποδείξεις [Τεκτονικόν Ίδρυμα, *Μεγάλη Στοά της Ελλάδος, Ο ελευθεροτεκτονισμός*, έκδ. του τεκτονικού περιοδικού *Πυθαγόρας*, Αθήνα 1987, σ. 11-14· και Andreas Rizopoulos, «English Lodges in the Ionian Islands during the Nineteenth Century», *Ars Quatuor Coronatorum (Transactions of Quatuor Coronati Lodge)* 102, 1993, σ. 210-228· Ανδρέας Ριζόπουλος, *Οι τέκτονες του 1821*, Έρμα, Αθήνα 1993· και Χρίστος Α. Ριζόπουλος και Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος, *Φιλέλληνες και Έλληνες τέκτονες το 1821*, Τετρακτύς, Αθήνα 2008].

⁸² Για τους Ζακυνθινούς που μυήθηκαν στη Φιλική βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονικού Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 317-318.

⁸³ Ντ. Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Ελληνική Εθνεγερσία*, ό.π., σ. 20-29.

⁸⁴ Χ. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου...*, ό.π., σ. 94.

ριών, αλλά και η ανακύκλωση των ίδιων προσώπων σε αυτές, ήταν πολλά, σίγουρα όμως δεν εξαντλούνταν στα τελετουργικά μύησης και στους αυστηρούς όρκους, ούτε στα σημάδια αναγνώρισης, τα διάφορα συνθηματικά και στους ψευδώνυμους κώδικες. Αφορούσαν περισσότερο τις καταστατικές τους αρχές περί της αφοσίωσης στα ιδανικά της ηθικής, της αθωότητας και της αλήθειας που ευαγγελίζονταν και οι δύο χώροι. Τα κοινά στοιχεία αφορούσαν επίσης τον συνδυασμό του ανθρωπισμού με τον φιλελευθερισμό και τα εθνικά ιδεώδη, καθώς και στην υπεράσπιση της ελευθερίας και της δικαιοσύνης μέχρι εσχάτων έναντι κάθε πνευματικού δεσποτισμού.

Σε αυτά να προστεθεί η κοινή αναφορά στα Ελευσίνια Μυστήρια, ο ιδιαίτερος χαιρετισμός των μελών, ο χαρακτηρισμός της Φιλικής ως «Ναού», οι τρεις αρχικοί βαθμοί των μελών της Φιλικής (βλάμηδες ή αδελφοποιητοί, συστημένοι και ιερείς), που προσιδιάζουν στους τρεις συμβολικούς τεκτονικούς βαθμούς του μαθητή, του εταίρου και του διδασκάλου, και πολλά ακόμα. Αυτό πάντως για το οποίο δεν χωρεί καμία αμφιβολία είναι πως, κατά τη διαδικασία ίδρυσης και εγκατάστασης Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα και στα υπόλοιπα νησιά, αναζητήθηκαν στις τοπικές κοινωνίες και επελέγησαν άτομα εγνωσμένης ηθικής και κύρους που ανήκαν σε αυτές ή παρεπιδημούσαν, άτομα που είχαν την εμπειρία του μέλους μιας άλλης μυστικής οργάνωσης ή αδελφότητας, άτομα που εμφορούνταν από φιλελεύθερες και προοδευτικές για την εποχή ιδέες, αλλά και άτομα με ιδιαίτερη οικονομική επιφάνεια που εργάζονταν στη διοίκηση ή σε άλλα θεσμικά όργανα και που θα μπορούσαν μελλοντικώς να φανούν χρήσιμα για τις υποθέσεις της μυστικής οργάνωσης.⁸⁵

Στον αντίποδα αυτών των επιχειρημάτων, ένας μεγάλος αριθμός ερευνητών αρνείται ότι υπάρχει κάποια «θεσμική» σχέση ή εξάρτηση των δύο χώρων, με ουσιαστικό επιχείρημα τη ρητή αναφορά στο ασυμβίβαστο μεταξύ της ιδιότητας του Φιλικού και της ιδιότητας του μέλους σε οποιαδήποτε άλλη μυστική εταιρεία: «Ορκίζομαι, ότι εις το εξής δεν θέλω έμβη εις καμμίαν άλλην εταιρίαν, οποία και αν είναι, μήτε εις κανένα δεσμόν υποχρεωτικόν, αλλά μάλιστα ό,τι δήποτε δεσμόν ήθελον έχει εις τον κόσμον, και τον πλέον μέγιστον, θέλω τον μετρά μηδέν ως προς την Εταιρίαν». Το επιχείρημά τους ενισχύει η άποψη ότι παρόμοιο σύστημα σαν αυτό της Φιλικής Εταιρείας «είχαν την εποχή εκείνη και οι διάφο-

⁸⁵ Βλ. επίσης Άννα Μανδουλάρα, «Τέκτονες και Φιλικοί στη Μασσαλία στις αρχές του 19ου αιώνα. Από την αστική πρωτο-εθνική συλλογικότητα στην εθνική επαναστατική δράση», στο *Η Φιλική Εταιρεία, Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Δήμος Νικολάου Σκουφά, Αθήνα 2017, σ. 83-99.

ρες συντεχνίες (“ισνάφια” ή “συνάφια”) που οι ρίζες τους χάνονταν στην πρώτη τουρκοκρατία ή ακόμα και στο βυζαντινό Μεσαίωνα. Πράγμα φυσιολογικό εξάλλου, αν αναλογιστεί κανείς ότι, στη Δύση, είναι ακριβώς από τις επαγγελματικές συντεχνίες που ξεπήδησε ο “ελεύθερος –ή φιλοσοφικός– τεκτονισμός”. Όμως, η εσωτερική οργάνωση και συγκρότηση της Φιλικής Εταιρείας φέρει ευδιάκριτα τα σημάδια του ίδιου του τεκτονικού χώρου και όχι των –συγγενών με αυτόν– διαφόρων επαγγελματικών “συναφιών”». ⁸⁶

Λίγο διαφορετικά υπήρξαν τα πράγματα για τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά κυρίως για εκείνους της Διασποράς, εκεί όπου ο τεκτονισμός, αλλά και η συμμετοχή σε μια εταιρεία όπως η Φιλική, διαδραμάτιζε ποικίλους ρόλους και η μύηση στις στοές συνιστούσε για πολλούς βασική προϋπόθεση για να ενταχθούν στην εκάστοτε τοπική κοινωνία και να διεισδύσουν, παρά τις ιδεολογικές διαμάχες που μπορεί να βίωνε η κοινωνία της εποχής, σε ήδη συγκροτημένα επικοινωνιακά δίκτυα, τα οποία αξιοποίησαν ακολούθως προς όφελος των δικών τους οικονομικών και λοιπών δικτύων. ⁸⁷ Με την Παλινόρθωση στη Γαλλία, αλλά και τη σύσταση της Ιεράς Συμμαχίας το 1815, παρατηρείται μια σχετική κάμψη στις τεκτονικές δραστηριότητες, και σε αυτό συνετέλεσε η στοχοποίηση των μυστικών εταιρειών από τις συντηρητικές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Σταδιακά οι Έλληνες τέκτονες άρχισαν να απομακρύνονται από τη μυστική εταιρική τους δραστηριότητα, μετακινούμενοι όλο και περισσότερο σε χώρους και οργανώσεις, όπως η Φιλική, που επεξεργάζονταν τις συνθήκες για την προετοιμασία και οργάνωση του ελληνικού ξεσηκωμού. ⁸⁸

Ποια ήταν όμως η σχέση του Χαλικιόπουλου με τη Φιλική Εταιρεία; Ποια η εμπλοκή των τεκτόνων αδελφών του σε αυτήν; Είναι γνωστή η σχέση και η εκτίμηση του Διονυσίου Ρώμα προς τον Χαλικιόπουλο, αλλά και η συνεργασία τους στην εγκατάσταση των τεκτονικών στοών στην Κέρκυρα. Κατά την κρίσιμη πεντηκονταετία που προηγήθηκε της έκρηξης της Ελληνικής Επανάστασης, άνθρωποι σαν και αυτούς συνεργάστηκαν σε διάφορους χώρους, ισχυρο-

⁸⁶ E. Durie, *Ο επαναστατικός μυστικός εταιρισμός...*, ό.π., σ. 211-212.

⁸⁷ «Παράλληλα, ο τεκτονισμός λειτούργησε ως ένας από τους διαύλους μέσω των οποίων η τότε ελληνική κοινωνία γνώρισε τις ιδέες του Διαφωτισμού και την ιδεολογία της ανερχόμενης ευρωπαϊκής αστικής τάξης. Η συμμετοχή των Ελλήνων στον τεκτονισμό, επηρεάζοντας τις αντιλήψεις της νεοελληνικής κοινωνίας για τη φιλανθρωπία, τη φιλία, τον πατριωτισμό και την ομόνοια, συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνικής και της εθνικής ταυτότητας της εκκολαπτόμενης ελληνικής αστικής τάξης» (Ιλντ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα: Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Περίπλους, Αθήνα 2010).

⁸⁸ Χ. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου...*, ό.π., σ. 89-90.

ποιώντας μηχανισμούς οικονομικού, κοινωνικού και ιδεολογικού χαρακτήρα, που συνέβαλαν δραστικά στην ελληνική εθνική συγκρότηση και αργότερα στην προετοιμασία του αγώνα για την ανεξαρτησία. Μαζί με αυτούς, σημαίνοντα ρόλο διαδραμάτισαν και άλλα γνωστά πρόσωπα, τα οποία ανήκαν ή παρακολουθούσαν τις εξελίξεις της ευρύτερης λογιосύνης στην Ευρώπη.⁸⁹ Οι σύγχρονες ιδέες τους, μπολιασμένες από το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που ευαγγελίζονταν η γαλλική επαναστατική διοίκηση στα νησιά, οι λέσχες των γιακωβίνων Πατριωτική Εταιρεία Δημοσίας Μόρφωσης και Συνταγματική Λέσχη, που δημιουργήθηκαν παράλληλα με τα επαναστατικά δημαρχεία και ανέλαβαν την κοινωνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση των ντόπιων, αλλά και οι εκδόσεις του κρατικού τυπογραφείου οδήγησαν στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και στη γέννηση των πρώτων ελπίδων για την εθνική αποκατάσταση.⁹⁰

Αλλά και αργότερα η συγκρότηση νέων πολιτικών μορφωμάτων επί Επτανήσου Πολιτείας και δεύτερης γαλλικής κατοχής, η οργάνωση και εκπαίδευση στρατιωτικών σωμάτων Ελλήνων εθελοντών κατά τα δυτικά πρότυπα⁹¹ και η δημιουργία πνευματικών σωματείων γενικής καλλιέργειας όπως η Ιονική Ακαδημία, στους κόλπους της οποίας συνέχισαν να συγκαταλέγονται και να εργάζονται προσωπικότητες όπως ο Χαλικιόπουλος, συνέβαλαν στη δημιουργία των προϋποθέσεων για τη δημιουργία μιας πρόθυμης και κατάλληλης ομάδας που θα μπορούσε να μεταπηδήσει, από τον πολιτισμικό, στον μυστικό πατριωτικό εταρισμό.⁹² Ο ενθουσιασμός τους θα μετριάσει με τον ερχομό των Άγγλων στα Επτάνησα και την ανάληψη κυβερνητικών θέσεων και ευθυνών, περίοδο κατά την οποία θα ταυτιστούν ολοένα και περισσότερο με τη θέση ότι η απελευθέρωση της χώρας εξαρτιόταν απόλυτα από την πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων. Κύριος εκφραστής αυτής της θέσης υπήρξε ανέκαθεν ο Ιωάννης Καποδίστριας, για τον οποίον αμέτρητες συζητήσεις έχουν γίνει για τον ρόλο ή τη συμμετοχή του στη Φιλική Εταιρεία.⁹³

Είναι απόλυτα τεκμηριωμένο πως οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας,

⁸⁹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η γεωγραφία του πολιτισμού: Από την υμνολογία στην Επανάσταση», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 125-164, παρατίθεται στο Ν.Κ. Κουρκουμέλης, *Μυστικιστικός εταρισμός...*, ό.π., σ. 13.

⁹⁰ Ν.Κ. Κουρκουμέλης, ό.π., σ. 32.

⁹¹ Για τη συμβολή της Επτανήσου στην Ελληνική Επανάσταση βλ. Σπύρος Βερύκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 1964, σ. 173-204.

⁹² Ν.Κ. Κουρκουμέλης, *Μυστικιστικός εταρισμός...*, ό.π., σ. 30-32.

⁹³ Για τη θετική, παθητική ή αρνητική του στάση, οι ιστορικές πηγές παραμένουν αντιφατικές. Στις 23 Μαρτίου 1819 ο Καποδίστριας επιστρέφει στην Κέρκυρα μετά από έντεκα χρόνια απουσίας και εκεί τον

ύστερα απ' όλα όσα συνέβησαν μετά τη σύλληψη και τη δολοφονία του Ρήγα Φεραίου, αποφάσισαν να κρατήσουν την αρχή μυστική, έκριναν δε ότι δεν ωφελούσε να περιμένουν την έξωθεν βοήθεια, αλλά πως έπρεπε να βασιστούν στις πατριωτικές δυνάμεις του Ελληνισμού για την προπαρασκευή του Αγώνα. Με την εμπειρία που διέθετε ο καθένας από τους τρεις φερόμενους ιδρυτές της Εταιρείας, ο Εμμανουήλ Ξάνθος από τον τεκτονισμό και τις τελετές μύησης, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ από την πείρα του στο Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο και ο Νικόλαος Σκουφάς με τη μεγάλη του επιχειρηματική εμπειρία, συνεργάστηκαν στην επεξεργασία της κατήχησης και της μύησης των εταίρων. Κοινή τους απόφαση υπήρξε η ονομασία της Εταιρείας, μαζί όρισαν τους βαθμούς, συνέταξαν τους όρκους και καθόρισαν τις υποχρεώσεις των μελών. Η Φιλική παρουσιαζόταν ως ένας «Ναός» και η δύναμή της βασιζόταν «στη μυστικότητα της Αρχής». Η εισδοχή των εταίρων γινόταν με θρησκευτική κατάνυξη, εχεμύθεια και τυφλή υπακοή, ενώ πολλοί είναι αυτοί που ισχυρίστηκαν ότι η Φιλική ακολούθησε το σύστημα της εξάπλωσης του χριστιανισμού, καθώς διεδόθη από περιοδεύοντες

επισκέπτονται για να τον βολιδοσκοπήσουν και να ζητήσουν τη συμβουλή του ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Μάρκος Μπότσαρης και πολλοί ακόμα από τους οπλαρχηγούς που είχε πρωτογωνρίσει στη Λευκάδα στις 27 Μαΐου 1807, όταν είχε σταλεί ως έκτακτος επίτροπος της Επτανησιακής Γερουσίας για να οργανώσει, με τη συνεργασία των γαλλικών δυνάμεων, την άμυνα της νήσου και να αποκρούσει τον Αλή πασά. Είναι προφανές πως ήταν ενήμερος για την ύπαρξη της Φιλικής Εταιρείας και πως είχε αναλάβει πρωτοβουλίες για να επηρεάσει τον τσάρο ως προς την υπόθεση της ελληνικής ανεξαρτησίας, από την άλλη όμως γνώριζε το δυσχερές πολιτικό περιβάλλον της εποχής και τους διεθνείς ανταγωνισμούς και απευχόταν κάθε ένοπλη εξέγερση χωρίς την εγγύηση υποστήριξης από κάποια ξένη δύναμη. Ως εκ τούτου απάντησε αρνητικά τόσο στον Νικόλαο Γαλάτη, από τους πρωτεργάστες απεσταλμένους του Νικολάου Σκουφά, που τον επισκέφθηκε στην Αγία Πετρούπολη, όσο και στον Εμμανουήλ Ξάνθο, που τον επισκέφθηκε, επίσης στην Πετρούπολη, τον Ιανουάριο του 1820, προσφέροντάς του την αρχηγία. Ακολουθούν πολλοί, μεταξύ αυτών ο Κυριάκος Καμαρινός, έμπιστος του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, αλλά και ο ίδιος ο Αλέξανδρος Υψηλάντης το 1820. Αξιόπροσεκτη και λιγότερο γνωστή είναι η προσέγγιση που επεχείρησαν οι εν επαναστάσει Φιλικοί την άνοιξη του 1821, όταν επισκέφθηκαν τον Καποδίστρια στο Λάιμπαχ, κατά τη διάρκεια του ομώνυμου συνεδρίου, που επιχειρούσε την επίλυση των προβλημάτων που είχαν ενσκήψει μετά τη λήξη των Ναπολεόντειων Πολέμων και τη διατήρηση των υπάρχοντων πολιτικών καθεστώτων σε μία όσο το δυνατό ειρηνική συνύπαρξη. Ο Καποδίστριας, αναγνωρίζοντας πως μπορεί να προσφέρει ουσιαστικότερα από τη θέση του, πολύ περισσότερο δε ότι οι άλλες δυνάμεις θα αντιμετώπιζαν με μεγάλη καχυποψία τον ρόλο του εξαιτίας της ιδιότητός του ως υπουργού Εξωτερικών του τσάρου, τους αποθαρρύνει και αρνείται τις προτάσεις και τις διαβεβαιώσεις τους. Προφανώς, όσο αναλύεται το έργο του Καποδίστρια, όλο και περισσότερο αποδεικνύεται ο διακριτικός του ρόλος στην προπαρασκευή αλλά και στη διαδρομή της Φιλικής Εταιρείας. Ο ίδιος πάντως εξέφρασε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο πως στην παρούσα κατάσταση δεν θα ήθελε να εκθέσει τον αυτοκράτορα, ούτε όμως θεωρούσε την πολιτική κατάσταση και την υλική και ηθική προπαρασκευή των Ελλήνων ικανή για να επιτύχουν σε μία πολεμική αναμέτρηση, συμβουλευόντάς τους να μη βιαστούν στα σχέδιά τους [Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, Εστία, Αθήνα 1965, σ. 200-207. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Ο κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 27-37· και Ελένη Κούκκου, «Ο Ι. Καποδίστριας και το πρώτο πανιόνιο και πανελλήνιο ενωτικό κίνημα στη Λευκάδα το 1807», στο *Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»* (Λευκάδα: 3-8 Σεπτεμβρίου 1984). «Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16^{ος}-20^{ος} αι.», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 296-309].

«αποστόλους», όπως αποκαλούσαν τους μνητές, που είχαν οριστεί για κάθε περιοχή του Ελληνισμού.

Η πρώτη βαθμίδα μύησης στηρίχθηκε σκόπιμα στο παλαιό έθιμο της αδελφοποίησης, κάτι που δε θα κινούσε τις υποψίες των Τούρκων. Οι αδελφοποιητοί ή βλάμηδες, οι οποίοι ήσαν αγράμματοι, και οι συστημένοι, οι ιερείς και οι ποιμένες, οι οποίοι ήταν εγγράμματοι, μάθαιναν για την ύπαρξη μιας μυστικής εταιρείας που μεριμνούσε υπέρ του κοινού καλού του Έθνους και «εάν ο Θεός το συγχωρήσει» της ελευθερίας του. Κύριο όργανο διάδοσης ήταν ο βαθμός του ιερέα, καθώς μονάχα αυτός είχε το δικαίωμα της κατηχήσεως.⁹⁴ Ιεραρχικά ανώτερος ήταν ο βαθμός του ποιμένα, και ακόμα σπανιότερα του αρχιποιμένα, ενώ μετά το 1818, που η Εταιρεία μετέφερε την έδρα της στην Κωνσταντινούπολη, προστέθηκαν οι βαθμοί των αφιερωμένων και του αρχηγού των αφιερωμένων για τους οπλαρχηγούς. Αργότερα οι βαθμίδες συμπληρώθηκαν από τους αποστόλους και τον γενικό επίτροπο της Αρχής, τίτλος που δόθηκε στον Αλέξανδρο Υψηλάντη όταν δέχτηκε την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας το 1820.⁹⁵

Το εφοδιαστικό του Άγγελου Χαλικιόπουλου που φέραμε στο φως συνοδευόταν από ένα μικρό χειρόγραφο τετράδιο 24,5 x 19 εκ. χωρισμένο σε δύο μέρη, γραμμένο στα ιταλικά, που περιέγραφε το τυπικό μύησης ενός υποψήφιου μέλους στη Φιλική Εταιρεία. Από μια πρόχειρη ανάλυση του χαρτιού και τη γραφής συμπεραίνουμε πως είναι σύγχρονο της περιόδου που μελετάμε. Το πρώτο δεκαεξασέλιδο μέρος (με τις τέσσερις τελευταίες σελίδες λευκές) χωριζόταν σε πέντε επιμέρους ενότητες. Η πρώτη περιείχε τρεις υποενότητες: τον «Μικρό Όρκο» (Primo Giuramento), τη διαδικασία μύησης (Confessione) και τον «Σκοπό της Εταιρείας» (Lo scopo della Società). Η δεύτερη ενότητα περιείχε τον «Μεγάλο Όρκο» (Gran Giuramento) και η τρίτη ενότητα περιέγραφε τη δεύτερη βαθμίδα μύησης στην Εταιρεία (Confessione Seconda). Το δεύτερο τετρασέλιδο τετράδιο, γραμμένο από το ίδιο χέρι, περιέγραφε τα σημεία αναγνώρισης των αδελφοποιητών (Segni De' Confratelli), των συστημένων (De' Raccomandati) και των Ιερέων (De' Sacerdoti).

Δεν μπορούμε να αποδείξουμε εάν το τυπικό προέρχεται από την ίδια πηγή ή αν είχε χρησιμοποιηθεί στη μύηση του Χαλικιόπουλου ή από τον Χαλικιόπουλο αργότερα· μεταγράφοντας και μεταφράζοντάς το όμως διαπιστώσαμε πως πρόκειται για ένα κείμενο όπως όλα όσα μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί, με

⁹⁴ Ιωάννης Μαζαράκης-Αινιάν, *Η Φιλική Εταιρεία*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2007, σ. 11-12.

⁹⁵ Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 95-108.

κάποιες μικρές, χαρακτηριστικές αποκλίσεις. Στο πρώτο μέρος του χειρογράφου συστήνεται στα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, όταν συναντήσουν έναν φιλόπατρι και εγνωσμένης εντιμότητας Έλληνα που δεν ανήκει σε άλλες μυστικές εταιρείες και που θα επιθυμούσε να μνηθεί στις αρχές της Φιλικής όχι από περιέργεια αλλά από καθαρά πατριωτικό ζήλο, να τον προσεγγίσουν κάνοντάς τον «αδελφοποιητόν». Τουλάχιστον τρεις μέρες μετά την κατήχησή του τους υποδεικνύεται να τον οδηγήσουν σε ένα μυστικό γι' αυτόν μέρος, ενώπιον ενός ιερέα, ο οποίος, αφού τον κρίνει, θα του διαβάσει τον όρκο και θα τον βάλει να τον επαναλάβει χαμηλόφωνα τρεις φορές.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ενδεικτική της χρήσης του συγκεκριμένου τυπικού στα Επτάνησα είναι η αναφορά ότι στην περίπτωση που το υποψήφιο μέλος και ο μνητής του βρίσκονταν εκτός Ελλάδος μπορούσαν να απευθυνθούν για τον σκοπό αυτό σε έναν ιερέα της Καθολικής Εκκλησίας. Δεν έχει επιβεβαιωθεί έως σήμερα η εμπλοκή της δυτικής Εκκλησίας ή κάποιου ανωτέρου μέλους της στην οργάνωση και στις συνωμοτικές δομές της Φιλικής Εταιρείας. Είναι άλλωστε γνωστή η επιθετική στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στον τεκτονισμό και στις διάφορες μυστικές εταιρείες, η οποία ξεκίνησε στις 28 Απριλίου 1738 με την έκδοση της βούλας του πάπα Κλήμεντα ΙΒ' «*In Eminenti Apostolatus Specula*», η οποία είχε ιδιαίτερη απήχηση και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βρίσκοντας μάλιστα ερείσματα στις ορθόδοξες θρησκευτικές αρχές.

Μετά την ορκωμοσία –συνεχίζει το φυλλάδιο–, όπου ο υποψήφιος θα δώσει την καθιερωμένη ομολογία, με κάθε ακρίβεια, στις αρχές της Εταιρείας, «θα του εξηγήσετε να συλλογισθεί καλά ότι οφείλει πλέον να τηρήσει το μυστικό ακόμα και με κίνδυνο της ίδιας του της ζωής, καθώς οι σκοποί της Εταιρείας είναι ιεροί και από αυτούς εξαρτάται η τύχη του ίδιου του Έθνους. Εντασσόμενος στην Εταιρεία, θα πρέπει να μπορεί να αντέξει τα βασανιστήρια και τον θάνατο, αλλά να είναι επίσης έτοιμος να σκοτώσει έναν προδότη της Εταιρείας, ακόμα και αν αυτός είναι ένας από τους πιο κοντινούς του συγγενείς. Τέλος, να σκεφθεί πως κάθε άλλη υποχρέωση και δεσμός στη ζωή του δεν είναι τίποτα σε σύγκριση με τον δεσμό που αναλαμβάνει απέναντι στην Εταιρεία και, αν δεν είναι πεπεισμένος γι' αυτό, θα είναι προτιμότερο να αποφύγει αυτή τη δέσμευση. Με σύντομα λόγια και χωρίς να προσθέσετε τίποτα περιττό, θα του εξηγήσετε τον σκοπό της Εταιρείας. Στη συνέχεια θα τον αφήσετε, λέγοντάς του πως θα τον ξανασυναντήσετε την επομένη για να συνεχίσετε τη συζήτησή σας. Θα του ζητήσετε να συναντηθείτε νύχτα και να έχει μαζί του ένα

κίτρινο κερί και, ερχόμενος, να μη συζητήσει άσκοπα με κανέναν, για να μην κινήσει υποψίες».

Ακολουθεί ο πρώτος Όρκος «στο όνομα της αλήθειας και της δικαιοσύνης, παρουσία του Υπερτάτου Όντος», και μετά την ορκωμοσία η Ομολογία, μπροστά σε μια εικόνα και με το χέρι στο ευαγγέλιο. Γονυπετής, κρατώντας ένα μικρό κίτρινο κερί, ο υποψήφιος έδινε με το άλλο χέρι τον όρκο. Ακολουθούσε η καθιέρωση από τον κατηχητή και η γνωστοποίηση των σημείων αναγνώρισης και της μυστικής κλείδας με τα συμβολικά γράμματα και τους αριθμούς. Με αυτά, ο νέος αδελφός αντέγραφε την κατήχηση και τον όρκο. Ακολούθως προσέφερε ένα συμβολικό ή μεγαλύτερο ποσό με το «αφιερωτικό» του γράμμα, που έφερε πάνω το «σημείο αφιερώσεως» και κάτω το «σημείο καθιερώσεως», με τα οποία στο εξής θα αναγνωριζόταν και θα επικοινωνούσε με την Αρχή. Ο κατηχητής έδινε στον νέο Φιλικό το εφοδιαστικό,⁹⁶ ενημερώνοντάς τον για τον σκοπό της Φιλικής. Ως σκοπός της Εταιρείας αναφέρεται πως είναι η βελτίωση του Έθνους και η ελευθερία του όταν ο Θεός το επιτρέψει. Η Εταιρεία αποτελείται από αληθινούς Έλληνες και αποκαλείται «Εταιρεία των Φιλικών», και ο μνητής κριτής και κατηχητής ονομάζεται «ιερέυς των Φιλικών».

Στο δεύτερο μέρος του κειμένου αναφέρεται πως «ύστερα από μία ή δύο μέρες θα συναντηθείτε πάλι νύχτα με το υποψήφιο μέλος και με ησυχία θα πάτε σε έναν ασφαλή τόπο. Εκεί θα τοποθετήσετε πάνω σε ένα τραπέζι μία εικόνα και το κερί που θα έχει φέρει και θα του ζητήσετε να σας διαβεβαιώσει πως αισθάνεται σίγουρος και δυνατός για να συνεχίσει. Θα πρέπει να καταλάβει πως μετά δεν θα μπορέσει να μετανοήσει και να φύγει. Ακολούθως θα γονατίσει με το δεξί πόδι μπροστά από το τραπέζι και θα κάνει τρεις φορές το σημείο του σταυρού, ενώ στη συνέχεια θα φιλήσει την εικόνα και θα ακουμπήσει πάνω της τη δεξιά του παλάμη. Στη συνέχεια θα ανάψει το μικρό κερί και θα του το δώσετε να το κρατήσει στο αριστερό χέρι και, σβήνοντας κάθε άλλο φως, θα του πείτε: “Αυτό το κερί είναι ο μοναδικός μάρτυρας που δέχεται η άτυχη πατρίδα μας όταν οι οπαδοί της θα της χαρίσουν την ελευθερία της”. Κάνοντας ακόμα μία φορά

⁹⁶ Για την πρώτη βαθμίδα, τους αδελφοποιητούς, το «συστατικό» ήταν ένα χαρτί που είχε σχεδιασμένο έναν σταυρό, και για τους συστημένους έναν σταυρό μέσα σε κλάδους δάφνης πάνω σε ανεστραμμένη ημισέληνο. Για τους ιερείς το εφοδιαστικό έφερε παράσταση με σταυρό ανάμεσα σε κλάδους ελαίας, τον ιερό δεσμό με τις 16 στήλες και δύο λογοφόρες σημαίες, με τα αρχικά ΗΕΑ – ΗΘΣ («Η Ελευθερία ή Θάνατος»). Στο κάτω μέρος υπήρχε η «αναγνώριση» με συμβολική γραφή. Το εφοδιαστικό του ποιμένου είχε παράσταση με σταυρό επάνω σε αναστραμμένη ημισέληνο, δεξιά λογοφόρο σημαία με δύο άγρυπνους οφθαλμούς και αριστερά άγκυρα, φίδι περιελισσόμενο σε αυτήν και γλαύκα (Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 142-177).

το σημείο του σταυρού, θα του διαβάσετε και εκείνος θα επαναλάβει τον Μέγα Όρκο με όλο τον σεβασμό στην αγιότητα και τη μεγαλοσύνη του ιδιαίτερου αυτού γεγονότος».⁹⁷

Από τη στιγμή που ο μνημένος θεωρούνταν νεοφώτιστο μέλος της Εταιρείας, ήταν δηλαδή βλάμης, με όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που πήγαιναν από τη μύησή του, ο ιερέας τού υποδείκνυε όλα τα σημάδια αναγνώρισης μεταξύ των βλάμηδων, ενώ στη συνέχεια της διαδικασίας μύησης ακολουθούσε ο Μεγάλος Όρκος στην «ιερά πλην τρισάθλια Πατρίδα και στους πολυχρονίους βασάνους της», και η αποκάλυψη από τον μνητή του μυστικού: «Πρώτα με τον Παντοδύναμο, τον αληθινό και δίκαιο Θεό εκδικητή των παραβάσεων και τιμωρό κάθε δυστροπίας, σύμφωνα με τους νόμους της Φιλικής Εταιρείας και με την εξουσία των Μεγάλων Ιερέων των Ελευσινίων, αφιερώνω τον ... [αναφέρει το όνομα, την καταγωγή, την ηλικία και το επάγγελμα] και τον δέχομαι σαν μέλος, όπως και εγώ έχω γίνει δεκτός στην Εταιρεία των Φιλικών».

Ύστερα από την εισδοχή έσβηναν το κίτρινο κεριά και του ζητούσαν να το φυλάξει καλά, καθώς θα μπορούσε ξανά να του φανεί χρήσιμο, αλλά κυρίως για να του θυμίζει τη μαρτυρία των δεσμεύσεών του, ενώ την επομένη ημέρα τού εξηγούσαν τα σημάδια αναγνώρισης και τον κώδικα γραφής των ιερέων. Την τρίτη ημέρα το νέο μέλος αποστήθιζε τον μυστικό κώδικα της οργάνωσης και την επομένη απαντούσε σε ένα προκαθορισμένο ερωτηματολόγιο, ενώ συνεισέφερε ένα χρηματικό ποσό για τους σκοπούς της Εταιρείας, που συνοδευόταν από ένα γράμμα το οποίο αποκαλούσαν «αφιερωτικό». Σε αυτό σχεδίαζε το δικό του μυστικό σήμα αφιέρωσης, καθώς και το μυστικό σήμα καθιέρωσης του ιερέα, που από τη στιγμή εκείνη αποτελούσε τη συνθηματική του υπογραφή.

Το τέταρτο και πέμπτο μέρος του φυλλαδίου αναφέρονται με λεπτομέρειες στα σημεία αναγνώρισης και παρέχουν πληροφορίες για το γράμμα υπεροχής που έφεραν μαζί τους οι ιερείς. Δίνονται οδηγίες για τη μυστικότητα με την οποία πρέπει να προστατεύουν τους βαθμούς τους, και κατά συνέπεια την «Αόρατο Αρχή», την οποία ήταν δεσμευμένοι να υπηρετούν, ακόμα και αν απαιτούνταν να θυσιάσουν τη ζωή τους.

⁹⁷ Από τη μνητική βαθμίδα των συστημένων αναδεικνύονταν όσοι επρόκειτο να περάσουν στην επόμενη, δηλαδή εκείνη των «ιερέων». Οι ιερείς ήταν επιφορτισμένοι με το έργο της μύησης στους δύο πρώτους βαθμούς, αδελφοποιητών ή βλάμηδων. Εκείνοι οδηγούσαν το υποψήφιο μέλος σε κάποιον κληρικό, κάτι που δεν ήταν πάντοτε εύκολο αν ο ιερέας δεν ήταν ήδη μνημένος. Ο κληρικός φορούσε το πετραχήλι και έπαιρνε το Ευαγγέλιο, οπότε ο κατηχητής έπαιρνε παράμερα τον υποψήφιο και του υπαγόρευε ψιθυριστά τον Μικρό Όρκο, τον οποίο έπρεπε να τον επαναλάβει ο κατηχούμενος χαμηλόφωνα τρεις φορές (Ι. Φιλήμων, ό.π.).

Στο δεύτερο τετράδιο αναλύονται τα συνθηματικά των μελών, των συστημένων και των ιερέων. Αν δύο αδελφοποιητοί συναντιόνταν τυχαία και ήθελαν να διαπιστώσουν πως ανήκαν στην οργάνωση, έκαναν το γνωστό συνθηματικό με τις κλεισμένες παλάμες, προφασιζόμενοι πως πλένουν τα χέρια τους. Ο άλλος έπρεπε αμέσως να βάλει τα δύο δάχτυλα του δεξιού του χεριού μέσα στην αριστερή χούφτα. Στο τέλος, γράφει το φυλλάδιο, έλεγε ο ένας στον άλλον το σύνθημα «sipsi» («συψί») και ο άλλος αποκρινόταν με το παρασύνθημα «zaruchi» («τσαρουχι»).

Αν ο πρώτος ήθελε να κουβεντιάσει με τον δεύτερο για ζητήματα της Φιλικής, έπρεπε πρώτα να βάλει κι αυτός τα δύο δάχτυλα του δεξιού του χεριού στην αριστερή του παλάμη, και μετά να πιάσει και τα δύο χέρια του συντρόφου του λέγοντας «προ πολλοῦ πολὺ εἶπε θυμήσου»,⁹⁸ και ο άλλος απαντά «καί ἐγώ ὁμοίως». Παραθέτουμε τη συνέχεια από το πρωτότυπο:

[Στη συνέχεια] ο πρώτος [έλεγε] λάμβδα – λ
 Ο Δεύτερος αλφα – α
 Ο πρώτος – νῦ – ν
 Ο δεύτερος – δέλτα – δ
 Ο πρώτος – όμικρον – ο
 Ο δεύτερος – νῦ – ν
 [Σχηματίζοντας τη συνθηματική λέξη] λανδόν (Landon)

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο αναγνωρίζονταν και οι ιερείς μεταξύ τους, καταλήγοντας στο εξής ερωτηματολόγιο:

Ο πρώτος: quanti avete (πόσα έχετε;)
 Ο άλλος: tanti che avete (όσα έχετε)
 Ο πρώτος: ma quanti? (άλλά πόσα;)
 Ο δεύτερος: sedici (δεκαέξη)
 Ο πρώτος: niente di più? (περισσότερον οὐδέν;)

Ο δεύτερος: il di più nè si scrisse, nè si compita. Si teni la prima letter ache vi dirò i seconda [«τίποτα περισσότερο μην πεις ή μη γράψεις. Αν πεις το πρώτο γράμμα θα σου πω το δεύτερο»]

⁹⁸ Τόσο στα αποσπάσματα εδώ όσο και στη μεταγραφή της πηγής, καθώς και σε αυτή του εφοδιαστικού, διατηρήσαμε την ορθογραφία του πρωτοτύπου.

Ο πρώτος: χῖ – χ
 Ο δεύτερος: ἄλφα – α
 Ο πρώτος: κάππα – κ
 Ο δεύτερος: ἰώτα – ι
 Ο πρώτος: κάππα – κ
 Ο δεύτερος: ἰώτα – ι
 [Σχηματίζοντας τη λέξη] Χακικί

Ο χαρακτήρας, οι δομές και τα πρόσωπα της Φιλικής Εταιρίας, της μυστικής αυτής αδελφότητας που για την πλειοψηφία των Ελλήνων ιστορικών κυοφόρησε την ίδια την εθνεγερσία μας, αλλά και οι κατά τόπους Εφορείες της, έχουν μελετηθεί και αναλυθεί όσο λίγα θέματα της νεότερης ελληνικής ιστορίας από ειδικούς ερευνητές και επιστήμονες. Η συνωμοτική της δραστηριότητα σε συνδυασμό με τον επανησιακό μυστικό εταιρισμό την περίοδο πριν από τον μεγάλο ξεσηκωμό συνεχίζουν να αποτελούν ένα γοητευτικό όσο και σκοτεινό ακόμα κεφάλαιο της νεότερης ιστοριογραφίας. Βέβαιον είναι πως κάθε νέο στοιχείο που ανακύπτει, κάθε ανέκδοτη πηγή που σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με την οργάνωση και την εξέλιξη του μυστικού εταιρισμού στα Ιόνια Νησιά και την εμπλοκή του στις δράσεις και στα πρόσωπα των Εφοριών της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα μπορεί να μην καλύπτει όλα μας τα ερωτήματα, συμβάλλει όμως στη σκιαγράφηση του ρόλου που διαδραμάτισαν σημαντικοί παράγοντες την ιδιαίτερη εκείνη περίοδο, όπως υπήρξε για την Κέρκυρα ο νομικός και πολιτικός Άγγελος Χαλικιόπουλος.

ΠΗΓΗ

Α' τετράδιο

Parte Prima

Dopo che conoscerete un Greco che veramente è amico della Patria ed Uomo da bene, che non è membo di nessun' altra mistica Società qualunque siasi, che desidera catechizzarsi nella nostra Società non da curiosità o da altre razione, ma da un puro patriottismo, allora v' impegnerete di riceverlo nella Società, e prima lo farete (ἀδελφοποιητόν) Confratello nell' Evangello con i Segni relative. Se

poi vi attrovaste fuori della Grecia e non fosse possibile di far questo per mezzo del Sacerdote, allora gli spiegherete i Segni e le parole, ed egli avrà dovere di divenire Confratello con qualunque membro della Società incontrasse quando gli si presenterà l'opportunità.

2do. Dopo Tre o più giorni lo condurete da un sacerdote, e direte che volete far giurare quell' uomo, se quelle cose che dice intorno ad un cognido affare sono vere. A parte affinché non susta il sacerdote, gli direte il giuramento (a) ed egli lo ripeterà tre volte sotto voce; in seguito lo interogarete ad alta voce affinché senta anco il Sacerdote, se le cose che disse per tre volte sono vere, ed egli risponderà = sono e saranno vere, e in conferma delle medesime cose a cui rispondendo nello stesso modo, lo farà giurare second la legge Ecclesiastica. A quelli che si attrovassero fuori della Grecia, sarà permesso di fare questo giuramento anco presso Sacerdote della Romana, ed occidentale Chiesa, se non sarà possibile di farlo presso Sacerdote dell' Ortodossa Chiesa Orientale.

3zo. Dopo il Giuramento lo condurete in luogo nascosto, e gli farete la stabilita confessione (β) con precisione, e con tutta l'esattezza.

4o. Gli direte di bene riflettere se è sufficientemente forte di mantenere il secreto con pericolo della propria vita, che quelle cose le quali deve sapere, sono cose Sacre, e delle quali dipende la Sorte della sua stessa Nazione; che entrando nella Società deve avere la morte innanzi agli occhi, con tutti i più crudeli tormenti, e l'occasione che potrà presentarsi di uccidere un traditore della Società se anco fosse il più stretto suo parente. Finalmente, a pensare che tutti gli altri legami ed obbligazioni che à nel mondo, sono quasi un niente in confronto al legame della Società, e che può ancora se non si sente bastantemente forte e risoluto, rittirarsi dal divenire membro della Società.

5o. Gli spiegherete lo scopo della Società (c) in brevi parole, e senza aggiunger niente; in fine lo lascerete e gli direte, che il giorno seguente lo incontrerete per dirgli delle altre cose ancora, e che non si dimentichi di procurarsi una piccolissima candela gialla. Queste cose devono farsi in una notte, con molta attenzione e non dare il più piccolo sospetto. In quell giorno non è permesso di aver suo lui lunghi discorsi.

P(ri)mo Giuramento (a)

Giuro in nome della verità e della giustizia, alla presenza dell' Ente Supremo, di custodire (Sacrificando anco la mia stessa vita, e sopportando i più duri tormenti) secreto, in tutta la forza del termine, il mistero che mi sarà svelato, e di rispondere la verità su quanto sarò interrogato.

Confessione (β)

- P(ri)mo. Come vivete, e donde vitraete il vostro necessario?*
2.do. Qualè parenti avete, quale occupazione hanno, e quale stato?
3.zo. Vi siete mai disgustato con niuno di questi, vostro amico, o qualunque altro?
4.mo. Vi siete riconciliato con questi, e con qual ragione si l' uno da l' altro?
5.mo. Siete ammogliato? Avete inclinazione al Matrimonio?
6.to. Siete innamorato? lo siete stato? come cesso, e in qual tempo?
7.mo. Vi successe qualche grand anno, o cogniamento al vostro Stato?
8.o. Siete content dell' occupazione che avete e quale desiderate di più?
9.o. Avete qualche amico fedele, e chi è?
10.mo. Dove pensate di vivere e come?

Lo scopo della Società (c)

La Società si compone da veri Greci amici della Patria, e si nomina (ἐτερίων φιλικῶν) Società degli amici.

Lo scopo di questa è il miglioramento della Nazione, e quando iddio vorrà permeterlo, la sua libertà.

Il Giurato, e catechizzato proselito, si chiama (Ἱερεὺς τῶν φιλικῶν) Sacerdote dei Filici.

Parte Seconda

Dopo uno o due giorni, di note in silenzio anderete in luogo sicuro e prima meterete in una tavola un' imagine, sopra la quale, questi lascerà la piccolo sua candela, poi gli direte, se non si crede fornito di sufficiente forza, egli à ancora il tempo di allontanarsi; Che dopo pochi istanti anche il suo pentimento è imperdonabile. Dopo di ciò s' inginochia col destro ginocchio vicino la tavola, e fà per tre volte il segno della croce, gli direte di bacciare l' imagine sopra la quale metterà aperta la sua mano destra; accenderete quindi la piccola candela giala, e estinguendo ogni altro lume, gli darete da tenere la candela con la sinistra, e gli direte. Questa candela è il solo testimonio che la nostra disgraziata Patria riceve, quando i suoi figli prestano il giuamento della sua libertà, e facendo poi una volta il segno della croce, voi gli legerete, ed egli ripeterà il grande giutamento (d) con tutto il dovuto rispetto alla Santità e grandezza della cosa. Terminato il giuramento gliene lascerete copia e meterete la vostra destra mano, sopra la sinistra sua spala, e con la sinistra leverete l'

image, la quale anch' egli tiene colla sua destra e pronunciante le seguenti parole.

Innanzi all' Onnipotente vero iddio giustissimo, vendicatore delle trasgressioni e punitore della perversità, second le leggi della Società de' Filici (φιλικῆς ἐτερίας) e col potere conferito dai Grandi Sacerdoti degli Eleusinj, consacro il N.N. dalla Patria = di anni = di Professione = e ricevo per membro, siccome anch' io fù ricevuto dalla Società de' Filici.

Dopo la consacrazione, si estingue la candelina gialla, e gli direte dib en custodirla, poichè gli può essere di bel nuovo necessaria, e più ancora, affincbe egli abbia sempre presente il testimonio delle preobligazioni giurate e che altra volta gli spiegherete le lettere, ed i segni dei Sacerdoti.

Gran giuramento (d)

Alla presenza del vero iddio volontario guiro che sarò fedele alla società per sempre in tutto e per tutto. Non sveserò il più piccolo dei segni e parole, ne darò mai da comprendere che io sò la più piccola cosa intorno a ciò in nessun modo, nè a miei parenti, ne al Confessore, ne' a mio amico.

Guiro che in seguito non entrerò in nesuna società qualunque siasi, nè in nesun legame obligatorio, ma anzi qualunque legame avrò il più indifferente, in confronto alla società, lo consider per niente.

Giuro che conserverò nel mio cuore invariabile odio contro i Tiranni della mia Patria, de loro segnaci, e de tutti quelli che pensano come loro. Opererò in ogni modo a loro danno e quando lo circostanza lo permetterà alle loro distruzione.

Giuro di non usare violenza nel riconoscermi com un mio confratello, e faro attenzione con la maggior cura per non sbagliare prima di farmi conoscere onde non segue niente di contrario.

Giuro che in qualunque luogo ritroverò un mio confratello lo socoverò con tutta la mia forza e stato, porterò a questi rispetto ed obediencia se sarà di grado superior, e se mai accadese che egli fose prima mio nemico, tantopiù lo amerò e soccoverò, quanto la nostra inimicizia era più grande.

Giuro, che sicome in più ricevuto nella società, riceverò altri più fratello, adoperando ogni modo e rittardo fino a che lo riconosca ch' egli è vero Greco, caldo difensore della disgraziata nostra Patria, virtuoso, e uomo da bene, e capace di conservare il secreto e di istruire altrui.

Giuro che in verum modo non mi prevarrò del danaro della società, ma che sarà da me considerate come cosa sacra, e pegno appartenente a tutta la sfortunata nostra Nazione, come pure riguarderò le ricevute e spedite siggillate lettere.

Giuro che non ricercherò mai a nessuno Confratello per sapere, chi lo à ricevuto nella società, nè io manifesterò, o darò da comprendere collui, che mi à ricevuto, e se mai riconoscerò il segno nella patente di qualch' uno, finger che non lo conossi.

Giuro che nella mia condotta mi studierò sempre di opere virtuoso, sarò rispettoso verso la mia religione senza dispregiare le straniere; darò sempre il buon esempio, soccorrerò l' infermo, l' infelice e il debole, e rispetterò il Governo, le leggi, i Tribunali, e il membri del Governo del luogo nel quale dimoro. Finalmente giuro fu di Te, o Sacra sfortunata Patria, giuro sui lunghi tuoi tormenti. Giuro sulle amare lagrime che per tanti secoli sparcero gli infelici tuoi figli, sulle mie stese lagrime, le quail spango in questo momento, sulla futura libertà di miei connazionali, che tutto mi consacro a Te; che in seguito tu sarai la ragione, lo scoppo delle mie riflessioni. Il tuo nome sarà la guida delle mie azioni, e la tua felicità la ricompensa delle mie fatiche. La Divina Provvidenza rovesci sopra il mio Capo, tutti I fulmini della retta sua giustizia, il mio nome sia in indignazione, e la mia persona l' oggetto della maledizione e dell' imprecazione de' miei Connazionali, se dimenticando per un momento le loro disgrazie, non soddisferò il mio dovere; e la morte sarà l' inevitabile castigo del mio fallo per non contaminare la santità della Società, colla mia presenza.

Parte Terza

Il giorno seguente gli spiegherete I segni (τῶν σφιστημένων) de' Raccomandati, e le lettere de' Sacerdoti. Gli davete da trascrivere la prima istruzione, il primo giuramento, gli articoli della prima confessione, lo scopo della Società, il seguito dell' istruzione, ed il gran giuramento, dopo d' averlo traserito (la qual copia dovrà farsi con le lettere de' i sacerdoti, con ordine ed attenzione, e con secrepoloso esame) gli farete la scritta confezione, nel quinto articolo della quale dovrete ricevere, esata ed ... risposta. Dopo gli direte da ogni membro è in dovere di offrire alla società una quantità di denaro, quanto il suo Patriotismo lo muoverà; Unitamente al danaro dovrà darvi lettere per un nome qualunque, per una lontana città, non però tanto stravagante, che la stravaganza muovi la curiosità, ed il sospetto, nella quale con bella maniera manifesti l' età sua, la sua professione, il luogo della sua nascita, e indichi che vi diede quella somma per spedirla all' amico tale che senza in disgrazia, o alla tale scuola di nuovo formata, o in qualche monastero, oppure per dar alle stampe Libri, od in qualche altro luogo, sottoscrivendosi, e manifestando il tempo e il luogo. Questa lettera la scriverà alla vostra presenza e dopo che vedrete che contiene

tuttociò ch deve manifestare con semplicità, gli direte di pore due segni, che a voi non sarà lacito di vedere. Per questi segni ogni uno potrà adoptare, ciò che vorrà, ma scritti con chiarezza, ni molto piccolo, ne molto grandi. Il primo della sua dedica alla società, non lo adopterà mai, il second della sua consacrazione a Sacerdote, lo adopterà soltanto iii. Similmente la siggillerà innanzi a voi collo stabilito siggilio iii soprascrivendo il nome che al di dentro. La lettera dei opere in doppia carta sufficientemente sotirla per la facilità della spedizione, e non sughera, affinche non sia possibile de vedere i segni. Voi gli darete uno scritto che avete ricevuto la detta Somma di danaro, e che la spedirete siccome egli vi à ordinate con la sua lettera, sottoscrivendosi, è marcando il tempo ed il luogo.

Confessione Seconda

Aricolo p(ri)mo. Siete voi perseguidato o qualche vostro congiunto o amico, dal Governo della Ptria nostra, o da qualche altro? E per qual causa?

2.do. Avete qualche Parente o amico in Priggione e per qual ragione?

3.zo. Fù meso a morte qualita vostro parente o amico dal Governo della Patria, o da altro? E per qual ragione?

4.mo. Vi successe qualche avvenimento nel corso di vostra vita?

5.mo. Sapete qualche gran secreto politico, o qualche scoperta non divulgata, o qualche altro mister? Donde lo apprendeste? Lo sano altri? Quali sono questi? Avete le necessarie dimostrazioni? E che cosa è questo?

6.mo. Avete qualche prerogative nascosta, o manifesta, o qualche particolare capacità?

Parte Quarta

Dopo tale istruzione gli direte intorno (τῶν συστημένων) ai Raccomandati i segni di quali gli furono insegnati, che questo è un corpo che partecipa della società e chiamasi con questo nome. In prova di questa loro partecipazione hanno uno scritto chiamato (συστατικόν) cioè comendatizia. Ignorano i nomi (Φιλικός ιερέυς – Φιλική ἐτερία) e la Patente dei Sacerdoti la nominano di Supremazia (γράμμα τῆς ὑπεροχῆς) come anche questi medesimi non li conoscono, che per partecipi della società, incaricati di raccomandare a questa i veri Patrioti, di vegliare alla sicurezza di quelli che partecipano ad essa, e di provvedere ad ogni cosa utile per la stessa. Ignorando del tutto però che vi siano Confratelli (ἀδελφοποιητοί). Il Sacerdote de' Filici (Ιερέυς τῶν φιλικῶν) deve prestare molta attenzione per non dare a questi maid a comprendere niente di più, poichè essi non fanno altro, se non che vi è una

società, la quale ha cura del bene generale della Nazione; e quando per mezzo degli indicate segni, come si è spiegato, avrà sperimentato uno che conosche per (συστημένον) raccomandato, se è sacerdote, e vedrà che non sà niente di più, à dovere nella sua conversazione con il medesimo, condurre il suo discorso con indifferenza per informarsi del nome di sua Madre, il quale lo imprimerà bene nella sua memoria e dopo varj giorni li domanderà (το συστατικόν του) la sua comendatizia. Esso non gliela potrà dare, che dopo avergli chiesto la carta della Supremazia del Sacerdote (το γράμμα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἱερέως), che egli dovrà mostrargli da lontano, e quindi egli riceverà la comendatizia (το συστατικόν) per esaminarla, nella quale ad di dietro sarà scritto soltanto il nome di sua madre con le lettere de' sacerdoti. Il Raccomandato (συστημένος) ignora del tutto cosa significano queste lettere, nè verum altro può sapere, se non che quegli il quale le scrisse. Maggior esame di questo non è permesso al Sacerdote di far su di un raccomandato, nè di parlare intorno alla società con questo. Ma se mai per sfortuna incontrerà qualch' uno di cui non si uniforma il nome scritto nella comendatizia, con quello che intese da esso, ovvero altrimenti sospetterà inganno, è in dovere di indagare bene tuta la condotta, lo stato, le redazioni, i viaggi del sogetto sospetto, descrivendo il suo costume, il Segno del Sottoscrittore della Comendatizia, e tutto ciò che da costui, e intorno a costui da altri apprise, con precision venderne avvertita L' autorità Suprema senza rittardo e con sicurezza per mezzo stabilito, non trascrivano in seguito di oservare ed informare di tutto la stessa, fino s che essa preuda le necessarie misure, onde far cessare l' abuso. In una parola egli à dovere Sacro ed immancabile in tale circostanze di adoperare tutti i mezzi possibili per la sicurezza della Società. Finalmente gli direte che ai Sacerdoti, non è permesso di raccomandar niuno alla Società von tutto Mache questi sono molto superiori di grado dei raccomandati. Similmente non gli sarà permesso di fare (ἀδελφοποιητόν) verum confratello, che soltanto colui che conobbero degno di divenire sacerdote, e che in seguito catechizzarono e riceverano nella Società, e colui che già ricevuto Sacerdote, non gli premise la circostanza di devenire confratello (νά ἀδελφοποιηθῇ).

Parte quinta

Dopo di ciò gli spiegherete l' anno, o l' Epoca de' Filici (τῶν φιλικῶν) che non si adopera ch soto iiii gli darete la vostra patente, dalla quale egli trascriverà la sua, e voi vi sottoscriverete second la stabilita forma iii. Dopo gli spiegherete poi i segni e le lettere de' Sacerdoti, eccetochi iii la maniera della predizione delle lettere e del denaro, dal qual denaro ogni uno tratterà le spese che farà per il medesimo,

notiziandone L' Autorità Suprema. Gli direte che à dovere incontrandosi con altro Sacerdote, di mostrargli tutto il suo Catechismo scritto per osservarlo, se è stato, ed in ordine, per mezzo del quale ricercherà la corezione dall' autorità, se vi fosse qualche period mancante. Gli direte ancora che il Sacerdote, può abbandonare un Catechizzato, e cessare dal spiegargli di più fino al gran giuramento, se mai sospettare la fede e la purità de' suoi sentimenti con tutto che egli è in dovere di accetarsi prima della condotta sua, e questo può farlo fin anche dopo il gran giuramento, senza cadere grandamente nello sdegno della Società. Se poi di trovasse costretto di cessare la catechizzazione innanzi la sua fine per la gran malvagità del soggetto, la quale per la propria incapacità non ha potuto conoscere a tempo, allora sarà giudicato a castigato colla privazione dei Privileggi di Sacerdote e che mai non avanzerà a grado Superiore. La pena del delitto non può mai mitigarsi, ad anche per esso intervamente apolversi il Sacerdote, se non che per la solecita esenzione di misure certe e risolte che prenderà per la sicurezza della società in generale, e particolarmente quella di ogni uno di suoi membri se per mezzo della circostanziata e pronto relazione al Superiore, o direttamente all' Autorità principale. In simile circostanze di altro Sacerdote, a dovere immancabile di soccorerlo con tutte le sue forze, immedesimandosi della circostanza. In tale modo per soccorrono fra di loro I Sacerdoti, ed i raccomandati (συστημένοι) nelle permesse circostanze, per indagine di solo o d' inganno, per cessazione di ogni abuso, e per ogni qualunque sicurezza della Società in generale, e dei membri in particolare. Finalmente gli direte che in qualunque situazione, angustia, felicità, persecuzione, o infelicità di trovare, si condurrà coi principi fondamentali, che hanno dettato e comunicato tutto il sistema dei Filici, i quali sono, il gran Patriotismo, la virtù, la generale e particolare sicurezza e utilità della Società, la totale consacrazione de' tutti I membri in particolare, e l' amore, concordia, fedeltà, eguaglianza, e concorso di tutti I membri fra loro, per l' osservanza ed esecuzione degli stesi principi fondamentali della Società. Gli farete di poi prestare il seguente giuramento, nella maniera cognita iii.

Giuro da uomo onesto, come uomo che desidera la felicità de' suoi compatrioti dalla quale dipende anco la mia felicità, in tutto ciò che ò di sacro e caro al mondo, poi ch'è volontariamente sono entrato membro in questa Società, e volontario diedi le giurate mie obbligazioni verso di questa, che le conserverò sempre eguali, sarò fedele in tutto il corpo della mia vita, senza tutto il corpo della Società in Generale, e verso ogni suo membro in particolare, e in qualunque circostanza dall' Umana instabilità mi troverò, mi condurrò sempre con i fondamentali principi, i quali s' insegnano nel Catechismo che mi è stato confidato, intendendo tutto ciò, in

tutta l'estensione e forza del termine.

Dopo il giuramento lo bacierete, e lo lasciate andare dove lo guiderà il destino.

Β' τετράδιο

Segni De' confratelli

1o. L' uno inapone per traverse la palma destra sulla sinistra e chiude reciprocamente le mani. L' altro tenend allora colla mano sinistra chiusa l' estremità della destra fina questa della prima come da fodero. 2o. Il primo quindi porta la destra palma sul rovescio della mano sinistra stropiuciandola in giusa di lavarsi. Allora ambidue vi danno la destra in modo che il police di ciascheduno preme all' altro l' articolazione che conquinque l' indice alla mamano. 3o. Dopo ciò l' uno dice all' altro sipsì (συψί), e questi risponde zaruchi (τσαροῦχι).

De' raccomandati

1o. L' uno chiude l' una mano coll' altra (volte una contro l' altra le due palme) inserendo reciprocamente le dita dell' una fra quelle dell' altra; e poco dopo le frega in fu loro, senza suo giarle. L' altro povendo la mano destra alla quancia della stessa parte la tue fino all' orecchio, e quindi all' fronte. 2o. il primo allora colle dita della destra accarzza un momento di bona e quindi il mento, e in momento appreso con due dita della destra gratta la palma sinistra, indicando con ciò di chiamare l' altro. 3o. Si danno allora la destra, in modo che col polica ciascuno prima l' articolazione dell' altro, che congiunge all' man oil suo ditto mignolo. 4o. Quindi il primo dice da molto tempo vi desiderava (προ πολλοῦ πολύ εἶπε θυμήσου), e l' altro risponde isteframente anch' io. (καί ἐγώ ὁμοίως), dicono quindi

Il primo λάμβδα – λ

Il secondo αλφα – α

1o. – νῦ – ν

2o. – δέλτα – δ

1o. – όμικρον – ο

2o. – νῦ – ν

λανδόν (Landon)

De' Sacerdoti

1ο. Il primo appoggia la firma della porte destra alla sua mano destra, in modo che il mento sia costenuto dal fondo della mano stessa; sostenendo poi il braccio destro col sottomettere al mio gonnito, il pugno della mano sinistra. – il secondo incronia le baccia povendo le mani sotto le ascelle; ed ambi hanno allora l' attenzione di far subito cadere e alto stesso tempo le rispettive braccia ritornando alla posizione loro naturale. – 2ο. Quindi il primo, come quicocando prichia altarnativamente con due delle ditta destra il sugero dlla mano sinistra. – Si danno allorala destra in modo che colle due dita indice e medio si prndano in mezzo e si strungero li palsi della mano dell' altro. 3. Finalmente si domandano

d' uno: quanti avete (πόσα ἔχετε;)

d' altro: tanti che avete (ὅσα ἔχετε)

il 1ο.: ma quanti? (ἀλλὰ πόσα;)

Il 2ο.: sedici (δεκαέξη)

Il 1ο.: niente di più? (περισσότερον οὐδέν;)

Il 2ο.: il di più nè si scrisse, nè si compita. Si teni la prima letter ache vi dirò i seconda

Il 1ο.: χῖ – χ

Il 2ο.: ἄλφα – α

Il 1ο.: κάππα – κ

Il 2ο.: ἰώτα – ι

Il 1ο.: κάππα – κ

Il 2ο.: ἰώτα – ι

Χακικί

ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΦΟΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΤΑΝΗΣΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΣΤΗΝ ΖΑΚΥΝΘΟ ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Δρ Ν. Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου,
ιστορικός τοῦ Δικαίου καὶ τῶν Θεσμῶν

Ἡ ἱστορική καταγραφή περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας δυστυχῶς παρουσιάζει πολ-
λὰ κενά, τὰ ὁποῖα ἀπέρρευσαν τόσο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση της ὡς μυστικῆς
ὀργανώσεως, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πολὺ ἐνωρίς, ὅταν ἔπρεπε νὰ γίνουν
οἱ πρῶτες καταγραφές, οἱ μεγάλοι πρωταγωνισταὶ της εἴτε εἶχαν ἀποβιώσει εἴτε
εἶχαν ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὰ κοινά.¹ Ἡ νεώτερη ἱστορική ἐπιστήμη ἔχει ἐστιασθῇ, ἀθε-
λήτως ἴσως, σὲ ζητήματα ποὺ ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνουν τὰ ἥδη συζητούμενα ἀπὸ
τοῦ μέσου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἐξ αὐτῶν, τὰ βασικὰ εἶναι, χονδρικῶς, τὰ ἑξῆς: ἡ σχέ-
σις τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας πρὸς τὸν τεκτονισμό ἀλλὰ καὶ πρὸς τὶς ἄλλες μυστικῆς
ἐταιρεῖες τῆς Εὐρώπης τῆς ἰδίας ἐποχῆς, δηλαδὴ βασικῶς τοὺς Καρμπονάρους
καὶ τοὺς Δεκεμβριστὲς τῆς Ρωσίας,² ἡ διαδικασία τῆς μυσήσεως καὶ ἡ ἔκτασις τῶν

¹ Τάκης Χ. Κανδηλῶρος, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, 1814-1821, Ἐν Ἀθήναις 1926², σ. 1-23.

² Οἱ Δεκεμβρισταὶ ἴδρυσαν τὴν πρώτη μορφή τῆς ἐταιρείας τῶν μόλις κατὰ τὸ 1816, δηλ. δύο ἔτη
μετὰ τὴν Φιλικὴ Ἐταιρεία, στὰ πρότυπα τόσο τῶν τεκτονικῶν στοῶν ὅσο καὶ σὲ ἐκεῖνο τῆς πρωσσικῆς Tugenbund
(Ἐνωσις τῆς Ἀρετῆς) τοῦ Ἰουνίου 1808. Ἡ τελευταία ἦταν ἔνωσις ἀξιωματικῶν καὶ εὐγενῶν τῆς Πρωσσίας, ποὺ
συνεκροτήθη μετὰ τὶς μάχες τῆς Ἰένας καὶ τοῦ Αὐσπερλιτς γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ πρωσσικοῦ στρατοῦ καὶ
τὴν ἐνδυνάμωση τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος στὸ Βασίλειο τῆς Πρωσσίας. Βλ. σχετικῶς Rudolf Ibbeken, *Preussen 1807-
1813. Saat und Volk als Idee und in Wirklichkeit*, Ἐν Κολωνίᾳ 1970, ὅπου τονίζεται ὅτι τὰ μέλη της ἀντλήθηκαν ὄχι
μόνον ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν εὐγενῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐμπόρους, φοιτητὲς καὶ τεχνίτες. Ἐπαυσε νὰ
λειτουργῇ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1810, διὰ διατάγματος τοῦ Βασιλέως Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ' κατ' ἀπαίτησιν τοῦ
Ναπολέοντος. Περὶ τῶν Δεκεμβριστῶν βλ. Pauline Annenkova, *Souvenirs de Pauline Annenkova* traduit du russe et
adaptés par Max Heilbron, Paris 1975· Julie Grandhay, *Les Décembristes: Une génération républicaine en Russie au-
tocratique*, Editions de la Sorbonne, Paris 2011· τῆς Αὐτῆς, *Russie. La république interdite: Le mouvement décembriste
(XVIIIe XIXe siècles)*, Seyssel, Ain 2012· τῆς Αὐτῆς, «Les Décembristes et la loi: genèse d' un concept», ἐν Sylvie
Martin, (dir.), *Circulation des concepts entre Occident et Russie*, Lyon 2006 (καὶ ἠλεκτρ. ἐν Journées d'études de l'Ins-
titut européen Est-Ouest «La circulation des concepts», ENS-LSH, Avril 2006)· τῆς Αὐτῆς, «La république chez les
Décembristes: une interprétation russe des expériences politiques européennes?», ἐν *Colloque International La Russie
et les l' Europe: autres et semblables*, Université Paris Sorbonne-Paris IV, 10-12 Mai 2007, Lyon 2008 (καὶ ἠλεκτρ. ἐν
url://institut-est-ouest.ens-ish.fr/spip.php?article121). Βλ. καὶ Anatole Mazour, *The first Russian revolution, 1825, its*

κατηχήσεων, ή κοινωνική σύνθεσις τῶν μελῶν της³ καὶ ἡ ἀναζητήσις ἡγέτου της, ἡ σχέσις της μετὰ τὴν Ῥωσία καὶ τὸν Ἰωάννη Καποδρίστρια καὶ τέλος, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, μερικῶς ὅμως, τὰ στερνὰ τῶν μεγάλων Φιλικῶν.

Δὲν ὑπάρχει ἀκόμη μία ἔστω σύντομη ἐργασία ποὺ νὰ ἀναφέρεται καὶ νὰ παρουσιάζῃ τὶς δομὲς τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὰ δεδομένα στὴν ἀφήγησιν τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ,⁴ τοῦ Ἰωάννου Φιλήμονος⁵ καὶ ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ περιωρισμένο ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ ποὺ διεσώθη⁶ προκύπτει ὅτι ἀρχικῶς ἡ Ἐταιρεία ἔδρασε σὲ περιωρισμένο προσωπικὸ ἐπίπεδο, στὴν σχέση μνητοῦ-μνουμένου, ἀκολουθώντας τὴν βασικὴ ἀρχὴ τῆς συνωμοτικῆς δράσεως ποὺ διασφαλίζει τὴν διαφύλαξιν τῆς μυστικότητος διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐπικοινωνίας τῶν συνωμοτῶν μεταξύ των. Πρότυπο τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἦταν σαφῶς ὁ τεκτονισμός, ὅπως ἀπὸ αὐτὸν υἰοθετήθησαν τὰ κρυπτογραφικὰ συστήματα τῆς Ἐταιρείας, τὰ σημεῖα ἀναγνωρίσεως τῶν Ἐταίρων καὶ κυρίως ἡ μεθόδευσις τῆς μὴ κοινολογήσεως τῆς δομῆς καὶ τῶν στοιχείων τῆς Ἀρχῆς της στοὺς μνουμένους στοὺς δύο πρώτους βαθμοὺς τῶν Ἀδελφοποιητῶν (Βλάμηδων) καὶ τῶν Συστημένων, ἀλλὰ μόνον στοὺς Ἱερεῖς (γ' βαθμὸς), τοὺς Ποιμένες (δ' βαθμὸς) καὶ στοὺς ἐλαχίστους ποὺ ἐμυήθησαν στὸν βαθμὸ τοῦ Ἀρχιποιμέ-

origins, development and significance, Stanford 1937· καὶ Hugh Seton-Watson, *The Russian empire, 1801-1917*, Ἐν Ὁξφόρδῃ 1988. Πρὸβλ. καὶ Ὅλγα Σπάρο, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις καὶ ἡ Ῥωσία (1821-1829)*, Ἐν Μόσχᾳ 1965.

³ Γεώργιος Δ. Φράγκος, «The Philiki Etairia: A premature national coalition», *The Struggle for Greek Independence* (ed. Richard Clogg), London 1973, σ. 87-103.

⁴ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, *ὑπομνήματα περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τὸ 1820 μέχρι τοῦ 1823, συγγραφέντα παρὰ - καὶ ἐκδιδόμενα παρὰ τοῦ Κυρίου Καλλινίκου Καστόρχη, Σχολάρχου Καλαμῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1837, σ. 3-5, 6-7, 8-10.

⁵ Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Ἐν Ναυπλίῳ 1834, καὶ σὲ νέα ἐκδοσὴ Ἐν Ἀθήναις ἁ.ἔ.ἔ., μετὰ πρόλογον Ἰάσου Βουρνᾶ. Οἱ ἀναφορὲς στὸ παρὸν γίνονται στὴν νεώτερη αὐτὴν ἐκδοσὴ τοῦ αὐτοῦ, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1859.

⁶ Σημαντικὴ εἶναι ἡ δημοσίευσις τοῦ (ὀλίγου εἶναι ἀλήθεια) ἀρχεῖακὸ ὑλικοῦ ποὺ ἀπόκειται εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπὸ Ἐμμ. Πρωτοψάλτη, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ἀναμνηστικὸν τεῦχος ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1964. Ἰδιαίτερος βοήθητικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ *Ἀρχείου Ἐμμανουὴλ Ἐάνθου*, ἐπιμ. Τρισ. Δάλλα, Μαρ. Παπαναστασίου, Ἀντζ. Καραπάνου, Βασ. Παπαδοπούλου, Ἐν Ἀθήναις 1997-2014, σὲ 4 τόμους, ἀπὸ τὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἀπόκεινται τὰ πρωτότυπα. Συναφὲς εἶναι καὶ τὸ συνοδευτικὸ μικρὸ βιβλίον *27 ἐπιστολὲς τῆς Σεβαστῆς πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Ἐάνθου καὶ δύο ἐπιστολὲς ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Ἐάνθου πρὸς τὴν Σεβαστὴν*, μετὰ εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιμέλεια Τρισεύγεννης Τσίμπανη-Δάλλα, Ἐν Ἀθήναις 2014, ἀπὸ τὸν αὐτὸν φορέα. Φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ καὶ τὸ γνωστὸ Ἀρχεῖο Σέκερη. Βλ. Βαλ. Γ. Μέξας, *Οἱ Φιλικοί. Κατάλογος τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρείας ἐκ τοῦ Ἀρχείου Σέκερη*, Ἐν Ἀθήναις 1937· καὶ Ἰωάνν. Ἀλ. Μελετοπούλου, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Ἀρχεῖον Π. Σέκερη*, Ἐν Ἀθήναις 1972. Σποράδην ὑλικὸ ἔχει δημοσιευθῇ καὶ στὰ Απομνημονεύματα Ἐάνθου καὶ Ἀθανασίου Σοδῖλου καὶ σὲ μικρὰ εἰδικὰ μελετήματα, καμμία ὅμως δημοσίευσις δὲν παρέχει τὴν πληρότητα τῆς ὀργανωτικῆς εἰκόνας ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ δύο ἔργα τοῦ Ἰωάννου Φιλήμονος. Δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ καὶ ἡ μελέτη τοῦ Ἀποστ. Ἐ. Βακαλοπούλου, «Συμβολὴ στὴν Ἱστορίαν καὶ ὀργάνωσιν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας», περ. *Ἑλληνικά* 12, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 65-78.

νος,⁷ τούς Ἀφιερωμένους (δηλ. τὰ μέλη τῆς Ἀρχῆς), ἐνῶ ἕως τὸ 1820 ἡ Ἐταιρεία ἐλειτούργησε χωρὶς Ἀρχηγὸ τῶν Ἀφιερωμένων. Στὸν τελευταῖον αὐτὸ βαθμὸ μνηθῆκε ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, ἂν καὶ ὑπέγραφε ὡς Γενικὸς Ἐπίτροπος τῆς Ἀρχῆς βάσει τῶν ἀναθεωρήσεων τῶν βαθμῶν στὴν ὁποία προέβη ὁ ἴδιος. Ὁ Φιλήμων σημειώνει χαρακτηριστικῶς: «Οἱ αὐτουργοὶ ἐδανείσθησαν Κανόνας πολλοὺς ἀπὸ τὴν Ἐταιρίαν τῶν Μασσόνων, καὶ τοὺς ἐφήρμοσαν ἐπιτηδείως εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὰ πάθη τοῦ Ἑθνους».⁸

Τὸ ἀρχικὸ καθεστῶς τῶν βαθμῶν καὶ ἐπικοινωνίας ἦταν δυνατόν νὰ διατηρηθῇ ἐν ὅσῳ οἱ πολλὲς μῆσεις ἐγίνοντο ἐκτὸς τῆς τουρκοκρατουμένης ἐπικρατείας, καθὼς στὶς κοινότητες τῆς Διασπορᾶς καὶ τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρχε μὲν ὁ κίνδυνος ἀποκαλύψεως στὶς ἀστυνομικὲς ἀρχές, ἀλλὰ παρείχοντο καὶ πολλὲς εὐκαιρίες ἐπικοινωνίας καὶ οἰονεὶ κοινωνικῶν συναντήσεων καὶ συζητήσεων. Ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τουρκοκρατουμένης ἐπικρατείας ἦταν ἐπίσης σκόπιμος ὁ τρόπος αὐτὸς πρὸς αὐτοπροστασία, ὡς εἶναι εὐλόγο. Θὰ ἦταν δυνατόν αὐτὸ τὸ πρῶτο διάστημα νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐστηρίχθη στὴν ἐμπορικὴ πείρα τῶν πρώτων μελῶν καὶ στὶς δομὲς μιᾶς «κομπανίας» ἐμπορευομένης τόσο ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας.

Ἀντιθέτως, ὅταν πολλαπλασιάσθησαν οἱ μῆσεις στὸν τουρκοκρατούμενο χώρῳ, γεννήθηκαν τεράστια προβλήματα ἐπικοινωνίας καὶ λειτουργικότητος τοῦ Ἐταιρικοῦ δεσμοῦ. Ἡ μεταφορὰ τοῦ βάρους τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸ στὴν Κωνσταντινούπολη⁹ καὶ ἡ μῆσις καὶ ἔνταξις τοῦ Παναγιώτου Σέκερη στὴν ἡγεσία τῆς ἀπετέλεσε τὸ πρῶτο βῆμα τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς Φιλικῆς σὲ δομικώτερη μορφή. Ὁ Σέκερης,¹⁰ μεγαλέμπορος μὲ μεγάλη ἐμπειρία, ἐπέβαλε δομὲς περισσότερο σχηματοποιημένες καὶ ἔθεσε

⁷ Τάκης Κανδηλῶρος, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, σ. 314, ὅπου ἀναφέρεται βάσει ἀρχεῖου στοιχείου τοῦ Ἀρχείου Σέκερη τῆς ΙΕΕΕ ὅτι ὁ συγκεκριμένος βαθμὸς ἐχρησιμοποίησε διαφορετικὰ ἀφιερωτικὰ καθὼς καὶ διαφορετικὸ κρυπτογραφικὸ σύστημα.

⁸ Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, σ. 142.

⁹ Νάσια Πακωβάκη, «Ὁδησός, Κωνσταντινούπολη, Ἰσμαήλι: Τρεῖς ὀργανωτικοὶ σταθμοὶ ἐνὸς ἀχαρτογράφου δρομολογίου», ἐν *Οἱ πόλεις τῶν Φιλικῶν. Οἱ ἀστικὲς διαδρομὲς ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ φαινομένου, Πρακτικὰ Ἡμερίδας*, Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἐν Ἀθήναις 2018, σ. 173-200. Πρβλ. Εὐριδίκη Σιφναίου, «Preparing the Greel Revolution in Odessa in the 1820s: Tastes, markets and political liberalism», *The Historical Review / La Revue Historique*, 2014, σ. 139-170· καὶ τῆς Αὐτῆς, «Ὑποδύομενοι τοὺς ἐμπόρους, Φιλικὴ Ἐταιρεία, παρανομία καὶ νομιμότητα: τὴν νέα πόλη τῆς Μαύρης Θάλασσας (Ὁδησός 1814-1821)», ἐν *Οἱ πόλεις τῶν Φιλικῶν. Οἱ ἀστικὲς διαδρομὲς ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ φαινομένου, Πρακτικὰ Ἡμερίδας*, σ. 37-44.

¹⁰ Περὶ τοῦ Παναγιώτου Σέκερη βλ. πλὴν τῶν γενικωτέρων ἔργων καὶ τὸ ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τῆς Δόμνας Βισβίτση-Δοντᾶ, «Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ οἰκογένεια Σέκερη», περ. *Μνημοσύνη* ΙΣ', 2003-2005, σ. 283-340. Πρβλ. Μαρίας Παπαναστασίου, «Ἐξέχοντες Φιλικοὶ μέσα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Ἱστορικῶν Εγγράφων τῆς ΙΕΕΕ», *Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία τῆς Ἑλλάδος, Τεκμήρια Ἱστορίας*, Ἐν Ἀθήναις 2015, σ. 29-40, ἰδίᾳ σ. 29-33.

θέμα αὐστηροποιήσεως καὶ ἐλέγχου τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν μυσέων ἀπὸ μέρους τῶν στελεχῶν τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ τῇ βάσει αὐστηροτέρων κριτηρίων καὶ τῆς μεγαλυτέρας σημασίας τῶν ἐπιλεγόμενων μουμένων γιὰ τὴν προαγωγή τοῦ ἔργου της. Διεμόρφωσε τὸ σύστημα τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀπετόλμησε εἰδικὲς ἀποστολὲς πρὸς τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη. Ἐν τούτοις, δὲν ἐπηρεάσε καὶ δὲν ἐτροποποίησε τὸ χαλαρὸ διοικητικὸν σύστημα ποὺ εἶχαν εἰσαγάγει οἱ τρεῖς ἰδρυταὶ της, Σκουφᾶς, Τσακάλωφ καὶ Ξάνθος, δηλαδὴ τὸ σύστημα τῆς πολυμελοῦς καὶ χωρὶς κλειστὸν ἀριθμὸ Ἀρχῆς τῆς Ἑταιρείας. Διεμόρφωσε ὅμως τὴν Ἐφορίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς τοπικὸ οἶονεῖ «ὑποκατάστημα» τῆς κεντρικῆς Ἀρχῆς τῆς Ὁδησοῦ. Ἡ Ἐφορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολὺ συντόμως κατέστη τὸ κέντρο δράσεως τῆς Ἑταιρείας¹¹ καθὼς ὁ Π. Σέκερης κατέστη ὁ σχεδὸν μοναδικὸς χρηματοδότης τῶν ἐργασιῶν της καὶ ταυτοχρόνως μετεκινήθησαν στὴν Πόλιν ἀπὸ τὴν Ὁδησοῦ ὁ Ξάνθος καὶ ὁ Σκουφᾶς, ἐνῶ ὁ Τσακάλωφ κατέστη τὸ κατ' ἐξοχὴν περιοδεῦον μέλος τῆς Ἀρχῆς. Ἡ Ἐφορία Κωνσταντινουπόλεως ἀπετελέσθη τελικῶς τὸν Φεβρουάριον 1820 ἀπὸ τοὺς Παναγιώτη Σέκερη, Βελισσάριον Διογενίδην, Γεώργιον Ἀφθονίδην καὶ Νικόλαον Λογιάδην.¹²

Ὅταν γίνεται λόγος περὶ τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας συνήθως ἀναφερόμεθα στὴν διαδικασία τῆς μυσέως καὶ στοὺς ὅρκους της. Αὐτὸ ὅμως ὀρθότερον θὰ ἦταν νὰ ἀποδίδεται ὡς Τυπικὸν Μυσέως στὴν Ἑταιρεία. Ἀπὸ ὀργανωτικῆς πλευρᾶς, «καταστατικὸ» τῆς Ἑταιρείας δὲν ὑπῆρξε ποτέ, προφανῶς γιὰ λόγους ἀσφαλείας. Ὁ σκοπὸς ἦταν δεδομένος στὸ πνεῦμα παντὸς προσχωροῦντος σὲ αὐτήν, ὅπως ἦταν καὶ στὸ πνεῦμα τῶν ἰδρυτῶν της. Ἡ μὴ σύνταξις σχεδίου ἔστω συνταγματικοῦ χάρτου γιὰ τὸ μέλλον νὰ ἐλευθερωθῇ κράτος δηλοῖ ἀφ' ἑνὸς τὴν προσδοκίαν τῶν μελῶν τῆς Ἀρχῆς ὅπως ἀποφασισθῇ ἡ μορφή τοῦ καθεστώτος ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἔθνους, πιθανῶς διὰ συγκλήσεως ἐθνικῆς συνέλευσεως, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν πλήρη ἀπουσία πολιτικῶν στόχων τῆς ὀργανώσεως. Κατὰ τοῦτο ἡ Ἑταιρεία διέφερε ἐντόνως ἀπὸ ὅλες τὰς λοιπὰς στὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Ἀμερικὴν (βόρειο καὶ νότιο) καὶ ἀπὸ τοὺς σχεδιασμοὺς αὐτοῦ τοῦ Ρήγα, λίγα μόλις ἔτη ἐνωρίτερα.¹³

¹¹ Τάκης Κανδηλῶρος, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία*, σ. 325.

¹² *Αὐτόθι*.

¹³ Τὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρήγα βλ. ἐν Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλου, *Ρήγα Βελεστινλή, τὰ ἐπαναστατικὰ-Βιέννη 1797*, Ἀθήνα 2006, καὶ διαδικτυακὰ στὸν ἰστότοπο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστινίου-Ρήγα, www.rhigassociety/new/ρηγας-βελεστινλης-τα-επαναστατικα. Πρβλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ρήγας θεωρία καὶ πράξις*, Ἀθήνα 1998, 2003². τοῦ Αὐτοῦ (ἐπιμ.), Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, *Ρήγα Βελεστινλή*

Οί ανάγκες τῆς Φιλικῆς αὐξήθησαν παραλλήλως πρὸς τὰ μέλη καὶ παρέστη πλέον ἀνάγκη τοπικῆς ὀργανώσεως. Τότε, στὸ Γαλάζιο τῆς Μολδαβίας διαρκούσης τῆς ἐκεῖ διαμονῆς τοῦ Παναγιώτη Ἀναγνωστοπούλου καὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Ξάνθου, κατὰ τὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1820, εἰσήχθη, ἐγενικεύθη μᾶλλον, τὸ σύστημα τῶν Ἐφοριῶν τῆς Φιλικῆς. Ὁ Ξάνθος ἀποδίδει στὸν Παναγιώτη Ἀναγνωστόπουλο¹⁴ τὰ εὔσημα γιὰ τὴν διοργάνωση τῆς πρώτης περιφερειακῆς Ἐφορίας καὶ πιθανῶς καὶ τὴν συνταξὴ τοῦ ὀργανισμοῦ της βάσει γενικῶν ἐντολῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Οἱ Ἐφορίες ἦταν περιφερειακὰ ὄργανα, «ἐν εἶδος Ἐποπτῶν ἐπιφορτισμένων τὴν ἀπόλυτον ἐξέτασιν καὶ παρατήρησιν ὅλων τῶν πράξεων καὶ τῶν κινήματων παντὸς Ἑταίρου, ὅποιοιδήποτε ἤθελεν εἶσθαι βαθμοῦ καὶ τάξεως».¹⁵ Ἡ πρωτοβουλία εἶχε προφανῶς τὴν στήριξη τοῦ Γεωργίου Λεβέντη καὶ τοῦ Θεοδώρου Νέγρη, ἴσως καὶ ἄλλων, καὶ ἔλαβε ἐν συνεχείᾳ τὴν ἐπικύρωση ὑπὸ τῆς Ἀρχῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, δηλαδὴ τοῦ Παναγιώτη Σέκερη καὶ τῶν περὶ αὐτόν. Πρώτη Ἐφορία συνεστήθη στὸ Γαλάζιον ἀπὸ πέντε μέλη, τὰ καθήκοντα τῶν ὁποίων καθωρίσθησαν μὲ εἰδικὸ ἔγγραφο.¹⁶ Βάσει τούτου, ἀποστολὴ τῆς Ἐφορίας ἦταν ἡ σύνταξις πλήρους μητρώου τῶν Φιλικῶν τῆς περιοχῆς της καὶ συγκέντρωσις πληροφοριῶν περὶ αὐτῶν ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ ἐλεγχος πιθανῶν προδοσιῶν καὶ ταυτοχρόνως ἡ ἐπικύρωσις τῆς εἰσόδου των στὴν Ἑταιρεία. Οἱ κατηχηταὶ Ἱερεῖς τῆς Ἑταιρείας ἀπηγορεύθη νὰ ἐπιλέγουν ἀποκλειστικῶς κατὰ τὴν κρίσιν των τοὺς νέους κατηχουμένους, ἔτσι ὥστε νὰ παρέχεται χρόνος ἐλέγχου τῆς ἀξιοπιστίας τῶν νέων ὑποψηφίων. Δεύτερο πολὺ σημαντικὸ σημεῖο τῆς λειτουργίας τῶν Ἐφοριῶν ἦταν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἀπαιτήσεως ἀναγκαστικῆς οἰκονομικῆς συνεισφορᾶς πρὸς τὴν Ἑταιρεία ἐπὶ τῇ εἰσδοχῇ τῶν νέων μελῶν. Ἡ προαιρετικὴ συνεισφορὰ στὸ Ταμεῖον τῆς Ἑταιρείας διετηρήθη ἀλλὰ τοῦτο ἐτέθη ὑπὸ τὸν ἐλεγχὸ τῶν κατὰ τόπους Ἐφοριῶν. Ἐπίσης ἐτέθη περιορισμὸς ὥστε τὰ μέλη, κυρίως οἱ κατηχηταὶ Ἱερεῖς καὶ οἱ Ἀπόστολοι νὰ μὴ δύνανται νὰ ἀντλοῦν χρήματα ἀπὸ τὰ ταμεῖα τῶν κατὰ τόπους ἐφορειῶν ἄνευ εἰδικῆς ἐντολῆς τῆς Ἀρχῆς. Ἔτσι, ὁ Σέκερης, ὁ Ξάνθος καὶ ὁ Ἀναγνωστόπουλος ἤλπιζαν νὰ περιορίσουν

¹⁴ Ἄπαντα τὰ σωζόμενα, Ἀθήνα 2000. Βλ. καὶ Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Ποῦ ὀφείλονται οἱ οὐσιώδεις διαφορὲς στὴν διατύπωση τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822» στὰ ὑπὸ ἐκδοσιν Πρακτικά τοῦ Ζ' Συνεδρίου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα.

¹⁵ Βλ. Ἐμμανουὴλ Ξάνθου, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, Ἐν Ἀθῆναις 1845, σ. 14-15. Ἀλλὰ ὅπως σημειώνει τὸ σχέδιον συγκροτήσεως ἐφορίας εἶχε προσχεδιασθῇ στὴν Κωνσταντινούπολη, προφανῶς σὲ συνεργασία μὲ τὰ λοιπὰ παρεπιδημοῦντα ἐκεῖ μέλη τῆς Ἀρχῆς.

¹⁶ Ἰ. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, σ. 235.

¹⁶ *Αὐτόθι*, σ. 236-238. Ὁ Φιλήμων ἀποδίδει τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου καὶ ὅχι τοῦτο αὐτολεξεῖ.

τις άσκοπες δαπάνες κεφαλαίων. Κάθε έφορία απέκτησε όνομα συμβολικό κατά τὸ πρότυπο τῶν τεκτονικῶν στοῶν, συνήθως κάποιου αρχαίου ήρωος (π.χ. τοῦ Γαλαζίου ὠνομάσθηκε *Αρχίδαμος*, τοῦ Βουκουρεστίου *Αριστείδης*¹⁷ κ.λπ.). Τὰ ὀνόματα αὐτὰ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν δυσκολώτερη ταύτιση τῶν μελῶν ἐκάστης έφορίας, ἀφοῦ κάθε διώκουσα Ἀρχή θὰ ἀνεζήτει ἀνύπαρκτο πρόσωπο. Οἱ Ἐφορίες ἔπρεπε νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των καὶ νὰ μοιράζωνται πληροφορίες καὶ εἰδήσεις, κυρίως δὲ ὑπόνοιες προδοσίας καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ μυστικοῦ δεσμοῦ. Ἐπὶ πλέον απέκτησαν δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐπὶ τῶν μελῶν μὲ ὑποχρέωση νὰ δικαιολογήσουν, ἐκ τῶν ὑστέρων βεβαίως, τὴν ἀπόφαση θανατώσεως κάποιου μέλους καὶ νὰ ἀποδείξουν τὸ ἀναγκαῖον τῆς ἐνέργειας των πρὸς τὴν Ἀρχή. Τέλος, ἐπεβάλλετο νὰ συνεδριάξουν δισεβδομαδιαίως καὶ νὰ συναποφασίζουν περὶ παντὸς θέματος. Σὲ κρίσιμες περιστάσεις, οἱ συνεδριάσεις θὰ καθίσταντο καθημερινές. Ἡ δομὴ αὐτὴ ἀκολουθήθηκε πολὺ σύντομα σὲ ὅλες τὶς περιοχές ὅπου ὑπῆρχαν πυρῆνες τῆς Φιλικῆς. Ὁ σημερινὸς μελετητὴς διαπιστώνει ὅτι οἱ Ἐφορίες, ἐνῶ ἀπετέλεσαν περιφερειακὰ ὄργανα τῆς Ἐταιρείας, ἐν τούτοις δὲν εἶχαν πράγματι διοικητικὰ καθήκοντα, ἀλλὰ μόνον ἀστυνομικὰ καὶ οἰκονομικά.

Ὅταν ἀνέλαβε τὴν Ἀρχὴ τῆς Ἐταιρείας ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης προέβη σὲ σημαντικὲς τροποποιήσεις τῆς λειτουργίας της. Κατ' ἀρχὰς κατήργησε τοὺς δύο πρῶτους βαθμοὺς μνήσεως, αὐτοὺς τοῦ ἀδελφοποιητοῦ καὶ τοῦ συστημένου, μειώνοντας συνολικῶς τοὺς ἰσχύοντας βαθμοὺς σὲ μόλις τρεῖς, ἤτοι τοῦ ἱερέως, τοῦ ποιμένου καὶ τοῦ ἀφιεωμένου,¹⁸ μὲ ἔμφαση στὴν προτίμηση τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἱερέως, τουλάχιστον ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν κύριο ὄγκο τῶν ἐφοδιαστικῶν ποὺ διεσώθησαν. Ἐπίσης συνεκρότησε ἀποτελεσματικώτερα τὴν οὐσιαστικῶς Γενικὴ Ἐφορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀναδιωργάνωσε ἀποτελεσματικώτερα τὴν Ἐφορία τῆς Ὁδησοῦ. Τέλος, συνεκρότησε παρ' αὐτῷ (μὲ πολλὴν καθυστέρηση, εἶναι ἡ ἀλήθεια, μόλις τὴν 9η Ἀπριλίου 1821, στὸ Τίργοβιστι) εἶδος γενικοῦ ἐπιτελείου¹⁹ γιὰ τὴν διεκπεραίωση τῆς προετοιμασίας τοῦ Ἀγῶνος. Ἡ νέα μεταβολὴ προσέδωσε πλέον στὴν Ἐταιρεία περισσότερο συγκροτημένη μορφή καὶ ἐγκαινίασε τὴν σύντομη «στρατιωτικὴ» περίοδό της. Ἐκεφεύγει τοῦ στόχου τοῦ παρόντος ἡ ἀναφορὰ καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν σχεδίων ἐπαναστατικῆς ἐξεγέρσεως καὶ πολεμικῆς δράσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου καὶ τῶν ἀντισχεδίων ποὺ τοῦ ὑπεβλήθησαν πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ Ἀγῶνος.

¹⁷ *Αὐτόθι*, σελ. 237, ὑπόσημ.

¹⁸ Ἰ. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', σ. 37.

¹⁹ *Αὐτόθι*, τόμ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 358-359.

Στὴν Ζάκυνθο ὁ Διονύσιος Ρώμας²⁰ ταχύτατα ἀντελήφθη τὴν χρησιμότητα τοῦ θεσμοῦ τῶν Ἐφοριῶν καὶ ἔσπευσε νὰ τὸν υἱοθετήσῃ καὶ νὰ συγκροτήσῃ τὶς δραστηριότητες τῆς Ἐταιρείας κατὰ ἀποτελεσματικώτερο τρόπο μέσω τῆς Ἐφορίας Ζακύνθου. Ἦδη ἀπὸ τὴν μύησή του στὴν Φιλικὴ κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1819, τοῦ ἀνετέθη ἀπὸ τὸν κατηχητὴ του καὶ Ἀπόστολο τῆς Ἐταιρείας Ἀριστείδη Παπᾶ ἡ ἐποπτεία καὶ ὁ συντονισμὸς τῶν Φιλικῶν τοῦ νησιοῦ καὶ ἡ ἀρμοδιότης τῆς προεδρίας στὶς συναντήσεις των.²¹ Ἡ διαμόρφωσις σὲ Ἐφορία βάσει τῶν νέων δομῶν ἀπλῶς συστηματοποιοῦσε τὸ ἤδη ὑφιστάμενο καθεστῶς. Ἀρχικὰ στὴν Ζάκυνθο μαρτυρεῖται ὅτι ἡ Ἐφορία ἦταν διμελὴς ἐκ τῶν Διονυσίου Ρώμα καὶ Ἀναστασίου Φλαμπουριάρη. Κατὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1820 λόγω τῶν συνεχῶν διώξεων καὶ τῆς πολὺ στενῆς παρακολουθήσεως τῶν Βρεταννῶν, ὅταν πλεόν τὸ πρόσχημα τοῦ Τεκτονισμοῦ ἔπαυσε νὰ ἐπαρκῇ, ὁ Ρώμας καὶ σχεδὸν ἀμέσως καὶ ὁ Φλαμπουριάρης ἀναγκάσθηκαν νὰ καταφύγουν στὴν Βενετία. Ἐκεῖ ἄρχισαν μία δύσκολη προσπάθεια ἐπικοινωνίας καὶ συντονισμοῦ προσπαθειῶν μὲ τὸν κύκλο τοῦ Ἰγνατίου μητροπολίτου πρώην Οὐγγυροβλαχίας στὴν Πίζα καὶ μὲ ἄλλα κέντρα τῆς Διασποράς στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη.²² Στὴν Ζάκυνθο, παραλλήλως, μέλη τῆς τοπικῆς Ἐφορίας τῆς Φιλικῆς ἀνεδείχθησαν οἱ Νικόλαος Καλύβας, Φραγκίσκος Καρβελάς καὶ Παναγιώτης Στεφάνου, μὲ διαχειριστὴ-γραμματέα τὸν Θεόδωρο Λεονταρίτη.²³ Ἡ Ἐφορία πάντως συνέχισε νὰ δρᾷ καὶ νὰ ἐνεργῇ, κυρίως μὲ στόχο τὴν οἰκονομικὴ καὶ ἐπιμελητειακὴ στήριξη τοῦ προσδοκωμένου Ἀγῶνος, μετὰ δὲ τὴν ἔκρηξή του ὡς ἐπιμελητειακὸς σταθμὸς πρώτης προσβάσεως πρὸς τὶς φιλελληνικὲς δομὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἡ Φιλικὴ στὴν Ζάκυνθο καὶ στὴν Ἐπτάνησο γενικώτερα, ἀφοῦ ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ δρᾶσις τῶν Ἐφοριῶν Κερκύρας²⁴ καὶ Κεφαλληνίας,²⁵ ἐλειτούργησε

²⁰ Κατὰ τὸν Ἰ. Φιλήμονα ὁ Ρώμας εἶχε ἀπευθύνει πρὸς τὴν Ἐφορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως μνημόνιο «πραγματευόμενον περὶ τῆς γενικῆς καταστάσεως τῆς πολιτικῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, καὶ ἐπομένως περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου ὅπου ἡ Ἐταιρεία προέθετο». Βλ. Ἰ. Φιλήμων, *Αὐτόθι*, τόμ. Α', σ. 45.

²¹ Χαράλαμπος Ν. Βλαχόπουλος, *Ὁ Διονύσιος Ρώμας καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου στὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐθνικὴ συγκρότηση (Στοχεύσεις, ὑπερβάσεις, ἐπιτεύξεις)*, Ἐν Ἀθήναις 2020, σ. 131. Πρβλ. Ἑλένης Ἀγγελομάτη-Τσουγκάρη, «Ζάκυνθος: Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία σὲ μία κοινωνία ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση», στὸ *Οἱ πόλεις τῶν Φιλικῶν. Οἱ ἀστικές διαδρομὲς ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ φαινομένου, Πρακτικὰ Ἡμερίδας*, σ. 149-171.

²² Ὁ Τάκης Κανδηλῶρος σημειώνει: «Μόνον μία ὁμάς ἐξηρέθη τῆς κατηχήσεως, ὡς ἐκ προκαταλήψεως ἀντίθετος, ἡ περὶ τὸν Κοραῖν» (*Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, σ. 348). Πρβλ. ἐκ τῆς πλουσίας βιβλιογραφίας περὶ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κοραῖ περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τὴν μελέτη τοῦ Ἀλέξη Πολίτη, «Ἄν ἤρχιζε μετὰ εἴκοσι χρόνους...» Ὁ Κοραῖς, οἱ κοινωνικὲς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», *Ὁ Ἑρηνιστής* 26, 2007, σ. 241-254.

²³ Δημήτριος Καμπούρογλου, *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Διονυσίου Ρώμα*, Ἐν Ἀθήναις 1901, τόμ. Α', σ. κς'-κζ'.

²⁴ Νικ. Κ. Κουρκουμέλης, «Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία στὴν Κέρκυρα, τὰ πρόσωπα καὶ οἱ συνάψεις», *Δελτίο τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας* 29, 2016-2019, σ. 223-235.

²⁵ Γιὰ τὴν δράση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴν Κεφαλληνία δὲν ἀνιχνεύσαμε κάποιο εἰδικὸ μελέτημα.

έντὸς τοῦ ἐκεῖ ἰσχύοντος κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ καθεστῶτος, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῶν ἐράνων ὑπὲρ ἰδρύσεως σχολείων στὸν τουρκοκρατούμενο χώρο κυρίως τῆς Πελοποννήσου ἀλλὰ καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸ ἦταν ἐξ ἄλλου τὸ ἐπίσημο πρόσχημα τῶν μετακινήσεων καὶ τῶν ἐράνων ὑπὲρ τῆς Ἐταιρείας. Ἡ μύησις περιωρίσθηκε κοινωνικὰ στὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ στοὺς πρόσφυγες Μωραῖτες (Ζακυνθινομωραῖτες) ἢ στοὺς Σουλιῶτες στὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς Παξοὺς. Ἡ διάχυσις τῶν ἐθνικῶν ἰδεῶν πρὸς τὴν λαϊκὴ τάξη δὲν ἔγινε εὐρέως, χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται μεμονωμένες περιπτώσεις εἴτε ἐξ ἀνάγκης (π.χ. ὑπηρετικὸ προσωπικὸ στὸ μέγαρο Ρώμα) εἴτε κατ' ἐπιλογὴν λόγῳ ἄλλων αἰτιῶν. Οὕτως ἢ ἄλλως, στὸν χώρο τῆς Ἐπτανήσου οἱ ἀλλεπάλληλες μεταβολὲς καθεστῶτος μετὰ τὴν κατάλυση τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἢ Γαλλοκρατία ἀλλὰ κυρίως ἡ σύντομη περίοδος τῆς Ἐπτανήσου Πολιτείας ὑπὸ τὸ ὀθωμανορωσικὸ καθεστῶς, εἶχαν φέρει ἤδη τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας στὸ Ἴόνιο καὶ κυρίως τὴν ἀπόλυτη συναίσθηση τῆς ἐλληνικότητος τοῦ τόπου καὶ τῶν κατοίκων του.²⁶

Στὴν Πελοπόννησο τὰ πράγματα ἔλαβαν ἐξ ἀρχῆς ἄλλη τροπὴ. Κατ' ἀρχὰς τὸ κλίμα ἦταν γενικώτερα δυσμενές. Εἶχαν προηγηθῇ στὸ διάστημα ἐνὸς περίπου αἰῶνος πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα ἡ βίαια μεταβολὴ τοῦ τέλους τῆς Β' Ἑνετοκρατίας, τὰ Ὁρλωφικὰ καὶ οἱ ἀγῶνες τοῦ Λάμπρου Κατσώνη, ποὺ εἶχαν ὀδηγήσει σὲ μαζικὲς σφαγὲς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ λεηλασίες περιουσιῶν τόσο κατὰ τὸ 1770-1774, ὅσο καὶ κατὰ τὴν αἱματηρὴ καταστολὴ τῶν Κλεφτῶν τὸ 1804-1805. Συνεπῶς, οἱ φόβοι γιὰ κάθε κίνηση ἦταν μείζονες καὶ ἔντονοι. Οἱ προεστώτες ἐδίσταζαν, κάποιοι προσέκειντο πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ καθεστῶς,²⁷ ἐνῶ ἄλλοι ἀπλῶς ἰσορροποῦσαν. Οἱ εὐρεῖες μῆσεις ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 1819 ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ

Πλούσιες εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὸ βιβλίο τοῦ Ἐπαμ. Κων. Μεταξᾶ *Ἱστορία τῆς οἰκογενείας Μεταξᾶ ἀπὸ τοῦ 1081 μέχρι τοῦ 1864 ἔτους*, Ἐν Ἀθήναις 1893· καὶ τὸ νεώτερο τοῦ Ἀγγελο-Διονύση Δεμπόπου, *Μαρῖνος Κοργιαλένιος*, Ἐν Ἀργοστολίῳ 1989.

²⁶ Νικ. Κουρकुμέλης, *Μυστικιστικὸς ἑταιρισμὸς καὶ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, Ἐν Ἀθήναις 2016, σ. 34. Πρβλ. Γιώργου Ἀνδριωμένου, *Ἡ «Μασσαλιώτιδα» στὰ Ἐπτάνησα. Ξαναδιαβάζοντας τοὺς «Προσολωμικοὺς» ποιητές*, Ἐν Ἀθήναις 2016.

²⁷ Τὸ αὐτὸ φαινόμενο παρατηρεῖτο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη στοὺς Φαναριωτικοὺς κύκλους. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἐνεῖχαν βεβαίως στοιχεῖα προσωπικοῦ συμφέροντος, ἀκόμη καὶ προσωπικοῦ χαρακτήρος (ἐνδεχομένως φυσικὴ δειλία), ἀλλὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν διοικητικὴ ἐμπειρία τῶν ἐκφραστῶν αὐτῆς τῆς τάσεως καὶ τῶν τραγικῶν ἐμπειριῶν τῶν σουλτανικῶν μέτρων (ἐκτελέσεων καὶ βασανιστηρίων) ἔναντι προσώπων ποὺ εἶχαν λάβει θέσεις ὑπεύθυνες καὶ εἶχαν υἱοθετήσῃ πολιτικὴ προσκειμένη πρὸς τὰ ρωσικὰ προεπαναστατικὰ σχέδια, πέρα βεβαίως τῶν αὐθαιρέτων ἐκτελέσεων ἔναντι κορυφαίων προσώπων ἀπλῶς καὶ μόνον κατόπιν διαβολῶν ἢ ἐπειδὴ κάποιος ἐπωφθαλμοῦσε τὴν περιουσίαν του. Πρβλ. καὶ Νικ. Τόμπρος, «Ἡ πορεία τῆς Φιλικῆς στὴ Μεσσηνία καὶ τὰ μέλη της», *Πρακτικὰ ΚΘ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη (16-18.5.2008), Ἐν Θεσσαλονίκῃ 2009, σ. 64-84.

τὰ τέλη τοῦ 1818.²⁸ Εἶχαν ὅμως προηγηθῇ ἄρκετοὶ Πελοποννήσιοι εὐρισκόμενοι στὴν Κωνσταντινούπολη εἴτε ὡς ἀπεσταλμένοι (βεκίληδες) εἴτε ὡς ὁμηροί, εἴτε ὡς ἐμπορευόμενοι ἢ σπουδάζοντες στὴν Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή.

Ἀντιθέτως, ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, προκύπτει ὅτι τὸ μήνυμα τῆς Φιλικῆς ἐδέχθησαν ἀσμένως οἱ ἱεράρχες τῆς Πελοποννήσου, κατανοώντας τὴν σημασία του γιὰ τὴν διάσωση τοῦ ποιμνίου τους.²⁹ Τὸ μήνυμα τῆς Φιλικῆς διεδόθη πολὺ γρήγορα σὲ ὅλα τὰ στρώματα τῆς κοινωνίας. Φυσικὰ δὲν μνησθήκαν ἐξ ἀρχῆς εὐρέα στρώματα στὴν Ἑταιρεία, ἀλλὰ οἱ ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς, ἰδίως στὴν Δυτικὴ Πελοπόννησο, ἄρχισαν κήρυγμα ἀπὸ ἁμβωνος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μὲ συγκεκριμένο βεβαίως τρόπο, ἐνῶ ἐχρησιμοποίησαν ἀκόμη καὶ τὸ μυστήριό τῆς ἐξομολογήσεως γιὰ τὴν σταδιακὴ ἐνθάρρυνση τοῦ εὐρυτέρου πληθυσμοῦ. Ὑπῆρξαν, σύμφωνα μὲ ἀπομνημονευματικές μαρτυρίες, καὶ ἀρχιερεῖς ποὺ δὲν ἐδίστασαν νὰ τελέσουν μνημόσυνα «ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ Βασιλέως ἡμῶν Κωνσταντίνου», ἐννοώντας φυσικὰ τὸν Μαρμαρωμένο Βασιλιά.³⁰ Ὑπὸ αὐτὸ τὸ καθεστῶς καθὼς καὶ μὲ τὴν πυριφλεγῆ πορεία τοῦ Παπαφλέσσα ἀνὰ τὸν Μωριά κατὰ τὸ 1819-1820, τὸ μήνυμα εἶχε δοθῇ γενικά. Ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι τὸ «ποθούμενον», τὸ μεγάλο μυστικὸ τῆς Φιλικῆς, ἐκινδύνευε πλέον ἀπὸ ὑπερβολικὴ δημοσιοποίηση.³¹

Τὸ ζήτημα ἀνέλαβαν νὰ θεραπεύσουν τὸν Μάρτιο τοῦ 1820 οἱ προεστώτες τῆς Πελοποννήσου ποὺ εἶχαν μνηθῇ στὴν Ἑταιρεία, δηλαδὴ οἱ κορυφαῖοι ἐν συνεχείᾳ πρόκριτοι τοῦ Ἀγῶνος, μὲ τὸ ἐπίσημο μνημονίό τους πρὸς τὴν Ἐφορία Κωνσταντινουπόλεως μὲ τίτλο: Στοχασμοὶ τῶν Πελοποννησίων περὶ τοῦ καλοῦ συστήματος.³² Ἐπρόκειτο περὶ συγκεκριμένου μνημονίου, ἢ σύνταξις τοῦ ὁποίου ὀφείλεται στὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ζητοῦσαν τὴν ἀνασυγκρότηση τῶν ἐπιτοπίων δικτύων τῆς Ἑταιρείας στὸν Μωριά, ἀλλὰ καὶ τὴν δημιουργία φορέως γιὰ τὴν κεντρικὴ κατεύθυνση τῶν προσπαθειῶν, πρὸς ἀποφυγὴν συγκρούσεων, ὅχι τόσο ἀρμοδιοτήτων ὅσο προσωπικοτήτων

²⁸ Βλ. Τάκη Κανδηλῶρου, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία*, σ. 292-293.

²⁹ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, *Ὑπομνήματα*, σ. 3.

³⁰ Βλ. Τάκη Κανδηλῶρου, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία*, σ. 324, ὅπου ἀναφέρονται ἄλλες ιδιαιτεριότητες τῆς διαδόσεως τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ μηνύματος στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἀναφορὰ στὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνο.

³¹ Ὅπως σημειώνεται: «Ἴδου ἡ εἰκὼν τοῦ Πανελληνίου Συναγερμοῦ. Ὁ ἀναγραφόμενος ἀριθμὸς τῶν ἑταίρων ἀνῆλθε μὲ πολλὰς χιλιάδας. Ἐν αὐτοῖς δὲ ἀντιπροσωπεύθη δαψιλῶς καὶ ὁ λαός, ἀφοῦ καὶ ποιμένες καὶ χοιροβοσκοὶ καὶ κάπηλοι καὶ ἀχθοφόροι ἀκόμη ἐμνήθησαν». Τάκης Κανδηλῶρος, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία*, σ. 347. Πρβλ. Νικ. Τόμπρος, «Ἡ πορεία τῆς Φιλικῆς στὴ Μεσσηνία καὶ τὰ μέλη της», σ. 64-84, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ θέσις αὕτη δὲν εὐσταθεῖ.

³² Ἰ. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, σ. 336-337.

καὶ ἀντιζηλιῶν. Συνέπεια τοῦ μνημονίου τούτου ἦταν ἡ δημιουργία τῆς Ἐφορίας Πατρῶν³³ ἀπὸ τρεῖς προεστῶτες καὶ τρεῖς ἱεράρχες, μετὰ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἰωάννη Βλασσόπουλο, Πρόξενο τῆς Ρωσίας στὴν Πάτρα, καὶ κεντρικὸ ταμῖα τὸν Ἰωάννη Παπαδιαμαντόπουλο καὶ δευτέρον ταμῖα τὸν πολὺ δραστήριο Φιλικὸ Παναγιώτη Ἀρβάλη. Τὰ μέλη τῆς Ἐφορίας ἦταν ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Μονεμβασίας Χρύσανθος καὶ ὁ Χριστιανουπόλεως Γερμανός, ἐνῶ ἐκ τῶν προκρίτων ὁ Ἀσημάκης Ζαΐμης, ὁ Σωτήριος Χαραλάμπης καὶ ὁ Θεοχαράκης Ρέντης. Στὴν Ἐφορία τῶν Πατρῶν συνεκεντρώθη ὅλη ἡ δύναμις τοῦ κλήρου, τῶν κτηματιῶν καὶ τῶν ἐμπόρων τῆς Πάτρας.³⁴ Αὐτὴ ἦταν ἡ Γενικὴ Ἐφορία Πελοποννήσου.

Ἀκολουθῶς, καὶ σταδιακὰ καθὼς ἐπλησίαζε ἡ στιγμή τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἐπαναστάσεως, δημιουργήθηκαν στὴν Πελοπόννησο περισσότερες Ἐφορίες: τῆς Καρυταίνης, τῆς Τριφυλλίας ὑπὸ τὸν Χριστιανουπόλεως Γερμανό, τῶν Ἰμρακίων στὴν ἀνατ. Πελοπόννησο, στὴν Γαστουνή ὑπὸ τὸν Γεώργιο Σισίνη, στὴν Κόρινθο ὑπὸ τοὺς Νοταράδες, στὸ Ἄργος ὑπὸ τοὺς Νικόλαο Περρούκα καὶ Θεόδωρο Βλάσση, ἐνῶ ἀντίστοιχες Ἐφορίες συγκροτήθηκαν στὶς ναυτικὲς νήσους Ὑδρα καὶ Σπέτσες. Μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ Ἀγῶνος ἀνάλογα μορφώματα σχηματίσθηκαν ὑπὸ τὸν τύπο τοπικῶν ἀρχῶν στὴν Θεσσαλία, ὑπὸ τὸν Ἀνθιμο Γαζῆ, στὴν Λειβαδιά ὑπὸ τοὺς Λάμπρο Νάκο, Ἰωάννη Λογοθέτη καὶ Ἰωάννη Φίλωνα, στὴν Αθήνα ὑπὸ τῶν προκρίτων μετὰ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Σωτήριο Πατούσα καὶ τὸν Προκόπιο Μπενιζέλο, στὴν Σάμο ὑπὸ τὸν Πάτμιο Δημήτριο Θέμελη, στὸν Ἄθωνα ὑπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Παπᾶ, ἀλλὰ καὶ στὴν Σαντορίνη, στὴν Κορώνη, στὴν Κάσο καὶ πολλὰ ἀκόμη μέρη, σχεδὸν σὲ κάθε γωνία τῆς Ἑλλάδος.³⁵

Οἱ δομὲς τῶν ἐφορειῶν στὸν ὑπόδουλο χώρο ἦταν βασικὰ στηριγμένες σὲ τριμερῆ κοινωνικὴ κατανομή: στοὺς προεστῶτες, τοὺς ἱεράρχες, ποὺ παντοῦ ἔλαβαν προεξάρχουσα θέση, καὶ στοὺς ἐμπόρους καὶ ναυτικούς. Ἔτσι, ἡ Φιλικὴ

³³ Στὴν Γενικὴ Ἐφορία τῆς Πελοποννήσου ὑπῆχθησαν κυρίως οἰκονομικῶς οἱ Ἐφορεῖες Ζακύνθου, Κεφαλληνίας, Κερκύρας, τῆς Μάνης, τῶν ναυτικῶν νήσων ἀλλὰ καὶ τῆς Σμύρνης, ἡ ὁποία μετὰ τὴν σειρὰ τῆς συνεκέντρωσε τὶς οἰκονομικὲς εἰσφορὲς Κυθωνιῶν, Χίου, Σάμου, Ἀλεξανδρείας καὶ Δωδεκανήσου. Βλ. Ἰ. Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', σ. 363, 373· καὶ Τάκη Κανδηλῶρου, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, σ. 356. Βλ. καὶ Διονύσιος Τζάκης, «Ἡ Ἐφορία τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴν Πελοπόννησο: Σκέψεις γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν τοπικῶν ἡγετικῶν ομάδων στὸ ἐθνικὸ κίνημα», περ. *Ἰόνιος Λόγος* 5, 2015, σ. 97-110.

³⁴ Διονύσης Τζάκης, «Ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ στὴ Βοστίτσα: ἡ πολιτικὴ ἐνσωμάτωση τῶν τοπικῶν ἡγετικῶν ομάδων στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία», ἐν *Οἱ πόλεις τῶν Φιλικῶν. Οἱ ἀστικές διαδρομὲς ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ φαινομένου*, *Πρακτικὰ Ἡμερίδας*, σ. 125-148.

³⁵ Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, 1821-1827. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως*, Ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 36-42, 60-61. Πρβλ. Νικ. Φ. Τόμπρος, «Ἡ πορεία τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴ Μεσσηνία καὶ τὰ μέλη της: Τεκμηριωτικὲς ἀναζητήσεις στὸ ἀρχεῖο Μ. Φερέτος», *Πρακτικὰ ΚΘ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη (16-18.5.2008)*, σ. 64-84, ἰδίᾳ ὑπόσημ. 68.

είχε θέσει ουσιαστικά υπό τὸν ἔλεγχό της τοὺς δύο πυλῶνες τοῦ ὑποδούλου κόσμου ποὺ ἀνεγνωρίζοντο ἀπὸ τὸν κατακτητὴ³⁶ καὶ τὰ ζωηρότερα στοιχεῖα τῆς μὴ ἐλεγχομένης τάξεως τῶν ἐμπόρων. Ταυτοχρόνως ἐτίθετο οἰονεὶ αὐτομάτως ὑπὸ ἔλεγχον ὁ πλοῦτος τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν ναυτικῶν τόπων γιὰ νὰ χρηματοδοτήσῃ τὸν Ἀγῶνα ποὺ ἀνεμένετο δύσκολος καὶ μακρὸς.³⁷

Στὰ σχέδια τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου δὲν διεφαίνετο κάποιο σχέδιο διοικήσεως τῶν ἀπελευθερουμένων περιοχῶν ποὺ νὰ προσομοιάζῃ ἔστω πρὸς συνταγματικὴ ὀργάνωση. Μᾶλλον εἶχε φαντασθῇ διατήρηση τῶν Ἐφοριῶν μέχρι τέλους τοῦ Ἀγῶνος ὡς ἐπιτελικῶν ἀρχῶν διεξαγωγῆς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ συγκεντρώσεως τῶν οἰκονομικῶν πόρων συντηρήσεως τοῦ πολέμου. Αὐτὸ προκύπτει βασίμως ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ 1821 στὸ Ἰάσιο καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ Σχέδιον τοῦ Γενικοῦ Βουλευτηρίου, οἰονεὶ κεντρικοῦ ἐπιτελικοῦ φορέως τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτρόπου τῆς Ἀρχῆς, δηλαδὴ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου.³⁸ Ὁ ταχύτατος ἐντὸς τοῦ Μαρτίου-Ἀπριλίου 1821 μετασχηματισμὸς τῶν Ἐφοριῶν τῶν ἐπαναστημένων περιοχῶν σὲ κυβερνητικὰ ὄργανα, σὲ κατὰ τόπους Ἀρχές, ὀφείλεται στὴν μακρὰ πείρα, τὴν εὐφυΐα καὶ τὴν προσαρμοστικότητα τῶν προεστώτων καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἐξέλθει ἀπὸ τὴν μυστικότητα, εἶχαν λάβει τὰ ὅπλα, εἶχαν ἐνστερνισθῇ πράγματι τὸ σύνθημα «Ἐλευθερία ἢ θάνατος» καὶ ἔπαιζαν τὸ κεφάλι τους. Καὶ πρῶτοι ὄλων οἱ πρόκριτοι καὶ οἱ πολεμικοὶ ἀρχηγοί. Ἐδικαιοῦντο νὰ ἀναλάβουν τὴν διεύθυνση τῆς τύχης τους καὶ νὰ κυριαρχήσουν. Γιατί πρῶτα ἡ δική τους ζωὴ καὶ οἰκογένεια καὶ περιουσία ἐκινδύνευε. Ἡ κίνησις ἦταν ἀποφασιστικὴ. Μὲ τὸν μετασχηματισμὸ τῶν Ἐφοριῶν σὲ κυριαρχικὰ καὶ ὄχι πλέον περιφερειακὰ ἐπιτελικά ὄργανα ἡ Ἐπανάστασις εἶχε οὐσιαστικὰ ὀλοκληρωθῇ (ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπικρατήσῃ καὶ παγιωθῇ) καὶ οἱ Ἕλληνες εἶχαν περάσει –νομικά– σὲ κατάσταση ἐμπολέμων, σὲ Ἑλληνο-Τουρκικὸ πόλεμο.

Ταυτοχρόνως, ἡ Ἐφορία στὴν Ζάκυνθο, ὅπως καὶ στὰ λοιπὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου, μετασχηματίσθηκε αὐτομάτως σὲ οἰονεὶ γενικὴ διοίκηση τῶν μετόπισθεν, δηλαδὴ σὲ φορέα οἰκονομικῆς στηρίξεως, περιθάλψεως καὶ ἐνισχύσεως τοῦ Ἀγῶνος. Ἡ ὑποδοχὴ τῶν προσφύγων καὶ τῶν γυναικοπαίδων, κάτι γνωστὸ ἀπὸ τὰ Ὀρλωφικά

³⁶ Δὲν ἦταν διόλου «ἀδίκη» ἀπὸ ὀθωμανικῆς πλευρᾶς ἡ μαζικὴ ἐκτέλεσις ἱεραρχῶν ἀνὰ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἕως Κύπρου, ἡ σύλληψις καὶ ὁμηρία τῶν προεστώτων καὶ ἀρχιερέων στὴν Τριπολιτσά, οὔτε ὁ μαρτυρικός θάνατός τους.

³⁷ Παρ' ὅλα ταῦτα οὐδέποτε συνεκεντρώθη τὸ ἱλιγγιώδες γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα ποσὸν τῶν 2 ἐκ. γροσίων (ἀντίστοιχο πρὸς τουλάχιστον τὸ αὐτὸ ποσὸ σὲ χρυσές λίρες Ἀγγλίας) ποὺ εἶχε ἐπιδιώξει ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης.

³⁸ Ἰ. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Β', σ. 358-359.

καὶ τὴν δίωξη τῶν Κλεφτῶν καὶ ἀκόμη παλαιότερα, μετεβλήθη σὲ πολὺ περισσότερο ὠργανωμένο σχῆμα, εἰς πείσμα τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως³⁹. Ἡ οἰκονομικὴ στήριξις μετεβλήθη σὲ δεδομένο, ποὺ διετηρήθη ἐν ὅσῳ καὶ οἱ Ἐπτανήσιοι Ἐταῖροι εἶχαν χρηματικὰς δυνάμεις πρὸς στήριξη. Ἐπίσης πολὺ γρήγορα (καὶ εὐκολώτερα, ὡς πρὸς τὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Ζάκυνθο) ἔγιναν πρῶτος σταθμὸς ὑποδοχῆς τῶν Φιλελλήνων ποὺ ἄρχισαν σύντομα νὰ φθάνουν ἀπὸ τὴν Μασσαλία, τὴν Τεργέστη, τὸ Λιβόρνο καὶ ἄλλα λιμάνια τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλλίας, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἔρχοντο ἀπὸ τὴν Ἀγγλία μέσω Μάλτας.

Παραδοσιακὰ ἡ Ἱστορία προσγράφει στὴν Φιλικὴ Ἐταιρεία τὴν προπαρασκευὴ τοῦ Ἀγῶνος καὶ κυρίως διδάσκει ὅτι αὐτὴ διέδωσε τὸ μήνυμα ὅτι οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐλευθερίαν τους χωρὶς ξένη βοήθεια. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Φιλικῆς καὶ κυρίως ἀπὸ κάποιες προκηρύξεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη ἀφίετο νὰ πλανᾶται ἡ προσδοκία τῆς ρωσικῆς συνδρομῆς. Ἐκεῖνοι ποὺ ἦταν βέβαιοι ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένουν κάτι ἀπὸ τοὺς ξένους ἦταν σαφῶς οἱ κορυφαῖοι τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ρούμελης, πολιτικοί, κληρικοὶ καὶ στρατιωτικοί. Ἡ ἐμπειρία τῶν Ὀρλωφικῶν ἦταν πολὺ νωπὴ ἀκόμη. Ὅμως εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔναυσμα τοῦ Ἀγῶνος ἡ Φιλικὴ ἔδωσε, ἔστω καὶ ἀθελήτως ἢ ἀσυνειδήτως, καὶ τὶς βάσεις γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ κοινοτικοῦ συστήματος σὲ ἀπαρχὴ διοικητικῆς ὁργανώσεως τοῦ νέου ἐλευθέρου κράτους μέσω τῶν Ἐφοριῶν τῆς.

Στὴν Ἐπτάνησο, οἱ Φιλικοὶ τελοῦντες πάντοτε ὑπὸ βρεταννικὴ ἀστυνομικὴ παρακολούθηση, ἐκαλοῦντο νὰ ἐπανεφεύρουν τὸν ρόλο τους, ἰδίως ὅταν κατέρρευσε ἡ Ἐπανάστασις στὶς Ἡγεμονίες καὶ ἐξηφανίσθη ἡ Ἐφορία στὴν Πόλη. Ἐπέλεξαν τὸν ρόλο τῆς ἐπιμελητειακῆς στήριξεως τοῦ Ἀγῶνος καὶ τοῦ διαμεσολαβητοῦ πρὸς τὶς ξένες Δυνάμεις γιὰ τὴν προστασία τῶν μαχομένων ἀδελφῶν τους, διπλᾶ ἀδελφῶν ὡς Ἑλλήνων καὶ ὡς Φιλικῶν. Τελευταῖος κύκλος μετασχηματισμοῦ τῆς Ἐφορίας Ζακύνθου πρέπει νὰ λογισθῇ ἡ διαμόρφωσις καὶ δρᾶσις τῆς Ἐπιτροπῆς Ζακύνθου ὑπὸ τὸν ἐπανελθόντα Διονύσιο Ρῶμα ἀπὸ τοῦ 1825.⁴⁰ Τὰ κατ' αὐτὴν ἐξέρχονται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης.

³⁹ Νίκος Τόμπρος, «Ἀπὸ τὸ μέρος στοῦ ὅλον ἢ ἀπὸ τὸ ὅλον στοῦ μέρος: Ἡ μετοικεσία τῆς οἰκογένειας Ἰ. Παπαδιαμαντοπούλου στὰ Ἐπτάνησα ἢ ἡ “προσφυγικὴ” πολιτικὴ τῶν Ἀγγλων στὰ Ἴονια κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα», *Τὰ Ἴονικά* 1, 2020, σ. 201-227.

⁴⁰ Περὶ αὐτῆς βλ. τὴν ἤδη μνημονευθεῖσα μελέτη τοῦ Χαρ. Ν. Βλαχοπούλου *Ὁ Διονύσιος Ρῶμας καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου στὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐθνικὴ συγκρότηση* (Στοχεύσεις, ὑπερβάσεις, ἐπιτεύξεις), Ἐν Ἀθήναις 2020.

Φραγκίσκος Καρβελλάς.

Λιθογραφία, β' μισό 19ου αι.

Μουσείο Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων, Ζάκυνθος.

Ιωάννης Ζαμπέλιος.
Λιθογραφία. Έργο αγνώστου.
Περιοδικό "Ποικίλη Στοά", Αθήνα, 1885.

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ ΦΙΛΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΜΑΥΡΑ (1819-1821)

Αρχιμανδρίτης Ιωαννίκιος Ζαμπέλης Δρ Ν

Η παρουσία και δράση της Φιλικής Εταιρείας στο νησί που κρύβεται πίσω από τον αριθμό «19» του κρυπτογραφικού κώδικα των Φιλικών¹ παραμένει και σήμερα, 200 χρόνια μετά τη μεγάλη Ελληνική Επανάσταση, ένα ερώτημα ανοιχτό προς διερεύνηση.

Πτυχές της σύνδεσης της Λευκάδας με το μεγάλο εθνικό μυστικό λίγο πριν φτάσουν «τὰ πράγματα [...] εἰς τὸ ποθούμενον τέλος διὰ τοῦ τρέχοντος δεξιωτάτου καιροῦ»² και της συνεισφοράς των παιδιών της στα πρώτα βήματα της πραγμάτωσης των οραμάτων του δούλου Γένους μπορεί κανείς να ψηλαφήσει καταρχήν στα αυτοβιογραφικά αφηγήματα του Ιωάννη Ζαμπελίου, βασικής πηγής για τους πρώτους Λευκαδίτες ιστορικούς γύρω από τα *Λευκαδικά επί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, που γέννησαν όμως επιφυλάξεις στους φιλέρευνους μελετητές για ηθελημένες ή αθέλητες υπερβολές και ανακρίβειες.³

Η ανίχνευση λοιπόν περισσότερων και λιγότερο μονομερών πληροφοριών γύρω από την προετοιμασία του Αγώνα όσον αφορά τη Λευκάδα, στα ελάχιστα διασωθέντα απομνημονεύματα Λευκαδίων αγωνιστών, καθώς και σε σποραδικές αναφορές άλλων ιστορικών τεκμηρίων, αποτελεί έργο απαιτητικό, πλην όμως όλως αναγκαίο.

¹ Αθανάσιος Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821. Ανέκδοτα απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα και άλλα κείμενα*, επιμ. Λ.Ι. Βρανούσης και Ν. Καμαριανός, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, σ. 116.

² Πρβλ. επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη ως γενικού επιτρόπου της Αρχής προς τον Βιάρο Καποδίστρια, απαντητική στο από 5ης Δεκεμβρίου 1818 αφιερωτικόν του (Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. 366).

³ Ενδεικτικά του προβληματισμού για την ακρίβεια των αυτοβιογραφικών αναφορών του Ιωάννη Ζαμπελίου και εκείνων του γιου του Σπυρίδωνα γύρω από τη ζωή και τη δράση του πατέρα του –και μάλιστα ως πρωτεργάτη της Φιλικής Εταιρείας στη Λευκάδα– είναι όσα σημειώνουν οι Σπύρος Ι. Ασδραχάς και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης στο «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της: Γενική σκιαγραφία», *Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της, 19ος-20ός αι.: Πρακτικά του συνεδρίου, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 5-7 Αυγούστου 2008*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Αθήνα 2009, σ. 28-31, σημ. 18 και 19, παραπέμποντας στη συναφή βιβλιογραφία.

Στη διάρκεια της μεταβατικής και πυκνής σε ιστορικά γεγονότα εικοσιπενταετίας που ακολούθησε την πτώση της Γαληνοτάτης, το τέταρτο μεγαλύτερο νησί της Επτανήσου γεύθηκε πλειάδα «πειρασμών» της Ιστορίας,⁴ όπως και όλα τα Ιόνια Νησιά, με εμβληματικότερες τις αλληπάλληλες εναλλαγές κυριάρχων και την ανάδυση νέων κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων και αιτημάτων.⁵

Η φυσική γειτνίαση της Λευκάδας με την απέναντι Στερεά της εξασφάλισε μια ιδιάζουσα θέση στη διαχρονική ιστορική της πορεία, που λειτούργησε άλλοτε ως πηγή διακινδύνευσης και άλλοτε ως αξιόλογη ευκαιρία, ενίοτε όμως και τα δύο ταυτόχρονα, σαν νόμισμα με δύο όψεις.

Τέτοια αμφίσημη διάσταση είχε κατεξοχήν η, μόλις από το 1798,⁶ αδιαλείπτως ελλοχεύουσα απειλή να επιτεθεί στο νησί ο δυνάστης της απέναντι Ηπείρου Αλή πασάς και να το κατακτήσει, θέτοντας σε κίνδυνο την ακεραιότητα του ιόνιου χώρου, και ειδικότερα την ασφάλεια της αρτισύστατης και βραχύβιας τελικά «Επτανήσου Πολιτείας».⁷

Η κρίσιμη συνάντηση των οπλαρχηγών,⁸ αρχές Ιουλίου του 1807, στη θέση Μαγεμένου της ανατολικής Λευκάδας, την οποία τόσο γλαφυρά περιγράφει ο Καποδίστριας στην υπ' αρ. 10 αναφορά του της 8ης Ιουλίου 1807 (π.η.),⁹ απο-

⁴ Βλ. συνοπτικά Άγγελος Χόρτης, «Το χρονικό της επανησιακής μεταβατικής περιόδου, 1797-1815», στο *Πρακτικά Κ' Συμποσίου. Αλλαγές κυριαρχιών, ρήξεις και νέοι θεσμοί στα Επτάνησα από το 1797 έως το 1815 (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Πορτές Λόγου και Τέχνης. Λευκάδα, 31 Ιουλίου – 1 Αυγούστου 2015)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2016, σ. 19-36.

⁵ Βλ. Σπύρος Φλογαίτης, «Διεθνής ανταγωνισμός, εσωτερικά αποτελέσματα και τοπική κοινωνία», στο *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): Τα μείζονα ιστορικά ζητήματα. Πρακτικά Διήμερης Συνάντησης, Κέρκυρα, 18-19 Νοεμβρίου 2000*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, ΓΑΚ – Αρχαία Ν. Κέρκυρας, Κέρκυρα 2001, σ. 29-30. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ιδεολογικές ανατροπές και συνθέσεις», στο *Πρακτικά Κ' Συμποσίου...*, ό.π., σ. 47-60. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Η πατρίδα, οι πολίτες και οι πατριώτες. Ιστορικές αλλαγές και εννοιολογικές διαφοροποιήσεις στην εποχή της μετάβασης», στο *Πρακτικά Κ' Συμποσίου...*, ό.π., σ. 121-136. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «“Καλοί μας ομόφυλοι και γενναίοι Κερκυραίοι...” Έκκληση των Λευκαδίων (1802) και για τη δική τους συμμετοχή στην εξουσία της Επτανήσου Πολιτείας», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών. Τόμος ΙΓ': 2012-2015*, Αθήνα 2017, σ. 57-108.

⁶ Βλ. Κωνσταντίνος Μαχαιράς, *Λευκάς και Λευκάδιοι επί Αγγλικής Προστασίας (1810-1864)*, Κέρκυρα 1940, σ. 56, σημ. 1.

⁷ *Αρχείο Αλή Πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Τόμος Δ', έκδοση, επιμέλεια και σχολιασμός Βασίλης Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ελληνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2009, σ. 72-90. Χριστίνα Ε. Παπακώστα, «Επτάνησα και Αλή πασάς», στο *Πρακτικά Κ' Συμποσίου...*, ό.π., σ. 81-98. βλ. επίσης Μαρία Λαμπρινού, «Παράκτιος έλεγχος και προστασία της Λευκάδας κατά το διάστημα 1800-1807», στο *Δέσποινα Μιχάλαγα και Παναγιώτα Μοσχονά (επιμ.)*, *Επτάνησος Πολιτεία 1800-1807. Μνήμη Σπύρου Δ. Λουκάτου*, Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 2016, σ. 295-306.

⁸ Τα ονόματα των οπλαρχηγών που βρέθηκαν στη Λευκάδα την περίοδο αυτή δημοσιεύει ο Πάνος Ροντογιάννης στο *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2006, σ. 182-183.

⁹ Τη συνάντηση γλαφυρά περιγράφει ο ίδιος ο Καποδίστριας στην υπ' αρ. 10 αναφορά του της 8ης

τέλεσε ηχηρό προανάκρουσμα όσων έμελλε να συμβούν δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, στις αρχές του 1821. Θα ήταν η πρώτη φορά ύστερα από αιώνες που οι ζωηρότερες δυνάμεις του Ελληνισμού συνεργάζονταν, με πρωτοβουλία του Ι. Καποδίστρια,¹⁰ στην πρώτη του σημαντική πολιτική και διπλωματική αποστολή, και του συνεπούς συνεργάτη του,¹¹ ένθερμου πατριώτη και αργότερα φλογερού Φιλικού, μητροπολίτη τότε Ναυπάκτου και Άρτης Ιγνατίου,¹² προκειμένου να διαφυλάξουν ελεύθερη και αλώβητη από την τουρκική βαρβαρότητα μια γωνιά της κοινής πατρίδας.

Στη Λευκάδα ο Καποδίστριας θα γνωρίσει μεταξύ των άλλων και τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη,¹³ τον οποίο θα ξανασυναντήσει στην επίσκεψή του την άνοιξη του 1819 στην Κέρκυρα, μνημένο ήδη Φιλικό, και θα συμφάγει μαζί του το Πάσχα της χρονιάς εκείνης, αφού μιλήσουν προηγουμένως «περί τής υποθέ-

Ιουλίου 1807 (π.η.), την οποία δημοσιεύει ο Π. Ροντογιάννης στο ό.π., σ. 181-182. Αποτιμώντας τη σημασία της συνάντησης στου Μαγεμένου για τη μελλοντική πορεία του Ι. Καποδίστρια, η έγκυρη μελετήτρια του έργου του Ελένη Κούκκου παρατηρεί: «Εκεί στη Λευκάδα ο Καποδίστριας γνώρισε για πρώτη φορά την επαναστατημένη Ελλάδα. Μιαν Ελλάδα αποφασισμένη να κάνει γνωστή στον κόσμο την εθνική της ύπαρξη, την αμετάκλητη απόφασή της να γίνει ανεξάρτητο ελεύθερο κράτος, αποτινάσσοντας κάθε μορφή ζυγού και κηδεμονίας των ισχυρών. Εκεί στη Λευκάδα ο Καποδίστριας συνειδητοποίησε τον ύψιστο εθνικό σκοπό, που ονειρευόταν σαν έργο ζωής του: την Ελλάδα. Εκεί στη Λευκάδα έριξε τον κύβο για τη μορφή των μελλοντικών του αγώνων. Των μέχρι θανάτου αγώνων» (Ελένη Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο άνθρωπος – Ο Ευρωπαίος διπλωμάτης. 1800-1828*, Πατάκης, Αθήνα 2005¹⁵, σ. 25).

¹⁰ ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Λευκάδος, φ. «Δράσις του Ιωάννου Καποδιστρίου εν Λευκάδι (1807)», παρατίθεται στο Πρωτ. Γεράσιμος Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος. Τόμος Δ΄: Ο μοναχισμός στη Λευκάδα*, Λευκάδα 2020, σ. 271-272. βλ. επίσης Ε.Ε. Κούκκου, ό.π., σ. 25-29.

¹¹ Βλ. Δ.Π. Πασχάλης, «Δύο εκ Πίζης των ετών 1819 και 1820 ανέκδοτοι περί Καποδιστρίου επιστολαί του πρώην Άρτης και είτα Ουγγροβλαχίας μητρ. Ιγνατίου», *Ιόνιος Ανθολογία* 39-40, Αύγουστος 1930, σ. 6-10. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», *Αθηνά* 60, 1956, σ. 145-182. Ελένη Κούκκου, «Ανέκδοτοι επιστολαί του μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου προς τον Ι. Καποδίστριαν», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 12, 1957-1958, σ. 151-177. Καταλυτική ήταν η συμβολή του επιχωρίου μητροπολίτη Λευκάδος και Αγίας Μαύρας Παρθενίου Β΄ Κονιδάρη (1799-1818), ο οποίος, με μεθοδικότητα και χάρη στην ηγετική του επιρροή, συνήγειρε το ποίμνιό του για τον κοινό σκοπό. Η αλληλογραφία του Παρθενίου με τον Ι. Καποδίστρια υπάρχει δημοσιευμένη στο Αρχμ. Ιωαννίκιος Ζαμπέλης (επιμ.), *Ημερολόγιον Ι.Μ. Λευκάδος και Ιθάκης* 2021, σ. 108-117. Βλ. ακόμη Πρωτ. Γεράσιμος Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λευκάδος. Τόμος Β΄*, Λευκάδα 2003, σ. 75-132. και του ίδιου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λευκάδος. Τόμος Δ΄: Ο μοναχισμός στη Λευκάδα*, Λευκάδα 2020, σ. 271 -273. Βλ. και Πρεσβ. Γεράσιμος Ζαμπέλης, «Ο Μητροπολίτης Λευκάδας και Αγίας Μαύρας Παρθένιος Β΄ Κονιδάρης (1799-1817)», στο του ίδιου, *Η Λευκάδα στον τρικυμισμό της ιστορίας*, Λευκάδα 1994, σ. 245-300.

¹² Σχετικά με την προσωπικότητα και τη δράση του Ιγνατίου βλ. ενδεικτικά Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Ιγνατίος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (176601828)», στο Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας. Τόμος Δ΄, Τεύχος Ι: Βιογραφία*, Αθήνα 1959, και *Τεύχος ΙΙ: Αλληλογραφία, πολιτικά υπομνήματα, λόγοι, σημειώματα περί Ιγνατίου*, Αθήνα 1961. βλ. ακόμη Μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιάκωβος (επιμ.), *Ιγνατίος ο Λέσβιος, Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας: Ο στυλοβάτης της εθνικής ανεξαρτησίας, 1765-1828. Τόμος αναμνηστικός επί τη μετακομιδή και ταφή του σεπτού σκηνώματος αυτού*, «Αστήρ» Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1965.

¹³ Ε.Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας...*, ό.π., σ. 29.

σεως»,¹⁴ προπίνοντας και ανταλλάσσοντας ευχές «ὕπὲρ τῆς μελλούσης ἐλευθερίας».¹⁵

Στον κοινωνικό κύκλο που συνδεόταν με δεσμούς φιλίας ή και συνεργασίας με την οικογένεια του Ι. Καποδίστρια και τελούσε υπό την επιρροή του διαπρεπούς Κερκυραίου μα προπάντων Έλληνα πολιτικού και διπλωμάτη, ανήκουν μέλη της οικογένειας Φλογαΐτη από το Μαραντοχώρι της Λευκάδας, όπως ο Νικόλαος, μαρτυρημένα μέλος της Φιλικής.¹⁶

Μια πρώτη έμμεση συμβολή της Λευκάδας, που τελούσε υπό αγγλική κατοχή το 1813, στη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας ήταν η μήυση στον ελευθεροτεκτονισμό του Εμμανουήλ Ξάνθου, περαστικού από το νησί τη χρονιά εκείνη για λόγους εμπορικούς, στην τοπική μασονική στοά Ένωσις από τον Παναγιωτάκη Καραγιάννη.¹⁷ Όπως ο ίδιος εξιστορεί: «Ο Έμμανουήλ Ξάνθος εκ τῆς Νήσου Πάτμου γραμματεὺν ἀπὸ τὰ 1810, παρὰ τῷ μεγαλεμπόρῳ Βασιλείῳ Ξένῃ εἰς Ὀδησσὸν καὶ ἐμπορευόμενος, ἀπελθὼν ἐκεῖθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ 1812 δι' ἐμπορικὰς ὑποθέσεις, συνῆψε μέ τινας ἐκεῖ τῶν ἐμπόρων Ἀσυμάκην Κροκύδαν, Χριστόδουλον Οἰκονόμου καὶ Κυριακὸν Μπιτζακτζῆν Ἰωαννίταις μίαν ἑταιρίαν ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεως καὶ ἀπῆλθεν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1813 εἰς τὴν Πρέβεζαν διὰ ἀγορὰν λαδίων· ἐκεῖθεν διέβη εἰς Ἰωάννινα διὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶν τὴν ἄδειαν τῆς ἀγορᾶς, διὰ μέσου τῶν πολλὰ ἰσχυόντων ὑπαλλήλων τοῦ Μάνθου Οἰκονόμου ἀδελφοῦ τοῦ ἀνωειρημένου Χριστοδούλου καὶ Κωνσταντίνου Μαρίνογλου φίλων του· μεταβάς ἀκολούθως εἰς τὴν Ἀγίαν Μαύραν διὰ παρακινήσεως φίλου του τινὸς Παναγιωτάκη Καραγιάννη, εἰσῆχθη εἰς τὴν ἑταιρείαν τῶν ἐλευθέρων Κτίστων (Μασόνων)· ὧν δὲ ἰδεῶν ἐλευθέρων καὶ πνέων πάντοτε μῖσος κατὰ τῆς Τουρκικῆς τυραννίας, συνέλαβεν ἀμέσως τὴν ἰδέαν, ὅτι ἐδύνατο νὰ ἐνεργηθῇ μία μυστικὴ ἑταιρία κατὰ τοὺς κανόνας ταύτης τῆς τῶν ἐλευθέρων Κτίστων, βάσιν

¹⁴ *Ο γέρων Κολοκοτρώνης. Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*, Βιβλιοθήκη της Εστίας, Αθήνα 1889, τόμ. Α', σ. 48, παρατίθεται στο Ε.Ε. Κούκκου, ό.π., σ. 92. Βλ. και την επισήμανση του Γρηγόριου Δαφνή στο «Οι συνομιλητές του Καποδίστρια τον Απρίλιο του 1819 ήταν οι ηγέτες της επαναστάσεως την άνοιξη του 1821», στο του ίδιου, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας. Η γένεση του ελληνικού κράτους*, Ίκαρος, Αθήνα χ.χ., σ. 338.

¹⁵ Φώτιος Χρυσανθακόπουλος ή Φωτάκος, «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης», *Εστία* 24, 1887, σ. 789· και του ίδιου, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, Εκ του Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1888, σ. 92, 194, παρατίθεται στο Ε.Ε. Κούκκου, ό.π., σ. 92.

¹⁶ Χριστίνα Παπακώστα, «Η οικογένεια Φλογαΐτη στη Λευκάδα. Από την έλευση των Βενετών έως την Ένωση με την Ελλάδα (1684-1864)», στο *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών. Τόμος ΙΓ'*, 2012-2015, ό.π., σ. 41-58, ιδίως σ. 45-49.

¹⁷ Γ. Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λευκάδος. Τόμος Β'*, ό.π., σ. 121-122· βλ. επίσης Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Συμβολή στην ιστορία και οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας», *Ελληνικά* 12, 1951, σ. 66· και Β.Π. Παναγιωτόπουλος, «Οι τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία. Εμμ. Ξάνθος και Παν. Καραγιάννης», *Ο Ερασιστής* 2, 1964, σ. 138-157.

ἔχουσα τὴν ἔνωσιν ὅλων τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς ἄλλα μέρη εὐρισκομένων διαφόρων Καπιτάνων Ἀρματολῶν καὶ ἄλλων ἐπισήμων πάσης τάξεως ὁμογενῶν, διὰ νὰ ἐνεργήσωσιν, εὐκαιρίας δοθείσης, τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς πατρίδος.

»Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν λοιπὸν τῶν εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη ἐμπορικῶν ἐργασιῶν τοῦ ὁ Ξάνθος ἐπιστρέψας εἰς Ὀδησὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1813, ἐφιλιώθη μὲ τοὺς ἐκεῖ τότε εὐρεθέντας Νικόλαον Σκουφᾶν ἐκ τῆς Ἄρτης καὶ Ἀθανάσιον Ν. Τζακάλοφ Ἰωαννίτην (ἐκ τῆς γενεᾶς, ὡς ἔλεγεν, τοῦ περιφήμου Τεκελῆ) νέους μὲ αἰσθήματα πατριωτικὰ καὶ φιλελεύθερα· ἐν μιᾷ τῶν φιλικῶν των συναναστροφῶν κατὰ τὰ 1814, οἱ τρεῖς οὗτοι φίλοι συνομιλοῦντες περὶ τῆς ἀθλίας καταστάσεως καὶ τυραννίας, εἰς ἣν οἱ ὁμογενεῖς ὑπέκειντο εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ μάλιστα εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν Ἥπειρον καὶ μερικὰς νήσους καὶ ταλανίζοντες τὴν σκληρὰν τύχην τοῦ ἔθνους, ἐμέμφοντο τὴν ἀδιαφορίαν, εἰς ἣν οἱ Χριστιανοὶ βασιλεῖς εἰς τὴν ἐν Βιέννῃ σύνοδον, μετὰ τὴν πτώσιν καὶ ἀποπομπὴν εἰς τὴν νῆσον Ἐλβα τοῦ Ναπολέοντος, ἔδειξαν δι' αὐτό [...] τότε ὁ Ξάνθος ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ προτείνῃ εἰς τοὺς ρηθέντας φίλους του, τὴν ἣν συνέλαβεν ἰδέαν νὰ συστήσωσι μίαν Ἑταιρίαν, σκοπὸν ἀμετάτρεπτον ἔχουσαν τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς Πατρίδος, φανερῶσας δὲ εἰς αὐτοὺς τὴν εἴσοδόν του εἰς τὴν Ἑταιρίαν τῶν Μασόνων καὶ τινα τῶν σημείων αὐτῆς, ὅσα ἐδύναντο νὰ προσαρμοσθῶσιν εἰς αὐτὴν κοινοποιήσας, ἔβαλεν αὐτοῖς ὑπ' ὄψιν τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὰς πηγὰς τῆς δυνάμεώς του, τὴν πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν κατάστασιν τῶν τυραννούντων αὐτὸ Τούρκων, τὰ ἐπιχειρήματα Ῥήγα τοῦ Θετταλοῦ, τὰς κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τυράννου Ἰωαννίνων νίκας τῶν ἀνδρείων Σουλιωτῶν, Παργείων καὶ ἄλλων διαφόρων ἀρματολῶν, ὀνομαζομένων καταχρηστικῶς Κλεπτῶν, τὰς κατὰ καιροὺς νίκας τῶν θαλασσίων μας ἐπὶ Λάμπρου Κατζώνη καὶ ἄλλοτε τὸ γενικὸν μίσος τῶν ὁμογενῶν κατὰ τῆς τυραννίας τῶν Τούρκων, τὰς διαθέσεις τῶν διαφόρων χριστιανῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ οὕτως ἀπεφάσισαν οἱ εἰρημένοι νὰ ἐπιχειρισθῶσι τὴν σύστασιν τοιαύτης Ἑταιρίας καὶ νὰ εἰσάξωσιν εἰς αὐτὴν ὅλους τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ ἀνδρείους τῶν ὁμογενῶν, διὰ νὰ ἐνεργήσωσι μόνοι των ὅ,τι ματαίως καὶ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἥλπιζον ἀπὸ τὴν φιλανθρωπίαν τῶν χριστιανῶν βασιλέων».¹⁸

Στους δημοσιευμένους καταλόγους των μελῶν της Φιλικῆς Εταιρείας, σποραδικές εἶναι οἱ αναφορές σε Λευκαδίους στην καταγωγή Φιλικούς. Πέρα

¹⁸ Εμμανουὴλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Εταιρείας*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1845, σ. 2-3.

από τον ήδη γνωστό και από τις λευκαδίτικες πηγές Μιχαήλ Σικελιανό,¹⁹ μνημονεύονται ακόμη οι εξής:

- ♦ Ο ιερομόναχος Συμεών Βρεττός. Αναφέρεται από τον Ι.Α. Μελετόπουλο με αριθμό 463 και από τον Β. Μέξα με αριθμό 91 μεταξύ των καταλογογραφούμενων Φιλικών ως «Αγιομαυρίτης». Φέρεται να μυήθηκε από τον Εμμανουήλ Ξάνθο σε ηλικία 33 ετών το 1818 (γεννημένος άρα το 1785) στην Κωνσταντινούπολη, όπου υπηρετούσε ως προϊστάμενος στον Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Εδιρνέ-Καπού (Πύλης Αδριανουπόλεως).²⁰ Το αφιερωτικό του είναι γραμμένο στις 5 Σεπτεμβρίου 1818 και απευθύνεται, όπως συνήθιζαν οι Φιλικοί για λόγους προφυλάξεως και με την πρόφαση ότι η Εταιρεία είχε συσταθεί για την προώθηση της παιδείας των υποδούλων, «τοῖς ἐφόροις τῆς σχολῆς τοῦ Πηλίου ὄρους».²¹

- ♦ Ο Ανδρέας Ζαχαρίου. Αναφέρεται από τον Β. Μέξα με αριθμό 275 ως «Αγιομαυρίτης». Φέρεται να μυήθηκε από τον Αδάμ Πάγκαλο σε ηλικία 40 ετών το 1819 (γενν. 1779) στο «Ρόμανον» (Roman) της Μολδαβίας.²² Μάλλον αρκετά ευκατάστατος, αναφέρεται ότι προσέφερε για τον σκοπό της Εταιρείας χίλια γρόσια και υποσχέθηκε να καταβάλει άλλες εννιά χιλιάδες, συνολικά δέκα χιλιάδες γρόσια. Το από 25 Μαρτίου 1819 αφιερωτικό του απευθύνεται «τοῖς ἐπιτρόποις τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ἐκδόσεως».²³

Στα στοιχεία από τα κρατικά αρχεία της Οδησού που δημοσιεύει ο Βούλγαρος ιστορικός και ακαδημαϊκός Νικολάι Τοντόρωφ και αφορούν «πλη-

¹⁹ Χαρακτηριστική της γενικής εκτίμησης που έχαιρε ο Μιχαήλος (Μιχαήλ) Σικελιανός ανάμεσα στους αγωνιζόμενους Έλληνες είναι όσα είπε γι' αυτόν ο Σπυρίδων Τρικούπης, κατοπινός ιστορικός της Επανάστασης και α' γραμματέας της Επικρατείας στη μετακαποδιστριακή περίοδο, μέσα στο πολιορκημένο Μεσολόγγι, στον Λευκαδίτη ήρωα Θεοφύλακτο Ψιλιανό, και τα οποία αναφέρει ο τελευταίος στο από 21ης Δεκεμβρίου 1825 γράμμα του «τῷ Ἐξ. Δ. Κυρίῳ Κύρ. Μηχαῖλ Σικελιανῷ. Ἀγ. Μαύρα»: «Ὁλος ὁ τόπος κουρμπέτι νά γίνη διά τόν ἐνάρετον Μηχαῖλον» (παράτιθεται στο Άννα Ψιλιανού-Φασουλιώτη και Ναταλία Ν. Κατηφόρη, «Το περισωθέν ψήγμα του αρχείου Μιχαήλ Σικελιανού», *Τα Ιστορικά* 23/44, Ιούνιος 2006, σ. 202-217, εδώ σ. 214).

²⁰ Για την παλαιά αυτή μονή του Αγίου Γεωργίου του Συκεώτου, που βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο της τειχισμένης Κωνσταντινούπολης, στην κορυφή του Έκτου Λόφου, και είναι το κοντινότερο κτίσμα προς τη βυζαντινή Πύλη του Χαρσίου ή Πύλη της Αδριανουπόλεως (Edirnekapı) και τα διπλά Χερσαία (Θεοδοσιανά) Τείχη, βλ. Αρχιμ. Δοσίθεος (Κανέλλος), *Πολιτική ανθολογία. Αύρα βοσπορινή. Η ύλη των εγκολπίων ημερολογίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου των ετών 2003-2017*, έκδ. της Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής Παναγίας Τατάρνης, σ. 722-723.

²¹ Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα 1967, σ. 158· και Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 15.

²² Πιθανόν ασχολούνταν με το εμπόριο ξυλείας στην περιοχή, αφού το Ρόμαν βρίσκεται στη συμβολή των ποταμών Μολδόβα και Σιρέτ (Σερέθρου), μέσω του οποίου «κατεβάζουνσι και πλήθος καταρτίων διά τὰ καράβια τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλικῷ Ἀρσεναλίῳ καὶ ἑτέραν ξυλικὴν διὰ ναυπηγίαν καὶ οἰκοδομὰς» (Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας και Μολδαβίας*, Εκ του Τυπογραφείου Ιω. Βαρβολ. Σβεκίου, Βιέννη 1819, τόμ. Γ', σ. 572).

²³ Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 43.

ροφορίες και στοιχεία για αλλοδαπούς, τους αποκαλούμενους “Φιλικούς”, που τελούν υπό κράτηση στην πολίχνη Οργκίεβ»,²⁴ με ημερομηνία σύνταξης τις 14 Ιουλίου 1821, δηλαδή αμέσως μετά την κατάπνιξη της Ελληνικής Επανάστασης στη Μολδοβλαχία από τα οθωμανικά στρατεύματα και την προσφυγή περίπου 1.000 αγωνιστών στα ρωσικά εδάφη πέραν του Προύθου, αναφέρονται δύο ακόμη Λευκαδίτες αγωνιστές και μέλη της Φιλικής Εταιρείας που διασώθηκαν και στάλθηκαν στο Οργκίεβ από το λοιμοκαθαρτήριο του Λιπκάνι. Όπως καταγράφηκαν τα ονόματά τους από τις ρωσικές αρχές είναι οι:

♦ «Ντιόρντι Μιχαήλοβιτς. Έλληνας, τουρκικής υπηκοότητας από την Αγία Μάουρα. Πριν δέκα μήνες πήγε στο Γαλάτσι για εμπορικές του υποθέσεις. Κατά την είσοδο του τουρκικού στρατού στη Μολδαβία κατετάγη στους Φιλικούς. Δεν ήταν άλλοτε στη Ρωσία. Μόνιμο τόπο διαμονής έχει την ιδιαίτερη πατρίδα του».²⁵

♦ «Νικόλαος Σταυράκης, τραυματίας – Έλληνας, αγγλικής υπηκοότητας από την Αγία Μάουρα. Τον περασμένο Σεπτέμβριο πήγε στο Γαλάτσι. Δεν έχει ξαναέρθει στη Ρωσία. Μόνιμο τόπο διαμονής έχει την ιδιαίτερη πατρίδα του. Με εγγύηση».²⁶

Σχετικά με τη μύηση των πρώτων Φιλικών στη Λευκάδα, ο Ιωάννης Ζα-

²⁴ «Κρατικό Αρχείο Νομαρχίας Οδησού, φάκελος 1ος, κατάσταση 249, αριθμ. 40, έτος 1822. Γραμματεία του Κυβερνήτου Νοβορωσσίισκν και Βεσσαραβίας. Υπόθεση: Πληροφορίες και στοιχεία για αλλοδαπούς, τους αποκαλούμενους “Φιλικούς”, που τελούν υπό κράτηση στην πολίχνη Οργκίεβ [...] Συντάχθηκε στις 14 Ιουλίου 1821», στο Νικολάι Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων. Ένας κατάλογος αγωνιστών στη Μολδοβλαχία*. Αρχαία Οδησού, Gutenberg, Αθήνα 1982, σ. 191 κ.εξ.

²⁵ Ό.π., σ. 286.

²⁶ Ό.π., σ. 292. Εικάζουμε ότι το ορθό επώνυμό του είναι Σταύρακας και πιθανόν συνδέεται με τον πρωτεργάτη της λευκαδίτικης εξέγερσης του 1819 κατά των Άγγλων Απόστολο Σταύρακα-Πανάδα, ο οποίος ηγήθηκε εκατονταμελούς σώματος Ιερολοχιτών και έπεσε ηρωικά μαχόμενος στο Σκουλένι της Μολδαβίας (βλ. Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 338-343). Πρόκειται πιθανόν για τον Νικόλαο Σταύρακα ή Βελέντζα, τον «Νικολό Βελέντζα» του λαϊκού στιχουργήματος [βλ. Δημήτρης Σπ. Τσερές, «Ο απόηχος της “στάσης των χωρικών” το 1819 στη λευκαδική γραμματεία», *Πρακτικά ΚΔ΄ Συμποσίου. Η εξέγερση των Λευκαδίων κατά της Αγγλοκρατίας το 1819 (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας. Πορτές Λόγου και Τέχνης. Λευκάδα, 8-9 Αυγούστου 2019)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2020, σ. 297· βλ. και Αρχιμ. Ιωαννίκιος Ζαμπέλης, «Η εκκλησιαστική διάσταση της εξέγερσης των χωρικών του 1819 στη Λευκάδα», στο *Πρακτικά ΚΔ΄ Συμποσίου...*, ό.π., σ. 182, σημ. 8 και 267].

μπέλιος²⁷ και ο, βασισμένος πιθανότατα στον ίδιο, Ευστάθιος Φίλιππας²⁸ υποστηρίζουν ότι πρώτος ο Ζαμπέλιος μνηθήκε από τον φίλο και παλιό συμφοιτητή του στην Μπολόνια και στο Παρίσι, Ηπειρώτη γιατρό Ιωάννη Ζαπραλή «πρὸς τὸ ἔαρ τοῦ ἔτους 1817», κατά την επίσκεψη του τελευταίου στο νησί, κι ενώ ο «πρῶτος τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος τραγωδοποιός»²⁹ ἀπήγγελλε στον επισκέπτη του απόσπασμα της τραγωδίας *Γεώργιος Καστριώτης*, που είχε πρόσφατα συνθέσει.³⁰ Σημειώνει μάλιστα πως, όταν επέστρεψε στο νησί από την Κέρκυρα το 1819 ο ἕτερος κορυφαίος των Λευκαδίων Φιλικών και γραμματέας του τοπικού ἐπάρχου Ἀγγελος Σούνδιας, σταλμένος πιθανόν από την Εφορία των Φιλικών ως πρῶτος «ἀπόστολος» της Εταιρείας στο νησί,³¹ «μετά τούτου συμπεριπατῶν ὁ ποιητής καὶ ἐλθὼν εἰς λόγους σπουδαίους περὶ τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ἀναγνωρίζει αὐτὸν ἐκ τῶν συμβολικῶν σημείων ὡς μεμνημένον εἰς τὴν Ἑταιρείαν. Ἀποκαλύπτεται λοιπὸν καὶ αὐτός τότε, καὶ ἀπὸ κοινοῦ συνεννοοῦνται περὶ τῆς ἐκπληρώσεως τῆς κοινῆς ἐντολῆς».³²

Ὅπως παρατηρεῖ ο Π.Γ. Ροντογιάννης, με δεδομένο ὅτι μόλις στα τέλη του 1818 ἄρχισαν να μυνονται οἱ πρῶτοι Επτανήσιοι καὶ ἄλλοι Φιλικοὶ στην Κέρκυρα καὶ στη Ζάκυνθο, μοιάζει ἀπίθανο να εἶχε ἤδη μνηθεῖ ἓναν χρόνο νωρίτερα ὁ Ζαμπέλιος.³³ Ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ὁ ηγετικός ρόλος του Ιωάννη Ζαμπελίου ἀνάμεσα στους Λευκαδίτες που εἶχαν μνηθεῖ στη Φιλική καὶ με την ἐναρξή του

²⁷ Ιωάννης Ζαμπέλιος, «Τα Λευκαδικὰ ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς Επανάστασεως. Σημειωματῆριον ἐνὸς Φιλικού», καταγραφή Μαρίνου Παπαδόπουλος-Βρετός, επιμ. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Ἀρμονία* 3, 1902, σ. 76-88 καὶ 122-129· Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Αὐτογραφία Ἰω. Ζαμπελίου», *Ἀρμονία* 3, 1902, σ. 225-237· Δημήτριος Ἀθανασίου (= Σπυρίδων Ι. Ζαμπέλιος), «Βιογραφία Ἰωάννου Ζαμπελίου», στο *Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου*, Τυπογραφεῖον Ὁ Παρνασσός Σεργίου Ραφτάνη, Ζάκυνθος 1860, σ. θ'-ρ'. Βλ. ἀκόμη Σπυρίδων Α. Βλαντής, *Ἐθνικὴ δράσις τοῦ Ἰωάννου Ζαμπελίου καὶ βιογραφία Ἀθανασίου Ψαλλίδα*, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου ἀδελφῶν Κ. Κυριακοπούλου, Αθήνα 1924, σ. 5 κ.εξ.· καὶ τὴ λογοτεχνικὴ μεταφορὰ τῆς βιογραφίας καὶ δράσεως τοῦ Λευκαδῆ Φιλικοῦ σε κείμενο τοῦ «συγγραφέως-δημοσιογράφου κ. Π. Κατηφόρη» στὴν εφημερίδα *Ἑλληνικὸς Βορρᾶς*, σ. 25 συνέχειες, με τίτλο «Ἰωάννης Ζαμπέλιος. Ὁ εἰσαγγελέας – Ἐθνικός ἥρωας. Ἀπόγονος κληρικῶν, λογίων καὶ αγωνιστῶν τῆς ἑλληνικῆς ιδέας. Στὰ Πανεπιστήμια τῆς Πάντοβας, τῆς Πίζας καὶ τῶν Παρισίων. Ἐκπρόσωπος τῆς Φιλικῆς Εταιρείας στὴν Λευκάδα. Ἡ ἐνοπλος οὐδετερότης τῶν Ἀγγλῶν καὶ οἱ διαταγές τοῦ σιδηροῦ Ἀνακτοβουλίου». Σημαντικὸ κριτικὸ σχολιασμὸ τῶν σχετικῶν με τὸν Ι. Ζαμπέλιο κειμένων παραθέτουν οἱ Σ.Ι. Ἀσδραχᾶς καὶ Τ.Ε. Σκλαβενίτης στο «Ἡ Λευκάδα καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς...», ὁ.π., σ. 30-31, σ. 19.

²⁸ Σ.Ι. Ἀσδραχᾶς καὶ Τ.Ε. Σκλαβενίτης, ὁ.π., σ. 30, σ. 18.

²⁹ Τὸν χαρακτηρισμὸ ἀποδίδει στὸν Ζαμπέλιο ὁ ἐπιμελητὴς Σέργιος Ραφτάνης στὰ προλεγόμενά του στὴ συνολικὴ ἐκδόση *Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. ε'.

³⁰ Βλ. τὸ πλήρες κείμενο καὶ σχόλια τοῦ συγγραφέα στὸ *Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπελίου*, ὁ.π., σ. 147-214.

³¹ Π. Ροντογιάννης, *Ἱστορία τῆς νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 311.

³² Δ. Ἀθανασίου, «Βιογραφία Ἰωάννου Ζαμπελίου», ὁ.π., σ. νζ'-νθ'.

³³ Π. Ροντογιάννης, *Ἱστορία τῆς νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 309. Πρβλ. ὅσα γράφει ὁ φιλόλογος Σπύρος Σούνδιας στὸ *Ἀνθρῶπι καὶ τόποι τῆς πατρίδας μου*, Αθήνα 1999, σ. 10-14, διεκδικώντας γιὰ τὸν συνεπώνυμό του Ἀγγελο Σούνδια τὰ πρωτεῖα τῆς δράσεως καὶ τῆς προσφορᾶς ἐναντὶ τοῦ Ζαμπελίου.

Αγώνα υποστήριζαν παντοιοτρόπως την κοινή εθνική προσπάθεια επιβεβαιώνεται από την αλληλογραφία σημαντικών Λευκαδίων αγωνιστών³⁴ με τον συμπατριώτη τους Μιχαήλο Σικελιανό, μέλος της Εφορίας των Φιλικών στην Κέρκυρα από την 1η Φεβρουαρίου 1819³⁵ μαζί με τον Βιάρρο Καποδίστρια και τον Κωνσταντίνο Γεροστάθη.³⁶

Το ίδιο και οι δεσμοί του με κορυφαίους αγωνιστές, όπως ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος, με τον οποίο γνωρίζονται από την παιδική τους ηλικία, αφού ήταν Λευκαδίτισσα «τ' Αντρούτσου η μάνα»³⁷ Ακριβούλα Τσαρλαμπά, και η Αγία Μαύρα υπήρξε γι' αυτούς ασφαλές καταφύγιο μετά τη σφαγή του πατέρα του.³⁸ Την τραγωδία του *Οδυσσεύς Ανδρούτσος* ο Ι. Ζαμπέλιος αφιερώνει στη μητέρα του

³⁴ Α. Ψιλανού-Φασουλιώτη και Ν.Ν. Κατηφόρη, «Το περισωθέν ψήγμα του αρχείου Μιχαήλ Σικελιανού», ό.π. Ευχαριστίες στην κ. Ναταλία Κ. Κατηφόρη για την ευγενική αποστολή του αξιόλογου κατά πάντα δημοσιεύματος.

³⁵ Στον κατάλογο του Β. Μέξα, σ. 36, αναφέρεται με αριθμό 230 ο «Μιχαήλος Σικελιανός» ως «ἐξ ἀπορρήτων τῶν προσόδων» και επισημαίνεται ότι μνηθήκε σε ηλικία 34 ετών από τον Αριστείδη Παππά την 1η Φεβρουαρίου 1819, οπότε απήρθηκε το αφιερωτικόν του «τῷ Ἀναστασίῳ Σπᾶχῳ, Ἀμστελντάμιον», καταβάλλοντας «φλωρία 20». Το γράμμα του Αλ. Υψηλάντη «πρὸς τὸν ἐν Λευκάδι Σικελιανόν», απαντητικό στο αφιερωτικόν εκείνου, δημοσιεύει ο Ι. Φιλήμων στο *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικῆς Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 367, και έχει ως εξής: «Εὐγενέστατε κύριε Μιχαήλ Σικελιανέ! / Ἐλάβομεν ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου 1819 γράμμα τῆς φιλίας σου, καὶ ὑπερεχάρημεν διὰ τῆς ψυχῆς σου τὸ φιλόκαλον καὶ φιλογενές· ὅθεν ἀποκρινόμενοι εἰς τὰ γραφόμενά σου, ἀντιπέμποιμέν σοι τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας τῶν ὁμογενῶν σου καὶ τοὺς ἐπαίνους ἡμῶν, καταστήσαντές σε μέλος τῆς αὐτόθι ἐν Κερκύρᾳ Ἐφορείας τῶν πραγμάτων, καθὼς θέλεις πληροφορηθῇ ἐκ τοῦ κοιντοῦ ἡμῶν πρὸς Κερκυραίους γράμματος. Δὲν ἀμφιβάλλομεν, ὅτι ὄχι μόνον εὐχάριστος θέλεις δεχθῇ τὴν ἐφορείαν ταύτην, ὡς ἀποβλέπουσαν εἰς τὰ κοινῇ συμφέροντα, ἀλλ' ἔτι θέλεις ἐπιμεληθῇ ἐν τοιαύτῃ ἀγαθῇ φορᾷ νὰ φανῇς, ὅσον τὸ δυνατόν, ωφέλιμος, ὀρέγων πλουσιοπάροχον βοήθειας χεῖρα καὶ παρακινῶν εἰς αὐτὸ τοῦτο καὶ τοὺς λοιποὺς ἀδελφοὺς· ἐπειδὴ, ὅποιος τῶρα δὲν βοηθήσῃ, πότε ἄλλοτε θέλει χρειασθῇ ἢ βοήθειά του; Περὶ τούτου μὴ ἐκτεινόμενοι, ὡς τοῦ κοιντοῦ γράμματος διαλαμβάνοντος περιστατικώτερον, εὐδοποιοῦμεν καὶ τὴν Εὐγενείαν σου, ὅτι ἐφ' ὧν τῶν ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑποθέσεων τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας μας ἀπεδείξαμεν Γενικὸν Ἐφορον τὸν σεβαστὸν ἄνδρα Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, εἰς τοῦ ὁποίου τὰς ὁδηγίας ὀφείλουν πάντα τὰ μέλη νὰ ὑποταχθοῦν, ὡς ἀνδρὸς ἀξιοτάτου καὶ πείραν ἔχοντος εἰς τὰ οὐσιωδέστερα τῆς πατρίδος συμφέροντα· ἐπειδὴ, ἂν λείψῃ διόλου ἀπὸ τὰς πόλεις ἢ ὑπακοή, διαλύονται καὶ ἀφανίζονται. Λοιπόν, ὅταν ἀκούσῃτε τὴν σάλπιγγα τῆς φωνῆς ἡμῶν, ἅπαντες συνακολουθήσατε. Τὰς ἰδίας καὶ μερικὰς συνεισφορὰς τῶν ἀδελφῶν θέλετε ἐμβάσει εἰς τοὺς ἐν Παλαιᾷ Πάτρᾳ Ἑρῶνσο».

³⁶ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικῆς Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 364-367.

³⁷ Φράση από το ομώνυμο δημοτικό τραγούδι, με προέλευση την περιοχή της Φωκίδας.

³⁸ Βλ. σχετικά Ηλίας Βασιλάς, «Ο Ανδρούτσος στην Πρέβεζα (1776-1798). Μια ανέκδοτη επική-ρυξή του από τους Τούρκους», *Ηπειρωτική Εστία* 5, 1956, σ. 240-246, και του ιδίου, «Τέσσερα γράμματα του καπετάν Ανδρούτσου στη γυναίκα του», *Ηπειρωτική Εστία* 5, 1956, σ. 439-442· Γιάννης Βλαχογιάννης, «Γιώργος Αντρούτσος», *Νέα Εστία* 28, 1940, σ. 1055· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Σημείωμα για τον Αντρούτσο», *Νέον Αθήναιο* Α', 1955, σ. 222-239, και του ιδίου «Ο κλέφτης Ανδρούτσος. Μερικές παρατηρήσεις και επανορθώσεις», *Ηπειρωτική Εστία* 5, 1956, σ. 443-445 (και τα δύο παρατίθενται στο *Πρωτόγονη επανάσταση*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2019, σ. 69-92 και 93-100 αντίστοιχα)· Κων. Δ. Μέρτζιος, «Λάμπρος Κατσώνης και Ανδρούτσος Λιβανίτος», *Ηπειρωτική Εστία* 5, 1956, σ. 846-848. Θερμές ευχαριστίες στον ερευνητή κ. Γεράσιμο Μελά, τ. δήμαρχο Απολλωνίων, που μου διέθεσε την πολύτιμη αυτή βιβλιογραφία. Αντί πολλών βλ. και τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της Τατιάνας Μενελαΐδου *Οδυσσεάς Ανδρούτσος*, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Παγκόσμιας Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2013 (διαθέσιμο και στο <http://ikee.lib.auth.gr/record/133649/files/GRI-2014-11695.pdf>, πρόσβαση: 29 Ιανουαρίου 2021).

ήρωα, γράφοντας στις «κ' Αὐγούστου αωμδ' ἐκ Κερκύρας [...] πρὸς τὴν Σεβαστὴν Κυρίαν Ἀκριβὴν Σαρλαμπᾶν» (sic) στο αφιερωτικό σημείωμα που προτάσσει: «Μετά τοῦ υἱοῦ σου Ὀδυσσέως, ὅτε ποτέ διὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Πρεβέζης παρά τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ Τεπε(λε)νλῆ κατέφυγες εἰς τὴν Λευκάδα, συνέζησα καὶ συνηλικιώθην. Μετ' αὐτοῦ πάλιν, ὅτε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους αωκα' πρὶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, μετέβη εἰς ἐκείνην τὴν νῆσον, συνέφαγον καὶ συνεχόρευσα, καὶ γνωρίσας περισσότερον τὴν καρδίαν του, εἶπα – οὗτος βέβαια μέλλει νά δοξασθῇ. Καὶ τῶντι δέν ἐματαιώθησαν αἱ προρρήσεις μου· διότι οὐχ ἦττον παντός ἄλλου τῶν κορυφαίων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἐκείνου, ἐδοξάσθη καὶ ἔπεσε διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Γένους μας».³⁹

Ο Ανδρούτσος μάλιστα καλεῖ τον Ι. Ζαμπέλιο να περάσει στα απελευθερωμένα μέρη, και για να αποφύγει τον κίνδυνο σύλληψης και καταδίκης του από τις αγγλικές αρχές, και για να βοηθήσει με τις νομικές γνώσεις και την πολιτική πείρα του. Στην από 23ης Μαρτίου 1824 επιστολή του «τῷ Ἑλληνι Μ. Σικελιανῷ», ο αγωνιζόμενος στο Μεσολόγγι Θεοφύλακτος Ψιλιανός⁴⁰ αναφέρει: «Ὁ γενναῖος Δισεὺς εἰς Τριπολιτσάν μανθάνοντας τὴν ἀπόφασίν σας διὰ τὴν γλυκυτάτην Ἑλλ(άδα) ὑπερευχαριστήθη, ὅστις μέσ ἔδωσεν γράμμα, τό ὅποιον ἀπόβλεπε διὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἐβγαλμῶν Σουλιωτῶν καὶ νά περάσης εἰς τὰς Ἀθήνας· ἕτερον τοῦ γενναίου Ἑλλ[ηνος] Ἰω. Ζαμπελίου, ὅπου κί αὐτός νά ἔβγῃ καὶ νά περάσῃ μαζί σου, ἔχοντας κάστρη δι' ἀσφάλειάν σας, διότι ἀμετρήτως χρησιμεύετε».⁴¹

Και ἕτερος Λευκαδίτης αγωνιστής, ο Σπυραντώνιος Χαλικιόπουλος,⁴² γράφοντας στις 23 Μαρτίου 1824 «τῷ Γεν[ναίῳ] καὶ Φιλογενεῖ Πατριώτῃ Κυρ. Δ. Μηχαήλῳ Σικελιανῷ, Ἀγ. Μαύρα» ως «ἀδελφός σας καὶ Πατριώτης», επισημαίνει: «Τούς φιλογενεῖς καὶ γενναίους Ζαμπέλιον, Λάζαρην, Λάμπρον, Γιωργοθῶμον,

³⁹ *Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 317.

⁴⁰ Για την ηρωική αυτή μορφή που προσέφερε η Λευκάδα στο '21 βλ. Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, «Ο αγωνιστής Θεοφύλακτος Ψιλιανός και το αρχεῖο της οικογένειάς του», *Ηχώ της Λευκάδος* 9-10, Νοέμβριος 1971, σ. 1-2, και 11-12, Δεκέμβριος 1971, σ. 1-2· βλ. επίσης της ιδίας, «Από τους ενωτικούς αγώνες των Επτανήσιων. Ο πατριώτης Ἰωάννης Ψιλιανός», *Ηχώ της Λευκάδος* 17, Μάιος 1972, σ. 1, 3, και 18, Ιούνιος 1972, σ. 1, 3. Ευχαριστίες στον σεβαστό μας σύζυγο της αιμνήστου ιστορικού κ. Νικόλαο Κ. Κατηφόρη για την αποστολή του σημαντικού άρθρου της.

⁴¹ Α. Ψιλιανού-Φασουλιώτη και Ν.Ν. Κατηφόρη, «Το περιωσθέν ψήγμα του αρχείου Μιχαήλ Σικελιανού», ὁ.π., σ. 212.

⁴² Ένα πολύτιμο τεκμήριο, προερχόμενο από τον σημαντικό αυτόν Λευκαδίτη οπλαρχηγό του '21 (βλ. Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 345-346), δόθηκε πρόσφατα στη δημοσίωσή της: Γεώργιος Τσίλης, *Το ημερολόγιο του Σπυραντώνη Χαλικιόπουλου Λευκαδίτη αγωνιστή στον αγώνα του 1821*, Λευκάδα 2018.

Πόριον⁴³ καί ἐπιλοίπους κρατώντας εἰς χεῖραν μου τήν δαφνηφόρον, ἀσπάζομαι – Ζήτω τό γένος γ' (τρῖς) ὁποῦ εἰς κάθε ὁμιλίαν νά μή λίπη».⁴⁴

Αδιαμφισβήτητη εἶναι ἡ δράση τοῦ Ἀγγελοῦ Σούνδια (1783-1841), ὁ ὁποῖος τήν περίοδο αὐτή υπηρετεῖ ὡς γραμματέας τοῦ ἐπαρχοῦ Ν. Καββαδά καί εἶναι δευτερότοκος γιος τοῦ Πέτρου (Πιέρου) Σούνδια, ἡ οικογένεια τοῦ οὐοίου συνολικά θα συμβάλει ενεργά στήν οργάνωση καί υποστήριξη τοῦ Αγώνα.⁴⁵

Επιβεβαιωμένη ἀπό τή δημοσιευμένη ἤδη αλληλογραφία Φιλικῶν⁴⁶ εἶναι πάντως ἡ παρουσία τοῦ Ἀριστείδη Παππά⁴⁷ στή Λευκάδα τήν ἀνοίξη τοῦ 1819. Γι' αὐτόν ὁ Ι. Φιλήμων ἀναφέρει ὅτι «πρῶτος ἐπαρουσιάσθη ἐν ταῖς νήσοις ταύταις ἀπόστολος ὁ Ἀριστείδης Παπᾶ, κατηχήσας τόν Βιάρων Α. Καποδίστριαν καί λοιπούς ἐν Κερκύρᾳ, τόν Ἰωάννην Ζαμπέλιον καί λοιπούς ἐν Λευκάδι...».⁴⁸

Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1820 δέν μαρτυρεῖται ενεργοποίηση τῆς Φιλικῆς Εταιρείας στο νησί. Τα δύο μέλη τῆς, οἱ Ι. Ζαμπέλιος καί Ἀγγ. Σούνδιας, φέρονται νά διαφυλάσσουν ἓνα καλά κρυμμένο μυστικό. Ὁ Ζαμπέλιος ἐν τῷ μεταξύ ἀναλαμβάνει «δημόσιος συνήγορος» (*avvocato pubblico*), εἰσαγγελέας δηλαδή, καί ταυτόχρονα «κανονικός συνήγορος» (*avvocato del diritto canonico*) στο τοπικό ἱεροδικεῖο.⁴⁹

⁴³ Εννοεῖ μάλλον τόν κόμη Ἀγγελο Ὀριο.

⁴⁴ Α. Φιλιανού-Φασουλιώτη καί Ν.Ν. Κατηφόρη, «Το περισωθέν ψήγμα τοῦ ἀρχείου Μιχαήλ Σικελιανού», ὁ.π., σ. 215.

⁴⁵ Διεξοδικά ἀναφέρεται σέ αὐτήν ὁ Σπύρος Σούνδιας στή *Παναγία τῆς Γύρας (Λευκάδας)*, Αθήνα 2005, σ. 156-159, καί *Ἀνθρωποι καί τόποι τῆς πατρίδας μου*, ὁ.π., σ. 9-27.

⁴⁶ Γράφει ὁ Ἀριστείδης Παππᾶς στήν Χριστόδουλο Πρηνάρη ἀπό τήν Κέρκυρα στίς 10 Ἰανουαρίου 1819: «Διορίζονται ἐντεῦθεν δύο ἐπισημότεροι ἀπό τοὺς ἐνταῦθα εὐρισκομένους Ἀλβανίτας, διὰ νά ἀπεράσουν εἰς Μορέαν, ἔνθα ἐνεργήσουσι περὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων, καθὼς ἐδιορίσθησαν καί καθὼς αἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦν. Ἐγὼ ἀναχωρῶ εἰς Παζούς, ἐκεῖθεν εἰς Λευκάδα, καί ἀκολούθως εἰς Ζάκυνθον, ἔνθεν κατ' εὐθείαν εἰς Πάτραν». Ἐνα τετράμηνο ἀργότερα ὁ Παππᾶς φέρεται νά ἔχει ολοκληρώσει τήν ἀποστολή του στή Ἰόνια Νησιά, ὁπῶς ἀναφέρει πάλι στήν Χ. Πρηνάρη ὁ Θεοδόσιος Δημάδης, ἐγκατεστημένος στή Ζάκυνθο ὡς δάσκαλος τῶν παιδιῶν τοῦ Διονυσίου Ρῶμα, γράφοντάς του στίς 15 Μαΐου 1819: «Ὁ Ἀριστείδης ἀπέρασεν ἀπό Ζάκυνθον εἰς Παλαιάς Πάτρας καί ἐκεῖθεν εἰς Κόρινθον» (Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς Φιλικῆς Εταιρείας*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Θ. Κονταξί καί Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 384 καί 385 ἀντίστοιχα).

⁴⁷ Κατά τόν Β. Μέξα, *Οἱ Φιλικοί...*, ὁ.π., σ. 21, «Ἀριστείδης Παπᾶς – ἐκ Τρίκκης Θεσσαλίας. Διδάσκαλος. Χρόνων 36» μνηθῆκε στήν Εταιρεία «Διὰ τοῦ Χριστοδούλου Λουριώτη» στή Νάπολη στίς 25 Ὀκτωβρίου 1818, ὁπότε χρονολογεῖται τὸ ἀφιερωτικόν του, ἀπευθυνόμενον «τῷ Ἰωάννῃ Χρόνῃ καί Σία, εἰς Κωνσταντινούπολιν». Στά Επτάνησα «περιώδευε ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Φιλικῆς Εταιρείας μέ μιά Ἐγκύκλιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰρηγορίου Ε', πού προέτρεπε τοὺς Ἐφτανήσιώτες νά συνεισφέρουν γιά τήν ἱδρυση σχολειῶν στήν Πελοπόννησο καί τήν ἐκδοση βιβλίων» (Π. Ροντογιάννης, *Ἱστορία τῆς νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 311).

⁴⁸ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τόμος Πρῶτος*, ὁ.π., σ. 47.

⁴⁹ Ὁ διορισμός του δημοσιεύεται στήν *Gazzetta Jonie* 40, 21 Σεπτεμβρίου / 3 Ὀκτωβρίου 1818 [βλ. σχετικὰ τήν προσφάτως ἐγκριθεῖσα διδακτορική διατριβή μας: Ἀρχιμ. Ἰωαννίκιος Ζαμπέλης, *Θεσμοὶ καί οργάνωση τῆς Ἰονίου Ἐκκλησίας* (1817-1866), Σάκκουλας, Αθήνα καί Θεσσαλονίκη 2019, σ. 445-448· σχετικὰ μέ τόν θεσμό τοῦ «κανονικοῦ συνήγορου» βλ. ἀκόμη Ἀρχιμ. Ἰωαννίκιος Ζαμπέλης, «Ὁργάνωση καί ἀπονομή τῆς ἐκκλησιαστικῆς

Ένα σημαντικό γεγονός της τοπικής ιστορίας της Λευκάδας εκτυλίσσεται στο νησί τους επόμενους μήνες, το οποίο συνδέεται με τη μεγάλη Ελληνική Επανάσταση του 1821 μέσω των προσώπων που δραστηριοποιήθηκαν σε αυτό. Πρόκειται για την πολυδιάστατη εξέγερση των χωρικών κατά της Αγγλοκρατίας, που θα σημειωθεί μεταξύ 15ης/27ης Σεπτεμβρίου και 22ας Σεπτεμβρίου /10ης Οκτωβρίου του 1819.⁵⁰ Πολλοί από τους πρωτεργάτες της διέφυγαν στην απέναντι Στερεά και συμμετείχαν αργότερα στην Επανάσταση, μαχόμενοι ηρωικά από την έκρηξη της στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες μέχρι και τις τελευταίες της μάχες.

Από τις δικογραφίες που σχηματίστηκαν μετά την εξέγερση προκύπτει ότι τους εξεγερμένους χωρικούς συνέδραμε στο τόλμημά τους, αν δεν τους υποκίνησε, ένας κύκλος προσώπων με σημαίνοντα ρόλο στην τοπική κοινωνία την περίοδο της ρωσο-τουρκικής κατοχής και της επακολουθήσας «Επτανήσου Πολιτείας». Από μαρτυρίες αγωνιστών φαίνεται ότι τα πρόσωπα αυτά διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο και τα επόμενα χρόνια, υποστηρίζοντας την Ελληνική Επανάσταση από τα μετόπισθεν και καθιστώντας την Αγία Μαύρα άτυπο κέντρο υποστήριξης του Αγώνα και ανεφοδιασμού των αγωνιστών. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι ίδιοι ευκατάστατοι και επιφανείς Λευκαδίτες συμπεριλαμβάνονταν στον κύκλο επαφών του Ιωάννη Καποδίστρια το 1807 στη Λευκάδα, ενώ δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απίθανη η επικοινωνία μαζί του, έμμεση ή άμεση, όταν επισκέφθηκε την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κέρκυρα, στις αρχές της άνοιξης του 1819.⁵¹

δικαιοσύνης στην Ιόνιο Εκκλησία», στο *Αντιπελάργηση. Τιμητικός Τόμος Ι.Μ. Κονιδάρη*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα και Θεσσαλονίκη 2018, σ. 75-126, και ιδίως σ. 88-90].

⁵⁰ Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 265-308· Δημήτρης Σπ. Τσερές, «Η ριμάδα του Ιωάννη Κολόκα για την αγροτική εξέγερση του 1819», *Πρακτικά ΙΔ΄ Συμποσίου. Οι αφανείς της λευκαδίτικης ιστορίας (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας. Πορτές Λόγου και Τέχνης. Λευκάδα, 3-5 Αυγούστου 2009)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2010, σ. 157-184· Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819», *Πρακτικά Η΄ Συμποσίου. Ιστορία: Αγροτικές εξεγέρσεις στη Λευκάδα. Πεζογραφία: Χριστόφορος Μηλιώνης. Μουσικολογία: Μάρκος Φ. Δραγούμης (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας. Πορτές Λόγου και Τέχνης. Λευκάδα, 31 Ιουλίου - 1-2 Αυγούστου 2003)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2004, σ. 39-58· Σπυρίδων Α. Σκλαβενίτης, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819. Νέα στοιχεία και νέες ερμηνείες», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών. Τόμος ΙΓ΄, 2012-2015*, ό.π., σ. 107-173. Βλ. ακόμη Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χριστού Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α΄, σ. 278-281· Κωνσταντίνος Μαχαίρας, *Λευκάς και Λευκάδιο επί Αγγλικής Προστασίας*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Κέρκυρα 1940, σ. 50-61· και Thomas W. Gallant, *Η εμπειρία της αποικιακής κυριαρχίας. Πολιτισμός, ταυτότητα και εξουσία στα Επτάνησα 1817-1864*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 217-218. Στο ΚΔ΄ Συμπόσιο της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, που συνδιοργάνωσε με το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λευκάδας στην επέτειο των 200 χρόνων από την καθοριστική αυτή εξέγερση, προέκυψαν νέα, ενδιαφέροντα στοιχεία και στα *Πρακτικά* του είδαν το φως της δημοσιότητας ανέκδοτες μέχρι σήμερα πηγές· βλ. ιδίως Σπυρίδων Αθαν. Σκλαβενίτης, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819. Τα γεγονότα και τα ζητήματα», *Πρακτικά ΚΔ΄ Συμποσίου...*, ό.π., σ. 17-66.

⁵¹ Αντί πολλών, βλ. Χριστίνα Ε. Παπακώστα, «Λευκάδα 1819. Ξαναγράφοντας την ιστορία»,

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικογένειας του Πιέρου Σούνδια, που προαναφέρθηκε, του οποίου και οι τρεις γιοι, οι Ιωάννης, Άγγελος και Θεοδόσιος, είναι σε επαφή με τους χωρικούς μέρες πριν. Ο Ιωάννης είχε επιστρέψει πρόσφατα από ύποπτο ταξίδι στη Στερεά και στην Ιθάκη. Ο Άγγελος, γραμματέας ως τότε του επάρχου, συγκέντρωσε τις υποψίες του ενεργούντος ως αρμοστή Άνταμ και τον επόμενο χρόνο απολύθηκε λόγω της στάσης του απέναντι στα γεγονότα του 1819. Ο δε τρίτος γιος, Φιλικός και αυτός, είναι ο «Θεόδωσης» τον οποίο αναφέρει συχνά στα απομνημονεύματά του ο Σπυραντώνης Χαλικιόπουλος.

Ξεχωρίζουν όμως και άλλα πρόσωπα. Ο Μαρίνος Λάζαρης, πρόξενος του Αλή πασά στη Λευκάδα, και ο κτηματίας Ευστάθιος Βαλαωρίτης, πατέρας του φλεγόμενου από πατριωτικά αισθήματα εθνικού ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Επίσης ο κόμης Άγγελος Όριο, πρώην Βενετός αξιωματούχος, παντρεμένος με τη Λευκαδίτισσα Αναστασία Σέρβου και διατελέσας διοικητής της Λευκάδος και της Ιθάκης επί ρωσο-τουρκικής κατοχής, αλλά και πρόεδρος της Επτανησιακής Γερουσίας, ο οποίος μετέχει του ειδικού δικαστηρίου που συγκροτήθηκε μετά την καταστολή της εξέγερσης, όμως κατονομάζεται από τους χωρικούς ως ένας από τους μυστικοσυμβούλους των εξεγερμένων και συντάκτες των υπομνημάτων που υπέβαλαν στον Άγγλο τοποτηρητή του νησιού. Ρόλος συμβούλου και υποκινητή αποδίδεται από τους χωρικούς και στους εμποροκτηματίες Δημήτριο και Θωμά Βαφέα, μέλη της διοίκησης του νησιού επί Επτανήσου Πολιτείας.⁵² Η συμμετοχή του Όριο και του Βαφέα στα διοικητικά σχήματα της εικοσαετίας που προηγήθηκε, ενδεχομένως και η ευμενής στάση τους σε μικρότερης κλίμακας αγροτικές κοινωνικο-πολιτικές εξεγέρσεις που είχαν την περίοδο εκείνη σημειωθεί, ίσως είχε δημιουργήσει διαύλους επικοινωνίας ή πολιτικά δίκτυα ενεργά ακόμη το 1819. Η συμμετοχή προσώπων με ηγετικό ρόλο στα τότε γεγονότα ή νεότερων μελών της οικογένειάς τους δικαιολογεί μια τέτοια υπόθεση.⁵³

Παραμένει βέβαια αναπάντητος από τις πηγές ο προβληματισμός μήπως

Πρακτικά ΚΔ' Συμποσίου..., ό.π., σ. 67-88, και ιδίως τις επισημάνσεις της στις σ. 68-74· βλ. επίσης Σπυρίδων Αθαν. Σκλαβενίτης, ό.π., σ. 150-163. Βλ. ακόμη Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας* ..., ό.π., σ. 365-373 σχετικά με τα διαβήματα του Καποδίστρια σε διεθνή fora και στη Μεγάλη Βρετανία για την κατάσταση των συμπατριωτών του στο υπό βρετανική προστασία Ιόνιο Κράτος, με αναφορές και στην εξέγερση της Λευκάδας και την καταστολή της.

⁵² Ο Κ. Μαχαιράς, *Λευκάς και Λευκάδιοι*..., ό.π., σ. 62 κ.εξ., κάνει λόγο για τη δράση της οικογένειας Βαφέα στη διάρκεια της Επανάστασης.

⁵³ Βλ. Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, ό.π., σ. 66-73· Ευτυχία Λιάτα, «Καλοί μας ομόφυλοι και γενναίοι Κερκυραίοι...», ό.π., σ. 59-108· και Ι. Ζαμπέλης, «Η εκκλησιαστική διάσταση», ό.π., σ. 224-227.

η παρασκηνιακή δράση της Φιλικής Εταιρείας στα νησιά, που μόλις ξεκινούσε, γέννησε την εξέγερση, ή απλώς αυτή στάθηκε η αφορμή να περάσουν στην απέναντι Στερεά και ταυτόχρονα στην παρανομία μορφές που μπαρουτοκαπνίστηκαν ή και θυσιάστηκαν το '21, ενώ άλλες δυνάμεις στα μετόπισθεν να συσπειρωθούν και να βρίσκονται σιωπηρά σε διαθεσιμότητα μέχρι την ώρα που θα κληθούν να δράσουν, μόλις σημάνουν οι καμπάνες της Λευτεριάς. Η εμπλοκή προσώπων όπως ο Άγγελος Όριο και ο Δημήτριος Βαφέας, με δράση επαμφοτερίζουσα, που προξενεί πολλά ερωτηματικά, στο πλαίσιο της εξέγερσης, πλην όμως με έντονη «φιλογενή» δράση στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης που ακολούθησε, θα πρέπει νομίζω να στρέψει και προς άλλες κατευθύνσεις τα ερευνητικά μας ερωτήματα. Μήπως πρόκειται για μια πρώιμη έκφανση της δράσης της πατριωτικής μερίδας στον ιόνιο χώρο –αυτών δηλαδή που ο Μαίτλαντ εύλογα φοβάται και συλλήβδην θεωρεί «αντιπολίτευση»– για την εξυπηρέτηση των ελληνικών εθνικών συμφερόντων και επιδιώξεων, έστω κι αν η πολιτική στόχευση δεν θα μπορούσε να είναι ακόμη σαφής; Εξαιρετικά παράτολμη σίγουρα μια τέτοια εικασία και τεράστια η δυσκολία της επιβεβαίωσής της από γραπτές πηγές.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι λίγο αργότερα, το 1820, θα ξεσπάσει και στη Ζάκυνθο τοπική εξέγερση με πολλές ομοιότητες, που θα εξελιχθεί σε αυτονομιστικό κίνημα, με πρωταίτιο και υποκινητή τον ντόπιο ευγενή και μαρτυρημένα Φιλικό Αντώνιο Μαρτινέγκο,⁵⁴ αν και σύντομα θα κατασταλεί βίαια από τα βρετανικά στρατεύματα.

Σύμφωνα πάντως με την αφήγηση του Ιωάννη Ζαμπελίου, την οποία φαίνεται να παραδέχεται και ο Ευστάθιος Φίλιππας,⁵⁵ οι δύο πρώτοι των Λευκαδίων Φιλικών Ιωάννης Ζαμπέλιος και Άγγελος Σούνδιας μέχρι το 1820 προ-

⁵⁴ Λεωνίδας Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σ. 235-237· Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων. Η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων διά την εθνικήν αποκατάστασιν. 1815-1864*, Αθήνα 1964, σ. 166-168. Βλ. επίσης Νίκος Φακιολάς, «Λαϊκά κινήματα στα Ιόνια Νησιά και στην υπόλοιπη Ελλάδα (1815-1870)», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού». Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, 16ος-20ός αι. (Λευκάδα, 3-8 Σεπτεμβρίου 1984)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 197-198· Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης, «Η λανθάνουσα "δηλοποίησις της 15ης Απριλίου 1816" για τα εκκλησιαστικά και τα στρατιωτικά τιμάρια της Ζακύνθου», στο *Φιόρα τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό*, Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την Έκδοση Τιμητικού Τόμου, Ζάκυνθος 2009, σ. 499.

⁵⁵ Ευστάθιος Φίλιππας, *Σύστασις και πρόδος της Φιλικής Εταιρείας εις την νήσον Λευκάδα*, ανέκδοτο χειρόγραφο βασισμένο στα αυτοβιογραφικά κείμενα του Ι. Ζαμπελίου. Σχετικά με το σημαντικό αυτό τεκμήριο και τον συντάκτη του βλ. Σ.Ι. Ασδραχάς και Τ.Ε. Σκλαβενίτης, «Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της...», ό.π., σ. 28-30, σημ. 18. Αντίγραφο αποθησαύρισε ο Αριστοτέλης Χαραμόγλης στη φερώνυμή του Ειδική Λευκαδιακή Βιβλιοθήκη, ενώ προηγουμένως το είχε δημοσιεύσει μερικώς ο Κ. Μαχαιράς στο *Λευκάς και Λευκάδιοι...*, ό.π., σ. 64-65.

ετοιμάζουν μυστικά και αθόρυβα τη φλόγα που θα δώσει τη λευτεριά.⁵⁶ Τότε λαμβάνουν επιστολή από την τοπική Εφορία της Κέρκυρας, που έλεγε μεταξύ άλλων: «Άδελφοί, έφθασεν ή ώρα! Η Έλληνική Έπανάστασις μετ' ού πολύ έκρηγνυται καί ή Εύρωπαϊκή Τουρκία από τόν Δούναβιν μέχρι Μεσογείου θαλάσσης καί μέχρις έτι της Κωνσταντινουπόλεως θέλει αποστατήσσει καί φρικτός πόλεμος θά ανάψη παντού.

»Εκλέξατε εκ των Λευκαδίων όσους γνωρίζετε αγαπώντας τήν πατρίδα καί προθύμους νά συντρέξωσιν αὐτήν κατά τόν άγώνα όπως δύνανται καί διορίσατε τά κατά τάς διαφόρους τάξεις των μέλη της Φιλικής Έταιρείας.

»Κάμετε χρηματιστικήν τράπεζαν, καταθέσατε σεις οί πρώτοι διά παράδειγμα των λοιπών καί εισπράξατε όσα δυνηθήτε, ώστε μέ ταῦτα καί όσα θέλουν σās πεμφθῇ έξωθεν, νά δύνασθε ν' άπαντήσετε τά έξοδα πάσης πολεμικής βοήθειας.

»Γίνετε σεις οί δύο ως έπιτροπή εις τά αὐτόθι πράγματα καί συμπεριλάβετε τούς αναγκαιούντας λειτουργούς δι' όσα θέλετε πράξει υπέρ της έπαναστάσεως.

»Μετ' ού πολύ, άρχομένου του 1821 καί ίσως μετά τήν έορτήν των Έπιφανίων, θέλουν συνέλθει παρ' υμίν πολλοί Καπεταναίοι της Στερεάς, υπό τό πρόσχημα ότι φεύγουσι τάς δυναστείας των Τουρκικών στρατευμάτων, όσα πολιορκούσι τόν Άλήν, μέ σκοπόν όμως ν' άποφασίσωσι τό σχέδιον της Έπαναστάσεως κατά τε τήν Στερεάν καί τήν Πελοπόννησον καί τάς Νήσους, ώστε έκαστος συγχρόνως καί κατά τά συνομολογηθέντα επανελθών έγείρη τήν επαναστατικήν σημαίαν εις τήν έπαρχίαν του. Ούτοι δέ πάντες είναι έταίροι καί δεχθήτε τους άσυστόλως καί συνεννοηθήτε καί συνδράμετέ τους καθ' όλα. Πρό πάντων δέ συκοινηήσατε μέ τούς άρχηγούς της Δ. Ελλάδος καί συμφωνήσατε περί των μέσων των μετ' αὐτῶν άνταποκρίσεων.

»Όλα ταῦτα προσέξατε νά γίνουν μέ πāsαν έχεμύθειαν διά νά μήν υπονόηση τι ή της Έπτανήσου διοίκησις, έπειδή άγνοείται αν ή Άγγλία θέλει φανῇ φίλα ή έχθρά εις τά ελληνικά πράγματα».⁵⁷

Ο Π.Γ. Ροντογιάννης εξιστορεί: «Οι ειδοποιημένοι φιλικοί Άγγ. Σούνδιας και Ι. Ζαμπέλιος άρχισαν αμέσως να μυούν Λευκαδίτες και συγχρόνως να

⁵⁶ Πρβλ. Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, ό.π., σ. 312.

⁵⁷ Ι. Ζαμπέλιος, «Τα Λευκαδικά επί της Ελληνικής Επαναστάσεως...», ό.π., σ. 79-80· βλ. επίσης παράφραση της ίδιας επιστολής, όπως τη διέσωσε ο Ευστ. Φίλιππας, στο Κ. Μαχαιράς, *Λευκάς και Λευκάδιοι...*, ό.π., σ. 64 -65.

συγκεντρώνουν εράνους. Από κείνους που τώρα κατηχήθηκαν και πρόσφεραν υπηρεσίες, εράνους ή και πέρασαν στη Στερεά και αγωνίστηκαν ξαίρομε τον Γεώργιο Βαφέα, έμπορο, που ανάλαβε και τα οικονομικά της Εταιρείας, τον Ανδρέα Φέτση, λιμενάρχη τότε Λευκάδος, τον δόκτορα Άγγελο Χαλικιόπουλο, που σαν πλούσιος που ήταν προσέφερε και πολλά χρήματα, τον Θεόφ. Ψιλανό, τον Αυγουστίνο Χαμοσφακίδη, τον Νικόλαο Ζαμπέλιο,⁵⁸ τον Σπυρίδωνα Μεταξά, που κρατούσε την οπλοθήκη της αστυνομίας, όπου τα όπλα που οι αγγλικές Αρχές κατάσχεσαν μετά την εξέγερση του 1819, τον Μάρκο Γκίλλη, τον Πέτρο Σικελιανό, τον Αντώνιο Σπυρίδ. Χαλικιόπουλο, τον Κων/νο Τάργα, τον Χρίστο Κουρή, τον Γεώργιο Βερούκιο, τον Μάρκο Αντώνιο (;), τον Χρίστο Κάλλια».⁵⁹

Σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του Ι. Ζαμπελίου, την πρώτη εβδομάδα της Αποκριάς, μέσα Ιανουαρίου του 1821, ο ένας μετά τον άλλον καταφθάνουν στο νησί οπλαρχηγοί από άλλα μέρη της υπόδουλης ακόμη Ελλάδας. Ξεχωρίζουν ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και ο Οδυσσέας Ανδρούτσος. Στην παρουσία τους στο νησί τον Ιανουάριο του 1821 συνηγορεί η μαρτυρία του κατοπινού στρατηγού Δημοτσέλιου (Δήμου Φερεντίνου), ο οποίος αναφέρει στα απομνημονεύματά του: «Τὸν χειμῶνα [1821] ἐκαθήμεθα εἰς ἓνα λιτρουβειὸ εἰς τὸ Μεγανήσι μετὸν Καραϊσκάκη καὶ Ὀδυσσέα. Ὁ Καραϊσκάκης μοῦ εἶπε διὰ τὴν Ἑταιρείαν, ὅτι θὰ γίνῃ τὴν ἄνοιξιν. Ἡ φαμελιά μου ἦτον εἰς τὸ Μεγανήσι. Ἐβγήκα ἔξω. Ἐβγήκαμεν ἔξω. Ἀνταμωθήκαμεν εἰς τὴ Βόνιτζα. Ὁ Ὀδυσσέας ἐτράβηξε διὰ τὴν Λεβαδιά».⁶⁰ Πιθανότατα οι δύο κορυφαιοί οπλαρχηγοί του '21 μετά τη συνάντησή τους με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, περιμένοντας το πλήρωμα του συμφωνημένου πλέον χρόνου για την έκρηξη της Επανάστασης.

Παρόντες ήταν ακόμη ο Δημήτριος Μακρής, ο Νικόλαος Στουρνάρας, ο Δημήτριος Κοντογιάννης, ο Δημήτριος Μήτσας, ο Δημήτριος Πανουργιάς, ο Δημήτριος Κίτσος, ο Γεώργιος Τσόγκας. Επίσης ο Γεώργιος Βαρνακιώτης, που ανέλαβε τότε να ξεσηκώσει το Ξηρόμερο, παρέμενε όμως διστακτικός και πειθαναγκάστηκε να κινηθεί με μεγάλη καθυστέρηση την ημέρα της Πεντηκοστής.⁶¹

⁵⁸ Πρόκειται για τον αδελφό του Ιωάννη, που είναι θαμμένος στο εσωτερικό του Ι.Ν. Παναγίας στη Γύρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι οικογένειες Ζαμπελίου, Σούνδια και Σικελιανού είχαν κτητορικά δικαιώματα σε αυτό το άλλοτε σταυροπηγικό μοναστήρι της Παναγίας της «Δεματισάνας» (βλ. Σπ. Σούνδιας, *Η Παναγία της Γύρας*, ό.π.).

⁵⁹ Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 313.

⁶⁰ Βλ. Κώστας Περ. Πάλμος, *Δημοτσέλιος*, Πειραιάς 1997, σ. 31.

⁶¹ Πάλι συγκλίνουν οι μαρτυρίες του Ι. Ζαμπελίου και του Δημοτσέλιου. Ο πρώτος αναφέρει ότι, παρά την έκρηξη της Επανάστασης στις άλλες περιοχές και τη θυσία του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, «ἡ Δ[υτική] Ἑλλάς ἐκοιμάτο! Ἡ ἐν Λευκάδι Ἐπιτροπὴ τῶν ἐταίρων δὲν ἔπαυε γράφουσα καθ' ἐκάστην πρὸς τοὺς ἐκεῖ οπλαρχηγούς

Συμμετείχαν επίσης ο Ηπειρώτης γιατρός από το Συρράκο Ιωάννης Ζαπράλης, ο εγκατεστημένος στην Κέρκυρα λόγιος Λευκαδίτης Αθανάσιος Πολίτης,⁶² ο Αριστείδης Παππάς,⁶³ αλλά και ο Ηλίας Μαυρομιχάλης, γιος του προεστού της Μάνης Πετρόμπεη. Αυτός είχε φτάσει στο νησί με ένα πλοίο υδραϊκό, με πλοίαρχο τον Γιακουμάκη Τομπάζη, και προσποιούνταν τον καρβουνιάρη, φωνάζοντας καθημερινά στο «Παζάρι»: «Πάρτε κάρβουνα για ν' ανάψει η φωτιά»· εννοούσε βέβαια: «Βοηθήστε όλοι για να φουντώσει η φλόγα της Επανάστασης».

Μέχρι να συγκεντρωθούν όλοι στο νησί, συνάζονταν οι ήδη αφιχθέντες στα διάφορα εξωκλήσια της Αγιομαύρας και των περιχώρων της, καθώς και στο σπίτι του ίδιου του Ζαμπελίου, ο οποίος αφηγήθηκε τα τότε γεγονότα και κατέγραψε με λόγο γλαφυρό ο Μαρίνος Παπαδόπουλος-Βρεττός: «Μόλις ἔφθασαν εἰς Λευκάδα οἱ ῥηθέντες ὄπλαρχηγοὶ καὶ λοιποὶ, τοὺς ὑπεδέχθησαν οἱ ἑταῖροι μὲ τὰ πλέον χαρμόσυνα πλὴν μυστικὰ κινήματα καὶ διὰ νὰ μὴν ἐφελκύσωσι τὴν

διά νὰ κινηθῶσι πλέον. Ματαίως τοὺς ἀνεμίμησε τὰς συμφωνίας καὶ ὑποσχέσεις των, ματαίως τοὺς ἐπρότεινε φόβητρον τοὺς ἰδίους των ὄρκους, ματαίως· ὁ μὲν Ζόγκας ἀπολογούμενος ἔλεγεν, ὅτι ὁ Βαρνακιώτης διστάζει καὶ δὲν θέλει νὰ κινηθῇ (σημ.: καὶ τοῦτο ἀπεδείχθη κατὰ δυστυχίαν μετέπειτα, ὡς αὐτὴ ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ), ὁ δὲ Βαρνακιώτης ὅτι κατὰ δυστυχίαν ἀσθενεῖ καὶ ἀδύνατον εἶναι νὰ δράμῃ ἔξω» (Ι. Ζαμπέλιος, «Τα λευκαδικὰ ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς Επανάστασεως...», ὁ.π., σ. 84-85). Ο Δημοτσέλιος αφηγείται ἐπὶ λέξει: «Ἀνταμωθήκαμε πρὶν τὴ Λαμπρὴ μὲ τοὺς προεστοὺς τοῦ Κάραλη (εννοεῖ: Κάρλελι), Πωργάκης [...] Χρηστάκης Στάϊκος, Μεγαπάνος, Τζόγκας, Βαρνακιώτης. Εἶπαμε νὰ βαρέσουμε τοὺς Τούρκους μεγαλοβδόμαδο. Ὁ Βαρνακιώτης δὲν ἤθελε νὰ σηκωθεῖ. Ὁμιλῶμεν εἰς τὸ Ζευγαράκι ἀνάμεσα στὴν Κατούνα καὶ τὸ Λουτράκι. Ὁ Βαρνακιώτης σήμερον καὶ αὔριο. Ἦρθε ὁ Πράσιнос, ἀπόστολος ἀπὸ τὴν Βλαχίαν, ἦλθε σ' ἐμᾶς. Ἡμεῖς τότε ξαφριζόμεθα. Μᾶς ἔστερναν μπαρούτι, Μεγάλῃ Σαρακοστή, σπὸ ἀκροθαλάσσιο. Ὁ Βαρνακιώτης ἔχασομέρας, δὲν ἀσηκώθη καὶ ἀργοπορώντας δὲν ἐπιάσαμε τὸ Μακρυνόρι. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βαρνακιώτη ἐσκοτώσαν μερικοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ Ρίβιο. Ὁ Πράσιнос ἐβίαζε. Εἶπε τοῦ Βαρνακιώτη: Θὰ σὲ σκοτώσει τὸ ἔθνος. Ἐμεῖς ἐπήγαμεν νὰ βαρέσουμε τοὺς Τούρκους εἰς τὴν Βόνιτζα. Ὁ Νικολὸ Μπουρδάρης ἐπῆγε εἰς τὸ κάστρο τῆς Πλαγιάς. Ἐνας Σουλιώτης μπάζει τοὺς χριστιανοὺς εἰς τὸ κάστρο, σκοτώνουν τὸν ἀνώτερον Τούρκο. Ἐγίνονταν τὴν ἄνοιξιν αὐτὰ» (Κ. Πάλμος, *Δημοτσέλιος*, ὁ.π., σ. 31).

⁶² Κώστας Π. Λάζαρης, «Αθανάσιος Πολίτης», *Επετηρὶς Εταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν. Τόμος Ε'* (1978- 1980), Αθήνα 1982, σ. 87-101.

⁶³ Σχετικὰ με τὴν παρουσία τοῦ Παππά στὴ σύναξη των Φιλικῶν καὶ ὀπλαρχηγῶν στὴ Λευκάδα στὶς 30 Ἰανουαρίου 1821: «Δὲν ἐνθυμεῖται καλῶς ὁ Ζαμπέλιος, ἂν ὁ Ἀριστείδης ἐκεῖνος (τοῦ ὁποίου ἔλαβον τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας γράμματα καὶ ἐγνώρισαν τὴν μελετωμένην ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν καὶ τὸν ἐθανάτωσαν καὶ ἐθυσίασαν ἔτι διὰ τοῦτο καὶ τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον), ὅτε παρευρέθη εἰς Λευκάδα τὰς ἀπόκρεω τοῦ 1821, ἐνῶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Ζαμπελίου οἱ ὀπλαρχηγοὶ Ἕλληνες, ὡς ἄνωθεν ἐρρέθη, ἐσχεδιάζον τῆς Ἑλλάδος τὴν ἐπανάστασιν, ἤρχετο ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὑπῆγαιεν εἰς Πίσαν νὰ εὕρῃ τὸν Μητροπολίτην Ἰγνατίον καὶ ἔπειτα ἐμελλε νὰ διευθυνθῇ εἰς Βιένναν καὶ εἰς Βλαχο-Μολδαβίαν, ἥ ἔξ ἐναντίας κατέβαιεν ἀπὸ Βιένναν καὶ ὑπῆγαιεν εἰς Κωνσταντινουπόλιν, βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι διέβη τότε ἀπὸ Λευκάδος καὶ παρευρέθη ὡς ἄνωθεν εἰς τὸ σχέδιον τῶν ὀπλαρχηγῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν ἐπανάστασιν τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο ἐνθυμεῖται καλῶς ὁ Ζαμπέλιος, διότι τότε τὸν ἐφιλοξένησεν εἰς τὸν οἶκον του καὶ συνέφαγε μὲ αὐτὸν καὶ μὲ τοὺς ὀπλαρχηγούς ἐκείνους καὶ ἔλαβε τότε παρ' αὐτοῦ ὡς δῶρον καὶ τὴν ῥητορικὴν τοῦ Βάμβα καὶ τοῦ Οἰκονόμου τὸ φιλολογικὸν βιβλίον» (Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Αυτογραφία Ἰω. Ζαμπελίου», ὁ.π., σ. 23). Ο Π. Ροντογιάννης, *Ἱστορία τῆς νήσου Λευκάδος, Τόμος Β'*, ὁ.π., σ. 314, σημ. 1, επικαλούμενος τὸν Δ. Κόκκινο, υποστηρίζει ὅτι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1821 ὁ Παππὰς συνελήφθη πηγαίνοντας ἐκ μέρους τοῦ Αλ. Υψηλάντη στὸν Μιλός Οβρένοβιτς τῆς Σερβίας, καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Κωνσταντινουπόλιν δολοφονήθηκε ἡ αυτοκτόνησε. Τέτοια ἀμφισβήτηση θα ἐκφράσθηκε καὶ ζώντος τοῦ Ζαμπελίου. Προφανῶς γι' αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ τεκμηριώσει τὸν ἰσχυρισμὸ του.

υπόνοιαν τῆς Διοικήσεως, ποτέ δέν συνήρχοντο τήν ἡμέραν εἰς συνέλευσιν. Μετά τρεῖς ἡμέρας τῆς ἀφίξεώς των, ἕως νά συναθροισθῶσι καί οἱ λοιποὶ περιμενόμενοι καπετανεοὶ διώριζον πολλάκις μέρη τινά τῆς πόλεως, ἐκ τῶν ὁποίων εὐκόλως ἠδύναντο νά θεωρῶσι τὰ χῶματα τῆς Πατρίδος καί ἐκεῖ ἐρχόμενοι ἐσχεδίαζον τὰ τῆς Ἐπαναστάσεως καί συνέτρωγον κάμνοντες ζωηράς προπόσεις ὑπέρ τῶν ὀνείρων των καί ψάλλοντες τραγούδια τῆς Πατρίδος μέ δάκρυα· τὰ δέ μέρη ταῦτα ἦσαν τό μοναστήρι τῆς Ὁδηγητρίας, ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος, ἡ Φανερωμένη, ἡ Ἁγία Τριάς, τῆς ὁποίας τὰ πέριξ κυματίζονται ὑπὸ τῶν χωριζόντων τήν Ἀκαρνανίαν ἀπὸ τήν Λευκάδα ὑδάτων, τό χωρίον Καλλιγόνιον, ἀντικρύζον τῆς Ἀκαρνανίας τὰ μέρη, τό περιβόλιον τῆς Ἁγίας Ἄννης, ἄλλοτε μέν τοῦ Κ. Ἀγ. Χαλικοπούλου, νῦν δέ τελευτήσαντος, τοῦ γαμπροῦ του Ἰω. Σταύρου, πρὸς δέ καί ἡ οἰκία τοῦ Ἰω. Ζαμπελίου, ὅπου ἐξόχως ἐγίνετο τό σχέδιον τῆς Ἐπαναστάσεως. Εἰς ἓν τῶν συμποσίων τούτων, μετὰ τήν τράπεζαν, ὅλοι οἱ ῥηθέντες ἀρχηγοὶ ἐπὶ προφάσει τῆς κοινῆς εὐθυμίας (διότι ἦσαν Ἀπόκρεω) ἐσυγκρότησαν χορόν μέγαν ἑλληνικόν καί ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς μεγάλης ὁδοῦ τῆς πόλεως Ἁγίας Μαύρας μέχρι τῆς τελευταίας ἄκρας, ὅπου ἡ πλατεῖα τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, ἐπέδειξαν τήν παλληκαριάν καί τήν λεβεντιάν των καί τήν εὐλυγισίαν των, χορεύοντες καθ' ὅλην τήν ἡμέραν ἐνώπιον ὄλων».

Τελικὰ συγκεντρώθηκαν ὅλοι τὴν Κυριακὴ των Ἀπόκρεω, 30 Ἰανουαρίου καὶ ὥρα 11 το πρωῒ, στο σπῖτι τοῦ Ζαμπελίου με κάθε μυστικότητα. Εκεῖ οἱ Πελοποννήσιοι ἀπεσταλμένοι ἀνακοίνωσαν ὅτι στα μέρη τους ἡ Ἐπανάσταση θὰ ξεκινούσε τὴν ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (25ῃ τοῦ Μάρτη) καὶ προέτρεψαν καὶ τοὺς υπολοίπους νὰ ξεσηκωθοῦν τὴν ἴδια ἡμέρα «για νὰ ξεσηκωθεί ἔτσι ἡ Ελλάδα τὴν ἴδια στιγμή, σαν ἓνας οπλίτης, πρῶτα για νὰ εξαπλωθεῖ ἡ ἐπαναστατικὴ φλόγα παντοῦ καὶ νὰ θορυβηθεῖ ὁ τύραννος· καὶ, δεῦτερον, για νὰ μὴν μπορέσουν οἱ τουρκικὲς στρατιές νὰ μεταβοῦν στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ ἢ τὸ Μακρυνόρος». Κατόπιν ὁ Ἀνδρούτσος θὰ ἀναλάμβανε τὴν κατάληψη τῆς Λιβαδειάς καὶ οἱ Βαρνακιώτης, Τσόγκας καὶ Καραϊσκάκης τὴν ἐπίθεση ἐναντίον των Τούρκων τοῦ Βραχωρίου (Αγρινίου), τοῦ Μεσολογγίου καὶ των Σαλῶνων.

Μετὰ τὶς συμφωνίες αὐτὲς κατευθύνθηκαν ὅλοι στὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας τῆς Βλαχέραινας, μέσα στὸν Κάμπο. Μαζί τους καὶ οἱ Λευκαδίτες Φιλικοί. Ορκίσθηκαν πάνω στὸ Ἱερὸ Εὐαγγέλιο ἀπὸ τὸν πρωτοπαπὰ Ζαχαρία Μοντεσάντο, υποσχόμενοι νὰ μείνουν πιστοὶ στὸν ἱερὸ σκοπὸ. Γονατιστοὶ καὶ με δάκρυα στα μάτια «παρεκάλεσαν τὸν Δημιουργὸν νὰ σώσῃ τὴν ἀνεγειρομένην Ἑλλάδα καί νὰ στεφανώσῃ τό ἔργον των μέ τὴν θεῖαν τοῦ χάριν. Ἐξῆλθον καί ἦσαν τότε

ὅλων αἱ καρδίαι ἱερός καί πόνος Πατρίδος καί ἔμπνευσις θεία καί ἀβεβαιότης ἀνησυχοῦσα καί ὄνειρα θριάμβου ἀπεθέωσαν τά αἰσθήματά των».⁶⁴

Στην πλάκα που εντοιχίσθηκε τον Αύγουστο του 1964 στον ανατολικό τοίχο του εξωκλήσιου αναφέρεται (σε μεγαλογράμματη γραφή): «Εδώ εἰς το εξωκλήσιον της Παναγίας των Βλαχερνών συνήχθησαν την Κυριακὴν των Απόκρεω του 1821 περί ὥραν ενδεκάτην πρωινήν και ωρκίσθησαν ἐπὶ του ἱεροῦ Ευαγγελίου να ἀπελευθερώσουν την δουλωμένην πατρίδα οἱ κάτωθι Φιλικοί και οπλαρχηγοὶ πρωτοστατούντος του Λευκαδίου Φιλικού Ιωάννου Ζαμπελίου...».

Στον ἱερό μητροπολιτικό ναό Ευαγγελιστρίας Λευκάδος ἀνήκει ἓνα ἀργυρόδετο Ευαγγέλιο που προέρχεται ἀπὸ τον ερειπωμένο –μετὰ τον σεισμό του 1938– Ι.Ν. Αγίου Αντωνίου Λευκάδος και ἐκτίθεται σήμερα στο Ἐκκλησιαστικό Μουσείο της Ι.Μ. Φανερωμένης Λευκάδος. Το Ευαγγέλιο αὐτό μακρόχρονη ἐνοριακὴ παράδοση θεωρεῖ ως το «Ευαγγέλιο των Φιλικών», και ως τέτοιο περιβάλλεται με ἰδιαίτερη τιμὴ.⁶⁵

Ἔχει κι αὐτό τη δική του μικροῖστορία. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ κατάστιχο ἐσόδων-ἐξόδων του Ι.Ν., που φυλάσσεται στα ΓΑΚ – Αρχεῖα Νομοῦ Λευκάδας, φιλοτεχνήθηκε σε λευκαδίτικο εργαστήριο ἀργυροχρυσοχοΐας το 1805. Οικονομικά συνεισέφεραν ο «πρύτανις» Λευκάδος Δημήτριος Φοσκάρδης, ἐπιφανὴς ἀργότερα Φιλικός της Ζακύνθου, και ο ἐπιφανὴς πολιτικός της Λευκάδας και πρῶτος ἱστοριογράφος της Δημήτριος Πετριτσόπουλος, πεθερός του Ιωάννη Ζαμπελίου, πατέρας της συζύγου του Μαρίας. Το βιβλίο και το βελούδο ἀγόρασαν ἀπὸ τον Ιωάννη Κονιδάρη. Τη βιβλιοδεσία ἔκανε ο Γεώργιος Ἀλβανίτης και την ἀργυρὴ στάχωση του Ευαγγελίου φιλοτέχνησαν οἱ ἀδελφοὶ Αντώνιος και Ιωάννης Μπαρμπαρίγος (Σινιорίνης).

Διαβάζουμε σχετικά στα κατάστιχα της συναδελφότητος του Αγίου Αντωνίου για τα ἐσοδα του 1805:

10: σεπτεμβρίου ἀπὸ πρίτανη φυσκάρδη διὰ τό εὐαγγέλιον Λ 50:

6: Δεκεμβρίου: ἀπὸ Σ. Δοτόρε πετριτζόπουλο διὰ τό εὐαγγέλιον.

Και στα ἐξοδα του ἰδίου ἔτους:

⁶⁴ Π. Ροντογιάννης, *Ἱστορία της νήσου Λευκάδος, Τόμος Β΄*, ὁ.π., σ. 314.

⁶⁵ Πρεσβ. Γεράσιμος Ζαμπέλης, «Το Ευαγγέλιο των Φιλικών στη Λευκάδα», *Τηλέ* 8, Οκτώβριος 1990, σ. 26· και του ἰδίου, *Ενορία Ευαγγελιστρίας Λευκάδος*, Λευκάδα 2007, σ. 291-292.

2: μαρτίου 1805: διά ένα εὐαγγέλιον κενόριον ἀπὸ Σ. Ἰωαννη κονηδάρη εἰς βελουδο Λ 200:

τοῦ γιώργου ἀλβανίτη διά να δέση το εὐαγγ. κ' βάλη το βελουδο Λ 35:

10: αὐγούστου: ἐδώσαμεν τον ἀδελφον Ἀντωνίου κ' Ἰωάννου μπαρμπαρί-
γου διά τό εὐαγγέλιον φατοῦρα κ' ἀσήμι γροσ. 220:

Εἶναι βέβαια γεγονός πως για τις λεπτομέρειες που περιβάλλουν τέτοιας συνωμοτικής φύσεως γεγονότα δεν μπορεί να αναζητούμε διεξοδικές καταγραφές και έγγραφα τεκμήρια, αλλά συνεκδοχικά να διακριβώνουμε την αλήθεια των παραδεδομένων. Όταν δεν διαψεύδεται ρητά η παράδοση, δεν μπορεί *a priori* να αμφισβητείται, αλλά να συνεκτιμάται ως το αναγκαίο συμπλήρωμα και, αν μη τι άλλο, το έκπαγλο κόσμημα της ιστορίας. Η σύνδεση του ναού του Αγίου Αντωνίου με τόσο επιφανή πρόσωπα, που είχαν σχέση με τον πρωταγωνιστή της συνάντησης των Φιλικών, αλλά και με τον ίδιο τον διατελέσαντα εφημέριό του, τότε πρωτοπαπά Ζαχαρία, που παραδίδεται ότι τελεσιούργησε την ορκωμοσία και επίσης συνδεόταν με τον Ζαμπέλιο, τουλάχιστον δεν επιτρέπει να αμφισβητηθεί άνευ ετέρου η παραπάνω παράδοση.

Η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821) σήμανε προσκλητήριο και για τους Επτανήσιους, παρά την αρχικά εχθρική στάση της Προστασίας προκειμένου να μη διαταραχθούν οι διπλωματικές σχέσεις της Μεγάλης Βρετανίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και για τη «διατήρηση της “καθεστηκυίας τάξης”» στα νησιά.⁶⁶

Φύσει και θέσει πιστή «γειτόνισσα της Ρούμελης», η Λευκάδα, όπως ακριβώς λειτούργησε και προεπαναστατικά μαζί με τα εξαρτήματά της ως «του αρματολού φωλιά»,⁶⁷ έτσι και στη διάρκεια της Επανάστασης υπήρξε καταφύγιο

⁶⁶ Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 2005, σ. 537.

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Γ. Μπόνης, «Η συμβολή της Ιθάκης και του Καλάμου εις τον υπέρ Ανεξαρτησίας Αγώνα του Έθνους», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965*, Εκατονταετηρίδας Ενώσεως Επτανήσου, Αθήνα 1967, τόμ. Α', σ. 242-243: «Και εν πρώτοις, ως προς τον Κάλαμον. Εν έτει 1786, κατά μήνα Οκτώβριον, απεστάλη υπό του Προβλεπτού Λευκάδος εν πλοίον εις τον Κάλαμον, όπερ παραλαβόν τους προύχοντας της νηίδος Ρίζον Καραβίαν, Γεώργιον Νικηφόρον και Αναστάσιον Πιανιώτην, υπεχρέωσε διά της βίας να υπογράψωσι δεσμευτικόν γράμμα, συμφώνως προς το οποίον υπεχρεούντο εις την καταβολήν των 500 δουκάτων και εις άλλας σωματικές ποινάς, εν η περιπτώσει ήθελον δώσει καταφύγιον εις ληστές ή εξορίστους. Τούτο σημαίνει ότι ο Κάλαμος, όστις απείχε μόλις εν μίλλιον εκ της πλησιεστέρας Ακαρνανικής ακτής, υπήρξε το καταφύγιον των κλεπτών και αρματωλών της εποχής εκείνης και όλων, όσοι ήθελον να ζήσουν βίον ήσυχον και ήρεμον, μακράν της Τουρκικής πιέσεως, υποταγής και δουλείας. Και πράγματι, είναι ιστορικώς βεβαιωμένον ότι ο Κάλαμος εν έτει 1810 εδέχθη και φιλοξένησε τον Γέρο του Μοριά, Θεόδωρον Κολοκοτρώνην, όστις παραλαβών τους υπό τον Λεπενιώτην στρατιώτας, ήλθεν εις Μεγα-Νήσι (την σημερινήν Τάφον) και αφού εξεδίωξε τους

καταδιωκόμενων από τους Τούρκους αγωνιστών ή των οικογενειών τους, αλλά και ως «δεξαμενή» στρατολόγησης ντόπιων αγωνιστών που ήθελαν να λάβουν το βάπτισμα της Ελευθερίας στο θαλάσσιο στενό που χωρίζει τη Λευκάδα από την Ακαρνανία. Έπεφτε στη θάλασσα ο μέλλων αγωνιστής, «ὡς νά ἐβαπτίζετο τρόπον τινα εἰς τήν μεγάλην κολυμβήθραν τοῦ Θεοῦ πρὶν βαπτισθῇ εἰς τῶν τυράννων τό αἷμα».⁶⁸

Πολλοί είχαν ήδη λάβει μέρος στην προετοιμασία της Επανάστασης ως μέλη της Φιλικής Εταιρείας ήδη από το 1817. Άλλοι διαπεραιώθηκαν στην απέναντι Στερεά και την Πελοπόννησο και πολέμησαν με γενναιότητα και αυτοθυσία σε πάμπολλες μάχες, υφιστάμενοι τις συνέπειες (δήμευση περιουσίας και θανατική ποινή αν συλλαμβάνονταν).

Πρωτίστως, χάρη στην αδιάλειπτη μέριμνα των «φιλογενών» που συγκρότησαν αρχικά την τοπική Εφορία της Φιλικής Εταιρείας και δεν έπαψαν να λειτουργούν ως άτυπη επιμελητεία της Επανάστασης των γειτονικών περιοχών της Στερεάς, με πρωτοστάτη τον ίδιο τον Ζαμπέλιο, η Λευκάδα υπήρξε σταθμός ανεφοδιασμού για τους μαχητές του Αγώνα. Βέβαιοι ότι, όπως πάντοτε, θα λάβουν ενίσχυση, οι αγωνιστές γράφουν κατ' επανάληψη στους Λευκαδίτες συναντιλήπτορες τους ακόμη και πέντε χρόνια μετά το '21.

Στις 2 Νοεμβρίου 1825 ο Γεώργιος Τσόγκας («ὁ ἀδελφός σου») απευθύνει επιστολή «τῷ Εὐγενεστάτῳ ἀδελφῷ μοι Κυρ. Μιχαήλῳ Σικελιανῷ. Ἀγ. Μαύραν»: «Γράφω πρὸς τόν Εὐγενικότατο Κυρίο Δημητράκην Κονιδάρην. Τὸ Μισολόγγι ἐπολιορκήθη ἀπὸ τὰ πατρινὰ τὰ καράβια καὶ προβλέπω ὅτι θὰ λάβω στενοχωρίαν διὰ τήν ζωτροφίαν τοῦ στρατοπέδου μου· καὶ ὁ ἐχθρικός στόλος νά ἦλθεν εἰς νεόκαστρον διὸ παρακαλῶ σας καὶ ἡ εὐγενεία σας νά ἐνεργήσῃ νά μᾶς σταλθῇ εἴκοσι χιλιάδες λίτρες ἀλεύρι καλαμποκίσιον ἢ τουλάχιστον δεκαπέντε ἢ μέ τὰ ἄσπρα μας ἢ αὐτὸ ὅπου εἶναι σιναγμένο ἀπὸ τούς φιλογενεῖς. Τί ἀπὸ Κάλामον δέν ἀφίνουν νά εὐγῇ σπιρί [...] καὶ ἂν δέν εὑρεθῇ ἀλεύρι, ἅς εἶναι καλαμπόκι καὶ νά μᾶς ἔλθῃ μέ καῖκι καὶ πληρώνομεν τόν Ναῦλον του, πάλιν ἂν αὐτὸ δέν γίνεται νά ζηγῶσῃ εἰς τὰ σύνορα τῆς βόνιτσας καὶ ἀπὸ κεῖ τό πέρνομαι εὐκόλως».⁶⁹

Γάλλους, ἀπεβίβασθη λάθρα εἰς Ἀγίαν Μαύραν, ἐνθα τη βοήθεια τοῦ Ἀγγλικοῦ στόλου, ἐπολέμησε τοὺς κατέχοντας τὰς Νήσους τοῦ Ἰονίου Γάλλους καὶ ἐπέτυχε ν' ἀνυψώσει τὴν ἀγγλικὴν σημαίαν. Εἶναι ἐπίσης βεβαιωμένον ὅτι ὁ Κάλamos ἐστάθη το καταφύγιον καὶ τὸ ἀσύλον 50.000 ψυχῶν, φυγάδων κατὰ τὴν Επανάστασιν τοῦ 1821. Τὴν φυγὴν ταύτην ἀπθανάτισεν εἰς τὸ γνωστὸν ἀφιερωτικὸν εἰς τὸν Ἐθνομάρτυρα Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Ἰρηγόριον τὸν Ε' ποίημά του ὁ Ἐθνικός ποιητής Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης».

⁶⁸ Ι. Ζαμπέλιος, «Τα Λευκαδικὰ ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς Επανάστασεως...», ὁ.π., σ. 81.

⁶⁹ Α. Ψιλιανού-Φασουλιώτη καὶ Ν.Ν. Κατηφόρη, «Τὸ περισωθὲν ψῆγμα τοῦ ἀρχείου Μιχαὴλ Σικελιανού», ὁ.π., σ. 218.

Ο Αγιομαυρίτης γιατρός Πέτρος Στεφανίτης, αγωνιστής στη Δυτική Στερεά και ύστερα στο πολιορκημένο Μεσολόγγι,⁷⁰ γράφει στα απομνημονεύματά του: «Εὐθὺς λοιπόν κατά τήν Δυτικήν Ἑλλάδα ἐνεπλέχθην εἰς ὅλας τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς τύχας τῶν στρατευμάτων. Μετά τήν δυστυχή μάχην τοῦ Πέτα, Ἰουνίου 1822, ἐχρειάσθη νά ὑπάγω εἰς τό Μοναστήριον Βροχότινον τῆς Κοιμήσεως, ἐπάνω ἀπό τό Μοναστηράκι, ἐπαρχία Βονίτζης, ὅπου ἐσύστησα νοσοκομεῖον διὰ τοὺς εἰς τήν μάχην πληγωμένους, μέ τήν ἱατρικήν καί μέ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα ἱατρικά ἐξ ἰδίων μου ἐξόδων. Ἀλλά τῇ 20 Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους [1822] ἐπελθόντες οἱ Τοῦρκοι μᾶς κατεχάλασαν, καί μόλις μέ μέγαν κίνδυνον τῆς ζωῆς διεσώθημεν ἀπό τὰς χεῖρας των, φθάσαντες γυμνοί εἰς Κόλυμπον, λιμένα τῆς Ζαβέρδας. Ἐκεῖθεν, πληρώσας 350 γρόσια, μετεβίβάσθην μετὰ τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν εἰς τήν νῆσον Κάλαμον, ὅπου μέ τόν αὐτόν ζῆλον ἰάτρευα τοὺς ἀσθενοῦντας ὁμογονεῖς, μεταχειριζόμενος τὰ ἱατρικά ὅπου μυστικῶς μέ εἶχε στείλῃ ὁ ἀδελφός μου εἰς ἓν κιβώτιον [...] Κατ' ἐκείνας τὰς ἐπείγουσας ἀνάγκας πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι, ἐν ᾧ ἕκαστος ἔκαμνεν ὅπως ἡμπόρει τό πρός τήν πατρίδα χρέος του, ἔστειλαν καί οἱ Λευκάδιοι ἀπό τήν νῆσον των μέ μεγάλην μυστικότητα, βοήθειαν εἰς Μεσολόγγιον 2.000 τάλληρα, διὰ Ἰθάκης».⁷¹

Στο ημερολόγιό του σημειώνει χαρακτηριστικά ο αγωνιστής του '21 Σπυραντώνης Χαλικιόπουλος: «απο εκι εγο σταλθηκα απο τον γκιριον μαβροκορδατο μιστικος εις αγια μαβρα εις τους φιλογενεις κοντε οριο κι λιπους δια σινισφορα».⁷²

Και ο ίδιος γράφει στον «Μιχαήλο Σικελιανό»: «Στήν γυναίκα ενός κάποιου Γεωργίου Καραμποϊκή, διὰ τῆς ὁποίας σᾶς ἔγραψε καί ὁ ἀδελφός μας Πιέτρος βοηθήσετέ την ὅπου ἔχη νά λάβῃ μερικούς παράδες· ὅθεν χρειαστεῖ· ὅσοι δέν ἔχουν παιδιά ὡς τόν Κ. Ὅριον καί ὡς τόν Χαλικιόπουλον...».⁷³

⁷⁰ Πρόσφατα δημοσιεύθηκαν τα λανθάνοντα μέχρι πρόσφατα απομνημονεύματα του Π. Στεφανίτη στην πολύτιμη έκδοση: Πέτρος Δ. Στεφανίτης, *Απομνημονεύματα (1821-1839)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2019, με επιμέλεια του ιστορικού μας κ. Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, ομότιμου διευθυντή ερευνών του ΚΝΕ/ΕΙΕ, τον οποίο ἐπ' ευκαιρία ευχαριστοῦμε για τις εποικοδομητικές συζητήσεις κατά τη συγγραφή και του παρόντος. Ὅπως ο ίδιος ἐξηγεῖ, ο Παναγιώτης Κ. Σούτσος παραδίδει αὐτό που εἶχε πει για τον Π. Στεφανίτη ο Νότης Μπότσαρης σε συνάντηση των οπλαρχηγῶν του Μεσολογγίου με ἄλλους αγωνιστές στο Ναύπλιο: «Ἰδοὺ ο ἀξιώτερος ὢλων. Αὐτός ἔκαμε ὅσα δὲν ἐκάμαμε ὅλοι εμεῖς, ἐπολέμα καὶ ἰάτρευε» [Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ὁ Πέτρος Δ. Στεφανίτης (1791-1863) καὶ τὰ *Απομνημονεύματά του*», στο Π.Δ. Στεφανίτης, *Απομνημονεύματα (1821-1839)*, ὁ.π., σ. 244].

⁷¹ Π.Δ. Στεφανίτης, ὁ.π., σ. 4-5.

⁷² Γεώργιος Τσίλης, *Το ημερολόγιο του Σπυραντώνη Χαλικιόπουλου...*, ὁ.π., σ. 30.

⁷³ Α. Ψιλιανού-Φασουλιώτη καὶ Ν.Ν. Κατηφόρη, «Το περιωθέν ψήγμα του αρχείου Μιχαήλ Σικελιανού», ὁ.π., σ. 212.

Ύστερα από τα παραπάνω, αν θα ήθελε κανείς να συνοψίσει και να αποτιμήσει τη συνεισφορά της Λευκάδας στην προετοιμασία της Επανάστασης μέσω της Φιλικής Εταιρείας, αλλά και στη διεξαγωγή και την τελική έκβαση του Αγώνα, έξι λέξεις αρκούν: Ήταν παρούσα. Έπραξε το καθήκον της.

Εφοδιαστικό "Πολεμικού" της Φιλικής Εταιρείας, Στεφάνου Σπ. Κοπανιτζά.
 Μουσείο Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων, Ζάκυνθος.

Βιάρος κόμης Καποδίστριας.
Ελαιογραφία σε ξύλο. Έργο αγνώστου, μέσα 19ου αι.
Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Κέρκυρας.

Διονύσιος κόμης δε Ρώμας.

Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Χρήστου Ρουσέα, 1965.
Μουσείο Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων, Ζάκυνθος.

Γεώργιος Κανδιάνος κόμης Ρώμας.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Διονυσίου Βέγια, μέσα 19ου αι.
Μουσείο Ασιατικής Τέχνης Κέρκυρας, Αίθουσα Ιονίου Γερουσίας.

Αυγουστίνος κόμης Καποδίστριας.
Ζωγραφική με σμάλτο. Έργο αγνώστου, μέσα 19ου αι.
Μουσείο Καποδίστρια-Κέντρο Καποδιστριακών Μελετών, Κέρκυρα.

Παναγιώτης Στεφάνου.

Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Χρήστου Ρουσέα, 1965.
Συλλογή Μουσείου Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων. Ζάκυνθος.

Κωνσταντίνος Δραγώνας.

Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Ι. Κοράη (;), μέσα 19ου αι. Μουσείο Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων,
(δωρεά Δημητρίου Σ. Πελεκάση), Ζάκυνθος.

Κωνσταντίνος κόμης Μεταξάς.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο αγνώστου, β' μισό 19ου αι.
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Αναστάσιος κόμης Φλαμπουριάρης.

Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Σπυρίδωνος Πελεκάση, π. 1870. Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, (Δωρεά Σοφίας Αγγελακοπούλου-Φλαμπουριάρη) Ζάκυνθος.

Νικόλαος Καντούνης, αυτοπροσωπογραφία.

Λάδι σε μουσαμά, π. 1820.

Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Αθήνα.

Γεράσιμος Πιτζαμάνος, αυτοπροσωπογραφία.

Ελαιογραφία σε χαρτί, 1814.

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Νικόλαος Γερακάρης.
Έργο αγνώστου, χ.χ.
Συλλογή οικογενείας Νικολάου Γερακάρη, Κέρκυρα.

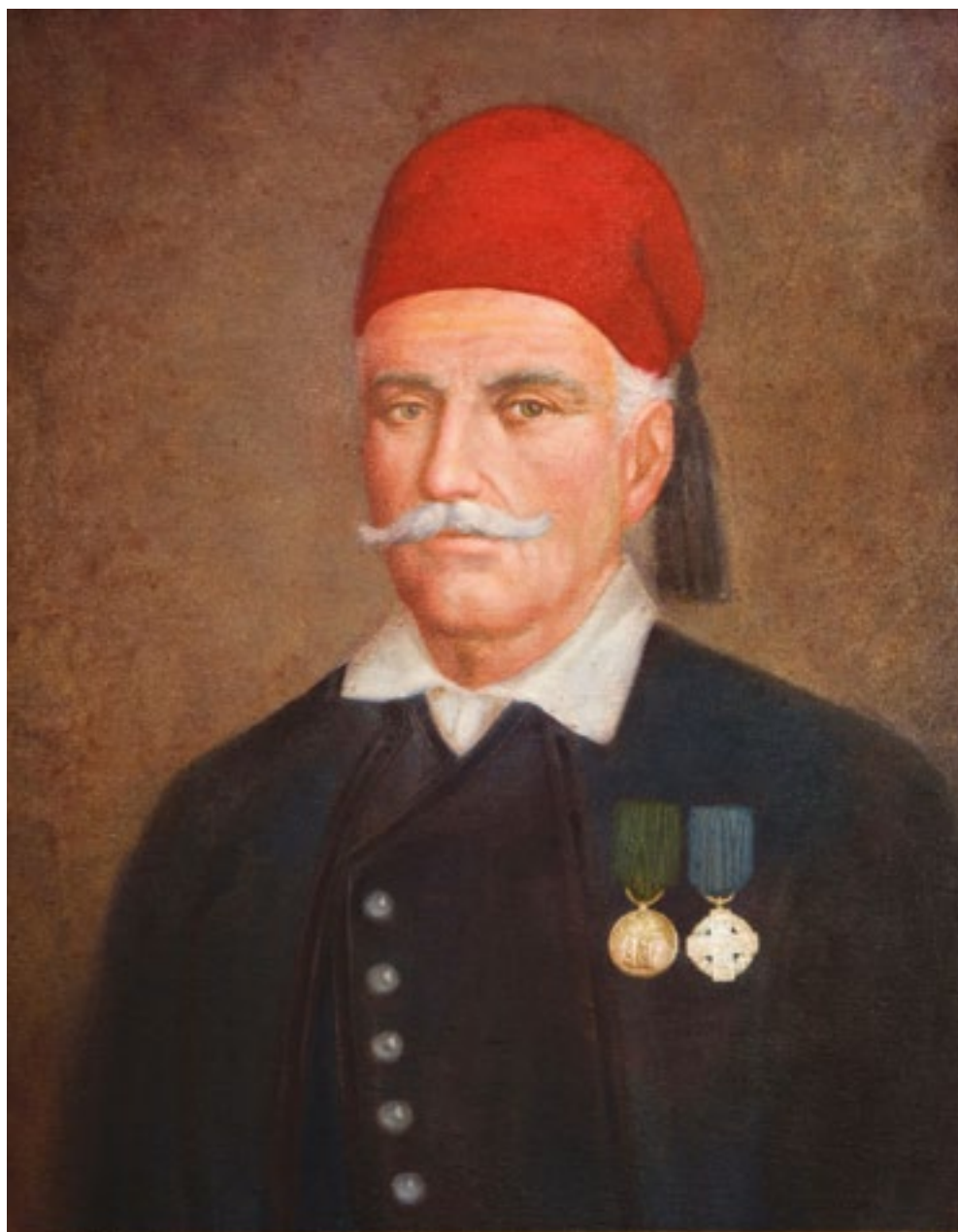

Αλεξάκης Βλαχόπουλος.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Peter von Hess, μέσα 19ου αι.
Συλλογή Παύλου Προσαλέντη, Αθήνα.

Η Ορκωμοσία του Θ. Κολοκοτρώνη.

Ελαιογραφία σε χάρμποτ. Έργο Χρήστου Ρουσέα, μέσα 20ου αι. Συλλογή Μουσείου Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων (δωρεά Έλλης Χρ. Ρουσέα, 1979), Ζάκυνθος.

Σπυρίδων Κουρκουμέλης.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο αγνώστου, τέλη 19ου αι.
Συλλογή Αντώνη Κ. Κουρκουμέλη, Βοστώνη.

Διονύσιος κόμης Σολωμός.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο αγνώστου, β' μισό 19ου αι.
Μουσείου Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων, Ζάκυνθος.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΗ ΦΙΛΙΚΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΚΟΡΓΙΑΛΕΝΙΟ (1785-1861)¹

*Δρ Ιστορίας Θεοδώρα Ζαφειράτου,
Προϊσταμένη των ΓΑΚ Κεφαλονιάς*

Η συμμετοχή και η προσφορά των Κεφαλονιτών στη Φιλική Εταιρεία, όπως αυτή έχει καταγραφεί στη σχετική βιβλιογραφία, είναι αξιολογότερη και όσον αφορά τον αριθμό των προσώπων με καταγωγή από την Κεφαλονιά που συμμετείχαν σε αυτή, και όσον αφορά τη δράση τους ως μελών της Εταιρείας για την προώθηση και την επίτευξη του ιερού της σκοπού.²

Στη συγκεκριμένη εργασία αναφερόμαστε σε έναν από τους Κεφαλονίτες Φιλικούς, τον Δημήτριο Κοργιαλένιο,³ παρουσιάζοντας αποκλειστικά ό,τι διασώζεται και εκτίθεται σχετικά με αυτόν στο Κοργιαλένιο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται αντικείμενα και έγγραφα, κειμήλια της οικογένειας Κοργιαλένιου τα οποία εκτίθενται στο μουσείο κατόπιν δωρεάς της Maria Goretti (Μαρία Γκορέττη).⁴

Η Maria Goretti ήταν δισέγγονη του Δημητρίου Κοργιαλένιου και γεν-

¹ Στην παρούσα εργασία διατηρείται κατά βάση το κείμενο της προφορικής εισήγησης. Προστέθηκαν οι απαραίτητες υποσημειώσεις.

² Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 378 (όπου στο μετωνυμικό λεξικό της Φιλικής Εταιρείας οι Κεφαλονίτες αναφέρονται ως «πολλοί»). Βαλέριος Γ. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 18 (ο «Κεφαλληνεύς Ρωσικός κόνσολος Χίου» Νικόλαος Μυλωνάς, ετών 82), 56 (ο «Κεφαλληναίος» Κωνσταντίνος Κυράγγελος, ετών 36 και ο «Κεφαλληναίος ιππεύς» Μαρής Μεταξάς Αντρίτζης, ετών 40) 59 (ο «Κεφαλληναίος προεστώς Σάμου» Γεράσιμος Σβορώνος, ετών 50), 66 (ο «Κεφαλληναίος πλοίαρχος» Ιωάννης Σβορώνος του Μιχαήλ, ετών 27), 75 (ο «Κεφαλληναίος αρχιτέκτων» Γεράσιμος Πιτζαμάνος, ετών 30), 77 (ο «εκ Κεφαλληνίας ναυτικός» Μεταξάς Βαλλιάνος του Γερασίμου, ετών 40, ο οποίος αφιέρωσε τον εαυτό του και το καράβι του στον Αγώνα). Σακελλάριος Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, Οδησός 1909, σ. 39, 48 (όπου αναφέρεται το μετωνυμικό όνομα των Κεφαλονιτών «πολλοί»), 49 (αναφέρεται ο Ανδρέας Σφαέλος ως «Μέτριος»), 159, 233, 235 και 236 (όπου αναφέρονται τα ονόματα άλλων Κεφαλονιτών μελών της Φιλικής Εταιρείας).

³ Σχετικά με τη γραφή του επωνύμου, βλ. Αγγελοδιονύσης Δεμπόνης, *Μαρίνος Κοργιαλένιος. Βιογραφία*, ΝΕΛΕ Κεφαλληνίας-Ιθάκης, Αργοστόλι 1989, σ. 35.

⁴ Το αρχειακό αυτό υλικό του Κοργιαλένιου Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Αργοστολίου στη συνέχεια θα αναφέρεται ως: Δωρεά Goretti.

νήθηκε στην Πιστόια της Ιταλίας. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Μπολόνια, όπου δίδαξε φιλοσοφία και ιστορία στο Κλασικό Λύκειο της πόλης. Υπήρξε επίσης συγγραφέας επιστημονικών μελετών και λογοτεχνικών βιβλίων.⁵

Ένα από τα σημαντικότερα τεκμήρια της συλλογής αυτής είναι ένα χειρόγραφο κείμενο 25 σελίδων, γραμμένο από την κόρη του Δημητρίου Κοργιαλένιου Σάρα (γνωστή ως Σαρίνα), στο οποίο καταγράφει τον βίο του πατέρα της.⁶ Το χειρόγραφο είναι γραμμένο στη γαλλική γλώσσα και, μολονότι η δωρήτρια Maria Goretti αναρωτιόταν για τον σκοπό της συγγραφής του, ο Ηλίας Τσιτσέλης αναφέρει ότι η Σαρίνα Κοργιαλένιου του παρέδωσε χειρόγραφο με τη βιογραφία του πατέρα της προκειμένου να τη συμπεριλάβει στον πρώτο τόμο των *Κεφαλληνιακών Συμμίκτων* του, όπου βιογραφείται η οικογένεια Κοργιαλένιου, και το οποίο ο ίδιος δώρισε στη συνέχεια στο Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.⁷ Συνεπώς μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι το χειρόγραφο της Δωρεάς Goretti είναι μια πρώιμη μορφή του χειρογράφου που απεστάλη στον Τσιτσέλη, η οποία σώθηκε στο οικογενειακό αρχείο της δωρήτριας. Στην άποψη αυτή συνηγείται και το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο χειρόγραφο υπάρχει πληθώρα διορθώσεων, γραμματικών και λεξιλογικών. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι βιογραφικές πληροφορίες για τον Δημήτριο Κοργιαλένιο που ακολουθούν είναι αυτές που κατέγραψε η κόρη του Σαρίνα, όπως δημοσιεύονται από τον Τσιτσέλη και συμπληρώνονται από το χειρόγραφο της Δωρεάς Goretti.⁸

Η οικογένεια Κοργιαλένιου (ή Κοργιαλένια),⁹ μέλος της οποίας ήταν και ο Δημήτριος, καταγόταν, σύμφωνα με τον Ηλία Τσιτσέλη, από την αριστοκρατική και πλούσια οικογένεια Caridi από τη Σικελία. Αρχικά κατοίκησαν στην περιοχή Σκάλα της Κεφαλονιάς, όπου και κατείχαν μεγάλη κτηματική περιουσία. Στη συνέχεια βρέθηκαν στο Κάστρο και τέλος εγκαταστάθηκαν στο Αργοστόλι.¹⁰ Η πληροφορία του Τσιτσέλη ότι η οικογένεια ήταν γραμμένη στη Χρυσή Βίβλο του νησιού αμφισβητείται από τον Αγγελοδιονύση Δεμπόνο στη μονογραφία

⁵ Σύντομο βιογραφικό της Goretti βρίσκεται στον φάκελο «Goretti-Λασκαράτος...», που συμπεριλαμβάνεται στη Δωρεά Goretti.

⁶ Βλ. Δωρεά Goretti, φάκελος στον οποίο έχει αποδοθεί ο τίτλος «Vita di Demetrio Corgialenio. Scritta dalla figlia Sarina» (στη συνέχεια το συγκεκριμένο αρχειακό τεκμήριο θα αναφέρεται ως: Δωρεά Goretti, χειρόγραφο).

⁷ Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Α', Π. Λεωνής, Αθήνα 1904, σ. 270.

⁸ Ό.π., σ. 261-266· βλ. επίσης παραπάνω, τη σημ. 6.

⁹ Για τον τύπο «Κοργιαλένιας» βλ. Α. Δεμπόνος, *Μαρίνος Κοργιαλένιος...*, ό.π., σ. 43.

¹⁰ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα* Α', ό.π., σ. 266.

του με τίτλο *Μαρίνος Κοργιαλένιος*.¹¹ Αναμφισβήτητα η οικογένεια ασχολήθηκε με το εμπόριο, το οποίο της απέφερε πολλά κέρδη.¹²

Ο Δημήτριος, γιος του Ανδρέα Κοργιαλένιου και της Αικατερίνης Σβορώνου,¹³ γεννήθηκε στο Αργοστόλι το 1785.¹⁴ Από την παιδική του ηλικία επεδείκνυε έναν χαρακτήρα γενναιοδωρο και ευγενή.¹⁵ Έφηβος, εμόνασε στη μονή των Θεμάτων της Πυλάρου,¹⁶ όπου ηγουμένευε ο συγγενής του Ιάκωβος Κοργιαλένιος, ο οποίος τον καθοδήγησε στη μελέτη των ιερών κειμένων.¹⁷ Ο λόγος για τον οποίο ο πατέρας του αποφάσισε να τον στείλει στη μονή των Θεμάτων ήταν η ελαφρώς αδύνατη υγεία του. Γεγονός πάντως είναι ότι η ζωή στο μοναστήρι τον επηρέασε βαθύτατα και σε όλη τη διάρκεια του βίου του εξεδήλωνε την ευσέβεια και την πίστη του στον Θεό.¹⁸ Μετά τον θάνατο του Ιακώβου ασχολήθηκε με τη ναυτική τέχνη. Ταξίδεψε σε ολόκληρη την Ανατολή και την Αίγυπτο, αντιμετωπίζοντας δυσκολίες που έβαλαν σε κίνδυνο ακόμη και την ίδια του τη ζωή. Στη Μάλτα, υπό την προστασία της φιλομούσου μαρκησίας «D'Épiron» απέκτησε και κλασική παιδεία.¹⁹ Τελικά στράφηκε στο εμπόριο, αφού συνεργάστηκε με τον πατέρα του και τους αδελφούς του Αναστάσιο, Σπυρίδωνα και Γεράσιμο.²⁰

Στη Φιλική Εταιρεία μυήθηκε από τον Υψηλάντη, ο οποίος, εκτιμώντας την αφοσίωσή του στα εθνικά ιδεώδη, τον κατέστησε έναν από τους πράκτορες της Εταιρείας στην Επτάνησο.²¹

¹¹ Α. Δεμπόνος, *Μαρίνος Κοργιαλένιος...*, ό.π., σ. 35.

¹² Ό.π., σ. 48-49, επίσης 81-84 και 137-143, όπου αναφέρονται διεξοδικά οι εμπορικές και χρηματιστηριακές δραστηριότητες του Μαρίνου Κοργιαλένιου.

¹³ Για την οικογένεια Σβορώνου βλ. ό.π., σ. 39, σημ. 23.

¹⁴ Δωρεά Goretti, χειρόγραφο, φ. 1. Τόσο ο Τσιτσέλης (*Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 261) όσο και ο Δεμπόνος (*Μαρίνος Κοργιαλένιος...*, ό.π., σ. 43) αναφέρουν ως χρονιά γέννησης του Δημητρίου το έτος 1775.

¹⁵ Δωρεά Goretti, χειρόγραφο, φ. 1.

¹⁶ Για τη μονή των Θεμάτων βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Β'*, Τύποις Μηνά Μυρτίδη, Αθήνα 1960, σ. 364-365.

¹⁷ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 261.

¹⁸ Δωρεά Goretti, χειρόγραφο, φ. 2. Πρόκειται πιθανότατα για την Antonia Moscati Gatto Xara, 3η βαρόνη του Benwarrad και χήρα του Sir Paola Parisio, υπόπη του Τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, η οποία παντρεύτηκε τον Sir Giuseppe Maria, υπόπη του Τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, που ανήκε στην αριστοκρατική οικογένεια της Μάλτας de Piro (που γραφόταν και de Pyrrho ή d'Epiro σε παλαιότερα αρχαικά έγγραφα). Ο Sir Giuseppe Maria ήταν συγγραφέας των βιβλίων *A History of the Plague of 1813* και *Pieces of History*. Στο δεύτερο βιβλίο του αναφερόταν στους «σοφούς» και τους καλλιτέχνες της Μάλτας. Γενικότερα για την οικογένεια de Piro, απόγονοι της οποίας υπάρχουν έως και σήμερα, βλ. <https://casaroccapicola.com/the-family> (πρόσβαση: 27 Απριλίου 2021).

¹⁹ Ό.π., φ. 2-3.

²⁰ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 261· Α. Δεμπόνος, *Μαρίνος Κοργιαλένιος...*, ό.π., σ. 47-48.

²¹ Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 261-262.

Πριν την έναρξη της Επανάστασης είχε γνωριστεί με διάφορα πρόσωπα που διακρίθηκαν στη διάρκεια του Αγώνα ως στρατιωτικοί και πολιτικοί. Στο χειρόγραφο της Δωρεάς Goretti μνημονεύεται ιδιαιτέρως η σχέση του με τον Γεώργιο Φορέστη, που είχε διατελέσει πρόξενος της Αγγλίας στα Ιωάννινα και ο οποίος ανέθετε στον Κοργιαλένιο διάφορες αποστολές στην πόλη αυτή της Ηπείρου. Κατά τη διαμονή του στα Ιωάννινα γνωρίστηκε και με τον Αλή πασά, ο οποίος φαίνεται να τον εκτιμούσε.²²

Γενικότερα έδρασε στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου και της Αλβανίας, διαδίδοντας τις φιλελεύθερες ιδέες και θερμαίνοντας τα πατριωτικά αισθήματα των κατοίκων των περιοχών αυτών, προετοιμάζοντας την Επανάσταση.²³

Διέσωσε τον Γεώργιο Μπότσαρη, ανεψιό του Μάρκου, από την αυλή του Αλή πασά, όπου τον κρατούσαν όμηρο. Κατάφερε να τον φυγαδεύσει με ψεύτικο όνομα στην Κέρκυρα, και στη συνέχεια τον πέρασε στην Κεφαλονιά και τον παρέδωσε στην οικογένειά του, που είχε καταφύγει τότε στο νησί. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στο να δημιουργηθεί ένας ισχυρός δεσμός ανάμεσα στον Κοργιαλένιο και τους Μποτσαραίους, οι οποίοι τον ευγνωμονούσαν για τη διάσωση του παιδιού τους.²⁴

Όταν ξέσπασε η Επανάσταση, ο εύπορος έμπορος αγόρασε πλοίο για την καταδίωξη των πειρατών, το οποίο μετέτρεψε σε πολεμικό και το οποίο δημεύθηκε από τις ιόνιες αρχές. Με δήμευση κινδύνευσε και όλη η περιουσία των αδελφών Κοργιαλένιου εξαιτίας των αυστηρών μέτρων των Άγγλων εναντίον των Επτανησίων που βοηθούσαν τους αγωνιζόμενους αδελφούς τους. Σώθηκε χάρη στη μεσολάβηση του αστυνόμου Χριστόδουλου Πήλικα, συγγενούς εξ αγχιστείας του αδελφού του Σπυρίδωνος, στον τότε τοποτηρητή της Κεφαλονιάς.²⁵

Συντηρούσε με δικά του έξοδα στρατιωτικό σώμα 200 επίλεκτων Σουλιωτών, με το οποίο έλαβε μέρος στις μάχες εναντίον του Μουσταφά πασά. Γενικότερα διατηρούσε στενές σχέσεις με τους Σουλιώτες, και μάλιστα όσοι κατέφευγαν για προστασία στο νησί της Κεφαλονιάς απευθύνονταν σε αυτόν.²⁶

Κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου έσπασε με ναυλωμένο πλοίο τον ναυτικό αποκλεισμό της πόλης εν μέσω σφοδρής καταιγίδας και με κίνδυνο της ζωής

²² Δωρεά Goretti, χειρόγραφο, φ. 4-5 και 13-14.

²³ Ό.π., φ. 5.

²⁴ Ό.π., φ. 8-12, όπου αναφέρονται λεπτομέρειες για το γεγονός και τη σχέση του Δημητρίου Κοργιαλένιου με την οικογένεια Μπότσαρη· πρβλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 262.

²⁵ Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 262.

²⁶ Δωρεά Goretti, χειρόγραφο, φ. 16· πρβλ. Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 262, 263 και 265, όπου δημοσιεύεται σχετική επιστολή του Μάρκου Μπότσαρη προς τον Δημήτριο Κοργιαλένιο.

του μετέφερε σε αυτήν σιτάρι και άλλα τρόφιμα. Συγκινημένος από τον ηρωισμό των Μεσολογγιτών, ξόδεψε υπέρ της πόλης του Μεσολογγίου το σημαντικότερο για την εποχή χρηματικό ποσό των 150.000 δραχμών.²⁷

Η αναγνώριση της προσφοράς του ήταν άμεση. Η συμμετοχή και η δράση του στον Αγώνα πιστοποιούνται με επίσημα έγγραφα, τα οποία δώρισε στο Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος ο ανεψιός του Μαρίνος Κοργιαλένιος. Ο Νότης Μπότσαρης, με την οικογένεια του οποίου, όπως προαναφέρθηκε, ο Κοργιαλένιος είχε ιδιαίτερα στενές σχέσεις, παραδέχθηκε: «Ημείς οι Σουλιώτες εκάμαμε πολλά αλλ' ουδείς είχε την γενναιοψυχίαν του Κοργιαλένιου».²⁸

Από τα έγγραφα της Δωρεάς Goretti πληροφορούμαστε ότι ο Όθων τίμησε τον Κοργιαλένιο με δύο παράσημα. Στις 15/27 Ιουλίου 1838 του απένειμε «χάριν των εκδουλεύσεων τας οποίας επρόσφερε εις την Ελλάδα εν τω διαστήματι του υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος τον χρυσούν Σταυρόν των Ιπποτών [...] του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος», διάκριση που επιβεβαιώνεται και από σχετική επιστολή του προέδρου της Γερουσίας του Ιονίου Κράτους.²⁹ Επίσης στις 30 Μαΐου / 11 Ιουνίου 1842 «τον κατά την 18 [30ή με το νέο ημερολόγιο] Σεπτεμβρίου 1835 συστηθέντα αργυρούν Σταυρόν [...] διά τας μετά προσωπικού κινδύνου προσφερθείσας εκδουλεύσεις κατά τον υπέρ της ανεξαρτησίας των Ελλήνων αγώνα». Ο έπαρχος Κεφαλληνίας Δελλαδέτσιμας, με την από 8ης Αυγούστου 1842 σχετική επιστολή του, του επέτρεψε να φέρει τον Σταυρό του Σωτήρος.³⁰

Μετά την απελευθέρωση έζησε στη Ζάκυνθο, όπου παντρεύτηκε την Αγγλίδα Ελοΐζα Σκοτ (Eloisa Scott). Στη συνέχεια όμως η οικογένεια εγκαταστάθηκε οριστικά στη Φλωρεντία.³¹

Από τη Φλωρεντία εργάστηκε με ζήλο και δαπάνησε μεγάλο χρηματικό ποσό για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του νεοσύστατου τότε Πανεπιστημίου Αθηνών με βιβλία που προέρχονταν από δωρεές σημαντικών προσώπων,

²⁷ Δωρεά Goretti, χειρόγραφο, φ. 18· πρβλ. Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 262-263.

²⁸ Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 263 και 264, όπου δημοσιεύεται σχετικό έγγραφο του Εκτελεστικού Σώματος της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος.

²⁹ Δωρεά Goretti, φάκελος με τον αποδιδόμενο τίτλο «Β. Έγγραφα σχετικά με τις διακρίσεις του Βασιλέως των Ελλήνων Όθωνος προς τον Δημήτρη Κοργιαλένιο».

³⁰ Ό.π.

³¹ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 265· βλ. και Α. Δεμπόνος, *Μαρίνος Κοργιαλένιος...*, ό.π., σ. 40, σημ. 27, όπου αναφέρεται ότι ο Δημήτριος Κοργιαλένιος είχε πραγματοποιήσει άλλους δύο γάμους. Πρώτη σύζυγός του ήταν η Αγγελική Κυβετού, με την οποία απέκτησε την κόρη του Πηνελόπη, σύζυγο του ποιητή Ανδρέα Τυπάλδου Λασκαράτου, και δεύτερη μια «άγνωστή μας» Αγγλίδα· επομένως η Ελοΐζα Σκοτ ήταν η τρίτη σύζυγός του. Με αυτήν απέκτησε δύο γνωστά σε εμάς παιδιά, τη Σαρίνα και τον Κάρολο-Δημήτριο, αξιωματικό του ιταλικού στρατού.

πολιτικών και επιστημόνων, καθώς και φορέων και πανεπιστημίων της Ιταλίας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι δωρεές του Μεγάλου Δούκα της Τοσκάνης Λεοπόλδου, της μαρκησίας Σεντζόνι Μέντιτσι (Senzoni Medici), του Συμβούλου της Επικρατείας Γκεράρντι (Gherardi), του ηγούμενου Τζέλλι (Gelli) και του καθηγητή Λουίτζι Τσιαμπολίνι (Luigi Ciampolini).³²

Στα έγγραφα της Δωρεάς Goretti διασώζονται 24 επιστολές που αναφέρονται στις επαφές του Δημητρίου Κοργιαλένιου, στις προσπάθειές του, αλλά και στις δυσκολίες που αντιμετώπισε για την εξεύρεση των βιβλίων και τη μεταφορά τους στην Αθήνα.³³ Η Maria Goretti στο βιβλίο της με τίτλο *Microstoria Fiorentina* περιγράφει τη μεγάλη αυτή προσπάθεια στηριζόμενη στις εν λόγω επιστολές.³⁴ Το κείμενό της έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και έχει εκδοθεί από το Κοργιαλένιο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Αργοστολίου.³⁵

Η εξαιρετική αυτή προσφορά του Κοργιαλένιου στο ελεύθερο πλέον ελληνικό κράτος, απόδειξη της φιλοπατρίας του, επαινέθηκε από τον ιταλικό και τον ελληνικό Τύπο της εποχής. Στη Δωρεά Goretti συμπεριλαμβάνονται το φύλλο 22 της εφημερίδας *Ελληνικός Παρατηρητής*, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα στις 28 Μαΐου 1842 και στο οποίο δημοσιεύεται ευχαριστήρια επιστολή του πρύτανη του «Πανεπιστημίου του Όθωνος» προς τον Δημήτριο Κοργιαλένιο, το φύλλο 44 της εφημερίδας *Giornale del Commercio*, που κυκλοφόρησε στη Φλωρεντία στις 3(;) Νοεμβρίου 1841, και το φύλλο της 27ης Οκτωβρίου 1840 της αθηναϊκής εφημερίδας *Αιών*.³⁶

Ο Δημήτριος Κοργιαλένιος πέθανε στη Φλωρεντία στις 21 Δεκεμβρίου 1861. Η είδηση του θανάτου του μνημονεύεται σε πολλές εφημερίδες της εποχής, ιταλικές και ελληνικές, στις οποίες δημοσιεύονται νεκρολογίες και εκτενείς ανα-

³² Η. Τσιτσέλης, ό.π., 265.

³³ Δωρεά Goretti, φάκελος με τον αποδιδόμενο τίτλο «C. 24 γράμματα από τα οποία φαίνεται το έργο του Δημητρίου Κοργιαλένιου μεταξύ των ετών 1838-1842 για τη δωρεά βιβλίων στο νεοσυσταθέν Πανεπιστήμιο της Αθήνας κ.λπ.». Ενδεικτικά αναφέρονται: επιστολή του Luigi Ciampolini, με ημερομηνία «Livorno 20 Giugno 1839», αρ. εγγράφου 7b· επιστολή από την Biblioteca dell' L.E.R. Università, με ημερομηνία «2 Giugno 1840», αρ. εγγράφου 10· κατάλογος των βιβλίων που απεστάλησαν από το L.E.R. Università, αρ. εγγράφου 11b· επιστολή του L. Ciampolini, αρ. εγγράφου a1· επιστολή του Giacomo Barzellotti, με χρονολογία «Firenze 1844», αρ. εγγράφου 1 bis, στην οποία ο αποστολέας συγχαίρει τον Δημήτριο Κοργιαλένιο για τον τίτλο του υπόθη, για τον σταυρό της τάξης του «S. Salvatore» και για το ενδιαφέρον του για τον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Αθήνας, ζήτημα για το οποίο τον πληροφορεί ότι ενδιαφέρεται ομάδα Ιταλών φιλελλήνων.

³⁴ Maria Goretti, *Microstoria fiorentina. Nell'ottocento da Cefalonia a Firenze e Parigi 1838-1842, 1878-1893*, Conti, Μπολόνια 1986.

³⁵ Μαρία Γκορέτι, *Το Ιστορικό Δωρεάς Βιβλίων προς το Πανεπιστήμιο από τη Φλωρεντία 1838-1842*, Κοργιαλένιο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Κεφαλληνίας, 1991.

³⁶ Δωρεά Goretti, φάκελος με τον αποδιδόμενο τίτλο «F. Αποκόμματα εφημερίδων».

φορές στη δράση του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και στη συνολικότερη προσφορά του στην πατρίδα. Ενδεικτικά αναφέρονται η νεκρολογία στην ιταλική εφημερίδα *Nazione*, στο φύλλο της 6ης Ιανουαρίου 1862, και η καταγραφή της είδησης του θανάτου του στο φύλλο 199 της εφημερίδας *Ο Παρατηρητής*, που κυκλοφόρησε στην Κέρκυρα στις 20 Ιανουαρίου / 1 Φεβρουαρίου 1862.³⁷

Στη Δωρεά Goretti περιλαμβάνονται και προσωπικά αντικείμενα του Δημητρίου Κοργιαλένιου και κειμήλια της οικογένειάς του, που εκτίθενται στο Κοργιαλένιο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Αργοστολίου. Πρόκειται για τα εξής:

- ♦ ένα καπελάκι βελούδινο μαύρο χρυσοκέντητο,
- ♦ δύο μεταξωτά γιλέκα, πράσινο και άσπρο, για επίσημο ένδυμα,
- ♦ μία μεταξωτή χρωματιστή γραβάτα, ένας σταυρός ξύλινος ντυμένος με φίλντισι από τους Αγίους Τόπους, που φέρει την υπογραφή του Δημητρίου Κοργιαλένιου και τη χρονολογία 1842,

- ♦ ένα ομοίωμα του Παναγίου Τάφου ξύλινο με ένθετο φίλντισι,
- ♦ ένα πλατύ ζωνάρι χρυσοκέντητο από κόκκινο βελούδο,
- ♦ ένα μαρκοπάνι κέντημα της Σαρίνας Κοργιαλένιου,
- ♦ τα δύο παράσημα του Δημητρίου Κοργιαλένιου, ο Σταυρός του Αγίου Γεωργίου και ο Σταυρός των Ηρώων της Επανάστασης του 1821, και

- ♦ τρία σιγίλια σφραγίδων επιστολών, ένα από ελεφαντοστό, που απεικονίζει το οικοσχημο των Κοργιαλένια,³⁸ και δύο με ξύλινη λαβή και χαραγμένο το όνομα στα ελληνικά.

Στην προθήκη που εκτίθενται τα προαναφερόμενα κειμήλια, υπάρχουν επίσης δύο φωτογραφίες· η μία απεικονίζει τον ποιητή Ανδρέα Τυπάλδο Λασκαράτο, ο οποίος ήταν σύζυγος της Πηνελόπης, κόρης του Δημητρίου Κοργιαλένιου, και η άλλη μαρμάρινη προτομή του Δημητρίου Κοργιαλένιου, κατασκευασμένη από τον ίδιο τον Κανόβα ή κάποιον από τους μαθητές του εργαστηρίου του.³⁹

Επιλογικά σημειώνεται ότι σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να γίνει λόγος για έναν σημαντικό Κεφαλονίτη Φιλικό, και κυρίως να παρουσιασθεί το αρχειακό υλικό και τα εκθέματα που φυλάσσονται στο Κοργιαλένιο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Αργοστολίου και τον αφορούν. Το αρχειακό αυτό υλικό έχει μεγάλη σημασία, διότι συμπληρώνει τα έγγραφα που φυλάσσονται στο

³⁷ Ό.π. Συμπεριλαμβάνεται απόκομμα, χωρίς χρονολογία, φύλλου της εφημερίδας *Λύχνος*, που εξέδιδε ο Ανδρέας Τυπάλδος Λασκαράτος, στο οποίο ανακοινώνεται ο θάνατος του Δημητρίου Κοργιαλένιου.

³⁸ Σχετικά με το αν η εικονιζόμενη παράσταση είναι το οικοσχημο της οικογένειας Κοργιαλένιου ή το σήμα του εμπορικού τους οίκου, βλ. Α. Δεμπόνος, *Μαρίνος Κοργιαλένιος...*, ό.π., σ. 35, σημ. 4.

³⁹ Βλ. φωτογραφία της προτομής και σχετική λεζάντα στο Μ. Goretti, *Microstoria fiorentina...*, ό.π.

Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, ολοκληρώνοντας την εικόνα του ανδρός, καθώς παρέχει πληροφορίες περισσότερο οικογενειακές και προσωπικές.

ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΣΤΗ ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ. Η ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΠΤΥΧΗ

*Κώστας Καρδάμης,
Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου*

Ο τίτλος του κειμένου ενδεχομένως να μοιάζει αρχικά παράδοξος. Μια μυστική οργάνωση του υπόδουλου Ελληνισμού, η πρώτη που στηρίχτηκε αποκλειστικά σε ίδιες δυνάμεις και η οποία απευθυνόταν σε ευρύτερους κοινωνικούς και γεωγραφικούς χώρους, είχε κάθε λόγο να τηρεί σιωπή. Σιωπή όχι μόνο σε σχέση με τις κινήσεις της, τους σχεδιασμούς της και τις εισδοχές νέων μελών σε αυτήν, αλλά και σιγή σε ό,τι αφορά την οιαδήποτε έκφραση θα μπορούσε να δημιουργήσει υπόνοια της μυστικής δράσης της. Υπό αυτή την έννοια η μουσική φαίνεται να έχει εκ των πραγμάτων μια μάλλον παράταιρη θέση, αφού εκ της φύσεώς της η τέχνη αυτή μπορεί να χρησιμοποιεί τη σιωπή ώστε να δημιουργήσει κορυφώσεις, αλλά δεν είναι διόλου σιωπηρή. Αντιθέτως, ειδικά ως κοινωνική δραστηριότητα, είναι εξ ορισμού εκτεθειμένη στα ότα όλων, αδελφοποιητών και μη, και είναι φτιαγμένη για να ακούγεται.

Πάντως οι αναφορές για τη χρήση μουσικής στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας δεν λείπουν. Χαρακτηριστική είναι η παράδοση, κατά τον Ιωάννη Φιλήμονα, χρήση μουσικής ως μέσου διευκόλυνσης της κατήχησης των νέων μελών της από τον μυημένο το 1817 Αναγνώσταρά, ο οποίος «κιθαρίζων το λεγόμενον πουζούκι, ετραγώδει ή κανέν του Ρήγα ή Κλέπτικον Άσμα, και ούτω διεγείρων τον ενθουσιασμόν, ευκόλυνε την πιστήν αποδοχήν της Κατηχήσεως».¹ Ήδη από αυτή την πληροφορία φαίνεται ότι η μουσική στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας ξέφευγε από τον ψυχαγωγικό ή διασκεδαστικό ρόλο που ενδεχομένως θα ανέμενε μια ρηχή προσέγγιση. Πράγματι, όπως και σε προηγούμενες περιόδους, της Γαλλικής Επανάστασης μη εξαιρουμένης,² η μουσική κατείχε κορυφαία θέση στη

¹ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 201.

² Για μια ολοκληρωμένη εποπτεία του ζητήματος βλ. Laura Mason, *Singing the French Revolution*, Cornell University Press, Ιθάκα και Λονδίνο 1996.

διάδοση και στην εμπέδωση των νεωτερικών κελευσμάτων ή της, καλώς ή κακώς εννοούμενης, προπαγάνδας.

Ο λόγος ήταν καθαρά πρακτικός, και μάλλον ξένος ως προς τις σημερινές μας εμπειρίες. Το μεγαλύτερο μέρος των κοινωνιών του 18ου και του 19ου αιώνα δεν ήταν εγγράμματο. Αυτό σήμαινε ότι η όποια επαναστατική κινητοποίηση όποιου μέρους τους θα έπρεπε να στηριχτεί είτε στους λόγους των ανθρώπων που παρακινούσαν προς τη ριζοσπαστικοποίησή τους είτε στη χρήση ευλήπτως μεταδιδόμενων μηνυμάτων, σχεδόν με συνθηματικό τρόπο. Η χρήση της μελωδικότητας της μουσικής σε συνδυασμό με τους καταλλήλως προσαρμοσμένους στίχους μπορούσε να αποτελέσει μια τρόπον τινά μέση λύση μεταξύ της βαρύτητας του λόγου και της αμεσότητας του συνθήματος. Η χρήση γνωστών μελωδιών, οι οποίες εν πολλοίς αποτελούσαν κοινό ακουστικό κτήμα των εν δυνάμει οπαδών της επαναστατικής (ή άλλης) ιδέας, δημιουργούσε ένα είδος μουσικού σελιδοδείκτη, μια ηχητική υπενθύμιση, πάνω στην οποία ο ενδιαφερόμενος θα μπορούσε εύκολα να ανακαλέσει τους γεμάτους νόημα, προσαρμοσμένους ή πρωτότυπους, στίχους. Σήμερα η πιο άμεση αντίστοιχη πρακτική είναι η ανάκρουση του εθνικού ύμνου και η, σιωπηλή ή μη, μουσική απόδοση από εμάς των στίχων του. Το ίδιο ισχύει και με πολλά από τα πατριωτικά τραγούδια του 1940, τα οποία μελωδικώς βασίζονταν στη μουσική δημοφιλών τραγουδιών του συρμού, όχι απαραίτητα ελληνικών.

Επιστρέφοντας στα της Φιλικής, η «παιδαγωγική» δυναμική του τραγουδιού ως «πατριωτικού δασκάλου» των Ελλήνων αναφέρεται ιδιαίτερα από τον Φιλήμονα, ο οποίος επισήμαινε εύστοχα ότι γενικά «τα ηρωικά ταύτα ποιήματα ανεπλήρωνον τας ελλείψεις των πολιτικών εφημερίδων, τόσον μάλιστα χρησιμότερα, όσον ήσαν καταληπτά εις το Κοινόν, την φαντασίαν του οποίου ύψωνον ενεργούντα δραστηρίως εις την ψυχήν του. Εις τα άσματα αυτά χρεωστεί η Ελευθερία της Ελλάδος μέγα μέρος, ως ενώσαντα, καθώς και η [Φιλική] Εταιρία, την γνώμην όλων».³

Πράγματι, το τραγούδι είχε μεγαλύτερη διεισδυτικότητα και αμεσότητα, αφού ακόμη και τα πιο καλοδουλεμένα κείμενα ή βιβλία είχαν την ανάγκη ενός εγγράμματος θετικού δέκτη, ο οποίος να έχει τη δυνατότητα να αποτελέσει και εξίσου αποτελεσματικό πομπό. Ένα επιπλέον θετικό στοιχείο της φωνητικής μουσικής είναι ότι την εποχή εκείνη, και δεδομένων των συνθηκών, αυτή παρέ-

³ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας*, ό.π., σ. 216.

μενε κατά κανόνα καταγεγραμμένη μόνο στο μυαλό και στη φωνή του πομπού. Σπάνια υπάρχουν τυπωμένοι ή χειρόγραφοι ανατρεπτικοί στίχοι που θα μεταφέρονταν σε μεγάλες αποστάσεις. Η περίπτωση του Ρήγα και των στιχουργημάτων του υπογραμμίζουν τη δυναμική και την ιδιαιτερότητά τους, ομοίως και η μετ' επιτάσεως απαίτηση το 1793 ελληνικής καταγωγής εμπόρων του Βουκουρεστίου να γίνουν κοινωνοί των γαλλικών ρεπουμπλικανικών ασμάτων.⁴ Αλλά και ακριβώς το 1819 στην Τεργέστη ο εντοπισμός χειρόγραφων πατριωτικών θούριων από τον Χριστόφορο Φιλητά στα πράγματα του επιστήθιου φίλου του Κωνσταντίνου Ασώπιου ήταν αρκετός ώστε ο πρώτος να προγραμματίσει την καταστροφή των παράνομων ασμάτων και να επιστήσει την προσοχή του δεύτερου σε παρόμοιες μελλοντικές του πρωτοβουλίες.⁵ Τα ιδιαίτερης αμεσότητας τραγούδια δύναται πολύ εύκολα να ταξιδέψουν διά της μνήμης του πομπού τους και να διαδοθούν κυριολεκτικά από στόμα σε στόμα, αλλά και κατά βούληση να αλλάξουν σε ακίνδυνους στίχους πάνω στην ίδια μελωδία, εφόσον τούτο κριθεί σκόπιμο (π.χ. προς αποφυγή σύλληψης ή παραπλάνηση των αρχών).

Τι βρήκε λοιπόν ως δεδομένο η Φιλική Εταιρεία από μουσικής απόψεως, ώστε να κινηθεί σε αντίστοιχες ατραπούς για τις δικές της στοχεύσεις; Το ερώτημα το απάντησε εν μέρει ο Φιλήμονας πιο πριν – από τη μια την τοπική διάσταση των κλέφτικων τραγουδιών, τα οποία πιο πριν ο συγγραφέας δεν παρέλειπε να εκθειάσει πλήρης ρομαντικών στερεοτύπων,⁶ και από την άλλη τα κοινής αποδοχής και γνώσης τραγούδια του Ρήγα Φεραίου. Τα μεν κλέφτικα ήταν γνωστά σε πολύ συγκεκριμένες περιοχές του όλου που ονομαζόταν ελληνικός χώρος, τα δε τραγούδια του Ρήγα (και εν γένει τα πατριωτικά άσματα της εποχής) εξέφραζαν, και γνώριζαν αδιαμφισβήτητη αποδοχή από, όλο τον ελληνόφωνο κόσμο (νησιώτες, ηπειρώτες, παροικίες κτλ.), υπερβαίνοντας τους στενούς τοπικισμούς. Η κοινή αποδοχή των ασμάτων του Ρήγα ήταν ένα εξαιρετικά χρήσιμο δεδομένο για τους απαρτίζοντες τη Φιλική Εταιρεία, ειδικά αν σκεφτεί κανείς ότι η συντριπτική πλειονότητα των μελών της είχαν μνηθεί εκτός του κυρίως ελλαδικού χώρου και συχνότατα μακριά από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους, καθώς και ότι προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές. Τα ευρυτάτης αποδοχής πατριωτικά άσματα λοιπόν δρούσαν ως κοινά σημεία αναφοράς, ως μελωδικοί ενοποιητικοί

⁴ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η νοτιοανατολική Ευρώπη*, Πορεία, Αθήνα 2000, σ. 45.

⁵ Κωνσταντίνος Αθ. Διαμαντής, «Ο Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία* Ι' / 109, Μάιος 1961, σ. 393-396, εδώ σ. 395.

⁶ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 39-40.

οργανισμοί κατά την έννοια που ανέφερε προηγουμένως ο Φιλήμων. Και εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ιδιαίτέρως ότι η κύρια οδός διάσωσης και μαζικής εισαγωγής στον ελλαδικό χώρο των επαναστατικών αυτών μελωδιών και στιχουργημάτων υπήρξαν τα Επτάνησα.

Με τα παραπάνω κατά νου, δεν προκαλεί εντύπωση ότι ο αναγεννώμενος Ελληνισμός επέλεξε τα σύγχρονά του και «εξ Εσπερίας» προερχόμενα μουσικά ακούσματα για να εκφράσει τη δυναμική περίοδο της εθνικο-πολιτικής (ανα)σύστασής του. Ένα καινούριο ξεκίνημα απαιτούσε τότε ρήξη με το «βαρβαρωμένο» παρελθόν, ενότητα και δυναμική έξοδο στον «πεφωτισμένο» κόσμο. Απαιτούσε επίσης μουσικές που θα συνέπαιρναν και θα κινητοποιούσαν συνολικά τα εγγράμματα και μη μέλη της Φιλικής και όχι μόνο, πράγμα που στην πραγματικότητα δεν μπορούσε να εκφράσει ο –στην καλύτερη περίπτωση– παρηγορητικός τόνος των εκκλησιαστικών ψαλμωδιών ή να υλοποιήσει στην ίδια έκταση ο με τοπικό χρώμα, περιγραφικός, διαπιστωτικός και ενίοτε κατασταλτικός χαρακτήρας της δημοτικής μούσας. Απαιτούσε, τέλος, μια μουσική που θα μπορούσε να εκφράσει τις κοινές επιδιώξεις του ελληνικού κόσμου της περιόδου, να χαλυβδώσει το ηθικό του και να ενώσει το «πανελλήνιον» πέρα και πάνω από επιμέρους γεωγραφικές, πολιτισμικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

Οι ελληνόφωνοι επαναστατικοί ύμνοι σχετίζονταν απευθείας με τη λαϊκότροπη μουσική της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία είχε καταφέρει να κινητοποιήσει, να εμπυρώσει, αλλά και εν πολλοίς να κατηχήσει πολιτικά τους ευρύτερους κοινωνικούς χώρους της Ευρώπης του 18ου και του 19ου αιώνα. Οι ρεπουμπλικανικές μελωδίες στόμα με στόμα διαδόθηκαν αστραπιαία από τους παρισινούς δρόμους σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, ξεπερνώντας τα όποια στενά «εθνικά» πλαίσια. Έδρασαν δηλαδή ενοποιητικά και ως τρόπον τινά μελωδικό «ελάχιστο κοινό πολλαπλάσιο». Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα αυτού που ονομάστηκε αργότερα Νεοελληνικός Διαφωτισμός είχε δημιουργήσει εκείνες τις συνθήκες που ευνόησαν την επαφή του υπόδουλου Ελληνισμού με αυτή την ουσιαστικά λαϊκή μουσική. Οι τρόποι επαφής του Ελληνισμού με τα εμβληματικά ρεπουμπλικανικά μελωδήματα δεν διαφοροποιούνται με εκείνους άλλων εθνών: Το εμπόριο προσέφερε πάντοτε έναν ανοικτό δίαυλο, οι εγγράμματες τάξεις έτειναν κατά κανόνα ευήκοα ώτα στις νεωτερικές ιδέες, τα κατά τόπους γαλλικά προξενεία ήταν ιδιαίτερος δραστήριοι και, τουλάχιστον στην περίπτωση των Επτανήσων και μέρους των ηπειρωτικών ακτών, η επαφή με τη γαλλική ρεπουμπλικανική πολιτική ήταν άμεση. Κατ' αντιστοιχία με τις πρακτικές σε άλλες χώρες της Ευρώπης, ο Ελληνισμός κράτησε τις γαλλικές ρεπουμπλικανικές μελωδίες και προσαρμοσε ελληνικούς στίχους σε δη-

μοτική γλώσσα, διευκολύνοντας τη διάδοση των επαναστατικών μηνυμάτων σε ευρύτερους κοινωνικούς χώρους του υπόδουλου Ελληνισμού.⁷ Τα ακούσματα αυτά μάλιστα επρόκειτο να παραμείνουν ζωντανά για πολλές δεκαετίες μέσα στον 19ο αιώνα, αγγίζοντας και τον 20ό.

Λίγα περισσότερα όμως για την επτανησιακή σύνδεση των πατριωτικών ασμάτων της Φιλικής Εταιρείας. Στις αρχές του 1798 έφτασε στην Κέρκυρα ο νεαρός σύντροφος του Ρήγα Χριστόφορος Περραιβός.⁸ Εκεί επανεκτύπωσε τον «Θούριο» και τον «Πατριωτικό ύμνο» (κατά τη μελωδία της ρεπουμπλικανικής «Καρμανιόλας») του Θεσσαλού πατριώτη, το σύνολο σχεδόν των αντίτυπων των οποίων θα κατέστρεφε για ευνόητους λόγους την άνοιξη του 1799, με την παράδοση της Κέρκυρας στον Ρώσο ναύαρχο Ουσακώφ. Μαζί του έφερε και τα προσαρμοσμένα στη μελωδία της περίφημης «Μασσαλιώτιδας» λόγια του πατριωτικού άσματος του Ρήγα «Δεύτε, παίδες των Ελλήνων». Στον Περραιβό και στην παρουσία των ρεπουμπλικανών Γάλλων στα Επτάνησα χρωστάει ο νέος Ελληνισμός τη διάσωση και διάδοση των πατριωτικών ασμάτων του Ρήγα, στα οποία αναφερόταν και ο Φιλήμων. Μεταξύ 1798 και 1803 ο Περραιβός συνέχισε την πατριωτική του δράση και μέσω της δημιουργίας στιχουργημάτων, τα οποία πιθανότατα διέδιδε επίσης με τη χρήση γνωστών μελωδιών. Το 1817, ευρισκόμενος στη Μόσχα, θα μυσούνταν στη Φιλική Εταιρεία⁹ και στη συνέχεια θα μυσούσε με τη σειρά του πάμπολλα μέλη σε αυτήν.

Η τόσο προσφιλής στον Ρήγα, αλλά και σε άλλους πατριώτες, πρακτική της δημιουργίας πατριωτικών στιχουργημάτων βασιζόμενων σε μελωδίες δημοφιλών, επαναστατικών ή μη, τραγουδιών φαίνεται ότι βρήκε άμεση ανταπόκριση και στα Επτάνησα του 1797, με τις ευλογίες μάλιστα των Γάλλων. Έπαιξε δε κομβικό ρόλο στην άμεση μουσική συμμετοχή του λαού στις επαναστατικές εορτές,

⁷ Βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Ανέκδοτος Μασσαλιωτικός Θούριος», *Εστία* 453, 1884, σ. 571-572· Λέανδρος Βρανούσης, «Ο “Πατριωτικός Ύμνος” του Ρήγα και η “Ελληνική Καρμανιόλα”», *Εις μνήμην Κ. Αμάντου 1874-1960*, Τυπογραφίον Μηνά Μυρτίδη, Αθήνα 1960, σ. 299-336, και του ιδίου, «Ένα περιζήτητο κερκυραϊκό χειρόγραφο: Ο κώδικας της αλληλογραφίας του Περραιβού», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, Εκατονταετηρίς Ενώσεως Επτανήσου, Αθήνα 1967, τόμ. Α', σ. 47-57· Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή*, Βαγιονάκης, Αθήνα 1977· και Κώστας Καρδάμης, «Μουσικοί απόηχοι της Γαλλικής Επανάστασης στα Επτάνησα», *Ο Εραμιστής* 26, 2007, σ. 79-104.

⁸ Για τα γεγονότα που ακολούθησαν τη σύλληψη του Ρήγα και τελικά οδήγησαν τον Περραιβό στην Κέρκυρα, βλ. Χριστόφορος Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1836, τόμ. Α', σ. η'-ιδ'· και του ιδίου, *Σύντομος βιογραφία του αιδίου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Εκ της Τυπογραφίας Ιω. Αγγελοπούλου, Αθήνα 1860.

⁹ Βαλέριος Μέζας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 3, αύξ. αρ. 15.

ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι, ακριβώς επειδή ήταν γραμμένα στην ελληνική δημοτική, αποτελούσαν ένα πρόσφορο όχημα προβολής των ρεπουμπλικανικών ιδεωδών σε πλατύτερες πληθυσμιακές ομάδες, ενώ ταυτόχρονα προέβαλλαν τον εθνισμό μέσω της χρήσης της ζωντανής γλώσσας.¹⁰ Επιπλέον είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια περίοδο ο Γάλλος πρόξενος στην Άρτα δίδασκε στους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής τη «Μασσαλιώτιδα», ενώ και οι γιοι του Αλή πασά των Ιωαννίνων χόρευαν την προαναφερθείσα ρεπουμπλικανική «Καρμανιόλα» για τη διασκέδασή τους.¹¹

Ειδικά το «Δεύτε, παίδες των Ελλήνων» του Ρήγα σύντομα καθιερώθηκε ως «η ελληνική “Μασσαλιώτιδα”». Η συγκεκριμένη ελληνόφωνη εκδοχή του δημοφιλέστερου όλων των επαναστατικών θουρίων διαδόθηκε μαζικά και ταχύτατα σε όλον τον Ελληνισμό. Επίσης στη μελωδία της γαλλικής «Καρμανιόλας» ο Περραιβός προσάρμοσε τους στίχους του ποιήματός του με τίτλο «Ύμνος εγκωμιαστικός παρ’ όλης της Γραικίας προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε», το οποίο τύπωσε στην Κέρκυρα το 1799. Η ευκολία με την οποία οι δύο πατριώτες έσπευσαν να χρησιμοποιήσουν τις παραπάνω μελωδίες ως μουσικό όχημα των εθνεγερτήριων στίχων τους αποτελεί μια ακόμα απόδειξη του πόσο διαδεδομένες ήταν αυτές στον προεπαναστατικό Ελληνισμό. Αν μη τι άλλο, μια υποτιθέμενη άγνοια του παραπάνω μουσικού υλικού από πλευράς των αποδεκτών αυτόματα αδρανοποιούσε, ή τουλάχιστον δυσχέραινε σημαντικά, και την όποια απόπειρα μεταφοράς των μηνυμάτων των πατριωτικών στίχων τους. Η διάδοση της «Μασσαλιώτιδας» στον ελληνικό χώρο ενισχύεται περαιτέρω από την ύπαρξη και άλλων εθνεγερτήριων ασμάτων βασισμένων στη μελωδία της, όπως ήταν οι λεγόμενες «επτανησιακές “Μασσαλιώτιδες”» του Αντώνιου Μαρτελάου και άλλων Ιόνιων στιχουργών,¹² αλλά και το ανώνυμο «Ω, παιδιά μου, ορφανά μου» (το οποίο ναι μεν αποδιδόταν στον Ρήγα, αλλά πρόκειται για στιχούργημα του 1818 διά χειρός του Παναγιώτη Ανδρόνικου).¹³ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι το τελευταίο αυτό πατριωτικό άσμα παραδίδεται ότι απέδιδαν ομογενείς κυρίες της Τεργέστης την ώρα που έραβαν σημαία προς τιμή του Αλέξανδρου Υψηλάντη.¹⁴

¹⁰ Συνολική θεώρηση στο Κ. Καρδάμης, «Μουσικοί απόηχοι της Γαλλικής Επανάστασης στα Επτάνησα», ό.π.

¹¹ Εμμανουήλ Ροδοκανάκης, *Ο Βοναπάρτης και αι Ιόνιοι Νήσοι*, Κέρκυρα 1937, σ. 92, 116.

¹² Βλ. επίσης Σπ. Δε Βιάζης, «Ανέκδοτος Μασσαλιωτικός Θούριος», ό.π., όπου γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στη διάδοση της συγκεκριμένης μελωδίας στη Ζάκυνθο πριν από την έλευση των Γάλλων.

¹³ Απ. Β. Δασκαλάκης, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 122-123.

¹⁴ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 384.

Δεν ήταν όμως μόνο επαναστατικά άσματα οι μουσικοί φορείς εκλαΐκευσης των προοδευτικών μηνυμάτων. Στην υπηρεσία αυτής της μουσικής μετακένωσης μπήκαν και δημοφιλείς μελωδίες που, παρότι απείχαν από οποιαδήποτε επαναστατική πρόθεση, αποτελούσαν κοινά ακούσματα στην Ευρώπη, τα οποία φαίνεται ότι είχαν περάσει και στα ακούσματα του Ελληνισμού. Χαρακτηριστική είναι η χρήση από τον Ρήγα μουσικής του Χανς Γκέοργκ Νέγκελι (1773-1836) για την απόδοση του στιχουργήματος «Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί», καθώς και η «δυτικότροπη» μελωδία του ανώνυμου (πλην αποδιδόμενου στον Κοραή) «Άσματος πολεμιστηρίου» («Φίλοι μου συμπατριώται, δούλοι να 'μεθα ως τότε»). Επίσης στηριζόμενος σε μελωδία γερμανικού τραγουδιού ήταν και ο πατριωτικός θούριος του Χιώτη λόγιου Κωνσταντίνου Κοκκινάκη «Ω, λιγυρόν και κοφτερόν σπαθί μου».¹⁵ Σήμερα είναι πλέον σαφές ότι τέτοιες μελωδίες του συρμού με εναλλακτικούς πατριωτικούς στίχους ήταν δημοφιλείς ανάμεσα στους κατοίκους γεωγραφικά μακρινών περιοχών, όπως της Αθήνας, των Ιωαννίνων, της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης ή της ακριτικής Ρόδου.¹⁶ Τα ακούσματα αυτά ξεπερνούσαν και εδώ τα εθνотικά όρια, αφού ακόμα και οι Οθωμανοί αρέσκονταν ιδιαίτερος να ακούν τα τραγούδια του Ρήγα και τη μελωδία της «Μασσαλιώτιδας», καθώς και άλλων γαλλικών ρεπουμπλικανικών ύμνων, με ελληνικά λόγια. Μάλιστα λίγο πριν την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ο Νικόλαος Πίκκολος διαβεβαίωνε ότι «και εις τα καπηλεία της Κωνσταντινουπόλεως ψάλλουν "Δεύτε, παίδες, των Ελλήνων"».¹⁷

Ειδικά δε σε σχέση με τη Φιλική Εταιρεία, ένας άλλος αυτήκοος μάρτυρας, περιγράφοντας μια συγκέντρωση μελών της Φιλικής Εταιρείας στη Χάλκη το καλοκαίρι του 1820, ανέφερε ότι ακούστηκαν «πλείστα άσματα του Ρήγα και

¹⁵ Χαρακτηριστικά, το 1878 σημειώνεται ότι ο Κοκκινάκης έγινε γνωστός «κατά τας εσχάτας της Ελλάδος» ιδιαίτερα μέσα από τα διάφορα πατριωτικά άσματα που υιοθετήθηκε «παρ' ολοκλήρου του έθνους» και ότι ειδικά το «Ω, λιγυρόν και κοφτερόν σπαθί μου» «μέχρι σήμερα περιτρέχει εις το στόμα του ελληνικού λαού» (βλ. ατιτλοφόρητο κείμενο στην *Εστία* 143, 1878, σ. 610). Έναν χρόνο νωρίτερα αγγλική μετάφραση του συγκεκριμένου θούριου δημοσιεύτηκε και στον βρετανικό Τύπο (βλ. *Δελτίον της Εστίας* 39, 25 Σεπτεμβρίου 1877, σ. 1· για τη διάδοσή του κατά την περίοδο της Επανάστασης βλ. και Ν[ικόλαος] Δ[ραγούμης], «Απόσπασμα υπομνημάτων ανεκδότων», *Πανδώρα* ΙΑ' /249, 1 Αυγούστου 1860, σ. 209-214, εδώ σ. 213).

¹⁶ Μάρκος Φ. Δραγούμης, «Η μουσική στην προεπαναστατική Ελλάδα (1770-1820)», *Από το Βυζάντιο στο ρεμπέτικο*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Εργαστήριο Ελληνικής Μουσικής, Κέρκυρα 2007, σ. 11-32, εδώ σ. 29· επίσης Richard Clogg, «The "Dhidhaskalia Patriki" (1798): An Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda», *Middle Eastern Studies* V/22, 1969, σ. 87-115, εδώ σ. 87.

¹⁷ Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον, Κύριε, τον λαόν σου*, Πορεία, Αθήνα 1988, σ. 24, 36-37. Για τη διάδοση των επαναστατικών αυτών ύμνων, ιδιαίτερος δε της «Ελληνικής Μασσαλιώτιδας», τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στον κυρίως ελλαδικό χώρο, βλ. επίσης Ν.Γ. Πολίτης, «Ο Μασσαλιωτικός Θούριος εν Ελλάδι», *Παρθενών* Β' /20, Νοέμβριος 1872, σ. 1089-1093· και του ιδίου, «Δημιώδης φιλολογία», *Εστία* 92, 1877, σ. 626-631, εδώ σ. 629-631.

του Κανέλλου. Αλλά και δερβίσης ελθών παρακάθησε εις την τράπεζαν και έπαιξε νεί, και το “Δεύτε, παίδες των Ελλήνων” διασάλπισε φωνή γεγωννία. Ήτο άραγε ο δερβίσης μετημφιεσμένος εταιριστής ή Τούρκος αγνοών τι έλεγε; Πιθανόν και το πρώτον και το δεύτερον». ¹⁸ Ο ίδιος μάρτυρας λίγο αργότερα, μεταβαίνοντας ξανά στα νησιά της Προποντίδας, άκουσε «Οθωμανούς παραγγέλλοντας προς κιθαριστάς να ψάλωσι το περιώνυμον εμβατήριον του Κοκκινάκη “Ω, λιγυρόν και κοφτερόν σπαθί μου”», ενώ θυμάται στην Κωνσταντινούπολη τους Φιλικούς Παλαιών Πατρών Γερμανό, Ασημάκη Ζαΐμη και Ανδρέα Λόντο «άδοντας το “Τι καρτερείτε;” και το “Λαμπρά Ελλάς” και το “Δεύτε, παίδες των Ελλήνων”». ¹⁹ Οι παραπάνω μαρτυρίες αποτελούν έναν ασφαλή δείκτη της εξαιρετικής διάδοσης, του χαρακτήρα, της κοινής αποδοχής και της υποσυνείδητης εκλαϊκευτικής δύναμης της μελωδίας των επαναστατικών θουρίων, οι οποίοι ξεχύθηκαν από τα Επτάνησα προς τον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο.

Στα περισσότερα από παραπάνω τα πατριωτικά άσματα, ιδιαιτέρως σε εκείνα του Ρήγα, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά και από τον Φιλήμονα, ο οποίος σημειώνει, επιβεβαιώνοντας εμμέσως και τη σημασία της Επτανήσου, ότι «η πρόχειρος διάδοσις των υπέρ της Ελευθερίας ενθουσιαστικών ιδεών [του Ρήγα] ήθελεν ακολουθήσει εις μέρος του Έθνους περισσότερο, εάν δεν κατεδικάζοντο αι εκδόσεις εις την φθοράν του πυρός. [...] Διεσώθησαν ολίγα μόνον φυλλάδια εκ των Ποίησεών του. Οι Έλληνες τας αντέγραφον με τόσην προθυμίαν, όση ήτον η σπανιότης των και η δίψα της μη υπαρχούσης Ελευθερίας». ²⁰ Στη συνέχεια αναφέρεται συγκεκριμένα στα πατριωτικά άσματα «Ως πότε, παλικάρια», «Όλα τα έθνη πολεμούν», «Έλληνες συμπατριώτες» και βεβαίως το «Δεύτε, παίδες των Ελλήνων».

Μια σύντομη αναφορά θα πρέπει να γίνει και στους γνωστούς από τους κυκλοφορήσαντες καταλόγους συνδεδεμένους με τα Επτάνησα Φιλικούς οι οποίοι έφεραν την ιδιότητα του μουσικού. Στις 29 Οκτωβρίου 1818 στη Νάπολη ο εμβληματικός για τη Φιλική Εταιρεία Αριστείδης Παππάς (μνημένος και εκείνος τέσσερις μέρες νωρίτερα) μύησε με τη σειρά του στα πατριωτικά μυστήρια έναν ιερωμένο μουσικό 32 ετών. Το όνομά του ήταν Ιωάννης Αριστείδης και αναφέρεται ως καταγόμενος από τη Λάρισα. ²¹ Ωστόσο σήμερα είναι γνωστό ότι

¹⁸ «Αποδημητού αναμνήσεις», *Πανδώρα* ΙΓ’/297, 1862, σ. 196-202, εδώ σ. 198.

¹⁹ «Αποδημητού αναμνήσεις», *Πανδώρα* ΙΓ’/383, 1862, σ. 383-387, εδώ σ. 386.

²⁰ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 98-99.

²¹ Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 21, αύξ. αρ. 136.

το ιερατικό όνομα του συγκεκριμένου μουσικού ήταν Ιωάσαφ²² και καταγόταν από τα Ιωάννινα.²³ Βρέθηκε στη Νάπολη ως υπότροφος του λόρδου Γκίλφορντ με σκοπό να σπουδάσει και τη λεγόμενη «ευρωπαϊκή μουσική», αφού θεωρούνταν ήδη άριστος γνώστης της ορθόδοξης εκκλησιαστικής μουσικής και στις τρεις εκδοχές της, δηλαδή της παλαιάς και νέας κωνσταντινουπολίτικης μεθόδου, και του λεγόμενου «κρητικού μέλους». Απώτερος στόχος του Γκίλφορντ ήταν ο Ιωάννης Αριστείδης να αναλάβει τη διδασκαλία της μουσικής στην Ιόνιο Ακαδημία, καθώς και να εκπληρώσει το κοραϊκό αίτημα για έρευνα στον χώρο της αρχαιοελληνικής μουσικής. Η προσωπική σχέση του Ιωάννη Αριστείδη με τον Γκίλφορντ, η εγγύτητά του με τη βρετανική εξουσία και οι επαγγελματικές προοπτικές δεν φαίνεται να στάθηκαν εμπόδιο στην πρακτική έκφραση της φιλοπατρίας του Ιωαννίτη ιερωμένου διά της μνησεώς του στη Φιλική Εταιρεία. Μάλιστα δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο ότι ο Ιωάννης Αριστείδης υπήρξε το πρώτο άτομο που μύησε στη Φιλική ο Θεσσαλός απόστολος Αριστείδης Παππάς. Με τη σειρά του ο Ιωάννης Αριστείδης μύησε και αυτός δύο Ιωαννίτες της Νάπολης, τον έμπορο Αθανάσιο Τζούνη (9 Φεβρουαρίου 1819)²⁴ και τον Ιωάννη Δουραμάνη (24 Μαρτίου 1819).²⁵ Αυτό αποδεικνύει αφενός την πατριωτική πίστη του Ιωαννίτη μουσικού, αλλά και το ότι στις αρχές του 1819 είχε λάβει ήδη τον βαθμό του «ιερέως» της Φιλικής.

Δεν είναι εξακριβωμένο εάν η δράση του Ιωάννη Αριστείδη έγινε γνωστή στην Κέρκυρα. Πάντως το 1824 ανέλαβε κανονικά τη διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής (και στοιχείων της κοσμικής) στο πλαίσιο της Ιονίου Ακαδημίας. Επίσης δεν είναι γνωστή κάποια επαφή του με άλλους Φιλικούς της Κέρκυρας, όπως τον θρυλικό Ηπειρώτη έμπορο Κωνσταντίνο Γεροστάθη ή τον Βιάρo Καποδίστρια, αμφότερους μνημένους επίσης από τον Αριστείδη Παππά. Ομοίως, δεν έχει εντοπιστεί κάποια ιδιαίτερη επαφή του Ιωάννη Αριστείδη με τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, εφόσον θεωρηθεί ακριβής η ιδιότητα του δεύτερου ως Φιλικού, πέρα από το διδακτικό τους έργο εντός της Ιονίου Ακαδημίας. Στη δε περίπτωση του αρχιεπισκόπου και τοποτηρητή Κερκύρας Μακαρίου πρώην

²² Κώστας Καρδάμης, «Νέες ειδήσεις για τον Ιωάννη Αριστείδη και τη διδασκαλία της μουσικής στην Ιόνιο Ακαδημία», *Μουσικός Ελληνομνημών* 4, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2009, σ. 4-19, εδώ σ. 5.

²³ Στην καταγωγή του Ιωάννη Αριστείδη από τα Ιωάννινα γίνεται σαφής αναφορά από τον ίδιο τον Γκίλφορντ (ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας 302, 66, 31 Μαρτίου 1823, Γκίλφορντ προς Γερουσία, 23r), καθώς και από την Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη στο *Η Ιόνιος Ακαδημία: Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου*, Ο Μικρός Ρωμηός, Αθήνα 1997.

²⁴ Β. Μέζας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 37, αὐξ. αρ. 237.

²⁵ Ό.π., σ. 42-43, αὐξ. αρ. 274.

Ρωγών, η ιδιότητά του ως Φιλικού (επίσης μνημένου από τον Αριστείδη Παππά) δεν στάθηκε εμπόδιο να έχει ο αρχιερέας το 1826 αρνητική στάση σε σχέση με τη διδασκαλία της μουσικής από τον Ιωάννη Αριστείδη στη Θεολογική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας.²⁶ Αυτό ενδεχομένως σημαίνει ότι δεν είχε γίνει γνωστή μεταξύ τους η κοινή ιδιότητα των Φιλικών, πράγμα ούτως ή άλλως επίφοβο στα υπό βρετανική διοίκηση Επτάνησα της περιόδου, αλλά και εν μέρει άσκοπο από τη στιγμή κατά την οποία, με την έναρξη του Αγώνα, η Φιλική δεν υφίστατο πλέον.

Πέρα από τον Ιωάννη Αριστείδη, δύο ακόμη ονόματα επαγγελματιών μουσικών διαμενόντων στην Επτάνησο εντοπίζονται στους δημοσιευμένους καταλόγους των Φιλικών. Αμφότεροι βρίσκονταν στη Ζάκυνθο: Ο ένας ήταν ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, αδελφός του περίφημου Ιωαννίτη ιερομόναχου Άνθιμου Αργυρόπουλου. Ο Ιωάννης μάλιστα ήταν ο πρώτος Φιλικός που μύησε ο Άνθιμος (14 Ιανουαρίου 1819).²⁷ Ο έτερος ήταν ο «πολιτικο-μουσικός» Νικόλαος Κανδακίτης (μύηση: 20 Ιουνίου 1819 από τον δραστήριο Νικόλαο Καλύβα).²⁸

Τέλος, εάν ισχύει όντως η ιδιότητα του νομικού λευκαδίτικης καταγωγής Νικόλαου Φλογαίτη ως Φιλικού (και δεν συγχέεται με εκείνη του αποδεδειγμένα καρμπονάρου),²⁹ τότε η Επτάνησος προσέφερε έμμεσα διά της Φιλικής και μια πρόταση για την επόμενη ημέρα της Επανάστασης σε σχέση με τη μουσική: Ο Φλογαΐτης θεωρούσε, όπως και πλείστοι άλλοι, ότι η κρατούσα μουσική στις ελλαδικές περιοχές, και ιδιαιτέρως η εκκλησιαστική, είχε ρίζες «αραβικοπερσικές» και κινήθηκε για τη δημιουργία των βάσεων της νέας μουσικής των Ελλήνων. Για τον λόγο αυτό εξέδωσε το 1830 στην Αίγινα το πρώτο ελληνόγλωσσο εγχειρίδιο μουσικής θεωρίας με τίτλο *Συνοπτική γραμματική είτε Στοιχειώδεις αρχαί της μουσικής*, το οποίο αφιέρωσε στον παρ' ολίγον ηγέτη της Φιλικής και πλέον τότε κυβερνήτη της Ελλάδος Ιωάννη Καποδίστρια. Επρόκειτο για μια έμπρακτη απόδειξη της θετικής και αναπλαστικής ορμής της Επανάστασης, όπως ξεκίνησε και από τις τάξεις της Φιλικής Εταιρείας, αλλά και δείγμα πίστης στην ηθικοπλαστική δύναμη της μουσικής.

Άλλωστε, όπως φάνηκε και πιο πάνω, η διαμορφωτική, παιδευτική και

²⁶ Κ. Καρδάμης, «Νέες ειδήσεις για τον Ιωάννη Αριστείδη...», ό.π., σ. 14-17.

²⁷ Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 34, αύξ. αρ. 215.

²⁸ Ό.π., σ. 53, αύξ. αρ. 348.

²⁹ Χρίστος Α. Ριζόπουλος και Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος, *Φιλέλληνες και Έλληνες τέκτονες το 1821*, Τετρακτύς, Αθήνα 2008, σ. 148-149, 154. Παρότι η καρμποναρική ιδιότητα του Φλογαίτη είναι πλήρως τεκμηριωμένη, όπως ορθά επισημαίνεται από τους συγγραφείς, η απαγόρευση συμμετοχής των Φιλικών σε άλλες μυστικές εταιρείες στην πράξη δεν φαίνεται να τηρήθηκε ιδιαιτέρως.

ηθική δύναμη της μουσικής ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στους Φιλικούς, είτε σε αυτούς που κατείχαν την επαγγελματική ιδιότητα του μουσικού είτε σε αυτούς, τους πολλούς, που είχαν βιώσει έμπρακτα το τι μπορεί να πετύχει κανείς διά της μουσικής στο πλαίσιο μιας μυστικής οργάνωσης.

Η συμφωνία του 1803 μεταξύ Επτανήσου Πολιτείας και Αλή.

Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Η ΕΦΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟΝ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δρ Ιστορίας Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης

Η εκκαθάριση, η κακομεταχείριση και οι άλλες καταστροφές που υπέστη το αρχαιολογικό υλικό και οι παρατηρούμενες ασυνέχειες στις διαμεσολαβημένες πληροφορίες δημιουργούν σοβαρά ερωτήματα στον ερευνητή ως προς την εγκατάσταση και λειτουργία της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα, τις ενέργειες συνωμοτών και διοικήσεων, τις συνάψεις των προσώπων. Σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα των ερευνών συνιστούν επίσης η απαξίωση με την οποία αντιμετωπίστηκε η Εταιρεία (ο συνωμοτικός χαρακτήρας, ο μηχανισμός και οι ιδρυτές της), από τις πρώτες κιόλας ελληνικές διοικήσεις στην προσπάθεια να αποσείσουν τον χαρακτηρισμό του «καρμπονάρου»,¹ η διαμάχη Αναγνωστόπουλου και Ξάνθου για τα πρόσωπα που την ίδρυσαν² και ο επαίσχυντος διαχωρισμός σε «αυτόχθονες» και «ετερόχθονες», που προέκυψε από την Εθνοσυνέλευση του 1843-1844.³ Και οι τρεις παράγοντες είχαν ως αποτέλεσμα την αποκαρδίωση και την αποστασιοποίηση πολλών παλαιών εταιριστών,⁴ με αποτέλεσμα τη διακοπή της

¹ Πρβλ. Πατρίκιος Λαινέος, «Επάνω εις την υπόθεσιν των Ελλήνων», *Εφημερίς των Αθηνών*, αρ. φ. 57, 21 Απριλίου 1825: «Οι Καρβονάροι [...] δεν κατάφεραν να σπείρουν στην Ελλάδα τα σπέρματα της αποστασίας. Αν αυτό το παραμύθι ήταν αληθινόν, η Νομιμότης [η Ιερά Συμμαχία] θα εύρισκεν εις αυτό το ίδιον πράγμα μίαν πρόφασιν ακόμα διά να στερεώσει και εις την Ελλάδα την Τάξιν, οπού εδόθη εις την Ιταλίαν». βλ. επίσης Καλλιόπη Κότσιρα, *Από τη μυστικότητα της δράσης στη δημοσιότητα της μνήμης. Ο Ιωάννης Φιλήμων και η Φιλική Εταιρεία*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2013 (αναρτημένη στο διαδίκτυο, στο pergamos.lib.uoa.gr).

² Βλ. τα κείμενα των Διονυσίου Τζάκη και Ευστάθιου Πουλιάση στην παρούσα έκδοση.

³ Νικόλαος Ι. Παναζόπουλος, *Αυτόχθονες και ετερόχθονες. Η πολιτικο-κοινωνική διαμάχη στην επαναστατημένη Ελλάδα (1827-1829). Η περίπτωση της Σμύρνης*, Έκδοση Δήμου Νέας Σμύρνης, Νέα Σμύρνη 1986, σ. 544-575· Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, *passim*.

⁴ Δυο κερκυραϊκού ενδιαφέροντος πληροφορίες: Για να απονεμηθεί το αργυρό Αριστείο του Αγώνος στον Ιωάννη-Βαπτιστή Θεοτόκη, απαιτήθηκαν τρεις αιτήσεις. Στις δυο πρώτες (1841, 1842) έλαβε την απάντηση πως «δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις καθώς δεν βίωσε τον κίνδυνο του πολέμου» (Ευστάθιος Πουλιάσης, «Ιωάννης-Βαπτιστής Θεοτόκης: Σχεδιασμός βιογραφίας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 29, 2016-2019, σ. 196-221, εδώ σ. σημ. 71· και ΓΑΚ/ΚΥ/Αριστεία, φ. 171, 175). Επίσης, όπως αποκάλυψε η έρευνα του Θεόδωρου

συνέχειας των πληροφοριών από μέρους τους και την παρεμβολή των απόψεων προσώπων που είτε είχαν χαμηλή στάθμη γνώσεων των γεγονότων είτε είχαν αρνητική τοποθέτηση απέναντι στην Εταιρεία.⁵ Όλο αυτό λοιπόν το σύνολο των δυσχερειών, που πρέπει να έχουμε κατά νουν κατά τη διαδρομή της έρευνας για τη μόνη συνωμοτική οργάνωση που είχε επιτυχές αποτέλεσμα στο τέλος της πρώτης εικοσαετίας του 19ου αιώνα, επέτρεψε και την επικράτηση ευφάνταστων θεωριών για τα γεγονότα και τα πρόσωπα, τις οποίες δεν πρέπει να υποτιμούμε αφού διαμορφώνουν απόψεις. Πολλές φορές ο μύθος είναι ελκυστικότερος και δημιουργικότερος της αλήθειας.⁶

Με ήδη αποδεδειγμένο το γεγονός ότι ο Αλή ήταν ενημερωμένος για πρόσωπα και καταστάσεις της Εταιρείας από το 1819⁷ (οι Φιλικοί αναφέρονταν σε αυτόν

Καλογερόπουλου στο Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, ο Σπυρίδων Δήμας, Φιλικός και αντικαταστάτης του Βιάρου Καποδίστρια στην επιτροπή για τη λειτουργία της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας, που ιδρύθηκε στην Κέρκυρα τον Μάρτιο του 1828 με τη συμμετοχή του Γεροστάθη, όταν υπέβαλε τα απαιτούμενα δικαιολογητικά για την απονομή του ίδιου Αριστείου, εισέπραξε την απάντηση: «Εκ των συνημμένων δεν εξάγεται αν ο Σπυρίδων Δήμος έχη τας ατάς διακεκριμένας εκδουλεύσεις οίας απαιτεί το διάταγμα των 20 Μαΐου 1833. Εν Αθήναις τη 25η Ιανουαρίου 1845». Βλ. επίσης Παναγιώτης Καλεβράς, *Επιστολαί ή τα κατά την επανάστασιν της Ελλάδος και τα προ αυτής συμβάντα, ανέκδοτα πολιτικά και θρησκευτικά μυστικοσυμβούλια ήτοι Εταιρείαι της Ασίας, της Ευρώπης και της Αμερικής ως προς την Ελλάδα και της Ελλάδος ως προς αυτήν*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1856· Παναγιώτης Σέκερης, «Φιλικού απομνημονεύματα», *Παρνασσός* Χ, 1886, και ΧΙ, 1887· Εμμανουήλ Ξάνθος, «Απολογία, ανέκδοτον υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», επιμ. Δ[ημήτριος] Γρ[ηγορίου] Καμπούρογλου, *Αρμονία* Π, 1901, σ. 529-540· Αθανάσιος Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821. Ανέκδοτα απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα και άλλα κείμενα*, επιμ. Λ.Ι. Βρανούσης και Ν. Καμαριανός, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964.

⁵ Βλ. σχετικά Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, σ. 9: «Τέσσαρες εξέχοντες Έλληνες, διαμένοντες κατά τα τελευταία κρίσιμα προ του Αγώνος έτη εκτός Ελλάδος, ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος και ο Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος, είχαν δυσμενή γνώμην περί της Φιλικής Εταιρείας. Και οι τέσσαρες ούτοι απεδοκίμαζον την Εταιρείαν και τας ενεργείας των μελών της, διότι πίστευον, ότι δεν είχε ακόμη σημάνει η ώρα της απελευθερώσεως της Ελλάδος. Ενόμιζον, ότι έπρεπε να προηγηθί η πνευματική άνοδος και η διαφώτισις του έθνους, διά να ακολουθήση κατόπιν ως ώριμος καρπός η πολιτική αυτού αναγέννησις».

⁶ Νικόλαος Ροτζώκος και Διονύσης Τζάκης, «Το “άλλο” Εικοσιένα. Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Πάννυ Κορδάτο», στο *Πρακτικά ΙΓ' Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ Τμήματος Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Μνήμη Παναγιώτη Μουλά, Σοκόλης*, Αθήνα 2014, σ. 150-162.

⁷ Σπυρίδων Π. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, συγγραφέισα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, Αθήνα 1895, σ. ια'-ιβ': «... ότε ένεκα της προδοσίας του Ζακυνθίου Διόγου ο Αλής, όστις από πολλού είχαν οσφρανθή τα τεκταινόμενα, απεκάλυπεν εις τους λογάδας των Εταιριστών Αλέξην Νούτσον και Μάνθον Οικονόμου ότι διετέλει γιγνώσκων κάλλιστα τα της Εταιρείας, ης και τα συμβολικά σημεία εδήλωσεν ότι γνωρίζει, τότε μόνον, λέγομεν, εξηνάγκασεν αυτούς εκόντας άκοντας να ομολογήσωσιν αυτώ την ύπαρξιν της Φιλικής Εταιρείας και να προσπαθήσωσι να μύθωσιν αυτόν. Αλλά και πάλιν δεν απεκάλυψαν αυτώ τον αληθήν αυτής σκοπόν, ηρκέστησαν δε μόνον να υποδείξωσιν αυτώ, ότι διά ρωσσικού δακτύλου διωργανούτο εξέγερσις των χριστιανών ραγιάδων κατά της Πύλης· στη σ. 349 αναφέρεται και ο Φιλικός Γεώργιος Τουρτούρης μεταξύ εκείνων που «επειράθησαν να προσεταιρισθώσιν αυτόν υποδεικνύοντες την σπουδαιότητα της συνδρομής ην ηδύνατο να παράσχη αυτώ το ελληνικόν στοιχείον συμπράττον μετά του Αλβανικού υπό την ηγεμονίαν αυτού». Βλ. επίσης Αγγελική Σπ. Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Μια απόπειρα με επιτυχή

με το συνωμοτικό όνομα «ο πενθερός»⁸ και είχε φροντίσει να χρησιμοποιήσει αυτή την ενημέρωση προς όφελός του στην προσπάθειά του να επιβιώσει, διοχετεύοντάς την είτε προς τον σουλτάνο⁹ είτε προς τις αρχές του βρετανικού προτεκτοράτου «Ενωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων»,¹⁰ το ερώτημα που ανακύπτει και καλούμαστε σήμερα να απαντήσουμε είναι κατά πόσον αληθεύουν οι μαρτυρούμενες, από διαμεσολαβημένες πηγές, σχέσεις του με την κερκυραϊκή Εφορία της Φιλικής.¹¹ Ιδιαίτερα μάλιστα αν είναι αληθής η πληροφορία του Κρέμου: «... διευθύνει τον Σπύρο Κολοβόν (άρχοντα εκ των σημαντικών των Ιωαννίνων και πιστόν του σύμβουλον) προς την εν Κερκύρα μυστικήν των Ελλήνων εταιρίαν με επιστολάς και μέρος ταλλήρων¹² αφιέρωμα διά την Κάσσαν»,¹³ που επαναλαμβάνει ο Αραβαντινός: «Ο Αλής απετόλμησε να αποστείλῃ εἰς τὴν Κέρκυραν τὸν Κολοβόν, ὅπως συνεννοηθῇ μετὰ τῶν ἐκεῖ καὶ τῶν ἐν Πάτραις ἐταίρων καταβαλὼν αὐτοῖς καὶ σπουδαῖον χρηματικὸν ποσόν».¹⁴ Αλλά γι' αυτό πρέπει πριν να δούμε το ιστορικό πλαίσιο, τα πρόσωπα που ενεπλάκησαν και τις τυχόν συνάφειές τους.¹⁵

έκβαση», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 2015, σ. 69-96· και της ίδιας, «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δικτυώσεις», στο *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, επιστημονική επιμέλεια και εισαγωγή Άννα Μανδυλαρά και Γιώργος Νικολάου, Δήμος Νικολάου Σκουφά – Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 179-216.

⁸ Βλ. την επιστολή του Χρήστου Πασχάλογλου (ή Πασχάλη) προς τον Αλέξη Νούτσο στα: Αγγ. Σπ. Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δικτυώσεις», ὁ.π., σ. 193· και Κώστας Ι. Βαρτζώκας, *Αλέξης Νούτσος, ο μεγάλος Ηπειρώτης: Η προσφορά της Ηπείρου στον αγώνα του '21*, Πάριννα 1971, σ. 91: «Ο Πενθερός τοῖς πᾶσι ἀγαπητὸς δέον ἀκολουθήσῃ τας ἐνεργείας ἡμῶν ἀπάσας: Ἰσχυρὸς βοηθός, θεράπων εἰς κάθε περίστασιν καὶ ἐν παντί».

⁹ Για τη διαδρομή της Φιλικής βλ. τις τούρκικες πηγές Başbakanlık Arşivi (Αρχείο Πρωθυπουργίας), συλλ. Mühimme Defteri, αρ. 238, σ. 180· και τις εκδόσεις του Γενικού Επιτελείου της Τουρκίας Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, τόμ. 3, τχ. 5, εκδ. Gunkur. Basimevi, Άγκυρα 1978, σ. 524-535.

¹⁰ Stati Uniti delle Isole Jonie, και Ιονικόν ή Ιόνιον Κράτος.

¹¹ Ahmet Uzun, «Ο Αλή πασάς ο Τεπελενλής και η περιουσία του», μφρ. Γιώργος Σύρμας, στην ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, <http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/instr-studiorumbalk/tepelendis.pdf>, σ. 3: «Ξεκίνησε να έχει συναντήσεις με μέλη της “Φιλικής Εταιρείας” που αντιπροσώπευε το επαναστατικό κίνημα των Ελλήνων και εξασφάλισε πολιτική και υλική στήριξη από την οργάνωση» (τίτλος πρωτοτύπου: Ahmet Uzun, «Tepedelenli Ali pasa ve mal varligi», *Belleten* 65/244, 2001, σ. 1036-1077).

¹² Ο Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας περιέχουσα την χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας, κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου*, Τύπος Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, Αθήνα 1857, σ. 172, πληροφορεί για την ύπαρξη επί Επτανήσου Πολιτείας υποστηρικτών του Αλή στην Κέρκυρα: «Το λαμπρόν και μαγνητικόν χρυσίον του Βεζύρη εθάμβωσε και παρείλκυεν άτομόν τι εκ των πρωτίστων της Κερκύρας φέρων και τίτλον Κόμητος, το οποίον εμισθοδοτεῖτο κατά μήνα ανά πέντε χιλιάδας γρόσια διά να υπερασπίζῃ καὶ ἐκτελῇ τα θελήματα τοῦ μισθοδοτοῦ».

¹³ Γεώργιος Κρέμος, «Ιστορικά επανρθώματα Α': Αλή Πασάς», *Παρνασσός Ζ'*, 1883, σ. 950-979, ἐδὼ σ. 974.

¹⁴ Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή...*, ὁ.π., σ. ιβ' και 284-285.

¹⁵ Κατά την Αγγ. Σπ. Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Μια απόπειρα με επιτυχή έκβαση», ὁ.π., σ. 70 κ.εξ., και «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δικτυώ-

Ιωάννης Κεφαλάς.

Φωτογραφία, β' μισό 19ου αι. Συλλογή οικογενείας Αλεξάνδρου Δεσύλλα
και Δήμητρας Κεφαλλά-Δεσύλλα, Κέρκυρα.

Δημήτριος Αρλιώτης.

Μολύβι σε χαρτί. Έργο Αντωνίου Τριβώλη-Πιέρη, Κέρκυρα 1848.
Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα.

Το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, κατά το τέλος της διαμάχης επικράτησης των κατά τόπους τοπαρχών, γαιοκτημόνων αγιάν (ayân),¹⁶ μπέηδων και αγάδων (μια κατάσταση που αρχικά εξυπηρετούσε την πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία, εμποδίζοντας μια πιθανή συνένωση των δυνάμεών τους εναντίον της κεντρικής εξουσίας, αλλά, όταν στη συνέχεια ογκώθηκε, σφοδρά καταπολεμήθηκε από τους σουλτάνους), εμφανίστηκαν δύο ισχυρά «πασαλίκια» στα νοτιοδυτικά Βαλκάνια: της Σκόδρας με πασά τον Μεχμέτ Μπουσατλή, και των Ιωαννίνων, με πασά τον Αλή Μουτζοχουσάτη, γνωστότερο ως Τεπελενλή.¹⁷ Τα πασαλίκια δεν ήταν θεσμοθετημένες μονάδες του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, αλλά *πολιτικο-στρατιωτικές διοικητικές οντότητες υπαγόμενες απευθείας στον σουλτάνο*, που προέκυψαν από τις συγκυρίες και, χωρίς αυτό να είναι θεσμικά αποδεκτό, ασκούσαν μια *de facto* ημιανεξάρτητη διοίκηση στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή του σουλτανάτου.¹⁸ Η εξάλειψή τους επιχειρήθηκε αρχικά από τον Μουσταφά Δ', αλλά κυρίως υπήρξε μεταξύ των στόχων των μεταρρυθμίσεων που εισήγαγε ο Μαχμούτ Β' στην προσπάθειά του να διατηρήσει τη συνοχή της αυτοκρατορίας, καθώς η Αλγερία, η Τυνησία, η Τριπολίτιδα ήταν πλέον σχεδόν ανεξάρτητες, ενώ η υπό τον χεβίδη Μουχαμάντ Άλι Αίγυπτος έδειχνε «αμφίβολη υποταγή».¹⁹

Ο Αλή πασάς Τεπελενλής (Tepedelenli Ali Paşa· Τεπελένι, 1777 – Ιωάννινα, 24 Ιανουαρίου 1822), Αλβανός μουσουλμάνος που ανήκε στην οικογένεια Μουτζοχουσάτες και πρωτοεμφανίστηκε ως ληστής, ήταν προϊόν του ανταγωνιστικού πνεύματος που αναφέρθηκε.²⁰ Χάρη στις ικανότητες και τον αμοραλισμό του, κα-

σεις», ό.π., σ. 182-183, «ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των κορυφαίων Φιλικών της Αρχής και του ελληνικού κύκλου του Αλή πασά» ήταν ο αδελφός του Μάνθου Οικονόμου Χριστόδουλος.

¹⁶ Στον ελληνικό χώρο από τους σπουδαιότερους αυτή την περίοδο αγάη υπήρξε ο Ισμαήλ πασάς των Σερρών.

¹⁷ Α. Uzun, «Ο Αλή πασάς ο Τεπελενλής και η περιουσία του», ό.π., σ. 3-6· Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, πρόλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Αντωνία Διάλλα, Gutenberg, Αθήνα 1994, και του ιδίου, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών αρχείων*, μτφρ. Ιρίνα Σμυρλιάεβα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 268-275, 283-286· Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland & Company, Λονδίνο 1995, σ. 249.

¹⁸ Α. Uzun, ό.π., σ. 5.

¹⁹ Αλεξάνδρα Πεταλά, «Αξιωματούχοι στην αυλή του Αλή πασά», *Μνήμων* 2, 1972, σ. 257-272, εδώ σ. 257-258.

²⁰ Κατά την Αλ. Πεταλά, ό.π., σ. 259, «ο Αλής Τεπελενλής αποτέλεσε το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα που δημιούργησαν η αναρχία, η αταξία και οι φυγόκεντρες ροπές στην Οθωμανική αυτοκρατορία». Βλ. επίσης Χαμιγιέτ Σεζέρ, «Νέες πληροφορίες και ευρήματα σχετικά με τα τσιφλίκια και τα εισοδήματα του Αλή πασά και των γιών του», μτφρ. και σχόλια Ειρήνη Καλογεροπούλου, στην ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, <http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/instr-studiorumbalk/sezer2%20kalogeropoulou%20teliko.pdf> (τίτλος πρωτοτύπου: Hamiyet Sezer, «Tepedelenli Ali Pasa ve Ogullarmin Ciftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi – Bulgular»,

τάφερε να ενταχθεί στον στρατιωτικο-διοικητικό μηχανισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να καταλάβει διάφορα αξιώματα και από το 1788 έως το 1822 να διοικήσει ως πασάς με αξίωμα βεζίρη, αρχικά δύο και στη συνέχεια τριών ιππουρίδων (Τουγ), το σαντζάκι των Ιωαννίνων.²¹ Κατά περιόδους είχε υπό τον πλήρη έλεγχό του τα εγιαλέτια Ρούμελης και Τρικάλων, και τα σαντζάκια της Οχρίδας και του Ελβασάν, μια περιφέρεια η οποία περιέκλειε τη νότια Αλβανία, τη Θεσσαλία, τη Στερεά και την Ήπειρο (συμπεριλαμβανομένης της Πάργας από το 1819).²² Στη διοίκηση είχε ως άμεσους βοηθούς (πασάδες) τους γιους του Μουχτάρ στο Βεράτι, Βελή στη Θεσσαλία και Σαλίχ στη Ναύπακτο, καθώς και τον εγγονό του Μεχμέτ στην Παραμυθιά.²³ Πολιτικά, στρατιωτικά και διπλωματικά υπήρξε ιδιαίτερη περίπτωση οριενταλικού ηγέτη γοητευμένου από τη Δύση, που επιθυμούσε να οργανώσει την ηγεμονία του στα πρότυπα των αντίστοιχων της Ευρώπης. Μη διαθέτοντας όμως, ως παντελώς απαίδευτος, τις κοινωνικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις γι' αυτή τη συγκρότηση, διοίκησε με αντιφάσεις και χωρίς να εγκαταλείψει τις ληστρικές συμπεριφορές.²⁴ Συνδύαζε αρετές όπως οι ηγετικές ικανότητες, η ευστροφία, η πολιτική διορατικότητα, η διπλωματικότητα και η θρησκευτική ανεκτικότητα, με ελαττώματα όπως η φιλαργυρία, η απληστία, η δολοπλοκία, η διγλωσσία και η βαναυσότητα, ενώ, παρόλο που

Osmanli Tarihi Arastirma ve Uygulama Merkezi OTAN 18, Άγκυρα 2005, σ. 336-357)· Α. Uzun, «Ο Αλή πασάς ο Τεπελενλής και η περιουσία του», ό.π., σ. 3.

²¹ Διονύσιος Σκιάτης, «Από ληστής πασάς: Τα πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή Πασά των Γιαννίνων (1750-1784)», *Θησαυρίσματα* 6, 1969, σ. 257-290· Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων: Τα όρια της περιφερειακής αυτονομίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 1ος Τόμος: Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Πολιτική πραγματικότητα – Οικονομική και κοινωνική οργάνωση*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα / Τα Νέα, Αθήνα 2003, σ. 257-272· Katherine Elizabeth Fleming, *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*, Princeton University Press, Πρίνστον 1999, σ. 15 κ.εξ. Μετά το τέλος της διοίκησης του (1822), ο Ομέρ (Βρυώνης) πασάς, που τον αντικατέστησε, ανέλαβε τη διοίκηση στα πασαλίκια των Ιωαννίνων, του Βερατιού, του Δέλβινου και της Αυλώνας [βλ. Meyer προς Adam, 30 Ιανουαρίου / 11 Φεβρουαρίου 1822, Public Record Office/Colonial Office (στο εξής C.O.) 136/448/39-40].

²² Ανέλαβε τα καθήκοντα: του «γενικού δερβέναγα» της Ρούμελης (1784), του τοπάρχη του σαντζακίου Τρικάλων (1785), του διοικητή του σαντζακίου Ιωαννίνων (1788). Υπέταξε τους μπεήδες και αγάδες της βόρειας Αλβανίας (1790). Προσάρτησε το βοϊβοδολίκι Άρτας (1796). Κατέλαβε την Πρέβεζα, τη Βόνιτσα, το Βουθρωτό. Προσάρτησε τη Νάουσα και την Έδεσσα. Κατέστρεψε τη Νιβίτσα και τον Άγιο Νικόλαο Χιμάρας (1798). Κατέλαβε το Σούλι (1802). Έγινε Ρούμελη βαλεσής (1803). Ο γιος του Βελή πασάς έγινε Μόρα βαλεσής (1804). Ανακατέλαβε την Πρέβεζα και τη Βόνιτσα (1805). Ο γιος του Βελή πασάς έγινε τοπάρχης της Θεσσαλίας (1811). Παρέλαβε από του Βρετανούς την Πάργα, αποζημιώνοντας τους κατοίκους, οι οποίοι μετοίκησαν στους Παξούς και την Κέρκυρα (1819).

²³ Από αυτούς ο Βελή έγινε επίσης τοπάρχης της Θεσσαλίας (1811), αυξάνοντας τον χώρο επιρροής του πατέρα του. Μετά τη συνθηκολόγησή τους και την εκτέλεση του Αλή, εξορίστηκαν στη Μικρά Ασία, και εκεί κι αυτοί εκτελέστηκαν.

²⁴ Την ίδια περίοδο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία παρουσιάστηκαν άλλοι περιφερειακοί ηγέτες (όπως ο Οσμάν Πασβάνογλου στο Βιδίνιο, ο Μουχαμάντ Άλι στην Αίγυπτο, ο Καραοσμάνογλου στη Σμύρνη), που πλησίασαν περισσότερο αυτό το μοντέλο ηγεσίας.

γενικότερα ήταν επίορκος και δεν τηρούσε τις συνθήκες, είχε υπό την προστασία του παλαιούς συντρόφους και τους γόνους τους.²⁵ Εξάλειψε σε μεγάλες περιοχές τη λεηστεία και αποκατέστησε τα δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών, αλλά επέδειξε λεηλατική συμπεριφορά απέναντι σε πρόσωπα, συντεχνίες και κοινότητες.²⁶ Συνέτριψε τους τοπικούς φεουδάρχες υφαρπάζοντας τις ιδιοκτησίες τους και αύξησε υπέρμετρα τη φορολογία, με αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν την Ήπειρο εξαιρετικοί τεχνίτες και έμποροι.²⁷ Στραγγάλισε τελικά με την παρεμβατική πολιτική του την παραγωγή και το εμπόριο, που άρχισαν να ακμάζουν μέσα στο περιβάλλον ασφάλειας που διαμόρφωσε, και δεν βελτίωσε τις καλλιεργητικές μεθόδους και συνθήκες στα τσιφλίκια του. Οι μόνες υπάρχουσες πληροφορίες για τα γεωπονικά ενδιαφέροντά του και των γιων του αφορούν την κατασκευή και συντήρηση των κήπων των σαραγιών τους.²⁸ Παρά την προβαλλόμενη από τους σύγχρονους του ανεξιθρησκία του και την υποτιθέμενη ανεκτικότητα του, δεν επέτρεψε τον θεσμοθετημένο διαθρησκευτικό πολιτικό γάμο (κεπήνιο),²⁹ ούτε ανέχθηκε εξωσυζυγικές σχέσεις, τιμωρώντας με θάνατο τους παραβάτες. Όμως ελίχθηκε πολιτικά με επιτυχία μεταξύ Γάλλων, Βρετανών και

²⁵ Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή πασά των Ιωαννίνων: Από το Τιλσίτ στη Βιέννη (1807-1815)*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1999, σ. 2 κ.εξ. Π.Δ. Μιχαηλάρης, «Αλή πασάς των Ιωαννίνων...», ό.π., σ. 257-272· Βάσω Δ. Ψμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Εστία, Αθήνα 2005³, passim· Κ.Ε. Fleming, *The Muslim Bonaparte...*, ό.π., σ. 61-62· *Αρχείο Αλή Πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Τόμος Γ': 1818-1821*, έκδοση, επιμέλεια και σχολιασμός Βασίλης Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη, Ινστιτούτο Νεολληνικών Ερευνών Ελληνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2010, σ. 246-247 (έγγρ. 1184), 426-427 (έγγρ. 1293) και 474-475 (έγγρ. 1326).

²⁶ Νικόλαος Β. Πατσέλης, *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1936.

²⁷ Όπως οι Καλαρρυτινοί αργυροχρυσοχόοι Γεώργιος Διαμαντής-Μπάφας (Καλαρρύτες, 1784 – Ζάκυνθος, 1853), που διέπρεψε στη Ζάκυνθο, οι γιοι του Νικόλαου Παπαγεωργίου Απόστολος και Γεώργιος, που κατέφυγαν με τις οικογένειες Παπαμόσχου, Νέσση, Λάμπρου και Τσιμούρη στην Κέρκυρα μετά το 1821, και οι Βούλγαρη, που κατέφυγαν στην Παραμυθιά (βλ. Ντίνος Κονόμος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964· Πόπη Ζώρα, *Δύο μεγάλοι μάστορες του ασημιού: Αθανάσιος Τζημούρης, Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1972).

²⁸ Βλ. *Αρχείο Αλή Πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Τόμος Γ': 1818-1821*, ό.π., σ. 289 (έγγρ. 1213 της 7ης Αυγούστου 1819). Προερχόμενο διαδοχικά από τις βιβλιοθήκες του ακαδημαϊκού Ιωάννη Χ. Πολίτη και του καθηγητή της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Χρυσάνθου Α. Φούφα, φυλάσσεται στη δική μου το τετράτομο *Icones Plantarum Medicarum* («Nürnberg 1784»), στην πρώτη σελίδα του οποίου υπάρχει η χειρόγραφη ένδειξη: «Εκ της βιβλιοθήκης του Αλή πασ(ι)ά».

²⁹ Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Εκκλησία και δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 115· του ίδιου, *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσσει προς το ελληνικόν*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 133· και του ίδιου, «Τα “προνόμια” ως πολιτιστικός παράγων στις σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 9, 1975, σ. 815-896, εδώ σ. 816.

Ρώσων,³⁰ παρουσιάζοντας μεγάλες διπλωματικές ικανότητες,³¹ έδειξε ενδιαφέρον για νεωτερικές αντιλήψεις, φιλοξένησε περιηγητές κύρους όπως ο Μπάιρον (Byron),³² ο Χιουζ (Hughes), ο Μπρόντστεντ (Brondsted), ο Λάιμαν (Lyman)³³ και φρόντισε για την οχύρωση στρατηγικών τοποθεσιών, τον εξοπλισμό των στρατευμάτων του από τους Γάλλους και τους Βρετανούς και την εκτός του κράτους εκπαίδευση ευνοουμένων του στην κατασκευή φορητών όπλων, μέσω του Γκίλφορντ (Frederick North, fifth earl of Guilford).³⁴ Χρησιμοποιούσε τα ελληνικά στις συναναστροφές και την αλληλογραφία του³⁵ και υποστήριξε υπό όρους τα ελληνικά σχολεία των Ιωαννίνων (όπου μαθήτευσε και ο Σαλώνων Ησαΐας), με αποτέλεσμα πολλοί δάσκαλοι, πιεζόμενοι ή ανησυχούντες, να διαφύγουν στα Επτάνησα (Αθανάσιος Ψαλλίδας, ιερέας Ανδρέας Ιδρωμένος), ενώ άλλοι που είχαν μεταβεί για σπουδές στο εξωτερικό να μην επιστρέψουν (Κωνσταντίνος Ασώπιος, Χριστόφορος Φιλητάς, Νικόλαος και Ανδρέας Λουριώτης). Έλληνες ήταν και οι διαχειριστές της περιουσίας και των οικονομικών του κράτους του (Μάνθος Οικονόμου, Αλέξιος Νούτσος, Ιωάννης Σταύρου, Αθανάσιος Λιδωρίκης), όπως και το απολύτως στενό περιβάλλον του (η τελευταία του σύζυγος Βασιλική Κονταξή και ο εξ απορρήτων Θανάσης Βάγιας). Στο περιβάλλον του συγκέντρωσε Έλληνες λογίους και επιστήμονες όπως οι Γεώργιος Σακελλά-

³⁰ Βλ. την έκθεση του Ρώσου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Στρογκάνωφ προς τον Καποδίστρια, στην οποία επισυνάπτονται οι, μέσω του Παπαρηγόπουλου, προτάσεις του Αλή πασά να απασχολήσει τις σουλτανικές δυνάμεις έως ότου κηρυχθεί ρωσο-οθωμανικός πόλεμος, στο Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831...*, ό.π., σ. 268-275.

³¹ Sir Robert Adair, *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles in 1808-9: With Dispatches and Official Documents*, Longman, Brown, Green, and Longmans, Λονδίνο 1845.

³² Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage, a Romaunt*, John Murray, Λονδίνο 1812.

³³ Ιόλη Βιγγοπούλου, «Ταξιδιώτες και Αλή πασάς. Όταν η Δύση συναντά την Ανατολή», στο *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα. Οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών: Peter Oluf Brondsted, Theodore Lyman*, επιμ. Ιόλη Βιγγοπούλου και Παναγιώτης Μιχαηλάρης, μτφρ. Βαγγέλης Κούταλης, Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σ. 7-24.

³⁴ Αρχείο Guilford Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, φ. II 6, 9, 10, 18, 40, 47, και φ. IV 10, 20, 33, 37· βλ. επίσης Δάφνη Ι. Κυριάκη, *Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford, Κατάλογος*, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 1984.

³⁵ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η ελληνόφωνη επιστολογραφία στο αρχείο του Αλή Πασά», στο *Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου «Νεοελληνική Επιστολογραφία (16ος-19ος αι.)»*, Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 8, 2006, σ. 269-286. Τα ελληνικά χρησιμοποιούσαν και άλλοι Οθωμανοί αξιωματούχοι στην αλληλογραφία τους με τις βρετανικές αρχές [βλ. Ελευθέριος Πρεβελάκης και Κάλλια Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση - Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα. Τόμος Β' : 1822*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 66-67, 110-112, 120-122, 197-198, 256-257: την επιστολή για τη μεταφορά των χαρμιών του Χουρσίτ (5/17 Απριλίου 1822, C.O. 136/448/99), το μπουγιουνρτί για τον διορισμό του Αλοΐσιου Καντιώτη ως Βρετανού υποπροξένου στη Σαγιάδα (22 Νοεμβρίου 1821, C.O. 136/448/173-17410) και την ένδειξη ότι το έγγραφο μεταφράζεται στα ιταλικά από τα ελληνικά στην επιστολή πάλι για τα χαρμιά του Χουρσίτ (3/15 Ιουνίου 1822, C.O. 136/448/190-191): επίσης την επιστολή των βεζίρηδων Μεχμέτ πασά Vechamiti και Ομέρ πασά των Ιωαννίνων και του Δέλβινου από το Σούλι (28 Ιουλίου / 9 Αυγούστου 1822, C.O. 136/448/412-413), και την επιστολή του Μεχμέτ Ρεσίτ πασά της Άρτας (30 Αυγούστου 1822, C.O. 136/448) για την αναχώρηση των οικογενειών των Σουλιωτών].

ριος, Ιωάννης Κωλέττης, Ευστάθιος Καλογεράς, Αθανάσιος Ψαλλίδας, Μπαλάνος Βασιλόπουλος, Κωνσταντίνος Καραϊωάννης, Ιωάννης Βηλαράς, και οι Επτανήσιοι (οι περισσότεροι ιατροί) Ιωάννης Δελλαπόρτας, Ιωάννης Δονάς-Πασχάλης, Στάμος Πετρίτσης, Ιωάννης Μεταξάς-Στραβόλαιμος, Διονύσιος Ταγιαπέρας, Μιχαήλ Περδικάρης, Γεώργιος Θεριανός, Νικόλαος Μαυρομμάτης, Μαρίνος Λάζαρης. Στο στρατόπεδο της φρουράς του εκπαιδεύτηκαν σημαντικοί πολέμαρχοι της Επανάστασης του 1821, όπως οι Οδυσσεάς Ανδρούτσος, Αθανάσιος Διάκος, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Ευάγγελος Ζάππας, Μάρκος Μπότσαρης, Θεόδωρος Γρίβας, Λάμπρος Βέικος, Γεώργιος Βαρνακιώτης, Βασίλης Μπούσγος, Πανουργιάς (Δημήτριος) Ξηρός, Δήμος Σκαλτσάς (Σκαλτσοδήμος), οι οποίοι μάλιστα κατά την Επανάσταση του 1821 άσκησαν σε πολλές περιπτώσεις όμοιες τακτικές.³⁶

Ο Αλή, αφού υπέταξε τις ελληνικές κοινότητες της Χιμάρας, συνέχισε τις προσπάθειες να εκτοπίσει τους Σουλιώτες³⁷ και υπολόγιζε να ενσωματώσει στο πασαλίκι του τις πρώην βενετικές περιοχές του Ιονίου πελάγους που είχαν καταλάβει τα γαλλικά δημοκρατικά στρατεύματα από τις 18/29 Ιουνίου 1797 και είχαν εντάξει στη Γαλλική Δημοκρατία μετά τη συνθήκη του Κάμπο Φόρμιο (Campio Formio, 6/17 Οκτωβρίου 1797).³⁸ Το ελάχιστο που στόχευε (μετά την εξαπάτηση των Γάλλων και την επιδρομή στην Πρέβεζα, το Βουθρωτό και τη Βόνιτσα) ήταν η προσάρτηση της Πάργας και ο έλεγχος της Κέρκυρας.³⁹ Όμως τον πρόλαβαν οι εξελίξεις της ρωσο-οθωμανικής συνθήκης συμμαχίας (3 Ιανουαρίου 1799 π.η.) που συνομολόγησαν

³⁶ Αλ. Πεταλά, «Αξιωματούχοι στην αυλή του Αλή πασά», ό.π.: *Απομνημονεύματα Σουλιώτου αγωνιστού του Εικοσιένα Σπύρου Τζίπη, γραμμένα στην Κέρκυρα από τον κουμπάρο του Ιωάννη Δούσμανη, από αντίγραφο χειρογράφου του σωζόμενο στα Ιστορικά Αρχεία Πάννη Βλαχογιάννη, προλεγόμενα, σημειώσεις, ευρετήριο, λεξιλόγιο κτλ.* Άγγελος Ν. Παπακώστας, Δωδώνη, Αθήνα 1979· Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Τακτικοί ελιγμοί και ψυχολογικές επιχειρήσεις στην Ελληνική Επανάσταση. Η απελευθέρωση της Λιβαδειάς από τον Αθανάσιο Διάκο», στο *Πρακτικά Ημερίδος Ο Εθνομάρτυρας Αθανάσιος Διάκος (21 Οκτωβρίου 2017, Λαμία)*, Ιερά Μητρόπολις Φθιώτιδος, Λαμία 2018, σ. 149-162.

³⁷ Μετά από δύο αναποτελεσματικές προσπάθειες το 1789 και το 1792, τελικά το επέτυχε με την τρίτη εκστρατεία του το 1803-1804 [Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Γράμματα αναφερόμενα εις την ιστορίαν του Σουλίου και της Πάργας (εκ των αρχείων της Ιονίου Γερουσίας)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1, 1926, σ. 148-157, και του ιδίου, «Γράμματα αναφερόμενα εις αγώνας του Σουλίου και της Πάργης (επιστολαί Σουλιωτών, Αθανασίου Ψαλλίδα, Χριστόφορου Περραιβού)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 2, 1938, σ. 269-285· Κωνσταντίνος Δ. Καραμούτσος, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, *passim*· Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Εγκαταστάσεις Σουλιωτών στην Κέρκυρα», στο *Πρακτικά Συνεδρίου «Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά: Από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα»*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 9-11 Οκτωβρίου 2019, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Κέντρο Μελετών Ιονίου, υπό έκδοση].

³⁸ Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020.

³⁹ Stefanaq Pollo & Arben Puto, *The History of Albania*, Routledge, Λονδίνο 1981, σ. 101· E.E. Jacques, *The Albanians...*, ό.π., σ. 249· Mehmet Cavid Baysun, «Ali Paşa (Tepedelenli)», στο *Islam Ansiklopedisi*, I, Κωνσταντινούπολη 1993, σ. 345· Χ. Σεξέρ, «Νέες πληροφορίες και ευρήματα σχετικά με τα τσιφλίκια...», ό.π.

ο τσάρος Αλέξανδρος Α' και ο σουλτάνος Σελήμ Γ', η παρουσία του ρωσο-οθωμανικού στόλου στο Ιόνιο με τους ναυάρχους Ουσακώφ και Καντίρ μπέη,⁴⁰ η έξωση των Γάλλων δημοκρατικών (22 Φεβρουαρίου / 5 Μαρτίου 1799)⁴¹ και η ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας, με τη ρωσο-οθωμανική σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως της 21ης Μαρτίου 1800.⁴² Καθώς αυτό το νέο κράτος ήταν οθωμανικό προτεκτοράτο με την εγγύηση της Ρωσίας, ο Αλή συνήψε με την επτανησιακή Γερουσία, αποστέλλοντας στην Κέρκυρα ως εκπρόσωπό του τον μητροπολίτη Άρτας και Ναυπάκτου Ιγνάτιο, εμπορική, ναυτιλιακή και τελωνειακή συνθήκη (9-11 Νοεμβρίου 1803 π.η.), με την οποία πέτυχε να μη γίνονται δεκτοί στην Επτάνησο οι Σουλιώτες και οι οικογένειές τους. Στις συνομιλίες την επτανησιακή Γερουσία εκπροσώπησε ο Αντωνομαρίας κόμης Καποδίστριας.⁴³ Όμως ο φόβος μιας ενδεχόμενης εις βάρος του απόφασης του σουλτάνου τον ώθησε σε συνεχή αναζήτηση συμμάχων στο εξωτερικό. Όταν ο σουλτάνος και ο τσάρος διέρρηξαν τις σχέσεις τους και κηρύχθηκε ο γαλλο-ρωσικός πόλεμος του 1806-1812, επεδίωξε τη σύναψη καλών σχέσεων με τη Γαλλία. Ο αυτοκράτορας πλέον Ναπολέων άφησε να εννοηθεί ότι θα του παραχωρούσε όποιο νησί κατάφερνε να αποσπάσει από τους Ρώσους. Κατόπιν αυτού ο Αλή, με πρόφαση την επιθετική συμπεριφορά του Ρώσου ναυάρχου Σινιάβιν,⁴⁴ συγκρούστηκε, χωρίς αποτέλεσμα, με τα ρωσικά και τα επτανησιακά στρατεύματα στη Λευκάδα, όπου η

⁴⁰ Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Οι ρωσικές προκηρύξεις προς τους Επτανήσιους. Κείμενα πολιτικής διαπαιδαγώγησης ή προπαγάνδας», στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Χίλια χρόνια ελληνορωσικές σχέσεις»: Ιστορία και πολιτισμός*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2017, σ. 225-235· και του ίδιου, «Οι προκηρύξεις προς τους Επτανήσιους κατά τις επιχειρήσεις για την έξωση των Γάλλων δημοκρατικών», στο Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (επιστημονική διεύθυνση), *Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο Πέλαγος (τέλη 14ου αρχές 19ου αιώνα)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σ. 77-104.

⁴¹ Την πολιορκία των ισχυρών φρουριών της Κέρκυρας υποστήριξε με στρατεύματα και εφόδια. Μετά την παράδοση τμημάτων του στρατωνίστηκαν στην Κέρκυρα, δημιουργώντας πολλά προβλήματα.

⁴² Ermanno Conte Lunzi, *Storia delle isole Ionie sotto il reggimento dei repubblicani francesi*, Tipografia del Commercio, Βενετία 1860, και του ίδιου, *Della Repubblica settinsulare. Libri due*, Tipi Fava e Garagnani, Μπολόνια 1863· Γεράσιμος Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα τω 1815: Μετά προεισαγωγής εν η εκτίθενται αι προηγούμεναι τύχαι αυτών*, Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία», Αθήνα 1889· Παναγιώτης Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων. Τόμος Γ'*, Εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα 1863.

⁴³ Περικλής Ζερλέντης, *Συνθήκη Επτανησίων και Αλή πασά έτει 1803*, Εκδοτικός Οίκος Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1921.

⁴⁴ Θεοδώρα Πιαννίτη, «Η αντιμετώπιση του ρωσικού στόλου κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Ναυάρχου Σενιάβιν στο Αρχιπέλαγος και την Αδριατική (1805-1807) από τον ελληνικό πληθυσμό. Ρωσία, φυσικός σύμμαχος των Ελλήνων», διάλεξη στο Κέντρο Ελληνικού Πολιτισμού στη Μόσχα (hecucenter.ru). Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, προτάσσεται ιστορία του αρματωλισμού, εισαγωγή και σημειώσεις Πάννης Βλαχογιάννης*, Αθήνα 1939-1942, τόμος Α', σ. 59-60· Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Ο Ιωάννης Α.-Μ. κόμης Καποδίστριας ως διπλωμάτης, 1809-1827», στο *Πρακτικά Ημερίδας «Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), ο διπλωμάτης, ο πολιτικός, ο πρώτος κυβερνήτης του ελληνικού κράτους»*, Σώμα Ομοτίμων Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 21 Οκτωβρίου 2019, υπό έκδοση.

Γερουσία έσπευσε να τοποθετήσει ως «έκτακτο επίτροπο» τον Ιωάννη Α.-Μ. κόμη Καποδίστρια, ενώ ταυτόχρονα προσπάθησε να αντιμετωπίσει καταδρομές που ενεργούσαν αρματολοί της περιοχής που είχαν καταφύγει στη Λευκάδα.⁴⁵ Τελικά το 1807 απαίτησε από τους Γάλλους την παραχώρηση της Κέρκυρας. Ο Ναπολέων όμως συνήψε ανακωχή με τους Ρώσους και υπέγραψε τις συνθήκες στο Τιλσίτ (22 Ιουνίου 1807), εντάσσοντάς τη μαζί με τα άλλα νησιά στην αυτοκρατορία του. Κατόπιν αυτού ο Αλή διέρρηξε τις σχέσεις με τη Γαλλία και προσέγγισε τους Βρετανούς, που σε εφαρμογή της σύμβασης του 1800 τελικά του παραχώρησαν την Πάργα το 1818.⁴⁶ Στη συνέχεια, κατά την τουρκική βιβλιογραφία, «ξεκίνησε να έχει συναντήσεις με μέλη της Φιλικής Εταιρείας, που αντιπροσώπευε το επαναστατικό κίνημα των Ελλήνων», και εξασφάλισε πολιτική και υλική στήριξη από την οργάνωση».⁴⁷

Ας δούμε τώρα την απέναντι όχθη. Η διάδοση του μυστικού της Φιλικής και η εγκατάσταση του συνωμοτικού μηχανισμού στην Κέρκυρα έγινε από τον Αριστείδη Παππά.⁴⁸ Αυτός κατήχησε στις 5 Ιανουαρίου 1819 τον Βιά-

⁴⁵ Το 1810-1811, στην υπηρεσία του υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας, ο Καποδίστριας συνέταξε υπόμνημα με τις απόψεις του για τον Αλή πασά («Notions sur Aly-Pacha»). Κατά τον Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, «Υπομνήματα και εκθέσεις του Ιωάννη Καποδίστρια (1809-1822). Προβλήματα και έρευνα», *Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1977, σ. 99-134, εδώ σ. 103-104, απόκειται στο ρωσικό αρχείο AVPR, f. Kanceljarija, d. 7815, II, 3-24.

⁴⁶ Τρύφων Κωνσταντινίδης, «Ο στολίσκος του Αλή πασά και ο κορσικανός κονδοτιέρος Antonio Passano», *Ναυτική Επιθεώρησης* LIV/227, Ιούλιος-Αύγουστος 1951, Γενικών Επιτελείων Ναυτικού, Ιστορική Υπηρεσία Β.Ν., σ. 28-36· Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, *Το έργο της Φιλικής Εταιρείας στην Ήπειρο*, Ηπειρωτική Εστία, Ιωάννινα 1970 (ανάτυπο)· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μία ημερολογιακή προσέγγιση», στο *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000)*, Αθήνα 2001-2002, τόμ. 3, σ. 449-461· Ελευθέριος Πρεβελέκης, «Η Φιλική Εταιρεία, ο Αλή πασάς και οι Σουλιάτες, δυο εκθέσεις του William Meyer», *Μελετήματα στη μνήμη του Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 467-468· Γ. Κρέμος, «Ιστορικά επανρθώματα Α': Αλή Πασάς», ό.π., σ. 974· *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια. Τόμος ΣΤ'*, επιμ. Κ. Δαφνής, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1984, σ. 111-112, 169-175· Ελ. Πρεβελάκης και Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση...*, ό.π., σ. 90.

⁴⁷ J. Swire, *Albania: A Rise of Kingdom*, Williams and Norgate, Λονδίνο 1929, σ. 20: «Οι διακεκριμένοι αρχηγοί της Ελληνικής Επανάστασης είχαν υπάρξει στρατηγοί του Αλή· μεγάλη στήριξη στον ξεσηκωμό είχε προσφέρει και ο στόλος που βρισκόταν στο νησί του Αλή πασά [!]. Με αυτόν τον τρόπο ο Αλή πασάς είχε σκοπό είτε να απομακρύνει την προσοχή του σουλτάνου από το πρόσωπό του και να τη στρέψει στην Ελληνική Επανάσταση, είτε να σωθεί επωφελούμενος της επιτυχίας των Ελλήνων. Την ίδια στιγμή οι Έλληνες ήταν έτοιμοι να στηρίξουν τον Αλή. Μέχρι και το 1821 5.000-7.000 Έλληνες πολεμιστές είχαν ήδη προσέλθει στις τάξεις του Αλή πασά. Αλλά η στήριξη των Ελλήνων στον Αλή δεν αποτελούσε φυσικά έκφραση αγάπης· πήγαζε από την επιθυμία να αυξήσουν τις πιθανότητες επιτυχίας της επανάστασης εγκλωβίζοντας τόσο τις δυνάμεις του Αλή όσο και του σουλτάνου στην Αλβανία, και έτσι να αποτινάξουν την οθωμανική κυριαρχία» (βλ. επίσης James Pettifor, *Albania*, Hurst, Λονδίνο 1954, passim· St. Pollo & Ar. Puto, *The History of Albania*, ό.π., σ. 103).

⁴⁸ Ο μέχρι τη μνήσή του ιερωμένος και διακεκριμένος δάσκαλος Αριστείδης Παππάς (γνωστός και ως Αριστείδης Πωπ, με το συνωμοτικό όνομα «Ανδρέας», Τρίκαλα, 1783 – Αδά Καλέ, 1821) παρουσιάζεται από τον Ιωάννη Φιλήμονα ως «άνδρας εγκρατής πάσης ελληνικής παιδείας και ξένων γλωσσών, σύννους, εύγλωττος, μειλίχιος λίαν τους τρόπους, απεριόριστου δε πατριωτισμού και αυστηράς ηθικής, όστις άμα καθηγηθείς ειργάσθη

ρο Καποδίστρια και τον Κωνσταντίνο Γεροστάθη,⁴⁹ και ήρθε σε επαφή με τους επικεφαλής των Σουλιωτών.⁵⁰ Από τη λογοδοσία του τις 22 Σεπτεμβρίου 1820 φαίνεται ότι στα προβλήματα των τελευταίων έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία: «Συν τούτοις ενεχείρισα [τω κυρίω Παναγιώτη Σέκερη εις Κωνσταντινούπολιν προ ενός χρόνου] καί τινας ιδιοχείρους αποδείξεις των εν Κερκύρα Σουλιωτών, εν αις εφαινετο η χρηματική συνδρομή διά τινας πάντη απόρους γενομένη, ως υπό των εν Κερκύρα αδελφών εκρίθη. Η συνδρομή δε αυτή εγένετο εξ ιδίας μου περιουσίας [...] Αριστείδης Παπά».⁵¹ Στα μέσα Ιανουαρίου του 1819 κατήχησε στους Παξούς τον Γεώργιο Λουρόπουλο και συνέχισε το ταξίδι του στη Λευκάδα και τη Ζάκυνθο. Εκεί μετά την 1η Απριλίου 1819, με σύσταση του ενθουσιώδους δασκάλου ιερέα Θεοδόσιου Δημάδη (τον οποίο είχε μνησει ενώ αυτός παρεπιδημούσε στην Κέρκυρα),⁵² κατήχησε τον Διονύσιο κόμη δε Ρώμα⁵³ και τον Ανα-

διά πολλής ωφελείας υπέρ της Εταιρείας, θυσιάσας και την ζωήν του διά το Γένος». Κατηχήθηκε στη Νάπολη της Ιταλίας από τον Χριστόδουλο Λουριώτη στις 25 Οκτωβρίου 1818. Μετά τη μνήσή του έβγαλε τα ράσα (ο αποσχηματισμός θεωρήθηκε αναγκαίος ώστε να μπορεί να κυκλοφορεί απαρατήρητος) και «έγινε πολιτικός υπηρέτης της πατρίδας του» (βλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 276, 299-300, 380· και του ιδίου, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. 74, 208-209).

⁴⁹ Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Η Φιλική Εταιρεία στην Κέρκυρα, τα πρόσωπα και οι συνάφειες», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 29, 2016-2019, σ. 223-235. Σημειώνεται ότι ο Γεροστάθης, με απόφαση της Γερουσίας που κοινοποίησε ο έπαρχος (Regente) της Κερκύρας Αντώνιος Λευκόκοιλος στις 12/24 Οκτωβρίου 1818, εντάχθηκε στους εμπόρους και το όνομά του καταχωρίστηκε στο σχετικό βιβλίο (*Gazzetta Ionia*, αρ. φ. 43, 12/24 Οκτωβρίου 1818, σ. 3).

⁵⁰ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 384-385, επιστολή προς τον Χριστόδουλο Πρηιάρη στις 10 Ιανουαρίου 1819: «Προ πολλού σας εφανέρωσα, ότι ενεχείρισα τα βιβλία τω κυρίω Αθανασίω Σγούρω, και διά περισσοτέραν βεβαιότητα σας έστειλα και τον κατάλογον. Προς το παρόν σας ειδοποιω ότι ετελείωσα όλον εκείνο, διά το οποίον ήλθον. Εις το εξής θέλετε γνωρίση ενταύθα αντ' εμού τον κόντε Βιάρον Καποδίστρια και Κωνσταντίνο Γεροστάθη, με τους οποίους ημπορείτε να αρχήσετε την αλληλογραφίαν κατά τον εγνωρισμένον τρόπον. Διορίζονται εντεύθεν δυο επισημότεροι από τους ενταύθα ευρισκομένους Αλβανίτας διά να απεράσουν εις Μορέαν, ένθα ενεργήσουσι περί των κοινών συμφερόντων καθώς εδιωρίσθησαν και καθώς αι περιστάσεις απαιτούν. Εγώ αναχωρώ εις Παξούς, εκείθεν εις Λευκάδα και ακολουθώ εις Ζάκυνθον...».

⁵¹ Ό.π., σ. 208.

⁵² Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Θεοδόσιος Δημάδης», *Νεοελληνικά Ε'*, *Εβδομάς* 30, 23 Σεπτεμβρίου 1884, σ. 240, και του ιδίου, «Μικρασιάτης εν Ζακύνθω», *Μικρασιατικά Χρονικά* Γ', 1940, σ. 204-212. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Εκ της ιστορίας της εκπαιδεύσεως Ζακύνθου, Θεοδόσιος Δημάδης», *Ελπίς Ζακύνθου* Α', 1930, φ. 1526-1533. Αννίτα Παναρέτου, «Από την Κωνσταντινούπολη στα Επτάνησα: Ο λόγιος διδάσκαλος και πατριώτης Θεοδόσιος Δημάδης (1766-1823)», *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006. Πρακτικά*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Σπουδών, Κύθηρα 2009, τόμ. 4, σ. 183-197. Βλ. την επιστολή του προς τον Χ. Πρινάρη (Ζάκυνθος, 15 Μαΐου 1819), με την οποία καταθέτει στο ταμείο της Εταιρείας 4.000 ισπανικά τάλτρα (Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 385).

⁵³ Ο Ι. Φιλήμων, ό.π., τόμ. Α', σ. 168-169, παρουσιάζει το συστατικό γράμμα του Δημάδη (1 Απριλίου 1819) και το αφιερωτικό του Ρώμα με την προσφορά του 300 φλουριών· βλ. επίσης Χ.Ν. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση (Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις)*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή – Βιβλιοθήκη Σ. Σαρπόλου 136, Αθήνα 2020, σ. 128, 130-131.

στάσιο κόμη Φλαμπουριάρη,⁵⁴ και ήρθε σε επαφή με τον ήδη μνημένο από τον Πάγκαλο Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και τους αποστρατευμένους από τα βρετανικά συντάγματα οπλαρχηγούς.⁵⁵ Συνέχισε στην Πάτρα, όπου κατήχησε τον πρόξενο της Ρωσίας Ιωάννη Βλασσόπουλο και ακολούθως, τον Ιούνιο, εγκατέστησε Εφορίες στη Σύμρνη, τη Σάμο και τη Χίο, και αρχές Νοεμβρίου του 1819 λογοδότησε στην Κωνσταντινούπολη. Τον Ιανουάριο του 1821 ανέλαβε να μεταφέρει επιστολές του Υψηλάντη και να ενημερώσει τον Σέρβο επαναστάτη Μιλόσ Οβρένοβιτς (Милош Обреновић), αλλά κοντά στο Αδά Καλέ (μεταξύ Ρουμανίας και Σερβίας) προδόθηκε στις 15/27 Φεβρουαρίου, βασανίστηκε και αργότερα εκτελέστηκε από τις οθωμανικές αρχές σε ηλικία 38 ετών.⁵⁶ Η αποκάλυψη του μυστικού από την αλληλογραφία που κατείχε κατά τη σύλληψή του δεν απέτρεψε την επανέσταση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες λίγες ημέρες αργότερα. Από επιστολή του Παππά προς τον Υψηλάντη (1820) και άλλες πηγές γνωρίζουμε ποια ήταν τα σημαντικότερα πρόσωπα στη δομή της Εταιρείας στην Κέρκυρα: «... οι εκ των τόπους Αδελφών υπολειπτικώτεροι νομίζονται οι εξής: [...] Κόμης Βιάρος Καποδίστριας και Κωνσταντίνος Γεροστάθης εν Κερκύρα, Γεώργιος Λουρόπουλος εν Παξοίς, κόμης Διονύσιος Ρώμας και κόμης Αναστάσιος Φλαμπουριάρης εν Ζακύνθω [...] Εν Οδυσσώ τη 28 Σεπτεμβρίου 1820, Αριστείδης Παπά». ⁵⁷ Προς το τέλος του 19ου αιώνα ο Βροκίνης έδωσε ευρύτερη εικόνα: «Μεταξύ δε των εκ πολλαχού της τε Ηπείρου, Στερεάς Ελλάδος και Πελοποννήσου αποτελεσάντων την εν Κερκύρα εφορείαν των Φιλικών Κερκυραίοι μάλλον δραστικώτερον μέρος λαβόντες και διά προσωπικών, ηθικών και υλικών μέσων συντελέσαντες εις τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα εισίν οι Ιωάννης,⁵⁸ Βιάρος και Αυγουστίνος κόμη-

⁵⁴ Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 415, αρ. 648.

⁵⁵ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφίον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α', σ. 309 κ.εξ.· *Ιστορικών Αρχείων Διονυσίου Ρώμας, μετ' εισαγωγής του εκδίδοντος Δ. Γρ. Καμπούρογλου. Τόμος Α': 1819-1825*, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1901, σ. 2, και *Τόμος Β': 1826*, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1906· Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, Αθήνα 1966· και του ιδίου, *Ανέκδοτα κείμενα της Ελληνικής Επανάστασης (1822-1826)*, Αθήνα 1966.

⁵⁶ Γκριγκόρι Α. Αρς, *Η μυστική οργάνωση «Φιλική Εταιρεία»*, μτφρ. Σεραφείμ Παπαδημητρίου, Το Λαϊκό Βιβλίο, Αθήνα 1996, σ. 505-506.

⁵⁷ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 208-209.

⁵⁸ Η πληροφορία αναπαράγεται παρά το ότι οι πηγές διαφωνούν με αυτή. Σύμφωνα με τον Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 9, όταν στο συνέδριο του Λάμπαχ ο Καποδίστριας πληροφορήθηκε την έκρηξη της Επανάστασης στις Ηγεμονίες, «ελυπήθη σφόδρα και είπεν: Ιδού μια πρόωρος επανάστασις, η οποία θα καταστρέψη όλας μου τας προσπάθειάς διά την μελλοντικήν ευτυχίαν της Ελλάδος». Ο Καποδίστριας είχε αρνηθεί δύο φορές να αναλάβει την ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας που του προσφέρθηκε (Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1845, σ. 19, 22, 24· Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 20-21, 29-31· Γκ. Α. Αρς, *Η μυστική οργάνωση «Φιλική Εταιρεία»*, ό.π., σ. 80-81, 88-92), όχι γιατί

τες Καποδίστριαι, Ιωάννης Γεννατάς, Ιωάννης-Βαπτιστής Θεοτόκης⁵⁹ και κόμης Νικόλαος Πιέρης συνταγματάρχης». ⁶⁰ Από τα απομνημονεύματα των αγωνιστών προστίθενται ο Δημήτριος Αρλιώτης, ο Ιωάννης Γεννατάς, ο Αθανάσιος Πολίτης, ο Νικόλαος Γερακάρης, ο Γεράσιμος Πιτζαμάνος και ο Χριστόδουλος Ποφάντης. Αδιευκρίνιστη παραμένει η ημερομηνία μύησης του Ιωάννη Κεφαλά,⁶¹ που υπήρξε σημαντικό μέλος της Εφορίας και βασικός σύνδεσμος με τους Παργινούς και Σουλιώτες, του Θεοδόσιου Δημάδη, που συνέστησε τον Διονύσιο κόμη δε Ρώμα, του Άγγελου Σούνδια, που μετέδωσε το μυστικό στη Λευκάδα, του Χριστόφορου Λαβράνου, που συνεργάστηκε σε τραπεζικές εργασίες με την Εφορία, των αγωνιστών Σπυρίδωνα Σωνιέρου και Ιωάννη Μελά, καθώς επίσης του Επαμεινώνδα Μαυρομμάτη, γιου του καθηγητή Νικολάου Μαυρομμάτη,

διαφωνούσε με την επαναστατική προοπτική, όπως από κάποιους υποστηρίζεται, αλλά γιατί γνώριζε τον αμφίθυμο χαρακτήρα του τσάρου, τη διστακτικότητα και την αναποφασιστικότητά του. Άλλωστε κατά τον Γκ. Α. Αρς, ό.π., *passim*, ο Ρώσος αυτοκράτορας μέσω των αστυνομικών υπηρεσιών του ήταν ενήμερος για τη Φιλική ήδη από το 1816. Ο διπλωμάτης Καποδίστριας θεωρούσε πως, στη δύσκολη λόγω της Ιεράς Συμμαχίας διεθνή συγκυρία, για να βοηθήσει αποτελεσματικότερα την ελληνική υπόθεση έπρεπε να είναι δίπλα στον τσάρο και όχι σε μια επαναστατική κυβέρνηση. Αντίθετες απόψεις, αμάρτυρα και χωρίς ισχυρά επιχειρήματα, διατυπώνει ο Πύργος Σκλαβούνος στο *Ο άγνωστος Καποδίστριας. Μαρτυρίες και γνώμες για τον Ιωάννη Καποδίστρια, Παπαζήσης*, Αθήνα 2011.

⁵⁹ Λαυρέντιος Βροκίνης, *Έργα, επιμέλεια και προλεγόμενα Κώστας Δαφνής, Κερκυραϊκά Χρονικά* 16, 1972, σ. 23, 68· Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, «Ιωάννης-Βαπτιστής Θεοτόκης και η δράσις αυτού κατά την Επανάστασιν του 1821», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11, 1965, σ. 39-51, εδώ σ. 42· Χ.Ν. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου...*, ό.π., σ. 143· Αλεξάνδρα Καββαδία, «Οι εφορίες της Φιλικής Εταιρείας στα Ιόνια Νησιά. Πρόσωπα και δράσεις για την προπαρασκευή της στήριξης της Ελληνικής Επανάστασης», στο *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. Ι: Ιστορία*, επιμ. Θ. Πυλαρινός και Π. Τζιβάρια, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών / *Κερκυραϊκά Χρονικά*, Κέρκυρα 2015, σ. 223-234, εδώ σ. 230· Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο...», ό.π., σ. 89· Ευστ. Πουλιάσης, «Ιωάννης-Βαπτιστής Θεοτόκης...», ό.π., σ. 204-205· Ο Κώστας Δαφνής, *Γεώργιος Θεοτόκης, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 1998, σ. 20, δεν αμφισβητεί την ιδιότητα του Φιλικού, αλλά θεωρεί ότι δεν προκύπτει η συμμετοχή του στην Εφορία.

⁶⁰ Α. Βροκίνης, ό.π., σ. 23. Πρβλ. Γ.Γ. Γερβίνος, *Ιστορία της Επανάστασεως και αναγεννήσεως της Ελλάδος*, μτφρ. Ιωάννης Η. Περβανόγλου, Εκ του Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείας, Αθήνα 1864-1865· Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Ο Ιωάννης Α.-Μ. κόμης Καποδίστριας, τα πρόσωπα και τα προτάγματα του περιβάλλοντός του στην Κέρκυρα», στο *Αφιέρωμα στον Ιωάννη Α.Μ. Καποδίστρια*, Ίδρυμα Διεθνών Νομικών Μελετών Καθηγητού Ηλία Κρίστη και Δρ Αναστασίας Σαμαρά-Κρίστη, υπό έκδοση· και του ιδίου, «Ο Ιωάννης Α.-Μ. κόμης Καποδίστριας ως διπλωμάτης...», ό.π.

⁶¹ Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 319, σημ. 2. Ο Ιωάννης Κεφαλάς (Πρέβεζα, 1794 – Κέρκυρα, 1876) ανήκε σε ισχυρή οικογένεια της Πρέβεζας, που διασώθηκε πριν την καταστροφή της στην Κέρκυρα. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Παυλίδη, πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη. Συνέδραμε την Επανάσταση με όπλα (τέσσερα σώζονται στο Μουσείο του Μεσολογγίου), πολεμοφόδια και χρήματα. Επίσης εξόπλισε ένα τρικάταρτο πλοίο «σαμπίκο», το οποίο ανατινάχθηκε κατά την έξοδο του Μεσολογγίου από το πλήρωμα για να μην το καταλάβουν οι Τούρκοι. Μετά την έξοδο συνέβαλε στην εξαγορά αιχμαλώτων. Υπήρξε ευεργέτης του Εθνικού Πανεπιστημίου, καταβάλλοντας ποσά για την ανέγερσή του. Για χρονικό διάστημα του είχε ανατεθεί το ελληνικό προξενείο στην Κέρκυρα. Για τη δράση του τιμήθηκε με τον Χρυσό Σταυρό του Τάγματος του Σωτήρος και το χάλκινο Αριστείο του Αγώνα (*Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ελευθερουδάκης*, Αθήνα 1929, τόμ. 7). Κατά το *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* (Αθήνα 1997, τόμ. 33) έκανε μεγάλες προσπάθειες για να πείσει τον Βαρνακίτη να λάβει μέρος στην Επανάσταση.

για τους οποίους υπάρχουν πληροφορίες συμμετοχής τους από έμμεσες πηγές.⁶² Σύγχυση επίσης προκαλεί η σχετική αναφορά του Νικόλαου Κασομούλη, καθώς αυτή δεν αφορά την αρχική Εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα, αλλά την υποστηρικτική επιτροπή των αγωνιστών της Επανάστασης του 1821 στην οποία μετασχηματίστηκε μετά την έκρηξή της: «Η Επιτροπή αυτή συνίστατο από τον Βιάρων Καποδίστριαν, Κωνσταντίνον Μόστραν, Κωνσταντίνον Γεροστάθη, [και] γραμμ. ο Μιχαήλ Σικελιανός και υπογραμμ. ο Αναγνώστης [Γεώργιος] Μόστρας».⁶³ Η συγκεκριμένη επιτροπή έχει την ιδιαιτερότητα μόνος Κερκυραίος να είναι ο Βιάρος Καποδίστριας κι όλοι οι άλλοι να είναι Ηπειρώτες, συνδεδεμένοι μάλιστα με συγγένειες.⁶⁴ Σε αυτήν είναι φανερός ο κυρίαρχος ρόλος του τραπεζίτη Κωνσταντίνου Γεροστάθη (καθώς ο Μιχαήλ Σικελιανός είχε νυμφευθεί την ανεψιά του Ελένη, θυγατέρα της αδελφής του Ευφροσύνης και του Νικολάου Μαυρομμάτη), ενώ οι συνεργάτες του και συγγενείς του Κωνσταντίνος⁶⁵ και αναγνώστης Γεώργιος Μόστρας ήταν τα αδέρφια του Δημητρίου Μόστρα, γραμματέα του Άρτης (αργότερα Ουγγροβλαχίας) Ιγνάτιου, φίλου του Ιωάννη Καποδίστρια, για την απελευθέρωση των οικογενειών των οποίων μάλιστα ο τελευταίος αλληλογράφησε με τον Αλή πασά.⁶⁶ Σημαντική επίσης υπήρξε

⁶² Για την αλληλογραφία του Μελά με τον Ρώμα βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείον Διονυσίου Ρώμα – Επιτροπή Ζακύνθου (Αλ. Βούλτζου), φ. 1.3 και 2.2, 29. Ο αγωνιστής Ιωάννης Μελάς υπήρξε μέλος της τεκτονικής στοάς Αγαθοεργία-Φιλογένεια της Κέρκυρας (περισσότερα βλ. στο Παναγιώτης Γ. Κρητικός, «Φιλική Εταιρεία και τεκτονισμός. Συμβολή εις τον απελευθερωτικόν αγώνα του Έθνους», στο *Περί τους τέκτονας, τον τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγώνας του έθνους. Ιστορικά μελέται*, Τεκτονικόν Ίδρυμα της Ελλάδος, Αθήνα 1971, σ. 7-52, σ. 53-256).

⁶³ Λίζα Μαρτίνη, «Καποδίστριας-Δημήτριος Μόστρας. Ανέκδοτα στοιχεία από τα Ιστορικά Αρχεία της Ιονίου Γερουσίας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 10, 1963, σ. 97-132· Ν.Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά...*, ό.π., τόμ. Β', σ. 36.

⁶⁴ Οι συγγένειες απετέλεσαν ισχυρό παράγοντα στη μνητική διαδρομή της Φιλικής. Η Αγγ. Σπ. Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δικτυώσεις», ό.π., σ. 180 κ.εξ., αναπτύσσει το πλέγμα συγγενειών μεταξύ προσώπων που συνδυάζουν την ιδιότητα του Φιλικού και του προσκείμενου στο περιβάλλον του Αλή πασά [Ασημάκης Κροκίδας, Μελάς, Χριστόδουλος Οικονόμου, Χρήστος Πασχάλης (Πασχάλογλου), Αλέξιος Νούτσος].

⁶⁵ Ο τάφος του Κωνσταντίνου Μόστρα εντοπίστηκε στην κρύπτη της Ι.Μ. Υπαπαντής Θεοτόκου Πλατυτέρας. Επίσης διευκρινίστηκε ότι το ταφικό μνημείο και τα οστά του Κωνσταντίνου Γεροστάθη μεταφέρθηκαν το 1972 από το δημοτικό κοιμητήριο του Ι.Ν. Αγίου Σπυρίδωνα Σαρόκου (Κωτσέλα) στον τόπο καταγωγής του (Κομπότι Άρτας) (Σπύρος Κοντογιάννης, «Κωνσταντίνος Γεροστάθης», *Σκουφάς* 19-20, 1961-1962· 25-26, 1963· 27-28, 1964· 29, 1965· και 30-31, 1965· βλ. επίσης Λ.Α. Τατσιόπουλος, *Ευστάθιος Γεροστάθης, ο σοφός δάσκαλος Κωνσταντίνος Γεροστάθης, ο μεγάλος Φιλικός και ευεργέτης*, Ιωάννινα 1982, σ. 18 κ.εξ.).

⁶⁶ Επιστολή του Καποδίστρια στον Ιωάννη Βλασσόπουλο, Κέρκυρα, 6/18 Απριλίου 1819, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια. Τόμος ΣΤ'*, ό.π., σ. 21: «Στοχάζομαι να εμάθητε ήδη την ιδιαίτεραν ανταπόκρισιν ην έλαβον παρά του Αλή Πασσά διά την απελευθέρωσιν των γυναικών των κυρίων αυταδέλφων Μόστρα. Αύται ευρίσκονται εδώ από πολλές ημέρας, και φαίνεται ότι ο Βεζύρης ηθέλησε να δείξη προς εμέ κατά ταύτην την υπόθεσιν και περίστασιν μεγάλην προθυμίαν και καλήν διάθεσιν».

η υποστήριξη που παρείχε ο έμπορος Γεώργιος Μελάς,⁶⁷ πατέρας του Λέοντος Μελά⁶⁸ (συγγραφέα του ηθικοπλαστικού μυθιστορήματος που χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό βιβλίο και ανέθρεψε γενεές Ελλήνων *Ο Γεροστάθης*),⁶⁹ ο οποίος και ανατράφηκε στην Κέρκυρα από τον Κωνσταντίνο Γεροστάθη. Αν και υπάρχουν κάποιες ενδείξεις, δεν είμαστε σε θέση σήμερα να αποδείξουμε τη συμμετοχή των μεγάλων Ηπειρωτών διδασκάλων που έζησαν στην Κέρκυρα: του παπά Ανδρέα Ιδρωμένου, του Αθανάσιου Ψαλλίδα, του Νικόλαου Μαυρομμάτη.⁷⁰

Ομάδα που πρέπει να μας απασχολήσει ιδιαίτερα στην έρευνά μας είναι οι ένθερμοι οπαδοί της Φιλικής, εγκατεστημένοι σε όλο το νησί (κυρίως στους περιαστικούς οικισμούς), Παργινοί και Σουλιώτες. Οι πρώτοι στο Μαντούκι κι αργότερα στα Καρτέρια, οι δεύτεροι στο Μαντούκι, τη Γαρίτσα, την Ανάληψη, τα Σουλαίικα, την Άφρα, τα Καραμουτσαίικα, το Αρβανιτοκάναλο, το Κομπίτσι, το Κοντόκαλι, τα Γουβιά, την Αλεπού, τη Μεσογγή και τη Λευκίμμη.⁷¹ Από αυτούς κάποιοι τηρούσαν δίκτυα επαφής με τον Αλή και το περιβάλλον του χωρίς να είναι πάντα ειλικρινείς και ειρηνικές οι σχέσεις τους (γι' αυτό και πράκτορές του δολοφόνησαν τον Φώτιο Τζαβέλλα το 1813 στη Σηπλιά, έξω από το σημερινό καφενείο «Μαύρος Γάτος», και τον Γεώργιο Νότη Μπότσαρη στην Αγία Μαρίνα της Ανάληψης το 1818).⁷² Απ' ό,τι αντιλαμβάνομαι, την επαφή μαζί τους δεν την είχαν όλοι. Στη δημιουργία και τη λειτουργία αυτών των δικτύων σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι προσωπικές γνωριμίες και συνάφειες, πιθανότατα και οι αδελφοποιίες, που όμως είναι αμάρτυρες. Κατά τον Χιώτη, τις περισσότερες σχέσεις με τους πρόσφυγες τις είχε ο Κεφαλάς, ο οποίος ενίσχυε οικονομικά εξ ιδίων Σουλιώτες και Παργινούς.⁷³ Το πώς μετακινήθηκαν οι Παργινοί εκτός της Κέρκυρας και των

⁶⁷ Επιστολή Γεωργίου Μελά προς τον Βελή πασά, 7 Αυγούστου 1819, στο *Αρχείο Αλή Πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Τόμος Γ': 1818-1821, ό.π., σ. 289 (έγγρ. 1213).

⁶⁸ Ο Λέων Γ. Μελάς (1812-1879) ήταν πολιτικός της Ελλάδας, πληρεξούσιος στις Εθνικές Συνελεύσεις του 1843 και του 1862, συγγραφέας και εθνικός ευεργέτης. Διέπρεψε ως υπουργός Δικαιοσύνης, Εκκλησιαστικών και Παιδείας, καθηγητής πανεπιστημίου, ανώτατος δικαστικός και δικηγόρος.

⁶⁹ Λέων Μελάς, *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, Αθήνα 1858 (1884 και 1894).

⁷⁰ Μαρία Π. Παντελιού, «Ο Αθανάσιος Ψαλλίδας στην Κέρκυρα», *Ηπειρωτική Εστία* 287/8, 1976, σ. 131.

⁷¹ Κ.Δ. Καραμούτσος, *Σουλιωτών γενεαλογίες*, ό.π.· Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Εγκαταστάσεις Σουλιωτών στην Κέρκυρα», ό.π.

⁷² Μια ακόμα δολοφονία νεαρού γιου του Νότη Μπότσαρη στην Μπενίτσα, που αναφέρεται στις πηγές, ίσως να ταυτίζεται με αυτήν (Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Το διαζύγιο του πρώτου γάμου του Μάρκου Μπότσαρη», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 19, 1982, σ. 208).

⁷³ Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 398: «Εν τούτοις πολλοί Σουλιώται διέμενον εν Κερκύρα εμποδιζόμενοι υπό του αρμοστού Μαίτλανδ να εξέλθωσιν εις την Ήπειρον και συμμερισθώσι των αγώνων. Πολλοί δε όμως εξ αυτών κρυφίως εδραπέτευον με όλας τας αστυνομικάς προφυλάξεις, μη δεχόμενοι όμως από των βασιλικών Τούρκων. Επειδή δεν εμπιστεύοντο υπό των Αλβανών, συνεννοήθησαν με τον Αλή πασάν

Παξών δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς, γι' αυτό και οι πληροφορίες σχετικά με την τυχόν συμμετοχή τους στη Φιλική και την εμπλοκή τους στην Επανάσταση είναι μεμονωμένες και ασύνδετες, όπως π.χ. από το αρχείο αγωνιστών της Εθνικής Βιβλιοθήκης γνωρίζουμε τον Παργινό Ιωάννη Κ. Δημουλίτσα, που έζησε στα Ψαρά και αναφέρεται ως εφευρέτης τύπου πυρπολικού.

Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν οι Κερκυραίοι που μυήθηκαν εκτός Κερκύρας, άλλοι στη Ρωσία, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Κωνσταντινούπολη, όπως ο γιατρός Επαμεινώνδας Μαυρομμάτης (γιος του καθηγητή Νικολάου Μαυρομμάτη, ανεψιός του Γεροστάθη), ο συνταγματάρχης Ιάκωβος κόμης Βούλγαρις (γιος του γνωστού κολονέλου Νικόλαου),⁷⁴ οι πλοίαρχοι αδελφοί Σπυρίδων και Γεώργιος Παπαδόπουλος,⁷⁵ ο διπλωματικός υπάλληλος Κωνσταντίνος Καντιώτης (που ανήκε στο άμεσο περιβάλλον του Καποδίστρια)⁷⁶ και οι αδελφοί του Αλοΐσιος (Αλεβίζος)⁷⁷ και Θεόδωρος,⁷⁸ ο Ιωάννης Μαμουνάς,⁷⁹ ο Ιωάννης

να πολεμήσωσιν υπέρ αυτού. Οι λοιποί όμως εκ των διαμενόντων εν Κερκύρα επεθύμουν να προσδράμωσι τους πολεμούντας υπέρ πίστεως Έλληνας, αλλά δεν είχαν τα μέσα και εφοβούντο τας τιμωρίας του Μαίτλανδ. Ο Ιωάννης Κεφαλάς έδωκεν εκάστου 10 τάλληρα και εκατόν φυσέκια, ων την πυρίτιδα παρεμποδιζομένην υπό των Άγγλων εν Κερκύρα συνήγαγεν από τα πλοία λάθρα εις Κέρκυραν και μέσα εις κρασομπότιδας απεβίβαζεν εις Μανδούκι, προς τους εκεί οικούντας Παργίους και Σουλιώτας. Ούτω δε οι Σουλιώται λαβόντες και παρά του Κεφαλά εν τάλληρον διά ναύλον εκ [Μεσογής] και του όρμου Τσάκης, την νύκτα κρυφίως με μανδουκιώτικα πλοία, πλέοντες διευθύνοντο εις Φανάρι το μεταξύ Ρινιάσας και Πάργας και εκεί ηγούντο με τους άλλους Σουλιώτας τους υπέρ του Αλή πασά πολεμούντας. Είχον δε αρχηγούς τον Λάμπρον Γούσην, Νάστον Καραμπίνην, Γεώργιον Καραμπίνην και Γεώργιον Μαλάμιον. Αυτοί δε επολέμησαν εις Άρταν και αλλαχού της Ηπείρου. Αφού δε κατά συνεννόησιν του Αλή πασά, παρέλαβον το Σούλι και εφονεύθη ο Αλή πασάς, μέρος μεν επανήλθον εις Κέρκυραν, μέρος δε επορεύθησαν εις Κεφαλληνίαν και τούτους ο αρμοστής Μαίτλανδ ίνα αποκλείση πάσης συμμετοχής του αγώνος, έθετε υπό υγειονομικήν κάθαρσιν, της οποίας το χρονικόν διάστημα ανεδιώριζε εξ αρχής επί ματαιοδόξω προφάσει...».

⁷⁴ Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία*, μτφρ. Π. Ματέρη και Δ. Πατέλης, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011, σ.365.

⁷⁵ Ό.π., σ. 187, 286, 412, 442, 450, 460, 466.

⁷⁶ Ο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 395, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 198 τον αναφέρει ως γεννημένο στην Κέρκυρα, που μυήθηκε το 1817 στη Μόσχα από τον Γεώργιο Γάτσο και προσέφερε κατά τη μύηση δύο φλουριά. Βλ. επίσης Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης, Κερκυραίος. Ελάσων Φιλικός, αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019.

⁷⁷ Ο Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 395, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 197 τον αναφέρει ως γεννημένο στην Κέρκυρα στρατιωτικό, που μυήθηκε το 1819 στην Κωνσταντινούπολη από τον Άνθιμο Αργυρόπουλο.

⁷⁸ Β. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης...*, ό.π.

⁷⁹ Ο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 401, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 326 τον αναφέρει ως γεννημένο στην Κέρκυρα, που μυήθηκε το 1821 στο Κισνόβιο από τον Γ. Κορονέλη και προσέφερε κατά τη μύηση 50 ρούβλια.

Λιπεράκης,⁸⁰ ο Σπυρίδων Βασ. Παπακίνωφ,⁸¹ ο Στ. Ιωάννου Σαγιαδινός.⁸² Κι άλλοι στην Ιταλία, όπως ο Αθανάσιος Πολίτης και ο Ιωάννης Χρόνης.

Τέλος, οφείλουμε να αναφερθούμε στους Παξινούς Φιλικούς τους οποίους προσέγγισε μετά τη μύησή του ο Πρεβεζιάνος (πρόσφυγας από το 1808) Γεώργιος Λουρόπουλος (Πρέβεζα, 1785-1850),⁸³ σύζυγος της Άννας Αθανασίου Βελιανίτη (του Θωμά): Πρόκειται για τους Δημάκη Γερόλυμου Βελιανίτη, Σταμάτιο Ρωμάνο,⁸⁴ Θεόδωρο Βελιανίτη, Αναστάσιο Βελιανίτη, Ιωάννη Αρώνη.⁸⁵

Όπως είναι φανερό, οι πυλώνες της Φιλικής στην Κέρκυρα ήταν τρεις: περί τον Βιάρο κόμη Καποδίστρια (Κερκυραίοι), περί τον Κωνσταντίνο Γεροστάθη (Ηπειρώτες) και περί τον Ιωάννη Κεφαλά (Σουλιώτες-Παργινοί).⁸⁶

Στις 10 Μαρτίου 1819 επισκέφθηκε την Κέρκυρα, με άδεια του τσάρου Αλεξάνδρου και μετά από απουσία έντεκα χρόνων, ο Ιωάννης Α.-Μ. κόμης Καποδίστριας. Οι προστασιανές αρχές στη δημοσίευση της άφιξής του στην κυβερνητική εφημερίδα έκαναν τον απρεπή υπαινιγμό ότι πρέπει «στη θέση που κατέχει να ασχολείται κυρίως [...] με τη διαφύλαξη της ειρήνης και της ησυχίας, που είναι απαραίτητες σ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο και ιδιαίτερα επιθυμητές σε αυτή τη μικρή αλλά σημαντική χώρα».⁸⁷ Δεν έχει αποδειχθεί εάν αυτές οι ανησυ-

⁸⁰ Ο Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 400, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 309 τον αναφέρει ως ιατρό, γεννημένο στην Κέρκυρα, που μνήθηκε το 1818 στην Κωνσταντινούπολη από τον Ιωάννη Πολυχρον[...] και προσέφερε κατά τη μύηση 3 φλουριά.

⁸¹ Ο Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 407, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 469 τον αναφέρει ως δάσκαλο, γεννημένο στην Κέρκυρα, που μνήθηκε το 1821 στο Ρένιο από τον Αθανάσιο Ξόδυλο και προσέφερε κατά τη μύηση 10 ρούβλια.

⁸² Ο Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 411, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 550 τον αναφέρει ως γεννημένο στην Κέρκυρα έμπορο, που μνήθηκε το 1819 στο Βουκουρέστι από τον αρχιμανδρίτη Ιωακείμ και προσέφερε κατά τη μύηση 100 γρόσια.

⁸³ *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonia*, αρ. φ. 78, 1850, σ. 20. Στους Παξούς από το 1808 [*Gazzetta*, αρ. φ. 514, 1861, σ. 11· Ιωάννης Σ. Δόικας, «Συμμετοχή των Παξινών στην επανάσταση της Ελλάδας το 1821», στο *Παξινά Ιστορικά Μελετήματα* 25 (διαθέσιμο και στο <https://yiannisdoikas.wordpress.com/2010/08/24/παξινοί-επανάσταση-1821-raxos-raxi>)].

⁸⁴ Ο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 410, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 543 τον αναφέρει ως γεννημένο στους Παξούς ναυτικό, που μνήθηκε το 1821 στην Κωνσταντινούπολη από τον Π. Βαντόρο και προσέφερε κατά τη μύηση 400 γρόσια.

⁸⁵ Ο Ι.Σ. Δόικας, που πρώτος έδωσε την είδηση, δεν μπόρεσε να τον ταυτίσει. Αντίθετα, συναντά πρόσωπο με ημερομηνία γέννησης το 1808.

⁸⁶ Ο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 395, στον κατάλογο με αύξ. αρ. 188 αναφέρει ως Πάργιο τον Δήμο Νικολάου Καλουδή (sic), έμπορο που μνήθηκε το 1820 στο Ιάσιο από τον Γ. Γάτσο και προσέφερε κατά τη μύηση 100 γρόσια. Επίσης με αύξ. αρ. 187 αναφέρει τον Αντώνιο Καλούδη, που μνήθηκε το 1818 στο Ισμαήλιο από τον Ιρ. Δικαίο.

⁸⁷ *Gazzetta*, αρ. φ. 63, 13 Μαρτίου 1819, σ. 2 (είχε αναγγελθεί με τα φύλλα υπ' αρ. 53 της 2ας Ιανουαρίου 1819 και 58 της 5ης Φεβρουαρίου 1819). Αναχώρησε στις 18 Μαΐου 1819 (*Gazzetta*, αρ. φ. 73, 22 Μαΐου 1819, σ. 2), με τη φρεγάτα Η.Μ.Σ. «Ganymede», που χρησιμοποιούσε ο αρμοστής Μαΐτλαντ.

χίες είχαν αιτία την πληροφόρηση ή αν ο Μαίτλαντ προσπαθούσε να προλάβει καταστάσεις. Γεγονός είναι ότι ο Καποδίστριας, με οδηγία του τσάρου, άκουσε με προσοχή τους «επισημότερους άνδρες της Πελοποννήσου, Ακαρνανίας και του Αιγαίου» που έσπευσαν να τον συναντήσουν, επιδιώκοντας να προλάβει μια πρόωγη επανάσταση, τους εξήγησε ότι η Ρωσία δεν επιθυμούσε να εμπλακεί σε οποιαδήποτε διένεξη και τους σύστησε «να οπλισθούν με υπομονή και καρτερία, προσπαθώντας να αναθρέψουν καλώς και εθνικώς τα τέκνα των, επαφιέμενοι δε προς τα λοιπά εις τον χρόνον και την θείαν πρόνοιαν».⁸⁸ Όμως οι αρματολοί, και ιδιαίτερα εκείνοι που ήταν ήδη μνημένοι στη Φιλική, ενθουσιάστηκαν με αυτή την επίσκεψη, την οποία θεώρησαν πρόδρομο εκδήλωσης ρωσικού ενδιαφέροντος υπέρ τους. Γι' αυτό ο Καποδίστριας συνέταξε μνημόνιο, το οποίο υπέβαλε στον τσάρο και αντίγραφά του έστειλε στους επικεφαλής των ρωσικών προξενείων της Πάτρας και της Σμύρνης, που ήταν Φιλικοί, οπότε ήταν βέβαιος για τη διαρροή του. Σ' αυτό υποστήριζε ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την ελληνική ανεξαρτησία ήταν η τόνωση του εθνικού χαρακτήρα με την αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης από τον κλήρο. Όμως και αυτή την οδηγία η Εταιρεία τη χρησιμοποίησε ως κάλυψη για τη συγκέντρωση χρημάτων με το πρόσχημα της δημιουργίας σχολείων.⁸⁹ Κατά την παραμονή του συνάντησε επίσης τον (Φιλικό) Ιωάννη Παπαρηγόπουλο,⁹⁰ διερμηνέα του πρόξενου της Ρωσίας στην Πάτρα (Φιλικού) Ιωάννη Βλασσόπουλου, για την υπόθεση της απελευθέρωσης της οικογένειας Μόστρα από τον Αλή, την οποία και επέτυχε μετά από παρέμβαση σε αυτόν.⁹¹ Τον Καποδίστρια ενημέρωσε σχετικά ο Βλασσόπουλος: «Στοχάζομαι να εμάθητε ήδη την ιδιαιτέραν ανταπόκρισιν ην έλαβον με τον Αλή πασσά διά την απελευθέρωσιν των γυναικών των κυρίων αυταδέλφων Μόστρα. Αύται ευρίσκονται εδώ από πολλές ημέρας και φαίνεται ότι ο βεζύρης ηθέλησε να δείξω προς εμέ εις ταύτην την υπόθεσιν και περίστασιν μεγάλην προθυμίαν και καλήν διάθεσιν».⁹² Τον Αλή, όπως ο ίδιος είπε στον Παπαρηγόπουλο, που είχε

⁸⁸ *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδιστρίου*, εισαγωγή, σχόλια και μετάφραση Μιχαήλ Λάσκαρις, Αθήνα 1962, σ. 112-115. Ελευθέριος Πρεβελέκης, «Η εγκύκλια επιστολή του Ιωάννη Καποδιστρία της 6/18 Απριλίου 1819», στο *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, Εκατονταετηρίς Ενώσεως Επτανήσου, Αθήνα 1967, τόμ. Α', σ. 298-328, εδώ σ. 305-307.

⁸⁹ Meyer προς Castlereagh, 8/20 Μαΐου 1821, τόμ. Α', σ. 369-373, έγγρ. 160 (F.O. 78/103/132-135).

⁹⁰ Βασίλης Σφυρόερας, «Ο Φιλικός Ιωάννης Παπαρηγόπουλος και ο Αλή πασάς», *Ηπειρωτική Εστία* 1, 1952, σ. 661-672.

⁹¹ Λ. Μαρτίνη, «Καποδίστριας-Δημήτριος Μόστρας...», ό.π., σ. 99-100. Τάκης Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη, Αθήνα 1926, σ. 256.

⁹² ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Κερκύρας, Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, Καποδιστριακό, φ. 136, αρ. 3. Κατά τον Π. Χιώτη, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 202: «... την δε αιχμαλωτισθείσαν οικογένειαν του Μόστρα,

κερδίσει την εμπιστοσύνη του, με αποτέλεσμα εκείνος να του μεταφέρει πλαστές από τους Φιλικούς πληροφορίες, είχε φροντίσει να ενημερώσει για την άφιξη του Καποδίστρια «ο εν Κερκύρα αντιπρόσωπός του Κολοβός».⁹³

Από τα έγγραφα του αρχείου του Αλή πασά που φυλάσσονται στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη και τα διπλωματικά έγγραφα της αρμοστείας, της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη και του προξενείου της Πρέβεζας που φυλάσσονται στο Foreign Office και στο Public Record Office/Colonial Office,⁹⁴ είναι γνωστό ότι ο Αλή θεωρούσε ανενεργά τα προνόμια των Επτανησίων με βάση τη συμφωνία του 1803, μη θεωρώντας το Ιόνιο Κράτος διάδοχο κράτος της Επτανήσου Πολιτείας, και καταπατούσε τις διομολογήσεις που είχαν αναγνωρισθεί στους Βρετανούς υπηκόους και από το 1819 είχαν επεκταθεί στους Επτανήσιους,⁹⁵ με αποτέλεσμα οι βρετανικές αρχές να ανέχονται την εγκατάσταση Σουλιωτών. Για την τακτοποίηση αυτού του προβλήματος ήταν σε συνεχή επαφή με τις βρετανικές προξενικές αρχές και την ίδια τη διοίκηση του προτεκτοράτου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παραμονή στην Κέρκυρα πολλών εμπίστων του, που όμως δεν συνομιλούσαν μόνο με τις αρχές του προτεκτοράτου, δημιουργώντας δυνατότητες επαφής και με πρόσωπα που ανήκαν στη Φιλική Εταιρεία, μέσω των Ηπειρωτών. Από τους απεσταλμένους του, δυο Έλληνες είναι εκείνοι που φαίνεται πως είχαν συντονιστικό ρόλο: ο Μάνθος Οικονόμου και ο Σπύρος Κολοβός. Ο πρώτος αναφέρεται ως «σύνδεσμος μεταξύ των Φιλικών των Ιωαννίνων και των εταίρων της Κερκύρας και της Πελοποννήσου»,⁹⁶ ενώ ο δεύτερος ως «ο σύνδεσμος του Πασά με την εφορεία της Εταιρείας στην Κέρκυρα, όπου μετέβαινε συχνά με εντολή του τελευταίου».⁹⁷

Από την έρευνα στο αρχείο του Αλή προκύπτουν τα εξής: Στις 3 Απριλίου 1819 πληροφορήθηκε ότι ο Μάνθος (Οικονόμου) επέστρεψε στην Πάργα από την Κέρκυρα, στην οποία είχε επικοινωνία με τον Σουλιώτη οπλαρχηγό Τούσα Ζέρβα: «Διά τον τούσια ζέρβα οποί ήχαμεν την κουβέντα να μου έστελνε ανθρω-

ηλευθέρωσε [ο Καποδίστριας] εκ των χειρών του Αλή», και σ. 203-204: «Δεν έλειψε τότε και αυτός ο Αλή Πασάς διά των συνήθων πανουργιών να κολακεύση τον Καποδίστριαν πέμψας απεσταλμένους εις Κέρκυραν και επιδεικνύμενος προθυμίαν και χάριτας. Επροσπάθει δε και να επισύρη την εύνοϊαν της Ρωσίας, γυνόμενος αντάρτης του Σουλτάνου».

⁹³ Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 256.

⁹⁴ Ελ. Πρεβελάκης και Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση...*, ό.π.

⁹⁵ Ό.π., σ. κζ'.

⁹⁶ Αγγ. Σπ. Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δικτυώσεις», ό.π., σ. 190.

⁹⁷ Ό.π., σ. 191.

πων του να πάρει το τζεβάπι από την υψηλότητά σου ήνε δυο ημέρες οπού μου έστειλε χαμπέρι πως ήθελε στίλη το πεδί του εδό. Όμως δεν του έδωσαν την πατένταν διά να μπαρκαρησθή και κιτάζη νάβρη άλλον τζιαρέ διά να το στίλη. Δεν του έστिला το γράμμα επειδή τα ανήγουν στο μαγιστράτο και το κρατούν. Και θα το στίλο του Χόντου στο βιβάρη διά να κάμη τον τζιαρέν να του το στίλη».⁹⁸ Ακολούθως από την επιστολή (αρτζουχάλι) του Μάνθου Οικονόμου (Πάργα, 27 Μαρτίου 1819)⁹⁹ ενημερώθηκε για την επικείμενη άφιξη του Άνταμ (Lt Gen. Sir Frederick Adam) στην Πάργα, ο οποίος είχε ως αποστολή τη ρύθμιση της εισόδου των στρατευμάτων με τον Άγο Μουχουρδάρη και τη μεταβίβαση της κυριαρχίας. Με την ίδια επιστολή ενημερώθηκε επίσης ότι στην Κέρκυρα βρισκόταν ο Σπύρος Κολοβός. Στις 4 Απριλίου 1819 ενημερώθηκε ότι ο Κολοβός συνέχιζε να βρίσκεται στην Κέρκυρα.¹⁰⁰ Σε αυτήν την επιστολή γίνεται και μια αινιγματική παρατήρηση σχετικά με την Πάργα: «... όσο που να σου έρθη και να βρης μόνος σου το σουρέτι και το τερτήπη καταπώς σ' έχη μάθη ο θεός», η οποία πιθανότατα υποκρύπτει μια ακόμα προσπάθεια παρασπονδίας του Αλή.¹⁰¹ Στις 20 Απριλίου 1820, με επιστολή (αρτζουχάλι), ο Σαλώνων Ησαΐας αναφέρει κινήσεις πρακτόρων του Αλή οι οποίες από τους επιμελητές του αρχείου ερμηνεύονται «ως παραπλανητικά επιχειρήματα [...] οι εντατικές προετοιμασίες των Φιλικών κατά τις τελευταίες προεπαναστατικές ημέρες έφταναν συγκεχυμένα έστω σε γνώση των τουρκικών αρχών».¹⁰² Τέλος, από την επιστολή (αρτζουχάλι) των Ταχέρ Αμπάζη και Αλέξη Νούτσου (Μελιγγοί, 11 Μαρτίου 1821) αποκαλύπτεται ότι «Η Ρομέγη με όρκους μάς υπόσχοντε [...] και από τους Κορφούς και άλλοθεν τος γράφουν μην χορηστείτε από τον βεζίρη Αλη πασιά [...] η μαζά [μάζωξη] άρχισεν να γίνετε και όραν την όραν καρτερούμαι τους καπεταναρέους με τους ανθρώπους διά την δουλιά που σου έχει γενή ηφα(ν)τέ [γνωστή]».¹⁰³

Από τα έγγραφα των βρετανικών αρχείων προκύπτουν τα εξής: Από επιστολή του Μέγιερ προς τον ιδιαίτερο γραμματέα του αρμοστή Χάνκυ (Lt Col. sir Frederick Hankey), στις 10/22 Απριλίου 1820, η αναχώρηση του Αλή από την Πρέβεζα για τα Ιωάννινα. Γενικά πιστεύεται ότι η επίσκεψη Χάνκυ στην Πρέβεζα

⁹⁸ Ελ. Πρεβελάκης και Κ. Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση...*, ό.π., σ. 252-255 (έγγρ. 1188, 3 Απριλίου 1819).

⁹⁹ Ό.π., σ. 257-258 (έγγρ. 1190).

¹⁰⁰ Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή...*, ό.π., σ. ιβ'.

¹⁰¹ Ελ. Πρεβελάκης και Κ. Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου (επιμ.), *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση...*, ό.π., σ. 246-247 (έγγρ. 1184).

¹⁰² Ό.π., σ. 426-427 (έγγρ. 1293).

¹⁰³ Ό.π., σ. 474-476 (έγγρ. 1326).

είχε σκοπό να εξασφαλισθεί άσυλο στον Αλή στην Κέρκυρα και η φυγή του να γίνει μέσω Βουθρωτού.¹⁰⁴ Από την αναφορά του Χάνκυ της 8ης/20ής Απριλίου 1820 στο Foreign Office) πληροφορούμεθα για το πώς έγινε η ενημέρωση των Βρετανών από τον Αλή: «Τότε ο Αλή πασάς με ρώτησε εάν είχαμε ακούσει για μια εταιρεία που ιδρύθηκε για την απελευθέρωση της Ελλάδας, της οποίας αρχηγός ήταν ο Καποδίστριας, ο οποίος μετά από αυτή την απελευθέρωση θα γινόταν βασιλιάς στην Ελλάδα. Απάντησα καταφατικά. Είπε ότι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για το γεγονός και έβγαλε από το στήθος του ένα από τα πιστοποιητικά που είχε γι' αυτή την περίπτωση. Οι πληροφορίες του για την εταιρεία συμφωνούν ακριβώς με εκείνες που έχουμε στην Κέρκυρα. Είπε ότι αυτό ήταν περισσότερο ανησυχία της κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη παρά δική του».¹⁰⁵ Από την επιστολή του λόρδου ύπατου αρμοστή Μαίτλαντ προς τον Μάγιερ: «Υπάρχουν δύο πράγματα μεγάλης σημασίας εδώ, τα οποία νομίζω ότι μπορείτε τώρα να επιτύχετε. Το ένα αφορά τους ανθρώπους που διέφυγαν μετά την πρόσφατη εξέγερση της Λευκάδας. Το δεύτερο αφορά ορισμένα μέλη μιας εταιρείας [που έχει σκοπό] την απελευθέρωση της Ελλάδας. Σχετικά με αυτό το τελευταίο, ο Κολοβός είπε στον κύριο Χάνκυ ότι θα έστελνε μια λίστα με τους Επτανήσιους που σχετίζονται με αυτό, και σας ζητώ να τον πείσετε για να το κάνει. Σχετικά με την πρώτη, πρέπει να δείτε μερικούς από αυτούς τους ανθρώπους και μπορείτε να τους υποσχεθείτε εκ μέρους μου ότι θα παρέμβω στη Γερουσία για να τους συγχωρήσω και να αποσυρθώ, αλλά μόνο με αυτή την επιφύλαξη, ότι έρχονται με πραγματικές αποδείξεις για το ποιοι ήταν οι επικεφαλής και οι ηθικοί αυτουργοί, τους οποίους πρέπει να γνωρίζουν, και μπορείτε επίσης να προσθέσετε ότι, αν δεν προσέλθουν με αυτόν τον τρόπο, θα τους αντισταθώ ακόμη και να επιστρέψουν στο νησί».¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ό.π. και Meyer προς Hankey, 10/22 Απριλίου 1820, τόμ. Α', σ. 90-91, έγγρ. 36 (C.O. 136/425/92-93).

¹⁰⁵ Report of Lieut Colonel sir F. Hankey, of his visit to Prevesa and his conference with Aly Pasha on the 19th of April 1820, 8/20 Απριλίου 1820, τόμ. Α', σ. 90 (C.O. 136/14/99-103): «He [Aly Pasha] then asked me [Hankey] if we had ever heard of a society established for the liberation of Greece, of which Count Capodistrias was the head, and who was after such liberation to be king in Greece. I answered affirmatively. He said there was no doubt of the fact, and pulled out of his bosom one of the certificates which was given on this occasion. His account of the society agreed exactly with that we have of it at Corfu. He said this was more the concern of the Government at Constantinople than of his».

¹⁰⁶ Maitland προς Meyer, χ.η., τόμ. Α', σ. 91 (C.O. 136/425/27-28): «There are two things of great importance here, which I think you can now effect. The one relates to the people who fled in the late insurrection of Santa Maura. The second in regard to certain members of a club for the liberation of Greece. With regard to this last Colovo told sir Fredk Hankey that he would sent a list of the Ionians connected with it, and i request you will press him for by this conveyance. In respect to the first you had better see some of these people, and you may promise

Από αναφορά του Μέγερ στον Μαίτλαντ (10/22 Απριλίου 1820) γνωρίζουμε τον κατάλογο των Φιλικών τον οποίο ο Κολοβός του παρέδωσε.¹⁰⁷ Σε αυτόν γίνεται επιλεκτική αναφορά προσώπων που είναι γνωστά για τις αντιβρετανικές τους θέσεις, όπως οι Διονύσιος Ρώμας, Αντώνιος Μαρτινέγκος, Νικόλαος Καλύβας, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Νικήτας Σταματελόπουλος (Νικηταράς), Μίκιος Γκιούστης, Θεόδωρος Καντιώτης,¹⁰⁸ Αντώνιος Επισκοπόπουλος κ.ά.¹⁰⁹ Από τον κατάλογο επιβεβαιώνουμε επίσης τις συγγένειες των προσώπων και πληροφορούμαστε την εξάπλωση του μυστικού της Φιλικής και μεταξύ των Σουλιωτών των εγκατεστημένων στην απέναντι από τη Λευκάδα στεριά και στο Μεγανήσι. Σχετικά με την προέλευση των πληροφοριών αυτής της αναφοράς τοποθετήθηκε ο τοποτηρητής της Ζακύνθου Ρος (Colonel Sir Patrick Ross) με επιστολή του προς τον Χάνκυ (23 Φεβρουαρίου / 7 Μαρτίου 1821): «Οι πληροφορίες του κυρίου Μέγερ σχετικά με αυτό το θέμα, τις οποίες έστειλε πέρυσι στην Εξοχήτά του και τις οποίες είχε από τον Αλή πασά, ελήφθησαν με επιστολή ενός σφαγέα [κτηνοτρόφου] της Κέρκυρας που ονομάζεται Διόγος Σκοπιώτης, ο οποίος ήταν ένας από τους εταίρους και είχε πάρει ο πασάς στην υπηρεσία του».¹¹⁰

them in my name that i will interfere with the Senate to pardon them and take off the confiscation, but upon this proviso alone, that they come forward with some real evidence of who were the heads and instigators, of which they must be aware, and you may also add, unless they do come forward in this way, I will resist them even returning to the island».

¹⁰⁷ Meyer προς Maitland, 10/22 Απριλίου 1820, τόμ. Α', σ. 91-94, έγγρ. 36 (C.O. 136/425/94-95), και τόμ. Α', σ. 95-96, έγγρ. 37 (C.O. 136/440/109).

¹⁰⁸ Παραπέμπει στον Καποδίστρια (βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Κωνσταντίνος Καντιώτης...*, ό.π.).

¹⁰⁹ Ο κατάλογος Φιλικών που παρέδωσε ο Κολοβός στον Meyer είναι συνημμένος στην αναφορά Meyer προς Maitland της 10ης/22ας Απριλίου 1820, τόμ. Α', σ. 95-96, έγγρ. 37 (C.O. 136/440/109): «Antonio Santurini, console Russo ed Andrea Cornilio di lui secret[r]ario. Antonio Piscopopulo, Cefaloniotto e Nicolò di lui figlio. Dr Calivan in servizio, ed il di lui fratello al servizio inglese. Demetrio Ciocco di Morea. Conte Romma nobile Zantiotto. Gio[vanni] Simacopoulo di Morea, in servizio. Tuda di Giannina./ Teodoro Collocotroni di Morea e Toma di lui figlio, e Nichita di lui nipote. Micco Gusti di Preveza ed il di lui figlio, che si disponea partire per la Russia. Laso Cavadia di Preveza ed il di lui figlio. Constantino Pitimesa, ed il di lui figlio, e Nicolacchi di lui nipote, passato in Mani./ Teodoro Candiotti di Corfu. Damiano, cognato di Panagioti Sicopula. Antonio Martinengo in servizio, e secreto corrispondente di Capodistria. Currojanopulo di Giannina. In Zante Gio(vanni) Moraiti, servitor di Martenicopulo, domiciliato in Zante. Cormova a Meganissi. Zulla di Parga, in Santa Maura. Constantino Lappa in Terra Ferma in Santa Maura. Vallaoriti idem».

¹¹⁰ Patrick Ross προς Hankey, 23 Φεβρουαρίου / 7 Μαρτίου 1821, τόμ. σ. ..., έγγρ. ... (C.O. 136/434/121-122): «Mr Meyer's information on this subject, which he sent last year to his Excellency and which he had from Aly Pacha, was received by the letter from a butcher of Corfu named Diogo Scopiotti, who was one of the society and who had antered into the pasha's service. Βλ. επίσης Π. Χιώτην, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 348- πρβλ. τις σχετικές πληροφορίες στο *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, συγγρ. Γ. Τερτσέτης, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείας, Αθήνα 1846, σ. 50 (η εισαγωγή του Κολοκοτρώνη στη Φιλική έγινε τις 5 Δεκεμβρίου 1818· η προδοσία του Σκοπιώτη Διόγου το 1820): «Τέλος πάντων το μυστήριο της εταιρείας άρχισε να διαδίδεται εις κάθε λογής ανθρώπους και καλούς και κακούς, και εβιασθήκαμε να κινήσωμεν μιαν ώραν αρχήτερα την Επανάστασιν.

Από αναφορά του Μέγιερ προς τον Χάνκυ (29 Απριλίου / 11 Μαΐου 1820) πληροφορούμεθα για την αντίδραση των Φιλικών και τα δίκτυα πληροφοριών που λειτουργούσαν: «Δεν πρέπει να εκπλήσσομαι που τα άτομα στα νησιά ενημερώθηκαν σχεδόν αμέσως για τις αποκαλύψεις που έγιναν στη συνέχεια, με σκοπό να εξασφαλίσουν τη δική τους ασφάλεια. Ως εκ τούτου θα κρίνετε την αξία αυτών των ευνοιών από τους φίλους μας εδώ...».¹¹¹

Από αναφορά του Μέγιερ προς τον Μαίτλαντ (7/19 Μαΐου 1820) μαθαίνουμε την αντίδραση του σουλτανικού περιβάλλοντος στις αποκαλύψεις του Αλή: «Η σημαντική ανακάλυψη που έγινε στην Πόρτα από την Υψηλότητά του για την πραγματική ύπαρξη συνωμοσίας σε όλες αυτές τις επαρχίες για την απελευθέρωση της Ελλάδας βοήθησε μόνο να αυξηθεί η δυσπιστία του σουλτάνου για την ειλικρίνειά του».¹¹²

Από αναφορά του Μέγιερ προς τον Φρερ (27 Μαΐου / 8 Ιουνίου 1820) γνωρίζουμε τις βρετανικές θέσεις απέναντι στο ελληνικό ζήτημα: «Το θέμα της χειραφέτησης των Ελλήνων συζητείται τώρα γενικά. Η πρόσφατη ανίχνευση της ύπαρξης μιας εκτενούς μυστικής ένωσης σε όλες αυτές τις επαρχίες και τα παρακείμενα νησιά, για την προώθηση αυτού του αντικειμένου, δίνει ένα έντονο χρώμα πιθανότητας στις απόψεις ορισμένων μερών για την ιδέα ότι ορισμένες απόπειρες αυτού του είδους μπορεί να έχουν αποτελέσει μέρος ενός γενικού σχεδίου που δεν συνδέεται με την πολιτική του».¹¹³

Από αναφορά του Μέγιερ προς τον Κάστλρη (3/15 Μαρτίου 1821) ενημερωνόμαστε για το ιστορικό, την οργάνωση και τον σκοπό της Φιλικής Εταιρείας. Προφανώς τη συγχέει με τη Φιλόμουσο Εταιρεία της Βιέννης: «Ο Αλή πασάς ανα-

Ο Ντιόγκος το εμαρτύρησεν εις τον Αλή Πασάν». Βλ. επίσης Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 314-316.

¹¹¹ Meyer προς Hankey, 29 Απριλίου / 11 Μαΐου 1820, τόμ. Α', σ. 111-112, έγγρ. 345 (C.O. 136/425/149-150): «I should not be surprised that persons in the islands were almost immediately apprised of the disclosures then made, with a view to provide for their own security. You will, therefore, judge of the value of this sorts of favours from our friends here».

¹¹² Meyer προς Maitland, 7/19 Μαΐου 1820, τόμ. Α', σ. 119-120, έγγρ. 48 (C.O. 136/425/133-134): «The important discovery made to the Porte by His Highness of the real existence of a conspiracy throughout these provinces for the liberation of Greece has only served to increase the distrust of the Sultan in the sincerity and fidelity of the party who made the avowal».

¹¹³ Meyer προς Bartholomew Frere (minister plenipotentiary ad interim), 27 Μαΐου / 8 Ιουνίου 1820, τόμ. Α', σ. 132-134, έγγρ. 53 (C.O. 136/425/166-168): «The topic of the emancipation of the Greeks is now very generally discussed. The recent detection of the existence of an extensive secret association throughout those provinces and adjacent islands for promoting that object gives a strong colour of probability in the opinions of some parties to the idea that some attempt of this nature may have formed a part of a general scheme not unconnected with his highness politics».

κάλυψε μερικά από τα μέλη αυτής της εταιρείας κατά το έτος 1819 και έλαβε επαρκή εικόνα για τα γενικά αντικείμενα που του επέτρεψαν να αντιδράσει μέσα στη σφαίρα της επιρροής του. Τελικά τα κατήγγειλε στην οθωμανική Πύλη, αλλά κάτω από συνθήκες που μειώνουν σημαντικά την αξία της επικοινωνίας και προκαλούν έντονες υποψίες για την ειλικρίνεια με την οποία έγινε η σημαντική αποκάλυψη». ¹¹⁴

Με αναφορά του προς τον Κάστληρ (2/14 Απριλίου 1821) ¹¹⁵ ο Μέγιερ ειδοποιεί για την έκρηξη της επανάστασης στην Πάτρα στις 23 Μαρτίου / 4 Απριλίου: Οι Τούρκοι ήταν ενήμεροι. Κατά τη γνώμη του, η πρόωρη κατά δύο μήνες έκρηξη της επανάστασης που οργάνωσε η Φιλική Εταιρεία οφειλόταν στον Αλή, που προκάλεσε την επίσπευσή της. Η συνεννόηση του Αλή με τους διευθύνοντες την Εταιρεία ήταν αναμφίβολη. Πρόθεσή του ήταν να την εκμεταλλευθεί προς όφελος του. Η σχέση Αλή με την Εταιρεία εξηγούσε, κατά τον Μέγιερ, την απόφαση των Σουλιωτών στην Κέρκυρα που ήταν ενεργά μέλη της να συνεργαστούν μαζί του. Η Εταιρεία θεωρούσε πρόωρο να αρχίσει ο γενικός ξεσηκωμός των Ελλήνων συγχρόνως με την εξέγερση των Σουλιωτών, όπως ήταν επιθυμία του Αλή.

Από αναφορά του Μέγιερ προς την αρμοστέα στην Κέρκυρα γνωρίζουμε τη σχέση Φιλικής και Σουλιωτών: «Η ελληνική μυστική εταιρεία στην Κέρκυρα έχει τρεις εφόρους, διευθυντές, προς τους οποίους οι Σουλιώτες απευθύνονται για καθοδήγηση». ¹¹⁶ Ενώ από αναφορά του ίδιου προς τον Λοντοντέρρυ (19 Ιουνίου / 1 Ιουλίου 1821) έχουμε συμπληρωματικές πληροφορίες για τη Φιλική: «Είναι γνωστό ότι η μυστική ελληνική κοινωνία ή Εταιρεία έχει εφόρους ή διευθυντές των υποθέσεών της σε όλα τα νησιά του Ιονίου. Αυτοί οι έφοροι είναι όλοι ντόπιοι, κυρίως έμποροι, και είναι εξαιρετικά δραστήριοι, χωρίς να ξεχνάνε τη μέγιστη επαγρύπνηση του κυβερνήτη [αρμοστή] να αποτρέψει τις παράνομες διαδικασίες τους. Οι Παργινοί είναι επίσης μεταξύ των πιο φανατικών αυτών των εξεγερμένων. Έχουν μυστική κατανόηση με τους Σουλιώτες. Ένας από τους κυριότερους ηγέτες των τελευταίων είναι ένας ντόπιος Παργινός, ο συνταγματάρχης Περραιβός». ¹¹⁷

¹¹⁴ Meyer προς Castlereagh, 3/15 Μαρτίου 1821, τόμ. Α', σ. 315-325, έγγρ. 136 (F.O. 78/103/79-86): «Ali pacha discovered some of the members of this society in the year 1819, and obtained a sufficient insight to the general objects to enable him to counteract them within the sphere of his influence. He lately denounced it to the Ottoman Porte; but under circumstances which greatly lessened the merit of the communication and awakened strong suspicions of the sincerity with which the important disclosure was made».

¹¹⁵ Meyer προς Castlereagh, 2/14 Απριλίου 1821, τόμ. Α', σ. 341-350, έγγρ. 144 (F.O. 78/103/79-86).

¹¹⁶ Meyer προς Maitland, 10/22 Απριλίου 1820, τόμ. Α', σ. 91-94, έγγρ. 36 (C.O. 136/425/94-95)· και τόμ Α', σ. 95-96, έγγρ. 37 (C.O. 136/440/109).

¹¹⁷ Meyer προς Londonderry, 19 Ιουνίου / 1 Ιουλίου 1821, τόμ. Α', σ. 405-409, έγγρ. 176 (F.O.

Με αναφορά προς τον Λοντοντέρρυ (3/15 Ιουλίου 1821), ο Μέγιερ δίνει μιαν άλλη διάσταση στα γεγονότα: «Εν τω μεταξύ τα συμφέροντα του Αλή πασά ήταν πολύ τραυματισμένα από μια θρησκευτική προκατάληψη που πρόσφατα είχε αναζωπυρωθεί στο μυαλό των μουσουλμάνων, ως αποτέλεσμα της υπόθεσης ότι καλλιεργούσε μια μυστική συνεννόηση με τη Ρωσία, με την αγωνία να παρουσιάζεται πως είναι αποτρόπαιη από όλες τις κατηγορίες των πραγματικών μουσουλμάνων. Αυτή η προκατάληψη ενισχύθηκε από την πρόσθετη περίπτωση ότι έγινε γνωστός ο σχεδιασμός του Αλή να τοποθετηθεί επικεφαλής των επαναστατημένων Ελλήνων και να προστατεύσει, αν όχι να ασπασθεί, τη χριστιανική πίστη. Αυτές οι απόψεις τού στέρησαν πολλούς από τους πρώην υποστηρικτές του, και σε μερικές περιπτώσεις τού δημιούργησαν εχθρούς, καθώς οι πιο θερμοί οπαδοί του δεν είναι έτοιμοι να τον συναντήσουν [...]. Αυτό το νέο συναίσθημα προκάλεσε μια συγκεκριμένη αντίδραση, η οποία εμποδίζει την ταχύτερη ανάπτυξη των επαναστατικών σχεδίων των Ελλήνων. Ο ίδιος ο Αλή πασάς έχει επίγνωση του επικίνδυνου αποτελέσματος αυτών των προκαταλήψεων εναντίον του και προσπαθεί αργά να τις εξουδετερώσει με μια πλημμελή τήρηση των τελετών της θρησκείας του [...] Από αντίγραφα των επιστολών στους αντιπροσώπους του στη Ρωσία και στις εξεγερμένες ελληνικές επαρχίες [μαθαίνουμε πως] υπέγραψε με το πρόσφατα υποτιθέμενο χριστιανικό όνομά του Κωνσταντίνος και ότι έχει σχεδιαστεί να επιβληθεί στη φρουρά του, ενώ οι θρησκευτικές προκαταλήψεις των μουσουλμάνων ήταν τόσο πολύ προσβεβλημένες από αυτές τις πρωτοβουλίες. Επίσης ότι ο Αλή θεώρησε σκόπιμο να τις υποτιμήσει με τις πιο σαφείς προβολές που θα μπορούσε να κάνει κάτω από αυτές τις συνθήκες. Έχω καταλάβει ότι [αυτά ήταν] οι προϋποθέσεις της υποστήριξης την οποία έπρεπε να λάβει από την ελληνική Εταιρεία και της αναγνώρισής του ως ανεξάρτητου πρίγκιπα, αγκαλιάζοντας τη χριστιανική πίστη σε περίπτωση που θα πραγματοποιούσε την απελευθέρωσή του από τις τουρκικές στρατιές που αντιτάχθηκαν σε αυτόν. Σε μια τέτοια περίπτωση θεωρείται φυσικό η μεγάλη μάζα των Αλβανών θα μιμηθεί τον αρχηγό της, ασπαζόμενη επίσης τη χριστιανική πίστη».¹¹⁸

78/103/154-157): «It is known that the secret Greek society or etaireia have efori or resident directors of their affairs in all the Ionian islands. These efori are all natives, chiefly merchants, and they are exceedingly active, notwithstanding the utmost vigilance of Government to prevent their illicit proceedings. The parguinotes are also among the most fanatic of these insurgents. They have a secret understanding with suliotas. One of the principal leaders of the latter is a native of Parga, colonel Perevo».

¹¹⁸ Ίσως η πρώτη, αλλά όχι η μόνη, σκέψη συνεργασίας Ελλήνων και Αλβανών. Για την εξέλιξη της ελ-ληνο-αλβανικής προσέγγισης βλ. Ηλίας Σκουλίδας, *Οι σχέσεις Ελλήνων και Αλβανών κατά το 19ο αιώνα: Πολιτικές επιδιώξεις και θεωρήσεις (1875-1897)*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,

Ενώ με αναφορά του προς τον Χάνκυ (17/29 Απριλίου 1822) ο Μέγιερ θέτει και άλλες παραμέτρους: «Ορισμένοι μάλιστα λένε ότι είναι τόσο απογοητευμένοι από την αθέμιτη παρέμβασή μας για να εμποδίσουμε τα πλοία τους να επιτεθούν στον εχθρό στον Μούρτο και τη γύρω περιοχή, που θα μπερδέψουν αυτά τα αισθήματα δυσaráσκειας με την εκτέλεση της ρύθμισης για την εξαγορά των αιχμαλώτων οικογενειών. Το αναφέρω απλώς όπως το ακούω. Και καταλαβαίνω ότι δόθηκε, όπως και πολλά άλλα δυσάρεστα πράγματα, [ως πληροφορία] από την ελληνική στοά εδώ, η οποία πατρνάρεται τόσο περίεργα από το πρόσωπο που είναι ήδη γνωστό σε σας».¹¹⁹

Ας προσπαθήσουμε με όλα αυτά τα στοιχεία να κάνουμε μια συναγωγή συμπερασμάτων:

1. Είναι σαφές ότι το μυστικό της Φιλικής, ο σκοπός, η σύνθεση, τα μέλη, ακόμα και ο χρόνος έκρηξης της Επανάστασης ήταν γνωστά στους Βρετανούς, στον Αλή και στην Πύλη. Επίσης ότι από αυτούς έγιναν διαφορετικές αξιολογήσεις.

2. Είναι σαφές ότι ο Αλή και οι Βρετανοί αντάλλασσαν πληροφορίες.

3. Είναι σαφές (παρά τη γνώμη του Ρος) ότι ο Αλή είχε ενημέρωση από το 1818, ενώ η προδοσία του Διόγου έγινε το 1820. Καθώς η κερκυραϊκή Εφορία ιδρύθηκε το 1819, αλλά ο Διόγος ζούσε στη Ζάκυνθο και όχι στην Κέρκυρα όπως αναφέρεται, οι πληροφορίες που έδωσε δεν είναι δυνατόν να προέρχονται από πρόσωπα που ζούσαν στην αυστηρά επιτηρούμενη πρωτεύουσα του προτεκτοράτου.¹²⁰

4. Είναι σαφές ότι υπήρχε εγκατεστημένο δίκτυο πληροφοριών του Αλή στην Κέρκυρα, στο οποίο εμπλέκονταν κάποιοι Σουλιώτες και βεβαίως οι Οικονόμου και Κολοβός.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001 (<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/12856>). και Γιάννης Χατζής, *Η αλβανική εθνική κίνηση και η προοπτική μιας ελληνοαλβανικής προσέγγισης, τέλη 19ου – αρχές 20ού αι., μεταπτυχιακή εργασία, Σχολή Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Τμήμα Ιστορίας των Χωρών Χερσονήσου του Αίμου και Τουρκολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2008* (<http://ikee.lib.auth.gr/record/113900/files/CHATZIS.pdf>).

¹¹⁹ Meyer προς Hankey, Πρέβεζα, 17/29 Απριλίου 1822, τόμ. Β' (1822), σ. 69 (C.O. 136/448/102-105): «I mention this merely as I hear it: and I understand it was given out, like so many other unpleasant matters, from the Greek Lodge here, which is so strangely patronized by a person already well known to you...». Είναι άγνωστο σε ποιον αναφέρεται. Ο Διονύσιος δε Ρώμας από το 1820 ήταν αυτεξόριστος στη Βενετία, ενώ ο Φρανσουά Πουκεβίλ (François Rouqueville) αναφέρεται στην ίδια επιστολή με την πληροφορία ότι «επιστρέφει στη χώρα του».

¹²⁰ Οι Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 192, 207-208, και Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή...*, ό.π., σ. ια' -ιβ', αναφέρουν ο πρώτος απόπειρα του καταγόμενου από το Δίστομο Φιλικού Λεοντίου να μυήσει τον Αλή στη Φιλική, την οποία εμπόδισαν οι υπόλοιποι Φιλικοί των Ιωαννίνων, και ο δεύτερος του Νούτσου και του Οικονόμου μετά την προδοσία του Διόγου.

5. Ο χειρισμός της απελευθέρωσης της οικογένειας Μόστρα (την οποία συνέλαβε ο Αλή μετά τη φυγή των ανδρών με τον Ιγνάτιο Άρτης και την ανάληψη καθηκόντων στη Ρωσία του Ιωάννη Α.-Μ. Καποδίστρια, αποδεικνύοντας το βάθος της πολιτικής σκέψης του) μέσω του Ρώσου προξένου της Πάτρας (Φιλικού) Βλασσόπουλου απεμπλέκει τους αδελφούς Καποδίστρια. Δεν φαίνεται να είχαν καμιά επαφή με τον Αλή την οποία θα μπορούσαν ίσως να χρησιμοποιήσουν ενωρίτερα γι' αυτή την περίπτωση.

6. Ειδικότερα, είναι ασαφής και αναπόδεικτη οποιαδήποτε υπόθεση για την εμπλοκή του κύκλου των ηπειρωτικής καταγωγής μελών της κερκυραϊκής Εφορίας με τον Αλή. Τα μέλη της Εφορίας (οι περισσότεροι από τους οποίους του ήταν αντιπαθείς) είχαν μεταξύ τους ισχυρούς συγγενικούς δεσμούς και σε περίπτωση επαφής με τον Αλή το πρώτο που θα ζητούσαν θα ήταν η απελευθέρωση της οικογένειας Μόστρα.

7. Είναι σαφές ότι ο Αλή είχε επαφές με Φιλικούς στην Κέρκυρα, όπως άλλωστε και στην υπόλοιπη περιοχή του, ιδιαίτερα με τον Ρώσο πρόξενο της Πάτρας Βλασσόπουλο και τον γραμματέα του Παπαρηγόπουλο. Από καμιά γνωστή όμως πηγή δεν προκύπτει ότι είχε επαφές με την κερκυραϊκή Εφορία της Φιλικής, και μάλιστα ότι της προσέφερε χρήματα. Αντιθέτως, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η αποστολή του Σπύρου Κολοβού στην Κέρκυρα συνδέεται με την υπόσχεση του Αλή να παραχωρήσει Σύνταγμα στους υπηκόους του.¹²¹

8. Τέλος, η αναφορά του Μέγιερ για τη μεταφορά πληροφοριών επ' ωφελεία των επαναστατών, που δημιουργούσε δυσaráσκεια στους Βρετανούς, μέσω μελών της εγκατεστημένης στην Πρέβεζα (ή την Άρτα;) τεκτονικής στοάς μάς ενημερώνει για τη λειτουργία και αυτού του δικτύου και την ενεργή ανάμειξη των Ελλήνων τεκτόνων στην υποστήριξη της Ελληνικής Επανάστασης. Οι σχετικές πληροφορίες του Μέγιερ γι' αυτήν την αταύτιστη τεκτονική στοά πρέπει να θεωρηθούν αξιόπιστες, καθώς ήταν υψηλόβαθμο στέλεχος της εγκατεστημένης στην Κέρκυρα Μεγάλης Ανατολής.¹²²

Ερευνώντας τις σχέσεις της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα με τον πασά των Ιωαννίνων Αλή, προσκρούουμε στην κατάσταση αφάνειας στην οποία περιέπεσαν πολλοί Φιλικοί. Μια αφάνεια όμως που κι εμείς συνεχί-

¹²¹ Αγγ. Σπ. Μάρου, «Η Φιλική Εταιρεία και η αυλή του Αλή Πασά: Βολιδοσκοπήσεις, επιλογές και δι-κτυώσεις», ό.π., σ. 204. Ο Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή...*, ό.π., σ. 285, σημ. 1, το διαψεύδει.

¹²² Χρίστος Α. Ριζόπουλος, *Οι τέκτονες του 1821*, διαφρόντιση Ανδρέας Χ. Ριζόπουλος, Έρμα, Αθήνα 1993, σ. 44.

ζουμε να διατηρούμε με παροιμιώδη απάθεια, που μας συγκρατεί να εκτελέσουμε το χρέος μας για τη δημιουργία ενός μνημείου ή επιτέλους για την τοποθέτηση μιας τιμητικής επιγραφής σε έναν από τους σωζόμενους χώρους των συναθροίσεών τους. Αυτός θα μπορούσε να είναι μια από τις κατοικίες των πρωταγωνιστών: του Βιάρου Καποδίστρια στην 1η Πάροδο Αγίας Θεοδώρας¹²³ ή τα κτίρια που χρησιμοποιούσε ως κατοικία ή στέγαζε τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες ο Κωνσταντίνος Ευστ. Γεροστάθης, στην οδό Καποδιστρίου.¹²⁴ Στην απόφασή μας, εκτός της οφειλόμενης τιμής και του παιδευτικού χαρακτήρα, πρέπει να συνηγορήσει η επισιμότητα του χώρου. Όπως και να τεθούν τα πράγματα, η κατασκευή του μνημείου ή της αναμνηστικής πινακίδας επιβάλλεται. Η ιστορική μνήμη αποτελεί δομικό στοιχείο των κοινωνιών.

¹²³ Η κατοικία του Αυγουστίνου Καποδίστρια στην Αουντσίατα καταστράφηκε με τους βομβαρδισμούς και τον εμπρησμό της 13ης Σεπτεμβρίου 1943.

¹²⁴ Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Η Φιλική Εταιρεία στην Κέρκυρα, τα πρόσωπα και οι συνάφειες», ό.π., σ. 223-235.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΩΤΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟ
ΡΩΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΖΑΚΥΝΘΟΥ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1821-1826
ΜΕ ΑΡΧΕΙΑΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ
(ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΑΡΧΕΙΟΝ ΔΙΟΝ. ΡΩΜΑ, ΤΟΜΟΣ Α΄ και Β΄)

Δρ Ιστορίας Αθανάσιος Λαβράνος

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ Δ. ΡΩΜΑ

Το Ιστορικό Αρχείο του Ζακυνθινού ευπατρίδη Διονυσίου κόντε ντε Ρώμα θεωρείται εθνικό κειμήλιο, ένας πραγματικός θησαυρός γνώσης και επαρκούς πληροφόρησης για σημαίνοντα πρόσωπα που έδρασαν και για γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Περιέχει την αλληλογραφία του Διονυσίου Ρώμα (1819-1826) και της Επιτροπής Ζακύνθου (1824-1826) με εξέχοντες ηγέτες, πολιτικούς και στρατιωτικούς του Αγώνα και των νησιών του Αιγαίου, με πρόσωπα των προσωρινών επαναστατικών διοικήσεων, με φιλέλληνες και άλλες προσωπικότητες.

Την περιπέτεια του Ιστορικού Αρχείου Δ. Ρώμα μας εξιστορεί στο εισαγωγικό του σημείωμα στον Α΄ Τόμο ο δρ Γρηγόριος Καμπούρογλου¹ (που ανέλαβε την ανεύρεση, ταξινόμηση, τελική αρχειοθέτηση και δημοσίευση των εγγράφων του αρχείου), η οποία έχει ως εξής: Αρχικά πιστευόταν ότι τα περισσότερα έγγραφα του Αρχείου Ρώμα είχαν απολεσθεί ή είχαν περιληφθεί ως συνοδευτικά σε σχετικό υπόμνημα του Ρώμα προς τον νεαρό και άπραγο βασιλιά Όθωνα στα μέσα της δεκαετίας το 1830. Με αυτό ο Ρώμας ενημέρωνε τον Όθωνα για το πρόσωπό του, την οικογένειά του και την όλη πατριωτική του δράση πριν και στη διάρκεια του Αγώνα. Το κίνητρό του ήταν να αποδείξει την αθωότητά του, καθώς και τη μη ενοχή του Θ. Κολοκοτρώνη και του Δημ. Πλαπούτα,

¹ *Ιστορικών Αρχείων Διον. Ρώμα, μετ' εισαγωγής του εκδίδοντος Δ. Γρ. Καμπούρογλου. Τόμος Α΄, 1819-1825, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1901, σ. γ'-στ'.*

εξ αφορμής της σε βάρος των δίκης και καταδίκης σε θάνατο στις 26 Μαΐου 1834 για συνωμοσία κατά του Όθωνα. Εξάλλου πιστευόταν ότι ένα άλλο μέρος των εγγράφων του Αρχείου Ρώμα χάθηκε ή απεκρύβη κατά την αστυνομική έρευνα στην κατοικία του Ρώμα στη Ζάκυνθο το 1840, στο πλαίσιο των ανακριτικών ενεργειών για την ενοχοποίηση προσώπων που κρίθηκαν ύποπτα για την ύπαρξη της Φιλοορθόδοξης Εταιρείας.

Τελικά τα έγγραφα του Αρχείου Ρώμα ανευρέθηκαν στο τμήμα χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, μετά από πολύμηνη έρευνα του δρ Γρ. Καμπούρογλου. Όπως εκ των υστέρων διαπιστώθηκε, τα έγγραφα αυτά είχαν δοθεί στον Ιωάννη Φιλήμονα για μελέτη, από την οικογένεια του οποίου περιήλθαν τελικά στην Εθνική Βιβλιοθήκη και συγκεντρώθηκαν στον φάκελο υπ' αρ. 2123 του τμήματος των χειρογράφων. Στον φάκελο αυτόν όμως προστέθηκαν και άλλα έγγραφα του Αρχείου Ρώμα που βρίσκονταν σε άλλους κατόχους (αρχεία οικογένειας Πέτρου Κ. Ρώμα, Ζαΐμη, Δραγώνα, Στεφάνου, Κουερίνου Μανιά κ.ά.). Έτσι, με τη συμπλήρωση και ταξινόμησή τους, το Αρχείο Ρώμα αποκαταστάθηκε στον μέγιστο δυνατό βαθμό και, τακτοποιημένο πλέον με την επιμέλεια του Καμπούρογλου, δημοσιεύθηκε σε δύο τόμους (Α' και Β'), ως εξής:² Ο Α' Τόμος περιέχει 375 επιστολές και έγγραφα της περιόδου 1819-1825, τα περισσότερα των οποίων βρέθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη, και μάλιστα τα 265 από αυτά στο πρωτότυπό τους. Ο Β' Τόμος περιέχει συνολικά 402 επιστολές και έγγραφα του έτους 1826. Μπορούμε πλέον τεκμηριωμένα να ισχυρισθούμε ότι, για τα έτη κυρίως 1825-1826, το δημοσιευμένο Αρχείο Ρώμα αποτελεί μια έγκυρη και αντικειμενική μαρτυρία για πρόσωπα και πράγματα της περιόδου αυτής, ένα ανεκτίμητο εθνικό κειμήλιο που υποκαθιστά το ελλείπον Ιστορικό Αρχείο του Κράτους.

ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΩΤΩΝ ΜΕ ΤΟΝ Δ. ΡΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1821-1825, ΟΠΩΣ ΠΕΡΙΕΧΕΤΑΙ ΣΤΟΝ Α' ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ

Στον Α' Τόμο του *Αρχείου*, και για την περίοδο από τον Φεβρουάριο του 1821 μέχρι και τον Μάρτιο του 1824, περιέχονται δέκα συνολικά επιστολές, ήτοι:

² Ό.π., σ. ε'-ζτ' και Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Β', σ. 826.

α) τέσσερις απαντητικές επιστολές του Ιωάννη Καποδίστρια προς τον Ρώμα,

β) μία επιστολή του Ανδρέα Μουστοξύδη προς τον Ρώμα,

γ) μία επιστολή του Βιάρου Καποδίστρια προς τον Ρώμα,

δ) τέσσερις επιστολές του Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη, ήτοι δύο επιστολές του Θεοτόκη προς τον Ρώμα κατά την κρίσιμη περίοδο Μαΐου-Ιουνίου 1825· μια επιστολή του Θεοτόκη προς τον Βιάρo Καποδίστρια τον Απρίλιο του 1825· και μία ακόμη επιστολή του Θεοτόκη με τίτλο «Εκθesis (Ιωάννου Θεοτόκη)» προς άγνωστο παραλήπτη (εικάζεται ότι ήταν ο Φιλικός και μετέπειτα γραμματέας της Ιονίου Βουλής Μιχαήλ Σικελιανός).

Τα πρωτότυπα των παραπάνω εγγράφων είναι όλα γραμμένα στην ιταλική, πράγμα σύνηθες εκείνη την εποχή στην προσωπική αλληλογραφία των μορφωμένων Επτανησίων. Το περιεχόμενο των επιστολών είναι βασικά πατριωτικό, εξομολογητικό εν πολλοίς, και οι εκτιμητικές απόψεις που διατυπώνονται περιστρέφονται κυρίως γύρω από φλέγοντα και επίκαιρα θέματα του Αγώνα, όπως για την ενυπάρχουσα διχόνοια μεταξύ των αγωνιστών, την ύπαρξη της Φιλικής Εταιρείας ως μυστικής επαναστατικής οργάνωσης, τις εκτιμήσεις για την έκβαση του Αγώνα και, τέλος, το κρίσιμο ζήτημα της πρόσκλησης του Ιωάννη Καποδίστρια από μέρους μερίδας πατριωτών, κυρίως Επτανησίων, να αναλάβει κυβερνήτης της χώρας.

α) Οι τέσσερις απαντητικές επιστολές του Ιωάννη Καποδίστρια προς τον Δ. Ρώμα την περίοδο 1821-1824

Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831) του Αντωνομαρία και της Διαμαντίνας Γονέμη, από παλιά αρχοντική οικογένεια της Κέρκυρας, σπούδασε ιατρική στην Πάντοβα και υπήρξε περιώνυμος διπλωμάτης και πολιτικός. Γραμματέας του κράτους της Επτανήσου Πολιτείας το 1803, μετά στη διπλωματική υπηρεσία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας από το 1808. Υπουργός Εξωτερικών από το 1815 έως τον Αύγουστο του 1822, οπότε και παραιτήθηκε διαφωνώντας με τον τσάρο ως προς τη δέουσα στάση της Ρωσίας στο ελληνικό ζήτημα. Υπόψη ότι ο τσάρος ουδέποτε αποδέχθηκε την παραίτησή του. Συμμετείχε στα διεθνή συνέδρια του Άαχεν, του Τροπάου και του Λάιμπαχ, όπου ο ρόλος του, ιδιαίτερα σε εκείνο του Λάιμπαχ, ήταν *σωτήριο* καθοριστικός για την εξέλιξη της Ελληνικής Επανάστασης. Συγκεκριμένα, τον Φεβρουάριο του 1821 ο Καποδίστριας, ως υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας, συμμετείχε στο συνέδριο του Λάιμπαχ, του

οποίου οι εργασίες, σε συνέχεια του συνεδρίου στο Τροπάου, άρχισαν στις 12 Ιανουαρίου 1821 και έληξαν τον Μάιο του ίδιου έτους. Βασικά θέματα του συνεδρίου ήταν η καταστολή των επαναστάσεων που είχαν ξεσπάσει σε Νεάπολη, Ισπανία και Πεδεμόντιο.

Στις 24 Φεβρουαρίου 1821 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ταχυδρόμησε δύο επιστολές, τη μία στον τσάρο και την άλλη στον Καποδίστρια, ειδοποιώντας τους για τη διέλευση του Προύθου και την έναρξη του κινήματος στη Μολδοβλαχία. Τον Μάρτιο του 1821 έγινε γνωστή στους συνέδρους η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης στον Μοριά. Ο Καποδίστριας, δίνοντας έντονο διπλωματικό και πολιτικό αγώνα στο συνέδριο και συγκρουόμενος με τον δαιμόνιο Μέττερνιχ, κατόρθωσε να αντιδιαστείλει το κίνημα του Υψηλάντη από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, παρουσιάζοντάς το σαν μεμονωμένο γεγονός και καθησυχάζοντας τους συνέδρους με την αποκήρυξη του κινήματος του Υψηλάντη. Με τον τρόπο αυτό ο Καποδίστριας τότε απέτρεψε, παρά τις εξ αντιθέτου απόψεις του Μέττερνιχ, την ένοπλη επέμβαση των Αυστριακών προς καταστολή της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο Καποδίστριας, στην από 24ης Ιανουαρίου / 5ης Φεβρουαρίου 1821 απαντητική επιστολή του προς τον Δ. Ρώμα,³ από το Λάιμπαχ, τονίζει την υπεροχή του πατριωτικού καθήκοντος, προβλέπει (προφητικά) ότι ο κόμης Ρώμας θα είναι «εις εξ εκείνων οίτινες οφείλουν έτι να υπηρετήσωσι τον αγώνα της γενετείρας ημών» και ότι θα συναντηθούν σύντομα στη Βενετία ή στην Πάντοβα, παρουσία του κόμη Θεόδωρου Σιγούρου και του Ναράντζη, πρόξενου της Ρωσίας στη Βενετία και φίλου του Καποδίστρια.

Στην από 6ης/18ης Απριλίου 1821 επιστολή του προς τον Ρώμα,⁴ από το Λάιμπαχ, ο Καποδίστριας διατυπώνει μια εκτίμηση διαχρονικής ιστορικής και πολιτικής αξίας, επί λέξει: «... η αναγέννησις και η αληθής ανεξαρτησία ενός λαού δεν δύναται να είναι ειμή το μόνον και ίδιον έργον του. Η εξωτερική βοήθεια δύναται να την στερεώσει, ουδέποτε να την δημιουργήση. Αι ημέτεραι Ιονικάι ατυχίαι καταδεικνύνουν αρκετά την μεγάλην ταύτην αλήθειαν. Αν η ημετέρα ανεξαρτησία [της Επτανήσου Πολιτείας] δεν προήρχετο εκ περιστάσεων αλλοτριών και εξωτερικών, αι αλλότριαι και εξωτερικάι περιστάσεις δεν ήθελον μας την αρπάσει».

Σε ερώτηση του Ρώμα για το μέλλον της Επανάστασης, του απαντά τονίζοντας την αναγκαία ενότητα η οποία πρέπει να συνέχει εκείνους που θα διαχειρισθούν

³ *Ιστορικών Αρχείων Διον. Ρώμα [...]* Τόμος Α', ό.π., σ. 33-34 (φ. 2123, αρ. 2950 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).

⁴ Ό.π., σ. 34-37 (φ. 2123, αρ. 12969 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).

τα μέσα, δηλαδή τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία του Αγώνα: Μόνον εφόσον αυτή είναι «αληθής, ειλικρινής και αδιάλυτος [...] η υπόθεσις θα ευδοκιμήσῃ».

Ὡς προς τη γνώση του για τη Φιλική Εταιρεία, απαντά στον Ρώμα ότι δεν δύναται να την κρίνει επειδή αγνοεί και τους ανθρώπους, τα μέσα, την ενότητα και το σύστημα. Παραδέχεται όμως ότι στο παρελθόν τού προσεφέρθη «μικρά τις γνώσις» διότι «το σύστημα δεν είναι φύσεως τοιαύτης ώστε να αποκαλύπτηται εις τους μη μεμνημένους. Εγώ δε δεν είμαι μεμνημένος, ούτε δύναμαι να είμαι».

Εξάλλου, περί της Φιλικής, την όποια άμεση γνώση του την είχε από τις συναντήσεις του αρχικά με τον Γαλάτη και μετά με τον προς τούτο εξουσιοδοτημένο Ξάνθο (αρχές Ιανουαρίου 1820) στην Πετρούπολη, ο οποίος του φανέρωσε κάποια στοιχεία για το σύστημα της Εταιρείας, την έκτασή της, τους αρχηγούς κτλ., αλλά ο Καποδίστριας δεν εδέχθη να αναλάβει την προέχουσα θέση που του προσφέρθηκε, διότι ως υπουργός του τσάρου δεν ηδύνατο να αποδεχθεί, και είχε ευχηθεί τότε «αν οι αρχηγοί γνωρίζουν άλλα μέσα προς κατόρθωσιν του σκοπού των, ας τα μεταχειρισθώσι και ηύχετο να τους βοηθήσῃ ο Θεός».⁵

Την από 2ας/14ης Μαρτίου 1821 απαντητική επιστολή του προς τον Ρώμα⁶ έγραψε ο Καποδίστριας ευρισκόμενος στο Λάιμπαχ. Σε αυτήν ο Καποδίστριας για άλλη μια φορά εκφράζεται σε καίρια ερωτήματα για το παρόν και το μέλλον της Επανάστασης σοβαρά, υπεύθυνα και συγκρατημένα. Αν και δεν διατυπώνει την προσωπική του άποψη, εντούτοις θεωρεί ότι δεν μπορεί να δώσει συμβουλές περί του πρακτέου διότι α) βρίσκεται μακράν των γεγονότων· β) τα γεγονότα «επέρχονται μετά της ταχύτητος της σκέψεως»· και γ) πεποίθησή του ήταν ότι ήταν «κακόν και ήκιστα έντιμον το διευθύνειν μακρόθεν και άνευ προσωπικού κινδύνου επιχείρησιν μέλλουσιν να αποφασίσῃ περί της κεφαλῆς και της υπάρξεως των ημετέρων ομοεθνών». Και καταλήγει: «Διά τούτων είπον το παν. Σας ήνοιξα την καρδίαν μου».

Ο Καποδίστριας υπέβαλε στον τσάρο την παραίτησή του από τις 19 Αυγούστου 1822, διαφωνώντας με την ευθυγραμμισμένη με τον Μέττερνιχ πολιτική του περί ουδετερότητας της Ρωσίας στο ελληνικό ζήτημα, η οποία όμως δεν έγινε δεκτή από τον τσάρο. Αντίθετα, του παραχωρήθηκε άδεια αορίστου χρόνου για λόγους υγείας και αποζημίωση για τη διαμονή του στην Ευρώπη, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας δόθηκε για τις ανάγκες του Αγώνα. Με την παραίτησή του ο Καποδίστριας

⁵ Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, Αθήνα 1939, σ. 40.

⁶ *Ιστορικών Αρχείων Διον. Ρώμα [...] Τόμος Α' ό.π., σ. 37-40 (φ. 2123, αρ. 2937 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).*

αποχώρησε από την Πετρούπολη, επισκέφθηκε διάφορες πόλεις της Ευρώπης και τελικά κατέληξε στη Γενεύη, όπου και η κύρια διαμονή του.

Στην από 5ης/17ης Μαΐου 1823 απαντητική επιστολή του προς τον Ρώμα,⁷ εκφράζεται με κάποια απογοήτευση διότι, όπως γράφει, από έτους και πλέον είναι εκτός υπηρεσίας, «μακράν των ανθρώπων και των πραγμάτων, άτινα πρότερον ηδύναντο να προσδίδουν ενδιαφέρον τι εις τας γνώμας μου». Αναφέρεται για άλλη μια φορά στις διχόνοιες των Ελλήνων, γράφοντας χαρακτηριστικά: «Αν είχαν [δηλαδή οι διχόνοιες] την δύναμιν να την φονεύσωσιν [την πατρίδα], δεν θα υπήρχε σήμερον [...] [πλην όμως] περισσότερον παρ' άλλοτέ ποτε από δύο ετών όντως υπάρχει. Θα ζήση λοιπόν. Και θα ζήση, ως ελπίζω, μη οφείλουσα ειμή εις εαυτήν την αναγέννησίν της». Καταλήγει δε με ένα ελπιδοφόρο μήνυμα: «Το επ' εμοί, καίτοι έρρημος και μόνος εν μέσω των ορέων τούτων, πόρρω απέχω από του να απαρνηθώ το ιερόν χρέος του, του να υπηρετήσω ως πας άλλος πολίτης, εν τω κύκλω των δυνάμεών μου, την Πάτριον Γην».

β) Η επιστολή του Ανδρέα Μουστοξύδη προς τον Δ. Ρώμα

Ο Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860) ήταν Κερκυραίος λόγιος, κλασικός φιλόλογος, ιστορικός και πολιτικός. Με άριστες σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβα, επανελθών στην Κέρκυρα, τιμήθηκε από την Επτάνησο Πολιτεία ανακηρυχθείς ο επίσημος ιστοριογράφος της, ιδιότητα που το Ιόνιο Κράτος τού αναγνώρισε αργότερα για τη δεκαετία 1843-1853. Επί κυβερνήτη Ιωάννου Καποδίστρια ανακλήθηκε στην Αίγινα για να αναλάβει διευθυντής-έφορος του Εθνικού Μουσείου. Μετά τη δολοφονία του κυβερνήτη επιστρέφει στην Κέρκυρα και ενεργεί ως ηγέτης της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης την περίοδο 1831-1850. Το 1849 διετέλεσε βουλευτής, γεροϋσιαστής και πρόεδρος της Ιονίου Βουλής, θέση την οποία όμως αποποιήθηκε.

Από το 1807 βρίσκεται στην Ευρώπη και περιέρχεται τις βιβλιοθήκες, τα μουσεία και τις ακαδημίες της για έρευνες και μελέτη αρχαιολογικών, φιλολογικών και ιστορικών θεμάτων. Την περίοδο 1821-1826 βρίσκεται στο Τορίνο και υπηρετεί ως ακόλουθος της εκεί ρωσικής πρεσβείας, παρακολουθούμενος στενά από τη μυστική αστυνομία του παντοδύναμου τότε Μέττερνιχ για τα φιλελεύθερα φρονήματά του, καθώς θεωρείτο φίλος του Καποδίστρια και ρωσόφρονas

⁷ Ό.π., σ. 154-156 (φ. 2127, αρ. 3034 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).

πράκτορας. Εκείνη την περίοδο συνέγραψε στη γαλλική, μεταξύ άλλων, το πατριωτικό έργο του *Περίληψη των επιχειρήσεων του ελληνικού στόλου κατά την Επανάσταση του 1821*.

Στην από 4ης/16ης Ιουνίου 1823,⁸ από το Τορίνο, μοναδική επιστολή του Μουστοξύδη προς τον Ρώμα που βρέθηκε στο αρχείο, μεταξύ άλλων εκφράζεται θετικά για τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, αν και τον χαρακτηρίζει δικτάτορα, θεωρώντας ότι η διοίκησή του μπορεί να αποβεί θεμέλιο σωτηρίας για την Επανάσταση. Παρατηρεί με αμηχανία τις πρόσφατες μεταβολές στη ρωσική ηγεσία και πληροφορεί τον Ρώμα για τη μετάβαση του λόρδου Βύρωνα στην Ελλάδα, με το ποσό των 10.000 λουδοβικίων· τον δε Άστιγξ (Frank Hastings) χαρακτηρίζει ανοιχτόκαρδο, αλλά τείνοντα να γίνει ύπατος αρμοστής στη χώρα. Το κύριο θέμα όμως της επιστολής του είναι η προτροπή στον Ρώμα να φροντίσει να του συλλέξει έγγραφα παρελθόντων ετών, γιατί συγγράφει την ιστορία «της ημετέρας γενναίας και αξιοθαυμάστου επαναστάσεως».

γ) Οι δύο επιστολές του Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη προς τον Δ. Ρώμα, η επιστολή του Θεοτόκη προς τον Βιάρο Καποδίστρια και μια «Εκθεσις» που συντάχθηκε από τον ίδιο προς ανώνυμο παραλήπτη κατά το έτος 1825

Στο τμήμα αυτό παρουσιάζουμε τέσσερις επιστολές του Κερκυραίου ευπατρίδη, νομικού, πολιτικού και φιλικού Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη, γραμμένες στο Ναύπλιο, εκ των οποίων οι δύο απευθύνονται στον Ρώμα, η μία στον Βιάρο Καποδίστρια και η τέταρτη, που επιγράφεται «Εκθεσις», δηλαδή γεγονότων και προσωπικών κρίσεων, δεν αναφέρει μεν ορισμένο παραλήπτη, αλλά εικάζεται ότι απευθύνεται στον Μιχαήλ Σικελιανό, μέλος του Ανωτάτου Δικαστηρίου τότε του Ιονίου Κράτους και μετέπειτα γραμματέα της Ιονίου Βουλής.

Ο Ιωάννης Βαπτιστής Θεοτόκης (1778-1865) είναι Κερκυραίος πατριώτης, στρατιωτικός, νομομαθής και πολιτικός, καταγόμενος από τον τέταρτο κλάδο του οίκου των Θεοτοκών (Νταβιάτζο ή του κλάδου των πολιτικών). Επί δημοκρατικών Γάλλων συμμετείχε στο στράτευμα του Ζαντιγύ (Gentilly) και αργότερα υπό τον Σαμπό (Chabot). Επί Επτανήσου Πολιτείας υπασπιστής του πρίγκιπα της Πολιτείας Σπυρίδωνος Γεωργίου Θεοτόκη. Μετά το 1809 ασχολήθηκε με το εμπόριο, αλλά δεν τα πήγε καλά. Έγινε Φιλικός και με πολιτική δράση στην

⁸ Ό.π., σ. 164-166 (φ. 2123, αρ. 2962 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).

Κέρκυρα. Με το ξέσπασμα της Επανάστασης πολέμησε σε διάφορες μάχες και έλαβε αξιώματα στην επαναστατική διοίκηση. Γραμματέας του υπουργείου Εσωτερικών το 1823 και γραμματέας στο Μινιστέριο του Πολέμου το 1824-1825. Επί βασιλείας Όθωνα διοικητής Β. Σποράδων και γερουσιαστής κατά την περίοδο 1845-1862.

Ας ληφθεί υπόψη ότι το έτος 1825 ο Ιωάννης Βαπτιστής Θεοτόκης, ο οποίος συνδεόταν φιλικά με τον πολυμήχανο Κωλέττη και ανήκε στη μερίδα των γαλλόφιλων, είχε ταχθεί ανοικτά κατά της αίτησης προστασίας, μολονότι η πλειοψηφία της επαναστατικής διοίκησης, με την οποία συνεργαζόταν, ήταν αγγλόφιλη. Με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ο οποίος, για την έντονη αντίθεση του Θεοτόκη στην αίτηση προστασίας, διέταξε τη σύλληψη και φυλάκισή του, δεν είχε ποτέ καλές σχέσεις. Χωρίς να είναι φίλος του Καποδίστρια, από το 1825 υποστήριζε θερμά την επιλογή του ως κυβερνήτη της χώρας,⁹ παρά την αντίθεση του Μαυροκορδάτου. Επίσης, αν και δημοκρατικών φρονημάτων, προώθησε τελικά το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας ως το πλέον κατάλληλο για τις τότε κρίσιμες περιστάσεις.¹⁰ Έχει γράψει ημερολόγια, δοκίμια και εκθέσεις για τα πολεμικά γεγονότα της Επανάστασης, τα οποία συνιστούν αξιόλογες ιστορικές μαρτυρίες για τα πράγματα της περιόδου 1822-1832.

Ο Βιάρος Καποδίστριας (1777-1842) ήταν ο μεγαλύτερος σε ηλικία και ίσως ο πιο αγαπημένος και έμπιστος αδελφός του κυβερνήτη. Πολιτικός και νομικός με καλές σπουδές στην Πάντοβα, το 1817 διετέλεσε γερουσιαστής και στα τέλη του 1818 μυήθηκε Φιλικός από τον «απόστολο» της Φιλικής Αριστείδη Παππά. Με τον επιστήθιο φίλο του κυβερνήτη και Ηπειρώτη μεγαλέμπορο Κ. Γεροστάθη αποτέλεσαν την Εφορία της Φιλικής για την Κέρκυρα στα χρόνια της Επανάστασης. Ο Βιάρος, ενεργώντας για λογαριασμό του αδελφού του Ιωάννη, υπήρξε ο σύνδεσμος ανάμεσα στις φιλελληνικές οργανώσεις του εξωτερικού και τους αγωνιστές. Ως μέλος της Εφορίας της Κέρκυρας, σε στενή συνεργασία με την περίφημη Επιτροπή Ζακύνθου, συνεισέφερε τα μέγιστα στην εξαγορά των αιχμαλώτων και τη διακίνηση και περιθάλψη των προσφύγων από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές στα Ιόνια Νησιά. Ο Βιάρος διέθετε μέγιστη επιρροή στους επαναστατημένους Έλληνες διότι, πλην άλλων, ήταν ο θησαυροφύλακας όλων των εισφορών των κομιτάτων και των φιλελλήνων. Τον Αύγουστο του 1828 με τον Αυγουστίνο προσκαλούνται από τον κυβερνήτη για να τον συνδράμουν στο

⁹ ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κερκύρας, Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη, φ. 298, υποφάκ. 10, έγγρ. 222.

¹⁰ Ό.π., υποφάκ. 12, έγγρ. 279.

έργο του. Από τον Οκτώβριο του 1829 υπουργός Ναυτικών, μέλος του Γενικού Φροντιστηρίου και γενικός επίτροπος των Σποράδων.

Ο Διονύσιος κόντε ντε Ρώμας (1771-1859) γεννήθηκε στη Ζάκυνθο από παλιά αρχοντική οικογένεια του νησιού. Στην Ιταλία έκανε λαμπρές σπουδές στη νομική, αλλά εξωτέρικευσε σύντομα μια έντονη κλίση για τις πολιτικές επιστήμες και τα γράμματα. Το 1796 γίνεται πρόξενος Βενετίας στον Μοριά, το 1806 πρύτανης Κέρκυρας και το 1803 μέλος της συντακτικής επιτροπής για το φιλελεύθερο Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας του 1803. Επί αυτοκρατορικών Γάλλων μέλος της Ιόνιας Γερουσίας, δεινός και υψηλόβαθμος εταιριστής, καλλιεργεί άριστες σχέσεις με Γάλλους αξιωματούχους και προσωπικότητες εντός και εκτός Κέρκυρας. Καθιστά τη Ζάκυνθο κέντρο της ακμάζουσας τότε (1810-1815) τεκτονικής κίνησης στα Ιόνια Νησιά. Παράλληλα αποκτά ως προσωπικότητα του διεθνούς τεκτονισμού πολύ καλές σχέσεις και διασυνδέσεις με πολιτικούς, στρατιωτικούς και με προσωπικότητες των γραμμάτων στην Ευρώπη. Στις αρχές του 1819, επίσημα ως Φιλικός πλέον, μαζί με τον Αναστάσιο Φλαμπουριάρη συγκροτούν την πρώτη Εφορία της Φιλικής στο νησί. Τον Σεπτέμβριο του 1820 εξαναγκάζεται από τον αρμοστή Μαίτλαντ να φύγει για τη Βενετία, και αποδύεται στην Ιταλία σε έντονη πατριωτική δράση. Με την αλλαγή της αγγλικής πολιτικής στο ελληνικό ζήτημα επί υπουργίας Κάννινγκ (Georges Canning), επιστρέφει το 1824 στη Ζάκυνθο, όπου συγκροτεί την περίφημη Επιτροπή Ζακύνθου. Ο Ρώμας ορθά χαρακτηρίστηκε ως προς την πατριωτική του δράση ως «ο πρώτος έφορος εν τη Επτανήσω και το διανοητικόν κέντρον των επαναστατικών υπενεργειών της παρακειμένης Πελοποννήσου».¹¹ Εμπνευστής και ιθύνων νους της Επιτροπής, ο Ρώμας έχει τα άλλα δύο μέλη της, τους γιατρούς Παναγιώτη Μαρίνο Στεφάνου και Κωνσταντίνο Δραγώνα, ως προκάλυμμα της πατριωτικής δράσης του για το αγγλο-ιόνιο καθεστώς. Η Επιτροπή Ζακύνθου, διενεργώντας διάφορες κρίσιμες αποστολές είτε μόνη της είτε σε συνεργασία με τους φιλέλληνες του εξωτερικού και την Εφορία Κερκύρας, συνεισέφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στην υλική ενίσχυση και πολιτική στήριξη του Αγώνα, καθώς και στην καλύτερη δυνατή προβολή του στο εξωτερικό.

Ο Ι.Β. Θεοτόκης στην από 22ας Μαΐου 1825 επιστολή του προς τον Ρώμα,¹² από το Ναύπλιο, τον παρακαλεί καταρχήν να διαβιβάσει στην Κέρκυρα

¹¹ Ντίνος Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η ελληνική εθνεγερσία*, Αθήνα 1972, σ. 61· και Ιωάννης Φιλήμων, «Διονύσιος Ρώμας», *εφημ. Αιών*, Ιούλιος 1857.

¹² *Ιστορικών Αρχείων Διον. Ρώμα [...]* Τόμος Α', ό.π., σ. 519-523 (αρ. 92 εκ του Αρχείου Αλεξ. Σ. Ρώμα,

τρεις εσώκλειστες επιστολές, εκ των οποίων οι δύο προς τον Βιάρο Καποδίστρια και η τρίτη προς τον Μιχ. Σικελιανό, αποφεύγοντας την ταχυδρομική υπηρεσία. Εξάλλου παρακαλεί τον Ρώμα να του αποστείλει «διά του αρχιμανδρίτου Ζένσου» ή μέσω του «φίλου» Γερακάρη «παν ό,τι αναγκαιοί [...] όπως ιδρύσωμεν Στοάν Τ[εκτονικήν], το μόνον μέσον ίνα ενθουσιάσωμεν και προσελκύσωμεν πατριώτας τινάς επί τω σωτηρίω σκοπώ να υπερασπίζωσι τα δίκαια της ημετέρας πατρίδος κτλ. Παν άλλο σύστημα θα ήτο επικίνδυνον και θα εδημιούργει μεταξύ ημών διαφωνίας». Ζητεί επίσης από τον Ρώμα νομικά βιβλία, κώδικες κτλ.

Στην από 21ης Ιουνίου 1825 προς Ρώμα επιστολή του¹³ από Ναύπλιο, ο Ι.Β. Θεοτόκης μέμφεται τους Πελοποννησίους ως ανάνδρους και δειλούς, αφού αφήνουν τον Ιμπραήμ να περιφέρεται «ελευθέρως, χωρίς ν' απαντά ουδέ το ελάχιστον πρόσκομμα». Τους επικρίνει επίσης για την υπογραφή και προώθηση της αίτησης προστασίας με βαρείς χαρακτηρισμούς, όπως ότι «καθίστανται ατίμως δούλοι ενός άλλου έθνους, εκ των δεσμών του οποίου δεν θέλουνσι δυνηθή ν' απαλλαγώσι», και μάλιστα εσωκλείει αντίγραφο του υπογραφέντος πρωτοκόλλου προστασίας. Απαξιωτικά χαρακτηρίζει την αίτηση προστασίας ως το «συμβόλαιον της πωληθείσης Ελλάδος εις την απόλυτον προστασίαν της Μεγάλης Βρετανίας». Προφανώς ο Ι.Β. Θεοτόκης φαίνεται ότι αγνοεί τι φρονεί ο Ρώμας για την αίτηση προστασίας, συντάκτης του πρωτοτύπου της οποίας στη γαλλική φέρεται ότι ήταν ο γιατρός Στεφάνου ή κατ' άλλους ο ίδιος ο Ρώμας, ο οποίος ανέλαβε να την προωθήσει μέσω των αγγελιαφόρων της Επιτροπής Ζακύνθου σε Μοριά και νησιά. Ο Θεοτόκης, με την ορμή και το πάθος που τον διακρίνουν, φαίνεται ότι θεωρεί δεδομένη την ουδέτερη τοποθέτηση του Ρώμα ως προς την αίτηση προστασίας, τον εμπιστεύεται και του προτείνει, ως φιλελεύθερος γαλλόφιλος, την άποψη της γαλλικής μερίδας, γράφοντας επί λέξει ότι «ωφελιμώτερον και αξιοπρεπέστερον ήθελεν είσθαι διά την Ελλάδα το να έχη βασιλέα, έστω και ανήκοντα εις μίαν γαλλικήν δυναστείαν, παρά να καταστή αγγλική επαρχία». Ο Θεοτόκης επρόκειτο να θέσει το θέμα της υπό προώθηση αίτησης προστασίας υπόψη της κυβέρνησης και υπό την κρίση δικαστικής επιτροπής, υποστηρίζοντας τη θέση του αυτή και με προσωπική αναφορά, χωρίς όμως να υπολογίζει ότι στην κυβέρνηση η αγγλόφιλη μερίδα του Μαυροκορδάτου και των Υδραίων προυχόντων είχε την πλειοψηφία. Την κίνησή του αυτή ο Θεοτόκης τελικά θα την πληρώσει με έκπτωση από το αξίωμά του, καταδίκη και φυλάκιση. Τέλος, προτρέπει

το πρωτότυπο στην ιταλική).

¹³ Ό.π., σ. 576 (εκ των Εγγράφων Πέτρου Κ. Ρώμα, το πρωτότυπο στην ιταλική).

τον Ρώμα να μη λιποψυχήσει και να αποτρέψει και άλλους «εκ των στρατιωτικών αρχηγών» από το να την υπογράψουν, τονίζοντας ότι «το γαλλικόν κόμμα εμψυχούται αντιθέτως προς την αγγλικήν διαβολήν».

Στην από 12ης/24ης Απριλίου 1825 επιστολή του Θεοτόκη προς τον Βιάρο Καποδίστρια¹⁴ τον ενημερώνει αρχικά ότι επτά πατριώτες με επιστολή τους παρακινούν και προτρέπουν τον Ι. Καποδίστρια, που εκείνο τον καιρό βρισκόταν στην Ελβετία, να έλθει στην Ελλάδα για να αναλάβει τη διακυβέρνηση του τόπου. Την επιστολή των επτά θα τη διακινούσε στον Καποδίστρια ένας από αυτούς, ως απεσταλμένος των υπολοίπων. Άλλωστε και στο παρελθόν άλλοι πατριώτες και ο ίδιος ο Θεοτόκης είχαν προσκαλέσει τον Καποδίστρια ως τον πλέον κατάλληλο να ηγηθεί της χώρας. Ο Μαυροκορδάτος όμως αντιτίθετο στην κίνηση αυτή, όχι μόνο διότι αυτή προερχόταν από τη γαλλόφιλη μερίδα, αλλά διότι, σύμφωνα με τον Θεοτόκη, επιθυμούσε να αναλάβει αυτός τη διακυβέρνηση της χώρας.

Παρακάτω, τονίζοντας τον υπερφίαλο χαρακτήρα του Μαυροκορδάτου, γράφει χαρακτηριστικά γι' αυτόν τα εξής: «Λέγω ότι ώφειλε να συμφωνήσει [στην επιλογή του Καποδίστρια], διότι, γνωρίζων τον εαυτόν του και την Ελλάδα, δεν έπρεπε ποτέ να τον βαυκαλήση η ιδέα ότι θα ανέλθι εις την ανωτάτην έδραν της Ελλάδος». Καταλήγει ο Θεοτόκης την επιστολή του αυτήν τονίζοντας στον Βιάρο να μην προσδοκούν επίσημη πρόσκληση όσο ο Μαυροκορδάτος και οι οπαδοί του «διατελούν εν τοις πράγμασι». Όσον δε αφορά τη συστηματική αντίδραση του Μαυροκορδάτου για την επιλογή του Καποδίστρια, ας τονισθεί ότι αρκούσε «η συστηματική αντίπραξι ενός [του Μαυροκορδάτου], όπως ανακόψη τον δρόμον της υποθέσεως, ως τον ανέκοψε μέχρι σήμερον και ως κατέρθου επί όλα έτη να ματαιώνη παν διάβημά μου».

Στην έκθεση της 20ής Μαΐου 1825¹⁵ ο Θεοτόκης εκφράζει τις δικές του πολιτικές απόψεις σε μια σειρά κρίσιμα θέματα, όπως: α) ασκεί κριτική στη Διοίκηση, στην οποία μετέχει, για την απελευθέρωση του Κολοκοτρώνη· β) τάσσεται υπέρ της συνταγματικής μοναρχίας, καίτοι δημοκρατικών φρονημάτων, γιατί ο λαός επιθυμεί βασιλέα και θεωρεί ότι είναι το πλέον κατάλληλο για τις παρούσες περιστάσεις πολιτεύμα· γ) φρονεί ότι ο λαός δεν είναι ικανός να αντισταθεί στις ραδιουργίες μιας ξένης αυλής, σε βαθμό που το έθνος κινδυνεύει να βρεθεί υπό ξένο ζυγό, προκειμένου δε να αποφύγει τη μουσουλμανική δουλεία θα ανεχθεί

¹⁴ Ό.π., σ. 421-426 (φ. 2123, αρ. 2999 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).

¹⁵ Ό.π., σ. 502-519 (φ. 2123, αρ. 3733 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).

τον ξένο μονάρχη και την αυλή του· δ) μέμφεται τον στρατηγό Ρος, που υποσχόταν αφειδώς, χωρίς όμως αντίκρισμα· ε) τονίζει άλλη μια φορά ότι οι αγαθοί πατριώτες στρέφονται προς τον Καποδίστρια ως μοναδική ελπίδα του έθνους, ως «αρχιτέκτονα και ζηλωτήν της δόξης της Ελλάδος»· και στ) ο Μαυροκορδάτος δρα διχαστικά, όπως πάντοτε, και διασπείρει ανέντιμες φήμες σε βάρος του Καποδίστρια, και εξαιτίας αυτού δεν μπορεί να γίνει επίσημη πρόσκλησή του. Τέλος, προτρέπει τον παραλήπτη της επιστολής (που μάλλον είναι ο Μιχ. Σικελιανός) να ενεργήσει έτσι ώστε «ούτος ο νουνεχής Ανήρ έλθη εις την Ελλάδα. Το θέλουν οι κίνδυνοι αυτής, το ζητεί η εθνική τιμή, το απαιτεί το γόητρον των ημετέρων Νήσων [...] το υπαγορεύει η φιλοτιμία μας».

ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΦΟΡΙΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1826 (ΤΟΜΟΣ Β΄ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ)

Για την περίοδο 1825-1826 υπάρχουν συνολικά δέκα επιστολές στον Β΄ Τόμο του *Αρχείου* Διον. Ρώμα, από τις οποίες τρεις απεστάλησαν από τον Κωνσταντίνο Γεροστάθη προς την Επιτροπή Ζακύνθου, μία από την Επιτροπή Ζακύνθου προς τον Κ. Γεροστάθη, πέντε από τον Βιάρo Καποδίστρια προς την Επιτροπή Ζακύνθου και μία από τον Βιάρo Καποδίστρια προς τον Κωνσταντίνο Δραγώνα. Οι σχέσεις των δύο Επιτροπών της Φιλικής ήταν πολύ καλές, όπως και η συνεργασία τους άσπoγη στη διακίνηση εφοδίων, στην απελευθέρωση αιχμαλώτων, στην περίθαλψη προσφύγων και στην έγκαιρη μεταξύ των ενημέρωση για τα διάφορα συμβάντα της Επανάστασης. Ζωοτροφές και εφόδια διακινούνται από την Κέρκυρα, με φροντίδα της Εφορίας Κέρκυρας, προς τη Ζάκυνθο ή το Ναύπλιο, και η παραλαβή τους γίνεται με φροντίδα της Επιτροπής Ζακύνθου, σύμφωνα με τις εντολές της Προσωρινής Διοίκησης. Πρόκειται κυρίως για φορτία που προέρχονται από την Ανκόνα και κυρίως από τον Εϋνάρδο (Jean-Gabriel Eynard), τον μεγάλο Ελβετό φιλέλληνα και φίλο του Καποδίστρια, καθώς και από φιλελληνικές οργανώσεις του εξωτερικού.

Ο Κωνσταντίνος Γεροστάθης του Ευσταθίου (1770-1870), με καταγωγή από το χωριό Κουμιζάδες (σημ. Αμμότοπος Άρτας), ήταν γόνος εύπορης οικογένειας εμπόρων. Ο πατέρας του είχε δολοφονηθεί από ανθρώπους του Αλή πασά. Η ανατροφή και μόρφωση του Γεροστάθη ήταν επιμελής και αντάξια σε γόνο αρχοντικής οικογένειας. Το 1807, και σε ηλικία 37 ετών, ο Γεροστάθης ήρθε στην

Κέρκυρα και ασχολήθηκε με επιτυχία στο εμπόριο, και δη στο χονδρεμπόριο. Αρχές του 1819 μνείται στη Φιλική από τον απόστολο Αριστείδη Παππά και αναλαμβάνει μαζί με τον Βιάρo Καποδίστρια την Εφορία της Φιλικής στην Κέρκυρα. Ανήκε στον άμεσο φιλικό περίγυρο της οικογένειας Καποδίστρια και συνδεόταν με τον Ιωάννη Καποδίστρια με πολυετή και στενή φιλία. Διαχειριζόταν μαζί με τον Βιάρo την αλληλογραφία και τις υποθέσεις της Φιλικής στην Κέρκυρα, και παράλληλα αναλάμβανε με εντολή του κυβερνήτη διάφορες πατριωτικές αποστολές στη χώρα και στο εξωτερικό. Οικονομικά ενίσχυσε τον Αγώνα και τροφοδοτούσε το Μεσολόγγι στις πολιορκίες του με τρόφιμα, σιτάρι και πολεμοφόδια. Αρκεί να σημειωθεί ότι στον υπ' αρ. 354 φάκελο του Αρχείου Ι. Καποδίστρια ανευρίσκονται 46 ιδιόγραφες επιστολές του Γεροστάθη, με τις οποίες θεμελιώνεται η άποψη ότι ο Γεροστάθης μαζί με τον Βιάρo ήταν οι άτυποι αντιπρόσωποι του Καποδίστρια στο Ιόνιο Κράτος.

Η Εφορία Κέρκυρας της Φιλικής λειτουργούσε άτυπα από το 1817 και σε αυτήν συμμετείχαν άτομα από το άμεσο συγγενικό και φιλικό περιβάλλον του Ιωάννη Καποδίστρια. Αρχές Ιανουαρίου του 1819 κατηχήθηκαν, μεταξύ άλλων, από τον Αριστείδη Παππά, απόστολο της Φιλικής για τα Επτάνησα, ο Βιάρος Καποδίστριας και ο Κωνσταντίνος Γεροστάθης, που ορίσθηκαν μέλη της Εφορίας Κέρκυρας.¹⁶ Άλλοι γνωστοί Κερκυραίοι Φιλικοί ήσαν ο Αυγουστίνος Καποδίστριας, ο διαπρεπής νομομαθής Ιωάννης Γεννατάς, ο Ι.Β. Θεοτόκης, μετέπειτα υπουργός στην επαναστατική Προσωρινή Διοίκηση, ο Νικόλαος Πιέρης, συνταγματάρχης, ο Δημ. Αρλιώτης, ο πρώτος βιογράφος του Ιωάννη Καποδίστρια, ο Ηπειρώτης Ιωάννης Κεφαλάς, σημαντικό στέλεχος της Εταιρείας, κ.ά.,¹⁷ όλοι μέλη της καποδιστριακής ομάδας.

Η Επιτροπή Ζακύνθου (1824-1827) αποτελέστηκε από τον Δ. κόντε ντε Ρώμα του Γεωργίου Κανδιάνου (1771-1857) και από τους δύο ευυπόληπτους γιατρούς της Ζακύνθου Παναγιώτη-Μαρίνο Στεφάνου και Κωνσταντίνο Δραγώνα, υγειονομικό έφορο και προϊστάμενο του λοιμοκαθαρτηρίου. Ο Ρώμας συνδεόταν με τους δύο εμπίστους γιατρούς με τους δεσμούς της Φιλικής και του εταιρισμού. Η Επιτροπή Ζακύνθου στήθηκε από τον Ρώμα τον Σεπτέμβριο του 1824, με την παλιννόστησή του από τη Βενετία επί αρμοστείας Άνταμ, με την αλλαγή της βρετανικής πολιτικής (αναγνώριση των αγωνιζομένων ως εμπολέμου έθνους). Ο

¹⁶ Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 326-327.

¹⁷ Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, *Μυστικιστικός εταιρισμός και Φιλική Εταιρεία*, Φιλογένεια, Αθήνα 2016,

Ρώμας γίνεται ο ιθύνων νους και η ψυχή της Επιτροπής Ζακύνθου, η οποία λειτουργεί σε σταθερή σχέση και συνεργασία με τις άλλες ιόνιες Εφορίες, κυρίως με την Εφορία Κερκύρας, με τους κυριότερους των προεστών και οπλαρχηγών, τους φιλέλληνες, τις οργανώσεις τους στο εξωτερικό, τον μεγάλο ευεργέτη του αγώνα και στενό φίλο του Καποδίστρια Εϋνάρδο. Κύριο μέλημά της ήταν: α) θέματα επιμελητείας και εφοδιασμού των αγωνιστών με τρόφιμα στο Μεσολόγγι και σε πολιορκούμενα φρούρια· β) εξαγορά αιχμαλώτων και περίθαλψη προσφύγων και αδυνάτων· γ) διακίνηση όπλων και πολεμοφοδίων· δ) διαχείριση χρημάτων για τις ανάγκες του Αγώνα· ε) διασυνδέσεις με φιλέλληνες και προσωπικότητες του εξωτερικού για τη στήριξη και προβολή της Επανάστασης· και στ) η υπογραφή και διακίνηση της από 30ής Ιουνίου 1825 αίτησης προστασίας προς τη Μεγάλη Βρετανία από τους οπλαρχηγούς και προεστούς του Μοριά, της Ρούμελης και των νησιών του Αιγαίου.

Η αλληλογραφία Κωνσταντίνου Γεροστάθη με την Επιτροπή Ζακύνθου

Από την αλληλογραφία του Κ. Γεροστάθη με την Επιτροπή Ζακύνθου προκύπτει ότι τη βασική συνεργασία από μέρους της Επιτροπής Κέρκυρας με αυτήν είχε ο Γεροστάθης, όταν όμως, τον Ιούνιο του 1826, είχε αναχωρήσει για το Τριέστι άφησε αναπληρωτή στα καθήκοντά του τον Βιάρο Καποδίστρια, γράφοντας επί λέξει στην Επιτροπή Ζακύνθου με την από 6ης/18ης Ιουνίου 1826 επιστολή του:¹⁸ «... άφησα επιστάτην εις τας εδώ τυχούσας εθνικάς υποθέσεις τον κύριον Βιάρον Καποδίστριαν, μετά του οποίου και θέλει ακούεσθε εν καιρώ περιστάσεων».

Στις δύο άλλες προηγηθείσες επιστολές προς την Επιτροπή Ζακύνθου –14/26 Μαΐου 1826¹⁹ και 25 Μαΐου / 6 Ιουνίου 1826–²⁰ ο Γεροστάθης την ενημερώνει ότι: α) μεταφέρθηκαν με φροντίδα του από Κέρκυρα για Ναύπλιο ή για Ζάκυνθο, με τον καπετάνιο Καλλίνικο, σημαντικές ποσότητες εφοδίων που είχαν αποσταλεί από τον Εϋνάρδο· επίσης με άλλο πλοίο, που βρισκόταν ήδη καθ' οδόν, μεταφερόταν στο Ναύπλιο φορτίο σταλμένο από τον Εϋνάρδο, αποτελούμενο από «200 χιλ. αλεύρι και 34 χιλ. παξημάδι»· β) σύμφωνα με πληροφορία από το Λιβόρνο, ο μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας πόλεμος ήταν αναπόφευκτος.

¹⁸ *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα, Τόμος Β': 1826*, Τυπογραφείον «Εστία», Αθήνα 1906, σ. 242 (αρ. 159 εκ του Αρχείου Αλεξ. Σ. Ρώμα).

¹⁹ Ό.π., σ. 209-210 (εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης).

²⁰ Ό.π., σ. 236-237 (εκ των Εγγράφων Πέτρου Κ. Ρώμα).

Απαντώντας στον Γεροστάθη με την από 7ης/19ης Μαΐου 1826 επιστολή της,²¹ η Επιτροπή Ζακύνθου επιβεβαιώνει ότι ο συνταγματάρχης Γκόρντον (Thomas Gordon) έφυγε για Ναύπλιο μεταφέροντας ζωοτροφές που προφανώς είχαν αποσταλεί από τον Εϋνάρδο. Επίσης κατά παραγγελία του μακαρίτη Μάρκου Μπότσαρη μεταφέρθηκε με φροντίδα του πλοιάρχου Πετρίδη, επ' ενεχύρω, για τη φρουρά του Μεσολογγίου ποσότητα ζωοτροφών, πληρωτέα από τον Γεροστάθη, λόγω όμως των επελθουσών περιστάσεων (πτώση Μεσολογγίου) ο Γεροστάθης παρακαλείται να καταβάλει άμεσα το τίμημα, ώστε να εξοφληθεί η παραγγελία και να μην πωληθούν τα δοθέντα ως ενέχυρα.

Πέντε επιστολές του Βιάρου Καποδίστρια προς την Επιτροπή Ζακύνθου και μία επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Δραγώνα

Στην από 19ης Ιουνίου 1826 επιστολή του²² ο Βιάρος Καποδίστριας ενημερώνει την Επιτροπή Ζακύνθου για την ίδρυση στην Κέρκυρα ενός μυστικού κομιτάτου για την περίθαλψη αιχμαλώτων και ενδών. Συνιστά να κάνουν το ίδιο στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλονιά. Προς τούτο ο ίδιος γράφει: «Ημείς εδώ θέλει πράξωμεν ευθύς, αλλ' όμως χωρίς καύχησιν, αγαπώντας το καλόν και αμελούντες πάσαν δείξιν».

Στην από 23ης Ιουνίου 1826 επιστολή του²³ ο Βιάρος υποδεικνύει τον Αλέξιο Στεφάνου και τους ανιψιούς του τελευταίου για την εξαγορά αιχμαλώτων, μιας μητέρας και της θυγατέρας της, από τον Ιμπραήμ πασά αντί του ποσού των 3.000 γροσίων. Στην επιστολή δίνονται λεπτομερείς οδηγίες προς τους Στεφάνου για το ελεuthεροχάρτι ως απόδειξη της εξαγοράς και ζητείται η επιχείρηση να διεξαχθεί με πλήρη εχεμύθεια και μυστικότητα.

Σε άλλη επιστολή του από 11ης/23ης Ιουλίου 1826²⁴ ο Βιάρος παραδέχεται ότι «δix και τρις και πολλάκις» προσέτρεξε και προστρέχει στη φιλογένεια της Επιτροπής Ζακύνθου και την πληροφορεί ότι στο καθαρήριο Κερκύρας έφθασαν «υπέρ τους 40 λυτρουμένους» και η διοίκηση τους υποδέχθηκε με μεγάλη ευχαρίστησή της.

Με την από 5ης/17ης Δεκεμβρίου 1826 επιστολή του²⁵ ο Βιάρος ενημερώνει την Επιτροπή Ζακύνθου ότι έλαβε διαταγή από τη Διοικητική Επιτροπή να

²¹ Ό.π., σ. 181-184 (αρ. 6926 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης, το πρωτότυπο στην ιταλική).

²² Ό.π., σ. 255-256 (αρ. 6781 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης).

²³ Ό.π., σ. 264-266 (αρ. 6785 εκ του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης).

²⁴ Ό.π., σ. 324-325 (εκ των Εγγράφων Πέτρου Κ. Ρώμα).

²⁵ Ό.π., σ. 569-570 (αρ. 184 εκ του Αρχείου Αλεξ. Σ. Ρώμα).

φροντίσει για την τροφοδοσία του φρουρίου Χλουμούτσι με 450 καντάρια παξιμάδι που εστάλησαν από Ανκόνα και από τον Εϋνάρδο. Επίσης ο Βιάρος ζητεί από την Επιτροπή να μάθει σχετικά με τον εφοδιασμό του φρουρίου Χλουμούτσι, αν και πόσο εφοδιάστηκε με το αποσταλέν φορτίο από Ανκόνα· διαφορετικά, θα βρει τρόπο να το εφοδιάσει με μικρά πλοιάρια.

Σε άλλη επιστολή του από 17ης/29ης Δεκεμβρίου 1826²⁶ ο Βιάρος ενημερώνει την Επιτροπή Ζακύνθου ότι του απεστάλη από τον Κάλαμο, από μέρους της Διοίκησης, το ακριβές αντίγραφο της επιστολής της προς τους οπλαρχηγούς της Στερεάς Ελλάδος, «πλην Ίσκου». Τους παρακαλεί για τις συμβουλές τους εν προκειμένω, «εις έλλειψιν ρητών διαταγών της Διοικήσεως».

Τέλος, στην από 5ης/17ης Δεκεμβρίου 1826 επιστολή του²⁷ προς τον Κωνσταντίνο Δραγώνα, τον παρακαλεί να διαβιβάσει εσωκλειστη επιστολή του προς τον Δ. Ρώμα και τον Στεφάνου, και να του πουν τι κρίνουν πρέπον να πράξουν σχετικά με τον εφοδιασμό με τρόφιμα του φρουρίου Χλουμούτσι. Τονίζει επίσης ότι η άμεση τροφοδότηση του φρουρίου Χλουμούτσι του φαίνεται πλήρως δικαιολογημένη διότι το οχυρό αυτό είναι σημαντικό για τον Αγώνα. Στην ίδια επιστολή εσωκλείει την απάντησή του στον Γ. Σισίνη, διοικητή του φρουρίου Χλουμούτσι, για να λάβουν γνώση της.

²⁶ Ό.π., σ. 574-575 (αρ. 185 εκ των Εγγράφων Πέτρου Κ. Ρώμα).

²⁷ Ό.π., σ. 569 (αρ. 183 εκ του Αρχείου Αλεξ. Σ. Ρώμα).

ΦΙΛΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης,
Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου

Ιστορικό πλαίσιο

Με το κείμενό μου προσεγγίζω και αναλύω γεγονότα και φαινόμενα που ανεφύησαν κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους και την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα και οφείλονταν σε παράγοντες όπως η γεωστρατηγικής σημασίας θέση των Κυθήρων και των Αντικυθήρων, οι πολιτικές και οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά τις περιόδους αυτές στα νησιά και στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές, η εποχική και η σε μόνιμη μορφή μετανάστευση Κυθηρίων, όπως και η περιοδική επίσης αποδημία ειδικευμένων Κυθηρίων τεχνιτών-«μαστόρων» προς τις περιοχές αυτές από τις αρχές περίπου του 18ου αιώνα έως την έναρξη της Επανάστασης. Επίσης εντοπίζεται η καταφυγή στα Κύθηρα Φιλικών, κλεφτών, λογίων, ιερωμένων, διδασκάλων, επαγγελματιών [εμπόρων, βιοτεχνών, πλοιοκτητών (καραβοκύρηδων) κ.ά.], όπως και καταδιωκομένων Ελλήνων από τους προεπαναστατικούς χρόνους και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Έμφαση, με τις συνέπειες που αυτό είχε, δίδεται στο μεγάλο κύμα εισροής προσφύγων, Ελλήνων και Τούρκων, που ενέσκηψε στα Κύθηρα, στα Αντικύθηρα και στα άλλα νησιά του Ιονίου.¹

Αναδεικνύεται η διασύνδεση και η αλληλεξάρτηση των παραπάνω φαινομένων που οδήγησαν σε μίαν, με ιδιαίτερα γνωρίσματα, έμμεση αλλά ου-

¹ G.N. Leontsinis, *The Island of Kythira: A Social History (1700-1863)*, National and Kapodistrian University of Athens, Αθήνα 1987 (2002^π), σ. 190-192 (βασίστηκε στην ομότιπη διδακτορική διατριβή στο University of East Anglia, School of Modern Language and European History, Νόργουιτς 1981). Πρβλ. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie* (Κέρκυρα), αρ. φ. 215, 216, 217, 225, 227, Σάββατο 28 Ιανουαρίου / 9 Φεβρουαρίου 1822.

σιαστική συμμετοχή του εγχώριου πληθυσμού στην Ελληνική Επανάσταση, η οποία από ηγετικούς της φορείς αναγνωριζόταν ως πολύ επωφελής κατά τις πιο κρίσιμες φάσεις του αγώνα για την ανεξαρτησία. Θα επιχειρήσω να εμβαθύνω στο περιεχόμενο της αντιμετώπισης από τον εγχώριο πληθυσμό του προσφυγικού προβλήματος, που διήρκεσε στα νησιά σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης, αξιολογώντας αυτήν ως αποτελεσματική από τα μετόπισθεν για τους ενεργά και άμεσα συμμετέχοντες την ίδια περίοδο ομοεθνείς τους στην Ελληνική Επανάσταση. Αυτή κατά ένα μεγάλο μέρος συνίστατο στην υποδοχή, στην προστασία και στην περίθαλψη από τον εγχώριο και τον προσφυγικό πληθυσμό, που ήδη είχε εγκατασταθεί στα νησιά, και αποτελούνταν από άμαχους κάθε ηλικίας και φύλου που είχαν ανάγκη προστασίας και περίθαλψης. Γενικά η αντιμετώπιση αυτή λάμβανε χώραν στο πλαίσιο κατά κανόνα ευνοϊκών συνθηκών που διαμορφώνονταν γι' αυτούς από μνημένους κατοίκους, εντός και εκτός των νησιών, με στόχο την προετοιμασία και την ενεργό συμμετοχή τους στην Επανάσταση.²

Οργάνωση και προετοιμασία επαναστατικής δραστηριότητας και προσφυγή στα νησιά άμαχου ελληνικού πληθυσμού

Στα Κύθηρα θα καταφύγουν και θα παραμείνουν για μεγάλο ή σύντομο χρονικό διάστημα ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Λάμπρος Κατσώνης, οι Γεώργιος και Λάζαρος Κουντουριώτης, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Σοφοκλής Οικονόμος, γιος του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, οι Στέφανος και Νικόλαος Οικονόμου, ο Γάλλος φιλέλληνας Ζοζέφ Μπαλέστρα (Joseph Balestra), ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, οι Ανδρέας και Δημήτριος Μιαούλης, ο Δημήτριος Τσαμαδός, ο Αναστάσιος Κοκκίνης, ο Γεώργιος Προύσκος, ο επίσκοπος Ύδρας και Πόρου Γεράσιμος Ράλλης Σπανός, μετέπειτα Αργολίδος και Κορινθίας, ο αρχιεπίσκοπος Εύβοιας Γρηγόριος Δ' «ο Ηπειρώτης» ή «Αργυροκαστρίτης», γνωστός ως ο από Παραμυθίας, μετέπειτα μητροπολίτης Αθηνών, ο αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας Χρύσανθος Πηγάς, οι επίσκοποι Μοσχονησίων Βενέδικτος και Ηλιουπόλεως Άνθιμος ο Κομνηνός, οι μοναχοί Χρύσανθος από την Πελοπόννησο

² Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, «Ιόνια νησιά: Εποχική μετανάστευση και Ελληνική Επανάσταση. Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα ως μελέτη περίπτωσης (περίπου από τις αρχές του 18ου αιώνα έως το 1827)», στα υπό έκδοση πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου που διοργανώθηκε από το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ (2019) με θεματική «Πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τα Ιόνια Νησιά: Από τον 13ο αιώνα έως την Ένωση με την Ελλάδα».

και Αγαθάγγελος, ο μετέπειτα μητροπολίτης Καισαρείας και πολλοί άλλοι των οποίων τα ονόματα δεν έχουν γίνει γνωστά. Αντίστοιχα πολλοί Κυθήριοι είχαν λάβει, ως εθελοντές, ενεργό μέρος στην Ελληνική Επανάσταση.

Οι πρόσφυγες, Έλληνες και ξένοι, σε πολλές περιπτώσεις κόμιζαν συστατικές επιστολές που απευθύνονταν σε μόνιμους κατοίκους των Κυθήρων και των Αντικυθήρων ή και σε πρόσφυγες που ήδη είχαν καταφύγει και διέμεναν την περίοδο αυτήν στα νησιά. Από τις καταστάσεις που συνέτασσε η Πολιτική Αστυνομία των Κυθήρων για τους πρόσφυγες στην επικράτειά της, πληροφορούμαστε ότι αυτοί προέρχονταν από την Ιερουσαλήμ, τη Νικομήδεια, το Αϊβαλί, την Ανατολική Ρωμυλία, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, τη Λευκάδα, την Αθήνα, τον Πειραιά, το Ναύπλιο, το Άργος, τα Βάτικα, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, τους Γαργαλιάνους, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Ηλεία, την Αχαΐα (Πάτρα-Αίγιο), την Κορινθία, την Κρήτη, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και άλλα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο, τη Δαλματία, τη Γαλλία, τη Ρωσία και τη Μάλτα. Η πλειονότητα ωστόσο των προσφύγων προερχόταν από την Πελοπόννησο, την Κρήτη, τη Στερεά και τη Μικρά Ασία, ενώ παρατηρούμε ότι η κατάσταση της επαναστατημένης Ελλάδας είχε εύλογα προσδώσει αβεβαιότητα ακόμη και σε Κυθηρίους που είχαν, για παροδική ή και για μόνιμη εγκατάσταση, μεταναστεύσει και σε νησιά του Ιονίου, γι' αυτό και συναντώνται περιπτώσεις μιας λίγο πολύ πιο άνετης, συγκριτικά με άλλους πρόσφυγες, επιστροφής αυτών στο νησί από το οποίο προέρχονταν και κατάγονταν.³

Ικανό μέρος από τους πρόσφυγες ήταν και Κυθήριοι μη εποχικοί, μόνιμοι μετανάστες, που προέρχονταν περισσότερο από τη Μικρά Ασία, από τη Σμύρνη κυρίως, αλλά και από την Κωνσταντινούπολη. Οι Κυθήριοι αυτοί επέστρεφαν στις οικίες τους και σε συγγενείς τους στα Κύθηρα. Ωστόσο κατέφευγαν στα Κύθηρα και πολλοί άλλοι Έλληνες, κυρίως φίλοι και γνωστοί, στις ιδιοκτησίες των οποίων είχαν κατά το παρελθόν εργασθεί στην περιοχή τους είτε ως εποχικοί μετανάστες είτε ως περιοδεύοντες ειδικευμένοι τεχνίτες, και αυτήν την περίοδο του πολέμου μεταξύ «Ελλήνων και Τούρκων» ζητούσαν καταφύγιο πλησίον συγγενικού ή γνωστού και οικείου γενικά

³ Για το προσφυγικό πρόβλημα που προέκυψε κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης στα Κύθηρα και στα Αντικύθηρα, για τις αντιδράσεις του εγχώριου πληθυσμού και για την αντιμετώπιση του προβλήματος από τις βρετανικές αρχές, βλ. G.N. Leontsinis, *The Island of Kythera*, ό.π., σ. 190-193. Βλ. επίσης «Εποχική μετανάστευση από τα Κύθηρα προς τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές και άλλες περιοχές και Ελληνική Επανάσταση (αρχές 18ου αι. – 1821)», στο βιβλίο μου *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006, σ. 353-380, όπου και σχετική βιβλιογραφία και αρχειακή τεκμηρίωση.

περιβάλλοντος. Αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις είχε βαθμιαία διαμορφωθεί από την εποχή της ανάπτυξης εργασιακών σχέσεων Κυθρίων με Έλληνες κατοίκους των περιοχών εποχικής εργασίας, περίπου από τις αρχές του 18ου αιώνα.⁴

Δίκτυα επικοινωνίας και τρόποι οργάνωσης επαναστατικών δράσεων και παροχής υλικής και ηθικής βοήθειας

Πρόσφορο έδαφος επικοινωνίας επαναστατημένων Ελλήνων με τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, τόσο κατά την προεπαναστατική όσο και κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, είχαν βαθμιαία διαμορφώσει παράγοντες όπως η γεωγραφική τους θέση, η ανοχή των βενετικών και των βρετανικών αρχών, που συνίστατο στην υποδοχή και στην εγκατάσταση προσφύγων στα υπό τη διοίκησή τους νησιά, και βέβαια η επί μακρόν χρόνον γνωριμία και επικοινωνία Κυθρίων εργαζομένων στις ιδιοκτησίες τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών με μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους. Η διαρκής αυτή επαφή και επικοινωνία τους είχε αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους, που στηρίζονταν σε μια ιδιαίτερος σημαντική πλευρά της ζωής τους, την ενίσχυση συγκεκριμένα του οικογενειακού τους εισοδήματος από τη μία πλευρά, και την εξασφάλιση εργατικού δυναμικού από την άλλη, με τη μορφή της εποχικής μετανάστευσης με στόχους τις καλλιέργειες έγγειων ιδιοκτησιών και τη συγκομιδή των καρπών, όπως και με τη μορφή της περιοδικής αποδημίας στις ίδιες περίπου περιοχές ειδικευμένων τεχνιτών-μαστόρων.⁵

Σε αυτό το πλαίσιο συνθηκών και επικοινωνίας μνημονεύεται και ικανός αριθμός εθελοντών Κυθρίων που έλαβαν μέρος στην Επανάσταση, όπως οι Κυριάκος Καλούτσης, Κωνσταντίνος Πρινέας (ή Τσιριγώτης, παρεπίθετο που προσάφθηκε σ' αυτόν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, ως προερχόμενο και καταγόμενο από το Τσιρίγο-Κύθηρα), οι Θεόδωρος Λεώνης, Θανάσης Παπαδημητρα-

⁴ Ό.π.

⁵ The National Archives: Colonial Office (στο εξής: T.N.A.: C.O.) 136, f. 1339 (register no 13), Καταστάσεις «ξένων» που κατέφυγαν στα Κύθηρα το 1821 (Απρίλιος-Αύγουστος)· και Ιστορικό Αρχείο Κυθρίων (στο εξής: ΙΑΚ), Βεβαιώσεις – Πιστοποιήσεις προεστών και εφημερίων περί καταγωγής των προσφύγων που είχαν μεταβεί για εργασία στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1700-1820 (αταξινόμ.). Βλ. Νοταριακά Έγγραφα Ιστορικού Αρχείου Κυθρίων (στο εξής: ΝΕΙΑΚ), Νοταριακές πράξεις ορισμού επιτρόπων στο νησί μετά την αποδημία Κυθρίων στην Πελοπόννησο και αλλαχού για εξεύρεση εργασίας (εποχική και με μόνιμη εγκατάσταση μετανάστευση), περ. 1700-1821· και στο ίδιο, περισσότερο και με ίδιο περιεχόμενο, Λυτά νοταριακά έγγραφα, περ. 1700-1821 (αταξινόμ.).

κόπουλος, Γιάννης Γιαννόπουλος, Αθανάσιος Γιαννούλης ή Γενεράλες, ο πλοίαρχος Μαρίνος Σπαχής, κυβερνήτης πλοίου του Ανδρέα Μιαούλη, ο Παναγιώτης Ιερωνυμάκης και πολλοί άλλοι των οποίων τα ονόματα δεν έχουν εντοπισθεί. Σημειώνω πως εντός των Κυθήρων είχαν διαμορφωθεί εστίες επαναστατικών δράσεων, όπως και συγκροτημένες ομάδες με στόχο την οικονομική στήριξη της Επανάστασης. Το κλίμα αυτό βλέπουμε να διαμορφώνεται ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια στη βάση των διαδοχικών προσορμίσεων του στολίσκου του Λάμπρου Κατσώνη στα Κύθηρα, των μυστικών επαφών του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη με Κυθηρίους εντός και εκτός των Κυθήρων, του Κυθηρίου Φιλικού Ιωάννη Κλάδου, που υπηρετούσε στην Ύδρα ως υποπρόξενος των Ρώσων την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, και άλλων των οποίων τα ονόματα δεν έχουν γίνει επωνύμως γνωστά ως Φιλικών. Ικανός ωστόσο αριθμός Κρητών, Υδραίων, Σπετσιωτών και Πελοποννησίων είχε ενταχθεί σε δίκτυα επικοινωνίας που υπηρετούσαν τους σκοπούς της Επανάστασης. Είναι η περίοδος κατά την οποία πρόσφυγες από την Κρήτη, από την Πελοπόννησο και από άλλες επαναστατημένες περιοχές διαβίωναν ήδη στα Κύθηρα και για μεγάλο χρονικό διάστημα συνέβαλλαν, από κοινού και οι ίδιοι με τον εγχώριο πληθυσμό, στην ενίσχυση της Επανάστασης και στην περίθαλψη των προσφύγων που διαρκώς κατέκλυζαν τα νησιά και ήταν γυναίκες-μητέρες με τα μικρά παιδιά τους, ηλικιωμένοι άνδρες και γυναίκες, παιδιά, ασθενείς, απροστάτευτες γυναίκες, τραυματίες πολέμου και ανήμποροι άνδρες, γυναίκες και παιδιά με φυσική αναπηρία.⁶

Κατά την περίοδο των προσορμίσεων του Κατσώνη στα Κύθηρα, περισσότεροι από πενήντα Κυθηριοί εντάχθηκαν στον στολίσκο του, γεγονός που υποδηλώνει ενεργό συμμετοχή εθελοντών κατοίκων από τα Κύθηρα στα προεπαναστατικά κινήματα των Ελλήνων.⁷ Επίσης το φθινόπωρο του έτους 1789 ο Κατσώνης, που θα

⁶ ΙΑΚ, Βεβαιώσεις εισόδου των προσφύγων από εντεταλμένους προεστούς, δημογέροντες και εφημερίους περιόδου 1821-1825 (αταξινόμ.).

⁷ Γεώργιος Ν. Λεοντίνης, «Η ναυτική χρήση των λιμανιών του Ιονίου από τον Λάμπρο Κατσώνη και η πολιτική της Ρωσίας και της Βενετίας (1788-1792)», στο *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 175-203. Μιαν από τις προσορμίσεις του Κατσώνη στα λιμάνια των Κυθήρων Κυθηριος χρονικογράφος την περιγράφει ως εξής: «1792, τον Μάιον. Ήλθε κάποιος άνθρωπος Ρουμελιώτης, λεγόμενος Λάμπρος Κατσώνης, πολυθρύλητος εκ Λιβαδείας κλεπτοπειρατής, ωσάν γενεράλες με αρμάδαν ειδικήν του, με σημαία Ρωσική και έκαμε μεγάλες ανδραγαθίες διά θαλάσσης, όπου εκαταχάλασε πολλά καράβια των Τούρκων. Ύστερα επήγε εις την Μάνην, εις το Πόρτο-Κάγιο, διά να κτίση καστέλι και εκεί έστειλεν ο Τούρκος την αρμάδα ενωμένη με φραντζέζικα καράβια και τον απόκλεισαν. Με το να τον τράϊτοερευτούν [προδώσουν] οι Μανιάτες διά να τον παραδώσουν εφοβήθη και αφήσας εκεί την αρμάδα του έφυγε με ένα μικρό καϊκάκι την νύκτα από την μέσην της αρμάδας με 14 ανθρώπους και ήλθεν εδώ εις το Τζιρίγο και πηγαίνοντας εις το Καψάλι επήρε ένα πλοίον ειδικό του και έφυγε. Ευθύς ύστερα έστειλεν ο Πασάς ένα Τσαούση με άλλους και τον εγύρευαν να τον δώση ο Πρεβεδούρος, όμως ήτον φευγάτος» (Σπ. Στάθης, «Τα Κυθηραϊκά Χρονικά του ιερέως Γρηγορίου Λογοθέτη», στο *Κυθηραϊκή Επιθεώρησις 1923. Μέρος Δεύτερον: Επιστημονικόν*, Τυπογραφείον «Εστία», Αθήνα 1923, σ. 341-342).

διαμένει στο λιμάνι του Αγίου Νικόλαου (Αυλέμονα) επί δύο μήνες, θα συγκροτήσει το επονομαζόμενο «Συμβούλιο του Τσιρίγου» με σκοπό τον προγραμματισμό νέων κινήσεών του. Σ' αυτό έλαβαν μέρος στελέχη της ακολουθίας του, όπως οι Σπύρος Πασχάλης, Δημήτριος Αλεξόπουλος, Ανάργυρος Στρατόκωστας, Σοφιός Αλεξόπουλος, Μανόλης Μπουρναζάκης κ.ά. Οι συχνές προσορμίσεις του στολίσκου του Κατσώνη και άλλων μικρότερων στα λιμάνια των Κυθήρων είχαν αρχίσει να ανησυχούν τις βενετικές αρχές, καθώς παρέβαιναν την περίοδο εκείνην τις εκεχειρίες που είχαν συνάψει με τον σουλτάνο. Ο διοικητής του ενετικού στόλου Έμο, στις 14 Ιουλίου του έτους 1788, αναφέρει συγκεκριμένα στον δόγη της Βενετίας πως «συγκεντρώνουν καθημερινώς νέους, εθελοντάς και μη, καθώς και πλοία οθωμανών ελλήνων, εντός της κακώς φρουρουμένης παραλίας των Κυθήρων, ονομαζομένης του Αγίου Νικολάου. Ο αρχηγός των, ματζιόρ Λ. Κατσώνης [...] περιφρονών τας υγειονομικάς διατυπώσεις [...], έκαμεν τον όρμον στρατιωτικήν του βάσιν».⁸

Στο πλαίσιο συνθηκών που ευνοούσαν την εμπλοκή με ποικίλους τρόπους Ελλήνων και ξένων στην προετοιμασία της Επανάστασης ή και καταδιωκομένων (προκηρυγμένων) από τις οθωμανικές αρχές, έχουμε πληροφόρηση πως καταφύγιο στα Κύθηρα είχαν αναζητήσει, χωρίς σε ορισμένες περιπτώσεις να μας έχουν παραδοθεί τα πρώτα (τα βαπτιστικά) ονόματά τους, το έτος 1769 οι αδελφοί του Δασκαλογιάννη (Ιωάννη Βλάχου), ο Λάζαρος Μανιάτης, οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου Κρεββατάς, Μπενάκης, Κορφιώτης κ.ά. (1770), ο Αλεξανδρής Γερακάρης (1803), ο Νικοτσάρας (Νίκος Τσάρας), ένας από τους αναγνωριζόμενους ως γενναιότατους κλέφτες των προεπαναστατικών χρόνων, το 1806, οι Υδραίοι Λάζαρος Κουντουριώτης,⁹ Γεώργιος Μπρούσκος, Λάζαρος Θεοδώρου, η οικογένεια Καθηκούρη, οι Τσαμαδός, Κοκκίνης, Οικονόμου (1808), οι Σπετσιώτες πλοίαρχος Νικόλαος Λαζάρου και Δεληγιαννάκης Χατζηαναργύρου, ο ναύαρχος των Ψαρών Νικολής Αποστόλης (Φιλικός) και άλλοι.¹⁰ Ο τελευταίος μάλιστα από νεαρή ηλικία είχε ενταχθεί στον στόλο του Κατσώνη. Αγωνίσθηκε και διακρίθηκε σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα. Μετά τη διάλυση του στόλου του κατέφυγε στα Κύθηρα, τα οποία στον Αποστόλη ήταν γνώριμα από τις προσορμίσεις του Λάμπρου Κατσώνη στα κυθηραϊκά λιμάνια.¹¹

⁸ Ηλίας Π. Γεωργίου, *Ο θαλασσομάχος Λάμπρος Κατσώνης*, Αθήνα 1971, σ. 350 κ.εξ.

⁹ Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασας*, Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταυλόρου και Φραγκίσκου, Λονδίνο 1860-1862, τόμ. Α', σ. 78-85· και Διονύσιος Κόκκινος, *Ελληνική Επανάστασις*, Μέλισσα, Αθήνα 1957, τόμ. Β', σ. 52-53, και τόμ. Γ', σ. 130-131 και 399.

¹⁰ Πρβλ. Μ.Κ. Πετρόχειλος, «Περαστικοί από τα Κύθηρα», *Ιόνιος Ηχώ*, Ιούλιος-Αύγουστος 1966, σ. 17.

¹¹ Πρβλ. *Ιστορικών Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασας*, Μέλισσα, Αθήνα 1970, τόμος Α', σ. 553-554· και Η.Π. Γεωργίου, *Ο θαλασσομάχος Λάμπρος Κατσώνης*, ό.π., σ. 252.

Ομάδες οργάνωσης, μυστικής επαναστατικής δράσης και οικονομικής στήριξης της Επανάστασης με δίκτυα επικοινωνίας θα λειτουργήσουν συστηματικά. Όταν ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης το έτος 1806 διεκπεραιώνεται στα Κύθηρα, συναντά στην κωμόπολη Ποταμός μέλος της οικογένειας Γιατράκου, το οποίο τον κατατοπίζει για την κατάσταση που επικρατεί εκεί. Στα *Απομνημονεύματά* του θα συμπεριλάβει τα εξής: «Επήγαμε τέλος πάντων εις το Τσιρίγο με μια μεγάλη φουρτούνα και αράξαμε εις ένα χωριό, Ποταμό λεγόμενον. Εκεί ευρήκαμεν έναν από τους Γιατρακαίους και μας είπε ότι δεν κάμνει να φανερωθίτε μέσα εις την Χώραν ως Κολοκοτρώνης».¹² Μυημένος στη Φιλική Εταιρεία, ο Ιωάννης Κλάδος,¹³ με δικά του χρήματα, ναύλωνε το πλοίο «Νέστωρ» και απέστειλε τα αναγκαία πολεμοφόδια, τρόφιμα και κανόνια στους πολιορκητές του Ακροκόρινθου: «Αυτός συνέταιρος των Φιλικών», όπως σημειώνει ο Παναγιώτης Χιώτης, «και αγαθός πατριώτης, προμήθευε τους πολιορκούντας την Ακροκόρινθον πολεμοφόδια, κανόνια και διάφορα αναγκαία εξ ιδίας του δαπάνης. Ώπλισε και το πλοίον ο Νέστωρ, διοικούμενον υπό του Κωνσταντίνου Μεθενίτου Υδραίου, και απέστειλεν εις Σαρωνικόν Κόλπον κατά της Ακροκορίνθου προς βοήθειαν των πολιορκούντων».¹⁴

Η επαφή του Ιωάννη Κλάδου με κατοίκους των Κυθήρων που δραστηριοποιούνταν σε επαναστατικές κινήσεις, και κυρίως το συγκεκριμένο εγχείρημά του οδήγησαν τον σουλτάνο να προβεί εντός της επικράτειάς του σε αντίποινα, με αποτέλεσμα τριάντα Κυθήριοι μετανάστες στη Σμύρνη να καταστούν θύματα σφαγής από τις εκεί τουρκικές αρχές. Επίσης ομάδα Κυθηρίων, αποτελούμενη από τους ιατρούς Μαρίνο και Ιωάννη Κλάδο, τον Νικόλαο Σιδερικούδη, τον Βασίλειο Φώτιο, τον Ιωάννη Μεθεδανόπουλο και τον Βασίλειο Β. Δοντά, πληροφορεί στις 7 Μαρτίου 1826 τους προύχοντες των Σπετσών για την πτώση του Βασιλαδίου. Τα πρόσωπα αυτά είχαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης συγκροτήσει, με ορμητήριο τα λιμάνια των Κυθήρων, μικρό στολίσκο για να κατασκοπεύουν τις κινήσεις του τουρκικού στόλου και να ενημερώνουν τις ναυτικές και τις χερσαίες επαναστατικές δυνάμεις, τα στρατηγεία κυρίως της Επανάστασης στην Πελοπόννησο.¹⁵

Ο ναύαρχος Ανδρέας Μιαούλης χρησιμοποίησε επίσης επανειλημμένα τα

¹² *Τερτσέτη Άπαντα. Τόμος Τρίτος: Κολοκοτρώνη Απομνημονεύματα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1953, σ. 43· και Δ. Κόκκινος, *Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 130-131.

¹³ Ένα έτος πριν από την έναρξη της Επανάστασης, το 1820, ο Ιωάννης Κλάδος, που μυήθηκε Φιλικός στην Ύδρα (15 Ιουνίου 1820), με ιδιόχειρο υπόμνημά του αναφέρεται στη δράση του ως Φιλικού (βλ. κατωτέρω το έγγραφο 11 στο Παράρτημα).

¹⁴ Πρβλ. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α', σ. 390.

¹⁵ Ό.π., τόμ. Α', σ. 520-521 και 564-565.

κυθηραϊκά λιμάνια ως σταθμούς και ορμητήρια για επιθετικές ενέργειες κατά των Τούρκων. Κατά το διάστημα Φεβρουαρίου-Απριλίου του έτους 1825 απέπλευσε πολλές φορές απ' αυτά και επιτέθηκε κατά του αιγυπτιακού στόλου του Ιμπραήμ με συνδυασμένες προσπάθειες οργανωμένων Κρητών από την Πελοπόννησο. Κρήτες πρόσφυγες στα Κύθηρα, είτε ως άμαχοι είτε ως οργανωμένες ομάδες, ενταγμένες στην επαναστατική κίνηση των Ελλήνων, είχαν δημιουργήσει στο νησί δίκτυα επικοινωνίας με τα στρατόπεδα της Επανάστασης στην Πελοπόννησο, όπως αντίστοιχα και με οργανωμένες ομάδες Υδραίων, Σπετσιωτών και Κρητών. Κατά τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης ο Γάλλος φιλέλληνας Ζοζέφ Μπαλέστρα, του οποίου ο πατέρας ασκούσε το επάγγελμα του εμπόρου στην Κρήτη και ήταν εκεί μόνιμα εγκατεστημένος, βρίσκεται στα Κύθηρα. Ο σκοπός της παρουσίας του Μπαλέστρα στο νησί είχε συνδυασθεί με τη συγκρότηση λόχου τακτικού στρατού, κατά το μεγαλύτερο μέρος αποτελούμενου από Επτανησίους.¹⁶

Συνεργασία Κυθηρίων, Κρητών και Πελοποννησίων στα χρόνια της Επανάστασης, με ορμητήριο τα Κύθηρα, πραγματοποιείται συχνά. Εντοπίζεται μάλιστα η διαμονή στα νησιά πολλών Κρητών προσφύγων. Το έτος 1824, που ο Μιχαήλ Μικέλης από την Κρήτη συγγράφει ιστορία των Κυθήρων, αντλεί την ιστορική του πληροφόρηση από τη μακρά περίοδο διαμονής του στα Κύθηρα κατά τα χρόνια της Επανάστασης. Κατά τη διάρκεια του πέμπτου έτους του Αγώνα (1825), ο έμπορος από την Κρήτη Μιχαήλ Αρέτας ειδοποιεί διαμένοντες στα Κύθηρα Κρήτες πως το φρούριο της Γραμβούσης το υπερασπιζόταν μικρή τουρκική φρουρά. Μάχιμοι Κρήτες της Επανάστασης που εκείνην την περίοδο διέμεναν στα Κύθηρα, με άλλους Κυθηρίους αλλά και με Κρήτες επίσης οι οποίοι πολεμούσαν στην Πελοπόννησο, συγκρότησαν ομάδα επίθεσης και ανέλαβαν από κοινού εκστρατεία και κατέλαβαν το φρούριο.¹⁷

Ομάδες στήριξης της Επανάστασης, διά ζώσης επαφές και με γραπτή μυστική επικοινωνία (αλληλογραφία)

Στο Παράρτημα του κειμένου παρατίθεται ενδεικτική αλληλογραφία (ευχαριστήριες και άλλες επιστολές) φορέων της επαναστατικής ηγεσίας και του ίδιου του

¹⁶ Ό.π.

¹⁷ Ό.π., τόμ. Α', σ. 520· και Δ. Κόκκινος, *Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 411 και 418· βλ. *Κυθηραϊκός Κήρυξ*, έτος Α', Πειραιεύς 1932, σ. 66.

Κολοκοτρώνη με πρόσωπα και οργανωμένες ομάδες στήριξης της Επανάστασης στα Κύθηρα, καθώς και με τον Φιλικό Ιωάννη Κλάδο και άλλα μέλη της οικογένειάς του στα Κύθηρα, όπως και με τους αδελφούς Αλβανάκη από τη Χώρα των Κυθήρων. Επίσης με οργανωμένες ομάδες Υδραίων, Σπετσιωτών, Κρητών και Πελοποννησίων. Η κινητικότητα αυτή μαρτυρείται και από τη μεγάλη συμμετοχή του εγχώριου και του προσφυγικού πληθυσμού την ημέρα αναπομπής δέησης για την ευόδωση των σκοπών της Επανάστασης στην ιερά μονή Μυρτιδίων και κατά περίπτωση σε όλους τους ενοριακούς ναούς και στις άλλες μονές των Κυθήρων. Στην πρώτη μεγάλη σύναξη του ιερατείου των Κυθήρων, με την παρουσία πλήθους εντοπίων κατοίκων και προσφύγων, πρωτοστάτησε ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός.¹⁸

Ποσότητες παρασκευής τροφίμων άμεσης ανάγκης (κυρίως παξιμάδια, όσπρια, άλευρα, ρύζι, αποξηραμένα σύκα, αμύγδαλα, τυριά, σταφίδες και άλλους ξηρούς καρπούς αλλά και παστά αλατισμένα ψάρια) όπως και πολεμοφοδίων που αποστέλλονταν στα στρατόπεδα του Κολοκοτρώνη ή όπου και όπως υποδεικνυόταν από τον ίδιο ή από άλλους συμπολεμιστές του υποδηλώνουν μορφές τακτικής συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ μεμονωμένων προσώπων και οργανωμένων ομάδων εντός των Κυθήρων που ενίσχυαν κυρίως την επαναστατημένη Πελοπόννησο και τη Στερεά (βλ. το Παράρτημα). Σημειώνω ως ιδιαίτερος σημαντική και τη συμβολή του ενεργού πληθυσμού των προσφύγων στις μορφές αυτές ενίσχυσης της Επανάστασης. Με τη συνεργασία τους με τον εγχώριο πληθυσμό επεκτάθηκαν οι καλλιέργειες των γαιοκτησιών των κατοίκων και αυξήθηκε η κτηνοτροφία, με στόχους αφενός την κάλυψη βασικών αναγκών διαβίωσης του συνόλου του πληθυσμού (εγχώριου και προσφυγικού), και αφετέρου την εξασφάλιση των αναγκαίων τροφίμων για τους μαχόμενους συμπολίτες τους.

Ωστόσο η οργανωμένη και με ομαδικό τρόπο προστασία, διακίνηση και εγκατάσταση σε καταυλισμούς, για λόγους ασφαλείας, και μεγάλου αριθμού Τούρκων προσφύγων από τις βρετανικές αρχές ενέτεινε το πρόβλημα επάρκειας της ντόπιας αγοράς σε τρόφιμα και σε άλλα αναγκαία είδη για τους κατοίκους. Χέρσες ιδιοκτησίες (λιγότερο εύφορες), που παρέμεναν ακαλλιέργητες, καλλιεργούνταν. Επίσης οι κάτοικοι αύξαιναν τον αριθμό των φορτηγών και των παραγωγικών ζώων που ήταν αναγκαίος για τη διατροφή τους, για την άροση των γαιοκτησιών τους

¹⁸ Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, «Ιερά Μονή Μυρτιδίων και Ελληνική Επανάσταση», στον χαριστήριο τόμο *Φιόρα τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β΄ Συνετό*, Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την Έκδοση Τιμητικού Τόμου, Ζάκυνθος 2009, σ. 539-551, και ανάτυπο.

και τη μεταφορά τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης στα λιμάνια των Κυθήρων.¹⁹

Το ίδιο συνέβαινε και με την οργανωμένη αλίευση των ψαριών και άλλων θαλασσινών από όσους κατοίκους (ντόπιους και πρόσφυγες) μπορούσαν να συνεισφέρουν στην περισσότερη αλίευση και αυτής της χρήσιμης τροφής των κατοίκων. Γενικά οι καλλιέργειες ιδιοκτησιών, η κτηνοτροφία, η πτηνοτροφία και η αλιεία, σε ένα πλαίσιο αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης, αποδείχθηκαν εργαλεία που θα ικανοποιούσαν τις βασικές ανάγκες για την επιβίωση του προσφυγικού πληθυσμού σε αυτήν την κρίσιμη και μακρά για τους Έλληνες περίοδο.²⁰ Σημειώνω ενδεικτικά πως προς το τέλος της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης, και σύμφωνα με σχετική απογραφή, το ποσοστό των Ελλήνων προσφύγων επί του συνολικού αριθμού των κατοίκων κυμαινόταν από 10% έως 15% για τα Κύθηρα και από 15% έως 80% για τα Αντικύθηρα, ενώ εκτιμάται πως τα ποσοστά αυτά ήταν κατά πολύ υψηλότερα από τις σχετικές μαρτυρίες που διατίθενται. Επίσης μαρτυρείται πως ικανός αριθμός προσφύγων αφήνονταν να εισέρχονται στα Κύθηρα χωρίς να καταγράφονται από τα εντεταλμένα όργανα (προεστούς και εφημερίους), για να μην αναφαίνεται στις καταστάσεις μεγάλος αριθμός προσφύγων, καθώς οι βρετανικές αρχές, για διπλωματικούς και πολιτικούς λόγους, απαιτούσαν με κάθε τρόπο να διατηρείται ή και αναφέρεται σε χαμηλά ποσοστά ο αριθμός τους.²¹

Το έτος 1825, ενδεικτικά αναφέρομαι, που τα πράγματα είχαν σχετικά βελτιωθεί στις επαναστατημένες περιοχές, στα Κύθηρα παρέμεναν ακόμη 908 πρόσφυγες και στα Αντικύθηρα 999 με μόνιμο πληθυσμό 10.243 και 272 αντίστοιχα. Οι αριθμοί αυτοί ήταν πολλαπλάσιοι κατά τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης. Μόνο στα Αντικύθηρα μνημονεύεται πως ο αριθμός των προσφύγων κατά το πρώτο έτος της Επανάστασης είχε ανέλθει στους 1.500, και στα Κύθηρα, κατά τους μήνες Απρίλιο έως Αύγουστο του πρώτου έτους της Επανάστασης, είχαν προσφύγει 670 Έλληνες πρόσφυγες, ενώ οι βρετανικές αρχές επιχειρούσαν να περιθάψουν, σιτίσουν και προστατεύσουν από την αγανάκτηση και την οργή των ντόπιων επίσης μεγάλο αριθμό

¹⁹ Για τη δομή, οργάνωση και λειτουργία του συστήματος ιδιοκτησίας και του αγροληπτικού συστήματος στα Κύθηρα βλ. Γεώργιος Ν. Λεοντοίνης, *Ζητήματα επαναστατικής κοινωνικής ιστορίας*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2008, σ. 183-225.

²⁰ ΙΑΚ, Βεβαιώσεις – Πιστοποιήσεις προεστών και εφημερίων περί καταγωγής των προσφύγων που είχαν μεταβεί για εργασία στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1700-1820 (αταξινόμ.).

²¹ Τ.Ν.Α.: C.O. 136, f. 1339 (register no 13), Καταστάσεις «ξένων» που κατέφυγαν στα Κύθηρα το 1821 (Απρίλιος-Αύγουστος). ΙΑΚ, Βεβαιώσεις προεστών και εφημερίων περί καταγωγής των προσφύγων 1821-1825 (αταξινόμ.) και Βεβαιώσεις – Πιστοποιήσεις προεστών και εφημερίων περί καταγωγής των προσφύγων που είχαν μεταβεί για εργασία στην Πελοπόννησο και αλλαχού, 1700-1820 (αταξινόμ.).

τούρκων προσφύγων.²² Ωστόσο, η βρετανική διοίκηση κατά ένα μέρος συνέβαλε στα έξοδα συντήρησης του τουρκικού προσφυγικού πληθυσμού, μέτρο όμως για το οποίο οι κάτοικοι σημείωναν πως ήταν εξαιρετικά ανεπαρκές, με συνέπεια η έλλειψη τροφίμων και άλλων βασικών ειδών διαβίωσης όλων των προσφύγων, ανεξάρτητα από την εθνικότητα, να ενταθεί.²³

Επίμετρο

Έχω δημοσιεύσει άρθρο-μελέτη μου σχετικά με τη συμμετοχή των κατοίκων των νησιών του Ιονίου στην Ελληνική Επανάσταση, και αυτό που θα μπορούσα επιπλέον να σημειώσω είναι πως κάθε νησί είχε την ιδιαίτερη συμβολή του σ' αυτήν. Γι' αυτό, όση περισσότερη τεκμηρίωση εντοπίζεται για την ανάδειξη αυτού του φαινομένου, τόσο περισσότερο θα αναδεικνύονται όψεις συμμετοχής των μη τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, των νησιών συγκεκριμένα του Ιονίου, στην Ελληνική Επανάσταση.²⁴ Στα Κύθηρα ζυμώνονται και εξαπλώνονται από τους κατοίκους επαναστατικές δραστηριότητες ως απόρροια παραγόντων που σημειώθηκαν στην εισαγωγή του κειμένου μου. Διαμορφώνεται ένα πλαίσιο επαναστατικής οργάνωσης και δικτύων επικοινωνίας, που ενισχύεται με διακεκριμένα πρόσωπα, Φιλικούς και άλλους, οι οποίοι και καταφεύγουν στο νησί, συγκροτώντας ομάδες προετοιμασίας, οργάνωσης και στήριξης της Επανάστασης, με τη συνεργασία και τη συμβολή του ελληνικού προσφυγικού πληθυσμού που ενσκήπτει στα Κύθηρα και του χορηγείται από τις αρχές άσυλο ήδη από τους

²² T.N.A.: C.O. 136, f. 1332, Letters from the Kapudan-Pasha Mohammed Emin to the British Resident of the Island, 1st-31st August, 1822 and June-July 1823· f. 1332, Record of monies spent on Turks who sought refuge on Kythera in the years 1821-1822· και f. 1339, Registers of Refugees· ΙΑΚ, no 23, Anagrafa degli abitanti locali dell'isola di Cerigo, book no 410, 1825.

²³ Σημειώνεται ενδεικτικά πως, μετά την πτώση της Μονεμβάσις στις 23 Ιουλίου του 1821, οι προύχοντες αυτής Ιατρόπουλος και Παναγιώτης Καλογεράς θα μεριμνήσουν, με την έγκριση των βρετανικών αρχών, για τη μετακίνηση 250 Τούρκων για την ασφάλεια και εγκατάστασή τους στα Κύθηρα. Γι' αυτό ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Καντακουζηνός, ως πληρεξούσιος της αποστολής αυτής, φρόντισε να κοιμισθεί επιστολή προς τον έπαρχο Κυθήρων, για να ζητήσει την άδεια εγκατάστασής τους εκεί [βλ. κατωτέρω στο Παράρτημα τη διαφωτιστική απαντητική επιστολή (αρ. 2) του επάρχου Κυθήρων προς τον Καντακουζηνό· βλ. επίσης ΙΑΚ, Προκηρύξεις, αποφάσεις των βρετανικών αρχών και των υπηρεσιών του «Ιονίου Κράτους», της ηγεσίας της τοπικής Εκκλησίας και άλλα έγγραφα και αλληλογραφία σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, το προσφυγικό πρόβλημα και την ουδετερότητα των νησιών, 1821-1827 (αταξινόμ.)].

²⁴ G.N. Leontsinis, «The Ionian Islands and the Greek Revolution», στο Anthony Hirst & Patrick Sammon (επιμ.), *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Cambridge Scholars Publishing, Νιούκασλ 2014, σ. 124-145.

προεπαναστατικούς χρόνους και περισσότερο κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης.²⁵ Την παρούσα εργασία εκλαμβάνω ως μελέτη περίπτωσης για τα νησιά του Ιονίου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ενδεικτική αλληλογραφία ηγετικών στελεχών της Ελληνικής Επανάστασης με Κυθηρίους και άλλους Έλληνες, πρόσφυγες κυρίως, κατοίκους την περίοδο αυτήν των Κυθήρων, και με Φιλικούς (1821-1827), όπως και άλλη ενδεικτική τεκμηρίωση έκφρασης της εθνικής ευαισθητοποίησης των κατοίκων

1.

Προς τον Ευγενέστατον Κύριον Ιωάννην Κλάδον εις Αίγινα
Με την φροντίδα του κ. Σπυρίδωνος Σκούφου,
Εν Αθήναις τη 9η Μαΐου 1821

Ευγενέστατοι Αυτάδελφοι,

Ο κύρος Α. Παντολέων Αυγερινός συστημένος εις ημάς από την φιλογένειάν σας απεφάσισε να επεράση εις Ύδραν διά να ενεργήση τας όσας γνώμας έχει διά την ωφέλειαν του Έθνους, να σας πληροφορήσωμεν λοιπόν τα εδώ τρέχοντα κρίνομεν περιττόν επειδή θέλετε τα ακούση διά της ζώσης αυτού φωνής. ΑΛΛ' επειδή πέμπομεν και μιαν επιστολήν προς τον φιλογενέστατον κύριον Θεόδωρον Νέγρην διά την διεύθυνσιν των πολεμικών και πολιτικών υποθέσεών μας, παρακαλούμεν να συνεργήση εις τούτο και η φιλογενειά σας διά να απολαύσωμεν το ποθούμενον.

Ο Αθηνών Διονύσιος

οι ειλικρινείς αδελφοί οι βουλευταί

Χατζή-Παναγής Ζαχαρίτζας, Σπυρίδων Πατούσας,

Τοις φιλογενεστάτοις αυταδέλφοις κυρίοις Ιωάννη και Μαρίνη Κλάδοις, Εις Ύδραν²⁶

²⁵ Ό.π.

²⁶ Γιώργος Δ. Καρανικόλας, *Στις φλόγες του Εικοσιένα*, Αθήνα 1971, σ. 152.

2.

Απαντητική επιστολή του επάρχου Κυθήρων στο αίτημα
του Αλ. Καντακουζηνού να εγκατασταθούν στο νησί 250 Τούρκοι,
μετά την πτώση της Μονεμβασίας (23 Ιουλίου 1821)

Τσερίγο 7 Αυγούστου 1821

Υψηλότητα και ευγενέστατε Πρίγγιπα Καντακουζηνέ.

Εδέχθην τα δύο σας γράμματα με το πρώτον, από τα οποία έμαθον με μεγάλην μου ευχαρίστησιν την εξόφλησιν, οπού διά μέσου σας έγεινε με τους υπηκόους μας, οπού εκλέφθησαν από κάποιους Μανιάτας· και με το δεύτερον εγνώρισα την επιθυμίαν των 250 ανθρώπων Οθωμανών της Μονεμβασίας, διά να έλθουν να κατοικήσουν εις ταύτην την νήσον. Σκέπτοντας εις την στενήν ουδετερότητα οπού διά της ερμηνείας μας πρέπει να οδηγούν την διαγωγήν μου, στοχάζομαι, ότι όντες κρατημένοι εις τον πόλεμον πριζονιέροι πολέμου, επιτρέποντας ταύτην των την ζήτησιν, ημπορούσε εις κάποιον τρόπον να συγχίση την παρατήρησιν ταύτης της ουδετερότητος. Αλλ' ανίσως ήθελε είναι διαφορετική η περίστασις των, και ανίσως, ήθελε μένει εις τον στοχασμόν μου ταύτην την στιγμήν διά ανθρώπους φυγάδες δεν εναντιονόμουν. Στοχάζομαι όμως, ότι αι τωριναί δυσκολίαι διά την εμβάσιαν ξένων είναι μιας φύσεως τόσον εκπληκτικής, όπου κάνουν κάθε έναν να χάση ψυχήν, και να εμποδίση εις το να ινκοντράρη. Πρώτον επειδή είναι έλλειψις σιταρίων, και διά τούτο είναι ανάγκη να εμβάσουν την ζωτροφίαν μηνών τριών. Δεύτερον επειδή πρέπει να υποφέρουν μίαν κουντουμάτσιαν από 23 ημέρας, και ταύτας όντας υποκείμενοι και έξω εις τον αέρα και ήλιον διά την έλλειψιν τόπου, διά τον αριθμόν εκείνων οπού κατέφυγον, και οπού ευρίσκονται εις την κουντουμάτσιαν, τρίτον επειδή και τελειόνοντας την κουντουμάτσιαν τους διά το πλήθος των ξένων, δεν είναι τόπος να βαλθούν. Μένει παρακαλεστή η Υψηλότης σας να εξηγήση με όλην την σαφήνειαν ταύτην μου την γραφήν προς τους άνωθεν Οθωμανούς μένοντάς σας με όλην την υπόληψιν.

Τας 15 Οκτωβ. 1821.²⁷

²⁷ Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 414. Σύμφωνα ωστόσο με χρονικό-μαρτυρία που μας παρέχεται από τον εφημέριο της μητρόπολης Μονεμβασίας και κάτοικο αυτής Δανιήλ, παρά την αρνητική απάντηση του επάρχου Κυθήρων, κατέφυγαν στο νησί ως πρόσφυγες τουρκικές οικογένειες. Το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής: «Οι Τούρκοι έτρωγαν γάτες σκυλιά και παιδιά, τουρκόπουλα έσφαζαν ως 18. Εμείς οι Χριστιανοί τα ιδικά μας παιδιά με κάθε τρόπον τα εβγάλαμεν έξω κρυφίως και περάσανε μήνες τέσσερις από τον αποκλεισμό, Ιουλίου 25, ημέρα Σάββατο. Με συνθήκες επαράδωσαν οι Τούρκοι το κάστρον των Χριστιανών εις

3.

Επιστολή που απέστειλαν την 13η Ιουνίου του έτους 1824 από τα Κύθηρα
οι Ιωάννης Κλάδος και Βασίλειος Φώτιος

Σπεύδομεν να σας είπωμεν με την παρούσαν ευκαιρίαν, την οποίαν εξεπίτηδες ναυλώνομεν ότι χθες έφθασε από Αλεξάνδρειαν εν αυστριακόν εμπορικόν πλοίον διά ημέρας 17 εις το οποίον μέσα είναι ο Παν. Αλμπανάκης, όστις διέτριψεν εις Αλεξάνδρειαν σχεδόν μήνας τρεις και μας διηγείτο τα ακόλουθα:

Ο Μωχάμετ Άλυ ετοιμάζε με όλη την δραστηριότητα την έκπλευσιν κατά της Ελλάδος, συνισταμένην από φορτικά και πολεμικά πλοία διακόσα ως έγγιστα και τα μεν φορτικά είναι Αγγλομαλτέζικα, Γενοβέζικα, και τα περισσότερα Αουστριακά, εις τα οποία είχαν φορτώσει τας περισσοτέρας τροφάς και περιεμένοντο ημέραν παρ' ημέραν δώδεκα χιλιάδες τακτικοί στρατιώτες Άραβες διά να τους εμπαρκάρωσι, καθώς ακόμη και δυνάμει χιλιάδες ιππείς συνιστάμενοι από Τούρκους Μωραίτες, Ρουμελιώτες και Ασπροθαλασσίτας. Κατά τας βεβαιώσεις του ιδίου, Αλμπανάκη, η αυτή έκπλευσις εχασομέρησε και δεν ετελεσφόρησεν έως ώρας διά τον μεγάλον όλεθρον όπου επροξένησεν η πανώλη εις Μισίρι, όπου απέθνηστον την ημέραν έως 1.500 άνθρωποι. Επειδή δε τώρα η αυτή επεριορίσθη και μόλις φθάνουν 300 την ημέραν, αποφάσισεν ο Μειμέτ Αλής και την βάζει εις έργον, και μας βεβαιώνει ο ίδιος Αλμπανάκης ότι η αυτή βάζεται εις τα πανιά περί τα τέλη του τρέχοντος και μέλλει να απεράση από Κρήτη, ίσως διά να σηκώση και εκείθεν στρατεύματα, κεφαλή της οποίας είναι ο υιός του Μειμέτ Αλή. Ο σκοπός και το σχέδιον, καθώς διαφημισμένον ήτο εις Αλεξάνδρειαν, του Μειμέτ Αλή, ήτον διά τα νησιά σας, Πελοπόννησον και Μεσολόγγιον. Μάλιστα διά να ημπορέση να έμβη εις τα νερά του Μεσολογγίου, είχε κατασκευάσει αρκετάς λάντζιας με ένα κατσάδoron εις την πρώτην, καθώς τας είδεν ο ίδιος Αλμπανάκης, ο οποίος, καθώς οφθαλμοφανώς είδε, και ως εβεβαιώθη από πολλούς των εις Αλεξάνδρειαν ομογενών μας, λέγει την μεγάλην αναξιοτητα και αναδρίαν των Αράβων στρατιωτών, οίτινες στενοχωρημένοι και ακουσίως των ιμπαρκάρονται, διά το να έχουν βεβαιότητας εις τι ολέθριον τέλος έλαβον οι Δραμαλήδες και Κηρτζαλήδες επρόπερσι, και μάλιστα όπου εσχάτως επροκάλεσαν ο Μειμέτ Αλής τους από Καβάλαν συμπατριώτας του διά να εκστρατεύ-

Καντακουζηνόν Αλέξανδρον και από την πείνα εψόφησαν οι ταλαίπωροι, από 5 χιλιάδες όπου ήταν, επτακόσiai ψυχαι μόνον εγλύτωσαν και τους πέρασαν στην Ανατολή, Τσιρίγο, και, εδώ, έμειναν ολίγοι. Εγώ ο ελάχιστος Δημήτριος Δανιήλ, αρχιμανδρίτης εφημέριος της αγιωτάτης Μητροπόλεως Μονεμβασίας έγγραφα» (Γιάννης Π. Γίκας, *Κάστρα του Εικοσιένα*, Αθήνα 1971, σ. 128-130).

σουν και αυτοί συγχρόνως κατά της Γραικίας, και του απεκρίθησαν ότι δεν έχουν όρεξιν να χηρεύσουν και άλλαι γυναίκες, των καθώς και εις την προπερσινήν εκστρατείαν των, και τούτη μάλλον η απόκρισις εδειλίασε τους Άραβας.

Αφ' ου ο άνωθεν Αλμπανάκης μας εξιστόρησεν τα όσα Σας είπομεν, μας βεβαιώνει από όσα ο ίδιος με προσοχήν επατήρησεν και καθώς πολλοί ομογενείς μας εις Αλεξάνδρειαν με εβεβαίωσαν, ότι τούτη η περιβόητος εκστρατεία εξολοθρεύεται από πενήντα Ελληνικά πλοία, διά την μεγάλην ανανδρίαν και ακούσιον ιμπάρκον των στρατιωτών και ναυτών.²⁸

4.

Προσωρινή Διοίκησις της Ελλάδος, Το Εκτελεστικόν Σώμα
Προς τον Ευγενέστατον κύριον Ιωάννην Κλάδον.

Η Πατρίς ευγνωμονεί διά τον οποίον έδειξας πατριωτισμόν εις τον υπέρ των δικαίων της Ιερών Αγώνων συντελέσας αξιοχρέως, ως γνήσιον τέκνον της, άξιον της προγονικής ευδοξίας εναντίον της ανομίας και ασεβείας των τυράννων, της αθανάτου μητρός σου Ελλάδος και κατ' οφειλήν δικαιοσύνης η Διοίκησις με γλυκείαν συναίσθησιν ειλικρινούς ευνοίας, Σου απονέμει διά του παρόντος επισήμου εγγράφου τας οφειλομένας ευχαριστίας υπέρ των πιστών εκδουλεύσεών σου, απαιτούσα και εις το εξής αυτός την Ελληνικήν σου καρδίαν τα ίδια ευγενή αισθήματα και τον ίδιον ζήλον και προθυμίαν υπέρ της Ανεξαρτησίας του Έθνους, διά να καυχάται ανεπισχόντως ότι είσαι μέλος του.

Εν Ναυπλίω τη 8 Ιανουαρίου 1824

Ο Πρόεδρος

Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, Ανδρέας Χαραλάμης, Αν. Μεταξάς
Τ.Σ. Εις την απουσίαν του Γεν. Γραμματέως, Ν. Σπηλιάδης²⁹

²⁸ Δ. Κόκκινος, *Ελληνική Επανάστασις*, ό.π., τόμ. Η', σ. 144-145.

²⁹ Γ.Δ. Καρανικόλας, *Στις φλόγες του Εικοσιένα*, ό.π., σ. 175.

5.

Αριθμ. 1680

Η Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος προς τους κυρίους
Αδελφούς Αλβανάκη

Εις απάντησιν της από 17 του παρελθόντος επιστολής Σας σπεύδει προ πάντων να σας ειδοποιήση η διοίκισις, την παραλαβήν των τροφίμων τα οποία διηυθύνετε διά του Ιονικού πλοίου του Κυρίου Σταμάτη Ρωμανού, όστις παρέδωκεν ορύζιον οκ. 8.552 και παξιμάδι οκ. 22.237, περί της παραλαβής ταύτης εξεδόθησαν αι απαιτούμεναι αποδείξεις και ειδοποιήθηκαν σήμερον οι Κύριοι Αλέξιος και ανεψιοί Στεφάνου. Επληρώθη κατά την φορτωτικήν και ο συμπεφωνημένος ναύλος εις τόσα ρύζια δι' έλλειψιν μετρητών. Κατ' αυτάς έφθασαν και έτερα δύο πλοία φορτωμένα από τροφάς και μόλυβδον και συνοδευόμενα από τον φιλέλληνα Κον Θωμάν Πετρίνην. Επειδή ενδέχεται τα πλοία ταύτα να είν' εκείνα περί των οποίων αναφέρετε ότι έμελλαν να Σας διευθύνουν οι ίδιοι Κύριοι, Αλέξιος και ανεψιοί Στεφάνου, ειδοποιείσθε και αυτών το σιτώδιον προς οδηγίας Σας. Σας περικλείεται και γραφή του Κου Θ. Πετρίνη, διά της οποίας θέλετε δίδει κατά τας διατάξεις της Διοικήσεως τας οποίας ο ρηθείς δι' επιταγής του Κου Εϋνάρδου αφήκεν εις την επιστασίαν Σας τροφάς.

Εν Βουρτζίω Ναυπλίου τη 10 Ιουλίου 1826

(Τ.Σ.) Ο Πρόεδρος Αναγνώστης Δηλιγιάννης, Γεώργ. Σισίνης, Σ. Τρικούπης, Ιωάνν. Βλάχος, Α. Χατζηαναργύρου, Α. Μοναρχίδης, Π. Δημητρακόπουλος. Ο Γεν. Γραμ. Κ. Ζωγράφος.³⁰

6.

Ευγενέστατοι Κύριοι Αδελφοί Αλβανάκηδες!

Λαμβάνομεν την τιμήν να σας ειδοποιήσωμεν την εις τα ενταύθα έλευ-

³⁰ Διονύσιος Σ. Αλβανάκης, «Οι Κυθήριοι κατά τον εθνικόν αγώνα», *Κυθηραϊκή Επετηρίς 1912-13*, Αθήνα 1913, σ. 72-74.

σίν μας, με το να είμεθα διωρισμένοι να παραλάβωμεν τριάκοντα χιλιάδας οκάδας παξιμάδι, ως από τα ανά χείρας μας αύριον έγγραφα θέλετε πληροφορηθεί. Όθεν και διά του παρόντος μας δεν σας εκτεινόμεθα, επειδή και ωμιλήσαμεν αρκούντως μετά του Κ.Ν. Βοϊδή όστις και επί τούτου έρχεται εις αντάμωσίν σας δι' ο και παρακαλούμεν όχι μόνον να δώσετε ώτα ακοής, αλλά να λάβωσι και την πατριωτικώς χρεωστούμένην ενέργειαν οι λόγοι του οίς οίδατε τρόποις.

Ευγενέστατοι! Η Πατρίς ήδη πολεμεί και αντιπαρατάττεται τον εχθρόν γενναίως και ηρωικώς, πλην πάσχει τα μέγιστα πολεμοφοδίων εκ των οποίων κρέμεται ο άφευκτος αφανισμός του Ιμπραήμ και άνευ των οποίων ο αφανισμός ο ιδικός μας όθεν διά την αγάπην του Χριστού και της Πατρίδος ενεργήσατε με όποιους δήποτε τρόπους γνωρίζετε να καταφθάσητε το στρατόπεδόν μας προς το παρόν με μπαρουτόβολα και εν τοσούτω ευγνωμονούμεν.

τη 2 Ιουλίου 1826

εις τους ορισμούς σας

Αγία Πελαγία

οι αδελφοί και πατριώται

Δημ. Καλκαντής Θεοχάρης Μιχαήλ³¹

7.

Φιλογενέστατοι προύχοντες της νήσου Σπετσών!

Σπεύδομεν να σας κοινοποιήσωμεν την από Ζακύνθου αυτήν την στιγμήν θλιβερωτάτην αγγελίαν της πτώσεως του Βασιλαδίου, ως εκ της έσωθεν κόπιας σαφέστερον βεβαιείσθε. Η εγκάρδιος λύπη την οποίαν αισθανόμεθα και πάσα Ελληνική ψυχή δοκιμάζει εις ταύτην την τρομεράν δυστυχίαν, μας κινεί τα δάκρυα και την δικαιωματικήν τόλμην του να σας συστήσωμεν την ταχυτέραν έκπλευσιν της θαλασσίου δυνάμεως εις το ιερόν εκείνον προπύργιον της Ελληνικής ασφαλείας εξ ου προκύπτει η μέλλουσα ύπαρξίς μας. Συγχωρήσατε, κύριοι, ωσάν και ημείς λέγομεν μετά των πολλών τα συμφέροντα της πατρίδος: «έξεστι γαρ τοις αδυνάτοις του εχθρού καταράσθαι και εύχεσθαι υπέρ του λαού σωτηρίας».

³¹ Ό.π., σ. 74-75.

Η παρούσα μας πέμπεται εξ επίτηδες πληρωμένη παρ' ημών· είναι απαράλλακτος με την της Ύδρας, διά να προφθάση ταυτοχρόνως εις αμφοτέρας τας ναυτικές δυνάμεις· και με όλον το σέβας σας προσκυνούμεν και μένομεν.

Τσερίγω τη 7η Μαρτίου 1826.

Οι ταπεινοί Πατριώται, Μαρίνος Κλάδος ιατρός – Ιωάνν.

Κλάδος ιατρός – Νικόλαος Σιδερικουρδης – Βασίλειος Φώτιος –

Ιωάννης Μεθεδανόπουλος – Βασίλειος Β. Δοντά.³²

8.

Από το Μ. στρατόπεδον τη 17 Ιουλίου ε.π. 1826

Ευγενέστατοι Κύριοι!

Αι περιστάσεις της κοινής Πατρίδος, μου αφήρσαν την ευκαιρίαν να δώσω άχρι τούδε αιτίαν της μεταξύ μας αλληλογραφίας κατά την επιθυμίαν μου και χαίρω διότι η παρούσα ευκαιρία γίνεται αιτία να διαλυθή η σιωπή μας και μάλιστα δι' υπόθεσιν αφορώσαν την Πατρίδα μας. Επληροφορήθην ότι εστείλατε εις παραλαβήν μου εις Άστρος φορτία τροφών, συνιστάμενα από παξιμάδι και άλευρα σιταρένια και αραβοσίτικα και ότι έμελλε να τα εκπλεύσητε κατά την β' του ενεστώτος, αλλ' άχρις σήμερον δεν έφθασαν, και η ελπίς αύτη με υπεχρέωσε να μη ζητήσω παρά της Ελλ. Διοικήσεως τροφάς διά το Γεν. Μ. Στρατόπεδον, ώστε ήδη πάσχει και ως εκ τούτου στενοχωρείται μεγάλως, λοιπόν έκρινα αναγκαίον να πέμψω την παρούσαν μου προς την ευγένειάν Σας, και να Σας παρακαλέσω να μου λύσετε την απορίαν εις την οποίαν ευρίσκομαι διά την βραδύτητα της αποστολής, και να Σας προσθέσω ότι, αν άχρι της παραλαβής της παρούσης μου δεν είναι εκκινήμενα τα ανωτέρω φορτία, να λάβετε την καλωσύνην και να εκκινήσετε χωρίς την ελαχίστην αναβολήν, διευθύνοντάς τα εις Άστρος προς παραλαβήν μου.

Είμαι βέβαιος κύριοι, ότι γνωρίζοντες πόσον αναγκαία είναι η ταχεία

³² Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 564-565.

αποστολή τροφών εις το Στρατόπεδον το οποίον υπόσχεται την σωτηρίαν της Πατρίδος την οποίαν γνωρίζω πόσον αγαπάτε, χωρίς τροφήν είναι αδύνατον να διατηρηθή, δεν θέλετε ησυχάσει αν δεν τα στέλετε με όλην την ταχύτητα, περιμένω την επί τούτου απάντησίν Σας με τον παρόντα προς ησυχίαν μου, και ειμί μ' όλον το πατρικόν φίλτρον της υγείας Σας.

Πρόθυμος αδελφός,

Ο Γεν. αρχ. Των Πελοπ. Στρατευμάτων

Θ. Κολοκοτρώνης

Προς τους ευγενεστάτους κυρίους Αδελφούς Αλβανάκη, Κύθηρα³³

9.

Από το Γ.Π. Στρατόπεδον τη 18 Ιουλίου 1826

Κύριε,

Έχω την ευχαρίστησιν ν' αποκριθώ εις την από 11 του ενεστώτος Ε.Π. επιστολήν σας την οποίαν χθες, με το εις Άστρος ευόδιον του Καπετάν Σαράντου Καζάνη διοικητού της Ιονικής Γολέτας ονομαζομένης Π. Μυρτιδιώτισσα, έλαβον.

Ο ειρημένος Καπετάν Σαράντος περέδωκε δι' ορδηνίας μου προς τον εις Άστρος επιστάτην μου κύριον Δημήτριον Μερκούρην άλευρον οκ. 10.050 και παξιμάδι οκ. 3.407 [...] και έλαβε παρά της τιμιότητός του το τακτικόν αποδεκτικόν της παραλαβής του οποίου όμοιον Σας περικλείετε εν τη παρούση μου προς Κυβέρνησίν σας.

Χαίρω κύριε διότι η εντιμότης Σας επεφορτίσθητε στας υποθέσεις του Συνταγματάρχου Κ. Γόρδωνος όστις Σας διόρισε ν' αποστείλετε εις παραλαβήν μου εν φορτίον γαλέτας τροφών, μέρος του οποίου ήτο το ήδη σταλέν, και σας παρακαλώ να λάβετε την καλωσύνην ν' αποστείλετε με όλην την ταχύτητα και τας λοιπάς διά να τας έχει εν αφθονία το Γεν. Π. Στρατόπεδον το οποίον επαιλείται καθεμέρα από την έλλειψίν των και κατά τούτο ας είσθε βέβαιος ότι

³³ Δ.Σ. Αλβανάκης, «Οι Κυθήριοι κατά τον εθνικόν αγώνα», ό.π., σ. 75.

κάμνητε μεγάλην χάριν εις την Πατρίδα. Αν και πρώτη είναι η παρούσα ευκαιρία δι' ης λαμβάνω την μετά της εντιμότητός Σου ανταπόκρισιν, εύχομαι όμως ότι να σταθή αιτία αυτό αδιακόπου ακολούθως και είθε αυτή να είναι προς ωφέλειαν της πολυπαθούς Πατρίδος!

Επιθυμώ και αξιούμαι συνεχώς επιστολών Σας δηλωτικών της υγείας Σας και παντός περιέργου. Και ονομάζομαι της εντιμότητός Σου φίλος πρόθυμος.

Και,

Ο Γεν. Αρχ. Του Πελ. Στρατοπέδου,

Θ. Κολοκοτρώνης, Προς τον εντιμότατον Ιωάννη Κλάδο εις Κύθηρα³⁴

10.

Ευγενέστατε, Κύριε Ιω. Κλάδε. Μόλις χθες έλαβον την φιλικήν Σας από 24 Λήγοντος μηνολογημένην, εις την οποίαν και σπεύδω σήμερον να αποκριθώ. Διά τον Ζήλον Σας επαινώ, τον οποίον εδειξάτε εις Κύθηρα, συνεργούντες υπέρ συστάσεως ενός αλληλοδιδακτικού σχολείου των Νεανίδων και την σημερινή προθυμίαν και σκοπόν. Σας εγκρίνω και όλην την έντασιν.

Είμαι βέβαιος ότι κατά τούτο θέλετε εύρη και επαινετήν και συνεργόν Σας την Α. Εξοχήτητα.

Η κ. Ελένη Δανέζη, εις την οποίαν εκοινοποίησα τα γραφόμενά Σας μοι φαίνεται αρμοδιοτάτη και αξία εις το επάγγελμα τούτο. Κατά το παρόν μένει άνεργος και κατοικεί παρά τω κ. Σαπουντζάκη. Βεβαιωθήτε ότι, αν είχαν περισσοτέραν ευρυχωρίαν, ήθελα να δεχθή εις την κατοικίαν μου έως ότου να ενεργηθή ο αξιόπαινος σκοπός Σας. Ο αριθμός των νεανίδων στοχάζομαι με τον καιρόν ημπορεί να γίνη σημαντικός.

Όσον περί του διοργανισμού των σχολείων. Εις την ενταύθα επιστροφήν Σας ημπορούμεν να σκεφθώμεν. Εν τσούττω δεχθήτε μετά καλοκαγαθίας

³⁴ Γ.Δ. Καρανικόλας, *Στις φλόγες του Εικοσιένα*, ό.π., σ. 175

την βεβαίωσιν της μεγαλυτέρας υπολήψεως, την οποίαν τρέφω εις τον υποκείμενόν Σας, καθώς και τους αδελφικούς ασπασμούς των αδελφών μετά του θείου μου Μικέλη και της θείας [...] Να γνωρίζετέ με διά βίου εις τας προσταγάς Σας πρόθυμον και αδελφόν.

Ν. Σκούφος

Εν Ναυπλίω τη 31 Μαρτίου 1828³⁵

11.

Σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Φιλικού Ιωάννου Κλάδου

Ιωάννης Κλάδος, ετών 30, εκ Κυθήρων. Πρόξενος της Ρωσίας εν Ύδρα. Εμνήθη εν Ύδρα τη 15η Ιουνίου 1820. Εις το Αρχεῖον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας υφίστανται ιδιόχειρα υπομνήματα του ιατροῦ Ιωάννου Κλάδου, εν οἷς αναφέρει τὴν δράσιν του ὡς φιλικού καὶ παραθέτει λογαριασμόν ἐξόδων του ὑπὲρ αὐτῆς. Γράφει: «Ἡμην εταῖρος. Ἐκαμον αρκετοὺς εταίρους. Ἐκράτησα τὴν εὐταξίαν τῶν εταίρων. Επαγρυπνοῦσα εἰς τὴν μυστικότητα τῆς Εταιρείας. Ἐκαμον εταίρους σημαντικώτατα υποκείμενα. Εδέχθην πολιτικά επαγγέλματα διὰ νὰ ευκολύνω τὰ τῆς Εταιρείας ἀναγκαῖα, παραβλέπων τὰ τῆς Ιατρικῆς ἐπιστήμης μου. Ἐκράτησα τὴν ἀνταπόκρισιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἄλλων μερῶν εταίρων. Διὰ μέσον μου ἐνεργεῖτο ἡ διὰ Κωνσταντινούπολιν τῶν εταίρων ἀνταπόκρισις. Ἀνεκάλυψα δύο κατασκόπους τοῦ μυστηρίου τῆς Εταιρείας. Ἀνεκάλυψα τὴν ἀπάτην τοῦ Θ.Ν. [πιθανότατα τοῦ Θ. Νέγρη] ὑπ' ὀνόματι ἐπιτρόπου τοῦ Ὑψηλάντη. Επερίθαλψα καὶ ἐνεργέτησα χρηματικῶς πολλοὺς Ἀποστόλους τῆς Εταιρείας».³⁶

³⁵ Ὁ.π., σ. 152.

³⁶ ΑΙΕΕΕ, Αρχεῖον Ιωάννου Κλάδου πρὸς Νικήτα Κραταῖον, Ύδρα, 15 Ιουνίου 1820.

12.

Σημειώσεις ενός εφημερίου στο περιθώριο του ληξιαρχικού βιβλίου του εφημεριακού ναού της Παναγίας του χωριού των Λογοθετιανικών

25 Μαρτίου 1821 έτος εις Κύθηρα. Άρχισε ο πόλεμος των χριστιανών εναντίον των βαρβάρων και ο Θεός να δώσει να τροπωθεί το αυτό γένος το αγαρηνό [...] Ιουλίου 20 επαρέδωσε η Μονεμβάσια. 1821 Σεπτεμβρίου 23, εκυρίευσαν οι Χριστιανοί την Τριπολιτσά.³⁷

³⁷ Λίμπρος Παναγίας στα Λογοθετιάνικα από 22 Σεπτεμβρίου 1814 έως 22 Ιουλίου 1826. Οι σημειώσεις του εφημερίου στο περιθώριο του ληξιαρχικού βιβλίου του εφημεριακού ναού της Παναγίας του χωριού των Λογοθετιανικών αποτελούν ενδεικτικό παράδειγμα εθνικής ευαισθητοποίησης του κυθηραϊκού πληθυσμού και του αντικτύπου της Ελληνικής Επανάστασης στα αγγλοκρατούμενα Κύθηρα. Είναι φυσικό ο εφημέριος αυτός, υπό το καθεστώς του στρατιωτικού νόμου που είχε επιβληθεί από τη Μεγάλη Βρετανία στα Ιόνια Νησιά και την επιβαλλόμενη συμμόρφωση των κατοίκων τους προς τη λεγόμενη «Ιονική Ουδετερότητα» στον πόλεμο μεταξύ των επαναστατημένων Ελλήνων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να καταφεύγει για να εκφραστεί στο περιθώριο του ληξιαρχικού βιβλίου του ναού του. Ανάλογες γραπτές σημειώσεις αντίδρασης συναντούμε κατά την έναρξη και την πορεία του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας όχι μόνο από εφημέριους στα περιθώρια των ληξιαρχικών βιβλίων, αλλά και σε μεμονωμένες χειρόγραφες σημειώσεις, καταγεγραμμένες από λαϊκούς και ιερωμένους [Ληξιαρχικά Έγγραφα Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων, περ. 1821-1826 (αταξινόμ.)].

ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΣΤΗΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ» ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ. ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Δρ. Ιστορίας Σίμος Μποζίκης

Με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης άρχισε να διαμορφώνεται ένας νέος πολιτικός και οικονομικός χώρος με άξονα αναφοράς την οικονομία του πολέμου και τη θεσμική οργάνωση της εθνικής ανεξαρτησίας. Τα πρώτα ωστόσο στοιχεία του παραπάνω χώρου εντοπίζονται στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας, η οποία, ως τέτοια, προαναγγέλλει και αρχίζει να υλοποιεί μια νέα *πολιτική οικονομία*.

Ο όρος «πολιτική οικονομία» εδώ χρησιμοποιείται με την ευρύτετη έννοια της οικονομίας-διαχείρισης που προσδιορίζεται από ένα πολιτικό σχέδιο, το οποίο ως τέτοιο εγγράφει την οικονομία στη σφαίρα του *πολιτικού*, σε πολιτικές προτεραιότητες-λειτουργίες και δομές με οριοθετημένους ιεραρχικούς ρόλους. Με βάση αυτή την αναλυτική διάκριση, θα προηγηθεί μια αδρομερής χαρτογράφηση των κυριότερων σχέσεων και οργανωτικών δομών που εμπίπτουν στον παραπάνω ορισμό, με έμφαση στην «Εθνική Κάσα» και στο σύστημα των Εφοριών. Και έπειτα θα μας απασχολήσουν ορισμένες όψεις της διείσδυσης της Φιλικής Εταιρείας στα Επτάνησα με βάση το παραπάνω σύστημα, λαμβάνοντας υπόψη τη συγκυρία και την πυκνότητα των διεργασιών στις παραμονές της Επανάστασης του 1821.

Η ιδέα που υποστηρίζεται είναι πως η παρουσία της Φιλικής Εταιρείας στα Ιόνια νησιά, όσο η Εταιρεία τελούσε εν κινήσει,¹ σήμανε τη διασταύρωση των αναδυόμενων εθνικών πολιτικών δεσμών με τον επτανησιακό πατριωτισμό, συνιστώσες του οποίου προσδοκούσαν να διευρύνουν τις εναλλακτικές πολιτικής

¹ Νάσια Γιακωβάκη, «Οδησός, Κωνσταντινούπολη, Ισμαήλι: Τρεις οργανωτικοί σταθμοί ενός χαρτογράφου δρομολογίου», στο *Οι πόλεις των Φιλικών: Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου* (πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 2015), επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2018, σ. 185-189, 199-200.

χειραφέτησης.² Στην πορεία όμως η διαμόρφωση του σχεδίου γενικής εξέγερσης με επίκεντρο την Πελοπόννησο σήμανε κάτι περισσότερο επιτακτικό: την οργανωτική υπαγωγή των Επτανήσιων Φιλικών στο αναδυόμενο εθνικό πολιτικό κέντρο. Από αυτήν την άποψη, σε εκείνο το χρονικό διάστημα, η Φιλική Εταιρεία αποτέλεσε το πρελούδιο του εθνικού πολιτικού χώρου της νεότερης Ελλάδας.

Η «πολιτική οικονομία» της Φιλικής Εταιρείας

Η Φιλική Εταιρεία, μέσα από το πρόγραμμα της εθνικής ανεξαρτησίας, παρήγαγε έναν οικονομικό χώρο διαφορετικό ως προς άλλους υφιστάμενους τέτοιους χώρους με τοπική, περιφερειακή ή οικουμενική διάσταση.³

Τις παραμονές της Επανάστασης του 1821 ποικίλες μορφές συλλογικής οργάνωσης (εμπορικές και εμπορο-ναυτικές συντροφίες, συντεχνίες, κοινότητες, η Εκκλησία κ.ά.) οριοθετούσαν έναν δικό τους οικονομικό χώρο. Σε κάθε περίπτωση όμως αυτές οι μορφές οργάνωσης δεν παρήγαγαν ως τέτοιες έναν εθνικό οικονομικό χώρο. Αυτός ο χώρος άρχισε να διαμορφώνεται, χωρίς φυσικά να είναι ενιαίος και συμπαγής ή περιχαρακωμένος, μέσα από τη λειτουργία της Φιλικής Εταιρείας και άλλων οργανώσεων που είχαν συναφείς ή παραπλήσιους στόχους και μερικώς κοινά δίκτυα με τη Φιλική.

Άτυπα ή τυπικά, μια πρακτική του κοινού ταμείου ήταν ήδη ανεπτυγμένη σε επαγγελματικές δραστηριότητες και ποικίλους θεσμούς (εκκλησιαστικά προνοιακά ταμεία, ταμεία αλληλεγγύης συντεχνιών, συστήματα των εμπόρων),⁴

² Konstantina Zanou, «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightenment: A Diasporic Story Between the Ionian Islands, Russia and Greece, ca. 1800–30», στο Maurizio Isabella – Konstantina Zanou, *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Bloomsbury 2015, σ. 117–131.

³ Γενικότερα για τη Φιλική Εταιρεία βλ. *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμέλεια και εισαγωγή Πέτρος Πιζάνιας, Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 28–42· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 3ος Τόμος: Η Ελληνική Επανάσταση, 1821–1832*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα / Τα Νέα, Αθήνα 2003, σ. 9–32.

⁴ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'–ιθ' αιώνας*, ΕΤΒΑ Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα, Αθήνα 2003, τόμ. Α', σ. 478, και τόμ. Β' (επιμ. Ευτυχία Δ. Λιάτα), σ. 284· Ανώνυμος συγγραφέας, «Αγαθαί πράξεις Ελλήνων», *Ερμής ο Λόγιος* 10/15, 1820, σ. 451–454. Στον κόσμο των εμπόρων και στο πλαίσιο των κοινοτικών υποθέσεων, το ταμείο αποτελούσε αυτονόητη όψη της δραστηριότητάς τους. Εκτός από την παραπάνω εμπειρική σχέση, εντοπίζονται ενίοτε κάποιες πιο συστηματικές θεωρήσεις του ταμείου ως σχέσης στο πλαίσιο του κράτους. Ενδεικτικά, ο Κ. Κούμας έχει σημειώσει πως η άσκηση των δικαιών του ηγεμόνος απαιτεί μέσα και ότι ο ηγεμών μπορεί «[διά] ταύτης της καρπώσεως και της συνάξεως των εκ της φορολογίας προσόδων να κάμνη δημόσιόν τινα περιουσίαν, και να οικονομή την πόλιν, ώστε να απαντά τα απαιτούμενα εις την κοινήν διατήρησιν της πολιτικής υπάρξεως έξοδα· λέγεται δε τούτο κοινός θησαυρός, κοινόν ταμείον· το δε της τούτου συστάσεως δίκαιον, δίκαιον πολιτικής

με διαφορετικό σκοπό από εκείνον που εξέφραζε το ταμείο της Φιλικής, η οποία προήγαγε μια εθνικά προσανατολισμένη δράση με ριζοσπαστικό περιεχόμενο. Κάποιας μορφής κοινό ταμείο εντοπίζεται στις πρακτικές άλλων εταιρειών, όπως η Φιλόμουσος Εταιρεία στην Αθήνα και στη Βιέννη,⁵ οι δραστηριότητες των οποίων εμπεριείχαν στενά το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας και της καλλιέργειάς της, αλλά και εναλλακτικούς ορίζοντες ελευθερίας.⁶ Λίγο πριν από την Επανάσταση μάλιστα ο Αδαμάντιος Κοραής είχε προτείνει μέσω των στηλών του *Λόγιου Ερμή* να ιδρυθεί, για εκπαιδευτικούς-μορφωτικούς σκοπούς, «Ταμείον εν μόνον χρηματικόν [και] Διοίκησις μία μόνη του κοινού της Ελλάδος τούτου ταμείου».⁷ Το ίδιο διάστημα η λογική των συνεισφορών εντοπίζεται σε άλλες διεργασίες, όπως εκείνη της Εταιρείας των εν Γοτίγγη Γραικών, που δεν είχε αμιγώς εκπαιδευτικούς σκοπούς, οριοθετούσε πιο αυστηρά τις σχέσεις μεταξύ των μελών της και εξέφραζε ένα «έντονο πατριωτικό στοιχείο».⁸ Δηλαδή σε διεργασίες που φαίνεται ότι είχαν περισσότερο σύνθετους εθνικούς στόχους.

Σε κάθε περίπτωση αυτό που έχει σημασία είναι πως, πλάι σε άλλες εταιρείες που επίσης συμβάλλουν στη συγκρότηση χώρων με εθνικό περιεχόμενο, η Φιλική Εταιρεία, χωρίς να απαρνείται τη σημασία της μόρφωσης για την πρόοδο, προσεγγίζει κάθε δυνατό συνομιλητή, ευκατάστατο ή όχι, ώστε να συντονίσει και να στρέψει τη διαμορφωμένη κινητικότητα γύρω από τα δημόσια ζητήματα των Ελλήνων στην ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας, με το σκεπτικό πως η αυτοτελής τους πολιτική συγκρότηση ήταν πρωτεύουσα προϋπόθεση για τη συλλογική τους πρόοδο. Έτσι, πλάι στην τάση να δίνονται χρηματικές προσφορές για την πνευματική πρόοδο, αναπτύχθηκε και η τάση οικονομικής (και πολιτικής φυσικά) ενίσχυσης των πρωτοβουλιών για την πολιτική ελευθερία.⁹ Από αυτήν την άποψη το περιεχόμενο των (οικονομικών) σχέσεων που

οικονομίας» (Κ.Μ. Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, Εκ της Τυπογραφίας Ιωάν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, Βιέννη 1820, τόμ. Δ', σ. 100).

⁵ Για τις εταιρείες αυτές βλ. συνοπτικά Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, σ. 15-18· και Γριγκόρι Αρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, πρόλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Αναστασία Μπελοζέροβα, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 224-225.

⁶ Ρωξάνδρα Στούρτζα, *Απομνημονεύματα*, μτφρ. Μαρία Τσάτσου, πρόλ. Κώστας Χατζηαντωνίου, επιμ. Κ.Ι. Μπελέζος, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1996, σ. 171-173· Konstantina Zanou, «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightenment: A Diasporic Story Between the Ionian Islands, Russia and Greece, ca. 1800-30», στο Maurizio Isabella – Konstantina Zanou, *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Bloomsbury 2015, σ. 117-131.

⁷ Κοραής: *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Δωρικός, Αθήνα 1964, τόμ. 1, σ. 82.

⁸ Σοφία Ματθαίου, «Σχέδια για την ίδρυση "Εταιρείας των εν Γοτίγγη Γραικών" κατά τις παραμονές της Επανάστασης του 1821», *Μνήμων* 36, 2017-2018, σ. 119-146.

⁹ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π.

προήγαγε η Φιλική Εταιρεία δεν θα μπορούσε να τεθεί ανεξάρτητα από τις οργανωτικές σχέσεις οι οποίες φανερώνουν την πολιτική οικονομία που είχε αρχίσει να δομεί.

Η Φιλική Εταιρεία λειτουργούσε και προχωρούσε το σχέδιό της στηριζόμενη στις συνεισφορές των μελών της και σε εθνικές ομολογίες. Από αυτήν την άποψη στα οικονομικά της προεικονίζεται μια εθνικά οριοθετημένη οικονομία. Όσοι κατηχούσαν στην Εταιρεία συνέδεαν τη μύηση με την αναγνώριση της οικονομικής υποχρέωσης ώστε να στηριχθεί το «ποθούμενον». Έτσι η οικονομική προσφορά άρχισε να συνυφαίνεται με τον πολιτικό δεσμό.

Το ύψος των συνεισφορών είχε τη σημασία του για τις ανάγκες αυτής της υπόθεσης. Ας μη μας διαφύγει ωστόσο πως η κλιμάκωσή τους φανεώνει το εύρος των διαφορετικών κοινωνικών δυνάμεων που ενσωματώθηκαν στο φιλελεύθερο εθνικό κίνημα.¹⁰ Δέκα γρόσια, δέκα τάλιρα και δέκα φλωριά είχαν άλλο οικονομικό βάρος, αλλά την ίδια ιδεολογική σημασία. Η εισφορά ήταν απότοκη μιας πολιτικής δέσμευσης. Παραδείγματος χάρη, η αποστολή χρημάτων στην Πελοπόννησο, τα οποία συλλέχθηκαν από τις 3 Μαρτίου 1821 έως την 1η Ιανουαρίου 1822 στο Τάγκανρογκ, από αρκετούς Έλληνες με καταγωγή την Κεφαλονιά, την Πελοπόννησο και άλλα μέρη, βασίστηκε στην επιβεβαίωση της πλατιάς σημασίας που έλαβαν οι εθνικοί δεσμοί σε εκείνες τις συνθήκες.¹¹

Όπως άλλωστε επισημαίνεται στον κανονισμό της Εταιρείας, η στράτευση σε αυτήν οφείλει να γίνεται «από καθαρόν πατριωτισμόν», και με το ίδιο σκεπτικό οι δεσμοί που συνδέουν τους Φιλικούς οφείλουν να θεωρούνται ανώτεροι όλων των άλλων προσωπικών δεσμών και υποχρεώσεων.¹² Κάθε συνεισφορά λογίζεται «εις το κοινόν συμφέρον»¹³ και «την εκτέλεσιν του ιερού ημών σκοπού».¹⁴ «[Ο] παρών καιρός [...] προσκαλεί ημάς άπαντας εις κοινήν χρημα-

Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. 73, 175.

¹⁰ Βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Από ραγιάς Έλληνας πολίτης. Διαφωτισμός και Επανάσταση 1750-1832», στο *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821...*, ό.π., σ. 26-30. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα τοποθέτηση των κοινωνικών τάξεων και επιμέρους στρωμάτων με βάση τη σχέση εθνικισμού-διεθνισμού στο χρονικό διάστημα που μας απασχολεί στο Πέρρυ Άντερσον, «Ο διεθνισμός», στο Πέρρυ Άντερσον και Δημήτρης Κιτσίκης, *Διεθνισμός και εθνικισμός: Μια εισαγωγή*, μτφρ. Γιάννης Παννέλης, Έξοδος, Αθήνα 2019, σ. 15-28.

¹¹ Αναλυτικά ο κατάλογος στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 278-280· ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Κατάλογος Α', Αρχεΐον Αγώνος, φ. 1, έγγρ. 17-18.

¹² Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος, αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837*, Εκ της Τυπογραφίας Η Βιτώρια του Κωνστ. Καστόρη και Συντροφίας, Αθήνα 1839-1841, τόμ. Α', σ. 298-299.

¹³ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 181.

¹⁴ Ό.π., σ. 206.

τικήν συνδρομήν και βοήθειαν δι' ενέργειαν και ενδυνάμωσιν των πραγμάτων και καλήν έκβασιν αυτών [...] [ώστε ο καθένας] ν' αποδείξη πραγματικώς τον οποίον τρέφει ζήλον υπέρ των κοινωφελών, καταβάλλων εις το κοινόν»¹⁵ την υποσχεθείσα συνεισφορά του. Έτσι σχηματίζεται μια οικονομική διαχείριση γύρω από έναν νέο άξονα, γύρω από την υπόθεση της απελευθέρωσης.

Αν τα παραπάνω εκφράζουν, έστω ελλειπτικά, ένα νέο είδος οικονομικών σχέσεων βασισμένο στο πρόγραμμα της εθνικής ανεξαρτησίας, αυτό που έδωσε μορφή και συνοχή σε αυτές τις σχέσεις ήταν δύο τομές, συνέπεια των οποίων ήταν η γεωγραφική και αριθμητική διεύρυνση των μελών της Φιλικής Εταιρείας και η ένταξή τους σε μία συγκεντρωτική-ιεραρχική πολιτική δομή – η υιοθέτηση του συστήματος των «αποστόλων» και η καθιέρωση του συστήματος των Εφοριών.¹⁶

Το κρίσιμο σε αυτό το σημείο δεν ήταν τόσο οι αυτονόητες λειτουργίες των Εφοριών (πολιτική, διοίκηση, οικονομία), όσο το *modus operandi* (ο *τρόπος του ενεργείν*)¹⁷ – η υπαγωγή τους στην Αρχή των Φιλικών. Καθώς, όπως έχει σημειωθεί, η αρμοδιότητά τους «ήταν δοτή, ανακλητή και ασκούνταν στο όνομα της Αρχής, η οποία διεύρυνε έτσι ακόμη περισσότερο την αναγνώρισή της ως πολιτικής αρχής του έθνους».¹⁸ Αυτή η κρίσιμη σχέση ήταν που άρχισε να διαμορφώνει μια πολιτική οικονομία με άξονα αναφοράς το έθνος – μία σύγχρονη πολιτική οργάνωση με το οικονομικό της σύστοιχο, την τοποθέτηση της «Εθνικής Κάσας» τον Ιούλιο του 1820 πάνω από τα ταμεία των επιμέρους Εφοριών, με σκοπό τη συγκέντρωση πόρων «διά την ελευθερίαν της Φιλτάτης Πατρίδος»¹⁹ και τη δημιουργία μιας πιο συγκεντρωτικής δομής στα οικονομικά της οργάνωσης.

¹⁵ Ό.π., σ. 354.

¹⁶ Βλ. Διονύσης Τζάκης, «Από την Οδησό στη Βοστίτσα: Η πολιτική ενσωμάτωση των τοπικών ηγετικών ομάδων στη Φιλική Εταιρεία», στο *Οι πόλεις των Φιλικών...*, ό.π., σ. 136- και Ν. Πακωβάκη, «Οδησός, Κωνσταντινούπολη, Ισμαήλι...», ό.π., σ. 190.

¹⁷ Colin Hay & Michael Lister, «Θεωρίες του κράτους», στο *Το Κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*, επιμ. Colin Hay, Michael Lister & David Marsh, μτφρ. Γιώργος Αντωνίου και Αλέξανδρος Κουτσογιάννης, Σαββάλας, Αθήνα 2011, σ. 32-33.

¹⁸ Διονύσης Τζάκης, «Η εφορεία της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο: Σκέψεις για τη συμμετοχή των τοπικών ηγετικών ομάδων στο εθνικό κίνημα», *Ιόνιος Λόγος* 5, 2015, σ. 97-110.

¹⁹ Περικοπή από το πρώτο των μυστικών άρθρων της Γραικικής Εμπορικής Εταιρείας. Για το πλήρες κείμενο βλ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Τα οικονομικά της Φιλικής Εταιρείας», *Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, 1971-1972, σ. 11-47.

Η Φιλική Εταιρεία εθνική γέφυρα: Επτάνησα – Πελοπόννησος

Η Φιλική Εταιρεία βαθμιαία από το 1819 αρχίζει να παίρνει τη μορφή μηχανισμού εξέγερσης.²⁰ Αναπτύσσει μια νέα δομή και την προσδοκία να προσαρμοστούν όλοι στο νέο διοικητικό/διαχειριστικό σχήμα, προκειμένου να συμβάλει στην κλιμάκωση της επαναστατικής προετοιμασίας.

Το «Σχέδιο Γενικόν» (Ισμαήλι, Οκτώβριος 1820)²¹ ήρθε να επικυρώσει εξελίξεις που είχαν δρομολογηθεί το προηγούμενο διάστημα στην Πελοπόννησο και στις γύρω από αυτήν περιοχές. Τον Αύγουστο του 1820 ο Ι. Παπαρηγόπουλος, ως απεσταλμένος Φιλικών της Πελοποννήσου, συναντά τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στην Οδησό²² και του εκθέτει τους «Στοχασμούς των Πελοποννησίων περί καλού συστήματος».²³ Μεταξύ άλλων, μετέφερε το αίτημα να σχηματιστεί Εθνική Κάσα στην Πελοπόννησο, η Εφορία της να είναι αρμόδια για τις γύρω περιοχές, η διαχείριση να γίνεται συλλογικά και με λογοδοσία στην ηγεσία της Εταιρείας, που θα ήταν υπεύθυνη για την έγκριση αυτής της διαχείρισης.

Ο Υψηλάντης συμφώνησε με το παραπάνω σκεπτικό²⁴ και στην Εθνική Κάσα της Πελοποννήσου αποδόθηκε ένας υπέρτερος ρόλος για την ευρύτερη περιοχή, όπως μαρτυρούν οι δεκάδες επιστολές που στέλνει ο Υψηλάντης σε Φιλικούς στην Πελοπόννησο, τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, καλώντας τους να στείλουν τις συνεισφορές τους στην Πάτρα, που είχε οριστεί ως έδρα του ταμείου:²⁵ «... εν Πελοποννήσω [...] διωρίσθησαν παρ' ημών Έφοροι, καθώς και κάσσα, ίνα εις αυτήν αποταμιεύονται τα ιερά χρήματα» γράφει προς όλους.²⁶ Άλλωστε η Πελοπόννησος είχε αποφασιστεί να γίνει το κέντρο εξέλιξης των πραγμάτων. Οπότε σε αυτό το σημείο οφείλουμε να συμπεριλάβουμε συνοπτικά ορισμένες ενδιαφέρουσες εξελίξεις που είχαν προηγηθεί στα Επτάνησα (γεωπολιτική σημασία, κρίσιμοι δρώντες, διείσδυση Φιλικής).

²⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία...», ό.π., σ. 29-30.

²¹ Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 72-77.

²² Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία...», ό.π., σ. 30.

²³ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 336-337· πρβλ. Μενδέλσωνος Βαρθόλδη (Karl Mendelssohn-Bartholdy) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αναστάσιος Δ. Φέξης, Αθήνα 1894, σ. 217-218.

²⁴ Α. Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος...*, ό.π., σ. 310-312. Περισσότερα για την πολιτική σημασία αυτής της εξέλιξης στην Πελοπόννησο βλ. στο Δ. Τζακής, «Από την Οδησό...», ό.π., σ. 140-143.

²⁵ Βλ. σχετικά το παράρτημα στο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασης. Τόμος Πρώτος*, ό.π.

²⁶ Ό.π., σ. 357.

Ας υπενθυμίσουμε ότι είχε προηγηθεί μια εικοσαετία διαρκών ανακατατάξεων (Γάλλοι δημοκρατικοί, ρωσο-οθωμανική συμμαχία, Γάλλοι αυτοκρατορικοί· ο πρόσφατος (1814) έλεγχος όλων των νησιών από την Αγγλία· διεργασίες στους κόλπους των οπλαρχηγών που είχαν υπηρετήσει νωρίτερα στα επτανησιακά στρατιωτικά σώματα των Ρώσων (1807)· και διεργασίες στους κόλπους τοπικών διακριμένων ομάδων με διαφορετικές συμπάθειες στους διεθνείς παίκτες και προσδοκίες να λάβουν μέρος στη διακυβέρνηση των νησιών.

Είχε επίσης προηγηθεί ήδη μία τριακονταετία διεθνοποίησης της πολιτικής, τόσο για τα κράτη όσο και για τους υπηκόους τους, με πρόσφατο σημείο καμπής το συνέδριο της Βιέννης (1815) και τις συμφωνίες των Μεγάλων Δυνάμεων, που, αποσκοπώντας στη διαφύλαξη της τάξης και στην αποτροπή της διαμόρφωσης μιας μεμονωμένης ηγεμονικής δύναμης, διεθνοποίησαν τις περιφερειακές αστάθειες.²⁷ Είχε παραχθεί δηλαδή ένα νέο πλαίσιο εγγραφής των προσδοκιών πολιτικής αυτοδιάθεσης, ενώ παράλληλα στο Ιόνιο και σε κύκλους της ελληνικής διανόησης είχαν αρχίσει να αποδεσμεύονται νέες δυναμικές.

Από το 1797 είχε αρχίσει μια πυκνή περίοδος ρευστότητας και ανακατατάξεων στα Επτάνησα, ανοιχτών ως προς την έκβαση, αλλά και μία, όπως έχει σημειωθεί, «μακρά διαδικασία προσέγγισης με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο».²⁸ Ο Β. Παναγιωτόπουλος έχει χαρακτηρίσει την περίοδο 1801-1806 μεταβατική από την άποψη ότι φθίνει η προσδοκία της «έξωθεν απελευθέρωσης», αναδύεται «η προοπτική του αυτοδύναμου αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας», ενώ από αυτό το κάδρο δεν απουσίαζαν οι εξελίξεις στα Επτάνησα.²⁹

Από την άλλη, τρέχοντα γεγονότα στα προεπαναστατικά χρόνια άρχισαν να εγγράφονται στο παραπάνω πλαίσιο. Μετά το πέραςμα και της Κέρκυρας στον έλεγχο των Άγγλων τα σώματα των οπλαρχηγών διαλύθηκαν και μερικές χιλιάδες άνθρωποι με τις οικογένειές τους, δυσारेστημένοι, τέθηκαν σε τροχιά αναζήτησης· ανάμεσά τους πρόσωπα που αργότερα είχαν κρίσιμο ρόλο στην επέκταση της Φιλικής (Αναγνωσταράς, Κολοκοτρώνης, Περραιβός κ.ά.). Αν και στράφηκαν στη Ρωσία για βοήθεια, οι προσδοκίες τους βρήκαν διέξοδο στο σχέ-

²⁷ Michael Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αθήνα 2009, τόμ. Α', σ. 360-361· Nassia Yakovaki, «The Philiki Etaireia Revisited: In Search of Contexts, National and International», *The Historical Review / La Revue Historique* 11, 2014, σ. 171-187, ιδίως σ. 186-187.

²⁸ Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Η αγωγή του πολίτη», *Τα Ιστορικά* 70, Οκτώβριος 2019, σ. 37-44. Ωστόσο «η ολοκλήρωση της διαδικασίας στο επίπεδο της πραγματικότητας, της μνήμης και του μύθου θα απαιτούσε πολλές δεκαετίες ακόμα» (ό.π.).

²⁹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ένα σχόλιο στον “Ρωσσαγγλογάλλο”», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 1994, σ. 82, 86.

διο της Φιλικής,³⁰ έτσι συνέβαλαν στη διείσδυση της Εταιρείας στα Επτάνησα, στους βετεράνους που έβλεπαν ακόμα το 1819 τον δρόμο προς την ηπειρωτική χώρα κλειστό και σε τοπικά διακεκριμένα πρόσωπα³¹ – διανοούμενους και πολιτικούς που νωρίτερα είχαν αναπτύξει αντιπολιτευτικές διαθέσεις, φιλελεύθερους και άλλους που δυσφορούσαν για το καθεστώς της αρμοστείας του Μαίτλαντ και έβλεπαν ότι δεν ήταν ορατό το ενδεχόμενο μιας νέας διπλωματικής ρύθμισης, παρά τις σχετικές προσδοκίες και μεθοδεύσεις.³²

Στο παραπάνω πλαίσιο η Φιλική Εταιρεία σήμανε μία διαφοροποίηση, την υποστήριξη της αυτοτελούς σημασίας της επανάστασης, αλλά και μια πιθανή επίδραση, μέσω αυτής της εξέλιξης, στη μεταρρύθμιση του καθεστώτος στα ίδια τα νησιά και στη μελλοντική τους τύχη. Έπειτα η εγγραφή μελών στα Επτάνησα (ντόπιων ή με διαφορετική καταγωγή) και η καθιέρωση Εφοριών ενταγμένων υπό την Αρχή των Φιλικών έχτισαν πολιτικές γέφυρες πλάι σε άλλους παλαιότερους δεσμούς των Επτανήσιων Φιλικών με πρόσωπα από τις απέναντι στεριές.³³

³⁰ Γ. Αρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, ό.π., σ. 99-100, 121, 126-129.

³¹ Για τη σημασία του αναπροσανατολισμού αυτού του δυναμικού βλ. Ν. Γιακωβάκη, «Οδησός, Κωνσταντινούπολη, Ισμαήλι...», ό.π., σ. 181, 187.

³² Γ. Αρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, ό.π., σ. 130-137, 143, 149-153· Νικόλαος Κ. Κουρκουμέλης, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο “Ιόνιον Κράτος” ορθοδόξων ιερέων, μελών της Φιλικής Εταιρείας, κατηγορούμενων για τη συμμετοχή τους σε πατριωτικές ενέργειες», στο *Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού αγώνος κατά την Επανάσταση του 1821*, Αρχονταρίκι, Αθήνα 2018, σ. 88-92· Αθανάσιος Λαβράνος, «Η Τριμελής Επιτροπή Ζακύνθου (1824-1827): Δράσεις, δικτυώσεις και πρωτοβουλίες της για τον αγώνα της ανεξαρτησίας», στο *Ι' Διεθνές Πανίδιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. Ι: Ιστορία*, επιμ. Θ. Πυλαρινός και Π. Τζιβάρα, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών / Κερκυραϊκά Χρονικά, Κέρκυρα 2015, σ. 405-413.

³³ Για τις σχέσεις του Δ. Ρώμα με προκρίτους της Πελοποννήσου βλ. ενδεικτικά Χαράλαμπος Βλαχόπουλος, «Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση: Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις», διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2015, σ. 79.

Εξάπλωση της Φιλικής Εταιρείας (■).

(Πηγή: «Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων 1700-1832», ψηφιακή βάση προσωπογραφικών δεδομένων, επιστημονικός υπεύθυνος Πέτρος Πιζάνιας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.)

Ύστερα λοιπόν από ορισμένες μυήσεις στα τέλη του 1818, με χαρακτηριστική εκείνη του Θ. Κολοκοτρώνη,³⁴ και παράλληλα με την αύξηση των μελών της Εταιρείας που δρούσαν στα Επτάνησα αλλά είχαν καταγωγή από αλλού, άρχισε να αυξάνεται και ο αριθμός των Επτανήσιων Φιλικών, δραστικά μέσα στο 1819, όπως αλλού, και με έναν μικρότερο ρυθμό στα επόμενα χρόνια.³⁵

Για ένα δείγμα 150 Φιλικών με τέτοια καταγωγή, γνωρίζουμε ότι λίγο περισσότεροι από τους μισούς κατηχήθηκαν από άλλους Επτανήσιους· για το 80% του παραπάνω δείγματος διαπιστώθηκε ότι οι μισοί μυήθηκαν στα Επτάνησα και οι άλλοι μισοί κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στη νότια Ρωσία (βλ. τον χάρτη)· σε 21 περιπτώσεις κατηχητών, τέλος, το ένα τρίτο είχε μυηθεί σε κέντρα της Διασποράς και στρατολόγησε κυρίως πρόσωπα που δεν είχαν καταγωγή από το Ιόνιο, και τα δύο τρίτα ήταν εγκατεστημένοι στα Επτάνησα, μυήθηκαν εκεί και με τη σειρά τους έπεισαν άλλους

³⁴ Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 27.

³⁵ Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγγαράκη, «Ζάκυνθος: Η Φιλική Εταιρεία σε μια κοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», στο *Οι πόλεις των Φιλικών...*, ό.π., σ. 159. Συνοπτικά για τον αριθμό των μελών από έτος σε έτος βλ. George Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1971, σ. 213.

ντόπιους να ενταχθούν στις τάξεις της Φιλικής Εταιρείας.³⁶ Σε κάθε περίπτωση οι παραπάνω επιμέρους ενδείξεις συνιστούν παραδείγματα συμβατά με τα γενικά χαρακτηριστικά της Φιλικής, η οποία υλοποίησε μια νέα/σύγχρονη μορφή πολιτικοποίησης³⁷ και καθιέρωσε οργανωτικές αλλαγές ώστε να καταστεί αδιαφιλονίκητος φορέας διεύθυνσης των πραγμάτων.

Όπως είναι γνωστό, το φθινόπωρο του 1820 ιδρύθηκε Εφορία στη Ζάκυνθο³⁸ και αποφασίστηκε ότι οι Εφορίες των νησιών του Ιονίου αποτελούσαν παράρτημα της Εφορίας και της Εθνικής Κάσας που είχε συγκροτηθεί στην Πάτρα.³⁹ Πλάι σε αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε την εγγύτητά της στην Πελοπόννησο, εστία του γενικού ξεσηκωμού, την πιθανά αμφίδρομη πολιτική σημασία της γέφυρας Πελοποννήσου-Ιόνιων Νήσων και την αποδοχή από την πλευρά των Εφοριών των νησιών, μέσα στο συνωμοτικό πλαίσιο, ότι συμβάλλουν ως συμμετέχοι στη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής κοινότητας.

Μένοντας στο παράδειγμα της Ζακύνθου, είναι προφανές ότι, αφότου ξέσπασε η Επανάσταση, διαμορφώθηκαν νέες συνθήκες. Ύστερα από μια τεταμένη περίοδο,⁴⁰ η βαθμιαία αλλαγή της στάσης της Αγγλίας σήμανε ένα άλλο πλαίσιο – τη μετάβαση προς ένα καθεστώς νομιμότητας που άφηνε περιθώριο στην έκφραση αλληλεγγύης και στην αυστηρή οριοθέτηση της ξεχωριστής κυριαρχίας. Δεν ήταν το ίδιο η Εφορία της Φιλικής στη Ζάκυνθο το 1820 με την Επιτροπή Ζακύνθου, που ιδρύθηκε το 1824 από τον Διονύσιο Ρώμα μετά την άφιξή του από την Ιταλία, παρόλο που τα πρόσωπα ήταν σχεδόν κοινά στη μία και στην άλλη περίπτωση. Παρόλο που η δεύτερη, στο διάστημα 1825-1827, ενεπλάκη σε διπλωματικές διεργασίες, συνέβαλε στον ανεφοδιασμό της Επανάστασης και

³⁶ «Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων 1700-1832», ψηφιακή βάση προσωπογραφικών δεδομένων, επιστημονικός υπεύθυνος Πέτρος Πιζάνιας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας. Ως προς τα οικονομικά, αν λόγω πλήθους περιοριστούμε στους Ζακυνθινούς Φιλικούς, διακρίνοντάς τους αδρομερώς σε δύο ομάδες, στους εμπόρους από τη μια και στους αρχοντικές προέλευσης πολιτικούς, γιατρούς και νομικούς από την άλλη, φαίνεται ότι οι συνεισφορές της δεύτερης ομάδας ήταν ελαφρώς πιο υψηλές και είχαν χαμηλότερη μεταβλητότητα (δηλαδή μεγαλύτερη ομοιογένεια). Παρότι τα αντίστοιχα μεγέθη στην Εφορία της Πάτρας ήταν υψηλότερα, κι εκεί η μεταβλητότητα είναι χαμηλή, καθώς επρόκειτο για Φιλικούς με παρόμοιο κατά βάση κοινωνικό προφίλ (Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 264).

³⁷ Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία...», ό.π.

³⁸ Ο Αλέξ. Ύψηλάντης ανέθεσε την Εφορία της Ζακύνθου στους Διονύσιο Ρώμα και Αναστάσιο Φλαμπουράρη, αλλά, επειδή χρειάστηκε να καταφύγουν στην Ιταλία, οργανώθηκε νέα Εφορία με επικεφαλής τους Φραγκίσκο Καρβελά, Ιωάννη Στεφάνου και Κωνσταντίνο Δραγώνα (βλ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγγάρη, «Ζάκυνθος: Η Φιλική Εταιρεία...», ό.π., σ. 164-165· Αλεξάνδρα Καββαδία, «Οι εφορείες της Φιλικής Εταιρείας στα Ιόνια Νησιά: Πρόσωπα και δράσεις για την προπαρασκευή και στήριξη της Ελληνικής Επανάστασης», στο *Ι' Διεθνές Πανόνιο Συνέδριο...*, ό.π., σ. 223-233).

³⁹ Δ. Τζάκης, «Από την Οδησό...», ό.π., σ. 139.

⁴⁰ Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Διώξεις από το βρετανικό προτεκτοράτο...», ό.π., σ. 87-110.

συνδέθηκε με τις χορηγίες των φιλελληνικών κομιτάτων.⁴¹ Παρόλο που το διακύβευμα είχε το ίδιο περιεχόμενο· αφορούσε την αξίωση της εθνικής διοίκησης να έχει τον πρώτο λόγο στη διαχείριση της ξένης βοήθειας. Είχε δημιουργηθεί το κρατικό στεγανό.

Αυτό το στεγανό όμως δεν αναιρούσε το προηγούμενο. Αυτό που είχε προηγηθεί προεπαναστατικά σε κύκλους της διανόησης, «η ανάδειξη της έννοιας της Ελλάδας στη σύγχρονη εθνική, πολιτισμική και γεωγραφική της σημασία»,⁴² με τη Φιλική Εταιρεία άρχισε να παίρνει υλική διάσταση, να μεταμορφώνεται σε πολιτικό και οικονομικό χώρο, σε συγκεκριμένες σχέσεις, δεσμούς και αυτοδεσμεύσεις. Μία νέα πολιτική οικονομία είχε τεθεί σε τροχιά διαμόρφωσης, με βάση το πρόγραμμα της εθνικής ανεξαρτησίας, την πολιτική-οργανωτική δομή της Φιλικής (Αρχή των Φιλικών, Εθνική Κάσα, Εφορίες) και το επαναστατικό της σχέδιο. Βαθμιαία μάλιστα, καθώς η Πελοπόννησος άρχισε να καθίσταται το επίκεντρο συγκρότησης του εθνικού πολιτικού κέντρου, το διάχυτο δίκτυο της Φιλικής ετέθη σε επιχειρησιακή τροχιά και πήρε τη μορφή μιας ενδιαφέρουσας πολιτικής σύγκλισης: Ανθρωπογεωγραφίες που έως τότε ανήκαν σε διαφορετικές κυριαρχίες βρέθηκαν στο ίδιο εγχείρημα εθνικής αυτοδιάθεσης.

⁴¹ Αθανάσιος Λαβράνος, «Η Τριμελής Επιτροπή Ζακύνθου (1824-1827)...», ό.π., σ. 409-412· Χ. Βλαχόπουλος, «Ο Διονύσιος Ρώμας και η επιτροπή Ζακύνθου...» ό.π., σ. 350 κ.εξ.

⁴² Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά* 10, Ιούνιος 1989, σ. 3-12.

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ. Ο ΠΡΟΔΡΟΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΖΑΚΥΝΘΙΩΝ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Δρ Ν. Πιερρίνα Κοριατοπούλου-Αγγέλη

Η Φιλική Εταιρεία, στο ευρύτερο πλαίσιο της Ελληνικής Επανάστασης, συνιστά ένα ιστορικό παράδειγμα πολλαπλών προσλήψεων. Αντίστοιχα, η ανιδιοτελής προσφορά των Ζακυνθίων στον κοινό αγώνα κατέχει μοναδικό και πρωτεύοντα ρόλο, ο οποίος δεν έχει εκτιμηθεί δεόντως και κυρίως δεν έχει αποτιμηθεί ηθικά.¹

Η Ζάκυνθος, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, υπήρξε σταθμός ανεφοδιασμού των πλοίων που ταξίδευαν από και προς τη Δύση· και, λόγω της κίνησης του λιμανιού και του ιδιαιτέρως κερδοφόρου εξαγωγικού εμπορίου της σταφίδας, είχε εξελιχθεί στις αρχές του 19ου αιώνα σε τόπο με οικονομική και πολιτιστική άνθηση.

Οι σύγχρονοι περιηγητές μαρτυρούν τα εξής για το νησί:² Ο Σατωμπριάν,³ στο πλαίσιο του «Grand Tour» του στην Ανατολή, περιγράφει το 1807 τη Ζάκυνθο ως καταφύγιο εξόριστων και επαινεί το ήθος των κατοίκων της, που από τα παλαιά ακόμα χρόνια έδιναν άσυλο σε προγραμμαμένους Ρωμαίους, αναφερόμενος στην περίπτωση του Κικέρωνα. Ο Αντουάν Καστελλάν,⁴ Γάλλος δημοσιογράφος που ακολουθεί τους Γάλλους αυτοκρατορικούς, εντυπωσιάζεται από τη Χώρα, τη φαρδιά κεντρική οδό με τις κολόνες και τις αψίδες, τις εκκλησίες με την ιταλική αγιογράφηση και την εκλεκτική αρχιτεκτονική των εξοχικών σπιτιών. Συναντά και συναρπάζεται από την ιδιόμορφη φυσιογνωμία του ιερωμένου, ζω-

¹ Θ. Πυλαρινός, *Η ενωτική σκέψη των Επτανησίων πριν και μετά την Ένωση*, 26 Μαΐου 2011, στον ιστότοπο του Ιονίου Πανεπιστημίου, <http://www.ionio.gr/central/gr/events-reviews/read/2152/>

² Κ. Καιροφύλας, «Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγητές», *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος, 1930-1932*, σ. 157 κ.εξ.· Π. Κοριατοπούλου-Αγγέλη, «Οι άνθρωποι ταξίδευαν ανέκαθεν... Η Ζάκυνθος στις αφηγήσεις των περιηγητών», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 530, Αύγουστος 2012, σ. 48 κ.εξ.

³ François-René de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, Édition de Jean-Claude Berchet, Παρίσι 1811.

⁴ Antoine-Laurent Castellan, *Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople, faisant suite aux lettres sur la Morée*, H. Agasse, Imprimeur-Libraire, Παρίσι 1808.

γράφου και σατιρικού ποιητή Κουτούζη, και ιδίως από την τεχνική της ζωγραφικής του, αλλά παραξενεύεται με τις ενδυματολογικές συνήθειες των κατοίκων, τις ευρωπαϊκές αλλά και ανατολίτικες φορεσιές τους, και κατατάσσει τα ήθη τους σε μια μείξη ανατολικο-ευρωπαϊκών επιρροών.

Ο Άγγλος ιστορικός Τόμας Χιουζ⁵ φτάνει στη Ζάκυνθο το 1814, όταν αυτή ήταν πρόσκαιρα πρωτεύουσα των Ιονίων Νήσων,⁶ συναναστρέφεται τον Άγγλο στρατιωτικό διοικητή Κάμπελ και τους ευγενείς κατοίκους του νησιού και, παρότι στιγματίζει τα υπερβολικά προνόμια της τάξης τους, τον εντυπωσιάζει η καλλιέργεια και η παιδεία τους. Και λίγο αργότερα, το 1815, ο Χόλλαντ,⁷ γιατρός της αγγλικής βασιλικής αυλής, εκπλήσσεται από τη ζωντάνια του λαού, την άνθιση των τεχνών, την πολυμορφία των κατοίκων. Βρίσκει το εμπόριο να ακμάζει χάρη στη σταφίδα, το λάδι και το κρασί, τις βίλες στην εξοχή εκλεκτικές, και υπογραμμίζει ότι οι κάτοικοι χαίρουν πολιτικής ελευθερίας, σε αντίθεση με τους υπόδουλους στους Οθωμανούς Έλληνες.

Οι περιγραφές αυτές, παρά τη διαφοροποίηση στην προσέγγιση των αντιλήψεων, των διαθέσεων και των κοινωνικών παραμέτρων που επηρέασαν τους εκάστοτε συγγραφείς, διασώζουν με αυθεντικότητα τη σύνθετη πραγματικότητα της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου στο νησί.

Σε πολιτικό επίπεδο, στην αυγή του 19ου αιώνα ο ιόνιος χώρος βρίσκεται στην ταραγμένη εποχή της συνεχούς διαδοχής των κυριάρχων, η οποία καταδεικνύει την ένταση του ενδιαφέροντος των ευρωπαϊκών κρατών για την επικυριαρχία στη Μεσόγειο: Μετά την κατάλυση της Ενετικής Δημοκρατίας (1797) με τη συνθήκη του Κάμπο Φόρμιο, τα Επτάνησα παραχωρήθηκαν στη Γαλλία, η οποία εγκαθίδρυσε στο Ιόνιο δημοκρατική κυβέρνηση έως το 1799, και μετά την κήρυξη του ρωσο-τουρκικού πολέμου κατά της Γαλλίας τα νησιά καταλήφθηκαν από τον ρωσικό στόλο. Ο Ρώσος ναύαρχος Ουζακώφ κατέπλευσε στο Ιόνιο και συγκρότησε τοπικές κυβερνήσεις έως την επίσημη ανακήρυξη της Επτανήσου Πολιτείας (15 Μαρτίου 1800) υπό την επικυριαρχία της Υψηλής Πύλης. Με τη συνθήκη του Τιλσίτ (7 Ιουλίου 1807) τα νησιά του Ιονίου παρα-

⁵ Thomas Smart Hughes, *Travels in Greece and Albania*. Vol. I, H. Colburn and R. Bentley, Λονδίνο 1830.

⁶ Από το 1809 και μέχρι το 1815, που οι Άγγλοι κατέλαβαν την Κέρκυρα, πρωτεύουσα των Ιονίων Νήσων ήταν η Ζάκυνθος (βλ. αναλυτικά Λεωνίδας Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Τρίμορφο, Ζάκυνθος 2005², σ. 221 κ.εξ.).

⁷ Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the Years 1812-1815*, Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, Λονδίνο 1815.

χωρήθηκαν στους (αυτοκρατορικούς πλέον) Γάλλους, για να καταλήξουν τελικά στους Βρετανούς, οι οποίοι κατέλαβαν διαδοχικά το 1809 τη Ζάκυνθο, το 1810 την Κεφαλονιά, την Ιθάκη, τη Λευκάδα και τα Κύθηρα, και τέλος το 1814 την Κέρκυρα και τους Παξούς. Ήδη κατά την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας ψηφίστηκαν τρία συνταγματικά σχεδιάσματα, του 1800, του 1803 και του 1806,⁸ τα οποία, παρόλο που εγκαθιστούσαν ολιγαρχικά πολιτεύματα, περιλάμβαναν φιλελεύθερες ρυθμίσεις και αναγνώριζαν ατομικά δικαιώματα. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, στις αρχές του 19ου αιώνα οι Ιόνιοι ήταν ήδη πολίτες,⁹ έναντι των λοιπών Ελλήνων, που ήταν ακόμη υπήκοοι, ενώ παράλληλα η επτανησιακή κοινωνία, και ιδίως η ζακυνθινή, έχοντας ανεπτυγμένη την εθνική συνείδηση, αποτελούσε ασφαλές καταφύγιο των καταδιωκόμενων Ελλήνων.

Το πρώτο μεγάλο κύμα προσφύγων έφτασε και εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς το 1669· ακολούθησαν το 1770 οι κατατρεγμένοι της αποτυχημένης επανάστασης του Ορλώφ (οι αποκαλούμενοι «Ζακυθινομωραΐτες»),¹⁰ και σταδιακά έφταναν στο νησί φυγάδες από κάθε γωνιά της υπόδουλης Ελλάδας.¹¹ Τον Μάιο του 1806 ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης θα υποχρεωθεί να εγκαταλείψει κακήν κακώς την Πελοπόννησο και να περάσει στη Ζάκυνθο,¹² στη «Φραγκιά», όπως αναφέρει στα απομνημονεύματά του. Το ίδιο και ο Άνθιμος Αργυρόπουλος,¹³ μια εξαιρετική μορφή ιερωμένου από τα Ιωάννινα. Καταδιωγμένος από τον Αλή πασά φτάνει στη Ζάκυνθο και διορίζεται εφημέριος στον ναό του Αγίου Γεώργιου της οικογένειας Λατίνων στο Ψήλωμα, όπου αργότερα θα γίνονταν οι μνήσεις των Φιλικών, και για τούτο

⁸ Ειδικότερα για τα ιόνια Συντάγματα βλ. Ηλίας Γ. Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήνα 1960, σ. 660 κ.εξ.· Α.Δ. Σίδερης, «Τα Ελληνικά Συντάγματα προ της Ελληνικής Επανάστασης: Η Επτανήσος Πολιτεία, το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων», στο *Σύμμεικτα εις μνήμην Αλεξάνδρου Σβώλου*, Εκδόσεις Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, Αθήνα 1961, σ. 373 κ.εξ.· Γ. Δασκαλάκης, «Το συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων», *Νέα Εστία* 899, 1964, σ. 237 κ.εξ.

⁹ Βλ. Ν. Κουρκουμέλης, «Η ωρίμανση των πολιτικών ιδεών στα νησιά του Ιονίου. Από τις λέσχες ιακωβίνων στην εθνική αυτογνωσία», στο Α.-Ι.Δ. Μεταξάς (επιμ.), *Πολιτική επιστήμη. Διακλαδική και συγχρονική διερεύνηση της πολιτικής πράξης. V: Πολιτικοί θεσμοί. Δομές και λειτουργίες*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2016, σ. 537 κ.εξ.

¹⁰ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου, Τόμος Γ΄*, Εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, Κέρκυρα 1863, σ. 484.

¹¹ *Νίκη Λάσκαρη-Μπάλλα*, «Τα νησιά του Ιονίου, καταφύγιο των αγωνιστών της ελευθερίας στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807)», στο *Η΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006. Πρακτικά*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Σπουδών, Κύθηρα 2009, τόμ. Γ΄, σ. 250 κ.εξ.

¹² Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης, συγγρ. Γ. Τερτσέτης, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήνα 1846, σ. 29 κ.εξ.· Δημήτρης Πεταλάς, «Ο “κατατρεγμός των κλεφτών” και η διαφυγή του Κολοκοτρώνη στη Ζάκυνθο (1805-1821)», *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου Έρευνας και Κριτικής* 72-73, 2018, σ. 75 κ.εξ.

¹³ Ντίνος Κονόμος, *Ηπειρώτες στη Ζάκυνθο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964, σ. 29 κ.εξ.

μετονομάσθηκε μετέπειτα σε Άγιο Γεώργιο των Φιλικών. Και μαζί πλήθος από διωκόμενους Σουλιώτες, Ρουμελιώτες και Μοραΐτες, απόστρατοι καπεταναίοι μισθοφορικών στρατευμάτων που οργάνωναν στα Επτάνησα οι Ρώσοι, Γάλλοι και Άγγλοι, βρήκαν στη Ζάκυνθο ασφαλές και φιλόξενο καταφύγιο.¹⁴

Κατατρεγμένοι από άλλους δυνάστες, Ευρωπαίοι διανοούμενοι, ο αβάς Σάντο Ρόσσι, δάσκαλος του Διονυσίου Σολωμού και αργότερα συνοδός και κηδεμόνας του στην Ιταλία, ο Μωρατέλης, καθηγητής λατινικών και φυσικών επιστημών, δάσκαλος του Γεώργιου Τερτσέτη και του Ερμάννου Λούντζη, ο Ιάκωβος Πινέλ, ο Γαετάνος Γρασσέττι, καθηγητής αργότερα στην Ιόνιο Ακαδημία, πνεύματα φωτισμένα και διωκόμενα για τις φιλελεύθερες ιδέες τους, βρίσκουν καταφύγιο στο νησί, διδάσκουν για την επιβίωσή τους, και συγχρόνως διεγείρουν με τις ιδέες του τον πατριωτισμό της νεολαίας.

Δίπλα τους λαμπροί Έλληνες διδάσκαλοι – ο Μικρασιάτης μοναχός Θεόδόσιος Δημάδης, ο Ιθακήσιος Αναστάσιος Καραβίας και ο Ζακύνθιος Αντώνιος Μαρτελάος, ποιητής και δάσκαλος του Σολωμού, του Φώσκολου, του Τερτσέτη, του Μάτεση, των παιδιών του Κολοκοτρώνη, ο οποίος ιστορείται ότι δίδασκε χωρίς αμοιβή τα παιδιά των ποπολάρων, ενώ έπαιρνε υψηλά δίδακτρα για τα παιδιά των αρχόντων.

Μέσα στο κλίμα αυτό αρκετοί γηγενείς Ζακύνθιοι, είτε γόνοι αριστοκρατικών και ανερχόμενων αστικών οικογενειών, σπουδαγμένοι στα πανεπιστήμια της Ιταλίας, είτε έμποροι, ταξιδεμένοι στην ευρεία λεκάνη της Μεσογείου, συναλλασσόμενοι με τις αρχές του γαλλικού εμπορικού κώδικα, διακατέχονται από τις αρχές του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης και συγκροτούν μια συμπαγή ομάδα φιλελεύθερων ατόμων που αντιτίθενται στο καθεστώς της Αγγλικής Προστασίας. Άλλωστε η σύντομη περίοδος της κατοχής του νησιού από του Γάλλους δημοκρατικούς είχε ήδη μπολιάσει τη ζακυνθινή κοινωνία με τα κηρύγματα της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη.¹⁵

Πολυμορφία καταγωγής, κοινωνικής και πολιτισμικής προέλευσης, επιδιώξεων, ηθών και εθίμων, ακόμα και αμφιέσεων. Αυτό το πολιτισμικά ανομοιογενές πλήθος κατοικεί στη Ζάκυνθο, όταν στα τέλη του 1818 φτάνει στο νησί, απεσταλμένος από την Υπέρτατη Αρχή, ο «απόστολος» της Φιλικής Αριστείδης Παππας και, με το πρόσχημα του εράνου του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' για την

¹⁴ Όπ., σ. 7-8.

¹⁵ Βλ. διεξοδικά Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, *passim*.

ίδρυση σχολείου στην Πελοπόννησο, ξεκινά εντατικά τις κατηχήσεις, ανενόχλητος από τις αγγλικές αρχές.

Από τους πρώτους που μνήθηκαν ήταν οι πλοίαρχοι Παναγιώτης, Θεόδωρος και Ιωάννης Λεονταρίτης, Ζακύνθιοι με καταγωγή από τη Μεθώνη, ο κληρικός Θεοδόσιος Δημάδης, και βέβαια ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Για τη μύηση του Κολοκοτρώνη παρατηρείται σύγχυση στις πηγές: Στον κατάλογο του Ξάνθου αναφέρεται ότι μνήθηκε από τον έμπορο Σπυρίδωνα Αρβανιτάκη· αυτό μεταφέρει και ο Φιλήμων.¹⁶ Στον κατάλογο του Σέκερη κατηχητής του δηλώνεται ο Παναγιώτης Αναγνωσταράς (Αναγνώστης Παπαγεωργίου),¹⁷ ενώ ο Χιώτης αναφέρει ότι μνήθηκε από τον Νικόλαο Πάγκαλο.¹⁸ Ο ίδιος στη *Διήγησή* του στον Τερτσέτη αναφέρεται και στους τρεις: «Την εταιρείαν με την είπε ο Πάγκαλος, έπειτα επέρασε ο Αριστείδης και ο Αναγνωσταράς με έφερε γράμματα από την εταιρεία· και τότε άρχισα να κατηχώ και εγώ διαφόρους εις την Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, και διαφόρους Καπεταναίους Σπετζιώτικων караβιών και Υδραϊκών». ¹⁹ Η ελαιογραφία του Διονυσίου Τσόκου «Ο όρκος του Φιλικού»²⁰ αποδίδει εξάισια την κατανυκτική ατμόσφαιρα της κορυφαίας στιγμής της μύησης του αγωνιστή· ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης έχει γονατίσει και ο ιερέας Άνθιμος Αργυρόπουλος τον ορκίζει –παρουσία του θρυλικού Αναγνωσταρά– στην εικόνα του ένθρονου Ιησού, με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο αριστερά και τη Θεοτόκο και τον άγιο Γεώργιο δεξιά.

Με τη σειρά του ο Κολοκοτρώνης μύησε τον γιο του Πάνο, τους οπλαρχηγούς αδελφούς Κολιόπουλους, τους Γεωργάκη και Δημήτριο Πλαπούτα, τους Βασίλειο και Κωνσταντίνο Πετμεζά, τους Σπυρίδωνα και Αλέξανδρο Σακαλή και τους «Ζακυνθινομωραΐτες» εμπόρους Ιωάννη Ασημακόπουλο, διερμηνέα του προξενείου της Ρωσίας στην Πελοπόννησο, Νικόλαο Πονηρόπουλο εκ Κυπαρισσίας, Γεώργιο Λαδόπουλο, αλλά και τον ντόπιο συμβολαιογράφο και ρήτορα Διονύσιο-Γεώργιο Βαρβιάνη. Με τη μεσολάβηση του μοναχού Θεοδόσιου Δημάδη,

¹⁶ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. 397· ο συγγραφέας συμπεριλαμβάνει τον Θ. Κολοκοτρώνη στον ονομαστικό κατάλογο των Φιλικών (αύξ. αρ. 233), προϊόν των ερευνών του και ιδίως της εμπιστευτικής σχέσης που είχε με τον Δημήτριο Υψηλάντη.

¹⁷ Βαλέριος Μέζας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 27· βλ. επίσης Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, Αθήνα 1966, σ. 27.

¹⁸ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α', σ. 317.

¹⁹ *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836...*, ό.π., σ. 47.

²⁰ Η ελαιογραφία, φιλοτεχνημένη το 1849, βρίσκεται σήμερα στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (http://www.nhmuseum.gr/el/fakelos-sylogon/antikeimena/9173_el/).

ο Παππάς προσέγγισε και μύησε τον Διονύσιο Ρώμα²¹ το 1819. Ο Ρώμας²² ήταν τότε 48 ετών, είχε ήδη χρηματίσει πρύτανης στην Κέρκυρα επί Ρωσο-Τούρκων, γεροϋσιαστής της Ιόνιας Γερουσίας επί Γάλλων αυτοκρατορικών και ηγείτο του ενοποιημένου τεκτονικού κινήματος στα Επτάνησα, επομένως, από την ενασχόλησή του με τα κοινά και από την παρατήρηση των ευρωπαϊκών διπλωματικών εξελίξεων, διέθετε την απαραίτητη εμπειρία για να αναμειχθεί ενεργά στην οργάνωση του Αγώνα· μέσα από τους κόλπους της Φιλικής δημιούργησε ισχυρές φιλίες και διασυνδέσεις τόσο με προεστούς και οπλαρχηγούς στον ελλαδικό χώρο, όσο και με πολιτικές και άλλες διακεκριμένες προσωπικότητες στην Ευρώπη. Ο Ρώμας στη συνέχεια μύησε αρκετούς αριστοκράτες από τον τεκτονικό κύκλο των φίλων του, όπως τον Αναστάσιο Φλαμπουριάρη, τον Μαρίνο Μεταξά, τον Καίσαρα Λογοθέτη, τον Αντώνιο Μαρτινέγκο, τον Φραγκίσκο Καρβελλά.

Μαζί με τον Παππά έφτασε στο νησί ο γιατρός, μαθηματικός και μεγάλος κατηχητής Νικόλαος Καλύβας. Τους πρώτους μήνες του 1819 ο Καλύβας μυεί τον γιατρό και προϊστάμενο του λοιμοκαθαρητηρίου Ζακύνθου Κωνσταντίνο Δραγώνα,²³ τον Διονύσιο Φλαμπουριάρη, τον Αναστάσιο Κατσαΐτη, τον Πιέρρο Λογοθέτη, τον Αναστάσιο Βολτέρα, τον Γεώργιο Τερτσέτη, τον Ιωάννη Ατζιτέρη,

²¹ Βλ. επίσης Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, ό.π., σ. 169 κ.εξ.

²² Γόνος ζακυνθινής οικογένειας ευγενών, ο Διονύσιος Ρώμας (1771-1857) σπούδασε νομικά στην Πάδοβα. Το 1794 διαδέχθηκε τον πατέρα του στη θέση του γενικού προξένου της Βενετίας στον Μοριά και στη Ρούμελη, και εκεί γνώρισε τους σημαντικότερους οπλαρχηγούς του Αγώνα, από τους οποίους ξεχώρισε τον Θ. Κολοκοτρώνη, με τον οποίο συνδέθηκε με στενή φιλία. Ως μέλος της συντακτικής επιτροπής για την ψήφιση του επανησιακού Συντάγματος το 1803, ως πρύτανης Κερκύρας το 1806 και αργότερα ως γεροϋσιαστής, διαχειρίστηκε με απaráμιλλη ευθύτητα τις εγχώριες υποθέσεις. Την άνοιξη του 1815, ως μέγας διδάσκαλος του τεκτονισμού, ίδρυσε στην Ζάκυνθο στοά με το όνομα Αναγεννηθείς Φοινίξ. Το 1816, ύστερα από σύγκρουση με τον αυταρχικό αρμοστή Τόμας Μαίτλαντ, έφυγε από την Κέρκυρα για τη Ζάκυνθο, όπου αφιερώθηκε ολόψυχα στον πατριωτικό αγώνα. Στη συνέχεια, έχοντας γίνει αρκετά ενοχλητικός στην αγγλική αρμοστεία, για να αποφύγει την καταδίωξη και τη φυλάκιση κατέφυγε στη Βενετία, όπου παρέμεινε για τέσσερα χρόνια. Επιστρέφοντας στη Ζάκυνθο, ο Ρώμας ίδρυσε αμέσως την Επιτροπή Αγώνος Ζακύνθου και εργάστηκε ακατάπαυστα για την οικονομική και πολεμική ενίσχυση του Αγώνα. Για τη στάση του αυτή, στην Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας προτάθηκε από τον Θ. Νέγρη ως πρώτος κυβερνήτης του ελληνικού κράτους [περισσότερα βλ. στα: Κ. Καιοφύλας, «Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγητές», ό.π., σ. 140 κ.εξ.· Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, ό.π., σ. 25 κ.εξ.· λήμμα «Ρώμας», στο Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Ζάκυνθος 2011², τόμ. Α'· και Χ.Ν. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση (Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις)*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή – Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου 136, Αθήνα 2020, *passim*].

²³ Ο Κωνσταντίνος Δραγώνας (1780-1858) σπούδασε ιατρική στην Πάδοβα και, επιστρέφοντας στην Επτάνησο, διορίστηκε προϊστάμενος του λοιμοκαθαρητηρίου. Ως μέλος της Φιλικής Εταιρείας και της Επιτροπής Αγώνα Ζακύνθου, ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα για την αποτελεσματική οργάνωση της Επανάστασης και, με την ιδιότητά του ως υγιονόμου, συναντούσε και φυγάδευε τους αφικνούμενους στη Ζάκυνθο επαναστάτες και παρείχε καταφύγιο στους πρόσφυγες. Το 1827 έλαβε μέρος στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας (βλ. αναλυτικά λήμμα «Δραγώνας», στο Λ.Χ. Ζώης, ό.π., τόμ. Α', σ. 172· και Ντ. Κονόμος, ό.π., σ. 57 κ. εξ).

καθώς και τους αδελφούς Παναγιώτη και Ιωάννη Στεφάνου,²⁴ από την οικογένεια των τραπεζίτων με καταγωγή από την Κορώνη, που έφτασε στη Ζάκυνθο μετά τα Ορλωφικά. Ο Καλύβας μαζί με τον καχεκτικό, πλην δραστήριο και ένθερμο πατριώτη, Φραγκίσκο Καρβελά κατηχούν και τον Διονύσιο Σολωμό.²⁵

Την άνοιξη του 1819 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, διά του Αριστείδη Παππά, αναθέτει στον Ρώμα τη συγκρότηση της Πρώτης Εφορίας για την εποπτεία των Φιλικών της Ζακύνθου, με αρμοδιότητα να προεδρεύει στις συναντήσεις, να συγκεντρώνει αλληλογραφία και χρήματα και να τα αποστέλλει στην Ανώτατη Αρχή. Μαζί με τον Ρώμα στην Πρώτη Εφορία ήταν ο εισαγγελέας και πρώην γεροϋσιαστής Αναστάσιος Φλαμπουριάρης και οι γιατροί Παναγιώτης Στεφάνου και Κωνσταντίνος Δραγώνας.

Στην αρχηγεία της Πρώτης Εφορίας ο Ρώμας έμεινε έως το φθινόπωρο του 1820, οπότε, για να αποφύγει τη μήνη του Μαίτλαντ, αυτοεξορίστηκε οικογενειακώς στη Βενετία, όπου σε λίγο τον ακολούθησε και ο Φλαμπουριάρης. Σε αντικατάστασή τους εκλέχθηκε η Δεύτερη Εφορία Ζακυνθινών Φιλικών, αποτελούμενη από τους Φραγκίσκο Καρβελά, Νικόλαο Καλύβα και Ιωάννη Στεφάνου, με γραμματείς τους Θεόδωρο Λεονταρίτη και τον γιο του Ιωάννη.

Ο Ρώμας επανήλθε στη Ζάκυνθο στα τέλη του 1824, με την αλλαγή της αγγλικής πολιτικής για το ελληνικό ζήτημα· τότε ανέπτυξε προσωπικές σχέσεις με τον αρμοστή Άνταμ και συγκρότησε μαζί με τους Κωνσταντίνο Δραγώνα και Παναγιώτη Στεφάνου, πρόσωπα ανεπίληπτα για τους Άγγλους, την περιώνυμη Επιτροπή Αγώνος Ζακύνθου (1824-1827),²⁶ η οποία τα επόμενα κρίσιμα για την

²⁴ Ο Παναγιώτης Στεφάνου (1791-1863) σπούδασε γιατρός στην Πίζα και στο Παρίσι και το 1813 επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου άσκησε το επάγγελμα του ιατροχειρουργού με ανιδιοτέλεια και ανθρωπισμό. Δραστήριο μέλος της Φιλικής Εταιρείας και της Επιτροπής Ζακύνθου, διακρίθηκε για τη μόρφωσή του και τον πατριωτισμό του και προσέφερε πολλά στον αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Εξελέγη βουλευτής το 1818 στην Α' Ιόνιο Βουλή. Με πρόταση του Άγγλου αρμοστή Μαίτλαντ, μεσολάβησε στην απελευθέρωση των γυναικών του Χουρσίτ πασά που αιχμαλωτίστηκαν μετά την άλωση της Τριπολιτσάς (βλ. αναλυτικά λήμμα «Στεφάνου», στο Λ.Χ. Ζώης, ό.π., τόμ. Α', σ. 613 κ.εξ.· Κ. Καιροφύλας, «Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγητές», ό.π., σ. 147 κ.εξ.· και Ντ. Κονόμος, ό.π., σ. 49 κ.εξ.).

²⁵ Βλ. επίσης Παναγιώτης Χιώτης, *Λόγος περί του αποθανόντος Διονυσίου Σολωμού, Ζακυνθίου ποιητού, συντεθείς υπό Παναγιώτου Χιώτου και εκφωνηθείς κατά το μνημόσυνο του μακαρίτου τω 1857 Φεβρουαρίου 23, Ζάκυνθος 1857.*

²⁶ Η πολυσχιδής και αδιάλειπτη δράση της Επιτροπής Αγώνος Ζακύνθου αναδεικνύεται από τα έγγραφα του *Ιστορικού Αρχείου Διονυσίου Ρώμα, μετ' εισαγωγής του εκδίδοντος Δ. Γρ. Καμπούρογλου. Τόμος Α': 1819-1825*, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1901· και *Τόμος Β': 1826*, Εκ του Τυπογραφείου της «Κορίννης», Αθήνα 1906. Το *Αρχείο* περιέχει πολύτιμα τεκμήρια (επιστολές, υπομνήματα, ημερολόγια, εκθέσεις) με τα οποία συμπληρώνεται, εξακριβώνεται και οιονεί αναδημιουργείται η ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Τα έγγραφα αρχίζουν με τη μύηση του Δ. Ρώμα στη Φιλική Εταιρεία και περιγράφουν τη ζωή, τη δράση και ενίοτε τον θάνατο των σπουδαιότερων πολιτικών και πολεμικών ανδρών και κληρικών του Αγώνα.

Ελληνική Επανάσταση χρόνια έμελλε να διαδραματίσει τον αναντικατάστατο ρόλο του πολιτικο-διπλωματικού στρατηγείου του Αγώνα.

Τόποι των μυστικών συναντήσεων των Φιλικών ήταν καταρχήν το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου των Λατίνων, στα περίχωρα της πόλης, όπου ορκίζονταν οι κατηχούμενοι, το Λαζαρέτο, το λοιμοκαθαρτήριο δηλαδή, όπου ο Δραγώνας κατείχε θέση-κλειδί για όσους έφευγαν από τη Ζάκυνθο ή έρχονταν σ' αυτήν, και ο πύργος του Δομενεγίνη στο Αργάσι, όπου για να μπορούν να συνενδριάζουν απερίσπαστοι από τους περαστικούς οι Φιλικοί επινόησαν τον μύθο του πύργου των φαντασμάτων, που, καλλιεργημένος από τη λαϊκή φαντασία και τις προλήψεις, επέζησε για αρκετά χρόνια μετά, με αποτέλεσμα οι ντόπιοι να τον αποκαλούν «Διαβολόσπιτο»!²⁷ Από τον πύργο αυτό έφυγε ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης με καΐκι για να οργανώσει την επανάσταση στην Πελοπόννησο. Άρρηκτα συνδεδεμένη με τις συναντήσεις των Φιλικών είναι και η εξοχική κατοικία του ευγενούς και Φιλικού Καίσαρα Λογοθέτη, επίσης στο Αργάσι.

Από τους σωζόμενους καταλόγους με στοιχεία των Φιλικών των Ξάνθου, Φιλήμονα, Σέκερη και Ρώμα, αλλά και από τις επιπλέον αναφορές των ιστορικών Χιώτη και Ζώη, τις οποίες προσπάθησε δις να συνταιριάζει και ταξινομήσει ο Κονόμος, εξάγονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον αριθμό, την καταγωγή, την κοινωνική προέλευση και τη μόρφωση των μυημένων.²⁸

Καταρχήν πρέπει να επισημανθεί ότι πολλά μέλη της Φιλικής Εταιρείας ήταν προηγουμένως ή και παράλληλα τέκτονες, καθώς τα πρόσωπα αυτά ήταν σε θέση να διαχειριστούν με ευκολία την ασφυκτική διοίκηση της αγγλοκρατίας και συγχρόνως, από τη λειτουργία των τεκτονικών στοών, ήταν εξοικειωμένα στις συνωμοτικές τακτικές που απαιτούσε μια μυστική επαναστατική οργάνωση.²⁹

Ως προς τον αριθμό, αντλώντας από τους καταλόγους των Ξάνθου, Φιλήμονα, Σέκερη και Ρώμα και τις αναφορές των Χιώτη και Ζώη, ο Κονόμος καταμετρά 120 πρόσωπα ζακυνθινής καταγωγής. Ως προς την τοπική καταγωγή, παρατηρείται ότι στους καταλόγους πολλοί Ζακυνθινοί χαρακτηρίζονται Πελο-

²⁷ Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, ό.π., σ. 16, σημ. 2.

²⁸ Βλ. αναλυτικά την αναλυτική συγκριτική μελέτη της Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγγαράκη «Ζάκυνθος: Η Φιλική Εταιρεία σε μια κοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», στο *Οι πόλεις των Φιλικών: Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου* (πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 2015), επιμ. Όλγα Κατσαοδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2018, σ. 149 κ.εξ., από το έργο της οποίας δανειζόμαστε τις συναγωγές.

²⁹ Βλ. επίσης Ν. Κουρκουμέλης, «Διερευνώντας τους παράγοντες ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας στα νησιά του Ιονίου», εφημ. *Ημέρα στη Ζάκυνθο*, 2 Φεβρουαρίου 2011, σ. 160.

ποννήσιοι, καθώς πρόκειται για πρόσωπα προερχόμενα από τον Μοριά, τα οποία όμως, έχοντας εγκατασταθεί από καιρό στη Ζάκυνθο, θεωρούνταν πλέον Ζακυνθinoί (τέτοια είναι η περίπτωση των Λεονταρίτη ή των Στεφάνου). Ως προς την κοινωνική προέλευση, στα διασωθέντα ονόματα περιέχονται μέλη μόνον από 24 αρχοντικές οικογένειες, όπως Ρώμας, Βούτος, Γαήτας-Μαρτινέγκος, Καπνίσης, Κοκκίνης, Κουερίνος-Κούτσουλας, Λογοθέτης, Μερκάτης, Σιγούρος-Δεσύλλας, Σολωμός, Φλαμπουριάρης, Φωσκάρδης.³⁰ επομένως σε απόλυτους αριθμούς είναι σαφής η αριθμητική υπεροχή των αστών.

Ως προς το επάγγελμα των μελών, οι κατάλογοι διασώζουν λιγοστές πληροφορίες, οι οποίες μπορεί να συμπληρωθούν από άλλες ιστορικές πηγές, με ενδεικτικές αναφορές πάντα, διότι ορισμένα άτομα κατέχουν διπλή ιδιότητα, επιστημονική και επαγγελματική. Έτσι στα μέλη της Φιλικής συμπεριλαμβάνονται αρκετοί έμποροι (Λαδόπουλος, Ασημακόπουλος, Πονηρόπουλος, Αβραμιώτης), πλοιοκτήτες/πλοίαρχοι (Λεονταρίτης, Δενδρολίβανος, Ατζιτήρης), траπεζίτες (οι Στεφάνου), γιατροί (Δραγώνας, Καλύβας, Φραγκίσκος Καρβελάς, Ταγιαπέρας· ο Στεφάνου όμως είναι και траπεζίτης και γιατρός), φαρμακοποιοί (Καβουρόπουλος, Δαμουλιανός, ο οποίος ήταν και γιατρός, Γερακάρης, ο οποίος όμως ήταν και νομικός), νομικοί (Ρώμας, Δομενεγίνης, Λισγαράς, Ναράντζης, Σιγούρος-Δεσύλλας, Σωμερίτης, Τερτσέτης, Αναστάσιος Φλαμπουριάρης), συμβολαιογράφοι (Ιωάννης Καρβελάς), τεχνίτες (ο χρυσοχός Ιωάννης Θεοδωριάδης, ο ωρολογοποιός Κωνσταντίνος Μανιάτης, ο αργυρογλύπτης Γεώργιος Διαμαντής Μπάφας), διδάσκαλοι (ο Μικρασιάτης Δημάδης και ο Ιθακήσιος Καραβίας, αλλά και ο Μαρτελάος), ποιητές (Σολωμός, Μαρτελάος, Γουζέλης), μουσικοί (Κανδακίτης), αλλά και υπάλληλοι του δημοσίου, γραμματείς, κάποιο μέλος μάλιστα αναφέρεται ότι υπηρετεί στην αστυνομία, ενώ ιστορείται και ένας πρόξενος.³¹ Επίσης αρκετοί ιερωμένοι (ο Διονύσιος Άννινος, ο Αθανάσιος Καμινάρης, ο περίφημος ζωγράφος Νικόλαος Καντούνης, ο Διονύσιος Κλαυδιανός-Κοντοράσης, ο Νικόλαος-Γεώργιος Κοκκίνης, μετέπειτα μητροπολίτης Ζακύνθου, ο Αναστάσιος Πολίτης, ο Διονύσιος Πουπλίκολας και ο ρωμαιοκαθολικός ιερέας Γεώργιος Σέρρας, και βεβαίως ο Ιωαννίτης Άνθιμος Αρυρόπουλος, εφημέριος στον Άγιο Γεώργιο των Λατίνων).

Χαρακτηριστική της εποχής είναι και η κινητικότητα ως προς τον τόπο μύησης. Αρκετοί από τους Ζακύνθιους Φιλικούς μυήθηκαν εκτός Ζακύνθου, στις

³⁰ Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ζάκυνθος: Η Φιλική Εταιρεία...», ό.π., σ. 167.

³¹ Ό.π., σ. 168-169.

πόλεις όπου δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά. Έτσι ο έμπορος Χριστόφορος Κορνήλιος μνήθηκε στην Οδησσό, ο αδελφός του, επίσης έμπορος, Ιάκωβος Κορνήλιος στην Κωνσταντινούπολη, ο έμπορος Αναστάσιος Αβραμιώτης στην Οδησσό, ο γιατρός Αναστάσιος Κορνήλιος στην Καλαμάτα, ο νομικός και γερουσιαστής Αναστάσιος Φλαμπουριάρης μνήθηκε στην Κέρκυρα, ο χρυσοχόος Ιωάννης Θεοδωριάδης και ο νομικός Ευστάθιος Λισγαράς στην Κωνσταντινούπολη. Και, αντιστρόφως, στη Ζάκυνθο μνήθηκαν πολλοί πρόσφυγες από άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως αρκετοί οπλαρχηγοί από την Πελοπόννησο (Κολοκοτρώνης, Αναγνωσταράς, Πετιμεζάς, Πλαπούτας).³²

Οι καταγραφές αυτές στους καταλόγους όμως δεν περιέχουν τους Ζακυνθινούς εθελοντές που μετά την έκρηξη της Επανάστασης, μαζί με τους οπλαρχηγούς, πέρασαν στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα για να πολεμήσουν, συγκροτώντας μικρά στρατιωτικά σώματα, όπως το σώμα των 500 περίπου Ζακυνθινών που πολέμησε στις μάχες της Πάτρας, του Λάλα, των Αθηνών με τους Ιωάννη-Βαπτιστή Πέτα,³³ γιατρό, Διονύσιο Πομόνη, οπλαρχηγό, Διονύσιο Σεμπρικό-Κατσιλίβα, υποχiliάρχο, και Νικόλαο Γερακάρη και Παναγιώτη Στρούζα από το Μέσο Γερακάρη. Δεν συμπεριλαμβάνονται επίσης στους καταλόγους όσοι ναυτολογήθηκαν στα πλοία των Ζακυνθινών, όπως στον «Άγιο Σπυρίδωνα» των αδελφών Δενδρολίβανου, ή στα πλοία των Λιονταριταίων και του καπετάν Παύλου Ατζιτήρη, και συγκρότησαν έναν άτυπο στολίσκο για αποστολές και ναυμαχίες. Όπως αναφέρει ο Ζώης: «Ενθουσιασμός φλογώδης κατέλαβε τα Επτάνησα κατά χιλιάδας σπεύδουν εις τα πεδία των μαχών παρά τας αυστηράς απαγορεύσεις της Αγγλοϊονίου Κυβερνήσεως».³⁴

Πράγματι, μάταια ο Άγγλος αρμοστής εξέδιδε απαγορευτικές διαταγές και τους καλούσε να επιστρέψουν στην πατρίδα τους με την απειλή ότι θα εξορίζονταν και θα δημευόταν η περιουσία τους, οι δε πλοίαρχοι-Ιόνιοι υπήκοοι που συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις, απειλούνταν ότι θα διώκονταν σαν πειρατές. Και όσοι δεν έφυγαν να πολεμήσουν υπηρετούσαν στην Επανάσταση από το νησί, ιδιαίτερα βοηθώντας στην περίθαλψη των χιλιάδων προσφύγων που κατέφυγαν στη Ζάκυνθο από τον Μοριά και τη Ρούμελη. «Τα πλοία» συνεχί-

³² Ό.π., σ. 169-170.

³³ Ο ιατρός Ιωάννης-Βαπτιστής Πέττας συμμετείχε στον Αγώνα αρχικά ως αξιωματικός του Υψηλάντη στη Βλαχία και στη συνέχεια έλαβε μέρος ως χιλίαρχος δίπλα στον Κολοκοτρώνη στη μάχη της Τριπολιτσάς, στη μάχη της Γράνας και στην πολιορκία της Πάτρας (βλ. Λ.Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, ό.π., τόμ. Α', σ. 527-528).

³⁴ Λεωνίδας Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, ό.π., σ. 240.

ζει ο Ζώης «μετέφερον εις Ζάκυνθον γυναικόπαιδα και επιστρέφον εις τας ακτάς της Πελοποννήσου, όπου απεβίβαζον άνδρας και πολεμικά εφόδια».³⁵ Λαμπρό παράδειγμα ο Ιωάννης Βερναρδάκης, ο οποίος, όταν τον Απρίλιο του 1821 έφτασαν στη Ζάκυνθο 6.000 γυναικόπαιδα και οι αγγλικές αρχές αντέδρασαν στην παραμονή τους με πρόσχημα την έλλειψη χώρου στο λοιμοκαθαρτήριο, τους παραχώρησε την ιδιόκτητη περιοχή του στο νότιο άκρο της πόλης για κάθαρση και μόνιμη εγκατάσταση,³⁶ περιοχή όπου δημιουργήθηκε η ομώνυμη συνοικία, τα Βερναρδακαίικα.

Αυτή ήταν η Ζάκυνθος την αυγή του 19ου αιώνα, και για όλα τούτα κατέχει πρωτεύοντα συμμετοχικό ρόλο στη Φιλική Εταιρεία, την οργάνωση και την υποστήριξη της Επανάστασης. Τα κίνητρα των πρωταγωνιστών ήταν ακραιφνώς ιδεολογικά. Αδιαφορούσαν για μελλοντικές διεκδικήσεις αξιωματών και πρωτοκαθεδριών· διακινδύνευσαν τα πάντα προσχωρώντας στον Αγώνα και έθεσαν τους εαυτούς τους στη διάθεση μιας επανάστασης που είχαν ξεκινήσει οι υπό την οθωμανική εξουσία Έλληνες για να απελευθερώσουν τους δικούς τους τόπους, συμμετέχοντας έτσι ενεργά στη γενέθλια πράξη του έθνους το 1821.³⁷ Μέσα από αυτή την προσφορά όμως οι Ζακύνθιοι, από ενεργοί πολίτες και ένθερμοι πατριώτες, εξελίχθηκαν σε ριζοσπάστες και αργότερα διεκδικητές της Ένωσης. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης διηγούμενος τη δική του προσφυγική εμπειρία, ενός Πελοποννήσιου κλέφτη που βρέθηκε διωκόμενος στη Ζάκυνθο το 1806: «Η κοινωνία των ανθρώπων ήτον μικρή, δεν είναι παρά η επανάστασίς μας όπου εσχέτισε όλους τους Έλληνες».³⁸

³⁵ Ό.π., σ. 240.

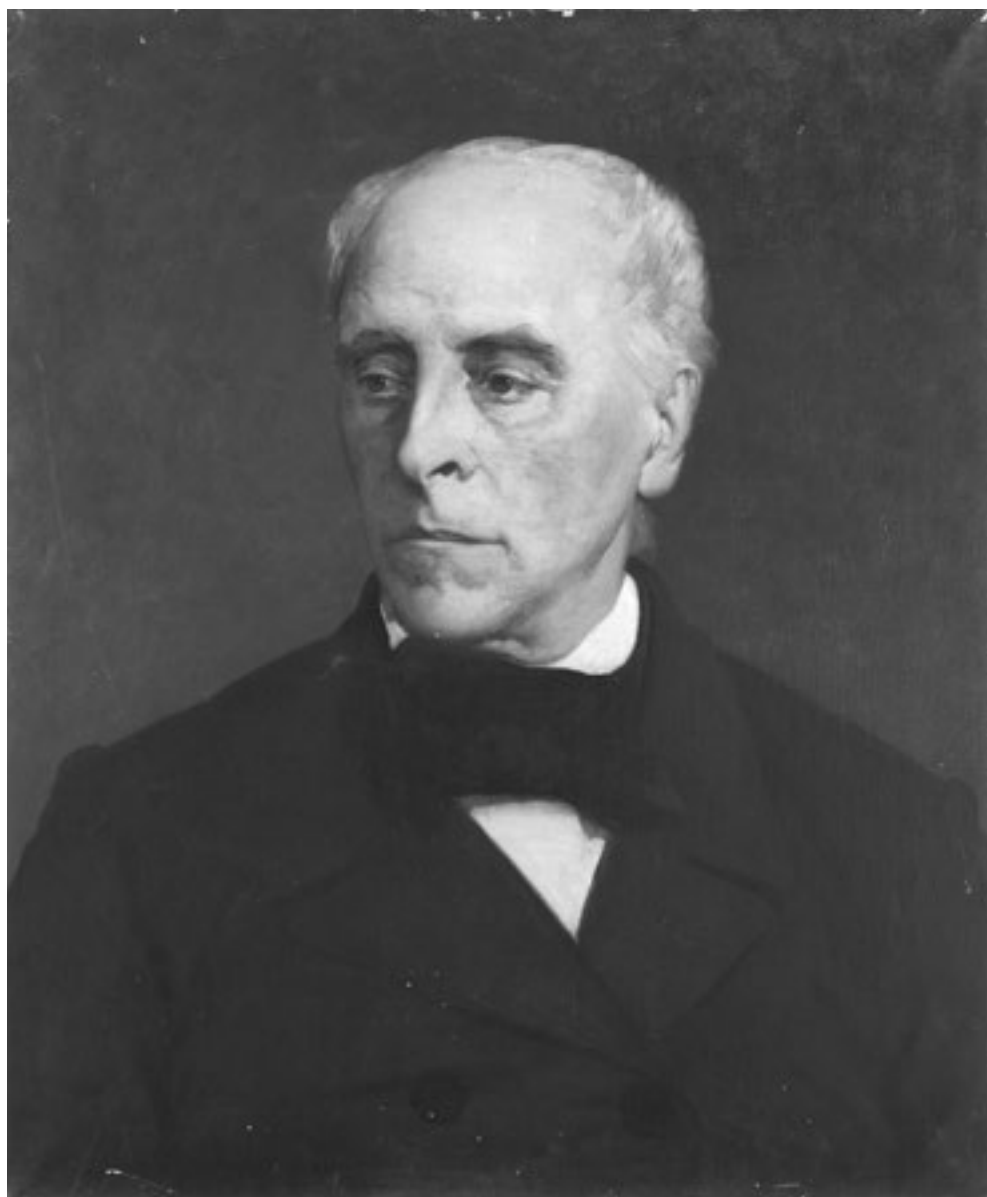
³⁶ Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, ό.π., σ. 7 κ.εξ.

³⁷ Βλ. επίσης Αλεξάνδρα Καββαδία, «Οι εφορίες της Φιλικής Εταιρείας στα Ιόνια Νησιά. Πρόσωπα και δράσεις για την προπαρασκευή της στήριξης της Ελληνικής Επανάστασης», στο *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014. Τα πρακτικά. Ι. Ιστορία*, επιμ. Θ. Πυλαρινός και Π. Τζιβάρια, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κερκυραϊκά Χρονικά, Κέρκυρα 2015, σ. 223 κ.εξ.

³⁸ *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, ό.π., σ. 49.

Αρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Νικόλαος Κοκκίνης, χχ.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο αγνώστου.
Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων.

Γεώργιος Τυπάλδος-Κοζάκης.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο αγνώστου, β' μισό 19ου αι.
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Η ΕΠΤΑΝΗΣΟΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΩΣ ΦΥΤΩΡΙΟ ΦΙΛΙΚΩΝ. ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης,
Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου

Η βιβλιογραφία για τη Φιλική Εταιρεία, ιδιαίτερα εκτεταμένη σε αριθμό μελετών αλλά σαφώς άνιση ποιοτικά, έχει εμπλουτιστεί τα τελευταία χρόνια με έργα που ανέδειξαν νέα πεδία έρευνας, κοινή συνισταμένη των οποίων είναι το ξεχωριστό βάρος που η Εταιρεία είχε στη διάχυση των επαναστατικών ιδεών σε πλήθος προσώπων με διαφορετικό κοινωνικό και μορφωτικό υπόβαθρο.¹

Η διαμόρφωση της αντίληψης για έναν εθνικό οικονομικό χώρο με την καθιέρωση της «Εθνικής Κάσας» περιλαμβάνεται στις σημαντικές πρόσφατες ιστοριογραφικές συμβολές.² Ως προς την προσωπογραφία των ανθρώπων που συγκρότησαν τη Φιλική Εταιρεία, από το αστικό προφίλ των ηγετικών προσώπων, μικρομεσαίων εμπόρων και υπαλλήλων μεταναστών πρώτης γενιάς, φοιτητών ή λογίων χωρίς θεσμικές ιδιότητες (εκκλησιαστικές ή κοινοτικές) με τρόπο ποσοτικά υπολογισμένο (57%),³ έχουμε περάσει σε προσεγγίσεις που αναδεικνύουν εξειδικεύσεις και ανισότητες γεωγραφικές και κοινωνικές. Το παράδειγμα της Ρούμελης π.χ. υποδεικνύει τη σαφή υπεροχή των ανθρώπων του πολέμου⁴ και τα αναπάντητα ερωτήματα, ειδικά αν λάβουμε υπόψη, πέραν των μελών του

¹ Μια κριτική προσέγγιση στην ιστοριογραφία για τη Φιλική Εταιρεία βλ. στο Άννα Μανδουλάρα και Γεώργιος Νικολάου, «Εισαγωγή. Το εφικτό και το ανέφικτο της ιστοριογραφίας: Η Φιλική Εταιρεία», στο Α. Μανδουλάρα και Γ. Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Αθήνα 2017, σ. 9-38· βλ. επίσης Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας: Μια επαναπροσέγγιση», στο του ιδίου, *Κατακτώντας την ανεξαρτησία. Δέκα δοκίμια για την Επανάσταση του 1821*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 57-82· και Nassia Yakovaki, «The Philiki Etaireia Revisited: In Search of Contexts, National and International», *The Historical Review* 11, 2014, σ. 171-187.

² Σίμος Μποζίκης, *Δημόσια οικονομικά και συγκρότηση εθνικού κράτους το 1821*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2018, σ. 27-42.

³ Σύμφωνα με το George Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1971, σ. 229, στις παραμονές της Επανάστασης το 53,7% των μελών της Φιλικής Εταιρείας απαρτιζόταν από εμπόρους και το 13,1% από επαγγελματίες «διανοητικής φύσεως» (νομικούς, δασκάλους, γραμματείς κ.ά.).

⁴ Δημήτρης Τσιαμάλος, *Κοινωνική και επαναστατική συνείδηση των ενόπλων της Ρούμελης στην Επανάσταση του 1821*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007, σ. 285-316.

αρχικού πυρήνα, όσους εντάχθηκαν αργότερα στην Εταιρεία, οι περιπτώσεις των οποίων αναδύονται σταδιακά μέσα από διάφορες μελέτες περίπτωσης.⁵

Έχουν επιπλέον προταθεί στην πρόσφατη ιστοριογραφία με τρόπο πειστικό μια σειρά από τομές χρονικές με κριτήρια κοινωνικά και πολιτικά, που καθόρισαν τη μετάβαση από τον συνωμοτισμό σε διαφορετικά πρότυπα οργάνωσης και λειτουργίας. Η ενεργοποίηση, στην ύστερη φάση ζωής της Φιλικής Εταιρείας, προσώπων με υψηλό κοινωνικό προφίλ ως επικεφαλής των τοπικών Εφοριών υπήρξε αντικείμενο μεγάλων ιστοριογραφικών συζητήσεων. Οι ιδιαίτερες στάσεις που τήρησαν απέναντι στην Επανάσταση οι ηγετικές ομάδες των Ελλήνων, ιδωμένες υπό το πρίσμα των αναλυτικών κατηγοριών της παράδοσης και της νεωτερικότητας, έχουν επανερμηνευθεί, αναδεικνύοντας μέσα από τις μελέτες του Δ. Τζάκη τη μερική, κατά τόπους, ισχύ αυτής της διάκρισης.⁶

Σε σχέση με τα οργανωτικά χαρακτηριστικά της Εταιρείας, έχει επίσης γίνει πολύς λόγος για τις οφειλές της στο εταιριστικό κίνημα της εποχής σε επίπεδο προτύπων,⁷ αλλά και αναφορικά με τη μετάβαση που συνιστά η υιοθέτηση του θεσμού των «αποστόλων» και η ίδρυση των τοπικών Εφοριών, μεταρρυθμίσεις που συνετέλεσαν στη διοικητική «αποκέντρωση» και στη διάχυση των επαναστατικών ιδεών σε μεγάλο αριθμό προσώπων. Σε αυτό το πλαίσιο, ειδικά για τον χώρο των Επτανήσων, έχει μελετηθεί ο ρόλος της Επιτροπής Ζακύνθου, και ιδίως του προέδρου της τοπικής Εφορίας Διονυσίου Ρώμα ως προς τις οργανωτικές επιλογές και τους τρόπους διαχείρισης της πληροφορίας.⁸

Στο ειδικό αυτό πεδίο εστιάζει η παρούσα μελέτη, στην οποία επιχειρείται, με τη βοήθεια δύο μελετών περίπτωσης, η ανάδειξη θεσμικών εργαλείων συνδεδεμένων με τη διαχείριση της πληροφορίας που έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς μέχρι σήμερα στην ιστοριογραφία για τη δράση των Φιλικών. Τα δύο προ-

⁵ Για τα μέλη της Εταιρείας έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα τρεις κατάλογοι και ποικίλες άλλες σημειώσεις [βλ. σχετικά Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ζάκυνθος: Η Φιλική Εταιρεία σε μια κοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», στο *Οι πόλεις των Φιλικών: Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου* (πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 2015), επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2018, σ. 165, σημ. 44].

⁶ Διονύσης Τζάκης, «Η Εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο: Σκέψεις για τη συμμετοχή των τοπικών ηγετικών ομάδων στο εθνικό κίνημα», *Ιόνιος Λόγος* 5, 2015, σ. 97-110.

⁷ Eveline Durie, *Ο επτανησιακός μυστικός εταιρισμός πριν και κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας (μέσα του 18ου αιώνα – 1830)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999. Χαράλαμπος Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή της Ζακύνθου στον δρόμο για την εθνική συγκρότηση: Στοχεύσεις, υπερβάσεις, επιτεύξεις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015, σ. 91-96.

⁸ Χ. Βλαχόπουλος, ό.π., σ. 244-253.

σωπογραφικά παραδείγματα που εξετάζονται εδώ, ο Γεώργιος Παλατίνος από την Κεφαλονιά και ο Αναστάσιος Κορνήλιος από τη Ζάκυνθο, μνήθηκαν στην Εταιρεία κατά την τελευταία φάση της λειτουργίας της και συγκαταλέγονται στα πρόσωπα χαμηλού προφίλ τόσο στην εποχή τους, όσο και ως προς τη θέση που κατέχουν στη σχετική ιστοριογραφία.

Ο πρώτος από αυτούς, ο Γεώργιος Παλατίνος, είναι γνωστός κυρίως για τις προσπάθειές του, από την Τεργέστη, όπου διέμενε το 1797, να έρθει σε επαφή με τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη, στον οποίον μερίδα των Ελλήνων είχε εναποθέσει αρκετές ελπίδες για την κατάκτηση της ανεξαρτησίας.⁹

Η ιδιότητά του ως Φιλικού παρέμενε μέχρι πρόσφατα μάλλον άγνωστη. Τη σχετική πληροφόρηση οφείλουμε στη δημοσίευση των χειρογράφων του Σταμάτη Κουμπάρη από τον Σακελλάριο Γ. Σακελλαρίου,¹⁰ όπου γίνεται αναφορά στη μύηση του «μαϊόρ» Παλατίνου στην Εταιρεία το 1819 σε προχωρημένη ηλικία,¹¹ χωρίς άλλες λεπτομέρειες για τον χρόνο της μύησης ή τον μνητή, αλλά με μαρτυρίες για την υποστήριξή του στις δραστηριότητες των Φιλικών στην πόλη της Οδησού.

Ο Παλατίνος, όπως πολλοί άλλοι Επτανήσιοι, ανήκε στην ομάδα εκείνη των οποίων οι γονείς ή στενοί συγγενείς είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Ρώσων στη διάρκεια του δεύτερου ρωσο-τουρκικού πολέμου (1798-1792) και ανταμείφθηκαν για τούτο με την εξασφάλιση μιας καριέρας στον ρωσικό στρατό για τους ίδιους, τα παιδιά ή/και τους συγγενείς τους.¹² Εν προκειμένω, παρά τις πενιχρές πληροφορίες για τη δράση του αδελφού του και του πατέρα του στην υπηρεσία των Ρώσων, τον δρόμο για τη σταδιοδρομία του Παλατίνου στον ρωσικό στρατό τον είχε ανοίξει ο θείος του Ιωάννης Παλατίνος, Ρώσος αξιωματικός

⁹ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Ελληνικά διαβήματα στον Βοναπάρτη. Η περίπτωση του Γεωργίου Παλατίνου», *Ο Ερανιστής* 14, 1977, σ. 36-68.

¹⁰ «Απόσπασμα εξ ανεκδότου χειρογράφου του Σταμάτη Κουμπάρη», στο Σακελλάριος Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, Οδησός 1909, σ. 70-71. Πρβλ. Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία. Ο απελευθερωτικός αγώνας του ελληνικού λαού στις αρχές του 19ου αιώνα και οι ελληνορωσικές σχέσεις*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011, σ. 394-395.

¹¹ Δεν αναφέρεται το μικρό όνομα του Παλατίνου. Η αναφορά στην ηλικία («γέρων») και την ιδιότητά του («μαϊόρ») δεν αφήνουν περιθώρια για παρανόηση. Ενδιαφέρον έχει η σημείωση του Σταμάτη Κουμπάρη (στο Σ.Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 70) για τον αριθμό των μυουμένων στην Οδησό: «Άρχισα, να εμβάζω κάθε Έλληνα εις την Φιλικήν αιτερίαν, ο καθείς οπού έμβανε την ακόλουθον μέραν έφερνε τους συγγενείς και τους φίλους του οπού εις εικοσιτέσσαρας ώρας έγινε κοινόν εις όλους τους εν Οδησσώ Έλληνες και έτρεχαν εις την κάμαράν μου και από μιας μαζύ όρκονα, όσοι τυχαΐναν, διότι πλέον κατοΐχης και τον μικρόν όρκον, εσύκοσα, αλλά τους όρκονα τον μέγαν όρκον, και χωρίς διαβατήρια (συστατικά)».

¹² Δέσποινα Βλάσση, «Ο εποικισμός της Ακυλίας από Έλληνες (ΙΗ΄) και ο ανταγωνισμός Αυστρίας-Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 15, 1978, σ. 177-214.

και πράκτορας με καταγεγραμμένη δραστηριότητα από τη δεκαετία του 1760 και συμμετοχή στα Ορλωφικά.¹³

Το δεύτερο πρόσωπο που θα μας απασχολήσει, ο Αναστάσιος Κορνήλιος του Ιακώβου, ήταν Ζακύνθιος, γεννημένος το 1761, με σπουδές στην ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.¹⁴ Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία έξω από το νησί του και με τρόπο σχεδόν συνολικό ως προς τα άρρενα μέλη της οικογένειάς του. Διαφέρει σε τούτα η περίπτωση των Κορνηλίου από τους υπόλοιπους Ζακυνθινούς Φιλικούς, περίπου 120 στον αριθμό,¹⁵ που κατηχήθηκαν στην Εταιρεία χάρη στις ενέργειες της τοπικής Εφορίας που είχε ως έδρα το νησί τους.

Ο Αναστάσιος ειδικότερα εντάχθηκε στη Φιλική Εταιρεία στις 28 Αυγούστου 1818 στην Καλαμάτα, όπου ζούσε μόνιμα, στην ηλικία των 57 ετών. Τη μύηση πραγματοποίησε ο Ηλίας Χρυσοσπάθης,¹⁶ στρατιωτικός από τη Μάνη και απόστολος της Εταιρείας με περιοχές ευθύνης τη Μάνη και τη Μεσσηνία.¹⁷ Το ίδιο έτος, λίγο νωρίτερα (16 Απριλίου 1818), είχε μυηθεί ο γιος του Χριστόφορος στην ηλικία των 24 ετών στην Οδησσό, όπου εργαζόταν ως έμπορος, από τον Ιωάννη Μπουκαουριάδη.¹⁸ Ο Ιάκωβος, ο δεύτερος γιος του Αναστασίου, μυήθη-

¹³ Για τη δράση του Ιωάννη Παλατινίου βλ. ό.π.: Ben J. Slot, «Οθωμανικά έγγραφα αναφερόμενα στην Πελοπόννησο από τα αρχεία των Κάτω Χωρών», *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990). Τόμος Τρίτος: Νέος Ελληνισμός*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1992-1993, σ. 39, και του ιδίου, «Η φυγάδευσις του Ιωάννου Παλατινίου εκ Σμύρνης», *Μνημοσύνη* 9, 1982-1984, σ. 119-120· Lucien J. Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015, σ. 21.

¹⁴ Ως έτος του θανάτου του προσδιορίζεται το 1825 (Ντίνος Κονόμος, *Ιστορικές σελίδες και ανέκδοτα κείμενα*, Αθήνα 1971, σ. 68-69).

¹⁵ Βλ. αναλυτικά, πέραν της διδακτορικής διατριβής του Χ. Βλαχόπουλου (*Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου...*, ό.π.), στα Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, Αθήνα 1966, σ. 95· και Ε. Αγγελολατή-Τσουγκαράκη, «Ζακύνθος...», ό.π., σ. 166-171.

¹⁶ Ο Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, αναφέρει ως ημερομηνία της μύσης του την 28η Αυγούστου 1818 (βλ. επίσης Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. 397· και Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα 1967, σ. 130).

¹⁷ Όπως σημειώνει ο Τάκης Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη, Αθήνα 1926, σ. 161, είχε «υπηρετήσει εις τα ελληνικά τάγματα της Επτανήσου [...] επί της ρωσικής κατοχής της Επτανήσου». Στη Φιλική Εταιρεία μυήθηκε στις 18 Οκτωβρίου 1817 από τον Νικόλαο Σκουφά (Β. Μέξας, ό.π., σ. 4). Με τη σειρά του ο Κορνήλιος μύησε και άλλα πρόσωπα στη Φιλική (Χρήστος Α. Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Εκδόσεις Λεβεντιά, Αθήνα 1971, τόμ. 2, σ. 342).

¹⁸ Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 185· Ι.Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 163. Η σχέση μεταξύ των τριών Κορνηλίου που αναφέρονται εδώ προκύπτει από το πατρώνυμο του Ιακώβου και του Χριστόφορου (Ε. Αγγελολατή-Τσουγκαράκη, «Ζακύνθος...», ό.π., σ. 168). Διαφορετική άποψη διατυπώνει ο Χ.Α. Στασινόπουλος στο *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821* (ό.π., τόμ. 2, σ. 342), όπου υποστηρίζει ότι τα τρία πρόσωπα ήταν αδελφά, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνει την πληροφορία αυτή. Προσθέτει, επίσης χωρίς να παραπέμπει στην πηγή του, ότι ο Χριστόφορος Κορνήλιος μετακινήθηκε στη συνέχεια στην Αθήνα, όπου εργάστηκε ως δημόσιος υπάλληλος στα χρόνια της διακυβέρνησης του Όθωνα, και ότι πέθανε το 1854.

κε στη Φιλική στην Κωνσταντινούπολη, επίσης το ίδιο έτος, στην ηλικία των 30 ετών, από τον Ηλία Χρυσοσπάθη.¹⁹ Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Καλαμάτα, όπου ζούσε ήδη ο πατέρας του.²⁰ Δεν είναι γνωστό πότε εντάχθηκε στη Φιλική ο Ανδρέας Κορνήλιος, γραμματέας του προξένου της Ρωσίας στη Ζάκυνθο Αντωνίου Σανδρίνη, επίσης Φιλικού.²¹ Για το πρόσωπο αυτό αγνοούμε και το είδος της συγγένειας που τον συνέδεε με τους προαναφερθέντες.

Πρόσφατα αρχειακά ευρήματα έδειξαν ότι ο Αναστάσιος Κορνήλιος υπήρξε ο συντάκτης του πρώτου επίσημου εγγράφου της Επανάστασης. Πρόκειται για την προκήρυξη με τίτλο «Προειδοποίησις προς τας Ευρωπαϊκάς Αυλὰς», που συντάχθηκε στις 23 ή 28 Μαρτίου 1821 και φέρει την υπογραφή του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, αρχηγού των λακωνικών και μεσσηνιακών στρατευμάτων.²² Με το κείμενο αυτό η Μεσσηνιακή Σύγκλητος, της οποίας ο Κορνήλιος ήταν μέλος τον Μάρτιο του 1821, ενημέρωνε τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις για το ένοπλο κίνημα των Ελλήνων, ζητώντας παράλληλα τη στήριξή τους.²³

Μια άλλη σημαντική στιγμή στη ζωή του Κορνηλίου²⁴ είναι η συμμετοχή του με την ιδιότητα του πληρεξουσίου της Μεσσηνιακής Συγκλήτου στη Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους το 1823, και ειδικότερα στην επιτροπή που κατάρτισε τον λεγόμενο «υποθετικόν λογαριασμόν», δηλαδή τον προϋπολογισμό εσόδων και εξόδων των απελευθερωθέντων μέχρι τότε εδαφών.²⁵

¹⁹ Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 191· Ι.Α. Μελετόπουλος, ό.π., σ. 130. Ο Ιάκωβος Κορνήλιος είχε ενταχθεί από το 1814 στη Φιλόμουσο Εταιρεία (Χ. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου...*, ό.π., σ. 105). Σύμφωνα με τον Χ.Α. Στασινόπουλος (*Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, ό.π., τόμ. 2, σ. 342), έφτασε στην Ελλάδα για να λάβει μέρος στην Επανάσταση με τον Φωκίωνα Νέγρη. Το 1826 συμμετείχε στον εφοδιασμό των Μανιατών που πολεμούσαν στη Βέργα εναντίον του Ιμπραήμ, με τρόφιμα και όπλα (ό.π.).

²⁰ Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ζάκυνθος...», ό.π., όπου σημειώνεται ότι άσκησε το επάγγελμα του γιατρού και του φαρμακοποιού (σ. 154), και σε άλλο σημείο (σ. 169) εκείνο του εμπόρου.

²¹ Ντ. Κονόμος, *Ζακυνθινοί Φιλικοί*, ό.π., σ. 97-98, αναφορά βασισμένη σε ανέκδοτο κείμενο του Άγγλου προξένου στην Πρέβεζα Καρόλου Μάγερ. Στην ίδια οικογένεια ίσως ανήκε και ο Ιωάσαφ Κορνήλιος, μαθητής του Ευγενίου Βούλγαρη και συγγραφέας εγχειριδίου ρητορικής και πανηγυρικών λόγων, που απεβίωσε στα τέλη του 18ου αιώνα [Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Εκ της Τυπογραφίας των Τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1868, σ. 528].

²² Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης υπογράφει έγγραφο της 15ης Ιουλίου 1819 «επαινετικόν και συστατικόν για τον εξοχώτατον ιατρόν Αναστάσιον Κορνηλίον» (*Εστία* 9, 1880, σ. 117).

²³ Ιωάννης Κοκκώνας, «Το πρώτο επίσημο έγγραφο της Επανάστασης», εφημ. *Το Βήμα*, 26 Μαρτίου 2000 (διαθέσιμο και στο http://62.217.125.240/~kokkonas/to_proto_episimo_eggrafo_tis_epanastasis-p-27.html και <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/to-prwto-episimo-eggrafo-tis-epanastasis/>, πρόσβαση: 17 Νοεμβρίου 2019).

²⁴ Το εφοδιαστικό του σώζεται στα αρχεία της Εθνικής Εταιρείας, αρ. 2250 (http://www.nhmuseum.gr/en/fakelos-sylogon/antikeimena/25870_en/, πρόσβαση: 17 Νοεμβρίου 2019).

²⁵ Δημήτριος Π. Πασχάλης, «Δημοσιονομική κατάσταση των Κυκλάδων νήσων επί Τουρκοκρατίας και Επανάστασης (1537-1828)», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 14, 1934, σ. 436-470, εδώ σ. 446.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι δύο περιπτώσεις που εξετάζονται εδώ έχουν διαφορετικές επαγγελματικές αφετηρίες. Η πρώτη συνδέεται με την υπηρεσία στον ρωσικό στρατό και τα παρελκόμενα (κατασκοπεία, προξενικές υπηρεσίες, κινητικότητα κτλ.), ενώ η δεύτερη με τους κύκλους και τις δικτυώσεις ενός γιατρού ο οποίος ανήκε στους «ελάσσονες διανοομένους» που υπηρέτησαν με εξαιρετική συνέπεια τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και τα πρώτα βήματα οργάνωσης του νέου κράτους.²⁶ Τα πρόσωπα αυτά ένωνε, πέρα από την ιδιότητα του Φιλικού, η ένταξή τους στο προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας.

Ο Γεώργιος Παλατίνος το χρονικό διάστημα 1798-1799 υπήρξε γραμματέας και διερμηνέας του Ρώσου ναυάρχου Ουσακώφ, ενώ το 1805 έλαβε μέρος στην οργάνωση του ελληνικού στρατιωτικού σώματος που θα συγκροτούσε τον καθοδηγούμενο από τους Ρώσους στρατό της Επτανήσου Πολιτείας.²⁷ Νωρίτερα, από τα τέλη του 1803, επίσημα όμως από τον Ιούλιο του 1804 και μέχρι τον Μάιο του 1805, είχε υπηρετήσει ως γενικός πρόξενος της ιονικής πολιτείας στην Απουλία.²⁸

Η επιλογή του Παλατίνου συνέπεσε με την αλλαγή της έδρας του γενικού προξενείου από το λιμάνι του Ότραντο σ' εκείνο του Λέτσε, που αποτελούσε τη διοικητική πρωτεύουσα του Σαλέντο ή Γης του Ότραντο (Terra d'Otranto). Στη δικαιοδοσία του περιλαμβανόταν όλη η Απουλία, με έμφαση στα λιμάνια του Σαλέντο (Σαν Κατάλντο και Ότραντο), του Πρίντεζι και της Γης του Μπάρι (Τράνι, Μπάρι, Μπαρλέττα· στο τελευταίο στα τέλη του 18ου αιώνα πρόξενος της Ρωσίας ήταν ο Λυμπεράκης Μπενάκης και κατόπιν ο Στέφανος Δουραμάνης, αδελφός του Φιλικού Ιωάννη Δουραμάνη).²⁹

Και για την περίπτωση του Αναστασίου Κορνηλίου αυτό που δεν έχει προσεχθεί, ούτως ή άλλως, καθώς λείπει μια αναλυτική βιογράφησή του, είναι το προξενικό «παρελθόν» του στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας. Από τη σχετι-

Ο Κορνήλιος συνέχισε να έχει ρόλο στην Επανάσταση και κατά τον εμφύλιο, στη διάρκεια του οποίου λέγεται ότι επέδειξε μετριοπαθή και συμβιβαστική στάση (Χ.Α. Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, ό.π., τόμ. 2, σ. 342). Πέθανε το 1825 στην ηλικία των 62 ετών (Τόνια Κιουσοπούλου, «Η ταυτότητα των μελών της Β' Εθνοσυνέλευσης», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θέμελη-Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων Αθήνα 2018², σ. 63-92, εδώ σ. 83).

²⁶ Βλ. Ι. Κοκκώνας, «Το πρώτο επίσημο έγγραφο της Επανάστασης», ό.π.

²⁷ Ο. Κατσαρδής-Hering, «Ελληνικά διαβήματα στον Βοναπάρτη...», ό.π., σ. 58-59.

²⁸ Για το προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας ετοιμάζουμε σχετική μονογραφία, από την οποία προέρχονται οι σχετικές πληροφορίες.

²⁹ Β. Μέζας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 42-43.

κή τεκμηρίωση γνωρίζουμε ότι κατείχε αυτή την ιδιότητα μεταξύ 22ας Σεπτεμβρίου 1803 και 8ης Μαΐου 1807.

Στο προξενικό δίκτυο που εκλήθη να συντονίσει ο Κορνήλιος από την Κορώνη, όπου διέμενε, διακρίνονται δύο κύριοι πόλοι. Αφενός η νοτιοδυτική Πελοπόννησος με έδρα την «Αρκαδιά» (σημερινή Κυπαρισσία) και υποπροξενείο στη Μεθώνη, και αφετέρου η Καλαμάτα. Αναλυτικότερα, ο Κορνήλιος διόρισε ως υποπρόξενο στη Μεθώνη κάποιον Λεόνι, που ταυτόχρονα εργαζόταν ως προξενικός πράκτορας της Αυστρίας και της Ρωσίας. Οι προξενικοί πράκτορες με τους οποίους συνεργάστηκε ήταν ο Ζακύνθιος Διονύσιος Τζάννες στα Φιλιατρά, ο επίσης Ζακύνθιος Δημήτριος Μαυρογένης στους Γαργαλιάνους, και ο Γεώργιος Οικονομόπουλος στο Ναβαρίνο. Για τον πρώτο, τον Διονύσιο Τζάννε του Νικολάου, γνωρίζουμε μέσω του Λεωνίδα Ζώη ότι «μετήρχετο τον ιατρόν και επανήλθεν εις Ζάκυνθον το 1821». Ο Οικονομόπουλος ήταν προεστός Ναβαρίνου, γνωστός από ξένους περιηγητές, και παράλληλα πράκτορας της Βρετανίας και άλλων ευρωπαϊκών εθνών.³⁰

Στην Καλαμάτα διόρισε υποπρόξενο τον Ζακύνθιο Δομένικο Ρώμα, με δικαιοδοσία στη Μεσσήνη και τις γειτονικές περιοχές.³¹ Το πρόσωπο είναι άγνωστο στη σχετική με την οικογένεια Ρώμα βιβλιογραφία, αλλά το επίθετο και η καταγωγή του γεννούν κάποιες σκέψεις.

Στο Μαραθονήσι, το Πόρτο Βαθύ και τις γειτονικές περιοχές ο Κορνήλιος ανέθεσε τον ρόλο του προξενικού πράκτορα στον «νέο», το 1803, μπέη της Μάνης Αντώνιο Γρηγοράκη (Γληγοράκη στο χειρόγραφο). Πρόκειται για τον Αντώνμπεη Γρηγοράκη, που, σύμφωνα με τους καταλόγους Σέκερη, καταγόταν από τη Σπάρτη και μνήθηκε στη Φιλική στις 10 Ιουλίου 1819, στην ηλικία των 62 ετών, από τον Χριστόφορο Περραιβό.³² Τέλος, στο Ναύπλιο και τις γειτονικές περιοχές διόρισε τον Σπυρίδωνα Μεντώρο από την Κεφαλονιά (δεν σημειώνεται η ιδιότητά του).

Ένα ερώτημα για τον Κορνήλιο αφορά τα προ του 1803 χρόνια. Πότε και γιατί έφτασε στην Πελοπόννησο ένας Ζακύνθιος, γιατρός και όχι έμπορος, σπουδαγμένος στην Ιταλία; Η άφιξη του Κορνηλίου στην Πελοπόννησο θα πρέ-

³⁰ Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δευτέρα Τουρκοκρατία (1715-1821)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, σ. 148.

³¹ Δεν είναι ακριβώς γνωστή η σχέση του Δομένικου Ρώμα με τον Διονύσιο (βλ. το λήμμα «Ρώμας» στο Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1963, τόμ. Α').

³² Β. Μέζας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 56· Ι.Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 101.

πει να συνέβη λίγο πριν από τον Σεπτέμβριο του 1802. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1803 ο Σπυρίδων Αλμιράντες, υποπρόξενος έως τότε της Επτανήσου Πολιτείας στην Καλαμάτα, διορισμένος έπειτα από τη σύσταση σαράντα Επτανήσιων караβο-κύρηδων, έγραφε προς τις ιονικές αρχές ότι διοικητικά ήταν εξαρτημένος από τον γενικό πρόξενο της Επτανήσου Πολιτείας στην «Αρκαδιά», ο οποίος όμως δεν είχε μέχρι τότε (5 Σεπτεμβρίου 1802) αναλάβει καθήκοντα γιατί διέμενε στη Νάξο, όπου ήταν παντρεμένος.³³

Το ότι πρόκειται για τον Κορνήλιο επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή, όπου πιστοποιείται ότι ο Αναστάσιος Κορνήλιος στις 11 Ιανουαρίου 1793 διορίστηκε από τον Βενετό βάιλο στην Κωνσταντινούπολη υποπρόξενος της Βενετίας στη Νάξο με τη δικαιοδοσία του να εκτείνεται στην Πάρο, την Αντίπαρο και τη Θήρα. Η θητεία αυτή διήρκεσε προφανώς μέχρι την κατάλυση της Γαληνοτάτης το 1797. Κατόπιν, συγκεκριμένα στις 28 Νοεμβρίου 1800, επελέγη ως γενικός πρόξενος της Επτανήσου Πολιτείας στην «Αρκαδιά», χωρίς κατά τα φαινόμενα να μετακινηθεί στη νέα του θέση μέχρι τουλάχιστον τον Σεπτέμβριο του 1802.³⁴

Τι κρατάμε από τα παραπάνω σε σχέση με τα κεντρικά ερωτήματα αυτής εδώ της εργασίας;

Τη μακρά και μόνιμη διαμονή των δύο αυτών προσώπων στις οθωμανικές και τις ρωσικές επικράτειες· την εξαιρετική κινητικότητα, ειδικά για τον Παλατίνο· την κατ' επάγγελμα άσκηση του προξενικού αξιώματος για τον Κορνήλιο, στην υπηρεσία του κρατικού οργανισμού στον οποίο ανήκε (της Βενετίας, της Επτανήσου Πολιτείας)· τη μετανάστευση και τη διασπορά ως τρόπο ζωής σε ατομικό (Παλατίνος) και οικογενειακό επίπεδο (Κορνήλιος)· τη δημιουργία ενός πυρήνα συνεργατών από τον κύκλο των συντοπιτών και των τοπικών προυχόντων (Οικονομόπουλος, Γρηγοράκης).

Σε ένα άλλο επίπεδο χρειάζεται να συνδυάσουμε τις παρατηρήσεις αυτές με τη συζήτηση για τους ρόλους του προξένου και του Φιλικού. Ο πρώτος ρόλος ενσωματώνει πολλές και διαφορετικές λειτουργίες και προϋποθέσεις που έχουν στρέψει την έρευνα σε πεδία διαφορετικά από τα συνήθη. Η πρόοδος της ιστοριογραφίας, κυρίως της γαλλικής, στη μελέτη του θεσμού επικεντρώθηκε

³³ Σύμφωνα με τον Α.Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, ό.π., τόμ. Α', σ. 38, η οικογένεια Αλμιράντε (Αλιράντη) προερχόταν από την Ιταλία και το 1760 είχε ασπαστεί την ορθοδοξία.

³⁴ Παντελής Κοντογιάννης, *Οι προστατευόμενοι*, Τύποις Π.Α. Σακελλαρίου, Αθήνα 1917, σ. 73, 92 (σημ. 3) και 119. Τα δύο αυτά διπλώματα απόκεινται σήμερα στα αρχεία της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, αρ. 2300 και 2688.

τις τελευταίες δεκαετίες στη μορφή και τις δραστηριότητες του προξένου ως του κατεξοχήν διαμεσολαβητή των προνεωτερικών κοινωνιών στη διττή φύση του έργου του, αφενός του προστάτη και εκπροσώπου των ομοεθνών σε ξένη γη, και αφετέρου του κρατικού λειτουργού. Με κύριες δραστηριότητες την προστασία, νομική κατά βάση και γραφειοκρατική, των εμπόρων και γενικά της κοινότητας των ομοεθνών, αλλά και τη συγκέντρωση της πληροφορίας για λογαριασμό του κράτους και όσων εκπροσωπούσε, ο πρόξενος εκινείτο ανάμεσα στο τοπικό και το διεθνικό, συνδέοντας πρόσωπα και ομάδες προσώπων με διαφορετικά χαρακτηριστικά και κουλτούρες.³⁵

Σε περιόδους πολεμικής αναστάτωσης, όπως αυτή που μελετάμε εδώ, τα καθήκοντά του έκλιναν περισσότερο προς τη συγκέντρωση και τη διακίνηση της πληροφορίας, κυρίως της πολεμικής. Η συγκυριακή αυτή δέσμη καθηκόντων συνδυαζόταν κατά βάση με ανάλογο προφίλ. Ο πρόξενος-στρατιωτικός, ενεργός ή απόστρατος Ρώσος αξιωματικός, είναι ένα κυρίαρχο πρότυπο στα επτανησιακά πράγματα, παρόλο που στο ίδιο πρόσωπο θα μπορούσαν να συγκλίνουν πολλές και διαφορετικές ιδιότητες και κατ' επέκταση δικτυώσεις.³⁶

Το πεδίο έρευνας λοιπόν που αναδεικνύεται εδώ εκκινεί ακριβώς από την αξιοποίηση της προξενικής θέσης ως εργαλείου πρόσβασης σε πολλαπλά δίκτυα επαφών και συνεργασιών για την προώθηση του έργου ενός Φιλικού. Περισσότερο από μια δέσμη συγκεκριμένων απαντήσεων, η διττή αυτή ιδιότητα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως οπτική γωνία για τη μελέτη ιστορικών πηγών που συνδέονται με τις δραστηριότητες των Φιλικών και να εξηγήσει πρόσωπα, τόπους και συγκυρίες που συνδέουν την πρώτη ιδιότητα με τη δεύτερη.

Η πληροφορία είναι από την άλλη ο ιστός που, πέρα από την επαναστατική ιδεολογία, συνέχει τα μέλη μιας μυστικής εταιρείας όπως η Φιλική. Η σύνδεση του αρχικού πυρήνα των μελών της Εταιρείας με τους εμπόρους και τους στρατιωτικούς αποτέλεσε ένα προφανές κριτήριο επιλογής και για τα υπόλοιπα μέλη. Η περίπτωση των Επτανησίων υποδεικνύει ότι, πλάι σε αυτά, η προξενική ιδιότητα, αν και δεν συνιστούσε το κύριο κριτήριο, ήταν όμως ένα από τα σημαντικά. Το παράδειγμα του επικεφαλής της Εφορίας των Φιλικών στη Ζάκυν-

³⁵ Βλ. σχετικά Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, «Από το τοπικό στο δι-εθνικό: Πρόξενoi και προξενικά δίκτυα στην πρόσφατη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία», Πρακτικά του συνεδρίου «Τοπικό – Δι-εθνικό – Παγκόσμιο: Μετασχηματισμοί, νέα πεδία και ερωτήματα στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία», υπό έκδοση.

³⁶ Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στη νοτιοανατολική Ευρώπη», στο *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών, 15ος-20ός αι.: Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές*, Δαίδαλος, Αθήνα 1988, σ. 19.

θο Διονυσίου Ρώμα (1771-1858) δίνει τον τόνο. Πιος του γενικού προξένου της Βενετίας στον Μοριά και τη Ρούμελη με έδρα την «Αρκαδιά» από τις αρχές της ένατης δεκαετίας του 18ου αιώνα,³⁷ είχε την ευκαιρία, χάρη σε αυτή του την ιδιότητα, να γνωρίσει μερικά από τα σημαντικά πρόσωπα με τα οποία θα συνεργαζόταν αργότερα για την προώθηση της Επανάστασης. Με αυτόν τον τρόπο, όταν ήρθε η κατάλληλη στιγμή, πέρα από τις τεκτονικές διασυνδέσεις, οι δικτυώσεις του προξένου με τις ποικίλες επικοινωνιακές πρακτικές που τις συνόδευαν λειτούργησαν ιδιαίτερα εποικοδομητικά στο έργο του. Τον Ρώμα στο προξενείο της «Αρκαδιάς» διαδέχτηκε ο Ζακύνθιος Αναστάσιος Κορνήλιος, εκπροσωπώντας ένα άλλο κράτος που λειτούργησε σε πολλά σημεία ως κληρονόμος της Βενετικής Δημοκρατίας, την Επτάνησο Πολιτεία.

Το παράδειγμα των ελληνικής καταγωγής προξένων της Ρωσίας που έγιναν μέλη της Φιλικής υποδεικνύει μερικές ακόμη χρήσιμες ιδιότητες των προξένων-εταιριστών. Με τα λόγια του Γκριγκόρι Α. Αρς: «Μέλη της Φιλικής έγιναν κι Έλληνες που είχαν υπηρετήσει σε ρωσικά προξενεία της Ανατολής. Ο γενικός πρόξενος στον Μοριά Ι. Βλασόπουλος, ο πρόξενος της Σμύρνης Σ. Δεστούνης, ο πρόξενος στη Χίο Ν. Μυλωνάς, ο διερμηνέας του ρωσικού προξενείου στο Βουκουρέστι Γ. Λεβέντης κ.ά. Οι πρόξενοι-εταιριστές πρόσφεραν πραχτικές υπηρεσίες στην οργάνωσή τους. Εκτός από αυτό η συμμετοχή προξένων της Ρωσίας στη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας μεγάλωνε πιο πολύ το κύρος της και την πεποίθηση του ελληνικού πληθυσμού, πως πίσω από τη μυστική επαναστατική οργάνωση βρίσκεται η κυβέρνηση της Ρωσίας».³⁸

Ενώ όμως γνωρίζουμε αναλυτικά το προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας, η διαθεσιμότητα των πηγών για τα μέλη της Φιλικής, λόγω της ιδιαίτερης φύσης της –τάση απόκρυψης, καταστροφή εγγράφων που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν την ένοχη συμμετοχή σε μια συνωμοτική οργάνωση–, και η διασπορά των σχετικών τεκμηρίων σε πολλές χώρες (Ελλάδα, Ρουμανία, Ρωσία,

³⁷ Λ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, ό.π., τόμ. Α', σ. 568· Π. Κοντογιάννης, *Οι προστατευόμενοι*, ό.π., σ. 92· Χ. Βλαχόπουλος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Επιτροπή Ζακύνθου...*, ό.π., σ. 71-72. Ο Ντ. Κονόμος (*Ζακυνθινοί Φιλικοί*, ό.π., σ. 27) αναφέρει ως έτος θανάτου του Γεωργίου Κανδιάνου Ρώμα, πατέρα του Διονυσίου, το 1794, οπότε και ο υιός ανέλαβε τα καθήκοντα του γενικού προξένου της Βενετίας στον Μοριά και τη Ρούμελη, τα οποία ασκούσε ως τότε ο πατέρας του.

³⁸ Γκριγκόρι Α. Αρς, *Η μυστική οργάνωση «Φιλική Εταιρεία»*, μτφρ. Σεραφείμ Παπαδημητρίου, Το Λαϊκό Βιβλίο, Αθήνα 1996, σ. 83. Βλ. το ανάλογο παράδειγμα μελών του ρωσικού προξενικού δικτύου στις Ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας που εντάχθηκαν στη Φιλική Εταιρεία στο Δημήτρη Κοντογιώργη, «Μεταξύ πανδούρων και βογιάρων. Οι Φιλικοί στο Βουκουρέστι και στο Ιάσιο», στο *Οι πόλεις των Φιλικών...*, ό.π., σ. 68-69.

Ουκρανία, Μολδαβία, Τουρκία) και, ειδικά για την Ελλάδα, σε πολλά και διαφορετικά ιδρύματα (Γενικά Αρχεία Κράτους, Εθνική Βιβλιοθήκη, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία),³⁹ έχουν αποδώσει στην έρευνα σχετικά λίγα ονόματα, για ελάχιστα από τα οποία διαθέτουμε τεκμηριωμένες προσωπογραφίες.

Η διατύπωση απαντήσεων με ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά για τους προξένους που εξελίχθηκαν σε Φιλικούς συνιστά λοιπόν ένα πεδίο γόνιμο προς διερεύνηση, αλλά και με κάποιους περιορισμούς.

Ο ρόλος του Καποδίστρια και του Μοτσενίγου στη στελέχωση αυτού του θεσμού υποδηλώνει διαθέσεις, προθέσεις αλλά και πολιτικές προτεραιότητες ως προς τη στελέχωση του επτανησιακού προξενικού δικτύου. Τι σήμαιναν οι ρήξεις των αρχών του 19ου αιώνα έγινε ήδη φανερό. Τι σήμαινε η Επτάνησος Πολιτεία για την Επανάσταση και τους εμπνευστές της είναι επίσης σαφές από πολλές μελέτες που έχουν δει μέχρι σήμερα το φως της δημοσιότητας – «πείραμα και πρόγευση εθνικής κυριαρχίας», κέντρο εκπαίδευσης στις λειτουργίες του εθνικού κράτους, σημείο συνάντησης των μετέπειτα πρωταγωνιστών του 1821.

Η μελέτη γύρω από αυτό το σημαντικό κράτος με τις σαφώς ποικίλες εξαρτήσεις του, και η μετά το 1807 πορεία των κεντρικών στη λειτουργία του προσώπων, με τους επίσης πολυδιάστατους ρόλους τους, επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε μια σειρά από βήματα-διαδικασίες στον δρόμο για την Επανάσταση που, ενώ δεν θα μπορούσαν να έχουν σχεδιαστεί εξαρχής, χάρη σε μια σειρά από παράγοντες (συγκυρία, ρεαλισμός, ταυτίσεις συμφερόντων και εξασφάλιση σημαντικών διεθνών και εσωτερικών ερεισμάτων, διαθέσεις των ιδίων των πρωταγωνιστών) οδήγησαν στον τελικό στόχο.

Και, παρά τα πολλά ερωτήματα που είτε δεν έχουν απαντηθεί είτε δεν έχουν καν τεθεί, το κεντρικό πρόσωπο σε όλες τις σημαντικές στροφές αυτού του δρόμου, γύρω από το οποίο συμβαίνουν αυτές οι διεργασίες με τρόπο ενεργό, παθητικό αλλά ποτέ αδιάφορο, φαίνεται πως ήταν ο Ι. Καποδίστριας και ο κύκλος των προσώπων που άρχισε να χτίζεται γύρω από αυτόν στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας.

³⁹ Ας προστεθούν σε αυτό και οι δυσκολίες προσέγγισης των αρχείων στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου (Nassia Yakovaki, «The Philiki Etaireia Revisited: In Search of Contexts, National and International», ό.π., σ. 181-182· και Νάσια Γιακωβάκη, «Οδησός, Κωνσταντινούπολη, Ισμαήλ: Τρεις οργανωτικοί σταθμοί ενός αχαρτογράφητου δρομολογίου», στο *Οι πόλεις των Φιλικών...*, ό.π., σ. 173-174).

ΟΙ ΙΘΑΚΗΣΙΟΙ ΚΑΙ Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Δρ Ιστορίας Πέτρος Πετράτος

Οι κάτοικοι της Ιθάκης από τις παραμονές ήδη της Επανάστασης του 1821 βρίσκονταν σε εγρήγορση: Η γειτνίαση του νησιού τους στα βόρεια με τη Λευκάδα, όπου είχαν ξεκινήσει διεργασίες για τον ξεσηκωμό των υπόδουλων Ελλήνων, και στα δυτικά με την Αιτωλοακαρνανία, απ' όπου δέχονταν κυνηγημένους από την οθωμανική διοίκηση πολεμιστές και πλήθος γυναικόπαιδα, είχε σφυρηλατήσει ένα πνεύμα συμπάθειας και αλληλεγγύης στους υπόδουλους αδελφούς τους, αλλά και την ιδέα της αποτίναξης της οθωμανικής σκλαβιάς. Παράλληλα στο νησί τους, όπως και στα υπόλοιπα Επτάνησα, η παρουσία των δημοκρατικών Γάλλων (1797-1799) είχε συμβάλει στη διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Τις νεωτερικές βέβαια ιδέες τις έφερναν στην Ιθάκη και οι έμποροι και ναυτικοί του νησιού, που όργωναν τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Οι απόδημοι πάντως Ιθακήσιοι, εγκατεστημένοι στα λιμάνια και τα αστικά κέντρα κυρίως της νότιας Ρωσίας, των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και της Κωνσταντινούπολης, έχουν να παρουσιάσουν μια πολύμορφη δράση υπέρ της Επανάστασης.

Ωστόσο η ενεργοποίηση των Ιθακήσιων, όπως και όλων των υπόλοιπων Επτανησίων, γύρω από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων συνιστούσε –και το αντιλαμβάνονταν πολύ καλά αυτό– μια μορφή ισχυρής διαμαρτυρίας κατά της βρετανικής προστασίας, η οποία τους καταπίεζε με τον δικό της τρόπο, αλλά και απαγόρευε κάθε κίνηση συμπαραστάσης ή συμμετοχής στον αγώνα των ομοεθνών τους. Άλλωστε είχαν κατανοήσει ότι το συμφέρον τους –πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, εθνικό– εξαρτιόταν από την ευόδωση της Επανάστασης των Ελλήνων και τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Οι Ιθακήσιοι της Διασποράς

Οι Ιθακήσιοι της Διασποράς δεν έλειψαν από το προσκλητήριο της Φιλικής Εταιρείας. Έδωσαν το «παρών» τους σε όλες τις διεργασίες της από την πρώ-

τη κιόλας περίοδο ίδρυσής της. Τους περισσότερους Ιθακήσιους Φιλικούς τούς συναντάμε κυρίως στο βόρειο τμήμα της Μαύρης Θάλασσας και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου ασχολούνται ιδιαίτερα με το εμπόριο και τη ναυτιλία.

Πριν αναφέρουμε περιπτώσεις Ιθακήσιων Φιλικών της Διασποράς, κρίνουμε σκόπιμο να αναδημοσιεύσουμε μαρτυρία Ιθακήσιου Φιλικού και δραστήριου αγωνιστή της Επανάστασης για τον τρόπο μύησής του στη Φιλική Εταιρεία. Πρόκειται για τον Γεράσιμο Πέτα, ο οποίος, εικοσάχρονος περίπου, βρέθηκε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και τον Οκτώβριο του 1820, στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Πήρε μέρος στην έναρξη της Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπό τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, και κυρίως στην περιοχή της Μολδαβίας, με δραστήρια τη συμμετοχή του στα γεγονότα του Γαλατσίου στις 21 Φεβρουαρίου 1821, που έγιναν με την καθοδήγηση του συμπατριώτη του Βασίλειου Καραβιά, στη νικηφόρα υπό τον Κεφαλονίτη πλοίαρχο Ανδρέα Σφαέλο θαλάσσια σύγκρουση στον Προύθο στις 7 Μαρτίου 1821, στην πολύνεκρη σύγκρουση με τα οθωμανικά στρατεύματα στις 1 και 2 Μαΐου 1821 στο Γαλάτσι και στη μάχη στο Σκουλένι στις 17 Ιουλίου 1821 υπό τον Αθανάσιο Καρπενησιώτη. Μετά την αποτυχία του κινήματος στις Ηγεμονίες, μαζί με πολλούς άλλους συναγωνιστές του κατέβηκε στις επαναστατημένες ελλαδικές περιοχές για τη συνέχιση του αγώνα, παίρνοντας μέρος σε πολλές συγκρούσεις υπό τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, τον Διονύσιο Ευμορφόπουλο κ.ά.¹

Γράφει λοιπόν ο Γ. Πέτας για τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία: «Ευρέθηκα το 1820 στο Ισμαήλι. Κατά τον Ο/βριον ένα βράδυ μάς επήραν τρεις έμποροι Έλληνες και μας επήγαν εις ένα σπήτι εις την άκρη της πολιτείας λαμπροστολισμένο με λαμπρά φωτερά. Και εις την πόρτα ήσαν τέσσαροι στρατιώται με τα όπλα· εμβαίνοντες μέσα ήύραμε τέσσαρους αξιωματικούς Ρώσους, τον Παπαδόπουλον, Μυλωνά, Καλαματιανό και ένα άλλον, και ένα γραμματικό Έλληνα, ονομαζόμενος Βελισσάριος. Εμείς είμαστε περίπου των 15 και μας είπαν να ζυγώσωμε κοντά εις το τραπέζι, ομιλώντας την γλώσσα μας. Και μας ερώτησαν πόθεν είμασθε και τι θρησκεία λατρεύουμε και (αν γνωρίζωμε) διατί μας έκραξαν, εις τους οποίους είπαμε. Και αμέσως μας επαρησίασαν ένα Ευαγγέλιο μεγαλοπρεπώς, λέγοντάς μας να ορκιστούμε πρώτον τη σιωπή και δεύτερον αν η θρησκεία και η πατρίς μάς προσκαλέση να λάβωμε τα όπλα, να την υπερασπιστούμε,

¹ Για όλα αυτά βλ. Αλ. Γ. Παϊζης, «Περί την Επανάστασιν του 1821. Τα Απομνημονεύματα του Ιθακήσιου συνταγματάρχου Γερασίμου Π. Πέτα», *Ημερολόγιον Ιθάκης*, 1929, σ. 61-73.

δίδοντάς μας και ένα μυστικό με το χέρι, όπως γνωριζόμεθα ο εις με τον άλλον. Και ούτως επράξαμε».²

Στη συνέχεια θα αναφέρουμε χαρακτηριστικές περιπτώσεις Ιθακήσιων Φιλικών που έδρασαν έξω και μακριά από το νησί τους.

♦ Ο Νικόλαος Γαλάτης (1792-1818), με καταγωγή από το χωριό Ανωγή της Ιθάκης, υπήρξε ένα από τα πρώτα και σημαντικότερα στελέχη της Φιλικής Εταιρείας. Μυήθηκε γύρω στο 1816 στην Οδησσό από τον Σκουφά³ και αμέσως κινήθηκε δραστήρια για την κατήχηση νέων μελών, κυρίως επιφανών προσώπων στη Μόσχα.⁴ Πήγε στην Αγία Πετρούπολη και συνάντησε τον Καποδίστρια, αλλά δεν κατόρθωσε να τον μυήσει στη Φιλική Εταιρεία, ενέταξε όμως τον πρώην ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον Φιραρή. Ωστόσο ο ζωηρός και ματαιόδοξος χαρακτήρας του και η αμετροέπειά του, κατά τον Φιλήμονα, τον κατέστησαν επικίνδυνο για τη μυστική Εταιρεία, με αποτέλεσμα η ηγεσία της να προχωρήσει τον Νοέμβριο του 1818 στη θανάτωσή του,⁵ αν και μέχρι σήμερα διατυπώνονται ενστάσεις και σοβαρές διαφωνίες για τη σκοπιμότητα αυτής της ενέργειας.⁶

♦ Ο Βασίλειος Καραβιάς (ή Καραβίας), ο οποίος έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο τον πρώτο καιρό της Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, βρέθηκε σε νεαρή ηλικία αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα στις Ηγεμονίες. Μετά την ένταξή του στη Φιλική Εταιρεία το 1819, κατέστη δραστήριο μέλος της και, όντας από τους έμπιστους του Αλέξανδρου Υψηλάντη, συμμετείχε στις προετοιμασίες της Επανάστασης.⁷ Αλλά και ο αδελφός του ιερο-

² Ό.π., σ. 62-63.

³ Βλ. Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, σ. 2, 3 (και σημ. 2), 11 (σημ. 1).

⁴ «... οφείλεται εθνική ευγνωμοσύνη εις τον Γαλάτην, διότι πρώτος ούτος διέσπασε εν Μόσχα τους πάγους του Βορρά κατηχήσας σπουδαία και πανελληνίου φήμης πρόσωπα» [Τάκης Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη, Αθήνα 1926, σ. 122-135 (ανατύπωση: Δρόμων, Αθήνα 2016)].

⁵ Βλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1971², σ. 145-147.

⁶ Βλ. ενδεικτικά Ελευθέριος Μωραϊτίνης Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης ο Φιλικός*, Κέδρος, Αθήνα 2002.

⁷ Στον Β. Καραβιά οφείλεται η πρώτη σύγκρουση της Επανάστασης: Όντας αρχηγός της χωροφυλακής στο Γαλάτσι, και έχοντας συγκροτήσει ικανό σώμα ενόπλων, κινήθηκε στις 21 Φεβρουαρίου 1821 –μία μέρα δηλαδή πριν περάσει ο Αλ. Υψηλάντης τον Προύθο– κατά της οθωμανικής φρουράς στην πόλη αυτή, την οποία και εξουδετέρωσε. Είχε στη συνέχεια σοβαρή συμμετοχή στις πολεμικές εξελίξεις στις Ηγεμονίες. Επειδή όμως έφερε μεγάλη ευθύνη για την πανωλεθρία των επαναστατικών δυνάμεων στο Δραγατσάνι (7 Ιουνίου 1821), τον στιγματίσει και τον διέγραψε ο Αλ. Υψηλάντης από τις τάξεις του στρατού του [βλ. σχετικά Ηλίας Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος*, Λειψία 1846, σ. 29-30, 35, 61-63, 90-91, 97-98, 107, 138-139, 143, 147, 152-161· Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως*

μόναχος Ευγένιος Καραβίας, από το 1813 μητροπολίτης Αγχιάλου, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820. Στο πλαίσιο όμως των διωγμών και των σφαγών από τον σουλτάνο την άνοιξη του 1821, συνελήφθη και φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου στις 10 Απριλίου 1821 απαγχονίστηκε μαζί με τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ και άλλους μητροπολίτες.⁸

♦ Ο πλοίαρχος Διονύσιος Ευμορφόπουλος, αφού το 1818 στο Γαλάτσι εντάχθηκε στη Φιλική Εταιρεία, στο μετωνυμικό λεξικό της οποίας σημειωνόταν ως «Καλλιμάχαι»,⁹ παρέδωσε το πλοίο του στους συγγενείς του και αφοσιώθηκε ολόψυχα στην εδραίωση και ανάπτυξη της Εταιρείας, καθώς συνεργάστηκε με τους Ν. Σκουφά, Αλ. Υψηλάντη, Π. Αναγνωστόπουλο, Παπαφλέσσα κ.ά., συναντήθηκε με τους Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και Νικηταρά στην Πελοπόννησο για την προετοιμασία της Επανάστασης, στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη για την εκτέλεση του ριψοκίνδυνου σχεδίου της πυρπόλησης του αγκυροβολημένου εκεί εχθρικού στόλου και της σύλληψης του σουλτάνου, το οποίο όμως προδόθηκε, αλλά και πολέμησε σε δεκάδες μάχες της Επανάστασης με αφοσίωση και γενναιότητα.¹⁰

♦ Ο Ιθακήσιος πλοίαρχος Ευαγγέλης Μαντζαράκης Γλυκούδης, που ζούσε στη Σαντορίνη, όπου και είχε παντρευτεί, σε ηλικία 30 χρόνων μνήθηκε στο Γαλάτσι στη Φιλική Εταιρεία τον Μάρτιο του 1818, σημειώνοντας στο αφιερωτικό του γράμμα: «... όσον ημπορώ, δεν θέλει λείψω να σε δουλεύω πρόθυμος, θυσιάζω και την ιδίαν μου ζωήν. Άμποτε να τύχη περιστάσις!». Πήρε μέρος στις συσκέψεις των ηγετών της Φιλικής Εταιρείας στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας τον Οκτώβριο του 1820 και στο Κισνόβιο της Βεσσαραβίας τον Φεβρουάριο του 1821.¹¹

(έτη 1815-1864), Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α΄, σ. 314-315, 359-360, 362-363· Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Κεφαλονίτες και Θιακοί, μαχητικοί πρωτοπόροι κατά την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 1, 1976, σ. 53-56].

⁸ Βλ. Νικόλαος Καραβίας Γρίβας, *Ιστορία της νήσου Ιθάκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1849*, Τύποις Φ. Καραμπίνη και Μ. Βάφα, Αθήνα 1849, σ. 139-143.

⁹ Βλ. Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, ό.π., σ. 338· Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 254.

¹⁰ Όταν από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κατέβηκε ο Δ. Ευμορφόπουλος στις επαναστατημένες ελλαδικές περιοχές, η συμμετοχή του υπήρξε ανελλιπή στα πεδία των μαχών – από τις πρώτες μάχες στην Πελοπόννησο (στο Δάλα και το Βαλτέτσι τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1821) έως τις συγκρούσεις στη Ρούμελη, κυρίως στην Αττική (στον Μαραθώνα το 1824 και στην Ακρόπολη της Αθήνας το 1826-1827, με σοβαρό τραυματισμό), και μέχρι και την τελευταία μάχη του αγώνα στην Πέτρα της Βοιωτίας τον Σεπτέμβριο του 1829 (βλ. Δ. Ευμορφόπουλος, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Εκδοτικός Οίκος Γ. Τσουκαλά και Υιού – «Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1957).

¹¹ Βλ. σχετικά Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 6, αύξ. αρ. 33· Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 174· Παν. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 314, 315-317.

♦ Ο έμπορος Ιωάννης Βλασσόπουλος, εγκατεστημένος από το 1816 στην Πάτρα και όντας γενικός πρόξενος της Ρωσίας στην πόλη αυτή, μυήθηκε το 1819 στη Φιλική Εταιρεία, της οποίας το έργο προώθησε σοβαρά στην περιοχή του.¹² Ανέλαβε την ανώτατη διεύθυνση της υπό τον Παλαιών Πατρών Γερμανό Εφορίας της Αχαΐας, πολλές φορές ο ίδιος έσωσε πατριώτες, συνεχώς χρηματοδοτούσε ανάγκες της Επανάστασης, ενώ εμπλεκόταν θετικά σε συζητήσεις και ενέργειες προωθητικές του Αγώνα.¹³

Δραστηριότητες στο νησί της Ιθάκης

Δεν έχουμε μαρτυρία για λειτουργία Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας στην Ιθάκη. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο Ιθακήσιος Φιλικός Φιοραβάντες Ζαβός, ο οποίος τον Μάιο του 1821 μετέφερε στο Αργοστόλι οδηγίες και κατευθύνσεις από την Εφορία της Αχαΐας για τη συγκρότηση Εφορίας στην Κεφαλονιά,¹⁴ πέρασε και από την Ιθάκη για παρόμοιο σκοπό. Σίγουρο πάντως είναι ότι κάτοικοι του νησιού είχαν μυηθεί στην Εταιρεία και είναι βάσιμο να υποθέσουμε ότι θα υπήρχε και θα λειτουργούσε ένας έστω πυρήνας Φιλικών, που θα είχε τη διεύθυνση και την ευθύνη στο νησί.

Το κύριο έργο των Φιλικών και γενικότερα των πατριωτών του νησιού ήταν η περίθαλψη των προσφύγων. Ιθακήσιοι караβοκύρηδες μεταφέρουν πρόσφυγες οι οποίοι, καταδιωκόμενοι από τους Οθωμανούς στην Ήπειρο, τη δυτική Ρούμελη και τη δυτική Αχαΐα και Ηλεία, καταφεύγουν στην Ιθάκη, αλλά και στην Κεφαλονιά, στη Λευκάδα και στο νησάκι Κάλαμος, που διοικητικά ανήκε στην Ιθάκη. Οικογένειες και ομάδες κατοίκων της Ιθάκης φιλοξενούν γυναικόπαιδα στα σπίτια τους και συντηρούν άλλα που διέμεναν προσωρινά στον Κάλαμο. Ιθακήσιοι της Διασποράς στέλνουν χρήματα στη γενέτειρα γι' αυτό τον σκοπό της φιλοξενίας και της περίθαλψης, όπως ο Φιλικός Άγγελος Ροδοθεά-

¹² Βλ. Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 260, 332, 338.

¹³ Όπως π.χ. στις προσπάθειες της ελληνικής πλευράς να πεισθεί ο Αλή πασάς ότι στην ανεξαρτητοποίησή του από τον σουλτάνο θα έχει τη στήριξη της Ρωσίας (βλ. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Μελέτη περί του βίου και της δράσεως του Π.Π. Γερμανού 1771-1826*, Αθήνα 1916, σ. 32-35· βλ. επίσης Παν. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 325, 374· Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών. Η ιστορία της πόλεως και επαρχίας Πατρών από αρχαιότητα έως σήμερα κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν*, Πάτρα 1959, σ. 96, 684-685).

¹⁴ Βλ. Νικόλαος Δ. Τζουγανάτος, «Η συμβολή των Κεφαλλήνων στην ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 4, 1980-1982, σ. 261-262.

τος, έμπορος εγκατεστημένος στην Τεργέστη.¹⁵ Να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι ο Αλή πασάς διαμαρτυρόταν και απειλούσε με αντίποινα επειδή καταδιωκόμενοι οπλαρχηγοί της επικράτειάς του έβρισκαν άσυλο στην Ιθάκη. Ο Ιθακήσιος γερουσιαστής Βασίλειος Ζαβός, μετέπειτα μέλος της Φιλικής Εταιρείας, διαπραγματεύτηκε τότε (1806) το θέμα εκ μέρους της Επτανήσου Πολιτείας και κατέληξαν οι δυο πλευρές στην εξής συμφωνία: Μπορούσαν να διαμείνουν στην Ιθάκη και στον Κάλαμο οι καταδιωκόμενοι αγωνιστές με τις οικογένειές τους και γενικότερα οι πρόσφυγες μόνο με την παροχή εγγύησης από ντόπιο κάτοικο.¹⁶

Θυμίζουμε ότι στην Ιθάκη προσέφυγαν και ικανό διάστημα έμειναν αρκετοί οπλαρχηγοί που καταδιώκονταν από τον Αλή πασά και γενικότερα από την οθωμανική διοίκηση, όπως οι Γεώργιος Βαρνακιώτης, Αθανάσιος Μπουκουβάλας, Δημήτριος Καραϊσκος, Δημήτριος Ίσκιος, Κώστας Καρακώστας, Νικόλαος Κουτσογιάννης, Στάθης Ρεμέντζης κ.ά. Σημειώνουμε επίσης ότι στην Ιθάκη γεννήθηκε γύρω στο 1790 ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος με ανάδοχο τον Ιθακήσιο Γιάννη Ζαβό. Στο Κιόνι της Ιθάκης φιλοξενήθηκε για λίγες μέρες τον Δεκέμβριο του 1823, επιστρέφοντας από την Κεφαλονιά, όπου είχε πάει για θεραπεία, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, στο σπίτι του φίλου του Φωκά Παΐση, ο οποίος και είχε εγυνηθεί για την οικογένεια του αγωνιστή, που εκείνη την περίοδο είχε καταφύγει στον Κάλαμο.¹⁷

Οι Φιλικοί του νησιού επίσης δραστηριοποιούνται για τη συγκέντρωση τροφίμων, χρημάτων και πολεμοφοδίων και την αποστολή τους στις απέναντι επαναστατημένες περιοχές. Ιθακήσιοι ναυτικοί, διακινδυνεύοντας τη ζωή τους και το πλούσιό τους, κινούνται τη νύχτα από τους μικρούς κολπίσκους της Ιθάκης προς τη λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου και εφοδιάζουν τους πολιορκημένους κατά τη δεύτερη πολιορκία της πόλης (1825-1826).¹⁸

¹⁵ Βλ. Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 31, αύξ. αρ. 196· Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 246.

¹⁶ Βλ. σχετικά Αθανάσιος Λεκατσάς, *Η Ιθάκη, «Φήμιος»* – Δημοτικές Πολιτιστικές Εκδηλώσεις Ιθάκης, Αθήνα 1999, τόμ. Γ', σ. 7-46.

¹⁷ Βλ. Σπύρος Δημ. Λουκάτος, «Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης στην Κεφαλονιά και στην Ιθάκη, Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1823», *Κυμοθόη* 14-15, 2005, σ. 10, 14.

¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις 30 Νοεμβρίου 1825 ο Ιθακήσιος καπετάν Κυριάκος Παξινός έδωσε από τη σκούνα του στον ναύαρχο Γεώργιο Σαχτούρη, που βρισκόταν κοντά στη Ζάκυνθο, εκατοντάδες μπάλες κανονιών, ενώ στα τέλη Μαρτίου του 1826 – δηλαδή λίγες μόνο μέρες πριν από την ηρωική έξοδο – ο караβοκύρης ιθακισιακής μπρατσέρας που έφερνε εφόδια από το νησάκι Πεταλάς έδειχνε στον Σαχτούρη πώς να περάσει στο Μεσολόγγι ζωτροφές τη νύχτα μέσα από κρυφό στενό πέρασμα (βλ. Νίκος Σ. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων Νήσων 1700-1864*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1995, τόμ. Α', σ. 244, 250-252).

Συμπερασματικά: Σίγουρα είναι μεγαλύτερο το εύρος της ιθακησιακής παρουσίας και συμμετοχής στη Φιλική Εταιρεία από αυτό που εδώ παρουσιάσαμε. Η παραπέρα αναδίφηση και μελέτη του σχετικού αρχειακού υλικού θα δώσει νέα στοιχεία, τα οποία ακόμη περισσότερο και ασφαλέστερα θα τεκμηριώσουν την πολύμορφη και πολυδιάστατη συμμετοχή των Ιθακήσιων στη Φιλική Εταιρεία. Και γνώριζαν οι Ιθακήσιοι ότι η ένταξή τους στη Φιλική Εταιρεία, αλλά και γενικότερα η συμμετοχή τους στην Ελληνική Επανάσταση, περιέκλειε το πρώτο σπέρμα του ενωτικού τους αγώνα, του ενωτικού αγώνα των Επτανησίων, ο οποίος θα ξεκινήσει –όχι τυχαία– το 1830, αμέσως δηλαδή μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Ιωάννης Βαπτιστής Πέτας.

Μολύβι σε χαρτί. Έργο του Karl Krazeisen. Ναύπλιο, 1826.
Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Αθήνα.

Διονύσιος Ευμορφόπουλος.
Ελαιογραφία σε ξύλο. Έργο αγνώστου, μέσα 19ου αι.
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΕΣ

Δρ Ιστορίας Πέτρος Πετράτος

Η προετοιμασία, η έναρξη και η επέκταση και εδραίωση της Ελληνικής Επανάστασης βρήκαν τα Επτάνησα υπό το καθεστώς της βρετανικής προστασίας. Η αγγλο-ιόνια κυβέρνηση, πειθαρχώντας στην εξωτερική πολιτική της Βρετανίας, είχε διακηρύξει ουδετερότητα –κάτι που διευκόλυνε τους Οθωμανούς–, και ο αρμοστής των Ιονίων Τόμας Μαίτλαντ απειλούσε κάθε Επτανήσιο που θα ήθελε να βοηθήσει ή που θα μεταβεί στις ελλαδικές επαναστατημένες περιοχές για συμμετοχή στον Αγώνα με σκληρές ποινές (δήμευση περιουσίας, αφαίρεση πολιτικών δικαιωμάτων, απαγχονισμοί).¹ Όμως όλα αυτά δεν ήταν δυνατό «να μεταβάλωσι το υπέρ των Ελλήνων φρόνημα και πολίτευμα των Ιόνων, ων ο φιλογενής ζήλος έμεινε διακαής μέχρι τέλους του αγώνος εν μέσω απειλών, δημεύσεων, καταδιώξεων και τιμωριών».² Οι Ιόνιοι έβρισκαν τρόπους και αναχωρούσαν για την Πελοπόννησο αρχικά, αλλά και για άλλες επαναστατημένες περιοχές. Και όσοι ζούσαν και δραστηριοποιούνταν μακριά από το Ιόνιο, στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, συμμετείχαν δραστήρια στη Φιλική Εταιρεία³ ή έπαιρναν μέρος σε αντιο-θωμανικές και φιλοεπαναστατικές ενέργειες. Εξάλλου «περί της φιλοπατρίας των Επτανησίων δεν αμφέβαλον ποτέ οι

¹ Βλ. Σπύρος Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων. Η αποκλειθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων διά την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήνα 1964, σ. 173-174, 177-178, 180-182, 188-190, 199.

² Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1888³, τόμ. Α', σ. 234.

³ Στόχος της μυστικής Φιλικής Εταιρείας ήταν η ανάληψη πρωτοβουλιών αποκλειστικά από τους ίδιους τους υπόδουλους για την ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας και την απελευθέρωση των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στη Βαλκανική χερσόνησο. Για την ίδρυση, ανάπτυξη και λειτουργία και για το έργο της Φιλικής Εταιρείας βλ. Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21» Κοσμοδόκης, (α' έκδ.: Αθήνα 1845)· Σακελλάριος Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, Οδησός 1909· Τάκης Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Τύποις Ν.Δ. Φραντζεσκάκη, Αθήνα 1926 (ανατύπωση: Δρόμων, Αθήνα 2016)· Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834 (επανεκδόση: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1971), και του ίδιου, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασης. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859· Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964· Αθανάσιος Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821. Ανέκδοτα απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα και άλλα κείμενα*, επιμ. Λ.Ι. Βρανούσης και Ν. Καμαριανός, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964· Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937· Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα 1967.

αρχηγοί της Φιλικής Εταιρείας». ⁴ Επιδίωκαν λοιπόν οι Επτανήσιοι όπου γης τη συμμετοχή τους στον Αγώνα, στη βάση της κοινής εθνικής καταγωγής, αλλά και επειδή προσδοκούσαν τη δική τους εθνική αποκατάσταση μέσα από την αίσια έκβαση της Επανάστασης. ⁵ Και οι Κεφαλονίτες ανάμεσα στους Επτανησίους είχαν ισχυρή παρουσία και αξιοπρόσεκτη δράση στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας, όπως θα φανεί παρακάτω. ⁶

Κεφαλονίτες της Διασποράς

Οι Κεφαλονίτες που βρίσκονταν μόνιμα ή προσωρινά εκτός Κεφαλονιάς ανταποκρίθηκαν στο προσκλητήριο της Φιλικής Εταιρείας. Διασκορπισμένοι σε πολλά μέρη της Ευρώπης, και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου πόντου και τη Ρωσία, όπου διέπρεπαν στη ναυτιλία, το εμπόριο και τις επιστήμες, συνέδραμαν στο έργο της Φιλικής Εταιρείας. Σε εκείνα τα μέρη η ελληνική υπόθεση ήταν συμπαθής ή, όπως στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, η οθωμανική κυριαρχία δεν ήταν καταπιεστική. Έχουν διασωθεί κατάλογοι όπου, ανάμεσα στα ονόματα των μελών της Φιλικής, καταγράφονται και ονόματα κεφαλονίτικης καταγωγής. Αρκετά ικανοποιητικός ο αριθμός. Την ενεργητική συμμετοχή των Κεφαλονιτών στο έργο της Φιλικής Εταιρείας την καταδεικνύει η παρουσία τους με την κωδική ονομασία «πολλοί». ⁷

Από τους Κεφαλονίτες της Διασποράς, εξέχουσες προσωπικότητες

⁴ Τ.Κ. Κανδηλώρος, *ό.π.*, σ. 338.

⁵ Όπως έχει γράψει ο Κεφαλονίτης ριζοσπάστης Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, «Η επί της Αγγλικής Προστασίας Επτανήσιος Πολιτεία και τα κόμματα», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965. *Παράρτημα*, Εκατονταετηρίδας Ενώσεως Επτανήσου, Αθήνα 1969, σ. 48: «... μόλις περί το 1821 ήκουσεν ο Επτανήσιος την πολεμικήν σάλπιγγα της των ομοεθνών του ανεγέρσεως, έδραμεν όλος ένθους εις το πεδιον της μάχης και συνεμερίσθη ως ίδιον τον αγώνα». Και ο Ανδρέας Ιδρωμένος, *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου*, Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1935, σ. 29, υπογράμμισε ότι «το όνομα Ελλάς [...] εις τα στόματα πάντων εφέρετο· πάντες ωμίλουν περί πατρίδος και εθνικής αποκαταστάσεως».

⁶ Είναι γεγονός ότι όσα ονόματα-μέλη της Φιλικής Εταιρείας στη συνέχεια αναφέρουμε δεν αποδίδουν τον πραγματικό αριθμό των Κεφαλονιτών Φιλικών. Και τούτο γιατί ακόμη δεν έχει καταγραφεί το σύνολό τους. Τα πρόσωπα που έχουν αναγραφεί στους διαφόρους καταλόγους Φιλικών (όπως π.χ. οι κατάλογοι του Ιωάννη Φιλήμονα, του Παναγιώτη Σέκερη κ.ά.) αντιπροσωπεύουν έναν μικρό αριθμό Φιλικών. Έχει γράψει χαρακτηριστικά ο Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, *ό.π.*, σ. 322: «Μόνον εις το Βουκουρέστι και την Οδησσόν οι εταίροι ανήρχοντο εις χιλίους, δέκα πέντε δε χιλ. είχαν μνηθή εις την Κων/πολιν».

⁷ Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, *ό.π.*, σ. 255.

όπως οι πρόξενοι της Ρωσίας Νικόλαος Μυλωνάς στη Χίο⁸ και Σπυρίδων Δεστούνης στη Σμύρνη,⁹ καθώς και ο πρόξενος της Πρωσίας στην Πάτρα Ανδρέας Κοντογούρης¹⁰ πρόσφεραν σοβαρές υπηρεσίες ως μέλη της Φιλικής Εταιρείας.¹¹ Ο Γεράσιμος Κώπας (ή Κούπας) μετά το 1814 βρισκόταν εγκαταστημένος στην Κωνσταντινούπολη, όπου το 1818 μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και από τότε αφιερώθηκε στον Αγώνα.¹² Ο σαραντάχρονος ναυτικός Μεταξάς Βαλλιάνος, όταν, ευρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη, εντάχθηκε στη Φιλική, έγραψε στο αφιερωτικό του γράμμα: «... σας αφιερώνω τον εαυτόν μου και το καράβι μου να το μεταχειρισθήτε κατά την θέλησίν σας».¹³ Ο Νικόλαος Βαλσαμάκης στις Κυδωνίες, όπου ζούσε ασκώντας το ιατρικό επάγγελμα, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και γρήγορα έγινε ο υπεύθυνος της τοπικής Εφορίας.¹⁴ Στην Πάτρα ο Κεφαλονίτης έμπορος Ευάγγελος Λιβαδάς μνήθηκε στη Φιλική και τόσο με την αυτοπρόσωπη παρουσία του στα πεδία των μαχών όσο και με τις χορηγίες του προσέφερε σημαντικά στον Αγώνα.¹⁵

Στη Μολδοβλαχία, όπου κατοικεί και ασκεί το ιατρικό του επάγγελμα, ο Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης (Ληξούρι, 1790 – Αθήνα, 1867) θα μνηθεί στη Φιλική το 1820 και θα συμμετάσχει στο κίνημα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών

⁸ Βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Β'*, Τύποις Μηνά Μυρτίδη, Αθήνα 1960, σ. 640. Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 225.

⁹ Προστάτευσε πολλούς Έλληνες της Σμύρνης όταν κατά την έναρξη της Επανάστασης απειλήθηκαν σφαγές στην πόλη, και ο ίδιος, επειδή κινδύνευε, κατέφυγε στα Κύθηρα και αργότερα στη Βενετία, απ' όπου αναχώρησε το 1826 και εγκαταστάθηκε στην Πετρούπολη (βλ. γι' αυτόν Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, Π. Λεωνής, Αθήνα 1904, σ. 125-130 και Β', ό.π., σ. 620. Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 332, 338, 342. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρίστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1874-1877, τόμ. Α', σ. 365-367.

¹⁰ Κατά την έναρξη της Επανάστασης (21 Μαρτίου 1821) στην Πάτρα, επειδή φοβήθηκε ότι θα τον υποψιάζονταν οι οθωμανικές αρχές της πόλης ως συνωμότη, κατέφυγε σε ελληνικό πλοίο (βλ. Παν. Χιώτης, ό.π., τόμ. Α', σ. 374. Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 338). Αναφέρουμε επίσης και τον Ιθακήσιο Ιωάννη Βλασσόπουλο, που χρημάτισε πρόξενος της Ρωσίας στην Πάτρα, με σημαντική προσφορά στον Αγώνα (βλ. γι' αυτόν Παν. Χιώτης, ό.π., τόμ. Α', σ. 325, 374 και Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 260, 332, 338).

¹¹ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η Φιλική Εταιρεία ενέτασσε στους κόλπους της στελέχη και υπαλλήλους ξένων κυβερνήσεων, και ειδικότερα της ρωσικής κυβέρνησης (βλ. Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 332).

¹² Έδρασε κοντά στους ναυμάχους του 1821 Αποστόλη και Παπανικολή και συνέταξε για τις ανάγκες του Αγώνα φλογερές προκηρύξεις, ενώ υπήρξε συντάκτης ναυτικού χάρτη της Μαύρης Θάλασσας και εγκολπίου ναυτιλομένων (βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 283-284. Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 338).

¹³ Παν. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 324-325. βλ. επίσης Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 77, αύξ. αρ. 513.

¹⁴ Εξαιτίας των οθωμανικών διώξεων τον Ιούνιο του 1821, κατέφυγε μαζί με άλλους στη Σύρο, για να επιστρέψει στις Κυδωνίες μετά το τέλος της Επανάστασης [βλ. Παν. Χιώτης, ό.π., τόμ. Α', σ. 333. Πάνος Βαλσαμάκης, «Κυδωνίες – Νικόλ. Βαλσαμάκης ο Φιλικός», *Ιόνιος Ηχώ* 308-309, Μάρτιος-Απρίλιος 1972, σ. 54(6)-56(8)].

¹⁵ Βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 303. Παν. Χιώτης, ό.π., τόμ. Α', σ. 373-375.

υπό τον Αλ. Υψηλάντη, του οποίου θα συντάξει την περίφημη προκήρυξη «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος», αλλά μετά την αποτυχία του εκεί κινήματος θα πάρει μέρος και στα πολεμικά γεγονότα της νότιας Ελλάδας.¹⁶ Ο Γεώργιος Παλατίνος, με έντονη δραστηριότητα αρχικά μέσα στον επαναστατικό κύκλο της Τεργέστης, όταν αργότερα θα μετακινηθεί προς την περιοχή της Μολδαβίας θα ενταχθεί στη Φιλική το 1819 και θα επιδείξει συνέπεια και εργατικότητα.¹⁷ Στο Ισμαήλιο ο καπετάν Ανδρέας Σφαέλος, με την κωδική ονομασία «Μέτριος»,¹⁸ ο Βασίλειος Σβορώνος, ο Γεράσιμος Φωκάς, ο Κωνσταντίνος Βανδώρος και πολλοί άλλοι¹⁹ θα ενταχθούν στη Φιλική Εταιρεία και θα συμμετάσχουν δραστήρια στα επαναστατικά γεγονότα των Ηγεμονιών.

Στην Οδησσό, όπου ζούσε στα τέλη της δεκαετίας του 1810, ο Γεράσιμος Κλαδάς μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και ως έφορος των Φιλικών της Οδησσού εργάστηκε μέχρι το τέλος της ζωής του (1822) για την ευόδωση των σκοπών του Αγώνα.²⁰ Δραστήρια μέλη της Φιλικής ήταν στην ίδια πόλη ο Δημήτριος Κουντούρης και ο Σπυρίδων Κουντούρης, στη Θεοδοσία ο Θεόδωρος Καλαφάτης και ο Κοσμάς Δρακόπουλος, και στο Ρένι ο Αθανάσιος Κουντούρης και ο Κωνσταντίνος Κουντούρης.²¹

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε το κεφαλونίτικης έμπνευσης σχέδιο²² που προέβλεπε τη δολοφονία του σουλτάνου και την πυρπόληση της Κωνσταντινούπολης και του οθωμανικού στόλου μέσα στον Κεράτιο, ενώ εναλλακτικά θα γινόταν προσπάθεια προσεταιρισμού ανώτερων και ανώτατων αξιωματούχων του οθωμανικού στόλου με προοπτική την αιφνιδιαστική κατάληψη του στόλου αντί του εμπρησμού του. Η πρόταση αυτού του παράτολμου και δυσκολοκατόρθωτου, αλλά και αρκετά εντυπωσιακού, σχεδίου κατατέθηκε από άγνωστο σ' εμάς Κεφαλονίτη, μέλος της Φιλικής, και εγκρίθηκε στη γενική συνάντηση των επιφανέστερων μελών της Φιλικής Εταιρείας στο Ισμαήλιο τον Οκτώβριο του 1820.

¹⁶ Μετά την απελευθέρωση, αφού για ένα διάστημα επανέκαμψε στη Μολδοβλαχία, εγκαταστάθηκε μόνιμα μετά το 1837 στην Αθήνα, όπου του ανατέθηκε η σύσταση Εθνικής Βιβλιοθήκης και Νομισματικού Μουσείου (βλ. γι' αυτόν Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 696-704· Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 333, 338).

¹⁷ Βλ. Σ.Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 70-71.

¹⁸ Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 256.

¹⁹ Βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Β'*, ό.π., σ. 650.

²⁰ Βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 244-251, και Β', ό.π., σ. 626.

²¹ Βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Β'*, ό.π., σ. 650.

²² «Εν εκ τούτων [των σχεδίων] είναι και το λεγόμενον μέγα σχέδιον δοθέν από ένα Κεφαλήνα» (Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 346).

Η εφαρμογή του θα προκαλούσε φόβο και ανασφάλεια στους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, καθώς δεν θα αισθάνονταν ασφαλείς ούτε μέσα στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, θα επικρατούσε σύγχυση και πανικός στο εχθρικό στρατόπεδο λόγω του απροσδόκητου του γεγονότος, ενώ, επειδή θα αναγκαζόταν ο σουλτάνος να καλέσει στρατιωτικές ενισχύσεις στην πρωτεύουσα, θα μειώνονταν οι εχθρικές δυνάμεις, άρα και η αποτελεσματικότητά τους στην περιφέρεια, με αποτέλεσμα να γίνουν για την επαναστατική πλευρά ευνοϊκότερες οι συνθήκες διεξαγωγής της επανάστασης. Την εφαρμογή του όλου σχεδίου θα αναλάμβανε η Εφορία των Φιλικών της Κωνσταντινούπολης.²³ Τελικά το σχέδιο δεν υλοποιήθηκε, άγνωστο γιατί. Δεν γνωρίζουμε τι μεσολάβησε. Το πιθανότερο είναι να το πληροφορήθηκε η εχθρική πλευρά και οι Φιλικοί να αναγκάστηκαν να το ακυρώσουν.

Διεργασίες και δραστηριότητες στο νησί της Κεφαλονιάς

Στην Κεφαλονιά η Φιλική Εταιρεία βρήκε μια από τις σπουδαιότερες εστίες για τη μύηση νέων μελών της και για την ενίσχυση του Αγώνα σε χρήματα, πολεμοφόδια και εθελοντές. Η Κεφαλονιά, με τη φιλελεύθερη παράδοση ενισχυμένη στα χρόνια της γαλλικής κατοχής, αποτέλεσε για την Εταιρεία φυτώριο νέων μελών. Η ίδια είχε εντάξει τα Επτάνησα, άρα και την Κεφαλονιά, στα μέρη που θα επισκέπτονταν οι «απόστολοι» της.²⁴ Οι κάτοικοι του νησιού δέχτηκαν με προθυμία να ενταχθούν στις γραμμές της Φιλικής. Για τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου απόστολος ορίστηκε ο Παναγιώτης Παπαγεωργίου-Αναγνωσταράς, ο οποίος είχε παλαιότερα υπηρετήσει στα Επτάνησα στις λεγόμενες «λεγεώνες των ελαφρών σκοπευτών»,²⁵ αλλά και ο Αριστείδης Παππάς πέρασε από τα Επτάνησα.²⁶

²³ Βλ. Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 346-347· πρβλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 76· Νικολάι Τοντόρωφ, *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων. Ένας κατάλογος αγωνιστών στη Μολδοβλαχία*. Αρχαία Οδησσού, Gutenberg, Αθήνα 1982, σ. 86.

²⁴ Επρόκειτο για ειδικά πρόσωπα επιφορτισμένα από τη Φιλική για την προσέλκυση νέων μελών, κυρίως ανθρώπων που κατείχαν σημαίνουσα θέση στις τοπικές κοινωνίες (μεγαλέμποροι, αρματολοί και κλέφτες, πλούχιοντες και μητροπολίτες). Ο απόστολος προσέγγιζε πρόσωπα που εμφορούνταν από φιλελεύθερες ιδέες ή ενδεχομένως είχαν παλαιότερα μνηθεί σε μυστικές οργανώσεις ή είχαν οικονομική επιφάνεια, στρατιωτική επιβολή ή κοινωνική δύναμη στην περιοχή (Βλ. Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία*..., ό.π., σ. 188-190).

²⁵ Βλ. Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η μυστική οργάνωση «Φιλική Εταιρεία»*, μτφρ. Σεραφείμ Παπαδημητρίου, Το Λαϊκό Βιβλίο, Αθήνα 1966, σ. 81-82· Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 51.

²⁶ Βλ. Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία*..., ό.π., σ. 242.

Οι πληροφορίες που έχουμε δεν μας δίνουν πάντοτε ακριβή ή συγκεκριμένα στοιχεία για κατηχητές και κατηχούμενους. Το 1819 έγιναν στην Κεφαλονιά πολλές κατηχήσεις, αλλά δεν γνωρίζουμε τα ονόματα,²⁷ ενώ από άλλη πηγή συμπεραίνουμε ότι αδελφοποιήσεις γίνονταν σε ένα εκκλησάκι έξω από το Αργοστόλι, σ' εκείνο των Αγίων Θεοδώρων στη θέση Φανάρι.²⁸ Ο Θ. Κολοκοτρώνης, που από το 1806 ζούσε στη Ζάκυνθο,²⁹ μας πληροφορεί ότι, όντας ο ίδιος από τον Δεκέμβριο του 1818 μέλος της Φιλικής, μύησε ανάμεσα σε άλλους και Κεφαλονίτες,³⁰ όπως τον Κεφαλονίτη πλοίαρχο Ιωάννη Σβορώνο.³¹ Από τον Ζακυνθινό Διονύσιο Ρώμα, μέλος ήδη της Φιλικής Εταιρείας, μυήθηκε ο πρόκριτος της Κεφαλονιάς Μαρίνος Μεταξάς,³² «ο πρώτος εν Κεφαλληνία, όστις έλαβε γνώσιν του μυστικού»,³³ ο οποίος και συνέδραμε οικονομικά την Εταιρεία, ενώ διατηρούσε αλληλογραφία με τον Αλ. Υψηλάντη.³⁴ Από τον Ρώμα επίσης μυήθηκε και ο Δημήτριος Δελλαδέτσιμας (1782-1844), ο οποίος εργάστηκε για τη συγκέντρωση χρημάτων, τη στρατολόγηση και αποστολή εθελοντών και τη στήριξη προσφύγων, ενώ οι σχέσεις του με πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα του Αγώνα, καθώς και με τον λόρδο Βύρωνα, υπήρξαν καλές και γόνιμες.³⁵ Ο Δημήτριος Κοργιαλένιος, μνημένος στη Φιλική από τον Αλ. Υψηλάντη, ενίσχυσε

²⁷ «... εν Κεφαλληνία και Παζοίς πολλοί [κατηχήθηκαν], ων όμως δεν διεσώθησαν τα αφιερωτικά» (Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 265). Την ίδια περίοδο πολλές ήταν οι κατηχήσεις και στη γειτονική Ζάκυνθο (βλ. ό.π., σ. 264-265).

²⁸ Την περίοδο της ρωσο-τουρκικής κατοχής ένας ιερομόναχος σε αυτό το εκκλησάκι «ηδελφοποιεί μεθ' όρκου επί του ιερού Ευαγγελίου», όπως μας πληροφορεί ο Μάρκος Θεοτόκης, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας εν Κεφαλληνία και αι στάσεις αυτής εν έτει 1800, 1801, 1802*, Τυπογραφίον Ι. Ναχαμούλη, Κέρκυρα 1889, σ. 26.

²⁹ Είχε καταφύγει εκεί αφού γλίτωσε από την καταδίωξη των Οθωμανών της Πελοποννήσου και υπηρέτησε στα στρατιωτικά σώματα που είχαν ιδρύσει οι Άγγλοι στα Επτάνησα (βλ. Δημήτρης Δημητρώπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2009, τόμ. 2, σ. 22-24).

³⁰ «... και τότε άρχισα να κατηχώ και εγώ διαφόρους εις Ζάκυνθον, Κεφαλονία και διαφόρους καπεταναίους Σπετσιώτικων караβιών και Υδραϊκών» [Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Ο Ήρων Κολοκοτρώνης. Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*, παρουσίαση και καταγραφή Γεώργιος Τερτσέτης, Τολίδης, Αθήνα χ.χ. (α' έκδ.: Αθήνα 1846), σ. 143].

³¹ Η κατήχηση και ένταξη του πλοίαρχου Ι. Σβορώνου στη Φιλική έγινε από τον Θ. Κολοκοτρώνη στη Ζάκυνθο (βλ. Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί...*, ό.π., σ. 66, αύξ. αρ. 437).

³² Αλλά «εις ουδένα ο Μαρίνος [Μεταξάς] ενεπιστεύθη την εις την Εταιρίαν συμμετοχήν του, και ουδ' εις αυτούς τους αδελφούς του περί τούτου έκαμε μνείαν, φοβούμενος την καταδρομήν ην υπέστη υπό των Άγγλων, ότε διεμαρτυρήθη κατά της Αγγλικής προστασίας» αναφέρει ο αδελφός του Κωνσταντίνος Μεταξάς στα *Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Γ. Τσουκαλάς «Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1956, σ. 18. Βλ. επίσης Παν. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 319.

³³ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 435.

³⁴ Βλ. Κ. Μεταξάς, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 18. Επαμεινώνδας Κ. Μεταξάς, *Ιστορία της οικογενείας Μεταξά από του 1081 μέχρι του 1864 έτους*, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1893, σ. 146-147.

³⁵ Βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 105-107.

τον Αγώνα οικονομικά αλλά και ανέλαβε τα έξοδα φιλοξενίας και προστασίας προσφύγων, κυρίως Σουλιωτών, στην Κεφαλονιά.³⁶

Ο αδελφός του Μαρίνου Μεταξά, ο αγωνιστής του 1821 Κωνσταντίνος Μεταξάς (1793-1870), μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία σε ηλικία 25 ετών, στις αρχές του 1821, από τον συμφοιτητή του στην Ιταλία Αθανάσιο Πολίτη, Λευκαδίτη στην καταγωγή, όταν είχε φιλοξενήσει τον τελευταίο στην Κεφαλονιά.³⁷ ο ίδιος μάλιστα θα εργαστεί με ζήλο για τη συγκέντρωση και αποστολή χρημάτων στη Γενική Εφορία Αχαΐας, σε συνεννόηση με το μέλος της επίσκοπο Παλαιών Πατρών Γερμανό,³⁸ και στη συνέχεια θα συμμετάσχει στην Επανάσταση είτε πολεμώντας στα πεδία των μαχών είτε αναλαμβάνοντας θέσεις διοικητικές/πολιτικές.³⁹ Παρόμοια περίπου είναι και η πορεία του εξαδέλφου του Ανδρέα Μεταξά (1790-1860).⁴⁰ Στις μάχες του Αγώνα συμμετείχαν και τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας Ευαγγέλης Πανάς (περ. 1786-1825),⁴¹ Δανιήλ Πανάς (†1857)⁴² και οι αδελφοί Γεράσιμος και Αναστάσιος Φωκά.⁴³ Λίγο νωρίτερα, πριν το 1819, ενώ σπούδαζε στην Ιταλία, είχε μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία ο μετέπειτα πρωτοπόρος ριζοσπάστης Γεράσιμος Λιβαδάς (1789-1876).⁴⁴ Στη Βενετία, όπου εκείνη την περίοδο ασχολιόταν με το εμπόριο, μυήθηκε και ο Ευάγγελος Ποταμιάνος.⁴⁵

³⁶ Βλ. ό.π., σ. 261-263.

³⁷ «Και ενώ έμελλον να υπηρετήσω εις τον δικαστικόν κλάδον, εισήχθην εικοσιπενταέτης εις την των φιλικών εταιρίαν», ομολογεί ο ίδιος ο Κ. Μεταξάς, *Ιστορικά απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 4, καθώς και σ. 18.

³⁸ Κωνσταντίνος Μεταξάς και επίσκοπος Γερμανός επικοινωνούσαν μεταξύ τους προκειμένου να κάνουν μέλη της Εταιρείας «όσους ήθελον κρίνει αξίους του μεγάλου τούτου επιχειρήματος» (ό.π., σ. 18).

³⁹ Ο Κ. Μεταξάς στα *Ιστορικά απομνημονεύματά* του εξιστορεί με σαφήνεια την πορεία του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (βλ. επίσης Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 429-435).

⁴⁰ Αξιοσημείωτη υπήρξε η πολιτική του δράση και μετά την Επανάσταση, καθώς θα δραστηριοποιηθεί μέσα από το ρωσικό λεγόμενο κόμμα, θα χρηματίσει πρεσβευτής, υπουργός και πρωθυπουργός. Για τη δράση και γενικότερη προσφορά του Ανδρέα Μεταξά βλ. Η. Τσιτσέλης ό.π., σ. 409-423.

⁴¹ Βλ. Μενέλαος Μ. Πανάς, *Μονογραφία περί της καθόλου δράσεως της οικογενείας Πανά κατά τον ιερόν υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα του 1821-1828*, Εκ του Τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, Αθήνα 1905, *passim*. Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 506.

⁴² Ο Δανιήλ Πανάς λίγο πριν από την έναρξη της Επανάστασης συνελήφθη από την αγγλο-ιόνια κυβέρνηση και στάλθηκε με την κατηγορία του «Φιλικού» για θανάτωση στον Αλή πασά στα Γιάννενα, αλλά ελευθερώθηκε χάρη στην παρέμβαση φίλου του, γνωστού του πασά (βλ. Μ.Μ. Πανάς, ό.π., *passim*. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π. σ. 506-507).

⁴³ Βλ. Ε.Κ. Μεταξάς, *Ιστορία της οικογενείας Μεταξά...*, ό.π., σ. 148. Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 430.

⁴⁴ Βλ. Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 294.

⁴⁵ Με την έναρξη της Επανάστασης πούλησε το πλοίο του και ένα μέρος από τα ακίνητα της συζύγου του στη Ζάκυνθο και, αφού στρατολόγησε συμπατριώτες του, πέρασε στην Πελοπόννησο, όπου συμμετείχε σε διάφορες μάχες, αλλά ανέλαβε και άλλα καθήκοντα με εντολή των επαναστατικών κυβερνήσεων [βλ. γι' αυτόν Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 545-551. Ντιάνα Αντωνακάτου, «Ευάγγελος Κυρ. Ποταμιάνος και Ηλίας Ευαγγ. Ποταμιάνος. Δημιουργική παρουσία Κεφαλλήνων στο δημόσιο και κοινωνικό βίο του ελληνικού έθνους τον 19ο αιώνα», στο *ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο. Πρακτικά (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997)*, Κέντρο Μελετών Ιονίου – Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, Αθήνα 2004, σ. 235-244].

Ονόματα μη επώνυμων προφανώς δεν έχουμε, αλλά λογικό είναι να υποθέσουμε ότι ένας σημαντικός αριθμός Κεφαλονιτών που δέχτηκε να μεταβεί στις επαναστατημένες ελλαδικές περιοχές και να πολεμήσει κατά των Οθωμανών σίγουρα θα είχε ενταχθεί στις γραμμές της Φιλικής. Γιατί ήταν εκατοντάδες οι κάτοικοι του νησιού που έφευγαν κρυφά για τα πεδία των μαχών. Άλλωστε το περιστατικό που έχει καταγραφεί με τον δικαστή Τσιτσιλιάνο στο Αργοστόλι δηλώνει αναντίρρητα τον πατριωτισμό των νησιωτών και τον γενικότερο ενθουσιασμό του απλού λαού για τις επιτυχίες της Επανάστασης.⁴⁶

Στο μεταξύ, όπως προκύπτει από σχετικό έγγραφο,⁴⁷ τον Μάιο του 1821 αποκαθίσταται για πρώτη φορά επικοινωνία με τη Γενική Εφορία Αχαΐας στην Πάτρα, καθώς ο Ιθακήσιος Φιοραβάντες Ζαβός μετέφερε στο νησί τις κατευθύνσεις του αρχιεφόρου της παραπάνω Εφορίας, με βάση τις οποίες συγκροτήθηκε το αντίστοιχο σώμα στο νησί. Δυστυχώς, αναφέρουν οι Κεφαλονίτες έφοροι, «κακή τύχη εστάθην οι υστερινοί εις το να μάθωμεν το τοσούτον διά το Γένος ωφέλημον πράγμα». Εννοούσαν προφανώς όχι τόσο την ύπαρξη και δράση της Φιλικής Εταιρείας, γιατί ήδη στο νησί υπήρχαν Φιλικοί, όσο τη δομή της και τον τρόπο λειτουργία της κατά Εφορίες.⁴⁸ Και ακριβώς γι' αυτήν την κατάσταση, δηλαδή «διά την αμέλειαν ην έδειξεν η πατρίς ημ[ών] Κεφαλ[ηνί]α διά την του Γένους και κεινής πατρίδος ελευθερίαν», όπως αναφέρουν σε άλλο έγγραφό τους,⁴⁹ νιώθουν κάποια ενοχή. Βέβαια, διορθώνουν στη συνέχεια στο ίδιο παραπάνω έγγραφό τους, δεν ήταν αιτία αυτής της κατάστασης τόσο η αμέλεια όσο η άγνοια, καθώς «τούτο αποδεικνύεται εκ του ζήλου μας», όπως οι ίδιοι αναφέρουν, «ότι κέτι αγνωούντες εκοινοῦμεθα όλαις δυνάμεσει και προθυμίαν».

⁴⁶ Έχει γράψει στο «Σημειωματάριό» του ο Παναγιώτης Βεργωτής: «Τόσος ήταν ο ενθουσιασμός διά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 21 εις την Επτάνησον και ιδίως εις Κεφαλληνίαν, ώστε, όταν ανηγγέλθη εις Αργοστόλιον ότι ήλθε μία είδησις καλή περί Ελλάδος, ο δικαστής Τσιτσιλιάνος, ενώ ήδρευε, αφήνει την συνεδρίασιν και το ακροατήριον, και εβγήκε να μάθη την είδησιν ενθουσιωδής. Διά τούτο τον κατηγόρησαν και τον έπαυσαν» (βλ. σχετικά Νικόλαος Δ. Τζουγανάτος, «Η συμβολή των Κεφαλλήνων στην ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 4, 1980-1982, σ. 259).

⁴⁷ Πρόκειται για επιστολή των εφόρων της Κεφαλονιάς προς το μέλος της Γενικής Εφορίας Αχαΐας επίσκοπο Παλαιών Πατρών Γερμανό με ημερομηνία 22 Μαΐου 1821, δημοσιευμένη από τον Ν. Τζουγανάτο, ό.π., σ. 261-262.

⁴⁸ Η ίδρυση τοπικών Εφοριών αποφασίστηκε από τους υπεύθυνους της Φιλικής τον Φεβρουάριο του 1819 –με πρώτες εκείνες στο Γαλάτσι και το Ισμαήλι–, με κύριο έργο τη διεύρυνση των κατηχήσεων, τον ασφαλή έλεγχο των οικονομικών εισφορών και την έγκυρη σύνδεση με την Ανωτάτη Αρχή (βλ. Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 266-268· Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 67).

⁴⁹ Πρόκειται για άλλη επιστολή των εφόρων της Κεφαλονιάς προς τον αρχέφορο της Γενικής Εφορίας Αχαΐας Ιωάννη Βλασσόπουλο με ημερομηνία 22 Μαΐου 1821, δημοσιευμένη από τον Ν. Τζουγανάτο, «Η συμβολή των Κεφαλλήνων...», ό.π., σ. 262.

Εάν λοιπόν έχουν έτσι τα πράγματα, ελέγχεται η πληροφορία του Π. Χιώτη ότι η Εφορία της Κεφαλονιάς, όπως και των υπόλοιπων Ιόνιων Νησιών, συγκροτήθηκε το 1819 από τον Αριστείδη Παππά,⁵⁰ εκτός εάν με το πέρασμα του χρόνου έφτασε κατά την έναρξη της Επανάστασης να υπολειτουργεί. Το τελευταίο φαίνεται πιθανότερο, και έτσι χρειάστηκε τον Μάιο του 1821 να παρέμβει η Γενική Εφορία Αχαΐας για να επανακτήσει η Εφορία της Κεφαλονιάς τη λειτουργία της: Τοποθετήθηκαν νέοι έφοροι («συστήσας εν ταυτώ εφόρους τους υπογεγραμμένους»), οι οποίοι προέρχονταν από όλα σχεδόν τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Κεφαλονιάς («διά την έκτασιν της Νήσου και φυσικήν αυτής θέσιν»). Και οι υπεύθυνοι της Εφορίας κατά περιοχή του νησιού ήταν ο Παναγής Μεταξάς Αντζουλάτος⁵¹ από το Αργοστόλι, ο Ιωάννης Τυπάλδος Φορέστης από το Ληξούρι,⁵² ο Ηλίας Δελλαδέτσιμας από την Πύλαρο,⁵³ ο Ηλίας Σδριν (ή Σδρίνιας) από τον Κατελιό,⁵⁴ ο Παναγής Μεταξάς Καψολίβερης από τη Σκάλα⁵⁵ και ο Δημήτριος Καμπίτσης από την περιοχή του Πόρου.

Η Εφορία της Κεφαλονιάς συνεργαζόταν με τη Γενική Εφορία Αχαΐας, καθώς αλληλογραφούσε με τον αρχιέφορο της Ιωάννη Βλασσόπουλο, πρόξενο της Ρωσίας στην Πάτρα, και με το μέλος της επίσκοπο Παλαιών Πατρών Γερμανό.⁵⁶ Δυο επιστολές που έχουν διασωθεί πιστοποιούν αυτήν την επικοινωνία και συνεργασία. Η μελέτη των επιστολών αυτών μας παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία

⁵⁰ Βλ. Παν. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, τόμ. Α', σ. 320-321.

⁵¹ Το σωστό πρέπει να είναι Παναγής Μεταξάς Αντζουλακάτος.

⁵² Πρόκειται για τον Ιωάννη Τυπάλδο Φορέστη, που είχε εκλεγεί βουλευτής στις ΣΤ', Ζ' και Η' Ιόνιες Βουλές (βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 600-601).

⁵³ Βλ. Π. Πετράτος, «Η Πύλαρος και οι Πυλαρινοί κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας», *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου «Η Πύλαρος στο διάβα του χρόνου» (Αγία Ευφημία Πυλάρου, 1-4 Σεπτεμβρίου 2005)*, Δήμος Πυλαρέων, Αγία Ευφημία 2007, τόμ. Β', σ. 175-176.

⁵⁴ Ο Ηλίας Σδριν πρέπει να ήταν ο πατέρας του φιλελεύθερου Γεράσιμου Σδριν, ο οποίος ήταν ένας από τους υποκινητές της εξέγερσης της Σκάλας τον Αύγουστο του 1849, τον οποίο άλλωστε ενοχοποίησαν με τις καταθέσεις τους συλληφθέντες στασιαστές [βλ. Σταματούλα Ζαπάντη (επιμ.), *Η εξέγερση της Σκάλας και περιοχής Ελειού-Πρόννων*, Κοινότητα Σκάλας Κεφαλληνίας, Σκάλα Κεφαλληνίας 1998, σ. 31, 40].

⁵⁵ Οι αριστοκρατικής καταγωγής αδελφοί Παναγής και Νικόλαος Μεταξά Τζανάτου Καψολίβερη, με μεγάλη αγροτική περιουσία στην περιοχή της Σκάλας, είχαν να επιδείξουν εθνική δράση. Ο Νικόλαος μάλιστα είχε αρχικά ανάμειξη στην προετοιμασία της εξέγερσης της Σκάλας το 1849, αλλά τις παραμονές της εκδήλωσής της αποσύρθηκε και, επειδή κατέδωσε το μυστικό, οι στασιαστές τον δολοφόνησαν και πυρπόλησαν την κατοικία του [βλ. σχετικά Ν. Τζουγανάτος, «Η Επανάσταση της Σκάλας (16-8-1849) και ο παπα-Ληστής», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 1, 1976, σ. 76-77].

⁵⁶ Για τον επίσκοπο Γερμανό βλ. Τάκης Αργ. Σταματοπούλος, *Ο Π.Π. Γερμανός χωρίς θρόνο*, Κάλβος, Αθήνα 1974· Π. Μιχαηλάρης και Β. Παναγιωτόπουλος, *Κληρικοί στον Αγώνα. Παλαιών Πατρών Γερμανός – Ιγνάτιος Ουγγαροβλαχίας – Νεόφυτος Βάμβας*, Τα Νέα / Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010· βλ. επίσης Μητροπολίτου Παλαιών Πατρών Γερμανού *Απομνημονεύματα*, επιμέλεια, εισαγωγή και ευρετήριο Ιωάννα Γιαννροπούλου και Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1975 (φωτοτυπική ανατύπωση από την α' έκδ. του 1837).

για τις δραστηριότητες των Φιλικών της Κεφαλονιάς. Έδρασαν άμεσα «εις εξαποστολήν πλοίων, και άνδρας ενόπλους» στην Πελοπόννησο,⁵⁷ και εξακολούθησαν να βοηθούν «διά τε ξηράς και θαλάσσης», δραστηριοποιούμενοι «με γηγαντιαίον βήμα» για την εκπλήρωση του χρέους τους προς την κοινή πατρίδα.⁵⁸

Ωστόσο κάποια μεταγενέστερη περίοδο –το σχετικό τεκμήριο δεν βοηθάει για τον χρονικό καθορισμό– εντοπίζονται προβλήματα στην επικοινωνία και τη συνεργασία των δύο παραπάνω Εφοριών. Ο Δημήτριος Υψηλάντης σε επιστολικό του κείμενο προς τους εφόρους των νησιών του Ιονίου⁵⁹ επισημαίνει το εξής σοβαρό ζήτημα: «... εστάλθησαν αρκεταί συνεισφοραί είς τινας πελοποννησίους αι οποίαι μ' όλον τούτο μένουσιν άγνωστοι, ιδίως και ανωφελείς». Με άλλα λόγια δηλαδή είχε διαπιστωθεί ότι κάποιες χρηματικές εισφορές, αν όχι όλες, των Επτανησίων δεν έφταναν στον προορισμό τους. Γι' αυτό ακριβώς ο Δ. Υψηλάντης καλεί τους υπεύθυνους εφόρους να στέλνουν στο εξής τις εισφορές τους κατευθείαν στον ίδιο. Και επιπλέον ζητάει να του στείλουν εθελοντές μαχητές: «Είναι μεγίστη βοήθεια εις την ελευθέρωσιν της Πελοποννήσου [...] [να] έλθωσι και στρατιώται, τους οποίους θέλω έχει περί εμέ ως ιεράν φάλαγγα».

Συμπερασματικά, είναι ανάγκη να υπάρξει μια όσο το δυνατόν ολοκληρωμένη μελέτη για τη σύσταση, λειτουργία και δράση της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας στην Κεφαλονιά. Μέχρι τώρα, παρά τον μικρό αριθμό πληροφοριών και τις ασυνέχειες στις διαμεσολαβούμενες πληροφορίες τόσο για τους Κεφαλονίτες της Διασποράς όσο και για τους κατοίκους του νησιού, τεκμηριωμένα αποδεικνύεται πολύπλευρη η συμβολή των Κεφαλονιτών στη λειτουργία, ενίσχυση και δραστηριοποίηση της Φιλικής Εταιρείας. Η εθνικοεπαναστατική βέβαια δράση τους στους κόλπους της καχύποπτης αγγλο-ιόνιας εξουσίας εγκυμονούσε μεγάλους κινδύνους, γιατί κάθε λαθεμένο βήμα μπορούσε να έχει βαρύτατες επιπτώσεις στην οργάνωση της Φιλικής και στους ανθρώπους της. Αυτό εξάλλου αναγνωρίζεται και από τους υπεύθυνους του Αγώνα. Διαβάζουμε σε σχετική προς τους Επτανησίους επιστολή: «Συναισθάνομαι οποίους παλμούς λαμβάνει η Ελληνική καρδιά σας εις την αγωνίαν της Ελλάδος. Οι πολιτικοί νόμοι εμποδίζουν την

⁵⁷ Από την επιστολή των εφόρων της Κεφαλονιάς προς τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, 22 Μαΐου 1821 (βλ. Ν. Τζουγανάτος, «Η συμβολή των Κεφαλλήνων...», ό.π., σ. 261).

⁵⁸ Από την επιστολή των εφόρων της Κεφαλονιάς προς τον Ιωάννη Βλασσόπουλο, 22 Μαΐου 1821 (βλ. ό.π., σ. 262).

⁵⁹ Το κείμενο, δημοσιευμένο χωρίς ημερομηνία, στο Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, ό.π., σ. 547-548 (σημ. 3 της σ. 547).

ρήξιν και ανακάλυψιν των γενναίων αισθημάτων σας και πρέπει να τους σεβώμεθα. Η φιλογένειά σας όμως δεν έπαυσε με διάφορους τρόπους να ενεργή και να συναγωνίζεται με ημάς». ⁶⁰ Απαιτείται ωστόσο βαθύτερη έρευνα και συστηματικότερη τεκμηρίωση για να απαντηθούν επιμέρους αλλά κρίσιμα ερωτήματα, όπως ο ακριβής τρόπος και χρόνος ίδρυσης της Εφορίας του νησιού, ο βαθμός επικοινωνίας και συνεργασίας της με την Εφορία Αχαΐας και τις άλλες Εφορίες των υπόλοιπων Ιόνιων Νησιών. Επιβάλλεται επίσης να μελετηθεί η δομή της, οι ρυθμοί συνωμοτικής δράσης, αλλά και η στάση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στις εκκλήσεις της Εφορίας για βοήθεια.

⁶⁰ Βλ. ό.π.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΙΔΡΥΤΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΣΤΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Δρ Ιστορίας Ευστάθιος Πουλιάσης

Το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές που καταπιάστηκαν με την ιστορία της. Στις πρώτες ξενόγλωσσες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης που εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια της, όπως π.χ. του Φρανσουά Πουκεβίλ, του Έντουαρντ Μπλακιέρ, του Σάμιουελ Χάου και του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού, αν και εντοπίζονται αναφορές στη Φιλική Εταιρεία, δεν κατονομάζονται οι ιδρυτές της.¹ Στα πρώιμα αυτά έργα παρατηρείται εξάλλου μια ευρύτερη σύγχυση της Φιλικής Εταιρείας με προγενέστερες μυστικές οργανώσεις.²

Η πρώτη γραπτή αναφορά σε μια ιδρυτική τριάδα, σχήμα που θα επικρατήσει στις μετέπειτα αφηγήσεις, εντοπίζεται στο έργο του Αθανάσιου Χριστόπουλου *Πολιτικά παράλληλα*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1833. Ο συγγραφέας, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, δημοσιεύει μια ανώνυμη έκθεση σχετικά με την ίδρυση και τη δράση της οργάνωσης. Σε αυτήν ως ιδρυτές καταγράφονται οι «ποταποί» Εμμανουήλ Ξάνθος, Νικόλαος Σκουφάς και Αθανάσιος Τσακάλωφ.³

¹ François Pouqueville, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης, ήτοι Η αναγέννησις της Ελλάδος*, μτφρ. Ξενοφών Ζήγουρας, Τυπογραφείον Αναστασίου Ν. Τρίμη, Αθήνα 1890, τόμ. Β', σ. 158-159· Edward Blaquiere, *The Greek Revolution: Its Origin and Progress: Together with Some Remarks on the Religion, National Character, &c. in Greece*, G. & W.B. Whittaker, Λονδίνο 1824, σ. 35-40· Σάμιουελ Γκρίντλεϋ Χάου, *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης*, μτφρ. Ι. Χατζηεμμανουήλ, Εκάτη, Αθήνα 1997, σ. 55-56· Jacovaky Rizos Neroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, Γενεύη 1828, σ. 241-249.

² Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το έργο του Σάμιουελ Γκρίντλεϋ Χάου, ό.π., σ. 55: «Μερικοί προσπάθησαν να αποδώσουν την ίδρυση της ξακουστής Φιλικής Εταιρείας στον Ρήγα Φεραίο. Βέβαιο είναι ότι ο Μαυροκορδάτος, ηγεμόνας της Μολδαβίας, όταν ήταν εξόριστος στη Ρωσία, διηύθυνε μια μυστική εταιρεία που σκοπός της ήταν η βελτίωση της κατάστασης στην Ελλάδα. Αλλά δε γνωρίζουμε αν ήταν η ίδια η Φιλική Εταιρεία. Ύστερα από τον θάνατο του Μαυροκορδάτου, η τακτική της εταιρείας άλλαξε και τα πάντα φαίνονταν πλέον να 'ναι υπέρ της εξεγέρσεως του υπόδουλου έθνους».

³ Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Πολιτικά παράλληλα*, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1833, σ. 151. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς γράφτηκε η εν λόγω έκθεση, ούτε αν γνώρισε ευρεία κυκλοφορία. Παρότι ανώνυμη, ο Ιωάννης Φιλήμων θεωρεί πως ανήκε στον Εμμανουήλ Ξάνθο και τονίζει τη «φίλαυτον υπερβολήν» με την οποία ο τελευταίος περιγράφει τη θέση του στην επαναστατική οργάνωση (Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. γ'-δ'). Τον Εμμανουήλ Ξάνθο θεωρεί συγγραφέα της παραπάνω έκθεσης και ο Τάσος Γριτσόπουλος («Φιλικά κείμενα:

Το επόμενο έτος, το 1834, εκδίδεται το *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννη Φιλήμονα. Πρόκειται για την πρώτη μελέτη που ήταν αφιερωμένη αποκλειστικά στη συνωμοτική οργάνωση, καθιστώντας την έργο αναφοράς για τους επόμενους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τη δράση της. Όσον αφορά το ζήτημα των ιδρυτών, ο συγγραφέας παρατηρεί πως επικρατεί σύγχυση λόγω διαφόρων φημών που είχαν διατυπωθεί προγενέστερα: «Πολλοί ύψιπέται Πολιτικοί ήθέλησαν νὰ πετάξωσι διὰ τῆς φαντασίας των ἀπὸ τὸν Ἀνταρκτικὸν εἰς τὸν Ἀρκτικὸν πῶλον, ὑποπτεύοντες, διὰ νὰ μὴν εἴπωμεν πιστεύοντες ὡς τοιοῦτους, τὸν Ὑπουργὸν Καποδίστριαν καὶ τινας ἄλλους. Ἄλλοι πάλιν ἔριψαν τὰ ὄμματά των ἐπὶ τινων λαμπρῶν Οἰκογενειῶν τῶν Ελλήνων, καθ' ὃν τρόπον τοὺς ὑπαγόρευον ἡ μέθοδος τοῦ παρατηρεῖν τὰ πράγματα, ἡ συμπάθεια καὶ ἡ ἀντιπάθεια. Ἄλλοι τέλος πάντων ὑπέθεσαν τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Ρῆγα Φεραίου διὰ τὸ ὁμοιόμορφον τοῦ πράγματος».⁴ Ο Φιλήμων, βασιζόμενος στη μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, ελέγχει και αντικρούει ὅσα εἶχε γράψει ο Αθανάσιος Χριστόπουλος. Αν και υιοθετεῖ το σχῆμα των τριῶν ιδρυτῶν, παρουσιάζει μια νέα θέση, εντάσσοντας τον Αναγνωστόπουλο ἀντὶ τοῦ Ξάνθου στον ιδρυτικὸ πυρήνα της επαναστατικῆς οργάνωσης.⁵ Σχετικὰ με τον τελευταῖο, ο συγγραφέας τοῦ *Δοκιμίου* αναφέρει πως μὴήθηκε στη Φιλικὴ Εταιρεία το 1817 ἀπὸ τον Νικόλαο Σκουφά, ἐνὼ παράλληλα υπαινίσσεται πως καταχράστηκε χρήματα της οργάνωσης.⁶

Ἡ θέση τοῦ Ιωάννη Φιλήμονα ἀνατροφοδότησε την ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στον Εμμανουήλ Ξάνθο και τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο ἀναφορικὰ με τη θέση τους στον ιδρυτικὸ πυρήνα της Εταιρείας. Ο Εμμανουήλ Ξάνθος θα επιχειρήσει στη δεκαετία που ἀκολουθεῖ νὰ ἀποδείξει τη συμβολή του στην προετοιμασία και τη σύσταση της Φιλικῆς Εταιρείας, μέσα ἀπὸ τέσσερα διαφορετικὰ κείμενα: *Ιστορικὸν υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρείας των Φιλικῶν*, *Απολογία*, *Αναφορά στην Εθνοσυνέλευση το 1843* και *Απομνημονεύματα*.⁷

Εμμανουήλ Ν. Ξάνθου *Απολογία*. Παν. Αναγνωστόπουλου *Παρατηρήσεις*, *Μνημοσύνη Ζ'*, 1978-1979, σ. 6-7). Ας σημειωθεῖ πάντως πως, στο ἀνέκδοτο υπόμνημα τοῦ Εμμανουήλ Ξάνθου το 1835, ο συγγραφέας ἀναφέρει πως ο Ἄρχων Μέγας Λογοθέτης Αθανάσιος Χριστόπουλος εἶχε πληροφορηθεῖ τα μέλη της Αρχῆς της Φιλικῆς Εταιρείας («Ἀνέκδοτον υπόμνημα τοῦ Φιλικοῦ Ξάνθου», *Ἀρμονία* 11, 1901, σ. 540). Για τον Αθανάσιο Χριστόπουλο βλ. Nestor Camariano, *Athanasios Christopoulos. Sa vie, son œuvre littéraire et ses rapports avec la culture Roumaine*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1981.

⁴ Ι. Φιλήμων, ὁ.π., σ. 131.

⁵ Ὁ.π., σ. γ'-δ' και 132.

⁶ Ὁ.π., σ. 191-193.

⁷ Ἀπὸ τα τέσσερα κείμενα που φαίνεται πως ἔγραψε ο Εμμανουήλ Ξάνθος, τα δύο πρώτα παρέμειναν ἀνέκδοτα ὅσο ο ἴδιος ζούσε.

Χρονικά προηγείται το *Ιστορικόν υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρείας των Φιλικών*, που συνέγραψε το 1835 στην Τελέγκα της Βλαχίας· κι αν λάβουμε υπόψη μας τον χαρακτηρισμό του για τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο ως νέο καλό, με ήθη και με ενθουσιασμό, δεν πρέπει να γνώριζε την έκδοση του *Δοκιμίου* του Φιλήμονα. Στο κείμενο αυτό ο Εμμανουήλ Ξάνθος αποδέχεται το σχήμα των τριών ιδρυτών, αλλά εντάσσει σε αυτούς τον εαυτό του αντί του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου.⁸

Το 1837, δύο μόλις χρόνια μετά τη συγγραφή του *Υπομνήματος*, ο Ξάνθος θα επανέλθει στο θέμα με ένα νέο κείμενο, που ονόμασε *Απολογία*.⁹ Ο τίτλος είναι ενδεικτικός των λόγων που τον οδήγησαν στη συγγραφή του. Φαίνεται πως στο διάστημα που μεσολάβησε διάβασε ή πληροφορήθηκε από κάποιον τρίτο για τα γραφόμενα του Φιλήμονα. Στο κείμενο της *Απολογίας* ο Εμμανουήλ Ξάνθος επαναλαμβάνει σχετικά με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας την ίδια θέση με το *Υπόμνημα* και επιτίθεται στον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, τον οποίο χαρακτηρίζει συκοφάντη και σφετεριστή που παραχάραξε την ιστορική αλήθεια με σκοπό να τονίσει τον ρόλο του. Η κριτική του Ξάνθου στρέφεται και προς τον Ιωάννη Φιλήμονα, τον οποίο ψέγει, καθώς παρουσίασε ως αληθή τη μαρτυρία ενός «ψευδολόγου» χωρίς να αναζητήσει «έγγραφα και αποδείξεις». Όσον αφορά τη μύηση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, σημειώνει πως: «Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ 1813 καὶ 1814, ὅτε ὁ Σκουφᾶς καὶ ὁ Τσακάλωφ εὐρίσκοντο εἰς Ὀδησσόν, ὁ Ἀναγνωστόπουλος δὲν ἦτο γνωστὸς εἰς αὐτοὺς. Περὶ τούτου μαρτυροῦσιν ὁ Τσακάλωφ καὶ ὁ Ἀντώνιος Κομιζόπουλος [...] καὶ ἄλλοι. Ὅταν δὲ ὁ Σκουφᾶς ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν Μόσχαν εἰς Ὀδησσὸν καὶ ὤκησε παρὰ τῷ κυρίῳ Ἀθανασίῳ Σέκερη, εἰς ὃν ὁ Ἀναγνωστόπουλος ὑπηρετεῖ, τότε ἐγνωρίσθη μὲ αὐτὸν καὶ ἐκατηχήθη παρ' ἐκείνου ἀπλοῦν μέλος

⁸ Το χειρόγραφο εντόπισε ο επιμελητής των χειρόγραφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης Δημήτριος Καμπουρόγλου και το δημοσίευσε το 1901 στο περιοδικό *Αρμονία*. Στο σημείωμα που συνοδεύει το κείμενο αναφέρεται πως σφραγίστηκε και επικυρώθηκε η ταυτότητα του συγγραφέα από τον Γρηγόριο Θεοχάρη στο Βουκουρέστι. Υπήρχε επίσης επιστολή του τελευταίου προς τον Χριστόδουλο Κ. Τισσαμένο με τη σημείωση να προσφέρει το εν λόγω έργο «ὅπου ἀνήκει, πρὸς μνημείον τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς» («Ανέκδοτον υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», ὁ.π., σ. 529-540).

⁹ Το κείμενο δημοσιεύεται στο Τάσος Γριτσόπουλος, «Φιλικὰ κείμενα...», ὁ.π., σ. 3-114. Το έργο φέρει ημερομηνία 1η Οκτωβρίου 1837 και ως τόπος σύνταξης δηλώνεται με περιφρονητικό μάλλον τρόπο η «Οθωνούπολη», εννοώντας την Αθήνα. Το έργο υπογράφεται με το ψευδώνυμο Α.Ω. Σύμφωνα με τον Τάκη Κανδηλώρο, ο οποίος ήταν ο πρώτος που έλαβε άδεια από την Εθνική Βιβλιοθήκη για να μελετήσει το χειρόγραφο της *Απολογίας*, ο γραφικός χαρακτήρας δεν είναι του Εμμανουήλ Ξάνθου, σε αντίθεση με τις ιδιόχειρες διορθώσεις, που ανήκουν στον ίδιο. Επίσης το γεγονός πως τα έγγραφα που περιέχονται στην *Απολογία* εκδίδονται αργότερα και στα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου αποτελεί ένα ακόμα στοιχείο πως πρόκειται για δικό του έργο (Τάκης Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Δρόμων, Αθήνα 2016, σ. 5).

είς τὴν Ἑταιρείαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 1817 χωρὶς νὰ τῷ φανερωθῇ ἡ Ἀρχὴ τῆς Ἑταιρείας».¹⁰

Παρότι η *Απολογία* του Εμμανουήλ Ξάνθου παρέμεινε ανέκδοτη, τὴν ὑπαρξή της φαίνεται πως πληροφορήθηκε ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος φρόντισε, μέσα ἀπὸ τὴν εφημερίδα που ἐξέδιδε, τὸν *Αἰῶνα*, νὰ ἀποκαταστήσει τὸν Ξάνθο.¹¹ Στὴ δημόσια ἀποκατάσταση τοῦ τελευταίου ἀντέδρασε ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ἀποστέλλοντας στὸν ἐκδότη τοῦ *Αἰῶνα* ἓνα κείμενο με τίτλο «Γενικαὶ παρατηρήσεις».¹² Στὸ ἐν λόγω κείμενο, που παρέμεινε ἐπίσης ἀνέκδοτο γιὰ χρόνια, ο Αναγνωστόπουλος ἐπαναλαμβάνει τὴν πληροφορία πως ο Εμμανουήλ Ξάνθος μνηθήκε στὴ Φιλικὴ Εταιρεία τὸ 1817 καὶ πως δὲν συμμετείχε στὶς διαδικασίες τῆς σύστασής της. Επιπροσθέτως ἐπισημαίνει πως ἡ μοναδική ουσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ Ξάνθου ὑπῆρξε ἡ ἐπαφὴ τοῦ με τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀρχηγίας τῆς Εταιρείας. Κατὰ τὰ ἄλλα σκιαγραφεῖται ὡς ἐκφυλὸς ἄνθρωπος καὶ καταχραστής χρημάτων. Στὸ τελευταῖο μέρος τῶν «Γενικῶν παρατηρήσεων» ο συγγραφέας, θιγμένος ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ Ιωάννη Φιλήμονα πως ὑπέπεσε σὲ λάθη ἀναφορικὰ με τὴν ἀρχὴ τῆς Φιλικῆς Εταιρείας, δηλώνει κατηγορηματικὰ πως ἡ δική του θέση εἶναι ἡ ἀληθινή.¹³

Τρίτο κατὰ σειρά κείμενο τοῦ Εμμανουήλ Ξάνθου ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορά που κατέθεσε στὶς 15 Δεκεμβρίου 1843 στὴν Εθνοσυνέλευση. Στὸ κείμενο αὐτὸ ο Ξάνθος παρουσιάζει ἓνα νέο σχῆμα ἰδρυτῶν, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τέσσερα άτομα, καθὼς στὴν ομάδα τῶν Σκουφά, Τσακάλωφ καὶ Ξάνθου ἐντασσόταν καὶ ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος. Ἀν καὶ δὲν εἶναι γνωστοὶ οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ο Ξάνθος ἀποφάσισε νὰ ἀναθεωρήσει τὶς μέχρι τότε ἀπόψεις

¹⁰ Τ. Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 45-47.

¹¹ Ιωάννης Φιλήμων, «Ἡ δικαιοσύνη προσβαλλόμενη», *Αἰὼν*, ἀρ. φ. 48, 15 Μαρτίου 1839, καὶ ἀρ. φ. 49, 19 Μαρτίου 1839. Ἀναφορὲς στὸ ἀρθρο ὑποδηλώνουν πως ὁ Φιλήμων πρέπει νὰ γινώριζε γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ κειμένου τῆς *Απολογίας*. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα: «... κατὰ προτροπὴν τοῦ ἰδίου Ξάνθου, ὅτι διὰ τοῦ τύπου δύναται νὰ διαδηλώσωσιν, ὅποιοι καὶ πόσας ἐνεπιστεῖθήσαν εἰς τοῦτον τὰς συνεισφοράς τῶν ἐπὶ τῆς Ἑταιρίας». Στὸν περιορισμένο κύκλο τῶν ἀτόμων που πρέπει νὰ πληροφορήθηκαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐν λόγω κειμένου δὲν συγκαταλεγόταν ὁ Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, καθὼς τὸ 1838 ἀποστέλλει ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Εμμανουήλ Ξάνθο, γραμμένη σὲ φιλικὸ ὅφος, με τὴν ὁποία τοῦ ζητᾷ νὰ μάθει νέα του, καθὼς ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν τραγικὴ κατάστασις στὴν ὁποία τὸν εἶχε δεῖ σὲ προγενέστερο διάστημα καὶ τοῦ ὁμολογεῖ πως αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τὸν συνδράμει (*Αρχεῖο Εμμανουήλ Ξάνθου, Τόμος Δ΄*, ἐπιμ. Τ. Δάλλας, Μ. Παπαναστασίου, Ἀν. Καραπάνου καὶ Β. Παπαδοπούλου, Ἱστορικὴ καὶ Εθνολογικὴ Εταιρεία τῆς Ελλάδος, Αθήνα 2014, σ. 199).

¹² Τὸ κείμενο υπογράφεται ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ Χ.Ρ.Τ.Ω. καὶ ἐντοπίστηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ιωάννη Φιλήμονα στὴν Εθνικὴ Βιβλιοθήκη. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε ἀρχικὰ στὴ μελέτῃ τοῦ Ἀγησίλαου Τσελάλη *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ὁ Φιλικός*, Αθήνα 1933, σ. 12-22. Τὸ ἀναδημοσίευσε ἀργότερα καὶ ὁ Τάσος Γριτσόπουλος, μαζί με τὴν *Απολογία* τοῦ Ξάνθου, στὸ «Φιλικὰ κείμενα...», ὁ.π., σ. 106-114.

¹³ Τ. Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 106-114.

του, δεν αποκλείεται να σχετίζονται με την προσπάθεια αποδοχής του αιτήματος που κατέθεσε στην Εθνοσυνέλευση περί απόδοσης «εθνικής αμοιβής» στα μέλη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας.¹⁴ Ο ίδιος εξάλλου, σύμφωνα με τον Τάκη Κανδηλώρο, βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση.¹⁵ Δεν αποκλείεται η ένταξη του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου να αποσκοπούσε και στην επιρροή που πιθανά θα ασκούσε το όνομά του, καθώς μετεπαναστατικά ακολούθησε μια αξιολογή πορεία κοινωνικής ανέλιξης, καταλαμβάνοντας υψηλά δημόσια αξιώματα.¹⁶ Ανεξαρτήτως πάντως από τους λόγους της μεταστροφής του Ξάνθου, η αντίφαση στα κείμενά του περιέπλεξε ιδιαίτερα το ζήτημα.

Τέταρτο και τελευταίο έργο του Εμμανουήλ Ξάνθου ήταν τα *Απομνημονεύματά* του, που εξέδωσε το 1845. Σε αυτά επανέρχεται στην αρχική του θέση περί ιδρυτικής τριάδας της Φιλικής Εταιρείας, υπερτονίζοντας μάλιστα τον ρόλο του στις διαδικασίες σύστασής της: «Τότε ό Ξάνθος έλαβεν άφορμήν να προτείνη εις τούς ρηθέντας φίλους του τήν ήν συνέλαβεν ιδέα, νά συστήσωσι μίαν έταιρίαν, σκοπόν άμετάτρεπτον έχουσαν τήν έλευθέρωσιν τής πατρίδος».¹⁷ Αφού ολοκληρώσει την αφήγησή του, ο Ξάνθος επισημαίνει πως αυτή ήταν εν συντομία η αληθινή ιστορία της μυστικής οργάνωσης, σε αντίθεση με όσα ψευδή και χωρίς αποδείξεις είχαν παρουσιάσει πρωύτερα ο Ιωάννης Φιλήμων, ο Αμβρόσιος Φραντζής κ.ά.¹⁸

Την έκδοση των *Απομνημονευμάτων* θα ακολουθήσει μια έντονη δημόσια αντιπαράθεση ανάμεσα στον συγγραφέα τους και τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου. Με βαρείς χαρακτηρισμούς εκατέρωθεν («ψευδόμενος», «φθονερών ανθρώπων» κ.ά.), οι δυο άνδρες επιχείρησαν να αναδείξουν την προσωπική τους συμβολή στη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας. Η αποχή άλλων διακεκριμένων μελών, όπως π.χ. του Αθανάσιου Τσακάλωφ ή του Παναγιώτη Σέκερη, από τον δημόσιο διάλογο μετέτρεψε το ζήτημα σε μια προσωπική αντιδικία ανάμεσα σε Ξάνθο και Αναγνωστόπουλο, η οποία φάνηκε να εκτονώνεται από το 1846 και

¹⁴ «Αναφορά του Εμμανουήλ Ξάνθου προς την Εθνοσυνέλευση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 περί της Φιλικής Εταιρείας και περί αποκαταστήσεως των μελών της αρχής της», στο Δημήτρης Μπογδανόπουλος, *Φιλική Εταιρεία. Άγνωστες σελίδες*, Αθήνα 1987, σ. 205. Σχετικά με την εξέλιξη του αιτήματος, δεν εντοπίζονται πληροφορίες και το πιθανότερο είναι πως απορρίφθηκε (Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 11).

¹⁵ Τ.Κ. Κανδηλώρος, ό.π., σ. 11.

¹⁶ Για τη ζωή και τη δράση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου βλ. Αγησίλαος Α. Τσελάλης, *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος ο Φιλικός*, ό.π., Δ. Μπογδανόπουλος, *Φιλική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 297-325.

¹⁷ Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Πελεκάνος, Αθήνα 2011, σ. 11.

¹⁸ Ό.π., σ. 46.

ύστερα.¹⁹ Ο θάνατος και των δύο στις αρχές της δεκαετίας του 1850 σήμανε το οριστικό τέλος της αντιπαράθεσης.²⁰ Οι αντικρουόμενες απόψεις θα συνεχίσουν όμως να αναπαράγονται.

Το 1859 ο Ιωάννης Φιλήμων θα εκδώσει τους δυο από τους τέσσερις συνολικά τόμους του *Δοκιμίου ιστορικού περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*.²¹ Ο πρώτος τόμος πραγματεύεται την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας και αποτελεί συμπλήρωση του *Δοκιμίου* του 1834, το οποίο ο συγγραφέας του θεωρούσε «άτελές καὶ πολλαχού ἔσφαλμένον».²² Στο έργο αυτό ο Φιλήμων δεν αναφέρεται ρητά στους ιδρυτές, τονίζει μόνο πως οι πρωτεργάτες της επαναστατικής οργάνωσης ήταν εκπρόσωποι της εμπορικής τάξης. Σε άλλο σημείο όμως, αναφερόμενος στα μέλη της Αρχής, στους «προτέρους», όπως τους χαρακτηρίζει, διακρίνει ξεκάθαρα τους Νικόλαο Σκουφά, Αθανάσιο Τσακάλωφ και Εμμανουήλ Ξάνθο από τους υπόλοιπους, εγγράφοντας τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο στους δεύτερους.²³ Δύο χρόνια αργότερα, στην εισαγωγή του τέταρτου τόμου του *Δοκιμίου* του, ο Ιωάννης Φιλήμων θα παρουσιάσει νέα στοιχεία αναφορικά με την ίδρυση της επαναστατικής οργάνωσης, βασιζόμενος στον Πέτρο Σκυλίτση Ομηρίδη. Ο συγγραφέας θα παραθέσει έγγραφα και πληροφορίες αναφορικά με τη σύσταση και τη δράση του Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου και δεν θα αποκλείσει το ενδεχόμενο η Φιλική Εταιρεία να υπήρξε μια αναμόρφωση της οργάνωσης του Παρισιού.²⁴

¹⁹ Χαρακτηριστική είναι η επιστολή που στέλνει ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος στον Αθανάσιο Τσακάλωφ στις 21 Δεκεμβρίου 1845 και με την οποία τον πληροφορεί για την έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Εμμανουήλ Ξάνθου. Ο Αναγνωστόπουλος ενημερώνει τον Τσακάλωφ για τα «ψεύδη», όπως χαρακτηριστικά γράφει, τα οποία παρουσίασε ο Ξάνθος αναφορικά με την ίδρυση και τους πρωτεργάτες της επαναστατικής οργάνωσης και τον καλεί να του απαντήσει ό,τι θέλει για τον άνθρωπο αυτό (Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, «Επιστολή Πάνου Αναγνωστόπουλου προς Αθανάσιον Τσακάλωφ», *Παναθήναια* 55, 1903, σ. 209).

²⁰ Ο Εμμανουήλ Ξάνθος πέθανε ύστερα από ατύχημα στην Αθήνα στις 29 Νοεμβρίου 1851 (*Αιών*, αρ. φ. 1214, 1 Φεβρουαρίου 1851). Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος απεβίωσε το 1854 έχοντας προσβληθεί από χολέρα (*Αθήνα*, αρ. φ. 2190, 29 Νοεμβρίου 1854).

²¹ Βιβλιοκρισία των δύο πρώτων τόμων συνέγραψε ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «*Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* υπό Ιωάννου Φιλήμονος τ. Α' και Β', Αθήναι 1859», *Πανδώρα* 242, 1860, σ. 40-45).

²² Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως, Τόμος Α'*, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήνα 1859, σ. ιθ'.

²³ Ο.π. σ. 3 και 34. Για μια διαφορετική ανάγνωση του ίδιου αποσπάσματος του Ιωάννη Φιλήμονα σχετικά με τους «προτέρους» της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κατακτώντας την ανεξαρτησία. Δέκα δοκίμια για την Επανάσταση του 1821*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 57-81.

²⁴ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τόμος Τέταρτος*, Εκ του τυπογραφείου Π.Β. Μωραΐτιν, Αθήνα 1861, σ. γ' -ιβ'. Σε άλλο σημείο ο συγγραφέας, αναφερόμενος στους αναμορφωτές, αναφέρει: «... καὶ ἂν τούτεστιν ὡς ἀναμορφωτὰς παραδεχθῶμεν τοὺς ἐν Ὁδησσῷ ἐργασθέντας Σκουφᾶν, Τσακάλωφ, Ἀναγνωστόπουλον καὶ λοιποὺς, κρίνομεν τοὺτους οὐχὶ κατωτέρους τῶν πρώτων ἐν Παρίσιος θεμελιωτῶν», αφήνοντας τον Εμμανουήλ Ξάνθο στους λοιπούς χωρίς να τον αναφέρει ονομαστικά (σ. ιβ'). Για τον Πέτρο Σκυλίτση Ομηρίδη βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 2003.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα το σχήμα Σκουφά, Τσακάλωφ και Ξάνθου φαίνεται πως γνώρισε σημαντική διάδοση. Η κόρη του Φιλικού Γεώργιου Λεβέντη, σε βιογραφία του πατέρα της που δημοσίευσε στην ελληνόγλωσση εφημερίδα της Τεργέστης *Κλειώ* το 1865, σημειώνει πως, το διάστημα της επίσκεψης του Νικόλαου Γαλάτη στην Οδησό, γνωρίστηκε με τους Νικόλαο Σκουφά, Αθανάσιο Τσακάλωφ και Εμμανουήλ Ξάνθο, που ήταν μέλη της Αρχής.²⁵ Αντίστοιχα, και ο Φιλικός Παναγιώτης Καλεβράς εντάσσει τον Εμμανουήλ Ξάνθο στους ιδρυτές.²⁶ Η υιοθέτηση της συγκεκριμένης θέσης από μέλη ή συγγενείς μελών της Φιλικής Εταιρείας αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την επικράτησή της.

Ως συνιδρυτή της Φιλικής Εταιρείας χαρακτηρίζει τον Εμμανουήλ Ξάνθο και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.²⁷ Στην επετειακή συλλογή βιογραφιών του Δημήτριου Παπαντωνόπουλου, που εκδόθηκε με αφορμή την πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης, από τους προαναφερθέντες ως ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας μονάχα ο Ξάνθος βιογραφείται.²⁸

Στους *Βίους παράλληλους* του Αναστάσιου Γούδα, που κυκλοφόρησαν το ίδιο περίπου διάστημα, εντοπίζονται και οι δυο θέσεις. Στη βιογραφία του Εμμανουήλ Ξάνθου, αναφορικά με την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και τους εμπνευστές της, παρατίθεται το απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του βιογραφούμενου.²⁹ Αντίθετα, στη βιογραφία του Αναγνωστόπουλου που δημοσιεύεται στον ίδιο τόμο, ο Γούδας αναπαράγει την αντικρουόμενη αφήγηση αναφορικά με τους ιδρυτές που θέλει τον Αναγνωστόπουλο αντί του Ξάνθου στην ιδρυτική τριανδρία και σχολιάζει την προγενέστερη αντιπαράθεση των δύο μελών. Χα-

²⁵ «Γεώργιος Λεβέντης», *Κλειώ*, αρ. φ. 215, 30 Αυγούστου 1865.

²⁶ Παναγιώτης Καλεβράς, *Πολιτικός βίος του αοιδίμου Ιωάννη Καποδίστρια, κυβερνήτου της Ελλάδος*, Αθήνα 1873, σ. 10.

²⁷ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς σήμερον*, Εκ του Τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου Αθήνα 1885-1887², τόμ. Ε', σ. 697.

²⁸ Δημήτριος Παπαντωνόπουλος, *Πεντηκονταετηρίς της Ελληνικής Επανάστασεως του έτους 1821*, Αθήνα 1873, σ. 123-124. Γενικότερα τα πρώτα χρόνια του εορτασμού της εθνικής επετείου δεν εντοπίζονται αναφορές στους πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας. Τα ονόματά τους απουσιάζουν από τις τιμητικές αψίδες και δεν εκφωνούνται επετειακοί λόγοι αφιερωμένοι σε αυτούς [για τους πρώτους εορτασμούς της εθνικής επετείου βλ. Χριστίνα Κουλούρη, «Πορτάζοντας το έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο Δέσποινα Παπαδημητρίου και Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Πανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ. 181-210).

²⁹ Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως διαπρεψάντων ανδρών. Τόμος Ε'*, Εκ του Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφώς, Αθήνα 1872, σ. 49-50.

ρακτηριστική είναι η προσπάθεια υποβάθμισης του ζητήματος που επιχειρεί ο συγγραφέας, τονίζοντας πως: «Καὶ τὰς μὲν περὶ πρωτείων διενέξεις θεωροῦμεν ἀναξίας πάσης περαιτέρω ἐρεύνης, διότι ὅσον βέβαιον εἶναι ὅτι εἰς ἅπαντας τοὺς ἀρχηγούς τῆς Φιλικῆς ἐταιρίας ὀφείλεται ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων εὐφημος μνεῖα καὶ εὐγνωμοσύνη μάλιστα, τόσον δυσχερὲς ἢ καὶ ἀδύνατον καθίσταται νὰ ἀποκαλυφθῇ τὸ τίς πρῶτος ἐξ αὐτῶν συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς ἰδρύσεως τοιαύτης ἐταιρίας. Βέβαιον μόνον εἶναι ὅτι ἅπαντες ἐξετέλεσαν μετὰ ζήλου καὶ μεγάλου μάλιστα πατριωτισμοῦ τὸ ἐκ τοῦ συνεταιρισμοῦ αὐτῶν ἐπιβληθὲν εἰς ἕκαστον καθῆκον».³⁰

Στα τέλη της δεκαετίας του 1870 η *Εστία* εξέδωσε σειρά από πανομοιότυπα υπογραφών ανδρών που συμμετείχαν στην Επανάσταση. Σε ένα από τα τεύχη της δημοσίευσε την υπογραφή του Αθανάσιου Τσακάλωφ. Στην επεξηγηματική σημείωση της διεύθυνσης του περιοδικού αναγραφόταν πως «τὴν Ἑταιρίαν τῶν Φιλικῶν συνένεστησαν ἐν Ὁδησσῶ, τῷ 1814, οἱ ἀοιδίμοι Σκουφᾶς, Τζακάλωφ καὶ Ξάνθος».³¹

Με βάση τις παραπάνω αναφορές συνάγεται πως από τη δεκαετία του 1870 το σχήμα της τριμελούς ιδρυτικής ομάδας με τη συμμετοχή του Εμμανουήλ Ξάνθου αρχίζει να επικρατεί, καθώς γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση και παράλληλα εντάσσεται στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας.³² Ενδεικτικά αναφέρεται η *Επίτομος ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Γεώργιου Τσαγρή, που χρησιμοποιούνταν ως εγχειρίδιο ιστορίας των μαθητών της τρίτης τάξης του ελληνικού σχολείου.³³

³⁰ Ὁ.π., σ. 77-78.

³¹ «Πανομοιότυπον της υπογραφῆς του Αθανάσιου Τσακάλωφ», *Εστία* 173, 1879, σ. 241.

³² Διευκρινίζεται ότι μέχρι και τη δεκαετία του 1880, αν και η Φιλική Εταιρεία έχει ενταχθεί στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, ως προς το ζήτημα των ιδρυτών απαντώνται αόριστες αναφορές όπως: «Ολίγοι τίνες φιλοπάτριδες και γενναῖοι ἄνδρες» ή «Τρεῖς ἀσῆμοι Ἕλληνες» [βλ. ενδεικτικά Γ. Τριανταφυλλίδου, *Επιτομή της ελληνικῆς ιστορίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων π.Χ. μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μ.Χ. (για χρῆση τῶν ἐν δημοτικῆς σχολείων παιδῶν)*, Τυπογραφεῖον Σ. Βίγγα, Ναύπλιο 1876, σ. 42· Θεόδωρος Αποστολόπουλος, *Ἡ παλιγγενεσία τῆς Ἑλλάδος ἡ τὸ 1821. Μετὰ εἰκόνων κατὰ τὴν νέαν μέθοδον διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν δημοτικῶν σχολείων*, Καταστήματα «Κοραή» Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1885, σ. 8· Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τῶν ἐλληνικῶν σχολείων*, Τυπογραφεῖον ο «Παλαμῆδης», Αθήνα 1885, σ. 171].

³³ Γεώργιος Τσαγρῆς, *Επίτομος ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ σπουδαιότερων γεγονότων τῆς παγκοσμίου ιστορίας, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τοῦ ἐλληνικοῦ σχολείου καὶ πρὸς ἰδιαίτεράν μελέτην*, Τυπογραφεῖον Ν.Γ. Πάσσαρη καὶ Λ. Βεργιανίτου, Αθήνα 1888, σ. 154· Α. Σακελλαρίου, *Επίτομος ἐλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις διδασκομένων παιδῶν*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1880, σ. 63· Επαμεινώνδας Φραγγίστας, *Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι Ὁθωνος, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῶν γυμνασίων. Τόμος Β'*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1892· Αλκιβιάδης Ἰωαννίδης, *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τῶν σημαντικωτάτων γεγονότων τῆς ἄλλης ἱστορίας, Τεύχος Γ'*, διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Γ' τάξεως τῶν ἐλλήνων σχολείων, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Εστίας, Αθήνα 1902, σ. 81. Παρὰ τὴν καθιέρωση τοῦ παραπάνω ιδρυτικοῦ σχήματος,

Η έκδοση στις αρχές του 20ού αιώνα του ανέκδοτου μέχρι τότε *Υπομνήματος* του Εμμανουήλ Ξάνθου, που είχε συγγράψει το 1835 στη Βλαχία, δεν αποκλείεται να συνέβαλε στην ευρεία αποδοχή της θέσης του.³⁴ Επιπροσθέτως πολύτιμη υπήρξε και η συνεισφορά του Τάκη Κανδηλώρου στην επικράτηση του συγκεκριμένου ιδρυτικού σχήματος. Ο τελευταίος, τόσο στη σχετική με τη Φιλική Εταιρεία μελέτη του όσο και σε άλλα έργα, όπως τη βιογραφία του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', θα υπερασπιστεί τον Εμμανουήλ Ξάνθο και θα υπογραμμίσει τον ρόλο του στις διεργασίες ίδρυσης της επαναστατικής οργάνωσης.³⁵

Ωστόσο η βασισμένη στη μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου θέση, που παρουσίασε αρχικά ο Ιωάννης Φιλήμων στο *Δοκίμιο* του 1834 και ενέτασσε τον Πελοποννήσιο εταιριστή ως τρίτο μέλος του ιδρυτικού πυρήνα αντί του Ξάνθου, συνέχισε να αναπαράγεται. Για παράδειγμα, θεωρούν τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο μέλος της τριανδρίας των ιδρυτών ο Σουλιώτης αγωνιστής Λάμπρος Κουτσουνίκας, που εξέδωσε την ιστορία του το 1864, και ο Άντον Πρόκες φον Όστεν, το έργο του οποίου θα κυκλοφορήσει μεταφρασμένο στα ελληνικά το 1868.³⁶ Αντίστοιχα, σε χρονολόγιο της ελληνικής ιστορίας που επιμελήθηκε ο ιστορικός Γεώργιος Κρέμος το 1879, ως ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας καταγράφονται οι Σκουφάς, Τσακάλωφ και Αναγνωστόπουλος.³⁷ Η ίδια άποψη θα συνεχίσει να αναπαράγεται και σε μεταγενέστερα έργα.³⁸

Οι παραπάνω ερμηνείες δεν ήταν όμως οι μοναδικές που εμφανίστηκαν

δεν απουσίαζαν ενίοτε και διαφορετικές αφηγήσεις σε ορισμένα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας. Χαρακτηριστικά, ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, στη σχολική ιστορία για την Ελληνική Επανάσταση που συνέγραψε, παρουσίαζε τον Νικόλαο Σκουφά ως μόνο ιδρυτή της Φιλικής Εταιρείας (Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *Σύνοψις της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*, Εκ του Τυπογραφείου Ν.Γ. Πάσσαρη, Αθήνα 1873⁵, σ. 18-19). Αντίστοιχα αντικρουόμενες αφηγήσεις ως προς τον ιδρυτικό πυρήνα της επαναστατικής οργάνωσης, όπως αυτή του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, απαντώνται και σε σχολικά εγχειρίδια του 20ού αιώνα [βλ. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας (1950-2014)», στο Άννα Μανδυλαρά και Γεώργιος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Ασίνη, Αθήνα 2017, σ. 311-339].

³⁴ «Ανέκδοτον υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», ό.π.

³⁵ Τ.Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π.: και του ίδιου, *Ιστορία του εθνομάρτυρος Γρηγορίου του Ε'*, Τυπογραφείον Δ. Ευστρατίου και Α. Δελή, Αθήνα 1909, σ. 118.

³⁶ Λάμπρος Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Τόμος Β'*, Τύποις του «Ευαγγελισμού» Δ. Καρακατζάνη, Αθήνα 1864, σ. 3· Anton Prokesch von Osten, *Ιστορία της επανάστασης των Ελλήνων κατά του οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου. Διπλωματικώς εξεταζομένη. Τόμος Α'*, μτφρ. Γ.Ε. Αντωνιάδης, Εκ του Τυπογραφείου της «Αθηνάς», Αθήνα 1868, σ. 9.

³⁷ Γεώργιος Κρέμος, *Χρονολόγια της ελληνικής ιστορίας*, Τυπογραφείον Δημητρίου Ιασεμίδου, Αθήνα 1879, σ. 6.

³⁸ Ενδεικτικά μόνο βλ. Πάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης*, Βασιλείου, Αθήνα 1924, σ. 50-51· Χρήστος Βλασσόπουλος, *Ημερολόγιον του Αγώνος*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήνα 1930, σ. 1.

στη διάρκεια του 19ου αιώνα σχετικά με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας. Ο Αριστείδης Χρυσοβέργης, στη μελέτη που εξέδωσε για την Ελληνική Επανάσταση το 1853, παρουσιάζει ένα σχήμα τεσσάρων ανδρών. Αν και δεν τους χαρακτηρίζει ως ιδρυτές της οργάνωσης, σχολιάζει πως υπήρξαν οι «πρωταθλητές» που όπλισαν το έθνος για την Επανάσταση. Τα πρόσωπα αυτά ήταν κατά τον συγγραφέα οι Νικόλαος Σκουφάς, Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, Παναγιώτης Σέκερης και Εμμανουήλ Ξάνθος.³⁹ Πρόκειται δηλαδή για μια διαφορετική άποψη που αυξάνει τους ιδρυτές σε τέσσερις, θυμίζοντας το σχήμα του Ξάνθου στην αναφορά του προς την Εθνοσυνέλευση το 1843, με τη διαφορά πως, αντί του Αθανάσιου Τσακάλωφ, στην ομάδα εντάσσεται ο Παναγιώτης Σέκερης.

Αντίθετα, ο Στέφανος Ξένος στο ιστορικό μυθιστόρημά του *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως*, που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1861, σημειώνει σε παραπομπή πως ιδρυτές της επαναστατικής οργάνωσης ήταν ο Νικόλαος Σκουφάς, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Αναγνωσταράς.⁴⁰ Δεδομένου ότι η θέση που παρουσιάζει δεν απαντάται σε κάποιο από τα ιστοριογραφικά έργα που δηλώνει πως έχει χρησιμοποιήσει, δεν αποκλείεται να πρόκειται για λανθασμένη ανάγνωση των πηγών. Η μύηση έξαλλου του Αναγνωσταρά στη Φιλική Εταιρεία από τα πρώτα κιόλας μέλη πιθανά να αποτέλεσε την αιτία για τη σύγχυση αυτή.⁴¹

Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Σακελλάριος Γ. Σακελλαρίου θα εκδώσει στην Οδησό το βιβλίο του με τίτλο *Φιλική Εταιρεία*. Αν και δεν εισάγει κάποια καινούρια θέση ως προς τους ιδρυτές της επαναστατικής οργάνωσης, φαίνεται πως είναι ο μόνος που υιοθετεί το σχήμα των τεσσάρων ιδρυτών που παρουσίασε ο Εμμανουήλ Ξάνθος στην αναφορά του προς την Εθνοσυνέλευση. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας στην εισαγωγή του έργου του σημειώνει πως εμπνευστές της δράσης υπήρξαν ο Νικόλαος Σκουφάς και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, και προσθέτει: «Η δυὰς Σκουφᾶς καὶ Ἀναγνωστόπουλος ἐγένετο τετρακτὺς – Σκουφᾶς, Ἀναγνωστόπουλος Τσακάλωφ καὶ Ξάνθος. Ἡ τετρακτὺς ἐγένετο Πυριφλεγέθων, ὅστις κατέκαυσε τὴν τουρκικὴν τυραννίαν».⁴²

³⁹ Αριστείδης Χρυσοβέργης, *Η Ελληνική Επανάστασις*, Ερμούπολη 1853, σ. 13.

⁴⁰ Στέφανος Ξένος, *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως*, Τύποις του Βρεττανικού Αστέρος, Λονδίνο 1861, σ. 12.

⁴¹ Ο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τόμ. Α΄. σ. 387, αναφέρει πως ο Αναγνωσταράς μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1817 από τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο στην Οδησό και ήταν το 17ο μέλος που εισήχθη στην επαναστατική οργάνωση. Ο Βαλέριος Μέξας, στο *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, που εξέδωσε το 1937, συμπληρώνει ως ημερομηνία μύησης του Αναγνωσταρά τις 25 Οκτωβρίου 1817, ενώ τον ταξινομεί ως 23ο μέλος (σ. 5).

⁴² Σακελλάριος Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, Οδησός 1909, σ. 7-8.

Ως διαφορετική θέση θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και οι αναφορές στον έναν και μόνο εμπνευστή της ιδέας ίδρυσης της επαναστατικής οργάνωσης. Ως «θεμελιωτή» της Φιλικής Εταιρείας καταγράφουν τον Νικόλαο Σκουφά οι Σπυρίδων Τρικούπης, Γκέοργκ Γκόττφριντ Γκερβίνους (Georg Gottfried Gervinus) και Γεώργιος Κρέμος.⁴³ Η συγκεκριμένη θέση απαντάται επίσης στο σχολικό εγχειρίδιο της *Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης* του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου.⁴⁴ Ο Νικόλαος Σκουφάς παρουσιάζεται βέβαια ως εμπνευστής για τη σύσταση της Φιλικής Εταιρείας και από συγγραφείς που υιοθέτησαν κάποια από τις προαναφερθείσες θέσεις περί ιδρυτών, όπως π.χ. ο Αναστάσιος Γούδας ή ο Σακελλαρίου Γ. Σακελλαρίου.⁴⁵ Αντίθετα, ο Εμμανουήλ Ξάνθος, στην προσπάθειά του να τονίσει την αμφισβητούμενη τότε συμμετοχή του στις ιδρυτικές διεργασίες της επαναστατικής οργάνωσης, θα ισχυριστεί στα *Απομνημονεύματά* του πως ο ίδιος υπήρξε ο εμπνευστής της.⁴⁶

Συνοψίζοντας, τον 19ο αιώνα εμφανίστηκαν διαφορετικές θέσεις γύρω από το ζήτημα των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας. Κάποιες από αυτές, όπως του Εμμανουήλ Ξάνθου και του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, αν και αντικρουόμενες μεταξύ τους, γνώρισαν μεγαλύτερη διάδοση. Παράλληλα εμφανίστηκαν και άλλες απόψεις, οι οποίες όμως δεν αναπαράχθηκαν ιδιαίτερα. Σταδιακά από τη δεκαετία του 1870 και ύστερα το ιδρυτικό σχήμα των Νικόλαου Σκουφά, Αθανάσιου Τσακάλωφ και Εμμανουήλ Ξάνθου φαίνεται πως ήταν αυτό που γνώρισε ευρύτερη διάδοση σε σχέση με τις άλλες θέσεις.

⁴³ Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1888³, τόμ. Α', σ. 6-7. Ο Γκέοργκ Γκόττφριντ Γκερβίνους, αν και παραπέμπει σχετικά με την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας στα έργα του Ιωάννη Φιλήμονα και στα *Απομνημονεύματα* του Εμμανουήλ Ξάνθου, παρ' όλα αυτά σημειώνει μονάχα τον Νικόλαο Σκουφά ως «θεμελιωτή», χωρίς να αναφέρει κάποιον άλλο από τους ιδρυτές (Γ.Γ. Γερβίνος, *Ιστορία της Επανάστασης και αναγεννήσεως της Ελλάδος*, μτφρ. Ιωάννης Η. Περβανόγλου, Εκ του Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείας, Αθήνα 1864-1865, τόμ. Α', σ. 128· βλ. επίσης Γεώργιος Κρέμος, *Νεωτάτη γενική ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της Γενικής Ιστορίας του Α. Πολυζωίδου*, Παρά τω εκδότη Σ.Κ. Βλαστώ, Αθήνα 1890, σ. 771).

⁴⁴ Δ. Παπαρρηγόπουλος, *Σύνοψις της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., σ. 18.

⁴⁵ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι...*, ό.π., σ. 12-13· Σ.Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 7.

⁴⁶ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., σ. 11-12.

Νικόλαος Καλύβας.

Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο αγνώστου, β' μισό 19ου αι.
Συλλογή Στεφάνου Ι. Παπαδάτου, Ζάκυνθος.

Διονύσιος κόμης Φλαμπουριάρης.

Ελαιογραφία σε μουσαμά. Έργο Σπυρίδωνος Πελεκάση, β' μισό 19ου αι. Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων (Δωρεά Σοφίας Αγγελικοπούλου-Φλαμπουριάρη), Ζάκυνθος.

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ. ΜΟΣΤΡΑΣ, ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΦΙΛΙΚΟΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ¹

Δρ Ιστορίας Δημήτριος Γ. Μεταλληνός

Εκτός από τα γνωστά μέλη της κερκυραϊκής κοινωνίας που υπήρξαν μέλη της Φιλικής Εταιρείας, ορισμένα από τα οποία παρουσιάζονται από έγκριτους ερευνητές στον παρόντα επιστημονικό τόμο, υπήρξαν και κάποια λιγότερο γνωστά ή ακόμη και άγνωστα μέλη, για τα οποία απαιτείται περαιτέρω αρχαική έρευνα. Στα ολιγότερα γνωστά μέλη της Φιλικής Εταιρείας συγκαταλέγεται και ο Κωνσταντίνος Σ. Μόστρας, ο τάφος του οποίου βρίσκεται στον εσωνάρθηκα της Ι.Μ. Υπεραγίας Θεοτόκου Πλατυτέρας Κερκύρας, μίας από τις εμβληματικότερες μονές της Κέρκυρας και ευρύτερα των Ιονίων Νήσων.² Στη διασωθείσα επιτύμβια πλάκα του αναγράφονται τα εξής:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ. ΜΟΣΤΡΑΣ
ΕΞ ΑΡΤΗΣ
ΟΣ ΠΟΛΥΝ ΧΡΟΝΟΝ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑΙ
ΔΙΕΤΕΛΕΣΕ ΦΙΛΟΤΙΜΩΣ ΕΜΠΟΡΕΥΟΜΕΝΟΣ
ΠΡΑΟΣ ΤΕ ΤΟΙΣ ΠΑΣΙ ΓΕΝΟΜΕΝΟΣ
ΠΡΟΣ ΚΥΡΙΟΝ ΕΞΕΔΗΜΗΣΕ
ΤΗΙ Ε ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΑΩΝΕ
ΒΙΟΥΣ ΕΤΗ ΩΣΕΙ ΟΖ
Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΑΓΓΕΛΙΚΗ
ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ ΜΥΡΟΜΕΝΗ ΤΕ
ΑΝΔΡΙ ΠΟΘΕΙΝΩΙ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΗΙ
ΤΟΔΕ ΣΗΜΑ ΑΝΕΘΗΚΕΝ.

¹ Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες προς τον στρατηγό δρ Νικόλαο Κ. Κουρκουμέλη για τη συμπερίληψη της σύντομης αυτής παρέμβασης στον παρόντα επιστημονικό τόμο.

² Κωνσταντίνος Θύμης, *Η Ιερά Μονή Υπεραγίας Θεοτόκου Πλατυτέρας Κερκύρας*, έκδ. της Ιεράς Μονής Υ.Θ. Πλατυτέρας Κερκύρας, Κέρκυρα 2002.

Η οικογένεια Μόστρα καταγόταν από το χωριό Πέτα της Άρτας, «τόπος μέσα στον οποίον γεννηθήκανε και ανδρωθήκανε πολλές πατριωτικές ψυχές».³ Η στρατηγική θέση του εν λόγω χωριού το είχε καταστήσει σημαντικό στόχο στις βλέψεις των Τουρκαλβανών, γεγονός που ανάγκαζε τους κατοίκους του να καταφεύγουν διωγμένοι στην Κέρκυρα, «το κοινό καταφύγιο όλων των καταδυναστευομένων Ηπειρωτών».⁴ Την πορεία προς τη «νήσο της σωτηρίας» Κέρκυρα ακολούθησε και η οικογένεια Μόστρα.

Γενάρης του συγκεκριμένου κλάδου της οικογένειας θεωρείται ο Γεώργιος Μόστρας, για τον οποίο έχουν διασωθεί ελάχιστα, όπως ένα αυτόγραφο σημείωμά του στο ευαγγέλιο του ναού του Αγίου Γεωργίου του Πέτα, το οποίο αναφέρει τα εξής: «1771 Ιουλίου 10. Το παρόν εβαγγέλιον αγοράσθι παρ' εμού γιοργίου μώστρα από τους αρβανίτες τον κερών όπου εγίριζαν από τον μωρέαν οπού έφεραν ιερά σκέβι και σκλάβους· επίρα και εγώ μέρος από αυτά· εβαγγέλιον επιτάφιον, σταυρούς κάλα ιερά σκέβι τα οπία τα αφιέροσα στην εκκλησίαν του αγίου γεοργίου στο χωρίον στου πέτα διά μνιμοσινόν μου κι τον γονέον μου και εσαή ενθύμιον κε ηπόσχεσιν. Ιεβρεθέντες ιερίς να μνιμονέβουν τα ωνόματα όπου τους έδοσα» (η ορθογραφία του πρωτοτύπου).⁵

Από τη σύντομη αυτή αναφορά διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για έναν ολιγογράμματο Ηπειρώτη, που διέθετε (υποδειγματική) εθνική συνείδηση. Σ' αυτό το οικογενειακό περιβάλλον (και συνείδηση) ανατράφηκε η εξεταζόμενη οικογένεια Μόστρα. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι ένα από τα παιδιά του Γεωργίου επέλεξε τον ιερατικό κλάδο, ο παπα-Γιάννης Μόστρας, ο οποίος αναδείχθηκε κληρικός της μητροπόλεως Άρτης. Μάλιστα διασώζεται ενυπόγραφη σημείωσή του στο τελευταίο φύλλο του προαναφερόμενου ευαγγελίου του ναού του Αγίου Γεωργίου Πέτα.⁶ Οι αρχειακές πηγές μάς διασώζουν την πληροφορία ότι ο Ιωάννης Μόστας (γενν. 1744) απέκτησε (τουλάχιστον) τέσσερις υιούς, τους Δημήτριο, Γεώργιο-Αναγνώστη, Κωνσταντίνο και Αποστόλη, και (τουλάχιστον) μια

³ Βλ. Πάνος Παπασπύρου, «Η ιστορική οικογένεια των Μοστραίων», *Ηπειρωτικά Α'*, Αθήνα 1938, σ. 183-189.

⁴ Ό.π., σ. 184.

⁵ Στο εξώφυλλο του εν λόγω Ευαγγελίου διασώζεται μια σημείωση από κληρικό που αναφέρεται στην ιεραποστολική δράση του εθναποστόλου Κοσμά του Αιτωλού στα χωριά της Άρτας (βλ. το σχετικό άρθρο του Πάνου Παπασπύρου «Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός στην Άρτα», *Τζουμερκιώτικα και Αρτινά Νέα Α'*, 1932, σ. 18-23).

⁶ «1824 μαρτίου ιδωπιό ότι το παρόν εβαγγέλιον από την εκκλησίαν του αγίου γιοργίου από χορίον πέτα επάρθη από τους αρβανίτες στον κερών όπου πολέμισαν στο πέτα και το εξαγόρασεν ο στράβρος Μπαρτζόκας το ωπίον άγιον εβαγγέλιον το έφεραν βλέποντάς το ος πατρικόν μου αφιέρομα το αγόρασα από τον στράβρον ταλαράτα ίκουσι κε ένα» (πρβλ. Π. Παπασπύρου, «Η ιστορική οικογένεια...», ό.π., σ. 186).

θυγατέρα, τη Φωτεινή, η οποία παντρεύτηκε τον μεγαλέμπορο Χριστόδουλο Κροκίδα.⁷

Ο πρωτότοκος Δημήτριος (1774-1850) υπήρξε ο διαπρεπέστερος μεταξύ των αδελφών, αφού εξελίχθηκε σ' έναν από τους στενότερους συνεργάτες του μητροπολίτη Άρτης και Ναυπάκτου (και μετέπειτα Ουγγροβλαχίας/Βουκουρεστίου) Ιγνατίου, ως γραμματέας του. Ο Δημήτριος, ως λόγιος και βιβλιόφιλος, αλλά και εξαιτίας της θέσεώς του, γνώρισε και συνεργάσθηκε με επιφανείς Έλληνες της εποχής του, όπως ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), με τον οποίο θα συνδεθεί στενά.⁸

Εξαιτίας των διώξεων του Αλή πασά, σκορπιστήκανε τα τέσσερα αδέρφια. Ο Δημήτριος ακολούθησε τον μητροπολίτη Ιγνάτιο, ο Γεώργιος/Αναγνώστης καταφεύγει ως γραμματέας του στρατηγού Τσόγκα στη Ρούμελη, ενώ οι δύο μικρότεροι, οι Αποστόλης και Κωνσταντίνος, εγκαθίστανται οριστικά στην Κέρκυρα.

Ο Κωνσταντίνος Μόστρας, νεότερος κατά τέσσερα έτη (1778-1855) του επιφανούς αδελφού του Δημητρίου, δραστηριοποιήθηκε ως έμπορος. Διετέλεσε «διευθυντής ομώνυμης κομπανίας στην Αγκώνα και είχε εμπορικές δοσοληψίες με τα Γιάννινα. Φαίνεται ότι από την ιταλική αυτή πόλη-εμπορικό κέντρο αποστέλλει τα εμπορεύματα [...] στα Γιάννινα».⁹ Ο Κωνσταντίνος φαίνεται ότι στρατολογήθηκε, όπως και ο αδελφός του Δημήτριος, στην εθνική υπόθεση. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν αναφέρεται το όνομά του στον κατάλογο των Φιλικών του Βαλερίου Μέξα,¹⁰ ενώ αναγράφεται το όνομα του Γεωργίου

⁷ Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Μικράι Συλλογαί, Κ. 125, Αρχείο Δημητρίου Μόστρας, τεύχ. Β', σ. 91, και τεύχ. Γ', σ. 44, 82. Σ' ένα λυτό έγγραφο του ίδιου αρχείου, με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1856, μνημονεύεται ότι «το Τρίτον Μέρος της Πρώτης Μεριδος του αποβιώσαντος Κυρίου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου Μόστρας, ποτέ ιερέως Ιωάννου [...] διά της κληρώσεως έτυχεν εις τους αδελφούς Κυρίου Γεώργιον και Κωνσταντίνον Κροκίδην και την αποβίωσαν μητέρα των κυρίαν Φωτεινήν Κροκίδην».

⁸ Η στενή αυτή σχέση τεκμηριώνεται από τη διασωθείσα ιδιωτική αλληλογραφία τους. Ενδεικτικά βλ. την από 18ης/30ής Αυγούστου 1809 επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια προς τον πατέρα του Αντωνομαρία, όπου εκφράζει την εκτίμησή του προς το πρόσωπο του Δημητρίου Μόστρας (*Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια. Τόμος Γ',* επιμ. Κώστας Δαφνής και Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1980, σ. 40 κ.εξ.).

⁹ Βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Μια εμπορική συντροφιά στα Γιάννινα στις αρχές του 19ου αι. και οι μαρτυρίες από το κατάστιχό της για τη διακίνηση του ελληνικού βιβλίου», στο *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου (Ιωάννινα, 2-4 Δεκεμβρίου 1988)*, Δήμος Ιωαννιτών και Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1989, σ. 140 κ.εξ. Σημαντικές πληροφορίες για την εμπορική δραστηριότητα του Κωνσταντίνου Μόστρας μετά την εγκατάστασή του στην Κέρκυρα αντλούμε επίσης από την αλληλογραφία του πρεσβύτερου αδελφού του Δημητρίου (βλ. Λουκία Δρούλια, «Η ανέκδοτη αλληλογραφία του Δημητρίου Μόστρας. Πρόδρομη ανακοίνωση», στο *Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Κέρκυρα 1980, σ. 47-53).

¹⁰ Βλ. Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937.

Κωνσταντίνου Μόστρα, με την ακόλουθη αναφορά: «Αρτηνός Θαλασσεμπορος. Χρόνων 27. Διά Αριστείδου Παπά. 12 (Απριλίου) 1819, Κορφοί» και με αύξοντα αριθμό: 284.¹¹ Όμως η ελλιπής αυτή ενημέρωση δικαιολογείται αφού «οι κατάλογοι που έδωσαν κυρίως ο Ι. Φιλήμων και ο Βαλ. Μέξης δεν είναι επαρκείς. Πολύ περισσότερα ήσαν τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας».¹² Σύμφωνα με τον Χριστόφορο Περραιβό, ο οποίος υπήρξε βαθύς γνώστης της Φιλικής Εταιρείας, «κατά το 1819 και 1820 η ελληνική εταιρεία κατήντησεν εις τόσον βαθμόν ενθουσιασμού, ώστε δεν ήτο πλέον σύμφωνον το όνομά της με τας πράξεις, αλλά φανερά αποστασία, ήτις εγνωρίσθη εις πάσης τάξεως άνθρωπον, [...] δεν εγίνοντο παρά ομιλίας και σχέδια κατά των τυράννων χωρίς τινά συστολήν».¹³

Ο Κωνσταντίνος Μόστρας φέρεται ως μέλος της (υποστηρικτικής) «Επιτροπής των αγωνιστών της Επανάστασης του 1821», η οποία ελεγχόταν από την Εφορία της Φιλικής Εταιρείας στην Κέρκυρα.¹⁴ Συγκεκριμένα η επιτροπή «συνίστατο από τον Βιάρων Καποδίστριαν, Κωνσταντίνον Μόστραν, Κωνσταντίνον Γεροστάθην, [και] γραμμ. Μιχαήλ Σικελιανό και υπογραμμ. Αναγνώστης [Γεώργιος] Μόστρας».¹⁵ «Η συγκεκριμένη επιτροπή έχει την ιδιαιτερότητα ο μόνος Κερκυραίος να είναι ο Βιάρος Καποδίστριας και όλοι οι άλλοι να είναι Ηπειρώτες, συνδεόμενοι μάλιστα με συγγένειες».¹⁶

Συμπερασματικά, η οικογένεια Μόστρα (άρα και ο εδώ παρουσιαζόμενος εν συντομία Κωνσταντίνος) ακολούθησε πιστά την εθνική παράδοση των Ηπειρωτών, συστρατευόμενη σύσσωμη στην προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Κατά τη συμπλήρωση μάλιστα των διακοσίων ετών (2021) από την έναρξή της, αποτελεί οφειλόμενο χρέος η αναφορά στους αφανείς και ως επί το πλείστον αγνώστους συντελεστές της επιτυχίας του ιστορικού αυτού γεγονότος ως μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Επαξίως λοιπόν συγκαταλέγονται και κοσμούν το ιερό κοιμητήριο της ιστορικής μονής Υ.Θ. Πλατυτέρας Κερκύρας, ως επιφανείς άνδρες μεταξύ ετέρων επιφανών ανδρών, παραστάτες του μεγίστου των Νεοελλήνων κυβερνήτου Ιωάννου Α. Καποδίστρια.

¹¹ Ό.π., σ. 44.

¹² Κ.Σ. Κώνστας, «Αιτωλοακαρνανές Φιλικοί. Ονόματα μαρτυρημένα από επίσημες πηγές», εφημ. *Νέα Εποχή*, 17 Ιανουαρίου 1965.

¹³ Ό.π.

¹⁴ Βλ. Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, «Η Φιλική Εταιρεία στην Κέρκυρα, τα πρόσωπα και οι συνάφειες», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 29, Κέρκυρα 2016-2019, σ. 229.

¹⁵ Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833. Τόμος Β'*, εισαγωγή και σημειώσεις Πάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα, Χορηγία Παγκείου Επιτροπής 1941, σ. 36.

¹⁶ Ν.Κ. Κουρκουμέλης, «Η Φιλική Εταιρεία στην Κέρκυρα...», ό.π., σ. 229.

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΞΑΝΘΟΥ-ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΚΑΙ Ο ΦΩΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΩΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

*Ζέφυρος Α. Καυκαλίδης,
Νομικός - Συγγραφέας*

Είναι γεγονός αναμφέριστο ότι πολλοί αμφισβήτησαν την κίνηση των Φιλικών καθώς και τον χρόνο και τον τρόπο έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης. Η αμφισβήτηση δεν εκφράστηκε μόνον μετά την ήττα του Αλέξανδρου Υψηλάντη και του στρατού των Φιλικών στις Ηγεμονίες, αλλά από τα πρώτα κιόλας χρόνια της δραστηριότητας της Φιλικής Εταιρείας.

Ο ίδιος ο Γεώργιος Λασσάνης, ο στενός ακόλουθος του Αλ. Υψηλάντη που πολέμησε στο πλευρό του και τον ακολούθησε στις αυστριακές φυλακές, είναι αμείλικτος στην κριτική του. Όλη η ιστορία της Φιλικής Εταιρείας, όλα αυτά έγιναν από σύμπτωση, γράφει.¹ Αλλά ο Λασσάνης δεν ήταν ο μόνος αδυσώπητος κριτής της Εταιρείας. Ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας είναι σαφέστατος σε μια επιστολή του, τον Οκτώβριο του 1821, προς το Φιλελληνικό Κομιτάτο της Βέρνης. Εκεί αναφέρει ότι το σύνθημα της επανάστασης δόθηκε από ημιμαθείς τυχοδιώκτες και άμυαλους νέους που είχαν επικεφαλής τον πρίγκιπα Υψηλάντη «εν αγνοία του Έθνους». Τα αποτελέσματα των ενεργειών τους σε όλες τις ελληνικές μεγαλουπόλεις, όπου οι κάτοικοι ήταν άοπλοι και εκτεθειμένοι στη μοχθηρία των Τούρκων καταπιεστών τους, υπήρξαν τραγικά. Ακόμη και τον Μάρτιο του 1825, όταν η Επανάσταση ήταν σε πλήρη εξέλιξη, γράφοντας προς τους Κουντουριώτες, βρίσκει την ευκαιρία να κατηγορήσει τον Ξάνθο, που διέμενε την εποχή εκείνη στην Ανκόνα, ως συνωμότη προεδρεύοντα μιας φατρίας «ήτις θέλει να διοικήση την Ελλάδα με το δικαίωμα ότι εκίνησαν ανοήτως και τυφλά την επανάστασιν και έβαλαν το Γένος εις κίνδυνον».²

¹ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 100.

² Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, σ. 11.

Παρόμοια αντίληψη για την όλη κίνηση και τους Φιλικούς είχε και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Τον Οκτώβριο του 1821 γράφει, από το Μεσολόγγι όπου βρίσκεται, προς τον Δημήτριο Υψηλάντη στην Πελοπόννησο: «Η εκλαμπρότης της εγνώρισε και δεν είναι χρεία να την ειπώ, ότι ο αυτάδελφός της [Αλέξανδρος] ηπατήθη από ανθρώπους, εις τους οποίους δεν έπρεπεν ούτε ακρόασιν να δώση. Ο Ιγνάτιος και άλλοι πολλοί, εν οίς και εγώ, προείδομεν το κακόν, όταν εκ φήμης ηκούσαμεν, ότι γίνονται διάφορα κινήματα. Ηθελήσαμεν να το προλάβωμεν [...] Ώστε αυτοί οι άνθρωποι [Φιλικοί] και την εκλαμπρότητα της ηπάτησαν και το Γένος ακόμη περισσότερο, διότι η αποστολή των περιωρίζετο εις μίαν απέραντον ψευδολογίαν, της οποίας τώρα βλέπομεν το αποτέλεσμα. Πώς να μη δακρύση τις, όταν ακούη τους αδελφούς του με δάκρυα καταρωμένων τους αιτίους της καταστροφής των; Τώρα πάσχομεν όλοι, και ένοχοι και μη. Λέγω “ένοχοι”, διότι δεν ημπορώ να ονομάσω παρά ενοχήν την κακοήθειαν των ανθρώπων εκείνων, οι οποίοι, ενώ το γένος φανερά επροχώρει, και ελπίζετο ίσως και αναίματώς η ελευθερία του μετ’ ολίγους ενιαυτούς, επετάχυναν δι’ ίδια τέλη το πράγμα, ενώ το γένος ήτο ακόμη ανέτοιμον. Και τώρα, αφ’ ου έγινε τόση αιματοχυσία, δεν έχομεν βέβαια την ελευθερίαν μας».

Παραπλήσιες είναι και οι θέσεις του Κοραή από το Παρίσι, ο οποίος δεν έβλεπε τη δυνατότητα ενός απελευθερωτικού πολέμου παρά μετά πάροδο πενήντα ετών. Κι όταν ο Αγώνας θα ξεκινούσε, ο γέρων από το Παρίσι θα παρακολουθεί με αγωνία την κατάσταση και θα γράψει: «... το πράγμα ήρχισεν άωρον εις έθνος, το οποίον δεν έχει ακόμη αρκετά φώτα να καταλάβη τα αληθή του συμφέροντα».³ Αλλά και ο αρχιμανδρίτης Άνθιμος Γαζής, πριν προσχωρήσει τελικά στην Εταιρεία, ανέφερε τα ακόλουθα σε μια επιστολή του, το 1818, προς τον Πάτμιο Εμμανουήλ Ξάνθο: «Η Πατρίς έχει χρείαν μαθήσεως και πολιτισμού και χρειάζεται ή ένα Ορφέα, ή ένα Δράκοντα διά να ημερώσει τα άγρια ήθη των ανθρώπων».⁴

Τους νιώθουμε. Νιώθουμε τη στάση των σπουδαίων αυτών Ελλήνων. Κατανοούμε το σκεπτικό τους. Πώς θα επαναστατήσουν οι Έλληνες εάν πρώτα δεν μορφωθούν ώστε και την επανάσταση καλύτερα να οργανώσουν, και το κράτος που θα προκύψει απ’ αυτήν ορθολογικότερα να δομήσουν; Πώς θα ξεσηκωθούν όταν τα ανακτοβούλια των αυτοκρατόρων κηρύσσουν την «Αρχή

³ Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, *Αδαμάντιος Κοραής*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 100.

⁴ *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου, Τόμος Α’*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1997, σ. 17, αρ. εγγρ. 1818/8.

της Νομιμότητας» και απαγορεύουν κάθε επαναστατική κίνηση; Είναι μια στάση λογική, που χαρακτηρίζει και τον ίδιο τον Καποδίστρια, ο οποίος υποστήριζε με λόγια, αλλά και έργα σπουδαία (Φιλόμουςος Εταιρεία της Βιέννης), ότι «πρέπει πρώτον να μορφώσωμεν Έλληνας και έπειτα να κάμωμεν την Ελλάδα». Ο Ιωάννης Φιλήμων, σχολιάζοντας τη φράση του αυτή, παρατηρεί: «Εννόει δε την προηγούμενην χρείαν του να διαδοθώσι τα φώτα τουλάχιστον εις το περισσότερον μέρος τούτων και ότι από μόνην την εκπαίδειν δύναται να πηγάση αναγκαίως η ανάστασις του Έθνους, ως καρπός ώριμος και όχι άωρος».⁵ Αλλά, εάν κατανοούμε τη στάση της inteligenkénstias της εποχής εκείνης, το ίδιο νιώθουμε και κατανοούμε την αντίθετη θέση, που διατυπώνεται στις τελευταίες σελίδες των απομνημονευμάτων του Εμμανουήλ Ξάνθου.⁶

Στην ελληνική ιστοριογραφία γίνεται γενικά δεκτό ότι ο Ξάνθος είχε δύο συναντήσεις με τον Καποδίστρια – τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1820.⁷ Στην *Απολογία* του όμως ο Πάτριος Φιλικός αναφέρει περισσότερες. Καταρχάς περιγράφει τον τρόπο που έγινε δεκτός στην Αγία Πετρούπολη από τον υπουργό του τσάρου: «Με πολλήν φιλοφροσύνην και ευγένειαν, ανέγνωσε [ο Καποδίστριας] το [συστατικό] γράμμα του Γαζή, ήκουσε με προσοχήν τα όσα περί του σκοπού διά τον οποίον ο Ξάνθος επήγεν εις αντάμωσίν του και όλα τα της Εταιρείας σχέδια...». Η συζήτηση συνεχίστηκε μετά από έξι μέρες, όπου ο Καποδίστριας εξήγησε για ποιο λόγο δεν θα μπορούσε να αναλάβει την ηγεσία την οποία του πρόσφεραν οι Φιλικοί: «Ο Καποδίστριας απεκρίθη ότι εις ην θέσιν ευρίσκεται δεν εδύνατο να δεχθή μίαν τοιαύτην πρότασιν ούτε να βοηθήση, διότι δεν ήθελε να κομπρομέταρη τον αυτοκράτορα και [έδωσε] διαφόρους συμβουλάς, δηλ. ότι εστοχάζετο καλύτερα οι Αρχηγοί [της Φιλικής] να παύσωσι διά προς ώρας ενεργούντες, έως άλλης ευκαιρίας τινός μεταβολής της τότε πολιτικής, ήτις ήτο να μένουν τα έθνη εις ειρήνην και διότι δεν εστοχάζετο τους Έλληνας ικανούς μόνους των να ελευθερωθώσιν». Ο Ξάνθος βέβαια προσπάθησε να τον μεταπείσει, αλλά εις μάτην. Η συνομιλία αυτή «διήρκεσεν έως το μεσονύκτιον». Όταν τελικά ο Ξάνθος τον ρώτησε εάν μπορούσε να μείνει στην Πετρούπολη για λίγο χρόνο ακινδύνως, ο Καποδίστριας του απάντησε: «... ποιος θα σας

⁵ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σ. 128.

⁶ Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1845, σ. 33.

⁷ Παρατίθενται στο Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η απόφαση για την Ελληνική Επανάσταση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΒ΄*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 13.

ενοχλήση, καθίσατε όσον καιρόν θελήσετε, μάλιστα επιθυμώ, αν αγαπάτε, να σας βλέπω ενίοτε [...] έκτοτε ο Ξάνθος πολλάκις επεσκέφθη αυτόν».⁸

Εάν αντιπαραβάλουμε τα όσα αναφέρει ο Ξάνθος στην *Απολογία* με εκείνα των *Απομνημονευμάτων* του, φαίνεται πως σε μία από τις συναντήσεις αυτές ο Πάτριος Φιλικός άκουσε τον Καποδίστρια, μεταξύ άλλων, να του εκφράζει την πίστη του σχετικά με τη μόρφωση ως απαραίτητη προϋπόθεση κάθε απελευθερωτικής προσπάθειας και βέβαια την πλήρη αντίθεσή του προς τους Φιλικούς. Είναι γεγονός ότι, μολονότι γνώριζε την όλη κίνηση της Εταιρείας, ουδέποτε υπήρξε μέλος της. Δεν είχε πάψει ποτέ ο μεγάλος αυτός Έλληνα να εκφράζει ποικιλοτρόπως τα αρνητικά αισθήματά του απέναντί της. Όταν βέβαια ξεκίνησε ο πόλεμος, δόθηκε κυριολεκτικά ψυχή τε και σώματι στην εξυπηρέτηση του μεγάλου σκοπού. Στο Λάιμπαχ όμως, όπου βρισκόταν για το συνέδριο των κρατών της Ιεράς Συμμαχίας, όταν πληροφορήθηκε την έκρηξη του κινήματος στις Ηγεμονίες, λυπήθηκε και είπε: «Ιδού μία πρόωρος επανάστασις, η οποία θα καταστρέψη όλας μου τας προσπάθειάς διά την μελλοντικήν ευτυχίαν της Ελλάδος».⁹

Η θέση του Καποδίστρια σε αυτό το ζήτημα παρέμενε αμετάβλητη από το 1811,¹⁰ εποχή κατά την οποία υπέβαλε το υπόμνημά του στον πρεσβευτή της Ρωσίας Στάκελμπεργκ, υπό τις διαταγές του οποίου υπηρετούσε στην πρεσβεία της Βιέννης ως απλός ακόλουθος. Η μόρφωση και ο εκπολιτισμός πάνω απ' όλα. Σκοπός του να μορφωθούν και οι κληρικοί όπως εκείνοι των πεφωτισμένων ευρωπαϊκών χωρών. Κατά τον Καποδίστρια, λόγιοι και ιερείς είναι οι μόνοι στους οποίους μπορούν να βασιστούν οι Έλληνες. Πίστευε ακλόνητα ότι η ελευθερία θα έρθει με τον εκπολιτισμό και τη μόρφωση. Το επανέλαβε αυτό και στους απεσταλμένους των οσποδάρων Μολδαβίας και Βλαχίας Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και Παντάζογλου, όταν το 1818 επισκέφθηκαν τον τσάρο Αλέξανδρο στη Βεσσαραβία και ευαγγελίζονταν έναν νέο ρωσο-τουρκικό πόλεμο. Ακούστε, τους είπε ο μέλλον κυβερνήτης, ως Έλληνα οφείλω να επιθυμώ την ελευθερία των Ελλήνων, αλλά μια ελευθερία που θα αποκτήσουν με τις δικές τους δυνάμεις, κι αυτό δεν μπορεί να γίνει εάν προηγουμένως δεν προοδεύσουν προς τον πραγματικό πολιτισμό.¹¹

⁸ Τάσος Γριτσόπουλος, *Ιστορικά μελετήματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Τόμος Πρώτος*, Αθήνα 2007· και του ιδίου, «Φιλικά κείμενα: Εμμανουήλ Ν. Ξάνθου *Απολογία*. Παν. Αναγνωστόπουλου *Παρατηρήσεις*», *Μνημοσύνη Ζ'*, 1979, σ. 75-76.

⁹ Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 9.

¹⁰ «Mémoire sur l'état actuel des Grecs», *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια. Τόμος Ζ'*, επιμ. Κ. Δαφνής, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1986, σ. 208.

¹¹ *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια*, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια Μιχαήλ Λάσκαρις, Γαλαξίας, 1962, σ. 99.

Τις ίδιες θέσεις υποστήριξε και στην εγκύκλιο επιστολή του της 6ης Απριλίου 1819, από την Κέρκυρα, όπου βρισκόταν. Εκεί, στην επιστολή αυτή, την οποία έστειλε προς τους οπλαρχηγούς και άλλα σημαίνοντα πρόσωπα, ξεκαθάρισε τι εννοούσε με τον «αληθινό πολιτισμό». Αν και θέτει πλέον μόνον τους κληρικούς αποκλειστικά ως κύριο όργανο της ανατροφής των Ελλήνων και την Εκκλησία ως το λίκνο του μέλλοντος της Ελλάδας, αφήνει να διαφανεί και η αποδοχή των δυτικών ιδεών και πολιτευμάτων. Σύμφωνα με τον Καποδίστρια, οι Έλληνες θα μπορούσαν να διδαχτούν από τα ελεύθερα κράτη της Αγγλίας, της Αμερικής και της Ελβετίας την επιστήμη και την τέχνη της ελευθερίας, και από τη Ρωσία πώς η Εκκλησία εξασφαλίζει την εθνική ευημερία και την πρόοδος του πολιτισμού. Ηθική τελειοποίηση και θεία πρόνοια. Χωρίς αυτά ας μην περιμένουν την ελευθερία τους οι Έλληνες. Ο «αληθινός πολιτισμός» στη σκέψη του Καποδίστρια ως όρος εκφράζει τη συμπόρευση της νεωτερικότητας με την παράδοση.

Είναι γεγονός ωστόσο ότι στην εγκύκλιο αυτή επιστολή του ο Καποδίστριας εμφανίζεται περισσότερο ως ηθικιστής φιλόσοφος. Και δεν είναι περίεργο που κάποιοι από τους συγχρόνους του τον θεωρούσαν «περισσότερο φιλόσοφο παρά πολιτικό», και ο μεν Ζουκόφσκι τον αποκαλούσε «χριστιανό Αριστέιδη», ο δε Τουργκένιεφ «έμβλημα του χριστιανισμού».¹² Ο Μέττερνιχ από τη μεριά του, στα δικά του απομνημονεύματα, παρουσιάζει αναλυτικότερα την ιδεολογική διαφορά του με τον Καποδίστρια. Μεταξύ άλλων αναφέρει και τα ακόλουθα: «Ο μόνος αντίπαλος που δύσκολα ηττάται είναι ο απόλυτα έντιμος άνθρωπος. Και τέτοιος είναι ο Καποδίστριας». Η υποκριτική αυτή φράση γράφτηκε βέβαια μετά την απομάκρυνση «αυτού του ονειροπόλου ανθρώπου»¹³ από τον τσάρο Αλέξανδρο, ο οποίος είχε υποκύψει πλήρως στον Αυστριακό καγκελάριο.

Αλλά σε τελική ανάλυση η προϋπόθεση που θέτει ο Καποδίστριας η οποία θα επέτρεπε κάποια στιγμή την επανάσταση ήταν μάλλον ανέφικτη, όπως παρατήρησε έμμεσα ο Ξάνθος στη συζήτηση που είχε μαζί του. Ιδού πώς παρουσιάζει την πραγματικότητα επί του εδάφους, όπως ο ίδιος την κατανοούσε: Οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, από τους νέους Έλληνες που έφευγαν για σπουδές στην Ευρώπη σπούδαζαν ιατρική. Επιστρέφοντας, εξασκούσαν το επάγγελμα προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στους πλούσιους Τούρκους, και μ' αυτό τον

¹² Γριγκόρι Αρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 84.

¹³ Metternich, *Memoires*, τόμ. III, σ. 531, 549, 589, παρατίθεται στο Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο άνθρωπος – Ο διπλωμάτης. 1800-1828*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1989, σ. 140.

τρόπο αφενός πλούτιζαν και αφετέρου «ολίγον ησθάνοντο την τυραννίαν, την οποίαν υπέφερον ο λαός των ομογενών των». Όσοι πάλι σπούδαζαν νομικά ή άλλες επιστήμες, μην μπορώντας να βρουν δουλειά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έμεναν για πάντα στο εξωτερικό. Η ύπαρξη των δύο καλυτέρων σχολείων, της Χίου και των Κυδωνιών, καθώς και η μεγάλη πρόοδος των ομογενών στο εμπόριο και το ναυτικό προκαλούσαν τη ζηλοτυπία των Τούρκων, «οίτινες επερίμεναν την ευκαιρίαν διά να φέρωσι την καταστροφήν». Και εάν αυτή η καταστροφή δεν ήρθε από το 1806, αυτό οφείλεται στη δράση της οικογένειας των Μουρούζηδων, και ιδιαίτερα στη δράση του πρίγκιπα Δημητράκη Μουρούζη και στις άοκνες προσπάθειές του να την αποτρέψει. Αμέσως όμως μετά τον αποκεφαλισμό του, καθώς και εκείνον του αδελφού του, το 1812, και εάν δεν συνέτρεχαν «δεινά πολιτικά περιστάσεις», αλλά και η έκρηξη της Επανάστασης, που ανέτρεψε τα σχέδια των Τούρκων, η καταστροφή των Ελλήνων ήταν σίγουρη. Και τόνιζε ότι η πρόθεση αυτή των Τούρκων επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι, μόλις άρχισε ο ξεσηκωμός, η πρώτη φροντίδα τους ήταν η καταστροφή των σχολείων και ο σφαγιασμός των πεπαιδευμένων Ελλήνων που δεν κατάφερναν να απομακρυνθούν έγκαιρα.¹⁴

Δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί την αλήθεια που περιέχουν οι παρατηρήσεις αυτές. Ποτέ καμία καθεστηκυία δύναμη δεν δέχθηκε την εμφάνιση μιας άλλης που θα προκαλούσε την πρωτοκαθεδρία της. Αναγκαστικά θα προσπαθούσε να την καταστρέψει. Η αρχή αυτή που διατύπωσε ο Θουκυδίδης είναι διαχρονική, εξού και, *a maiore ad minus*, οι Τούρκοι δεν θα άφηναν ποτέ τον Ελληνισμό να ενδυναμωθεί πνευματικά και οικονομικά. Είχαν όλα τα μέσα να τον καταστρέψουν πριν καταστεί μια δύναμη διαλυτική για τους ίδιους.

Υπάρχουν πάντοτε δύο τουλάχιστον αντίθετα επιχειρήματα για κάθε ζήτημα, ένα υπέρ και ένα κατά. Ο Αριστοτέλης στα *Μετά τα φυσικά* του θεωρεί ότι οι αντιφατικές δηλώσεις για το ίδιο πράγμα είναι ταυτόχρονα αληθινές γι' αυτόν που ακολουθεί την πρωταγώρεια αρχή «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, των μεν ὄντων ως ἐστίν, των δε ουκ ὄντων ως ουκ ἐστίν». Η θέση των Καποδίστρια, Κοραή, Ιγνατίου, Μαυροκορδάτου κ.ά., καθώς και η αντίθετη των Φιλικών εμπεριέχουν αλήθειες, είναι και οι δύο αληθινές. Υπερίσχυσε στην πράξη εκείνη των Φιλικών και η Επανάσταση ξεκίνησε – άσχετα αν αργότερα οι άνθρωποι αυτοί, για λόγους σκοπιμότητας, απωθήθηκαν στη λήθη, «ως εάν ἐπρόκειτο

¹⁴ Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 32-33.

περί προσώπων ανυπολήπτων και περί οργανώσεως επιβλαβούς εις το έθνος».¹⁵ Εν τω μεταξύ η πατρίδα που οραματίστηκαν ολοκληρώθηκε σε μεγάλο βαθμό στη διάρκεια των 126 ετών που ακολούθησαν την έναρξη της Επανάστασης. Με πόνους και θυσίες –που αδιόρατα περνούν μέσα από τα ψυχρά διατυπωμένα κείμενα πρωτοκόλλων, συνθηκών και διεθνών συμβάσεων– δημιουργήθηκε, εδραιώθηκε και επεκτάθηκε η Ελλάδα.

Αλλά η τροπή που παίρνει σήμερα (2021) το Ανατολικό Ζήτημα επανέφερε στην επιφάνεια, με άλλη μορφή, τα μεγάλα εθνικά ζητήματα, που ουσιαστικά δεν έκλεισαν ποτέ. Εάν στη διάρκεια ενάμιση σχεδόν αιώνα το ποθούμενο ήταν η πραγμάτωση των σταθερών και αμετακίνητων σκοπών της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, δηλαδή η απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών εδαφών, σήμερα το αιτούμενο είναι η υπεράσπιση και διατήρησή τους στον εθνικό κορμό. Στην αιώνια ροή του ιστορικού γίνεσθαι τίποτα δεν μπορεί να θεωρηθεί κεκτημένο.

¹⁵ Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 8.

ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ

Δρ Φιλοσοφίας Σοφία Κ. Μωραΐτη

Μια αρχική επισήμανση της παρέμβασής μου είναι ότι γνωρίζουμε πραγματικά πολύ λίγα πράγματα για τη Φιλική Εταιρεία και για το πλήθος των εταιριστών που έδρασαν σε διαφορετικά πολιτικά και κρατικά περιβάλλοντα στον ευρωπαϊκό χώρο και ακολούθησαν διάφορα πολιτικά ρεύματα και αντιλήψεις.¹ Μάλιστα είναι ακριβώς η δράση τουλάχιστον ορισμένων από τους Φιλικούς που ρίχνει διαφορετικό φως σε ορισμένες διαστάσεις του υπάρχοντος αφηγήματος περί Φιλικής. Πράγματι, ιχνηλατώντας την προεπαναστατική περίοδο, συναντάμε παντού τις δράσεις Φιλικών και την ίδια την παρουσία της εθνεγερτικής Εταιρείας των Φίλων του Γένους, εταιρικής επωνυμίας που εμφανίζεται με διάφορες εκφράσεις στο Βουκουρέστι (1780),² στην Κέρκυρα (1801),³ στο Παρίσι (1809)⁴ κ.α., υποδηλώνοντας μια *ευρύτερη εταιρική παράδοση*, αν όχι τη *συνέχεια και μεταβολή ενός φιλογενούς οργανωτικού δεσμού*. Τα αρχικά ΦΕΔΑ (Φιλικός Ελληνικός Δεσμός Άλυτος) εμφανίζονται στα 1809 στο Παρίσι του Ναπολέοντα με το Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείον και ηγετικά στελέχη ομογενείς, κυρίως της εξ ανατολών Διασποράς, όπως οι Γρηγόριος Ζαλύκης, Πέτρος Ομηρίδης Σκυλίτσης, Δημήτριος Κομνηνός και βεβαίως ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, που δρουν μέσα στο πλαίσιο της γαλλο-ρωσικής σύμπραξης του Τιλσίτ (1807) για την τύχη των οθωμανικών κτήσεων.⁵ Ο Πρωτοψάλτης αναφέρει ότι «αί δύο αὐται

¹ Eveline Durie, *Ο επαναστατικός μυστικός εταιρισμός πριν και κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας (μέσα του 18ου αιώνα – 1830)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999· Νίκος Κ. Κουρकुμέλης, «Μυστικός εταιρισμός και Φιλική Εταιρεία», *Φιλογένεια*, Αθήνα 2016, σσ 28-40.

² Ο Ε.Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, γράφει ότι ήταν «έλληνική μυστική απελευθερωτική ὀργάνωση, στήν ὁποία μετείχαν ἔκτος τῶν Ἑλλήνων καί ἐντόπιοι Βλάχοι», αναφερόμενος την πρώτη «Εταιρεία τῶν Φίλων» (1780), ἡ ὕπαρξή της ὁποίας συμπίπτει με την ηγεμονία στη Βλαχία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ο οποίος προωθούσε την κρατική χειραφέτηση των Ηγεμονιών, ενώ το 1785 είχε υποβάλει σχέδιο για την ανεξαρτητοποίηση της Ελλάδας στον αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄ της Αυστρίας και στην αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας (βλ. επίσης Λουκάς Αξελός, «Η μυστική επαναστατική ὀργάνωση και ἡ δράση του Ρήγα Βελεστινλή στην Βιέννη», *Τετράδια* 7, Απρίλιος 1983, σ. 41-50).

³ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιστορία Ἰωάννου Καποδιστρίου, κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος (1828-1831)*, Εκδοτικόν Βιβλιοπωλεῖον Π.Ε. Ζαννουδάκη, Αθήνα 1894, σ. 20.

⁴ Γιάννης Κοκκώνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτσης Ομηρίδης, 1784-1872*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα 2003.

⁵ Ε. St. Tziatzios, «Le Macédonien Grégoire Zalakis et la société révolutionnaire “Hôtel Hellénophone”», *L'Hellénisme Contemporain* III/1, 1939, σ. 68-76, και III/2-3, 1939, σ. 89-101.

έν Κωνσταντινουπόλει ἐθήλασαν αὐτήν».¹² Υιοθετεῖ επομένως ο Φιλήμων το ἔργο του Νικολάου Σπηλιάδη, ο οποίος, ἤδη στα 1851, γράφει ρητά ὅτι «ἀναφαίνεται εἰς τὴν Ὁδησὸν ὁ Νικόλαος Σκουφάς, κατελθὼν ἀπὸ Μόσχας, ἀπόστολος ἐπαγγελλόμενος τῆς μυστικῆς ἐταιρείας τῶν φιλικῶν, καὶ ἀρχίζει νὰ κατηχῇ τοὺς Ἕλληνας εἰς τὰ μυστήριά της».¹³ Εστιάζοντας πλέον ο ἴδιος ο Φιλήμων τὴν ἀναζήτηση τῆς Φιλικῆς στους ὁμογενεῖς τῆς Μόσχας, ουσιαστικά θέτει σε ἀμφισβήτηση τὴν ἀπόπειρα Ἐάνθου ὅχι μόνον νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ γνωριμία του με τοὺς Σκουφά-Τσακάλωφ γιὰ νὰ ἐμφανιστεῖ μεταξὺ τῶν ιδρυτῶν τῆς Ὁδησοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἰσχυρισμὸ του περὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Εταιρείας στὴν Ὁδησό στα 1814. Γιατί, πράγματι, ἀποκλειστικά καὶ μόνον ο ἴδιος ο Ἐάνθος ἀναδείχνει ἐαυτὸν ιδρυτῇ, ἐνῶ, παρὰ τὶς σκοπιμότητες τῶν μετέπειτα συμβιβασμῶν του, ο Ἀναγνωστόπουλος, πλαισιώνοντας στὴ δράση του τὸν Σκουφά, ἀφότου βεβαίως αὐτὸς «κατῆλθε ἀπόστολος ἀπὸ τὴν Μόσχαν» στα 1816, καὶ διεκδικώντας ο Μωραΐτης τὸν ρόλο τοῦ πρωτεργάτη, διαψεύδει τὸν Ἐάνθο ως ιδρυτῇ, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐνεργὴ συμμετοχὴ τοῦ μόνου μετὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Σκουφά στὴν Πόλη.

Χωρὶς νὰ εἶναι διαθέσιμες οἱ κατεξοχὴν ἐγκυρες μαρτυρίες τῶν Σκουφά-Τσακάλωφ, ἡ ἱχνηλάτηση ἀπὸ τὸν Φιλήμονα τῶν Φιλικῶν στὴν «κυοφορία» τῶν ὁμογενῶν τῆς Μόσχας ἀναδεικνύει ἄλλες μαρτυρίες, ὅπως τοῦ Ἀμβρόσιου Φραντζή,¹⁴ ποὺ ἀποδίδει στὸν *κύκλο τῆς Μόσχας* τὴν κυοφορία Ἑλληνικῆς Εταιρείας με κεντρικὰ πρόσωπα τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο (Φιραρῇ) καὶ ὑπόβαθρο τὴ δραστήρια ἀπὸ τὸ 1785 Εταιρεία τοῦ Φοίνικα, τὸν Κωνσταντῖνο Ὑψηλάντη καὶ, βεβαίως, τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια μετὰ τὴν εἰσοδὸ τοῦ, τὸ 1809, στὴ ρωσικὴ διπλωματικὴ υπηρεσία, «τὴν ὁποῖαν ἐθεώρησαν ἄριστον οἰωνόν διὰ τὸ μέλλον τῆς ἐγκαταλειφθείσης πατρίδος τοὺς [...] οἱ μᾶλλον ἰσχύοντες ἐν ταῖς Νήσοις καὶ ἐν Ἑλλάδι ἄνδρες».¹⁵ Ἡ ἐξιστόρηση Φραντζῆ προσδίδει ἓνα ευρύτερο χρονικὸ βάθος *εταιρικῶν συμπράξεων καὶ συμπορεύσεων* στὴν προε-

¹² Ὁ.π., σ. 3.

¹³ Νικόλαος Σπηλιάδης, *Ἀπομνημονεύματα διὰ νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως, Αθήνα 1851-1857, τόμ. Α', σ. 3.

¹⁴ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715 καὶ λήγουσα τὸ 1837*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἡ Βιτώρια τοῦ Κωνστ. Καστόρχη καὶ Συντροφίας, Αθήνα 1839-1841.

¹⁵ Ἰωάννης Καποδίστριας, «Ἐπισκόπησις τῆς πολιτικῆς μου σταδιοδρομίας 1798-1822», *Ἀρχεῖον Ἰωάννου Καποδίστρια. Τόμος Α',* ἐπιμ. Κώστας Δαφνής, Κ.Θ. Δημαράς καὶ Ἀριστείδης Στεργέλλης, Εταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν, Κέρκυρα 1976 (διαθέσιμο καὶ στο https://kapodistrias.digitalarchive.gr/published/arheion_ioannou_kapodistria__t_a__-b-1.html).

παναστατική φιλογενή δράση, εντός της οποίας κινείται η επιμέρους δράση των Σκουφά-Τσακάλωφ ως Φιλικών αποστόλων. Ο Φιλήμων μάλιστα, εύστοχα, στα 1859 υπογραμμίζει ότι η Εταιρεία «Κύριον είχεν αὕτη σκοπόν τήν ἐπανάστασιν τό ὅλον μέν περιλαμβάνουσιν τῶν διαφόρων ὑπό τό σύμβολον τῆς Ὁρθοδοξίας ἐνουμένων ἐθνικοτήτων τῆς πεπτωκυίας ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, σημεῖον δέ κυριώτατον ἔχουσιν τήν καθέδραν ταύτης, τήν Κωνσταντινούπολιν. Ὑπό τό αὐτό ὀρθόδοξον καί περιληπτικώτατον πνεῦμα καί ὁ Ῥήγας Φεραῖος συνέταξε τοὺς Θουρίους αὐτοῦ καί ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης ἐκάνονισε τήν διαγωγὴν αὐτοῦ».¹⁶ Ουσιαστικά ο Φιλήμων αναφέρεται σε μια ευρύτερη σύγκλιση ρωσικών στοχεύσεων και ελληνικών προσδοκιών με ευθεία αναφορά στο «Ελληνικό Σχέδιο» της Μεγάλης Αικατερίνης, που βεβαιωμένα είχε απήχηση όχι μόνο στους ομογενείς της Μόσχας, αλλά και στον καθεαυτό ελλαδικό χώρο.¹⁷ Αυτές οι ρωσικές επιδιώξεις, όπως εκφράστηκαν από τον διάδοχό της Παῦλο Α΄, είχαν συνέπεια τη δημιουργία της Επτανήσου Πολιτείας στα 1800, που σύντομα τέθηκε υπό ρωσική προστασία,¹⁸ ενώ ο Αλέξανδρος Α΄ ήδη από το 1806 διεξήγαγε τον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο (1806-1812), που αναπτέρωνε τις ελληνικές προσδοκίες.

Σε αυτόν τον ευρύ χρονικό ορίζοντα (1769-1821), το προεπαναστατικό φιλογενές κίνημα αναπτύσσεται συνδεόμενο κυρίως με τις ρωσικές και, δευτερευόντως, με τις γαλλικές επιδιώξεις στο Ανατολικό Ζήτημα. Η πρώτη ωστόσο απόπειρα πολιτικής χειραφέτησης των φιλογενών εκφράζεται με τη δράση του Λ. Κατσώνη και στήριγμα τους ομογενείς της Τεργέστης¹⁹ και τον Ιωσήφ Β΄ της Αυστρίας, που συμπράττει με τη Μεγάλη Αικατερίνη στη διάρκεια του ρωσο-οθωμανικού πολέμου (1787-1792). Είναι επίσης η περίοδος κατά την οποία ο Αλέξανδρος Μουρούζης κάνει έκκληση για αντι-οθωμανική «σταυροφορία» στη στοά Αγίου Ανδρέα στο Χερμανστάντ (1781), ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Ι. Μαυροκορδάτος δημιουργεί την Εταιρεία του Φοίνικα (1785) στις Ηγεμονίες,

¹⁶ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τόμος Πρῶτος*, ὁ.π., σ. 3.

¹⁷ Elena Smilianskaia, «Catherine's Liberation of the Greeks: High-Minded Discourse and Everyday Realities», στο Maria di Salvo, Daniel H. Kaiser & Valerie A. Kivelson (επιμ.), *Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker*, Academic Studies Press, Βοστόνη 2015, σ. 71-89· Hugh Ragsdale, «Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project», *The Slavonic and East European Review* 66/1, Ιανουάριος 1988, σ. 91-117.

¹⁸ Hugh Ragsdale, «A Continental System in 1801: Paul I and Bonaparte», *The Journal of Modern History* 42/1, Μάρτιος 1970, σ. 70-89.

¹⁹ Ως εκπρόσωποι των ομογενών, οι Π. Κύρης, Χ. Λαζότης και Ν. Πάγκαλος γίνονται δεκτοί και υποβάλλουν στη Μεγάλη Αικατερίνη «Μνημόνιο», επιζητώντας ενίσχυση για τη συνέχιση του απελευθερωτικού αγώνα (βλ. Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*, University of California Press, Λος Άντζελες και Μπέρκλεϊ 1973, σ. 27).

στηρίζοντας τη ρωσική πολιτική πριν την «απόδρασή» του (γενόμενος «Φιρραρής», δηλαδή φυγάς) στη Μόσχα, ενώ ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Υψηλάντης, εμπνευστής της κρατικής χειραφέτησης των Ηγεμονιών με τη στήριξη Αυστρίας και Ρωσίας, «αιχμαλωτίζεται» από τους Αυστριακούς (1788) στον τελευταίο ρωσο-οθωμανικό πόλεμο (1786-1892). Στις αρχές ωστόσο του 19ου αιώνα, και εν μέσω των Ναπολεόντειων Πολέμων, κυρίως με την Επτάνησο Πολιτεία (1800-1807), αλλά και τη δράση του Κ. Υψηλάντη στις Ηγεμονίες (1802-1809),²⁰ αναπτύσσεται ένα πολυδιάστατο εταιρικό δίκτυο.

Σε αυτήν μάλιστα την περίοδο αναφέρεται, σχετικά με τη μύησή του στην Εταιρεία, ο Θ. Κολοκοτρώνης, συνοψίζοντας σε μία μόνο φράση ότι «τὴν ἐταιρίαν μέ τὴν εἶπε ὁ Πάγκαλος, ἔπειτα ἐπέρασε ὁ Ἀριστείδης [Παππᾶς] καὶ ὁ Ἀναγνωσταρὰς μέ ἔφερε γράμμα ἀπὸ τὴν ἐταιρία».²¹ Ο Κολοκοτρώνης διηγείται την εταιρική δράση του σε μία και μόνη Εταιρεία, αυτή που «τοῦ εἶπε» ο ταγματάρχης Νικόλαος Πάγκαλος, σταλμένος από τη Ρωσία στα Επτάνησα στα 1804 να οργανώσει την Ιονική Εθνοφρουρά.²² Στα 1807 ο Νικόλαος Πάγκαλος, με ρωσική εντολή, θα διατεθεί στην Ελληνική Λεγεώνα του Κωνσταντίνου Υψηλάντη στη Σερβία, θα φύγει από τα Επτάνησα, θα καταλήξει στην Οδησσό, και έκτοτε δεν θα έχει άλλη επαφή με τον Κολοκοτρώνη.²³ Για την ίδια Εταιρεία, στα 1819, ο Κολοκοτρώνης συναντάται με τον Αριστείδη Παππά, και μετά, στα 1820, ο Αναγνωσταρὰς θα του μεταφέρει την επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Δεν είναι όμως μόνο πολλές μαρτυρίες, όπως του Θ. Κολοκοτρώνη, που δεν έχουν συσχετιστεί και ρίχνουν νέο φως στη δράση των Φίλων του Γένους. Στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών υπάρχει ένα εφοδιαστικό κατήχησης του Φιλικού Ιωάννη Στεφάνου, που έγινε στις 20 Απριλίου του «21ου ἔτους τῶν Φιλικῶν», χρησιμοποιεί δηλαδή την ιακωβίνικη ημερολογιακή πρακτική –την ίδια δηλαδή που χρησιμοποιείται και στη Διακήρυξη της Επιδαύρου, που αναφέρεται στο «πρῶτον ἔτος τῆς Ἀνεξαρτησίας», ἴτοι το 1822–,²⁴ που αναδεικνύει

²⁰ Βλαντ Μισκέβκα, *Ο ηγεμόνας Κωνσταντίνος Υψηλάντης (1760-1816)*, μτφρ. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

²¹ Θεόδωρος Κ. Κολοκοτρώνης, *Ο Κολοκοτρώνης: Απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη (Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής 1770-1836), Ρητά του Κολοκοτρώνη, Τραγούδια των Κολοκοτρωναίων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1901, τόμ. Α', σ. 47.

²² Nicholas Charles Pappas, *Greeks in Russian Military Service in the Late 18th and Early 19th Centuries*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1991.

²³ Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Πρόκριτοι ενός αγροτικού νησιού στα χρόνια των μεγάλων αναταραχών: Κέα, τέλη 18ου – αρχές 19ου αι.», *Τα Ιστορικά* 30/59, Δεκέμβριος 2013, σ. 399-415.

²⁴ «Ἐν Ἐπιδαύρῳ τὴν α' Ἰανουαρίου ἔτει αωκβ' καὶ α' τῆς Ἀνεξαρτησίας», Διακήρυξη Επιδαύρου, 1η Ἰανουαρίου 1822.

ως «1ο έτος των Φιλικών» το... 1800.²⁵ Είναι αξιοπερίεργο μάλιστα ότι ο ίδιος ο Φιλήμων δημοσιεύει, ήδη από το *Δοκίμιο* του 1834, την εισαγωγή και την ημερομηνία από ένα επιπλέον ίδιο γραπτό τεκμήριο εφοδιαστικού κατηχούμενου στον βαθμό του «ιερέως», όπου αναφέρεται «τριάντα Απριλίου το ικοστό προτο τον φιλικον».²⁶ Η ανάδειξη και τρίτου εφοδιαστικού του Μανουήλ Μπαρμπαρήγα Σαντοριναίου, που κατηχεί ο Κρητικός Γρηγόριος Κολλόνος, το οποίο βρίσκεται στο Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, είναι το πλέον εύγλωττο, αναγράφοντας ως χρονολογία του «Κατά τό Χιλιοστόν Όκτακοσιοστόν Εικοστόν πρώτον Έτος. Έτος τών Φιλικών Εικοστόν Πρώτον», υποδεικνύοντας και αυτό ως «1ο έτος των Φιλικών» το 1800.²⁷ Η συστηματική αναφορά στο 1800, χρονιά ίδρυσης της Επτανήσου Πολιτείας, φαίνεται να υποδεικνύει ότι, στο περιθώριο της διπλωματικής δραστηριότητας της περιόδου 1796-1800, που οδήγησε στη σχετική για τα Επτάνησα ρωσο-οθωμανική συνθήκη, αντιστοιχείται μια συνεννόηση μεταξύ των φιλογενών της Πόλης και των Επτανήσων, όπου ο D. Dakin καταγράφει ότι «το 1800 ο Κωνσταντίνος Σταμάτης, υπάλληλος της γαλλικής εμπορικής αντιπροσωπείας της Ανκόνας, πληροφόρησε τον Ταλεϋράνδο, υπουργό εξωτερικών του Ναπολέοντα, ότι οι Έλληνες της Ηπείρου και της Πελοποννήσου είχαν ιδρύσει επαναστατική εταιρεία».²⁸ Η Επτάνησος Πολιτεία θα γίνει το επίκεντρο της εταιρικής δράσης, στην οποία γίνεται κοινωνός και ο Θ. Κολοκοτρώνης. Αλλά και μετά το Τιλσίτ (1807) και την επάνοδο του Ναπολέοντα στα Επτάνησα ο εταιρισμός εκεί θα λάβει νέες διαστάσεις, αλλά θα περάσει και στο Παρίσι με το «Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο» και διπλωματικό πλαίσιο τη γαλλο-ρωσική συνεννόηση στο Ανατολικό Ζήτημα. Μέχρι τη ρήξη Ναπολέοντα-Αλεξάνδρου Α' το

²⁵ Το κείμενο του εφοδιαστικού έχει ως εξής: «Ις τὸ ὄνομα τῆς μελούσης σοσιρίας, καθιερόνο ιερέα φιλικὸν κὲ αφιερόνω ις τὴν ἀγάπην τῆς φιλικῆς ἑτερίας κὲ ις τὴν ἱεράσπισιν τὸν μεγάλον ἱερέον τον ἐλεφσίνιον τὸν συμπολίτιν κίριον Ἰωαννὶν Θ. Στεφάνου ἐτὸν τριάντα ἐνὸς ἐπαγγέλματος πραγματευτοῦ ος θερμὸν ἱερασπιστὶν τῆς ἑτερίας κὲ τῆς πατρίδος [...] Ζάκινθο ἐτι τον φιλικὸν 21 Ἀπριλίου 20» (Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1825, Α', παρατίθεται στο Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Με τον σταυρό του Αγίου Ανδρέα*, Πελασγός, Αθήνα 2013, σ. 13).

²⁶ Ο Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ Φιλικῆς Εταιρείας*, Εκ της Τυπογραφείας Θ. Κονταξή, Ναύπλιο, 1834, σ. 166-167, αν και αποφασίζει να δημοσιεύσει το εφοδιαστικό, επιλέγει να προβάλει την εκδοχή ότι... «ἐκ παραδρομῆς» ο κατηχητής ἔγραψε «τῶν Φιλικῶν» ἀντὶ... «τῶν Χριστιανῶν». Η ύπαρξη όμως και άλλων ίδιων τεκμηρίων φαίνεται να διαψεύδει την εκδοχή του.

²⁷ Το κείμενο του εφοδιαστικού σε σύγχρονη ορθογραφία έχει ως εξής: «Εἰς τὸ ὄνομα μίας μελλούσης σωτηρίας καθιερώνω Ἱερέα Φιλικὸν καὶ αφιερώνω εἰς τὴν ἀγάπην τῶν μεγάλων ἱερέων τῶν Ἑλενσινίων τὸν πολίτην κύριον Μανουήλ Μπαρμπαρήγα Σαντοριναῖον ἀπὸ το χωρίον Ἅγιον Νικόλαον πραγματευτήν, ἐτῶν τριάκοντα τριῶν, ὡσπερ τὸν υπερασπιστὴν τῆς Εταιρείας καὶ τῆς πατρίδας κατηχηθέντα καὶ ορκωθέντα παρ' ἐμοῦ Κ. Γρηγορίου Κολλονοῦ τοῦ Κρητός. Κατὰ τὸ Χιλιοστόν Ὀκτακοσιοστόν Εἰκοστόν πρώτον Έτος. Έτος τῶν Φιλικῶν Εἰκοστόν Πρώτον» (παρατίθεται στο Σπύρος Χατζάρας, *Η Επανάσταση τῶν Φιλογενῶν*, Αθήνα 2013, σ. 207-208).

²⁸ D. Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*, ὁ.π., σ. 30.

1812, οι εταιριστές και στις δύο πλευρές θα επιχειρήσουν να αξιοποιήσουν τις συνθήκες για την προώθηση του ελληνικού ζητήματος. Το 1811 ο Δ. Ρώμας θα μεταβεί στο Παρίσι για να λάβει υποστήριξη για την επανησιακή ενωτική στοά «Αγαθοεργία-Φιλογένεια», και στην Αγία Πετρούπολη ο Καποδίστριας αναφέρει σε επιστολή του στον μητροπολίτη Ιγνάτιο τη συνάντησή με τον Δ. Κομνηνό. Ο Κανδηλώρος αναφέρει τις εταιρικές συζητήσεις του 1812 μεταξύ Μάνθου Ράδου, Αντώνη Κομιζόπουλου και Νικολάου Σκουφά,²⁹ ο οποίος ήταν μέλος του Φοίνικα.³⁰ Τις πυκνές εταιρικές επαφές ο Dakin θα τις αποδώσει σε μια «δεύτερη» εταιρεία που λέγεται ότι ιδρύθηκε στην Ιταλία, συσπείρωνε πολλούς κλέφτες και επεδίωκε να αξιοποιήσει τη σύγκρουση των Γάλλων με τον Αλή πάσα.³¹ Οι Ν. Αρτινός και Λ. Λεοντίδης, που βρέθηκαν στη Μόσχα με τη στρατιά του Ναπολέοντα, θα αναφέρουν ότι απότοκος της εταιρείας που θα αποδώσουν στον Ρήγα είναι η «Εταιρεία της Αθηνάς» στο Παρίσι, στην οποία μετέχει ο Κοραής,³² ένας από τους πολέμιους του Γρ. Ζαλύκη και του ελληνογλώσσου Ξενοδοχείου.³³ Η εισβολή στη Ρωσία και η ήττα του Ναπολέοντα καθιστούν το Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο χωρίς αντικείμενο, κι όπως μαρτυρεί ο Ομηρίδης³⁴ αποφασίζεται στην τελευταία συνάντησή των μελών του η μεταφορά της δράσης του στη Μόσχα από τον Τσακάλωφ, ο οποίος διέρχεται το 1814 από την αυστριακή πρωτεύουσα, όπου έχει αρχίσει το Συνέδριο της Βιέννης δημιουργώντας πολλές προσδοκίες στους ομογενείς που συγκεντρώθηκαν εκεί,³⁵ για να καταλήξει στη Ρωσία και να συμπράξει με τον Σκουφά στη δημιουργία της οργάνωσης της Οδησσού,³⁶ οι σχέσεις της οποίας με τον κύκλο της Μόσχας και με όποιους τον αποτελούν θα συμπυκνωθούν στην επινόηση της «Αθέατης Αρχής». Οι εταιριστές της Μόσχας θα στηρίζουν την προεπαναστατική συσπείρωση των φιλογενών, ενώ τα εταιρικά δίκτυα στη γηραιά ήπειρο θα συμβάλουν αποφασιστικά στην ανάπτυξη των φιλελληνικών κινήσεων.

²⁹ Τάκης Κ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Δρόμων, Αθήνα 2016, σ. 61.

³⁰ D. Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*, ό.π., σ. 41.

³¹ Ό.π., σ. 30.

³² Παναγιώτης Καλεβράς, *Επιστολαί ή τα κατά την επανάστασιν της Ελλάδος και τα προ αυτής συμβάντα*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1856.

³³ Γ. Κοκκώνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης, 1784-1872*, ό.π.

³⁴ Ό.π.

³⁵ Ελένη Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο άνθρωπος – Ο Ευρωπαίος διπλωμάτης. 1800-1828*, Πατάκης, Αθήνα 2006.

³⁶ Διονύσιος Κόκκινος, *Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα 1956, τόμ. Α', σ. 79.

Τις παραμονές της Επανάστασης το πολιτικό διακύβευμά της θα δημιουργήσει εσωτερικές τριβές μεταξύ των εταιριστών, με συμβολική αναφορά στους διακρίτους προσανατολισμούς που φαίνεται να εξέφραζαν ο Φοίνικας στη Μόσχα και η Αθηνά στο Παρίσι, παρόντες με τη μία ή άλλη μορφή στις εξελίξεις των τελευταίων πενήντα χρόνων. Πρόκειται, όπως το θέτει στα 1819 ο Καποδίστριας, για έναν «απολογισμό των γεγονότων που σφράγισαν το μισό του αιώνα μας»,³⁷ ως επιστέγασμα του προβληματισμού του, μόλις λίγα χρόνια πριν τον ξεσηκωμό του 1821, σχετικά με τον αναγκαίο επαναπροσδιορισμό της μέχρι τότε προσπάθειας εθνικής χειραφέτησης στις τότε διεθνείς περιστάσεις.³⁸ Σε αυτόν τον μισό αιώνα πυκνών διεθνών εξελίξεων και της αναταραχής των Ναπολεόντειων Πολέμων, μεγάλο μέρος των οποίων είχε ως αναφορά το Ανατολικό Ζήτημα, οι προσπάθειες προσέλαβαν χαρακτήρα χειραφέτησης του ελληνοχριστιανικού Γένους από την οθωμανική κυριαρχία. Στο πλαίσιο αυτής της παράδοσης, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στις 24 Φεβρουαρίου 1821 θα διακηρύξει ότι «Ο Μωράας, ή Ήπειρος, ή Θεσσαλία, ή Σερβία, ή Βουλγαρία, τά Νησιά του Αρχιπελάγους, έν ένι λόγῳ ή Ἑλλάς ἅπασα ἔπιασε τά ὄπλα, διά νά ἀποτινάξῃ τόν βαρύν ζυγόν».³⁹ Ωστόσο, όπως προηγουμένως και ο Ρήγας, έτσι και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης εμφανώς πλέον στην κεντρική προκήρυξή του «Περί πίστεως καί πατρίδος», αλλά και, βεβαίως, ο Ιωάννης Καποδίστριας «προσπάθησαν να συγκεράσουν», όπως εύστοχα επισημαίνει ο Χ. Μηνάογλου, «τις δύο απόψεις, στοχεύοντας στη δημιουργία μίας ελληνικής Αυτοκρατορίας με πολίτευμα όμως επηρεασμένο από την τοτινή πολιτική πραγματικότητα της Ευρώπης», ακριβώς επειδή «εκείνη την εποχή οι μορφωμένοι Έλληνες χωρίστηκαν σε δύο ομάδες, αυτούς που παρέμεναν πιστοί στην αυτοκρατορική ιδέα και σε αυτούς που γοητευμένοι από τον φιλελευθερισμό ήθελαν τη δημιουργία ενός φιλελεύθερου, εθνικού κράτους, με αντιπρο-

³⁷ Ιωάννης Καποδίστριας, «Εγκύκλια επιστολή με παρατηρήσεις πάνω στα “μέσα” βελτίωσης της μοίρας των Ελλήνων (Κέρκυρα 6/18 Απριλίου 1819), στο *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια. Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 11-20. Για τη σημαντική συνάντηση του 1819 στην Κέρκυρα με τον Καποδίστρια, ο Κολοκοτρώνης θυμάται: «... έπήγα εις τούς Κορφούς [...] διά νά άνταμώσω τόν Ἰωάννη Καποδίστρια. Τόν άντάμωσα [...] Ἐκεῖ ὠμίλησαμε πολλά περί τῆς ὑποθέσεως. Ἐδῶ τελειώνει ή ζωή μου ή περασμένη, και ἀρχινά τῆς ἐπαναστάσεως» (Θ. Κολοκοτρώνης, *Ο Κολοκοτρώνης: Απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη...*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 48).

³⁸ Στέλιος Αλειφαντής, «Προ-επαναστατικός Καποδίστριας – Τομή στη συνέχεια μισού αιώνα αγώνων χειραφέτησης, 1814-1821», στο Γ. Πουκαμισάς, Σ. Ζαμπούρας και Σ. Αλειφαντής, *Ιωάννης Καποδίστριας: Το Ελληνικό Ζήτημα στο διεθνές σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, 1814-1821*, Κασταλία, Αθήνα 2019, σ. 76.

³⁹ Προκήρυξη του Αλ. Υψηλάντη, Ιάσιο, 23 Φεβρουαρίου 1821, παρατίθεται στο Robert Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England*, Frederick Westley and A.H. Davis, Λονδίνο 1831, Παράρτημα III, σ. 360.

σωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης».⁴⁰ Η ατυχής έκβαση του εγχειρήματος του Αλ. Υψηλάντη και η επικράτηση της Επανάστασης στην κυρίως Ελλάδα θα προκρίνει τη δημιουργία εθνικού κράτους, όπως εκφράστηκε στα επαναστατικά Συντάγματα.

Ο Ι. Φιλήμων το 1834 θα συγγράψει την πρώτη εξιστόρηση της δράσης των Φιλικών. Θα συνεχίσει το έργο του μέχρι τον θάνατό του, αναθεωρώντας πολλές διαστάσεις από την αρχική εξιστόρηση. Στο ιστορικό εγχείρημα θα προστεθούν και άλλα έργα, όπως των Ξάνθου, Φραντζή, Σπηλιάδη κ.ά., ενώ νέα ευρήματα γύρω από τη δράση των Φιλικών θα δημιουργήσουν περισσότερα ερωτήματα παρά απαντήσεις. Συνοψίζοντας με τα λόγια του Εμμ. Πρωτοψάλτη: «Δέν έχει ακόμη έρευνηθῇ εἰς ὅλας τὰς πτυχάς της ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ περὶ τῆς δράσεως τῶν πρωταγωνιστῶν της [...] Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας εἶναι προφανές ὅτι θὰ χρειασθῇ πολλή ἀκόμη ἐργασία, ἕως ὅτου ἀποσαφηνισθοῦν ὅλα τὰ προβλήματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν».⁴¹ Η επισήμανση αυτή στα μέσα της δεκαετίας του '60 είναι σε ισχύ και σήμερα.

⁴⁰ Χαράλαμπος Μηνάογλου, «Ρήγας – Πάριος – Κοραΐς: Η πολιτική σκέψη των Ελλήνων, 1780-1821», στο *ΥΠΕΡΕΙΑ. Τόμος Έκτος. Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φέραι-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012, επιμ. Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνο – Ρήγα, Αθήνα 2014, σ. 954-955.

⁴¹ Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Η Φιλική Εταιρεία και το έργον της», *Νέα Εστία* 898, 1964, σ. 1688.

Αθανάσιος Πολίτης.
Λιθογραφία. (Αντίγραφο). Έργο αγνώστου, μέσα 19ου αι.
Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Μ. ΠΟΛΙΤΗ ΜΕ ΤΗ ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

*Μιχάλης Πολίτης,
Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου*

Όπως προκύπτει από δευτερογενείς πηγές ο Λευκάδιος καθηγητής χημείας της Ιονίου Ακαδημίας συγκαταλέγεται μεταξύ των Επτανησίων που είχαν μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία. Πρωτογενείς πηγές δεν υπάρχουν, ή τουλάχιστον δεν έχουν βρεθεί ακόμη, δεδομένου ότι το προσωπικό αρχείο του Αθανασίου Πολίτη κάηκε τον Σεπτέμβριο του 1943, κατά τον βομβαρδισμό της Κέρκυρας από τα ναζιστικά στούκας. Η βασική πηγή στην οποία γίνεται εκτενής αναφορά στη σχέση του Αθανασίου Πολίτη με τη Φιλική Εταιρεία είναι ένα άρθρο του Κωνσταντίνου Λάζαρη στην *Επετηρίδα* της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών,¹ η οποία βασίζεται σε σειρά δευτερογενών πηγών τις οποίες μπορούμε να χαρακτηρίσουμε καταρχήν ως αξιόπιστες.

Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Λάζαρη, ο Αθανάσιος Πολίτης «μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 στη Λευκάδα και συνεισέφερε στον έρανο που έκανε εκεί η Εταιρεία». Λίγο πιο κάτω αναφέρει ότι το 1821 μύησε στην Εταιρεία τον Κωνσταντίνο Μεταξά, αγωνιστή της Επανάστασης, κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του στο Αργοστόλι. Σύμφωνα με τον Διονύσιο Κόκκινο, ο Αθανάσιος Πολίτης είχε αναφέρει στον Κωνσταντίνο Μεταξά ότι μπορούσε να ζητήσει οδηγίες από τον αρχιεπίσκοπο Παλαιών Πατρών Γερμανό.² Σχολιάζοντας αυτή την πληροφορία, ο Κ. Λάζαρης σημειώνει ότι η αναφορά του Πολίτη στον Παλαιών Πατρών Γερμανό φανερώνει ότι ήταν από τους έμπιστους του κινήματος και κατά συνέπεια από τα σημαίνοντα πρόσωπα της Εταιρείας.

Οι ανωτέρω πληροφορίες συνάδουν με τη διαδρομή του Αθανασίου Πολίτη, θιασώτη των αρχών του Διαφωτισμού. Απαρχή των σχέσεών του με τις επαναστατικές ιδέες που πρόσβευε η Φιλική Εταιρεία πρέπει να υπήρξε η σχέση του με τον Ούγκο Φόσκολο κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ιατρική

¹ Κωνσταντίνος Λάζαρης, «Αθανάσιος Πολίτης», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* Ε', Αθήνα 1982, σ. 87-101.

² Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα 1956, τόμ. Α', σ. 404.

Σχολή της Παβίας. Απορίας άξιον είναι ότι η μύησή του στη Φιλική Εταιρεία δεν έγινε νωρίτερα, όταν φοιτούσε στο Παρίσι. Ως γνωστόν, είχε συνδεθεί με σχέσεις φιλίας με πολλούς Φιλικούς, όπως τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, τον Άνθιμο Γαζή, τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη κ.ά.

Από κάποια στιγμή την οποία δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε, ο Αθανάσιος Πολίτης φαίνεται ότι αποστασιοποιήθηκε από τη Φιλική Εταιρεία, προφανώς λόγω των εντάσεων που είχαν προκύψει μεταξύ των Ελλήνων λογίων της εποχής. Σ' αυτή τη μεταστροφή πρέπει να συνέβαλε ο λόρδος Γκίλφορντ, ο οποίος τον στήριξε ποικιλοτρόπως και με τον οποίο συνεργάστηκε μέχρι τον θάνατό του.

ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΣΤΗ ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Δρ Μουσικολογίας Αθανάσιος Τρικούπης

Σε συνέχεια της εμβριθούς μελέτης του συναδέλφου Κώστα Καρδάμη, αξίζει να αναφέρουμε και τις έμμεσες σχέσεις των Επτανησίων Φιλικών με την τέχνη της μουσικής και με τους μουσικούς δημιουργούς των Ιονίων Νήσων, οι οποίες ανάγονται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά τους Επτανήσιους Φιλικούς ποιητές και λογοτέχνες των οποίων το έργο με εθνικό περιεχόμενο μελοποιήθηκε από Επτανήσιους μουσουργούς· και το δεύτερο αφορά τους κοντινότερους συγγενείς των Επτανησίων Φιλικών που ασχολήθηκαν με τη μουσική δημιουργία και, επηρεασμένοι από το υψηλό εθνικό φρόνιμα των πρώτων, συνέθεσαν έργα εθνικού περιεχομένου.

Σχετικά με το πρώτο σκέλος, αναφέρουμε εν συντομία χαρακτηριστικά παραδείγματα μελοποιήσεων που προήλθαν από στενή προσωπική συνεργασία ποιητή και μουσουργού:

♦ Ποιήματα του Ζακύνθιου πολιτικού και μέλους της Φιλικής Εταιρείας, Γεωργίου-Κανδιάνου Ρώμα (1796 ή 1798-1867),¹ ορισμένα από τα οποία με σαφές εθνικό περιεχόμενο, μελοποίησε ο εθνικός μουσουργός Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος (1795-1872). Οι δύο άνδρες συνδεόντουσαν μεταξύ τους μέσα από τις θέσεις τους στην Ιόνιο Γερουσία, της οποίας την προεδρία ανέλαβε ο Ρώμας τον Φεβρουάριο του 1852, εποχή που ο Μάντζαρος ήταν διορισμένος στη θέση του ιδιαίτερου γραμματέα του προέδρου της Γερουσίας.²

♦ Παρομοίως, η προσωπική σχέση και συνεργασία του εθνικού μας ποιητή και μέλους της Φιλικής Εταιρείας Διονυσίου Σολωμού (1798-1857)³ με τον

¹ Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Ρώμας Γεώργιος-Κανδιάνος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, Αθήνα 1933, τόμ. 21, σ. 310.

² Αθανάσιος Τρικούπης, «Εθνική ποίηση και μελοποίηση στα Επτάνησα του 19ου αιώνα: Η Ελληνίς ως σύμβολο στο έργο των Γεωργίου-Κανδιάνου Ρώμα, Νικόλαου Μάντζαρου και Γεωργίου Λαμπίρη», *Ιονικά Ανάλεκτα* 3, Οι Φίλοι του Μουσείου Δ. Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Αθήνα 2013, σ. 178-193.

³ Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκάρη, «Ζάκυνθος: Η Φιλική Εταιρεία σε μία κοινωνία ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση», στο *Οι πόλεις των Φιλικών: Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου (πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 2015)*, επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2018, σ. 149-171, εδώ σ. 167.

Νικόλαο Μάντζαρο οδήγησε στις εναλλακτικές μελοποιήσεις του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν*, τμήμα μίας εκ των οποίων καθιερώθηκε ως *Εθνικός Ύμνος* της Ελλάδας το 1865.⁴

Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος, παραθέτουμε επίσης ενδεικτικά παραδείγματα Φιλικών που ενέπνευσαν την αγάπη για την πατρίδα στους συγγενείς της επόμενης γενιάς:

♦ Θεός του Ζακύνθιου μουσουργού Φραγκίσκου Δομενεγίνη (1807-1874) υπήρξε ο Φιλικός Ιούλιος Δομενεγίνης (1767-;),⁵ που συμμετείχε στο πρώτο διοικητικό συμβούλιο του Φιλαρμονικού Συλλόγου Ζακύνθου την 1η Μαΐου 1816.⁶ Τόσο ο γιος του Ναθαναήλ Δομενεγίνης (1798-1852), όσο και ο ανιψιός του Φραγκίσκος διετέλεσαν βουλευτές της Ιονίου Πολιτείας, υπέγραψαν μαζί με τους υπόλοιπους ριζοσπάστες βουλευτές το πρώτο ψήφισμα για την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, πολέμησαν στην ηπειρωτική Ελλάδα και υπέφεραν τα πάνδεινα για την πατρίδα. Ο Ναθαναήλ φονεύθηκε από τους Τούρκους με φριχτό τρόπο και ο Φραγκίσκος παρέμεινε εξόριστος από τους Άγγλους στα Αντικύθηρα από τον Νοέμβριο του 1851 έως τον Νοέμβριο του 1853.⁷ Παρά τις αντίξοες συνθήκες του πολιτικού του βίου, ο Φραγκίσκος ξεκίνησε να γράφει μία όπερα με τίτλο *Μάρκος Μπότσαρης*, η οποία παρέμεινε ημιτελής.⁸ Κατάφερε να ολοκληρώσει μία μονόπρακτη σκηνή με τίτλο *Δέσπω, η ηρωίς του Σουλίου*, σε στίχους του Κεφαλονίτη ποιητή Ιουλίου Τυπάλδου Πρετεντέρη.⁹

♦ Ο μουσουργός Αντώνιος Καπνίσης (1810 ή 1812-1885) υπήρξε πρωτότοκος γιος του Φιλικού Διονυσίου Καπνίση (1773-1841), που διετέλεσε πρόεδρος της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησσό.¹⁰ Δυστυχώς σώζεται ελά-

⁴ Αθανάσιος Τρικούπης, «Νικόλαος Μάντζαρος και Εθνικός Ύμνος. Επιχειρώντας μία αποτίμηση της συνεισφοράς του μουσουργού», *Ιονικά Ανάλεκτα* 8, Οι Φίλοι του Μουσείου Δ. Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Αθήνα 2018, σ. 241-249.

⁵ Eugène Rizo Rangabè, *Livre d'Or de la Noblesse Ionienne, III: Zante, Eleftheroudakis*, Αθήνα 1927, σ. 84-85.

⁶ Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Ιστορικά σελίδες Ζακύνθου. Η μουσική εν Ζακύνθω», *Ποικίλη Στοά*, περίοδος Β', έτος 14, 1899, σ. 331-335, εδώ σ. 332.

⁷ Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Φραγκίσκος Δομενεγίνης», *Νέον Φως* Α' 5-10, Ζάκυνθος 1914· πρβλ. Φραγκίσκος Δομενεγίνης και Ναθαναήλ Δομενεγίνης, «Διαμαρτύρησις», εφημ. *Ο Φιλελεύθερος*, έτος Γ' 43, Κεφαλονιά, 23 Ιουνίου 1851, σ. 2.

⁸ Βλ. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Καλλιτέχνης πολιτευόμενος», περ. *Πινakoθήκη* Ζ' 84, Αθήνα 1908, σ. 193-195, εδώ σ. 195, και του ιδίου, «Φραγκίσκος Δομενεγίνης», περ. *Τρίς*, Α' 17, Αθήνα, 15 Δεκεμβρίου 1897, σ. 51· Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου. Τόμος 6ος (Σειράς)*, Τυπογραφείον Ο «Φώσκολος», Ζάκυνθος 1887, σ. 400.

⁹ Νίκιας Λούντζης, *Η Ζάκυνθος μετά μουσικής...*, Οι Φίλοι του Μουσείου Δ. Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Αθήνα 2010, τόμ. Γ', σ. 28.

¹⁰ E.R. Rangabè, *Livre d'Or de la Noblesse Ionienne, III: Zante*, ό.π., σ. 29.

χιστο υλικό από το έργο του για να εξαγάγουμε αντικειμενικά συμπεράσματα. Αναφέρεται όμως ότι ένα εθνικό τραγούδι του, που γράφτηκε το 1854 σε ποίηση του Λευκαδίτη ποιητή Γιάννη Μαρίνου, ήταν ιδιαίτερα αγαπητό και το τραγουδούσαν σε όλες τις εθνικές γιορτές.¹¹

♦ Τέλος, ο Κεφαλλήνιος συνθέτης Νικόλαος Μεταξάς Τζανής (1824-1907) γαλουχήθηκε σε περιβάλλον Φιλικών. Ο αδερφός της μητέρας του Γεράσιμος Φωκάς (1788-1829), μνηθείς στη Φιλική Εταιρεία, στρατολόγησε με δικές του δαπάνες σώμα Κεφαλλήνων με το οποίο συμμετείχε σε διάφορες μάχες στην Επανάσταση του 1821.¹² Ο αδερφός του πεθερού του Δημήτριος Κοργιαλένιος (1775-1861), επίσης μέλος της Φιλικής Εταιρείας, έσωσε τον κρατούμενο από τον Αλή πασά ανιψιό του Μάρκου Μπότσαρη Γεώργιο, μεταφέροντάς τον στα Επτάνησα και παραδίδοντάς τον στην οικογένειά του. Διατηρούσε μάλιστα αλληλογραφία με τον Μάρκο Μπότσαρη μέχρι τον θάνατο του τελευταίου.¹³ Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι το μεγαλύτερο και περισσότερων αξιώσεων έργο του μουσουργού, το μοναδικό του μελόδραμα, φέρει τον τίτλο *Marco Bozzaris* και εξυμνεί τον ήρωα Σουλιώτη οπλαρχηγό.

¹¹ Πώργος Ε. Ραυτόπουλος, *Ο ριζοσπαστισμός στη μουσική και την ποίηση*, Σύγχρονες Εκδόσεις Κορυφή, Αθήνα 1996, σ. 158-159.

¹² Βλ. Eugène Rizo Rangabè, *Livre d'Or de la Noblesse Ionienne, II: Céphalonie A-I*, Eleftheroudakis, Αθήνα 1926, σ. 241· Επαμεινώνδας Κ. Μεταξάς, *Ιστορία της οικογενείας Μεταξά από του 1081 μέχρι του 1864 έτους*, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1893, σ. 148-158· Νικόλαος Καλομενόπουλος, «Φωκάς, δ') Κλάδος Κεφαλληνίας (ΙΕ' αιών μέχρι σήμερα)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, Αθήνα 1934, τόμ. 24, σ. 309.

¹³ Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα Α'*, Π. Λεωνής, Αθήνα 1904, Αθήνα 1904, σ. 261-266.

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΑΘΗΝΩΝ
«Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ»

ΔΗΜΟΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΔΗΜΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ISBN: 978-618-00-3378-6